ADAM SMITH

Tautų turtas

II tomas

ADAM

SMITH

Tautų turtas

II tomas

Iš anglų kalbos vertė
JONAS ČIČINSKAS

Vilnius
margi raštai
2013

UDK 330.8
Sm28

Versta iš:
Adam Smith. The Wealth of Nations:
Books IV–V. – London: Penguin Books, 1999

Redagavo RAMUTĖ RYBELIENĖ

Knygos leidybą rėmė
Vadovų klubų tinklo nariai

ISSN 1392-1673
ISBN 978-9986-09-442-5 (bendras)
ISBN 978-9986-09-444-9 (II tomas)

TAUTŲ TURTO
PRIGIMTIES IR PRIEŽASČIŲ
TYRIMAS

IV–V knygos

AN INQUIRY
INTO THE NATURE AND CAUSES
OF THE WEALTH OF NATIONS

Books IV–V

A N

I N Q U I R Y

INTO THE

Nature and Caufes

OF THE

WEALTH OF NATIONS.

By ADAM SMITH, LL. D. and F. R. S.
Formerly Profeffor of Moral Philofophy in the Univerfity of GLASGOW.

VOL. II.

LONDON:

PRINTED FOR W. STRAHAN; AND T. CADELL, IN THE STRAND.
MDCCLXXVI.

A. Smitho veikalo „Tautų turtas“ pirmosios laidos (1776 m.) II tomo titulinis puslapis

Ketvirta knyga

APIE POLITINĖS EKONOMIJOS SISTEMAS

ĮVADAS

Politinė ekonomija, suprantama kaip valstybės veikėjui ar įstatymų leidėjui būtina mokslo šaka, siekia dviejų skirtingų tikslų: pirma, laiduoti žmonėms gausias pajamas arba pragyvenimą, tiksliau – įgalinti juos prasimanyti tokių pajamų arba pragyvenimą; antra, parūpinti valstybei ar sandraugai pajamas, pakankamas teikti viešosioms paslaugoms. Šis mokslas siekia praturtinti tiek žmones, tiek valdovą.

Nevienoda įvairių tautų gerovės plėtra įvairiais laikotarpiais sudarė sąlygas atsirasti dviem skirtingoms politinės ekonomijos sistemoms žmonių turtėjimo klausimu. Viena jų galėtų būti vadinama prekybos sistema, kita – žemės ūkio sistema. Aš stengsiuosi jas abi aptarti kiek galėdamas išsamiau ir aiškiau ir pradėsiu nuo prekybos sistemos. Tai šiuolaikinė sistema, mūsų šalyje ir mūsų laikais ji geriausiai suprantama.

I skyrius

APIE PREKYBOS, ARBA MERKANTILISTINĖS, SISTEMOS ESMĘ

Plačiai paplitusi nuomonė, kad turtą sudaro pinigai, tai yra auksas ir sidabras; tokia nuomonė natūraliai susidaro dėl dvejopos pinigų funkcijos – kaip prekybos priemonės ir kaip vertės mato. Kadangi pinigai yra prekybos priemonė, turėdami pinigų mes galime įsigyti viską, ko mums reikia, kur kas lengviau nei už kokias nors kitas prekes. Sunkiausia, kaip visada įsitikiname, yra prasimanyti pinigų. Kai jų gauname, ką nors nusipirkti jau nesunku. Kadangi pinigai yra vertės matas, visų kitų prekių vertę matuojame pinigų kiekiu, į kurį jos būtų mainomos. Apie turtingą žmogų sakome, kad jis vertas didelių pinigų, o apie skurstantį – kad jis vertas labai mažų pinigų. Apie taupų ar turto siekiantį žmogų sakome, kad jis myli pinigus; apie nerūpestingą, dosnų ar švaistantį pinigus – kad jis abejingas pinigams. Tapti turtingam reiškia sukaupti pinigų; trumpai tariant, turtas ir pinigai kasdienėje kalboje visais atžvilgiais laikomi sinonimais.

Turtinga šalimi, kaip ir turtingu žmogumi, laikoma šalis, pertekusi pinigų; ir kiekvienoje šalyje aukso ir sidabro kaupimas laikomas tinkamiausiu būdu turtinti kraštą. Kai buvo atrasta Amerika, kurį laiką pirmas ispanų klausimas, išlipus į nežinomą krantą, būdavo, ar galima šitose apylinkėse rasti aukso arba sidabro. Pagal tai, ką sužinodavo, jie spręsdavo, ar verta čia

kurtis arba ar apsimoka tą šalį nukariauti. Vienuolis Plano Carpini, Prancūzijos karaliaus nusiųstas ambasadoriumi pas vieną iš Čingischano sūnų, rašo, kad totoriai dažnai jo klausdavę, ar daug avių ir jaučių yra Prancūzijos karalystėje. Jų teiravimasis turėjo tokį patį tikslą, kaip ir ispanų. Jie norėjo sužinoti, ar šalis užtektinai turtinga, kad būtų verta ją užkariauti. Totorių, kaip ir kitų piemenų genčių, kurios paprastai nenaudoja pinigų, prekybos priemonė ir vertės matas yra gyvuliai. Todėl ir turtą jiems sudarė gyvuliai, lygiai kaip ispanams turtas buvo auksas ir sidabras. Totorių požiūris buvo, ko gero, arčiau tiesos negu ispanų.

Ponas Locke'as pažymi skirtumą tarp pinigų ir kitų kilnojamųjų gėrybių. Visos kitos kilnojamosios gėrybės, sako jis, yra vartojamojo pobūdžio, todėl negalima labai pasitikėti turtu, susidedančiu iš jų, ir tauta, vienais metais pertekusi tokių gėrybių, net jei jų neeksportuotų, o tik pati jas eikvotų ir švaistytų, kitais metais jau gali labai jų stokoti. Pinigai, priešingai, yra patikimas draugas, ir nors jie gali eiti iš rankų į rankas, vargiai gali būti sueikvoti arba suvartoti, jei tik jiems nebus leista išplaukti iš šalies. Todėl auksas ir sidabras, pasak jo, yra patvariausia ir svarbiausia tautos kilnojamojo turto dalis, ir dėl to gausinti šituos metalus, jo manymu, turi būti svarbiausias jos politinės ekonomijos tikslas.

Kiti mano, kad jei kuri nors tauta galėtų būti atskirta nuo viso pasaulio, nebeturėtų jokios reikšmės tai, kiek pinigų joje cirkuliuoja. Vartojamosios prekės, kurių apyvarta vyko naudojant tuos pinigus, tada būtų tik mainomos į didesnį ar mažesnį monetų kiekį, o tikrasis tos šalies turtas ar skurdas, teigia jie, visiškai priklausytų nuo tų vartojamųjų prekių gausumo ar stygiaus. Bet kitaip, jų manymu, yra šalyse, kurios palaiko ryšius su užsienio tautomis ir yra priverstos kariauti užsienio karus, išlaikyti tolimose šalyse

laivynus ir armijas. Šitai, pasak jų, įmanoma padaryti tik siunčiant į užsienį pinigus jiems apmokėti, o tauta negali nusiųsti į užsienį daug pinigų, jei neturi jų gausiai namie. Todėl kiekviena tokia tauta privalo stengtis taikos metais sukaupti aukso ir sidabro, kad iškilus reikalui turėtų lėšų kariauti užsienyje.

Šių populiarių samprotavimų pasekmė buvo tai, kad visos tokios skirtingos Europos tautos ieškojo, nors ir nelabai sėkmingai, visokių galimų priemonių kaupti auksą ir sidabrą savo šalyse. Ispanija ir Portugalija, pagrindinių kasyklų, aprūpinančių Europą tais metalais, savininkės, arba draudė juos išvežti, grasindamos žiauriomis bausmėmis, arba imdavo už juos didelį muitą. Panašus draudimas, atrodo, seniau buvo daugelio Europos valstybių politikos dalis. Jį galima rasti net ten, kur mažiausiai jo tikimės, – kai kuriuose senuose Škotijos parlamento aktuose, kuriais, grasinant sunkiomis bausmėmis, buvo draudžiama išvežti auksą ir sidabrą *iš karalystės*. Panaši politika seniau buvo vykdoma ir Prancūzijoje bei Anglijoje.

Kai tos šalys ėmė plėtoti prekybą, pirkliams toks draudimas daugeliu atvejų pasidarė labai nepatogus. Už auksą ir sidabrą pirkliai dažnai galėdavo naudingiau nei mainais į kitas prekes nusipirkti tų užsieninių prekių, kurias jie ketindavo arba įsivežti į savo šalį, arba gabenti į kitą užsienio valstybę. Todėl jie priešinosi tokiam draudimui kaip žalingam prekybai.

Jie įrodinėjo, pirmiausia, kad aukso ir sidabro išvežimas iš šalies užsienio prekėms pirkti ne visada sumažina tų metalų kiekį karalystėje. Priešingai, tai dažnai gali padidinti tą kiekį, nes jei užsienio prekių vartojimas šalyje dėl to nepadidėja, jas galima reeksportuoti į užsienio šalis ir, pardavus ten su dideliu pelnu, parsivežti brangiųjų metalų daugiau, nei iš pradžių buvo išvežta toms prekėms įsigyti. Ponas Munas šią užsienio prekybos operaciją palygina su sėja ir ja-

vapjūte žemės ūkyje. „Jei matytume, – sako jis, – tik žemdirbio veiksmus sėjos metu, kai jis beria į žemę gausybę gerų grūdų, palaikytume jį veikiau bepročiu, o ne žemdirbiu. Bet kai stebime jo triūsą per javapjūtę, kuri yra jo pastangų tikslas, pamatome jo veiksmų naudingumą ir našumą.“

Antra, jie įrodinėjo, kad toks draudimas negali sukliudyti išvežti auksą ir sidabrą, kurie dėl mažos jų apimties, palyginti su jų verte, nesunkiai gali būti išvežti į užsienį kontrabanda. Toks išvežimas galėtų būti užkardytas tik skiriant deramą dėmesį tam, ką jie vadino prekybos balansu. Kai šalies eksporto vertė viršija importo vertę, skirtumą padengia užsienio šalys, kurios neišvengiamai sumoka auksu ir sidabru ir šitaip padidina tų metalų kiekį karalystėje. Bet kai šalies importo vertė viršija eksporto vertę, skirtumas susidaro užsienio tautų naudai ir jį neišvengiamai reikia sumokėti tokiu pat būdu, šitaip sumažinant brangiųjų metalų kiekį šalyje. Taigi šiuo atveju draudimas išvežti tuos metalus negali užkirsti kelio jų išvežimui, tiktai pabrangina jį, nes padaro pavojingesnį. Dėl to vekselių kursas pasidaro nepalankesnis tai šaliai, kuri turi padengti skirtumą, negu būtų priešingu atveju; pirklys, perkantis vekselį, išrašytą užsienio šaliai, privalo sumokėti jį parduodančiam bankininkui ne tik už įprastą riziką, rūpesčius ir pinigų siuntimo į tą šalį išlaidas, bet ir už papildomą riziką, atsiradusią dėl minėtojo draudimo. Tačiau kuo vekselių kursas nepalankesnis kuriai nors šaliai, tuo labiau jos nenaudai klostosi prekybos balansas; dėl to tos šalies pinigai neišvengiamai pasidaro mažesnės vertės, palyginti su šalies, kuriai ji privalo padengti skirtumą, pinigų verte. Jei, pavyzdžiui, tarp Anglijos ir Olandijos susidarė penkių procentų vekselių kurso skirtumas Anglijos nenaudai, dėl to Anglijoje reikės šimto penkių uncijų sidabro nusipirkti vekseliui, vertam šimto uncijų sidabro

Olandijoje, taigi šimtas penkios uncijos sidabro Anglijoje bus vertos tik šimto uncijų sidabro Olandijoje ir už jas ten bus galima įsigyti tik tokios vertės olandiškų prekių kiekį; tačiau šimtas uncijų sidabro Olandijoje, priešingai, bus vertos šimto penkių uncijų Anglijoje ir už jas bus galima įsigyti atitinkamą kiekį angliškų prekių; taigi Anglijos prekės, parduotos Olandijai, bus parduotos tiek pigiau, o Olandijos prekės, parduotos Anglijai, bus parduotos tiek brangiau, koks yra vekselių kurso skirtumas; ir tada pirmuoju atveju į Angliją bus atvežta tiek mažiau Olandijos pinigų, o antruoju atveju bus išvežta tiek daugiau Anglijos pinigų į Olandiją, koks yra tas skirtumas, taigi prekybos balansas tokiu atveju neišvengiamai tiek pat bus Anglijos nenaudai ir pareikalaus išvežti į Olandiją didesnį aukso ir sidabro kiekį.

Šie argumentai iš dalies buvo reikšmingi, iš dalies – prasimanyti. Reikšmingi todėl, kad teigė, jog aukso ir sidabro išvežimas iš šalies prekiaujant dažnai gali būti jai naudingas. Reikšmingi ir dėl to, kad teigė, jog joks draudimas neužkirs kelio jų išvežimui, jei privatūs asmenys matys, kad jiems naudinga juos išvežti. Bet kartu tie argumentai buvo prasimanyti, nes tarė, kad norint išsaugoti ar padidinti tų metalų kiekį reikia daugiau vyriausybės pastangų, nei norint išsaugoti ar padidinti bet kurių kitų naudingų prekių kiekį, – laisva prekyba be jokių valdžios pastangų visada parūpina reikiamą jų kiekį. Jie laikytini veikiau prasimanytais ir dėl to, kad teigė, jog didelė vekselio kaina neišvengiamai didina tai, ką jie vadino nepalankiu prekybos balansu, kitaip tariant, lemia didesnio aukso ir sidabro kiekio išvežimą. Iš tiesų didelė vekselio kaina nepaprastai nenaudinga pirkliams, kuriems reikia mokėti pinigus užsienio šalyse. Jiems tenka atitinkamai brangiau mokėti už vekselius, kuriuos jiems duoda bankininkai pateikti apmokėti tose šalyse. Bet nors minėtojo

draudimo keliama rizika galėtų sudaryti bankininkams papildomų išlaidų, ji nebūtinai skatintų išvežti daugiau pinigų iš šalies. Tos išlaidos paprastai būtų daromos savo šalyje, kontrabanda išvežant iš jos pinigus, ir retai prireiktų išvežti bent šešiapensiu daugiau už vekselyje nurodytą sumą. Be to, didelė vekselio kaina savaime skatintų pirklius stengtis, kad jų eksportas maždaug atitiktų importą, idant tuo dideliu kursu jiems reikėtų apmokėti kuo mažesnę sumą. Kita vertus, didelė vekselio kaina tada neišvengiamai veiktų kaip mokestis, nes didintų užsienio prekių kainas ir šitaip mažintų jų vartojimą. Vadinasi, didelė vekselio kaina ne didintų, bet mažintų tai, ką jie vadina nepalankiu prekybos balansu, o dėl to ir aukso bei sidabro išvežimą.

Tačiau visi tokie argumentai įtikindavo žmones, kuriems jie buvo skiriami. Pirkliai juos skyrė parlamentams ir valstybės taryboms, didikams ir bajorams, tariamai išmanantys prekybą – tiems, kurie prisipažindavo sau nieko apie ją neišmaną. Patirtis tiek didikams ir bajorams, tiek pirkliams liudijo, kad užsienio prekyba turtina šalį, bet kaip, kokiu būdu, niekas iš jų gerai nesuvokė. Pirkliai puikiai žinojo, kokiu būdu prekyba leidžia jiems pralobti. Šitai žinoti buvo jų reikalas. Bet žinoti, kaip ji turtina šalį, nebuvo jų reikalas. Tokio dalyko jie niekada nesvarstydavo, išskyrus tuos atvejus, kai iškildavo reikalas kreiptis į savo šalį su prašymu ką nors pakeisti užsienio prekybos įstatymuose. Tada prireikdavo ką nors pasakyti apie užsienio prekybos naudą ir apie tai, kokiu būdu esami įstatymai trukdo jos siekti. Tuos, kurie spręsdavo šį klausimą, labiausiai patenkindavo toks padėties paaiškinimas, kai jiems sakydavo, kad užsienio prekyba atveža į šalį pinigus, tačiau aptariamieji įstatymai trukdo atvežti jų tiek, kiek iš tikrųjų būtų galima. Todėl tokie argumentai duodavo norimą rezultatą. Draudimas išvežti auksą ir sidabrą Prancūzijoje ir Anglijoje galiojo tik tų šalių

monetoms. Užsienio valstybių monetas ir luitus buvo leidžiama laisvai išvežti. Olandijoje ir kai kuriuose kituose kraštuose tokia laisvė galiojo net ir savo šalies monetoms. Vyriausybė, užuot saugojusi, kad nebūtų išvežamas auksas ir sidabras, sutelkė dėmesį į prekybos balanso stebėjimą, nes šis balansas buvo vienintelė priežastis, galinti sukelti tų metalų pagausėjimą ar sumažėjimą. Nuo vieno bergždžio rūpesčio dėmesys buvo nukreiptas į kitą, kur kas sudėtingesnį, keblesnį ir lygiai tokį pat bergždžią rūpestį. Muno knygos pavadinimas „Anglijos turtas užsienio prekyboje" („*England's Treasure in Foreign Trade*") tapo pagrindine politinės ekonomijos maksima, ir ne tik Anglijoje, bet ir visose prekiaujančiose šalyse. Vidaus arba vietinė prekyba, iš visų pati svarbiausia, prekyba, kurioje analogiškas kapitalas teikia didžiausias pajamas ir sukuria daugiausia darbo vietų šalies gyventojams, buvo laikoma tik užsienio prekybos papildu. Buvo teigiama, kad ji nei atveža pinigų į šalį, nei kiek nors iš jos išveža. Todėl dėl jos šalis niekada negali tapti turtingesnė ar skurdesnė, išskyrus tokius atvejus, kai jos klestėjimas ar nuosmukis netiesiogiai paveikia ir užsienio prekybos būklę.

Jei šalis neturi savų kasyklų, ji, be abejo, turi įsivežti auksą ir sidabrą iš užsienio šalių lygiai taip pat, kaip šalis, neturinti savų vynuogynų, turi įsivežti vyną. Tačiau neatrodo būtina, kad vienam vyriausybė skirtų daugiau dėmesio nei kitam. Šalis, turinti lėšų pirkti vyną, visada prireikus gaus vyno, ir šalis, turinti lėšų pirkti auksą ir sidabrą, niekada nestokos tų metalų. Jie bus perkami už tam tikrą kainą, kaip ir visos kitos prekės, o kadangi jie yra visų kitų prekių kaina, tai visos kitos prekės bus tų metalų kaina. Mes visiškai pagrįstai esame tikri, kad laisva prekyba be jokių vyriausybės pastangų visada prireikus parūpins mums vyno, ir taip pat pagrįstai esame tikri, kad tokia

prekyba visada pateiks mums tiek aukso ir sidabro, kiek mes įstengsime jų nusipirkti arba panaudoti mūsų prekių apyvartai ar kitiems tikslams.

Kiekvienos prekės, kokią tik žmonių darbinė veikla įgalina nupirkti ar pagaminti, kiekis kiekvienoje šalyje natūraliai reguliuojasi savaime pagal mokiąją paklausą, tai yra priklauso nuo paklausos tų žmonių, kurie pasirengę sumokėti visą rentos, darbo ir pelno vertę, kurią reikia sumokėti, kad ta prekė būtų paruošta ir pateikta į rinką. Tačiau jokios prekės nesusireguliuoja pagal tą mokiąją paklausą taip lengvai ar tiksliai, kaip auksas ir sidabras, nes dėl mažos tų metalų apimties ir didelės vertės juos lengviau negu kitas prekes pergabenti iš vienos vietos į kitą, iš ten, kur jie pigūs, į ten, kur jie brangūs, iš ten, kur yra jų perteklius, į ten, kur jų stinga patenkinti minėtajai mokiajai paklausai. Jei, pavyzdžiui, Anglijoje būtų mokioji paklausa papildomam aukso kiekiui, pašto laivas galėtų atgabenti iš Lisabonos ar iš kitos vietos, kur jo yra, penkiasdešimt tonų aukso, iš kurio būtų galima nukaldinti daugiau nei penkis milijonus ginėjų. Bet jei būtų mokioji paklausa tokios pat vertės grūdų kiekiui, tai, jei tona grūdų kainuoja penkias ginėjas, reikėtų atplukdyti milijoną tonų grūdų, tai yra prireiktų tūkstančio laivų, kurių kiekvienas gabena po tūkstantį tonų. Tam nepakaktų viso Anglijos karinio laivyno.

Kai į kurią nors šalį įvežamo aukso ir sidabro kiekis viršija jų mokiąją paklausą, joks valdžios budrumas negali užkirsti kelio jų išvežimui. Visi žiaurūs Ispanijos ir Portugalijos įstatymai bejėgiai išlaikyti auksą ir sidabrą šalyje. Nepaliaujamas tų metalų įvežimas iš Peru ir Brazilijos viršija mokiąją paklausą tose šalyse ir numuša jų kainą, kuri ten yra mažesnė nei kaimyninėse šalyse. Jei, priešingai, kurioje nors šalyje tų metalų kiekis pasidaro mažesnis už mokiąją paklausą ir dėl to padidėja jų kaina, palyginti su kaimyninėmis

šalimis, tos šalies vyriausybei neprireiks dėti pastangų jų įsivežti. Net jei ji imtųsi žygių užkirsti kelią jų įvežimui, ji nesugebėtų to padaryti. Kai Spartos gyventojai turėjo lėšų tiems metalams pirkti, jie prasiverždavo pro visas kliūtis, kokias tik sudarydavo Likurgo įstatymai, kad neleistų jiems patekti į Lakedaimoną. Visi žiaurūs muitinių įstatymai yra bejėgiai sustabdyti Olandijos ir Geteborgo Rytų Indijos bendrovių arbatos importą, nes ji šiek tiek pigesnė nei Britanijos bendrovės. Tačiau arbatos svaro apimtis yra maždaug šimtą kartų didesnė už didžiausios jo kainos, šešiolikos šilingų, paprastai mokamų už jį sidabru, apimtį ir daugiau nei du tūkstančius kartų didesnė už tos pačios kainos auksu apimtį, taigi jį tiek pat kartų sunkiau įvežti kontrabanda.

Iš dalies būtent dėl to, kad auksą ir sidabrą nesunku pergabenti iš ten, kur jų gausu, į ten, kur jų prireikė, tų metalų kainos nesvyruoja nepaliaujamai, kaip daugumos kitų prekių, kurių apimtis kliudo pergabenti jas į kitą vietą, kai rinkoje jų pasidaro per daug arba per mažai. Žinoma, tų metalų kainos nėra visiškai apsaugotos nuo svyravimų, bet jų pokyčiai yra lėti, laipsniški ir visur vienodi. Europoje, pavyzdžiui, manoma, ir, ko gero, nelabai pagrįstai, kad šį ir praėjusį šimtmetį tų metalų vertė nuolat, tiktai pamažu, smuko, nes jie nuolat buvo įvežami iš ispanų Vakarų Indijos. Tačiau kad aukso ir sidabro kainos pasikeistų staiga ir pastebimai ir ženkliai padidintų ar sumažintų visų kitų prekių kainas, reikėtų tokio perversmo prekyboje, koks kilo atradus Ameriką.

Jei vis dėlto šalyje, turinčioje lėšų auksui ir sidabrui pirkti, kuriuo nors metu jų pritrūktų, juos pakeisti yra daugiau būdų negu beveik bet kurią kitą prekę. Jei manufaktūra pristinga medžiagų, gamyba sustoja. Jei stinga maisto, žmonės badauja. Bet jei stinga pinigų, juos pakeis tiesioginiai prekių mainai, nors dėl

to kils nemažų nepatogumų. Pirkimas ir pardavimas kreditan, kai įvairūs prekiautojai padengia tarpusavio įsiskolinimus kartą per mėnesį ar kartą per metus, pavaduos pinigus jau kur kas patogiau. Gerai tvarkomi popieriniai pinigai pakeis juos ne tik nesudarydami jokių nepatogumų, bet kai kuriais atvejais net turės tam tikrų privalumų. Todėl visais atžvilgiais vyriausybės rūpinimasis niekada nebuvo toks nereikalingas, kaip tada, kai ji dėjo pastangas išsaugoti ar padidinti pinigų kiekį šalyje.

Tačiau nėra įprastesnio skundo, kaip skundimasis pinigų stoka. Pinigų, kaip ir vyno, visada stinga tiems, kurie neturi lėšų jų nusipirkti arba pasitikėjimo, kad gautų jų į skolą. Tie, kurie turi tiek viena, tiek kita, retai stokos pinigų arba vyno, kai jų prireiks. Tačiau tas skundimasis pinigų stoka būdingas ne tik neapdairiems jų švaistytojams. Kartais skundai išplinta po visą prekybos miestą ir jo apylinkes. Bendra jų priežastis yra pernelyg didelis prekybos išplėtimas. Rimti žmonės, kurių sumanymai neatitinka jų kapitalų, lygiai taip pat gali neturėti nei lėšų pinigams pirkti, nei pasitikėjimo, kad galėtų jų pasiskolinti, kaip ir švaistūnai, kurių išlaidos neatitinka jų pajamų. Anksčiau, nei jų sumanymai tampa realybe, sankaupos išsibaigia, o su jomis ir galimybė skolintis. Jie visur bėgioja pasiskolinti pinigų, ir kiekvienas jiems pasako neturįs ko paskolinti. Net toks visuotinis skundimasis pinigų stoka ne visada liudija, kad šalyje necirkuliuoja įprastas aukso ir sidabro monetų kiekis, o tik rodo, kad daugelis žmonių stokoja tų monetų, patys neturėdami nieko duoti mainais. Kai prekybos pelnas pasitaiko didesnis nei įprasta, pernelyg didelis prekybos išplėtimas tampa tiek stambių, tiek smulkių prekiautojų bendra klaida. Jie ne visada siunčia į užsienį daugiau pinigų nei paprastai, bet perka į skolą, ir savo šalyje, ir užsienyje, neįprastus prekių kiekius, kuriuos siunčia kur nors į

tolimą rinką, tikėdamiesi pajamų gauti greičiau nei reikalavimą sumokėti. Reikalavimas sumokėti ateina dar negavus pajamų, o jie neturi po ranka nieko, už ką galėtų įsigyti pinigų arba ką galėtų pateikti kaip patikimą užstatą už paskolą. Ne aukso ir sidabro stoka, bet sunkumai, su kuriais tokie žmonės susiduria norėdami pasiskolinti, o jų kreditoriai – atgauti skolą, sukelia tą visuotinį skundimąsi pinigų stoka.

Būtų pernelyg juokinga rimtai įrodinėti, kad turtas susideda ne iš pinigų, tai yra aukso ir sidabro, bet iš to, ką galima už juos nusipirkti, ir kad pinigai vertingi tik dėl to, jog įgalina pirkti. Be abejo, pinigai visada sudaro nacionalinio kapitalo dalį, bet jau parodėme, kad apskritai jie sudaro tik nedidelę jo dalį ir visada – mažiausiai naudingą dalį.

Pirkliui paprastai lengviau pirkti prekes už pinigus nei pirkti pinigus už prekes ne dėl to, kad turtą iš esmės sudaro pinigai, o ne prekės, bet todėl, kad pinigai yra žinoma ir įsitvirtinusi prekybos priemonė, už kurią bet kas mielai duodama mainais, bet kuri ne visada taip pat lengvai gaunama mainais už bet kokį daiktą. Be to, didžioji prekių dalis yra ne tokios tvarios kaip pinigai, todėl pirklys dažnai gali patirti daug didesnių nuostolių, jei jas laikys. Kai jis turi prekes savo rankose, labiau tikėtina, kad jis neįstengs patenkinti reikalavimų sumokėti pinigus už jas, negu tada, kai pardavęs jas turi atitinkamą sumą savo skryniose. O užvis svarbiausia tai, kad pirklio pelnas labiau tiesiogiai atsiranda parduodant, o ne perkant, ir dėl visų šių aplinkybių jis paprastai labiau siekia išmainyti savo prekes į pinigus, nei pinigus į prekes. Tačiau nors tas ar kitas pirklys, turintis gausybę prekių savo sandėlyje, kartais gali sužlugti, neįstengęs laiku jų parduoti, tautai ar šaliai šitai negresia. Visas pirklio kapitalas dažnai susideda vien iš netvarių prekių, skirtų pinigams įsigyti. Tačiau tik labai maža šalies žemės ir

darbo metinės produkcijos dalis gali būti skirta įsigyti auksui ir sidabrui iš kaimynų. Kur kas didesnė dalis išmainoma ir suvartojama šalies viduje, ir net tos perviršinės dalies, kuri išgabenama į užsienį, didžioji dalis paprastai skiriama kitoms užsienio prekėms pirkti. Todėl net jeigu nebūtų galima gauti aukso ir sidabro mainais į prekes, skirtas jiems pirkti, tauta nežlugtų. Tiesa, galbūt ji patirtų šiokių tokių nuostolių ar nepatogumų ir būtų priversta imtis kai kurių priemonių pinigų stokai kompensuoti. Bet metinė jos žemės ir darbo produkcija būtų tokia pati ar beveik tokia pati, kaip paprastai, nes tiek pat ar beveik tiek pat kapitalo būtų naudojama gamybai palaikyti. Ir nors ne visada prekės išmainomos į pinigus taip lengvai, kaip pinigai į prekes, galiausiai jos parūpina pinigų net labiau garantuotai, nei pinigai prekių. Prekės gali būti naudojamos daugeliu kitų tikslų, ne tik pinigams įsigyti, o pinigus galima panaudoti tik prekėms pirkti. Vadinasi, pinigai neišvengiamai ieško prekių, o prekės ne visada ar nebūtinai ieško pinigų. Ką nors perkantis žmogus ne visada turi tikslą tas prekes parduoti, dažniausiai jis ketina jas naudoti ar vartoti; o tas, kuris parduoda, visada ketina vėl pirkti. Pirmasis dažnai užbaigia visą savo operaciją, antrasis niekada nebus atlikęs daugiau nei pusę savosios. Žmogui reikia pinigų ne dėl pinigų, o dėl to, ką už juos galima nusipirkti.

Sakoma, kad vartojamieji reikmenys greitai sunaikinami, o auksas ir sidabras yra kur kas tvaresnės prigimties ir, jei nebūtų nuolat išvežami, galėtų būti kaupiami amžių amžius ir neįsivaizduojamai padidintų šalies realųjį turtą. Todėl bandoma įrodyti, kad šaliai nėra nieko nuostolingesnio už prekybą, kai šitie tokie tvarūs produktai mainomi į netvarias prekes. Tačiau nelaikome nuostolinga tokios prekybos, kai Anglijos metalo dirbiniai mainomi į Prancūzijos vyną, o juk metalo dirbiniai yra labai tvari prekė ir, jei ne tas

nuolatinis jų eksportas, juos būtų galima kaupti amžių amžius, sutelkti šalyje neįsivaizduojamus puodų ir keptuvių kiekius. Bet akivaizdu, kad tokių reikmenų kiekį kiekvienoje šalyje neišvengiamai riboja jų naudojimas: juk būtų absurdiška turėti daugiau puodų ir keptuvių, nei reikia toje šalyje įprastam maistui pagaminti; o jei maisto kiekis padidėtų, kartu lengvai padidėtų ir puodų bei keptuvių kiekis, nes dalis padidėjusio maisto kiekio būtų panaudojama jiems pirkti arba padidėjusiam darbininkų, reikalingų jiems pagaminti, skaičiui išlaikyti. Lygiai taip pat akivaizdu, kad aukso ir sidabro kiekį kiekvienoje šalyje riboja tų metalų naudojimas; jie naudojami prekių apyvartai monetų pavidalu, taip pat gaminti namų apyvokos reikmenims, tokiems kaip auksiniai bei sidabriniai indai; monetų kiekį kiekvienoje šalyje lemia joje cirkuliuojančių prekių vertė: padidinkime tą vertę, ir iškart dalis prekių bus išgabenta į užsienį siekiant įsigyti ten, kur jų yra, papildomą kiekį monetų, būtiną prekių apyvartai užtikrinti; o auksinių ir sidabrinių indų kiekis priklauso nuo to, kiek yra tokių šeimų, kurios leidžia sau mėgautis tokia prabanga, ir nuo jų turto; padidinkite tokių šeimų skaičių ir jų turtą, ir dalis to padidėjusio turto beveik garantuotai bus panaudota pirkti, kur tai įmanoma, papildomam kiekiui auksinių ir sidabrinių indų; bandyti padidinti šalies turtą papildant ar sulaikant joje nereikalingą aukso ir sidabro kiekį yra taip pat absurdiška, kaip bandyti pagerinti privačių šeimų gerovę įpareigojant jas turėti nereikalingą kiekį virtuvės reikmenų. Kaip išlaidos tiems nereikalingiems reikmenims pirkti sumažintų, užuot padidinusios, šeimos apsirūpinimo mastą arba kokybę, taip nereikalingo aukso ir sidabro kiekio pirkimas kiekvienoje šalyje neišvengiamai sumažintų tą turtą, kuris maitina, rengia ir teikia pastogę, kuris teikia žmonėms pragyvenimą ir darbą. Nereikia pamiršti, kad auksas ir sidabras, tiek monetų, tiek

indų pavidalu, yra apyvokos reikmenys, lygiai kaip virtuvės rykai. Išplėskite jų naudojimą, padidinkite kiekį vartojamųjų prekių, kurioms tvarkyti, paruošti ir cirkuliuoti jie reikalingi, ir jūs tikrai padidinsite jų kiekį; bet jei bandysite padidinti jų kiekį ypatingomis priemonėmis, jūs neišvengiamai sumažinsite ir jų naudojimą, ir net kiekį, – tų metalų kiekis niekada negali būti didesnis, nei jų reikia pagal jų naudojimą. Jei jų būtų sukaupta viršaus, tai juos pervežti taip lengva, o nuostoliai, kurie atsiranda jų nenaudojant, tokie dideli, kad jokie įstatymai negalėtų užkirsti kelio nedelsiamam jų išvežimui iš šalies.

Ne visada būtina kaupti auksą ir sidabrą, kad šalis galėtų kariauti užsienyje ir išlaikyti laivynus ir armijas tolimose šalyse. Išlaikyti laivynus ir armijas įgalina ne auksas ir sidabras, o vartojamieji reikmenys. Tauta, kuri iš savo pramonės metinės produkcijos, iš metinių pajamų, gautų iš savo žemės, darbo ir vartojamųjų prekių sankaupų, turi lėšų pirkti tiems vartojamiesiems reikmenims tolimose šalyse, įstengs ten kariauti.

Tauta gali parūpinti algas ir aprūpinti armiją tolimoje šalyje trimis skirtingais būdais: nusiųsdama į užsienį, pirma, dalį sukaupto aukso ir sidabro arba, antra, dalį savo manufaktūrų metinės produkcijos, arba, galiausiai, dalį savo metinės žaliavinės produkcijos.

Auksas ir sidabras, kurie pagrįstai gali būti laikomi šalies sankaupomis ar atsargomis, gali būti skirstomi į tris dalis: pirma, apyvartoje esančius pinigus, antra, privačių šeimų auksinius bei sidabrinius indus ir, pagaliau, pinigus, kurie gali būti sukaupti ilgus metus taupant ir padėti valdovo ižde.

Retai bus taip, kad pavyktų daug sutaupyti iš šalies apyvartoje esančių pinigų, nes retai jų būna atliekamų. Bet kurioje šalyje per metus perkamų ir parduodamų prekių vertė reikalauja apibrėžto pinigų kiekio, kuris

būtinas, kad vyktų jų apyvarta ir jos būtų paskirstytos atitinkamiems vartotojams, ir nesudaro galimybių panaudoti jų daugiau. Patys apyvartos kanalai neišvengiamai įtraukia sumą, pakankamą jiems užpildyti, ir niekada nepriima daugiau. Tačiau karo užsienyje atveju paprastai šiek tiek išimama iš tų kanalų. Dėl to, kad daug žmonių tada išlaikoma svetur, mažiau išlaikoma šalyje. Prekių apyvarta čia sumažėja ir mažiau bereikia pinigų jai aptarnauti. Paprastai tokiais atvejais išleidžiamas neįprastas kiekis vienokios ar kitokios rūšies popierinių pinigų – tokių kaip iždo bilietai, laivyno ir bankų vekseliai Anglijoje, jie pakeičia apyvartai reikalingus auksą ir sidabrą ir sudaro galimybę daugiau tų metalų išsiųsti į užsienį. Bet visa tai gali parūpinti tik menką dalį išteklių, reikalingų kariaujant brangiai kainuojantį ir ilgai trunkantį karą užsienyje.

Privačių šeimų auksinių ir sidabrinių indų sulydymas, kaip rodo patirtis, dar mažiau reikšmingas. Pastarojo karo pradžioje taip padarę prancūzai nelaimėjo iš to nė tiek, kad kompensuotų tų dailių daiktų praradimą.

Ankstesniais laikais valdovo sukaupti lobiai būdavo kur kas apstesnis ir ilgiau neišsenkantis išteklių šaltinis. Mūsų laikais neatrodo, kad, išskyrus Prūsijos karalių, lobių kaupimas būtų Europos valdovų politikos dalis.

Tos lėšos, kurių reikėjo šio šimtmečio užsienio karams, ko gero, brangiausiems per visą istoriją, kaip atrodo, mažai priklausė tiek nuo apyvartoje esančių pinigų išvežimo, tiek nuo privačių šeimų auksinių ir sidabrinių indų ar valdovų lobių išgabenimo. Pastarasis karas su Prancūzija Didžiajai Britanijai kainavo per devyniasdešimt milijonų, įskaitant ne tik paimtą septyniasdešimt penkių milijonų paskolą, bet ir papildomus du šilingus nuo svaro žemės mokesčio ir tai, kas kasmet buvo pasiskolinama iš padengimo fondo. Daugiau

nei du trečdaliai tų išlaidų buvo padaryta tolimose šalyse – Vokietijoje, Portugalijoje, Amerikoje, Viduržemio jūros uostuose, Rytų Indijoje ir Vakarų Indijoje. Anglijos karaliai neturėjo sukaupę lobių. Ir niekada negirdėjome apie kokius nors didžiulius kiekius sulydytų auksinių ir sidabrinių indų. Šalyje cirkuliuojantis auksas ir sidabras, kaip manoma, neturėjo viršyti aštuoniolikos milijonų. Tačiau po pastarojo aukso perkaldinimo manoma, kad toks įvertinimas gerokai per mažas. Todėl padarykime prielaidą, remdamiesi itin padidintais skaičiavimais, kuriuos, atsimenu, kažkur skaičiau ar girdėjau, kad, auksą ir sidabrą skaičiuojant kartu, tas kiekis sieks trisdešimt milijonų. Jei karo išlaidos būtų dengiamos mūsų naudojamais pinigais, tai, netgi pagal šiuos skaičiavimus, per tą šešerių ar septynerių metų laikotarpį visi jie turėjo būti išsiųsti ir susigrąžinti mažiausiai du kartus. Tokia prielaida suteiktų mums įtikinamą argumentą, įrodantį, kad vyriausybei visiškai nebūtina stengtis išsaugoti pinigus, nes, pagal šią prielaidą, visi šalies pinigai du kartus per tokį trumpą laikotarpį turėjo iškeliauti iš šalies ir vėl į ją sugrįžti niekam apie tai nieko nežinant. Tačiau apyvartos kanalai per visą tą laiką nė karto nepasirodė esantys tuštesni nei įprastai. Nedaugelis iš tų, kurie turėjo lėšų pinigams įsigyti, jų stokojo. Tiesa, užsienio prekybos pelnas viso karo metu, o ypač jam baigiantis buvo didesnis nei paprastai. Tai sukėlė, kaip ir visada, bendrą pernelyg didelį prekybos išsiplėtimą visose Didžiosios Britanijos dalyse, o tai savo ruožtu paskatino įprastus skundus dėl pinigų stokos, kuri visada atsiranda pernelyg išsiplėtus prekybai. Pinigų stokojo daugelis žmonių, neturinčių nei lėšų jiems įsigyti, nei pasitikėjimo, kad galėtų jų pasiskolinti; ir kadangi skolininkams buvo sunku pasiskolinti, skolintojams buvo sunku susigrąžinti pinigus. Tačiau apskritai aukso ir sidabro buvo galima įsigyti už jų

vertę, ir tie, kurie turėjo ką tokios vertės duoti mainais už juos, jų įsigydavo.

Milžiniškos pastarojo karo išlaidos dėl šių priežasčių turėjo būti apmokėtos daugiausia ne išvežant auksą ir sidabrą, bet eksportuojant vienokias ar kitokias Britanijos prekes. Kai vyriausybė arba tie, kurie veikė jos įgalioti, sudarydavo su pirkliu sutartį dėl pinigų pervedimo į kurią nors užsienio šalį, pirklys natūraliai stengdavosi sumokėti savo užsienio partneriui, kuriam jis išrašė vekselį, išsiųsdamas į užsienį prekių, o ne aukso ir sidabro. Jei toje šalyje Didžiosios Britanijos prekės neturėjo paklausos, pirklys stengdavosi išsiųsti jas į kurią nors kitą šalį, kurioje galėdavo nusipirkti vekselį, išrašytą tai pirmajai šaliai. Prekių gabenimas, jei tik jos tinka tai kitai rinkai, visada duoda deramą pelną, o aukso ir sidabro išvežimas labai retai duoda bent kokį pelną. Kai tie metalai siunčiami iš šalies užsienio prekėms pirkti, pirklio pelnas susidaro ne perkant, bet parduodant tai, kas už juos buvo gauta. Bet kai jie siunčiami į užsienį vien sumokėti skolai, pirklys mainais negauna nieko, taigi – ir pelno. Todėl jis natūraliai pasitelkia visą savo išradingumą, kad rastų būdų sumokėti savo užsienio skolas eksportuodamas prekes, o ne auksą ir sidabrą. Ir „Dabartinės tautos padėties“ („*The Present State of the Nation*“) autorius pažymėjo, kad per pastarąjį karą didelis Britanijos prekių kiekis buvo išvežtas nieko neparsivežant mainais.

Be trijų minėtųjų aukso ir sidabro formų, visose didelėse prekiaujančiose šalyse yra nemažai luitų, pakaitomis įvežamų ir išvežamų užsienio prekybos tikslais. Kadangi tie luitai cirkuliuoja tarp skirtingų prekiaujančių šalių lygiai taip pat, kaip nacionalinės monetos cirkuliuoja kiekvienoje atskiroje šalyje, tai jie gali būti traktuojami kaip didžiosios merkantilinės respublikos pinigai. Nacionalines monetas išjudina ir nukreipia kiekvienos atskiros šalies viduje cirkuliuojančios prekės,

tos merkantilinės respublikos pinigus – tarp skirtingų šalių cirkuliuojančios prekės. Ir pirmosios, ir antrieji palengvina mainus – pirmosios tarp tos pačios tautos asmenų, antrieji – tarp skirtingų tautų asmenų. Dalis tos didžiosios merkantilinės respublikos pinigų galėjo būti, tikriausiai ir buvo, panaudota finansuoti pastarajam karui. Natūralu manyti, kad didesnio karo metu pinigų judėjimas ir kryptys yra jo veikiami ir skiriasi nuo to, kaip pinigai juda esant visiškai taikai; jie tada daugiau cirkuliuoja toje teritorijoje, kur vyksta karas, ir labiau naudojami įsigyti ten ir kaimyninėse šalyse algoms ir aprūpinti kariaujančioms armijoms. Bet kad ir kokią tos didžiosios merkantilinės respublikos pinigų dalį Didžioji Britanija būtų kasmet šitaip panaudojusi, ji vis tiek kasmet turėjo juos nusipirkti mainais į britų prekes ar į ką nors kita, kas buvo įsigyta už tas prekes; tai ir vėl sugrąžina mus atgal prie prekių, prie šalies žemės ir darbo metinės produkcijos kaip pagrindinių išteklių, įgalinančių mus kariauti. Visai natūralu manyti, kad tokias dideles metines išlaidas galėjo padengti tik gana didelė metinė produkcija. Pavyzdžiui, 1761 metų išlaidos siekė daugiau kaip devyniolika milijonų. Jokių sankaupų nepakaktų tokio masto metiniam išlaidavimui. Nėra tokios metinės produkcijos, net aukso ir sidabro, kuri galėtų jį padengti. Visas į Ispaniją ir Portugaliją per metus įvežamo aukso ir sidabro kiekis, net palankiausiais skaičiavimais, paprastai nedaug viršija šešis milijonus sterlingų, o jų kai kuriais metais vargiai pakaktų pastarojo karo keturių mėnesių išlaidoms apmokėti.

Tinkamiausios prekės gabenti į tolimas šalis, kad ten būtų galima įsigyti, kas reikalinga mokėti algoms ir armijai aprūpinti, arba nusipirkti tos merkantilinės respublikos pinigų, už kuriuos būtų galima tai įsigyti, kaip atrodo, buvo geresnės kokybės ir tobulesni manufaktūrų gaminiai; jie, būdami nedidelės apimties, turi

didelę vertę ir dėl to gali būti nebrangiai išvežami į tolimus kraštus. Šalis, kurios pramonė kasmet pagamina didelį tokių gaminių perviršį, paprastai išvežamą į užsienio šalis, gali ilgus metus tęsti daug išlaidų reikalaujantį užsienio karą neišveždama bent kiek didesnio aukso ir sidabro kiekio ar net išvis be to apsieidama. Tiesa, nemenka jos gaminių metinio perviršio dalis šiuo atveju turi būti išvežama be jokių į šalį grįžtančių pajamų, nors pirkliai jų gauna, nes vyriausybė iš pirklių perka jų vekselius, išrašytus užsienio šalims, kad nupirktų ten algas ir aprūpintų armiją. Tačiau dalis to perviršio vis dėlto gali ir toliau duoti pajamų. Karo metu gamintojai sulauks dvigubos paklausos ir bus raginami, pirma, gaminti prekes, tinkamas siųsti į užsienį, kad būtų galima apmokėti vekselius, išrašytus užsienio valstybėms už armijos algas ir aprūpinimą; antra, pagaminti tokių prekių, kurios reikalingos norint nupirkti įprastų prekių, paprastai vartojamų šalyje. Todėl pragaištingiausio užsienio karo įkarštyje didesnioji manufaktūrų dalis dažnai gali tiesiog suklestėti, ir, priešingai, jos gali smukti grįžus taikai. Manufaktūros gali klestėti jų šaliai virstant griuvėsiais ir žlugti gerovei grįžus į šalį. Daugelio Britanijos įvairių šakų manufaktūrų skirtinga būklė pastarojo karo metu ir kurį laiką po taikos sudarymo gali būti puikiausias to, kas pasakyta, pavyzdys.

Joks didelių išlaidų reikalaujantis ar ilgai trunkantis užsienio karas negali būti sėkmingai tęsiamas vien iš žemdirbystės neapdorotos produkcijos eksporto. Išvežti į užsienį tokį jos kiekį, kad būtų galima nupirkti armijai algas ir ją aprūpinti, būtų per didelė kaina. Reta šalis pasigamina neapdorotos produkcijos daug daugiau, nei reikia jos pačios žmonių pragyvenimui. Todėl išvežti į užsienį bent kiek didesnį jos kiekį reikštų išvežti dalį žmonių pragyvenimui būtinos produkcijos. Kitaip yra su manufaktūrų produkcijos eksportu.

Tai, kas reikalinga jose dirbančių žmonių išlaikymui, lieka šalyje ir tik jų darbo perviršis eksportuojamas. Ponas Hume'as dažnai pažymi, kad senovėje Anglijos karaliai negalėjo be pertraukos kariauti ilgai trunkančio karo užsienyje. Tų laikų Anglija neturėjo už ką įsigyti algas ir aprūpinti savo armijas svetimose šalyse, išskyrus neapdorotą žemdirbystės produkciją, kuri beveik visa buvo suvartojama šalyje ir beveik nieko nebuvo galima sutaupyti, arba nedaugelį menkai apdirbtų manufaktūrų gaminių, kuriuos gabenti, lygiai kaip ir neapdorotą produkciją, buvo pernelyg brangu. Tą negalėjimą lėmė ne pinigų stygius, bet geresnių ir kokybiškesnių gaminių stygius. Tada, kaip ir dabar, pirkimo ir pardavimo priemonė Anglijoje buvo pinigai. Cirkuliuojančių pinigų kiekis turėjo sudaryti tokią pačią tuo metu paprastai vykusių pirkimo ir pardavimo sandorių kiekio ir vertės dalį, kokią jis sudaro vykstančių šiandien; tiksliau, jis turėjo sudaryti didesnę dalį, nes tada nebuvo popierinių pinigų, kurie dabar yra perėmę nemažą dalį aukso ir sidabro funkcijų. Tautų, kurios menkai išplėtojusios prekybą ir manufaktūras, valdovai susidarius ypatingai padėčiai retai gali gauti didesnę pagalbą iš savo valdinių, ir šito priežastis paaiškinsime vėliau. Todėl tokiose šalyse valdovas stengiasi sukaupti lobį, kuris yra vienintelis išteklių šaltinis tokiais ypatingais atvejais. Net jei nebūtų šios būtinybės, tokioje situacijoje jis natūraliai yra linkęs į šykštumą, būtiną siekiant kaupti. Tokioje primityvioje visuomenėje net paties valdovo išlaidas lemia ne tuštybė, kuri mėgaujasi įmantriu dvaro ištaigingumu, bet dosnumas savo žemių nuomininkams ir svetingumas savo vasalams. Tačiau dosnumas ir svetingumas retai skatina išlaidauti, o tuštybė – beveik visada. Todėl kiekvienas totorių vadas turi sukaupęs lobį. Sakoma, kad Mazepos, Ukrainos kazokų vado, garsaus Karolio XII sąjungininko, lobiai buvę labai dideli. Visi

Merovingų dinastijos Prancūzijos karaliai turėjo lobius. Kai jie padalydavo karalystę keliems savo vaikams, paskirstydavo ir lobius. Anglosaksų kunigaikščiai ir pirmieji karaliai po užkariavimo taip pat tikriausiai buvo sukaupę lobius. Pirmasis kiekvieno naujo valdovo veiksmas paprastai būdavo užvaldyti ankstesniojo karaliaus lobį, kaip svarbiausią priemonę, garantuojančią valdžios perėmimą. Pažengusių ir prekiaujančių šalių valdovų neslegia tokia būtinybė kaupti lobius, nes jie susiklosčius ypatingoms aplinkybėms paprastai gali gauti ypatingą pagalbą iš savo valdinių. Jie ir patys mažiau linkę tai daryti. Jie natūraliai, matyt – ir neišvengiamai, paiso laiko dvasios, ir jų išlaidas reguliuoja ta pati ekstravagantiška tuštybė, kuri lemia visų kitų stambiųjų savininkų išlaidas jų valdose. Neryškus jų dvaro prašmatnumas kasdien darosi vis prabangesnis, o tam skiriamos išlaidos ne tik nebeleidžia kaupti, bet dažnai pasikėsina ir į būtinesnėms reikmėms skirtas lėšas. Tai, ką Derkilidas pasakojo apie Persijos dvarą, – kad ten jis matęs daug puikybės, bet mažai jėgos, ir daug tarnų, bet mažai karių, – tinka ir kai kurių Europos valdovų dvarams.

Aukso ir sidabro įvežimas nėra pagrindinė ir juolab vienintelė nauda, kurią tauta gauna iš užsienio prekybos. Visos šalys, tarp kurių vyksta užsienio prekyba, gauna iš to dviejų skirtingų rūšių naudą. Iš jų išvežama ta jų žemės ir darbo produkcijos perviršinė dalis, kuri jose neturi paklausos, ir mainais už ją atgabenama kas nors kita, kas šalyje turi paklausą. Prekyba suteikia vertę perviršinei šalies produkcijai, nes iškeičia ją į ką nors kita, kas patenkina dalį šalies poreikių ir suteikia jos gyventojams daugiau patogumų. Dėl prekybos šalies rinkos siaurumas netrukdo darbo pasidalijimui kurioje nors konkrečioje amatų ar pramonės šakoje pasiekti aukščiausią lygį. Atverdama platesnę rinką bet kokiai vidaus vartojimą viršijančiai šalies darbo produkcijos

daliai, prekyba skatina šalį didinti gamybinę galią ir kiek įmanoma didinti metinę produkciją, o kartu didinti visuomenės realiąsias pajamas ir gerovę. Šias dideles ir svarbias paslaugas užsienio prekyba nepaliaujamai teikia visoms įvairiausioms šalims, tarp kurių ji vyksta. Visos jos gauna iš jos didelę naudą, nors didžiausią paprastai gauna toji, kurioje pirklys gyvena, nes jis paprastai labiau rūpinasi patenkinti savo šalies žmonių reikmes ir išvežti jos perviršį, negu kurios nors kitos konkrečios šalies. Įvežti auksą ir sidabrą, kurių gali pritrūkti jų kasyklų neturinčiose šalyse, yra, be abejo, viena iš užsienio prekybos funkcijų. Tačiau ši funkcija pati nereikšmingiausia. Šalis, vykdanti užsienio prekybą tiktai tokiu tikslu, vargiai pakrautų vieną laivą per šimtmetį.

Ne dėl aukso ir sidabro įvežimo Europą praturtino Amerikos atradimas. Dėl tenykščių kasyklų gausumo tie metalai tapo pigesni. Auksinių ar sidabrinių indų servizą dabar galima nusipirkti maždaug už trečdalį to grūdų kiekio arba už trečdalį to darbo kiekio, kurį jis būtų kainavęs penkioliktame amžiuje. Už tokį patį metinį darbo ir prekių kiekį Europa kasmet gali įsigyti maždaug triskart didesnį auksinių ir sidabrinių indų kiekį, nei būtų galėjusi nusipirkti anuo metu. Tačiau kai prekė parduodama už trečdalį buvusios įprastos kainos, ne tik tie, kurie anksčiau ją pirkdavo, dabar gali nusipirkti jos triskart daugiau, bet ji tampa prieinama daug didesniam pirkėjų skaičiui, ko gero, daugiau nei dešimt kartų, ko gero, daugiau nei dvidešimt kartų didesniam nei anksčiau. Todėl dabar Europoje gali būti ne tik tris kartus daugiau, bet per dvidešimt ar trisdešimt kartų daugiau auksinių ir sidabrinių indų, negu jų būtų buvę, net esant dabartiniam jos gerovės lygiui, jei Amerikos kasyklos nebūtų atrastos. Taigi iš dalies Europa, be abejo, gavo realios naudos, nors ir menkavertės. Aukso ir sidabro pigumas padaro

šiuos metalus kur kas mažiau tinkamus atlikti pinigų funkciją nei anksčiau. Norėdami nusipirkti tiek pat, mes priversti neštis didesnį jų kiekį ir turėti kišenėje šilingą tam, kam anksčiau būtų pakakę keturių pensų. Sunku pasakyti, kas turi mažesnę reikšmę – šis nepatogumas ar priešinga nauda. Nei viena, nei antra negalėjo sukelti esminių pokyčių Europoje. Tačiau Amerikos atradimas tikrai sukėlė esminį pokytį. Atvėręs naują ir nepasotinamą rinką visoms Europos prekėms, jis sudarė sąlygas tolesniam darbo pasidalijimui ir gamybos tobulėjimui; toje siauroje srityje, kurią apėmė ligtolinė prekyba, šitai niekada negalėjo įvykti, nes esama rinka negalėjo suimti didesnės jų produkcijos dalies. Visose įvairiose Europos šalyse darbo gamybinė galia padidėjo ir jo produkcija pagausėjo, kartu išaugo gyventojų realiosios pajamos ir gerovė. Beveik visos Europos prekės buvo naujiena Amerikoje, o daugelis Amerikos prekių buvo naujiena Europoje. Todėl ėmė vykti nauji mainai, apie kuriuos anksčiau niekas nė nepagalvojo, ir jie natūraliai turėjo būti tokie pat naudingi naujajam žemynui, kokie neabejotinai buvo senajam. Dėl laukinio europiečių neteisingumo šis atradimas, turėjęs būti naudingas visiems, kai kurioms iš tų nelaimingų šalių tapo pražūtingas ir žlugdė jas.

Kelio į Rytų Indiją aplink Gerosios Vilties kyšulį atradimas maždaug tuo pat metu atvėrė, ko gero, dar platesnę erdvę užsienio prekybai nei Amerikos atradimas, nors atstumas buvo didžiulis. Amerikoje buvo tik dvi tautos, visais atžvilgiais pralenkusios laukinius, ir abi buvo sunaikintos beveik iškart jas atradus. Visos kitos buvo visiškai laukinės. O Kinijos, Indostano, Japonijos imperijos, taip pat keletas kitų valstybių Rytų Indijoje, nors neturėjo turtingesnių aukso ir sidabro kasyklų, visais kitais atžvilgiais buvo daug turtingesnės, geriau kultivuojamos ir labiau ištobulinusios visus amatus ir manufaktūras nei Meksika arba Peru,

net jeigu patikėsime tuo, kas akivaizdžiai nenusipelno pasitikėjimo, – pagražintais ispanų rašytojų pasakojimais apie tų imperijų gyvenimą senovėje. Turtingos ir civilizuotos tautos visada gali kur kas naudingiau mainytis tarpusavyje nei su laukiniais ir barbarais. Tačiau iki šiol Europa iš prekybos su Rytų Indija pelnė kur kas mažiau naudos nei iš prekybos su Amerika. Portugalai beveik visą šimtmetį buvo monopolizavę prekybą su Rytų Indija, ir kitos Europos tautos tik netiesiogiai ir per juos galėjo išvežti savo prekes į tą kraštą ar atsivežti prekių iš ten. Kai praėjusio šimtmečio pradžioje ten pradėjo skverbtis olandai, jie patikėjo visą prekybą su Rytų Indija vienintelei bendrovei. Jų pavyzdžiu pasekė anglai, prancūzai, švedai ir danai, ir todėl nė viena didelė Europos tauta niekada negavo tos naudos, kurią teiktų laisva prekyba su Rytų Indija. Nėra reikalo ieškoti kitų priežasčių, kodėl ta prekyba niekada nebuvo tokia naudinga, kaip prekyba su Amerika, – kadangi ji vyksta beveik tarp kiekvienos Europos tautos ir jos kolonijų, laisvai prekiauti gali visi jos valdiniai. Tų Rytų Indijos bendrovių išimtinės privilegijos, didžiuliai jų turtai, tų turtų pelnytas didelis jų vyriausybių palankumas joms ir globa sukėlė didelį pavydą. Tas pavydas dažnai vaizdavo jų prekybą kaip perdėm žalingą, nes tos bendrovės kasmet išveža didžiulius sidabro kiekius iš šalių, iš kurių vyksta prekyba. Kaltinamoji pusė atsakydavo, kad dėl nuolatinio sidabro išvežimo jų prekyba iš tiesų gali nuskurdinti Europą apskritai, bet ne tą konkrečią šalį, iš kurios prekyba vyksta, nes, išveždama dalį atsivežtų prekių į kitas Europos šalis, ji kasmet parveža į šalį daug didesnį to metalo kiekį nei išveža. Tiek priekaištas, tiek atsakymas grindžiami ta paplitusia nuomone, kurią aš kaip tik dabar analizavau. Todėl nei apie vieną, nei apie kitą nėra reikalo ką nors daugiau pasakyti. Gali būti, kad dėl kasmetinio sidabro išvežimo į Rytų Indiją

sidabriniai indai Europoje yra šiek tiek brangesni, nei būtų priešingu atveju, ir už sidabro monetas dėl to galima nupirkti daugiau tiek darbo, tiek prekių. Pirmoji iš tų pasekmių yra labai menkas nuostolis, antroji – labai nedidelė nauda; abi pasekmės tokios nereikšmingos, kad nenusipelno publikos dėmesio. Prekyba su Rytų Indija, atvėrusi rinką Europos prekėms arba, kas yra beveik tas pat, auksui ir sidabrui, kurie perkami už tas prekes, neišvengiamai didina Europos prekių metinę gamybą, o kartu Europos realųjį turtą ir pajamas. Kad iki šiol ji padidino turtą ir pajamas tiek nedaug, dėl to veikiausiai kalti tie apribojimai, kurie jai visur taikomi.

Man atrodė būtina, nors ir rizikuojant būti nuobodžiam, nuodugniai išanalizuoti tą populiarią nuomonę, kad turtą sudaro pinigai, kitaip sakant – auksas ir sidabras. Kasdienėje kalboje pinigai, kaip jau esu pažymėjęs, dažnai reiškia turtą, ir dėl šio žodžio nevienareikšmiškumo ta populiari nuomonė pasidarė mums tokia įprasta, kad ir tie, kurie įsitikinę jos absurdiškumu, labai greiti pamiršti savo principus ir samprotaudami yra linkę be užuolankų ją priimti kaip tikrą ir nepaneigiamą tiesą. Kai kurie iš geriausių Anglijos prekybos tyrinėtojų iš pradžių pažymi, kad šalies turtą sudaro ne vien auksas ir sidabras, bet ir jos žemės, namai bei įvairiausi vartojamieji daiktai. Tačiau jiems samprotaujant tos žemės, namai ir vartojamieji daiktai tarsi išnyksta iš jų atminties, ir jų argumentavimas dažnai galiausiai remiasi prielaida, kad visą turtą sudaro auksas ir sidabras ir kad nacionalinės pramonės ir prekybos didysis tikslas yra gausinti tuos metalus.

Tačiau sutarus dėl dviejų principinių dalykų – kad turtą sudaro auksas ir sidabras ir kad šalis, neturinti tų metalų kasyklų, gali jų gauti tik tada, jei yra prekybos balansas, tai yra jei ji eksportuoja už didesnę

vertę nei importuoja, – svarbiausiu politinės ekonomijos tikslu neišvengiamai tapo siekis kiek įmanoma mažinti užsienio prekių įvežimą vidaus vartojimui ir kiek įmanoma didinti vietinės gamybos prekių išvežimą. Todėl du svarbiausi veiksniai siekiant turtinti šalį buvo importo apribojimas ir eksporto skatinimas.

Tie importo apribojimai buvo dviejų rūšių.

Pirma, buvo ribojamas tokių prekių, kurios gali būti gaminamos šalyje, įvežimas vidaus vartojimui iš bet kurios šalies.

Antra, buvo ribojamas beveik visų rūšių prekių įvežimas iš tų konkrečių šalių, su kuriomis prekybos balansas laikomas nepalankiu.

Kartais importas buvo apribojamas įvedant didelius muitus, kartais – visiškai uždraudžiant.

Eksportas buvo skatinamas kartais grąžinant muitus, kartais priemokomis, kartais naudingomis prekybos sutartimis su užsienio valstybėmis, o kartais tolimose šalyse įkuriant kolonijas.

Muitai buvo grąžinami dviem skirtingais atvejais. Kai savi gamintojai turėdavo mokėti kokį nors muitą ar akcizą, visas tas mokestis arba jo dalis dažnai būdavo grąžinama eksportuojant prekes; o kai būdavo apmokestinamos įvežamos užsienio prekės, kurios būdavo vėl išvežamos, kartais visas tas muitas ar jo dalis prekes išvežant būdavo grąžinama.

Priemokos būdavo mokamos siekiant skatinti pradedančias veikti manufaktūras arba kitokias verslo rūšis, kurios buvo laikomos vertomis ypatingo palaikymo.

Naudingos prekybos sutartys šalies prekėms ir pirkliams vienoje ar kitoje užsienio šalyje suteikdavo tokių lengvatų, kokių kitų šalių prekės ir pirkliai neturėdavo.

Įkūrusi kolonijas tolimose šalyse, metropolija savo prekėms ir pirkliams gaudavo ne tik ypatingų lengvatų, bet dažnai ir prekybos monopoliją.

Minėtieji du importo apribojimo būdai kartu su šiais keturiais eksporto skatinimo būdais sudaro šešias pagrindines priemones, kuriomis merkantilistinė sistema siūlo didinti aukso ir sidabro kiekį šalyje, prekybos balansą pakreipiant savo naudai. Atskiruose skyriuose aš aptarsiu kiekvieną iš jų ir, per daug nesigilindamas į tariamą jų tendenciją telkti pinigus į šalį, daugiausia tyrinėsiu galimą kiekvienos iš tų priemonių poveikį šalies darbo metinei produkcijai. Didindamos arba mažindamos metinės produkcijos vertę, jos turėtų kartu didinti arba mažinti šalies realųjį turtą ir pajamas.

II skyrius

APIE PREKIŲ, KURIOS GALI BŪTI GAMINAMOS ŠALYJE, IMPORTO IŠ UŽSIENIO ŠALIŲ APRIBOJIMUS

Dideliais muitais ar visišku draudimu apribojant tokių prekių, kurios gali būti gaminamos šalyje, įvežimą iš užsienio šalių vietiniams šių prekių gamintojams daugiau ar mažiau garantuojama monopolija vidaus rinkoje. Antai draudimas įvežti iš užsienio gyvus gyvulius ar sūdytą mėsą garantuoja Didžiosios Britanijos gyvulių augintojams monopoliją šalies šviežios mėsos rinkoje. Dideli muitai už įvežamus grūdus, vidutinio derliaus metais išvis užkertantys kelią importui, tokį patį pranašumą suteikia tos kultūros augintojams. Vilnonių audinių importo draudimas lygiai taip pat naudingas tų audinių gamintojams. Neseniai tokį pranašumą įgijo ir šilko manufaktūros, nors visos jos perdirba vien užsienio žaliavą. Lininių audinių manufaktūros tokio pranašumo dar neturi, bet dideliais žingsniais juda ta linkme. Ir daugelis kitų rūšių manufaktūrų Didžiojoje Britanijoje panašiai išsikovojo visišką ar beveik visišką monopoliją tarp savo tėvynainių. Prekių, kurių importas į Didžiąją Britaniją draudžiamas visiškai arba tam tikromis aplinkybėmis, įvairovė yra daug didesnė, nei gali įsivaizduoti tie, kurie nėra gerai susipažinę su muitinių įstatymais.

Negalima abejoti, kad tokia monopolija vidaus rinkoje dažnai teikia didelių paskatų toms konkrečioms darbinės veiklos rūšims, kurios ja naudojasi, ir neretai

nukreipia į jas didesnę visuomenės darbo ir kapitalo dalį, nei antraip joms tektų. Bet, ko gero, anaiptol nėra akivaizdu, ar monopolija turi tendenciją didinti bendrą visuomenės darbinės veiklos apimtį arba nukreipti ją naudingiausia linkme.

Bendra visuomenės darbinės veiklos apimtis niekada negali viršyti to lygio, kurį leidžia pasiekti tos visuomenės kapitalas. Kadangi darbininkų, kuriuos gali įdarbinti atskiras asmuo, skaičius turi būti atitinkamai proporcingas to asmens kapitalui, tai bendras visų žmonių, kuriuos gali nuolatinai įdarbinti visi didelės visuomenės nariai, skaičius turi būti atitinkamai proporcingas visos visuomenės kapitalui ir niekada negali viršyti šios proporcijos. Joks prekybos reguliavimas negali daugiau padidinti visuomenės darbinės veiklos apimties, negu leidžia jos turimas kapitalas. Reguliavimas gali tik nukreipti jos dalį ta linkme, kuria ji antraip nesiplėtotų, ir šitai jokiu būdu negarantuoja, kad toks dirbtinis nukreipimas bus naudingesnis visuomenei negu ta kryptis, kuria ji plėtotųsi savaime.

Kiekvienas asmuo be paliovos stengiasi kuo naudingiausiai panaudoti savo kapitalą, kuriuo jis gali disponuoti. Jis vadovaujasi nauda sau, o ne visuomenei. Tačiau aiškinimasis, kas jam naudinga, natūraliai, tiksliau – neišvengiamai paskatina jį panaudoti kapitalą taip, kaip naudingiausia visuomenei.

Pirma, kiekvienas asmuo siekia panaudoti savo kapitalą kuo arčiau namų, taigi, kiek tai įmanoma, palaikyti savo šalies darbinę veiklą, su sąlyga, kad jis visada gaus normalų arba nedaug mažesnį nei normalų pelną iš savo kapitalo.

Vadinasi, esant vienodam ar beveik vienodam pelnui kiekvienas pirklys didmenininkas natūraliai teikia pirmenybę vidaus prekybai prieš užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis ir užsienio prekybai vartojamosiomis prekėmis prieš tranzitinę prekybą. Vidaus

prekyboje jo kapitalas niekada ilgam nedingsta jam iš akiračio, kaip dažnai būna užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis. Jis gali geriau pažinti žmonių, kuriais tenka pasitikėti, charakterį ir padėtį, o jei būtų apgautas, tai geriau žino šalies įstatymus, reikalingus norint atsiteisti. Verčiantis tranzitine prekyba, pirklio kapitalas paprastai yra dviejose užsienio šalyse ir nė viena jo dalis niekada negrąžinama namo, jis jo tiesiogiai neprižiūri ir nevaldo. Pusė kapitalo, kurį Amsterdamo pirklys yra įdėjęs į grūdų gabenimą iš Karaliaučiaus į Lisaboną ir vaisių bei vyno iš Lisabonos į Karaliaučių, paprastai turi būti Karaliaučiuje, o kita pusė Lisabonoje. Nė viena iš tų dalių niekada negrįžta į Amsterdamą. Natūrali tokio pirklio gyvenamoji vieta turėtų būti Karaliaučius arba Lisabona, ir tik ypatingos aplinkybės gali jį priversti teikti pirmenybę Amsterdamui. Tačiau tas nerimas, kurį jis jaučia būdamas taip toli nuo savo kapitalo, paprastai paskatina jį atgabenti į Amsterdamą dalį Karaliaučiaus prekių, skirtų Lisabonos rinkai, ir dalį Lisabonos prekių, skirtų Karaliaučiaus rinkai, ir nors dėl to jam neišvengiamai tenka dukart sumokėti už pakrovimą ir iškrovimą, taip pat mokėti atitinkamus muitus ir rinkliavas, bet dėl galimybės tiesiogiai prižiūrėti ir valdyti bent dalį savo kapitalo jis mielai prisiima tas papildomas išlaidas; ir šitokiu būdu kiekviena šalis, bent kiek didesniu mastu dalyvaujanti tranzitinėje prekyboje, visada tampa didele prekyviete, arba bendra rinka visų įvairių šalių, kurių prekyba per ją vyksta, prekėms. Tas pirklys, siekdamas išvengti antrojo pakrovimo ir iškrovimo, visada stengiasi parduoti vidaus rinkoje kuo daugiau visų tų įvairių šalių prekių ir šitaip, kiek įmanoma, paversti savąją tranzitinę prekybą užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis. Lygiai taip pat pirklys, kuris verčiasi užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis ir kaupia prekes užsienio rinkoms, visada džiaugsis

galėdamas parduoti kuo didesnę jų dalį namie ir gauti tokį patį ar beveik tokį patį pelną. Jis išvengia eksportavimo rizikos ir rūpesčių, kai kiek galėdamas šitaip paverčia savąją užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis vidaus prekyba. Šitaip vidaus rinka tampa tuo centru, apie kurį, jei galima taip pasakyti, be perstojo sukasi kiekvienos šalies gyventojų kapitalai ir į kurį jie visada krypsta, nors ypatingos aplinkybės gali kartais nukreipti juos į šalį ir nustumti į tolimesnes veiklos vietas. Tačiau vidaus prekyboje naudojamas kapitalas, kaip jau parodėme, neišvengiamai paleidžia veikti didesnį šalies darbinės veiklos kiekį ir suteikia pajamų ir užimtumą didesniam šalies gyventojų skaičiui nei toks pat kapitalas, įdėtas į užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis, o kapitalas, įdėtas į užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis, turi tokį patį pranašumą prieš vienodo dydžio kapitalą, įdėtą į tranzitinę prekybą. Todėl, kai pelnas vienodas ar beveik vienodas, kiekvienas asmuo natūraliai siekia panaudoti savo kapitalą tokiu būdu, kuriuo jis gali labiausiai palaikyti savo šalies darbinę veiklą ir suteikti pajamų ir užimtumą didžiausiam savo šalies gyventojų skaičiui.

Antra, kiekvienas asmuo, skiriantis savo kapitalą šalies darbinei veiklai palaikyti, neišvengiamai stengiasi taip nukreipti tą veiklą, kad jos produkcija turėtų didžiausią įmanomą vertę.

Darbinės veiklos produkcija yra tai, ką ji prideda prie tos medžiagos ar žaliavų, kurias naudoja. Kokia, didelė ar maža, bus tos produkcijos vertė, toks bus ir įmonininko pelnas. Bet kiekvienas žmogus panaudoja savo kapitalą darbinei veiklai palaikyti tik dėl pelno, todėl jis visada stengsis panaudoti kapitalą palaikyti tai veiklai, kurios produkcija turės didžiausią vertę, kitaip tariant, bus iškeičiama į didžiausią pinigų ar kitų prekių kiekį.

Tačiau kiekvienos visuomenės metinės pajamos visada yra visiškai lygios visos metinės jos darbinės veiklos produkcijos mainomajai vertei, arba, kitaip tariant, yra visiškai tas pats, kas jos mainomoji vertė. Taigi, kadangi kiekvienas asmuo kaip įmanydamas stengiasi panaudoti savo kapitalą šalies darbinei veiklai palaikyti ir taip ją nukreipti, kad jos produkcija turėtų didžiausią vertę, tai kiekvienas asmuo neišvengiamai triūsia kiek gali, kad visuomenės metinės pajamos būtų kuo didžiausios. Žinoma, paprastai jis nei siekia tarnauti visuomenės interesams, nei žino, kiek jiems tarnauja. Pasirinkdamas palaikyti savo šalies, o ne užsienio darbinę veiklą, asmuo siekia saugumo tik sau pačiam, o nukreipdamas tą veiklą taip, kad jos produkcija turėtų didžiausią vertę, jis siekia tik naudos sau pačiam, ir šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, vedamas nematomos rankos jis prisideda prie tikslo, kurio nė ženklo nebuvo jo paties ketinimuose. Dažniausiai ir visuomenei nėra blogai, kad tas tikslas neįėjo į jo ketinimus. Siekdamas savo interesų, jis netgi sėkmingiau tarnauja visuomenės interesams nei tada, kai iš tikrųjų imasi juos įgyvendinti. Niekada nesu girdėjęs, kad daug gero būtų padarę tie žmonės, kurie dėjosi prekiaują visuomenės labui. Tiesą sakant, tarp pirklių tokios pretenzijos gana retos, ir nedaug žodžių tereikia, norint juos įtikinti šito atsižadėti.

Kokioje savo šalies darbinės veiklos srityje panaudoti savo kapitalą ir kurios iš jų produkcija gali turėti didžiausią vertę – akivaizdu, kad šitai kiekvienas žmogus, remdamasis savo aplinka, gali nuspręsti daug geriau, nei tai galėtų padaryti jo labui koks nors valstybės veikėjas ar įstatymų leidėjas. Tas valstybės veikėjas, kuris bandytų nurodyti privatiems asmenims, kaip jie turėtų panaudoti savo kapitalus, ne tik užsikrautų visiškai nereikalingą rūpestį, bet ir prisiimtų valdžią, kuri negali būti saugiai patikėta ne tik jokiam

pavieniam asmeniui, bet ir jokiai tarybai ar senatui ir kuri niekada nebūna tokia pavojinga, kaip atitekusi į rankas žmogui, kuriam pakanka kvailumo ir pasitikėjimo savimi manytis esant tinkamam ja naudotis.

Suteikti savo šalies darbo vienoje ar kitoje amatų ar manufaktūrų šakoje produkcijai monopoliją vidaus rinkoje tam tikru mastu reiškia nurodyti privatiems asmenims, kaip jie turi naudoti savo kapitalus, ir beveik visais atvejais toks reguliavimas būtų beprasmis arba žalingas. Jei vietinių gamintojų produkcija gali būti pateikta į rinką taip pat pigiai kaip užsieninė, reguliavimas būtų akivaizdžiai beprasmis. Jei tai neįmanoma, reguliavimas apskritai būtų žalingas. Kiekvieno apdairaus šeimos galvos taisyklė yra niekada nesiimti namie pasidaryti tai, ką pasidaryti jam kainuos brangiau nei nusipirkti. Siuvėjas nesiima pasisiūti batų, o perka juos iš batsiuvio. Batsiuvys nesiima pasisiūti drabužių, bet pasisamdo siuvėją. Ūkininkas nesiima daryti nei viena, nei kita, bet užsisako tuos daiktus pas atitinkamus amatininkus. Visi jie supranta, kad jiems naudingiau visą savo darbą panaudoti toje srityje, kurioje jie turi tam tikrą pranašumą prieš kaimynus, ir už dalį savo darbo produkcijos arba, kas yra tas pat, už dalies tos produkcijos kainą nusipirkti tai, ko jiems prireikė.

Kas yra išmintinga kiekvienos privačios šeimos elgesyje, vargu ar gali būti kvailystė didelės karalystės elgesyje. Jei užsienio šalis gali mums pateikti kurią nors prekę pigiau, nei mes patys ją pasigaminame, geriau pirkti ją iš jos už dalį mūsų pačių darbo, panaudojamo toje srityje, kurioje mes turime tam tikrą pranašumą, produktų. Bendra šalies darbinės veiklos apimtis, visada proporcinga ją naudojančiam kapitalui, dėl to nesumažės, lygiai kaip ir minėtųjų amatininkų, tiktai jai bus leista pačiai surasti naudingiausią savo panaudojimo sritį. Darbas tikrai nėra panaudojamas

su didžiausia nauda, kai jis nukreipiamas gaminti daiktą, kurį galima nusipirkti pigiau, nei kainuoja jį pasigaminti. Metinės darbo produkcijos vertė tikrai daugiau ar mažiau sumažėja, kai jis neskiriamas gaminti toms prekėms, kurių vertė yra aiškiai didesnė nei prekės, kurią jis nukreipiamas gaminti. Kaip sakėme, tokią prekę būtų pigiau pirkti užsienyje nei pasigaminti namie. Vadinasi, ją būtų galima nusipirkti tik už dalį prekių arba, kas yra tas pat, tik už dalį kainos tų prekių, kurias darbas, panaudojamas tokio paties kapitalo, pagamintų namie, jei jam būtų leista veikti natūraliai. Taigi šalies darbas yra nukreipiamas iš naudingesnės į mažiau naudingą veiklą, o jo metinės produkcijos mainomoji vertė, užuot padidėjusi, ko siekė įstatymų leidėjai, dėl tokio reguliavimo neišvengiamai sumažėja.

Tiesa, dėl tokio reguliavimo kuri nors konkreti gamybos šaka šalyje kartais gali būti išplėtota greičiau nei priešingu atveju, ir po kurio laiko jos gaminiai gali tapti tokie pat pigūs ar pigesni nei užsienyje. Bet nors visuomenės darbinė veikla šitaip galėtų būti sparčiau naudingai nukreipta tam tikra vaga nei priešingu atveju, iš to jokiu būdu neišplaukia, kad ir bendra jos darbinės veiklos apimtis ar bendra jos pajamų suma gali kada nors būti padidinta kokiu nors panašiu reguliavimu. Visuomenės darbinė veikla gali augti tik proporcingai jos kapitalo didėjimui, o jos kapitalas gali padidėti tik tiek, kiek pamažu sutaupoma iš jos pajamų. Tačiau kiekvieno tokio reguliavimo tiesioginė pasekmė yra jos pajamų sumažėjimas, o tai, kas mažina jos pajamas, tikrai nepadidins jos kapitalo sparčiau, nei jis pats padidėtų, jei ir kapitalui, ir darbui būtų leista patiems susirasti natūralią panaudojimo sritį.

Nors nesant tokio reguliavimo visuomenė niekada neišplėtos tam tikros gamybos šakos, ji dėl to neturėtų būti skurdesnė jokiu savo egzistavimo laikotarpiu.

Kiekvienu visuomenės gyvavimo laikotarpiu visas jos kapitalas ir darbas, nors gamindami kitokią produkciją, gali išlikti veikiantys tokiu būdu, kuris tuo metu yra pats geriausias. Kiekvienu laikotarpiu visuomenės pajamos gali būti didžiausios, kokias tik jos kapitalas įstengia sukurti, ir kapitalas, ir pajamos gali didėti didžiausia įmanoma sparta.

Natūralus pranašumas, kurį viena šalis turi kitos atžvilgiu gamindama tam tikras prekes, kartais yra toks didelis, jog visas pasaulis pripažįsta, kad grumtis su juo būtų bergždžias reikalas. Naudojant stiklinius šiltnamius, inspektus ir šildomas sienas Škotijoje galima išauginti labai geras vynuoges ir padaryti iš jų labai gerą vyną, patiriant maždaug trisdešimt kartų didesnes išlaidas nei tos, už kurias tiek pat gero vyno galima parsigabenti iš užsienio šalių. Ar būtų protingas įstatymas, draudžiantis visų užsienio vynų importą vien tam, kad būtų paskatinta bordo ir burgundiškojo vyno gamyba Škotijoje? Bet jei nukreipti į kokią nors gamybos šaką trisdešimt kartų daugiau šalies kapitalo ir darbo, nei jų reikėtų nusipirkti tokiam pačiam reikalingų prekių kiekiui iš užsienio šalių, būtų didžiausias absurdas, tai lygiai toks pat absurdas, tik ne taip rėžiantis akį, būtų nukreipti į tokią veiklą ir viena trisdešimtąja ar net trimis šimtosiomis daugiau kapitalo ir darbo. Šiuo atveju nesvarbu, ar vienos šalies pranašumas prieš kitą yra natūralus, ar įgytas. Kol viena šalis turi tokį pranašumą, o kitai šaliai reikia tų prekių, tol pastarajai visada bus naudingiau pirkti jas iš pirmosios nei pačiai gamintis. Kai vienas amatininkas turi pranašumą prieš kitą, kuris verčiasi kitu amatu, tai yra tik įgytas pranašumas, bet jie vis tiek abu mano, kad naudingiau pirkti vienam iš kito nei gamintis tai, kas nėra jų amatas.

Pirkliai ir manufaktūrininkai yra žmonės, gaunantys didžiausią naudą iš tokios monopolijos vidaus rinkoje.

Užsienio gyvulių ir sūdytos mėsos importo draudimas, taip pat dideli muitai užsienio grūdams, kurie vidutinio derliaus metais prilygsta draudimui, nėra tokie naudingi Didžiosios Britanijos gyvulių augintojams ir ūkininkams, kokie naudingi jos pirkliams ir manufaktūrininkams yra kiti tos pačios rūšies potvarkiai. Manufaktūrų gaminius, ypač geresnės kokybės, lengviau gabenti iš vienos šalies į kitą nei grūdus ar gyvulius. Dėl to užsienio prekyba daugiausia ir verčiasi manufaktūrų gaminių supirkimu ir gabenimu. Manufaktūrų gaminių prekyboje net visai mažas pranašumas leistų užsieniečiams nurungti mūsų gamintojus net vidaus rinkoje. Žemdirbystės neapdorotos produkcijos atveju tam prireiktų labai didelio pranašumo. Jei būtų leidžiama laisvai importuoti užsienio manufaktūrų gaminius, tikriausiai nukentėtų keletas šalies manufaktūrų, o kelios jų, ko gero, visiškai žlugtų, ir nemenka kapitalo ir darbo dalis, šiuo metu tenkanti joms, būtų priversta rasti kitą veiklos sritį. O net ir laisviausias žemdirbystės neapdorotos produkcijos importas negalėtų turėti tokio poveikio šalies žemės ūkiui.

Jei, pavyzdžiui, užsienio gyvulių importas būtų kuo laisviausias, jų įvežtų tiek mažai, kad vargu ar kas nors Didžiosios Britanijos gyvulininkystėje dėl to pasikeistų. Gyvi gyvuliai yra, ko gero, vienintelė prekė, kurią gabenti jūra yra brangiau nei sausuma. Sausuma jie patys gabenasi į rinką. Gabenant jūra, reikia gabenti ne tik gyvulius, bet ir jų pašarą bei vandenį, ir dėl to patiriama nemažai išlaidų ir nepatogumų. Tiesa, nedidelis atstumas jūra tarp Airijos ir Didžiosios Britanijos palengvina Airijos gyvulių importą. Bet nors laisvas jų importas, neseniai leistas tik ribotam laikui, visai nebedraudžiamas, šitai negalėjo bent kiek labiau pakenkti Didžiosios Britanijos gyvulių augintojų interesams. Tose Didžiosios Britanijos dalyse, kurios yra Airijos jūros pakrantėje, visur auginami gyvuliai.

Airijos gyvuliai niekada negalėjo būti importuojami tų kraštų reikmėms, jie turi būti genami per tas didžiules teritorijas, patiriant nemažai išlaidų ir nepatogumų, kol pasiekia rinką, kuriai yra skirti. Įmitusių gyvulių taip toli nenuvarysi. Todėl importuoti galima tik liesus gyvulius, o toks importas galėtų pakenkti ne gyvulius auginančių ar juos peninčių kraštų interesams, – jiems šitai veikiau būtų naudinga, nes sumažėtų liesų gyvulių kaina, – bet tik gyvulius veisiančių kraštų interesams. Nedidelis gyvulių importas iš Airijos, kai jau buvo leista juos įvežti, taip pat geros kainos, kuriomis ir toliau parduodami liesi gyvuliai, ko gero, rodo, kad net juos veisiantiems Didžiosios Britanijos kraštams niekada ženkliau neatsilieps laisvas gyvulių įvežimas iš Airijos. Tiesa, paprasti Airijos žmonės, kaip kalbama, kartais jėga priešindavosi jų gyvulių eksportui. Bet jei eksportuotojams buvo labai naudinga tęsti tokią prekybą, jie nesunkiai galėjo įveikti tą stichišką pasipriešinimą, nes įstatymas buvo jų pusėje.

Be to, gyvulius auginantys ir penintys kraštai visada turi būti gerai kultivuojami, o juos veisiantys kraštai paprastai yra nedirbami. Didelė liesų gyvulių kaina, didinanti nedirbamos žemės vertę, yra tarsi priemoka už nekultivavimą. Kiekvienam gerai įdirbtos žemės kraštui būtų naudingiau importuoti liesus gyvulius nei juos veisti. Todėl, kaip pasakojama, Olandijos provincija šiuo metu ir laikosi šio principo. Tiesa, Škotijos, Velso, Nortumberlando kalnų neįmanoma gerai įdirbti, todėl šie kraštai atrodo pačios gamtos skirti veisti gyvulius Didžiajai Britanijai. Pats laisviausias užsienio gyvulių importas negalėtų turėti jokio kito poveikio, tik kliudytų tiems gyvulius veisiantiems kraštams pasinaudoti gausėjančiu karalystės gyventojų skaičiumi ir jos plėtra, be saiko pakelti kainas ir faktiškai apmokestinti visas labiau pažengusias ir geriau kultivuojamas šalies dalis.

Pats laisviausias sūdytos mėsos importas lygiai taip pat mažai pakenktų Didžiosios Britanijos gyvulių augintojų interesams, kaip ir gyvų gyvulių įvežimas. Sūdyta mėsa yra ne tik labai didelės apimties prekė, bet, palyginti su šviežia mėsa, ir prastesnės kokybės bei reikalaujanti daugiau darbo ir išlaidų, dėl to brangesnė prekė. Todėl tokia mėsa niekada negalėtų konkuruoti su šviežia mėsa, nors gali konkuruoti su šalyje gaminama sūdyta mėsa. Ji tinka kaip maisto atsargos laivams, plaukiantiems į tolimas keliones, ir panašiems tikslams, bet niekada negali sudaryti didesnės žmonių maisto dalies. Nedidelis iš Airijos importuojamos sūdytos mėsos kiekis, kai buvo leista laisvai ją įvežti, yra praktinis įrodymas, kad mūsų gyvulių augintojams dėl to negresia joks pavojus. Neatrodo, kad skerdienos kaina dėl to būtų labai pasikeitusi.

Net laisvas užsienio grūdų importas mažai pakenktų Didžiosios Britanijos ūkininkų interesams. Grūdai yra daug didesnės apimties prekė nei skerdiena. Penso vertės kviečių svarą taip pat brangu gabenti, kaip keturių pensų vertės skerdienos svarą. Nedidelis užsienio grūdų kiekis, įvežtas netgi didelio stygiaus metais, gali nuraminti mūsų ūkininkus, kad jiems nėra ko baimintis net laisviausio importo. Vidutinis metinis importo kiekis sudaro, pasak gerai informuoto traktatų apie grūdų prekybą autoriaus, tik dvidešimt tris tūkstančius septynis šimtus dvidešimt aštuonis kvarterius visų rūšių grūdų ir neviršija penki šimtai septyniasdešimt pirmosios dalies metinio jų suvartojimo. Tačiau kadangi gero derliaus metais priemokos už grūdus paskatina jų eksportą, dėl to nederliaus metais jos turi paskatinti didesnį jų importą, negu jis būtų priešingu atveju esant dabartinei žemdirbystės būklei. Dėl jų gausus vienų metų derlius nekompensuoja nederliaus kitais metais, ir kaip jos neišvengiamai padidina vidutinę eksporto apimtį, taip turi, esant dabartinei žemdirbystės būklei,

padidinti ir vidutinę importo apimtį. Jei nebūtų priemokų, būtų eksportuojama mažiau grūdų, tad tikėtina, kad, nelygu metai, būtų ir mažiau importuojama nei dabar. Grūdų pirkliai, supirkėjai ir gabentojai tarp Didžiosios Britanijos ir užsienio šalių turėtų mažiau veiklos ir gerokai nukentėtų, tačiau žemvaldžiai ir ūkininkai nukentėtų labai mažai. Todėl būtent grūdų pirkliai, o ne žemvaldžiai ir ūkininkai, kaip esu pastebėjęs, labiausiai rūpinasi eksporto priemokų atnaujinimu ir išlikimu.

Žemvaldžių ir ūkininkų garbei reikia pasakyti, kad jie mažiausiai iš visų žmonių yra pasidavę bjauriai monopolijos dvasiai. Didelės manufaktūros šeimininkas kartais sunerimsta, jei kita tos pačios paskirties įmonė įsikuria ne toliau kaip už dvidešimt mylių nuo jo. Olandas vilnonių audinių manufaktūros šeimininkas Abvilyje išsilygo, kad trisdešimties lygų spinduliu nuo to miesto negali būti įkurta jokia kita tos pačios paskirties įmonė. Ūkininkai ir žemvaldžiai, priešingai, paprastai yra linkę veikiau paremti kaimynų ūkių ir valdų kultivavimą ir gerinimą nei kliudyti tam. Jie neturi paslapčių, kaip didžioji manufaktūrininkų dalis, ir paprastai veikiau mėgsta pasakyti kaimynams apie kiekvieną praktinę naujovę, kurią jie mano esant naudingą, ir kuo plačiau ją paskleisti. „*Pius Questus,* – sako senis Katonas, – *stabilissimusque, minimeque individiosus; minimeque male cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt.*“ Žemvaldžiai ir ūkininkai, išsisklaidę po visą šalį, negali taip lengvai susitarti, kaip pirkliai ir manufaktūrininkai, kurie, susitelkę miestuose ir persiėmę juose vyraujančios korporacinės išskirtinumo dvasios, natūraliai stengiasi įgyti visų savo tėvynainių atžvilgiu tas pačias išimtines privilegijas, kurias jie savo miestuose turi miestelėnų atžvilgiu. Todėl jie, kaip atrodo, buvo tikrieji visų tų užsienio prekių importo apribojimų, kurie garantuoja

jiems monopoliją šalies rinkoje, sumanytojai. Veikiausiai mėgdžiodami juos ir stengdamiesi susilyginti su tais, kurie, kaip jiems paaiškėjo, buvo nusiteikę juos engti, Didžiosios Britanijos žemvaldžiai ir ūkininkai taip pamiršo kilnumą, būdingą jų luomui, kad ėmė reikalauti sau išimtinės privilegijos tiekti tėvynainiams grūdus ir skerdieną. Atrodo, jie neprisiruošė apsvarstyti, kaip menkai prekybos laisvė galėtų pakenkti jų interesams, palyginti su interesais tų žmonių, kurių pavyzdžiu jie pasekė.

Neterminuotu įstatymu uždrausti užsienio grūdų ir gyvulių įvežimą praktiškai reiškia nustatyti, kad šalies gyventojų skaičius ir darbinės veiklos apimtis niekada neturi viršyti to lygio, kai jiems išlaikyti pakanka jos dirbamos žemės neapdorotos produkcijos.

Tačiau, kaip atrodo, yra du atvejai, kai apskritai bus pravartu sudaryti sunkumų užsienio darbinei veiklai siekiant skatinti ją savo šalyje.

Pirmasis atvejis – kai tam tikra veiklos rūšis reikalinga šalies gynybai. Pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos gynyba labai priklauso nuo jūrininkų skaičiaus ir laivyno. Todėl laivybos įstatymas labai pagrįstai siekia suteikti Didžiosios Britanijos jūrininkams ir laivynui savo šalies prekybos monopoliją, kai kuriais atvejais visiškai uždrausdamas ja verstis užsienio šalių laivams, kitais – nustatydamas jiems dideles rinkliavas. Toliau pateikiu pagrindines šio įstatymo nuostatas.

Pirma, visiems laivams, kurių savininkai ir trys ketvirčiai jūreivių nėra Britanijos valdiniai, draudžiama, grasinant konfiskuoti laivą ir krovinį, gabenti krovinius į britų gyvenvietes ir kolonijas arba vykdyti pakrančių prekybos Didžiojoje Britanijoje užsakymus.

Antra, daugelį didelės apimties prekių, importuojamų į Didžiąją Britaniją, galima įvežti tiktai laivais, atitinkančiais nurodytus reikalavimus, arba tos šalies, kurioje tos prekės nupirktos, laivais, kurių savininkai,

kapitonai ir trys ketvirčiai jūreivių yra iš tos šalies; ir net kai prekės įvežamos tokiais laivais, joms vis tiek taikomas dvigubas užsieniečių muitas. O jei įvežama kurios nors kitos šalies laivais, bauda yra laivo ir prekių konfiskavimas. Kai šis įstatymas buvo priimtas, olandai buvo, kaip ir dabar, pagrindiniai gabentojai Europoje, ir šiuo teisės aktu jie buvo visiškai nušalinti nuo prekių gabenimo į Didžiąją Britaniją, arba kitų Europos šalių prekių įvežimo į mūsų šalį.

Trečia, daugelį didžiulės apimties prekių draudžiama įvežti, net britų laivais, iš kitų šalių, išskyrus tą, kurioje jos buvo pagamintos, baudžiant laivo ir krovinio konfiskavimu. Šis teisės aktas, atrodo, taip pat buvo nukreiptas prieš olandus. Olandija tada, kaip ir dabar, buvo didžiulė visos Europos prekyvietė, ir šiuo teisės aktu britų laivams buvo draudžiama pasikrauti Olandijoje bet kurios kitos Europos šalies prekes.

Ketvirta, visų rūšių sūdyta žuvis, banginių pelekai, banginių ūsai, taukai ir varvelis, jei žuvys ar banginiai buvo pagauti ir apdoroti ne britų laivų, apmokestinami dvigubu užsieniečių muitu, jei importuojami į Didžiąją Britaniją. Olandai, ir dabar pagrindiniai šiame versle, tada buvo vieninteliai žvejai Europoje, stengęsi tiekti žuvį užsienio valstybėms. Tuo teisės aktu buvo labai apsunkintas jų žuvies tiekimas į Didžiąją Britaniją.

Nors tuo metu, kai buvo priimtas laivybos įstatymas, Anglija ir Olandija nekariavo, tarp šių tautų egzistavo nuožmus priešiškumas. Jis prasidėjo valdant Ilgajam parlamentui, kuris pirmasis parengė šį įstatymą, ir netrukus po to virto Olandijos karais valdant Protektoriui ir Karoliui II. Todėl gali būti, kad kai kurios to garsiojo įstatymo nuostatos atsirado dėl nacionalinio priešiškumo. Tačiau tos nuostatos yra tokios išmintingos, tarsi būtų padiktuotos kuo apdairiausios išminties. Nacionalinis priešiškumas tuo metu turėjo kaip tik tą tikslą, kurio būtų patarusi siekti apdairiau-

sia išmintis, – sumažinti Olandijos, vienintelės karinės jūrų galybės, kuri galėjo kelti grėsmę Anglijos saugumui, karo laivyno galią.

Laivybos įstatymas nėra palankus užsienio prekybai, tai yra turtėjimui iš jos. Šalies interesas jos prekybiniuose santykiuose su užsienio valstybėmis, kaip ir pirklio jo santykiuose su įvairiais žmonėmis, su kuriais jis prekiauja, yra pirkti pigiai ir parduoti kiek įmanoma brangiau. Bet jai pavyks pigiai pirkti tada, kai visiška prekybos laisve ji paskatins visas tautas gabenti jai prekes, kurias jai reikia pirkti; ir dėl tos pačios priežasties jai pavyks brangiai parduoti, kai jos rinkos šitaip pritrauks daugiausiai pirkėjų. Tiesa, laivybos įstatymas neapmokestina užsienio laivų, kurie atvyksta išvežti Britanijos pramonės gaminių. Netgi ankstesnis užsieniečių muitas, kurį tekdavo mokėti už visas tiek išvežamas, tiek įvežamas prekes, keliais vėlesniais teisės aktais buvo panaikintas daugumai išvežamų prekių. Bet jei užsieniečiams draudimu ar dideliais muitais kliudoma atvykti parduoti, jie ne visada gali atvykti pirkti, nes atvykdami be krovinio jie praranda frachtą už gabenimą iš savo šalies į Didžiąją Britaniją. Šitaip sumažindami pardavėjų skaičių, mes neišvengiamai sumažiname ir pirkėjų skaičių ir dėl to veikiausiai ne tik užsienio prekes pirksime brangiau, bet ir savąsias parduosime pigiau, nei esant didesnei prekybos laisvei. Bet kadangi gynyba yra daug svarbesnė už turtingumą, laivybos įstatymas yra, ko gero, išmintingiausias iš visų Anglijos prekybą reguliuojančių aktų.

Antrasis atvejis, kai paprastai naudinga sudaryti sunkumų užsienio darbinei veiklai siekiant paskatinti ją savo šalyje, yra tada, kai šalyje įvedamas tam tikras mokestis vietiniams gaminiams. Šiuo atveju atrodo pagrįsta tokį patį mokestį įvesti ir analogiškiems užsienio gaminiams. Tai nesuteiks vietinei pramonei monopolijos

vidaus rinkoje ir nenukreips į tą šaką didesnės šalies kapitalo ir darbo dalies, nei jai natūraliai tektų. Tai tik sukliudytų dėl mokesčio atitraukti iš jos dalį natūraliai jai tenkančio kapitalo ir darbo, ir konkurencija tarp vietinės ir užsienio pramonės tą mokestį įvedus išliktų kiek įmanoma tokia pati kaip anksčiau. Kai Didžiojoje Britanijoje vietinės pramonės gaminiams įvedamas koks nors panašus mokestis, paprastai kartu, siekiant numalšinti triukšmingus mūsų pirklių ir manufaktūrininkų skundus, kad jie bus išstumti iš vidaus rinkos, įvedami dar didesni muitai visų tos pačios rūšies užsienio prekių importui.

Šis antrasis prekybos laisvės apribojimas, pasak kai kurių žmonių, tam tikrais atvejais turėtų būti išplėstas ir taikomas ne tik toms užsienio prekėms, kurios galėtų konkuruoti su apmokestintomis vietinės gamybos prekėmis. Jei kurioje nors šalyje apmokestinami pragyvenimo reikmenys, tai būtų tikslinga, teigia jie, apmokestinti ne tik analogiškus pragyvenimo reikmenis, importuojamus iš kitų šalių, bet ir visas užsienio prekes, kurios gali konkuruoti su vietinės pramonės gaminiais. Dėl tokių mokesčių, sako jie, pragyvenimas neišvengiamai pabrangsta; o kai brangsta darbininko pragyvenimas, visada didėja ir darbo kaina. Todėl kiekviena vietinės pramonės pagaminta prekė, net jei ji tiesiogiai neapmokestinama, dėl tokių mokesčių tampa brangesnė, nes pabrangsta darbas, reikalingas jai pagaminti. Vadinasi, tokie mokesčiai, sako jie, faktiškai yra ekvivalentiški kiekvienos šalyje pagamintos prekės apmokestinimui. Todėl siekiant vietinei pramonei sudaryti tokias pačias sąlygas, kaip ir užsienio pramonei, jų manymu, būtina įvesti tam tikrą muitą kiekvienai užsienio prekei, lygų vietinių prekių, su kuriomis ji galėtų konkuruoti, kainos padidėjimui.

Ar pragyvenimo reikmenų, tokių kaip muilas, druska, išdirbta oda, žvakės ir kt., apmokestinimas neišven-

giamai kelia darbo kainą, o dėl to ir visų kitų prekių kainą, aš aptarsiu vėliau, kai nagrinėsiu mokesčius. Tačiau kol kas darysiu prielaidą, kad taip yra, ir neabejotinai taip ir yra; tada tas bendras visų prekių kainų padidėjimas, sukeltas darbo kainos padidėjimo, nuo atskiros prekės kainos padidėjimo dėl tiesioginio jos apmokestinimo skiriasi šiais dviem aspektais.

Pirma, visada galima gana tiksliai žinoti, kiek mokestis padidins konkrečios apmokestinamos prekės kainą, bet niekada labai tiksliai nežinosime, kiek darbo kainos padidėjimas gali padidinti kiekvienos konkrečios prekės, pagaminamos darbu, kainą. Vadinasi, bus neįmanoma bent kiek tiksliau paskirstyti tą mokestį kiekvienai užsienio prekei proporcingai kiekvienos vietinės gamybos prekės kainos padidėjimui.

Antra, pragyvenimo reikmenų apmokestinimas turi beveik tokį patį poveikį žmonių materialinei padėčiai, kaip nederlinga žemė ar prastas klimatas. Maisto produktai tada yra brangesni, lygiai kaip ir tuo atveju, kai jiems užauginti reikia papildomo darbo ir išlaidų. Būtų absurdiška nurodinėti žmonėms, kaip jie turi naudoti savo kapitalą ir darbą, kai stygių natūraliai lemia dirvožemis ir klimatas, ir lygiai taip pat absurdiška tai daryti, kai tas stygius yra dirbtinai sukeltas mokesčiais. Abiem atvejais žmonėms būtų naudingiausia, jeigu jiems būtų leista patiems priderinti, kaip jie geriausiai gali, savo veiklą prie situacijos ir susirasti tokias veiklos rūšis, kur jie net ir nepalankiomis aplinkybėmis galėtų turėti tam tikrą pranašumą vidaus arba užsienio rinkoje. Įvesti jiems naują mokestį, kai jie jau ir taip jais apkrauti ir pernelyg brangiai moka už pragyvenimo reikmenis, priversti juos pernelyg brangiai mokėti ir už daugumą kitų prekių tikrai būtų absurdiškiausias būdas taisyti padėtį.

Tokie mokesčiai, kai jie išauga iki tam tikro lygio, yra nelaimė, prilygstanti žemės bergždumui ir dangaus

atšiaurumui; ir vis dėlto daugiausia jų yra turtingiausiose ir darbščiausiose šalyse. Kitos šalys nepakeltų tokio didelio iškraipymo. Kaip tik stipriausi organizmai gali gyventi ir būti geros sveikatos nesveikomis sąlygomis, taip tik tos tautos, kurios kiekvienoje veiklos srityje turi didžiausių natūralių ir įgytų pranašumų, gali gyvuoti ir klestėti esant tokiems mokesčiams. Tokia šalis Europoje yra Olandija, kurioje mokesčių daugiausia ir kuri dėl ypatingų aplinkybių tebeklesti, tik jokiu būdu ne dėl mokesčių, kaip kažkur visiškai absurdiškai buvo pasakyta, bet nors jie ir yra.

Šiais dviem atvejais apskritai būtų naudinga sudaryti sunkumų užsienio darbinei veiklai siekiant paskatinti ją savo šalyje, ir yra kiti du atvejai, kai kartais vertėtų gerai apsvarstyti: pirma – kiek tikslinga tęsti laisvą tam tikrų užsienio prekių importą, antra – kiek arba kokiu būdu būtų tikslinga atnaujinti laisvą importą po to, kai jis kurį laiką buvo pristabdytas.

Atvejis, kai kartais verta apsvarstyti, kiek tikslinga tęsti laisvą tam tikrų užsienio prekių importą, yra tada, kai kuri nors užsienio šalis dideliais muitais arba draudimais apriboja kai kurių mūsų gaminių importą į savo šalį. Kerštas šiuo atveju natūraliai diktuoja atsimokėti tuo pačiu – įvesti analogiškus muitus ir draudimus kai kurių ar visų jų gaminių importui į mūsų šalį. Todėl tautos retai atsisako atsilyginti tokiu būdu. Prancūzai ypač aktyviai stengėsi skatinti savo manufaktūras apribodami tų prekių, kurios galėtų su jomis konkuruoti, importą. Tai buvo svarbi p. Colbert'o politikos dalis, – nors jis neabejotinai turėjo didelių gabumų, šiuo klausimu, atrodo, buvo paveiktas pirklių ir manufaktūrininkų, kurie visada reikalauja monopolijos savo tėvynainių atžvilgiu, įrodinėjimų. Daugumos išmintingų Prancūzijos žmonių dabartine nuomone, tokie jo veiksmai nebuvo naudingi jo šaliai. Tas ministras 1667 metų tarifu įvedė labai didelius muitus dauge-

liui užsienio gaminių. Kai jis atsisakė olandams juos sumažinti, šie 1671 metais uždraudė vyno, konjako ir pramonės gaminių importą iš Prancūzijos. Atrodo, kad 1672 metų karą iš dalies sukėlė šis prekybinis ginčas. Jį 1678 metais užbaigė Neimegeno taikos sutartis, sumažinusi kai kuriuos muitus olandų prekėms, o šie dėl to atšaukė savo draudimus. Maždaug tuo pačiu metu prancūzai ir anglai ėmė abipusiškai varžyti vieni kitų pramonę panašiais muitais ir draudimais, ir, atrodo, prancūzai buvo šito iniciatoriai. Priešiškumo dvasia, kuri nuo tada išliko tarp tų dviejų tautų, iki pat šiol trukdė joms būti abipusiškai nuosaikesnėms. 1697 metais anglai uždraudė Flandrijoje gaminamų nėrinių importą. Tos šalies, kuri tuo metu buvo Ispanijos dominija, vyriausybė atsakydama uždraudė anglų vilnonių audinių importą. 1700 metais nėrinių importo į Angliją draudimas buvo panaikintas su sąlyga, kad Anglijos vilnonių audinių importas į Flandriją vėl vyks ankstesnėmis sąlygomis.

Atsakymas tokiomis priemonėmis gali būti tinkama politika, jei yra tikimybė, kad jos paskatins atšaukti didelius muitus ar draudimus, dėl kurių reiškiamas nepasitenkinimas. Plačios užsienio rinkos atkūrimas paprastai kompensuoja laikinus nepatogumus, kylančius dėl to, kad neilgą laiką tenka brangiau mokėti už kai kurias prekes. Nuspręsti, ar tokie atsakomieji veiksmai tikrai sukels norimas pasekmes, gali padėti, ko gero, ne tiek įstatymų leidėjo, kuris svarstydamas turi vadovautis bendraisiais principais, visada tais pačiais, žinios, kiek to klastingo ir gudraus padaro, paprastai vadinamo valstybės veikėju ar politiku, kuris sprendžia vadovaudamasis momentiniais reikalų svyravimais, gebėjimai. Kai nėra tikimybės, kad kuri nors kliūtis bus atšaukta, toks būdas kompensuoti žalą, padarytą kai kurioms mūsų žmonių grupėms, kai patys padarytume naują žalą, ir ne tik toms grupėms,

bet ir beveik visoms kitoms, manytina, yra netinkamas. Kai mūsų kaimynai uždraudžia kai kuriuos mūsų gaminius, mes paprastai uždraudžiame įvežti ne tik tokius pat jų gaminius, nes vien tai retai padarys jiems didesnį poveikį, bet ir kai kuriuos kitus. Tai neabejotinai gali paskatinti tam tikrą mūsų gamintojų grupę ir, pašalinus dalį jų konkurentų, įgalinti juos pakelti kainas vidaus rinkoje. Bet tie gamintojai, kurie nukentėjo dėl mūsų kaimynų įvestų draudimų, iš mūsų draudimų negaus jokios naudos. Priešingai, jie ir beveik visos mūsų tėvynainių grupės dėl to turės už kai kurias prekes mokėti brangiau nei anksčiau. Vadinasi, kiekvienas toks įstatymas užkrauna realų mokestį visai šaliai, nė kiek neatlygindamas žalos tai gamintojų grupei, kuri nukentėjo dėl mūsų kaimynų įvesto draudimo, bet suteikdamas naudos kuriai nors kitai grupei.

Toks atvejis, kai kartais pravartu svarstyti, kokiu mastu arba kokiu būdu yra tikslinga atgaivinti laisvą užsienio prekių importą, kai jis kurį laiką buvo nutrauktas, yra tada, kai tam tikrų prekių gamyba dėl didelių muitų ar draudimų, taikomų visoms užsienio prekėms, galinčioms konkuruoti su jomis, taip išsiplėtė, kad įdarbina daugybę žmonių. Šiuo atveju humaniškas požiūris reikalautų, kad prekybos laisvė būtų atkuriama tik lėtais žingsneliais, labai atsargiai ir apdairiai. Jei tie dideli muitai ir draudimai būtų panaikinti iškart, tos pačios rūšies pigesnės užsienio prekės gali taip sparčiai pasipilti į vidaus rinką, kad iškart atimtų iš tūkstančių mūsų žmonių jų įprastą darbą ir pragyvenimą. Suirutė, kurią tai sukeltų, be abejo, gali būti labai didelė. Tačiau ji tikriausiai būtų mažesnė, nei paprastai įsivaizduojama, dėl šių dviejų priežasčių.

Pirma, visiems tiems gaminiams, kurių dalis paprastai eksportuojama į kitas Europos šalis be eksporto

priemokų, net laisviausias užsienio prekių importas atsilieptų labai nežymiai. Tokie gaminiai užsienyje turi būti parduodami taip pigiai, kaip ir kitos tokios pat rūšies ir kokybės užsienio prekės, ir dėl to turi būti pigiau parduodami namie. Todėl jie išsaugotų sau vidaus rinką, ir nors aikštingi mados besivaikantys žmonės gali kartais teikti pirmenybę užsienio dirbiniams vien dėl to, kad jie užsieniniai, užuot pirkę pigesnes ir geresnes šalyje pagamintas tos pačios rūšies prekes, šis kvailas įgeidis natūraliai būdingas tik nedaugeliui ir nepadarytų didesnio poveikio bendram žmonių užimtumui. Tačiau didelė dalis mūsų įvairių rūšių vilnos gaminių, išdirbtų odų, metalo dirbinių kasmet eksportuojama į kitas Europos šalis be jokių eksporto priemokų, ir būtent tas prekes gaminančiose manufaktūrose dirba daugiausia žmonių. Ko gero, šilko gamyba labiausiai nukentėtų dėl prekybos laisvės, o po jos – lininių audinių gamyba, nors pastaroji daug mažiau nei šilko.

Antra, nors dėl tokio prekybos laisvės atkūrimo daugybė žmonių iškart netektų savo kasdienio darbo ir įprasto pragyvenimo būdo, tai anaiptol nereiškia, kad jie išvis liktų be darbo ar pragyvenimo lėšų. Pasibaigus pastarajam karui kariuomenė ir laivynas buvo sumažinti, daugiau nei šimtas tūkstančių kareivių ir jūrininkų, o tai prilygsta didžiausiose manufaktūrose dirbančių žmonių skaičiui, vienu kartu neteko savo įprasto darbo; bet nors jie, be abejo, patyrė tam tikrų nepatogumų, anaiptol neliko išvis be darbo ir pragyvenimo lėšų. Didžioji dalis jūrininkų tikriausiai pamažu, radę progą, įsidarbino prekybos laivyne, ir ilgainiui tiek jie, tiek kareiviai įsiliejo į didžiąją žmonių masę ir ėmėsi darbo įvairiausiose veiklos srityse. Tai, kad taip smarkiai pasikeitė daugiau nei šimto tūkstančių vyrų, kurie visi buvo įpratę naudoti ginklus, o daugelis – ir plėšikauti bei grobti, padėtis, nesukėlė ne tik

didelio sukrėtimo, bet ir pastebimos netvarkos. Mažai kur dėl to ženkliau padaugėjo valkatų, ir netgi jokių profesijų darbo užmokestis dėl to nesumažėjo, bent jau kiek man pavyko išsiaiškinti, išskyrus jūrininkų atlyginimus prekybos laivyne. Bet jei palygintume kareivio ir bet kurios manufaktūros darbininko įpročius, įsitikintume, kad pastarajam įpročiai ne taip trukdo imtis naujos darbinės veiklos, kaip pirmajam. Manufaktūros darbininkas visada yra įpratęs pragyventi tik iš savo darbo, kareivis tikisi pragyventi iš savo algos. Vienam būdingas uolumas ir darbštumas, antram – dykinėjimas ir lengvabūdiškumas. Tačiau neabejotinai daug lengviau perkelti darbštumą iš vienos darbo rūšies į kitą, negu nukreipti į kokį nors darbą dykinėjimą ir lengvabūdiškumą. Be to, kaip jau buvo sakyta, yra daugybė analogiškų gaminių, kurių gamyba yra tokio panašaus pobūdžio, kad darbininkas nesunkiai gali perkelti savo darbinę veiklą iš vienos į kitą. Taip pat didelė tokių darbininkų dalis laikinai dirba žemės darbus kaime. Tas kapitalas, kuris iki tol buvo naudojamas jiems įdarbinti tam tikroje gamybos šakoje, lieka šalyje ir bus panaudotas įdarbinti tokiam pat žmonių skaičiui jau kitoje srityje. Jei šalies kapitalas nekinta, tai ir darbo paklausa liks tokia pati ar beveik tokia pati, nors jo gali reikėti jau kitose vietose ir kitokiai veiklai. Iš tiesų kareiviai ir jūrininkai, atleisti iš karaliaus tarnybos, gali laisvai imtis bet kokios veiklos bet kuriame Didžiosios Britanijos ar Airijos mieste ar vietovėje. Tokia pati prigimtinė laisvė pasirinkti norimą darbinę veiklą turėtų būti sugrąžinta visiems jo didenybės valdiniams, lygiai taip pat kaip kareiviams ir jūrininkams; kitaip tariant, turėtų būti panaikintos išimtinės cechų privilegijos ir atšaukti Mokinystės nuostatai, nes ir viena, ir kita yra tikri prigimtinės laisvės apribojimai, be to, turėtų būti atšauktas sėslumo įstatymas, kad skurdžius

darbininkas, praradęs darbą viename versle ar vienoje vietoje, galėtų jo ieškoti kitame versle ar kitoje vietoje, nesibaimindamas persekiojimo ar iškeldinimo, ir nei visuomenė, nei atskiri asmenys dėl pasitaikančio kai kurių atskirų manufaktūrų darbininkų grupių atleidimo nenukentės labiau nei dėl kariškių atleidimo. Mūsų manufaktūrų darbininkai, be abejonės, daug nusipelnė savo šaliai, bet jie negali turėti daugiau nuopelnų nei tie, kurie krauju ją gynė, ir neturėtų tikėtis didesnio jautrumo.

Tiesą sakant, tikėtis, kad Didžiojoje Britanijoje kada nors bus atkurta prekybos laisvė, yra taip pat absurdiška, kaip ir tikėtis, kad joje kada nors bus įkurta kokia nors Okeanija ar Utopija. Tam neatremiamai priešinasi ne tik visuomenės prietarai, bet ir kur kas sunkiau įveikiama jėga – daugelio atskirų asmenų privatūs interesai. Jei armijos karininkai su tokiu pat užsidegimu ir vienybe priešintųsi ginkluotųjų pajėgų skaičiaus sumažinimui, kaip manufaktūrų šeimininkai susitelkia prieš kiekvieną įstatymą, kuris gali padidinti jų konkurentų skaičių šalies rinkoje, jei jie taip suagituotų savo kareivius, kaip anie sukursto savo darbininkus su įniršiu ir įžeidinėjimais pulti tokių pasiūlymų autorius, tai bandyti sumažinti armiją būtų taip pat pavojinga, kaip dabar pasidarė pavojinga bandyti kokiu nors būdu sumažinti monopolinę galią, kurią yra įgiję mūsų manufaktūrininkai. Toji monopolija taip padidino kai kurių jų grupių skaičių, kad, kaip ir pernelyg išaugusi reguliarioji kariuomenė, jie kelia grėsmę vyriausybei ir daugeliu atvejų baugina įstatymų leidėjus. Tas parlamento narys, kuris remia kiekvieną pasiūlymą sustiprinti šią monopoliją, gali būti tikras, kad įgis ne tik verslą suprantančio žmogaus reputaciją, bet ir didelį populiarumą bei įtaką tuose sluoksniuose, kurie dėl savo gausumo ir turtų yra labai reikšmingi. Priešingai, jei jis jiems priešinasi, o

juolab jei turi užtektinai galios, kad sukliudytų jiems pritarti, tai nei visų pripažįstamas jo padorumas, nei labai aukšta padėtis, nei didžiausi nuopelnai visuomenei negalės apsaugoti jo nuo šlykščiausių kaltinimų ir menkinimo, nuo asmeninių įžeidinėjimų, o kartais net nuo realaus pavojaus, kurį kelia įžūlus įsiutusių ir nuviltų monopolininkų įniršis.

Tas didelės manufaktūros šeimininkas, kuris, šalies rinką staiga atvėrus užsienio konkurentams, būtų priverstas mesti savo verslą, be abejo, nukentėtų labai smarkiai. Ta jo kapitalo dalis, kuri paprastai būdavo naudojama pirkti medžiagoms ir mokėti darbininkų atlyginimams, tikriausiai be didelių sunkumų ras kitą panaudojimo sritį. Tačiau ta kapitalo dalis, kuri buvo įdėta į dirbtuvių pastatus, to verslo įrankius, vargu ar galėtų būti pertvarkyta be didelių nuostolių. Todėl teisingas atsižvelgimas į jo interesus reikalauja, kad tokie pokyčiai niekada nebūtų įgyvendinami staiga, o tik iš lėto, laipsniškai ir labai iš anksto įspėjus. Įstatymų leidyba, jei tik būtų įmanoma, kad diskusijos dėl jų visada būtų grindžiamos ne rėksmingai savo tikslų siekiančiais grupiniais interesais, bet plačiu bendrojo gėrio suvokimu, šiuo konkrečiu klausimu turėtų, matyt, būti itin apdairi, kad nesukurtų naujų tokio pat pobūdžio monopolijų ir dar labiau neišplėstų tų, kurios jau egzistuoja. Kiekvienas toks potvarkis realiai sukelia valstybėje tam tikrą sutrikimą, kurį vėliau bus sunku pašalinti nesukeliant naujo sutrikimo.

Kiek būtų tikslinga apmokestinti importuojamas užsienio prekes siekiant ne sustabdyti jų įvežimą, bet surinkti pajamų vyriausybei, aš aptarsiu vėliau, kai pereisiu prie mokesčių aptarimo. Mokesčiai, įvedami siekiant sustabdyti importą ar net tik sumažinti jį, neabejotinai žlugdo tiek prekybos laisvę, tiek muitų pajamas.

III skyrius

APIE BEVEIK VISŲ RŪŠIŲ PREKIŲ IMPORTO IŠ TŲ ŠALIŲ, SU KURIOMIS PREKYBOS BALANSAS LAIKOMAS NEPALANKIU, YPATINGUS APRIBOJIMUS

Pirma dalis

Apie tų apribojimų nepagrįstumą netgi pagal merkantilistinės sistemos principus

Įvesti beveik visų rūšių prekių importo iš tų šalių, su kuriomis prekybos balansas laikomas nepalankiu, ypatingus apribojimus yra antrasis būdas, kuriuo merkantilistinė sistema siūlo didinti aukso ir sidabro kiekį. Antai į Didžiąją Britaniją Silezijos batistas gali būti importuojamas vidaus vartojimui sumokant tam tikrą muitą. Tačiau Prancūzijos batistą draudžiama įvežti į šalį, išskyrus Londono uostą, kur jis gali būti sandėliuojamas eksportui. Prancūziškam vynui nustatyti didesni muitai nei portugališkajam ar įvežtam iš bet kurios kitos šalies. Įvedus vadinamąjį 1692 metų mokestį, visoms prancūzų prekėms buvo nustatytas dvidešimt penkių procentų prekių vertės dydžio muitas, o didžioji dalis kitų tautų prekių buvo apmokestintos daug mažesniais muitais, retai viršijančiais penkis procentus. Išimtis buvo padaryta iš Prancūzijos įvežamiems vynui, brendžiui, druskai ir actui; šios prekės buvo apmokestintos kitais dideliais muitais arba pagal kitus įstatymus, arba pagal to paties įstatymo atskirus straipsnius. 1696 metais visoms prancūzų prekėms,

išskyrus brendį, buvo įvestas papildomas dvidešimt penkių procentų dydžio muitas, nes buvo manoma, kad pirmasis nebuvo pakankamai veiksmingas; kartu buvo įvestas naujas dvidešimt penkių svarų muito mokestis už toną prancūziško vyno ir penkiolikos svarų mokestis už toną prancūziško acto. Prancūzų prekės niekada neišvengė nė vieno iš tų bendrųjų mokesčių, tai yra penkių procentų muitų, kurie buvo nustatyti visoms arba didžiajai daliai prekių, išvardytų tarifų knygoje. Jei vienos trečiosios ir dviejų trečiųjų dydžio mokesčius laikysime sudarančiais vieną visą mokestį, tai iš viso bus penki tokie bendrieji mokesčiai; taigi septyniasdešimt penki procentai gali būti laikomi mažiausiu muitu, prieš prasidedant pastarajam karui taikytu Prancūzijoje užaugintai, pagamintai ar perdirbtai produkcijai. Tačiau daugeliui prekių tokie muitai tolygūs jų uždraudimui. Esu tikras, kad ir prancūzai savo ruožtu elgėsi su mūsų prekėmis ir gaminiais taip pat griežtai, nors gerai nežinau, kokių konkrečių kliūčių jie sudarydavo mūsų gaminiams. Tie abipusiai apribojimai beveik visiškai nutraukė sąžiningą prekybą tarp abiejų tautų, ir dabar pagrindiniai tiekėjai, tiek britų prekių į Prancūziją, tiek prancūzų prekių į Didžiąją Britaniją, yra kontrabandininkai. Ankstesniame skyriuje nagrinėtus principus aš kildinau iš privačių interesų ir monopolijos dvasios; šiame skyriuje aš aptarsiu iš nacionalinių prietarų ir priešiškumo kylančius principus. Todėl pastarieji, kaip ir reikėtų tikėtis, dar labiau nepagrįsti. Jie nepagrįsti net vertinant pagal merkantilistinės sistemos principus.

Pirma, nors akivaizdu, kad, pavyzdžiui, vykstant laisvai prekybai tarp Prancūzijos ir Anglijos balansas būtų Prancūzijos naudai, iš to anaiptol neišplaukia, kad tokia prekyba būtų nenaudinga Anglijai arba kad bendras jos visos prekybos balansas dėl to pasidarytų nepalankesnis jai. Jei Prancūzijos vynai yra pigesni ir

geresni nei Portugalijos arba jos lino audiniai geresni ir pigesni nei Vokietijos, Didžiajai Britanijai būtų naudingiau pirkti jai reikalingus vyną ir užsieninius lino audinius iš Prancūzijos, o ne iš Portugalijos ir Vokietijos. Nors metinė importo iš Prancūzijos vertė dėl to smarkiai padidėtų, viso metinio importo vertė sumažėtų tiek, kiek tokios pat kokybės prancūzų prekės būtų pigesnės nei importuotos iš tų kitų dviejų šalių. Taip būtų net ir darant prielaidą, kad visos įsivežtos prancūzų prekės suvartojamos tik Didžiojoje Britanijoje.

Tačiau, antra, didelė tų prekių dalis gali būti reeksportuojama į kitas šalis, ir pelningai parduotos jos duotų pajamų, kurių vertė galbūt prilygtų pradinei visų importuotų prancūzų prekių kainai. Apie prekybą su Prancūzija tikriausiai būtų galima pasakyti tai, kas dažnai būdavo sakoma apie prekybą su Rytų Indija: nors didelė Rytų Indijos prekių dalis buvo perkama už auksą ir sidabrą, dalį jų reeksportavus į kitas šalis būdavo susigrąžinama daugiau aukso ir sidabro, nei iš pradžių buvo išleista įsigyti visam jų kiekiui. Šiuo metu viena iš svarbiausių olandų prekybos sričių yra prancūzų prekių gabenimas į kitas Europos šalis. Net dalis Didžiojoje Britanijoje išgeriamo vyno yra slapta įvežama iš Olandijos ir Zelandijos. Jei tarp Prancūzijos ir Anglijos vyktų laisva prekyba arba jei prancūzų prekes būtų galima importuoti sumokant tik tokius pačius muitus, kaip ir importuojant prekes iš kitų Europos šalių, kuriuos būtų galima susigrąžinti eksportuojant, tai Anglija galėtų perimti dalį tos prekybos, kuri dabar tokia naudinga Olandijai.

Pagaliau, trečia, nėra jokių kriterijų, pagal kuriuos galėtume nustatyti, kurios pusės naudai yra vadinamasis prekybos balansas tarp dviejų šalių arba kuri iš jų eksportuoja už didesnę vertę. Mūsų nuomonę visais prekybos balanso klausimais paprastai lemia nacionaliniai

prietarai ir priešiškumas, kuriuos visada skatina atskirų prekybininkų privatūs interesai. Bet ypač dažnai tokiais atvejais apeliuojama į du kriterijus – muitinės knygas ir vekselių kursą. Muitinės knygos, mano nuomone, ir dabar tai jau visuotinai pripažįstama, yra labai nepatikimas kriterijus, nes jose didžioji dalis prekių įvertinamos labai netiksliai. Vekselių kursas, ko gero, irgi beveik toks pat nepatikimas kriterijus.

Kai dviejų vietų, tarkime, Londono ir Paryžiaus, vekselių kursas yra paritetinis, sakoma, jog tai rodo, kad Londono skolas Paryžiui kompensuoja Paryžiaus skolos Londonui. Priešingai, jei Londone reikia mokėti priemoką už Paryžiui išduotą vekselį, sakoma, jog tai rodo, kad Londono skolas Paryžiui nevisiškai kompensuoja Paryžiaus skolos Londonui, ir todėl skirtumas turi būti padengtas siunčiant pinigus iš Londono į Paryžių; už jų gabenimo riziką, rūpesčius ir išlaidas reikalaujama priemokos ir ji mokama. Tačiau įprastinis skolos ir kredito santykis tarp tų dviejų miestų turi būti sureguliuojamas, kaip teigiama, įprastais jų tarpusavio sandoriais. Jei nė vienas jų neimportuoja iš kito žymiai daugiau nei eksportuoja į jį, kiekvieno skolos ir kreditai turėtų padengti vieni kitus. Tačiau jei vienas jų importuoja iš kito už didesnę vertę nei eksportuoja į jį, tai pirmasis pasidaro skolingas antrajam daugiau nei pastarasis pirmajam; abiejų skolos ir kreditai nebekompensuoja vieni kitų, ir tas, kurio skolos viršija kreditus, turi siųsti pinigus. Taigi įprastinis vekselių kursas, rodantis įprastinį skolos ir kredito santykį tarp dviejų vietų, taip pat turėtų rodyti ir įprastinį eksporto ir importo santykį tarp tų vietų, nes būtent nuo jų tas santykis ir priklauso.

Tačiau nors įprastinis vekselių kursas gali būti pakankamas įprastinio skolos ir kredito santykio tarp dviejų vietų rodiklis, iš to negalima daryti išvados, kad prekybos balansas yra tos vietos, kurios naudai

susiklostė įprastinis skolos ir kredito santykis, naudai. Įprastinį skolos ir kredito santykį tarp bet kurių dviejų vietų ne visada visiškai reguliuoja tik įprastinė jų tarpusavio sandorių eiga; jį dažnai veikia kiekvienos iš šių vietų sandoriai su daugeliu kitų vietų. Jei, pavyzdžiui, Anglijos pirkliai už prekes, perkamas Hamburge, Dancige, Rygoje ir t. t., paprastai moka vekseliais, išrašytais Olandijai, įprastinis skolos ir kredito santykis tarp Anglijos ir Olandijos nebus visiškai reguliuojamas įpastinės tų dviejų šalių tarpusavio sandorių eigos, jam turės įtakos Anglijos sandorių su daugeliu kitų vietų eiga. Anglijai gali tekti kasmet siųsti pinigus į Olandiją, nors metinis jos eksportas į šią šalį gali smarkiai viršyti metinio importo iš jos vertę, o vadinamasis prekybos balansas gali būti ryškiai Anglijos naudai.

Be to, ir dėl būdo, kuriuo lig šiol apskaičiuojamas vekselių paritetas, įprastinis vekselių kursas negali būti pakankamas rodiklis, kad įprastinis skolos ir kredito santykis yra naudai tos šalies, kurios naudai, kaip atrodo arba kaip manoma, yra įprastinis vekselių kursas; arba, kitaip tariant, realusis vekselių kursas gali skirtis ir faktiškai dažnai taip skiriasi nuo apskaičiuotojo, kad iš pastarojo daugeliu atvejų negalima daryti jokių patikimų išvadų apie pirmąjį.

Kai už Anglijoje sumokėtą pinigų sumą, pagal Anglijos kalyklos standartą turinčią tam tikrą kiekį gryno sidabro uncijų, jūs gaunate vekselį Prancūzijoje išmokėtinai pinigų sumai, pagal Prancūzijos kalyklos standartą turinčiai tokį patį gryno sidabro uncijų kiekį, vekselių kursas Anglijoje ir Prancūzijoje laikomas paritetiniu. Kai jūs mokate daugiau, sakoma, kad jūs mokate priemoką, ir kursas tada yra Anglijos nenaudai ir Prancūzijos naudai. Kai jūs mokate mažiau, sakoma, kad jūs gaunate priemoką, ir kursas tada yra Prancūzijos nenaudai ir Anglijos naudai.

Tačiau, pirma, apie skirtingose šalyse naudojamų pinigų vertę ne visada galime spręsti iš jų kalyklų standartų. Vienose šalyse pinigai mažiau susidėvėję, apkarpyti ar kitaip nukrypę nuo tų standartų, kitose labiau. Bet kiekvienoje šalyje naudojamų monetų vertė, palyginti su kitos šalies monetų verte, yra proporcinga ne tam gryno sidabro kiekiui, kurį jos privalo turėti, bet tam, kurį jos faktiškai turi. Iki sidabro monetų reformos karaliaus Vilhelmo laikais vekselių kursas Anglijoje ir Olandijoje, apskaičiuotas įprastu būdu pagal tų šalių kalyklų standartus, buvo dvidešimt penkiais procentais Anglijos nenaudai. Tačiau Anglijoje naudojamų monetų vertė, kaip žinome iš p. Lowndeso, tuo metu buvo daugiau nei dvidešimt penkiais procentais mažesnė už standartinę vertę. Vadinasi, realusis vekselių kursas netgi tada galėjo būti Anglijos naudai, nors apskaičiuotasis kursas buvo visiškai jos nenaudai; už mažesnį kiekį gryno sidabro uncijų, faktiškai sumokėtų Anglijoje, buvo galima nusipirkti vekselį didesniam kiekiui gryno sidabro uncijų, išmokėtinų Olandijoje, ir žmogus, laikytas mokančiu priemoką, iš tikrųjų pats ją gaudavo. Prieš pastarąją Anglijos auksinių monetų reformą Prancūzijos monetos buvo daug mažiau susidėvėjusios nei Anglijos ir buvo, manytume, dviem ar trimis procentais arčiau savo standarto. Todėl nors apskaičiuotasis vekselių kursas Anglijoje ir Prancūzijoje buvo ne daugiau kaip dviem ar trimis procentais Anglijos nenaudai, tikrasis kursas galėjo būti jos naudai. Po auksinių monetų reformos vekselių kursas jau nuolat būdavo Anglijos naudai ir Prancūzijos nenaudai.

Antra, vienose šalyse kaldinimo išlaidas padengia vyriausybė, kitose – privatūs asmenys, pateikiantys kalyklai savo luitus, o vyriausybė netgi gauna šiek tiek pajamų iš kaldinimo. Anglijoje kaldinimo išlaidas padengia vyriausybė, ir jei jūs atnešate į kalyklą svarą standartinio sidabro, tai gaunate šešiasdešimt du šilin-

gus, kuriuose yra svaras tokio pat standarto sidabro. Prancūzijoje kaldinimas apmokestinamas aštuonių procentų rinkliava, kuri ne tik padengia kaldinimo išlaidas, bet ir teikia vyriausybei šiek tiek pajamų. Kadangi Anglijoje kaldinimas nieko nekainuoja, turima moneta niekada negali būti vertingesnė už joje esamą metalo kiekį. Prancūzijoje kaldinimo darbas, kadangi jūs mokate už jį, prideda monetoms vertės, lygiai kaip ir auksiniams ir sidabriniams indams. Todėl Prancūzijos pinigų suma, turinti tam tikrą kiekį gryno sidabro, yra vertingesnė nei tiek pat gryno sidabro turinti Anglijos pinigų suma, ir jai įsigyti reikės daugiau brangiųjų metalų luitų ar kitų prekių. Todėl nors dabar cirkuliuojančios abiejų šalių monetos būtų vienodai artimos jų kalyklų standartams, už tam tikrą Anglijos pinigų sumą nebus galima įsigyti tiek pat uncijų gryno sidabro turinčios Prancūzijos pinigų sumos, vadinasi, ir Prancūzijai išrašyto tokios sumos vekselio. Jei už tokį vekselį sumokama ne didesnė papildoma pinigų suma, nei pakanka kompensuoti Prancūzijos kaldinimo išlaidoms, dviejų šalių realusis vekselių kursas gali būti paritetinis, jų skolos ir kreditai gali kompensuoti vieni kitus, nors apskaičiuotasis kursas būtų aiškiai Prancūzijos naudai. Jei sumokama mažiau, realusis kursas gali būti Anglijos naudai, nors apskaičiuotasis būtų Prancūzijos naudai.

Pagaliau, trečia, kai kuriuose miestuose – Amsterdame, Hamburge, Venecijoje ir kt. – užsienio vekseliai apmokami vadinamaisiais banko pinigais, o kituose – Londone, Lisabonoje, Antverpene, Livorne ir kt. – jie apmokami įprastine tos šalies valiuta. Tie vadinamieji banko pinigai visada turi didesnę vertę nei tokia pati nominali suma įprastine valiuta. Pavyzdžiui, tūkstantis guldenų Amsterdamo banko pinigais turi didesnę vertę nei tūkstantis guldenų Amsterdamo valiuta. Tas vertės skirtumas vadinamas banko ažio, ir Amsterdame

jis paprastai sudaro apie penkis procentus. Jei darome prielaidą, kad dviejų šalių pinigai yra vienodai artimi jų kalyklų standartams ir kad viena iš jų apmoka užsienio vekselius ta įprastine valiuta, o kita juos apmoka banko pinigais, akivaizdu, kad apskaičiuotasis vekselių kursas gali būti tos šalies, kuri moka banko pinigais, naudai, nors realusis kursas bus tos šalies, kuri moka įprastine valiuta, naudai, – dėl tos pačios priežasties, dėl kurios apskaičiuotasis vekselių kursas gali būti tos šalies, kuri moka geresniais pinigais arba pinigais, artimesniais jos pačios standartui, naudai, nors realusis vekselių kursas bus tos šalies, kuri moka blogesniais pinigais, naudai. Iki pastarosios auksinių monetų reformos apskaičiuotasis vekselių kursas paprastai būdavo Londono nenaudai jo sandoriuose su Amsterdamu, Hamburgu, Venecija ir, manau, su visomis kitomis vietomis, kur atsiskaitoma vadinamaisiais banko pinigais. Tačiau tai anaiptol nereiškia, kad realusis kursas irgi buvo jo nenaudai. Po auksinių monetų reformos jis buvo Londono naudai net ir sandoriuose su tais miestais. Apskaičiuotasis kursas paprastai būdavo Londono naudai sandoriuose su Lisabona, Antverpenu, Livornu ir, manau, išskyrus Prancūziją, su dauguma kitų Europos šalių, kurios moka įprastine valiuta; visiškai įmanoma, kad realusis vekselių kursas – taip pat.

Digresija apie indėlių bankus, ypač apie Amsterdamo indėlių banką

Didžiosiose valstybėse, tokiose kaip Prancūzija ar Anglija, cirkuliuojančią valiutą paprastai sudaro beveik vien jų pačių kaldintos monetos. Todėl jei kuriuo nors metu ta valiuta yra susidėvėjusi, apkarpyta ar kitaip nuvertėjusi, palyginti su standartine verte, valstybė

monetų reformos būdu gali sėkmingai atkurti savo valiutą. Tačiau mažos valstybės, tokios kaip Genuja ar Hamburgas, valiuta retai susideda vien iš savų monetų, joje neišvengiamai cirkuliuoja daugybė visų kaimyninių šalių, su kuriomis jos gyventojai nuolat turi reikalų, monetų. Todėl tokia valstybė, reformuodama savo monetas, ne visada įstengs reformuoti joje cirkuliuojančią valiutą. Jei užsienio šalių vekseliai apmokami ta valiuta, tai dėl bet kokios sumos, išmokamos tokia netvirta valiuta, negarantuotos vertės vekselių kursas visada bus ryškiai tokios šalies nenaudai, nes jos valiuta visose užsienio šalyse neišvengiamai bus vertinama netgi mažiau, nei ji verta.

Siekdamos pašalinti nepatogumus, kurių toks nepalankus kursas turi sukelti jų pirkliams, tos mažos valstybės, kai jau pradėjo rūpintis prekybos interesais, dažnai nustatydavo tvarką, kad tam tikros vertės užsienio vekseliai turi būti apmokami ne įprastine valiuta, bet pavedimu arba pervedimu tam tikro valstybės įkurto, kredituojamo ir jos garantija apsaugoto banko knygose; šis bankas privalėjo visada mokėti gerais ir visaverčiais pinigais, tiksliai atitinkančiais valstybės standartą. Kaip atrodo, Venecijos, Genujos, Amsterdamo, Hamburgo ir Niurnbergo bankai iš pat pradžių buvo įsteigti turint tokią nuostatą, nors kai kurie jų vėliau buvo naudojami kitiems tikslams. Kadangi tokių bankų pinigai buvo geresni nei įprastinė šalies valiuta, jie neišvengiamai buvo apmokestinti ažio, kuris buvo didesnis ar mažesnis atsižvelgiant į tai, ar valiuta buvo laikoma daugiau, ar mažiau nuvertėjusia, palyginti su tos valstybės standartu. Pavyzdžiui, Hamburgo banko ažio, kuris, kaip teigiama, paprastai būna apie keturiolika procentų, nusako numanomą skirtumą tarp standartą atitikančių valstybės pinigų ir apkarpytos, susidėvėjusios ir nuvertėjusios valiutos, srūvančios į ją iš visų kaimyninių valstybių.

Iki 1609 metų dideli kiekiai apkarpytų ir susidėvėjusių užsienio monetų, kurias išsiplėtusi Amsterdamo prekyba sunešė iš įvairių Europos vietų, sumažino miesto valiutos vertę maždaug devyniais procentais, palyginti su gerųjų pinigų tiesiai iš kalyklos verte. Tokie pinigai vos pasirodę būdavo sulydomi ar išgabenami iš šalies, kaip visada būna tokiomis aplinkybėmis. Pirkliai, turėję gausybę valiutos, ne visada galėdavo gauti užtektinai gerųjų pinigų apmokėti savo vekseliams; taigi tokių vekselių vertė buvo labai netvirta, nors ir buvo imtasi priemonių užkirsti tam kelią.

Siekiant pašalinti šiuos nepatogumus, 1609 metais buvo įsteigtas bankas, gavęs miesto garantiją. Šis bankas priimdavo tiek užsienio monetas, tiek svorio praradusias ir susidėvėjusias šalies monetas pagal jų realiąją vidinę vertę, matuojamą šalies gerųjų pinigų standartu, atskaičiuodamas tik tiek, kiek reikėjo padengti kaldinimo ir kitoms būtinoms administravimo išlaidoms. Likusiai po to nedidelio atskaitymo vertei bankas atidarydavo kreditą savo knygose. Tas kreditas buvo vadinamas banko pinigais, kurie, kadangi jie tiksliai atitiko kalyklos standartą, visada turėjo tokią pačią realiąją vertę, faktiškai didesnę nei cirkuliuojanti valiuta. Kartu buvo nustatyta, kad visi šešių šimtų guldenų ar didesnės vertės vekseliai, išrašyti Amsterdamui ar diskontuoti jame, turi būti apmokami banko pinigais, ir tai iškart pašalino visą tų vekselių vertės netvirtumą. Pagal šį nutarimą kiekvienas pirklys privalėjo turėti sąskaitą tame banke, kad galėtų apmokėti savo užsienio vekselius, dėl to atsirado tam tikra banko pinigų paklausa.

Banko pinigai, be esminio pranašumo cirkuliuojančios valiutos atžvilgiu ir papildomos vertės, kurią jiems neišvengiamai suteikia ta paklausa, turi ir kitų pranašumų. Jie apsaugoti nuo gaisro, apiplėšimo ir kitų atsitikimų; juos garantuoja Amsterdamo miestas; juos

galima sumokėti paprastu pervedimu, išvengiant skaičiavimo ar rizikos, susijusios su jų gabenimu iš vienos vietos į kitą. Dėl visų šių pranašumų jie, atrodo, nuo pat pradžių pelnė ažio, ir visuotinai manoma, kad visi pinigai, iš pradžių padėti į tą banką, ten ir likdavo, nes niekas nereikalaudavo grąžinti paskolintą sumą, kurią rinkoje galėdavo parduoti su priemoka. Pareikalavęs, kad bankas sumokėtų, banko kredito turėtojas būtų praradęs tą priemoką. Kaip už naujutėlį šilingą tiesiai iš kalyklos rinkoje negalima nupirkti daugiau prekių nei už vieną iš mūsų susidėvėjusių šilingų, taip geri ir visaverčiai pinigai, kurie būtų perkelti iš banko saugyklų į privataus asmens skrynią, susimaišę su šalyje cirkuliuojančia valiuta neturės didesnės vertės nei ta valiuta, nuo kurios juos dabar bus nelengva atskirti. Kol jie liko banko saugyklose, jų pranašumas buvo žinomas ir patvirtintas. O perkėlus juos į privataus asmens skrynią jų pranašumo patvirtinimas sudarydavo, ko gero, daugiau keblumų, nei buvo vertas tas skirtumas. Be to, išimti iš banko saugyklų, pinigai prarasdavo ir kitus banko pinigų pranašumus – jų saugumą, galimybę lengvai ir saugiai juos pervesti, jų tinkamumą apmokėti užsienio vekseliams. Be viso to, kaip netrukus paaiškės, jų nebuvo galima išimti iš tų saugyklų, prieš tai nesumokėjus už saugojimą.

Tie monetų indėliai, arba tie indėliai, kuriuos bankas buvo įsipareigojęs atkurti monetomis, sudarė jo pradinį kapitalą, arba visą vertę, kuriai atstovavo vadinamieji banko pinigai. Šiuo metu, kaip manoma, tie indėliai sudaro tik labai nedidelę jo dalį. Siekdamas palengvinti prekybą brangiųjų metalų luitais, bankas daugelį pastarųjų metų už indėlius aukso ir sidabro luitais teikia kreditus savo knygose. Kreditas paprastai yra maždaug penkiais procentais mažesnis už tų luitų kainą kalykloje. Kartu bankas išduoda vadinamąjį pakvitavimą arba kvitą, įgalinantį indėlį

padėjusį asmenį arba kvito pateikėją šešių mėnesių laikotarpiu bet kuriuo metu atsiimti luitus, pervedus bankui tokį banko pinigų kiekį, koks buvo suteiktas kreditas banko knygose, kai buvo padėtas indėlis, ir sumokėjus už saugojimą vieną ketvirtąją procento, jei indėlis buvo sidabru, arba pusę procento, jei jis buvo auksu, bet kartu kvite nurodoma, kad nesumokėjus tokio mokesčio ir pasibaigus nustatytam terminui indėlis pereis banko nuosavybėn tokia kaina, kokia jis buvo gautas arba koks kreditas buvo už jį suteiktas pervedimų knygose. Vadinasi, tai, kas sumokama už indėlio laikymą, gali būti traktuojama kaip tam tikras sandėliavimo mokestis; buvo nurodytos kelios priežastys, kodėl aukso sandėliavimo mokestis daug didesnis nei sidabro. Teigiama, kad aukso grynumą sunkiau nustatyti nei sidabro. Su juo lengviau sukčiauti ir dėl brangesnio metalo patiriami didesni nuostoliai. Be to, kadangi standartinis metalas yra sidabras, valstybė, kaip teigiama, siekia labiau skatinti sidabro nei aukso indėlius.

Luitai dažniausiai laikomi banke tada, kai kaina yra bent kiek mažesnė už įprastinę; kai ji pakyla, luitai atsiimami. Olandijoje luitų rinkos kaina paprastai yra didesnė už nukaldintų monetų kainą – dėl tos pačios priežasties, dėl kurios taip buvo ir Anglijoje iki pastarosios aukso monetų reformos. Kaip teigiama, vienos markės, tai yra aštuonių uncijų sidabro, kurio vienuolika dalių yra grynas sidabras ir viena dalis – priemaišos, kaina paprastai skiriasi nuo šešių iki šešiolikos stuiverių. Banko kaina arba kreditas, kurį bankas duoda už tokio sidabro indėlį (pateiktą užsienio monetomis, kurių grynumas gerai žinomas ir patvirtintas, kaip, pavyzdžiui, Meksikos pesų), yra dvidešimt du guldenai už markę; nukaldintų monetų kaina yra maždaug dvidešimt trys guldenai, rinkos kaina yra nuo dvidešimt trijų guldenų šešių stuiverių

iki dvidešimt trijų guldenų šešiolikos stuiverių, tai yra nuo dviejų iki trijų procentų didesnė už nukaldintų monetų vertę[1]. Santykis tarp aukso luitų banko kainos, monetų kainos ir rinkos kainos beveik toks pat. Paprastai asmuo gali parduoti savo banko kvitą už skirtumą tarp iš luitų nukaldintų monetų kainos ir luitų rinkos kainos. Luitų kvitas beveik visada yra kiek nors vertas, ir todėl retai pasitaiko, kad kas nors nukenčia pasibaigus jo kvito galiojimo laikui, arba leidžia

---

[1] Šiuo metu (1775 metų rugsėjį) Amsterdamo bankas priima luitus ir įvairias monetas tokiomis kainomis:

Sidabras

Meksikos pesai – 22 guldenai už markę.

Prancūzijos kronos – 22 guldenai už markę.

Anglijos sidabro monetos – 22 guldenai už markę.

Meksikos pesai, naujos monetos – 21 guldenas 10 stuiverių už vienetą.

Dukatonai – 3 guldenai už vienetą.

Reichstaleriai – 2 guldenai 8 stuiveriai už vienetą.

Sidabro luitai, turintys vienuolika dvyliktųjų gryno sidabro, kainuoja 21 guldeną už markę, o jei gryno sidabro yra tik ¼, kainuoja 5 guldenus.

Gryno sidabro luitai – 23 guldenai už markę.

Auksas

Portugalijos monetos – 310 guldenų už markę.

Ginėjos – 310 guldenų už markę.

Luidorai, naujieji – 310 guldenų už markę.

Luidorai, senieji – 300 guldenų už markę.

Naujieji dukatai – 4 guldenai 19 stuiverių 8 pensai už dukatą.

Auksas liejiniais ar luitais priimamas pagal jo grynumą, palyginti su čia nurodytomis užsienio aukso monetomis. Už gryno aukso luitus bankas duoda 340 guldenų už markę. Tačiau apskritai už žinomo grynumo monetas duodama šiek tiek daugiau nei už aukso ar sidabro luitus, kurių grynumas gali būti patvirtintas tik išlydžius ir nustačius prabą.

bankui nusavinti luitus už tą kainą, už kurią jie buvo priimti, nes neatsiima jų prieš sueinant šešių mėnesių terminui arba nepasirūpina sumokėti vieną ketvirtąją arba pusę procento, kad gautų naują kvitą dar šešiems mėnesiams. Teigiama, kad nors retai, bet kartais taip nutinka, ir dažniau su auksu nei su sidabru, nes už brangesnį metalą mokamas didesnis sandėliavimo mokestis.

Asmuo, kuris padėjęs luitus gauna ir banko kreditą, ir kvitą, savo vekselius, atėjus išpirkimo laikui, apmoka savo banko kreditu ir arba parduoda, arba pasilieka sau kvitą atsižvelgdamas į tai, ar, jo nuomone, luitų kaina kils, ar kris. Kvitas ir banko kreditas retai ilgai išlieka kartu, nėra ir priežasties, kad taip būtų. Kvitą turintis asmuo, norintis atsiimti luitus, visada ras daugybę banko kreditų, tai yra banko pinigų nusipirkti už įprastinę kainą; o asmuo, kuris turi banko pinigų ir nori atsiimti luitus, visada ras lygiai tokią pat gausybę kvitų.

Banko kreditų savininkai ir kvitų turėtojai – tai dvi skirtingos banko kreditorių grupės. Kvito turėtojas negali atsiimti luitų, už kuriuos tas dokumentas buvo gautas, neskyręs bankui banko pinigų sumos, lygios tai kainai, už kurią tie luitai buvo priimti. Jei jis neturi savų banko pinigų, turi pirkti jų iš tų, kurie turi. Banko pinigų savininkas negali atsiimti luitų nepateikęs bankui kvitų už norimą atsiimti kiekį. Jei savų kvitų jis neturi, turi įsigyti iš tų, kurie turi. Kai kvito turėtojas perka banko pinigus, jis perka teisę atsiimti tam tikrą kiekį luitų, iš kurių nukaldintų monetų kaina yra penkiais procentais didesnė už banko kainą. Todėl tokiu atveju paprastai mokamas penkių procentų ažio yra mokamas ne už įsivaizduojamą, bet už realiąją vertę. Kai banko pinigų savininkas perka kvitą, jis perka teisę pasiimti tam tikrą kiekį luitų, kurių rinkos kaina yra dviem trimis procentais didesnė už iš

jų nukaldintų monetų kainą. Vadinasi, ir šiuo atveju jo mokama kaina sumokama už realiąją vertę. Kvito kaina ir banko pinigų kaina, sudėtos kartu, sudaro visą luitų vertę arba kainą.

Už indėlius šalyje cirkuliuojančiomis monetomis bankas taip pat išduoda kvitus ir suteikia banko kreditus; bet tie kvitai dažnai neturi jokios vertės ir rinkoje neturės kainos. Pavyzdžiui, už dukatonus, kurių vienas apyvartoje keičiamas į tris guldenus ir tris stuiverius, bankas duoda tik trijų guldenų kreditą, penkiais procentais mažesnį už jų esamą vertę. Bankas taip pat išduoda kvitą, įgalinantį jo pateikėją atsiimti padėtus dukatonus bet kuriuo metu šešių mėnesių laikotarpiu, sumokėjus vieną ketvirtąją procento už saugojimą. Tas kvitas dažnai neturės jokios kainos rinkoje. Trys guldenai banko pinigų paprastai rinkoje parduodami už tris guldenus tris stuiverius, visą dukatonų vertę, jei jie buvo atsiimti iš banko; norint juos atsiimti, reikia sumokėti vieną ketvirtąją procento už saugojimą, o tai kvito turėtojui būtų grynas nuostolis. Tačiau jei banko ažio nukristų iki trijų procentų, tokie kvitai galėtų turėti tam tikrą kainą rinkoje ir galėtų būti parduodami už vieną ir tris ketvirtąsias procento. Bet kadangi dabar bankų ažio paprastai yra maždaug penki procentai, dažnai leidžiama pasibaigti tokių kvitų galiojimo laikui, arba, kaip sako bankininkai, kad jie atitektų bankui. Dar dažniau bankui atitenka kvitai, išduodami už auksinių dukatų indėlius, nes už jų saugojimą reikia sumokėti didesnį sandėliavimo mokestį, pusės procento, kai norima juos atsiimti. Tie penki procentai, kuriuos uždirba bankas, kai monetų ar luitų indėliai atitenka jam, gali būti laikomi mokesčiu už nuolatinį tokių indėlių saugojimą.

Banko pinigų, kurių kvitų terminas baigėsi, bendra suma gali būti labai didelė. Ją turi sudaryti visas pradinis banko kapitalas, kuriam, kaip visuotinai

manoma, buvo leista likti banke nuo tada, kai jis buvo padėtas, ir niekas nepasirūpino atnaujinti savo kvito arba atsiimti indėlio, nes dėl jau minėtų priežasčių nei vienu, nei kitu atveju nebūtų galima išvengti nuostolių. Bet kad ir kokia būtų ta suma, palyginti su visu banko pinigų kiekiu, ji sudarytų tik labai mažą dalį. Amsterdamo bankas daugybę metų buvo didysis Europos luitų sandėlis, ir retai būdavo leidžiama, kad pasibaigtų jų kvitų galiojimo laikas, arba, kaip jie sako, kad luitai atitektų bankui. Kur kas didesnė banko pinigų, tai yra kreditų banko knygose, dalis per tuos daugybę metų susidarė, kaip manoma, iš tokių indėlių, kuriuos prekiautojai luitais nuolat padeda ir atsiima.

Pateikti reikalavimą bankui galima tik pateikiant pakvitavimą arba kvitą. Ta mažesnioji banko pinigų dalis, kurios kvitų terminai baigėsi, sudedama ir susimaišo su didesniąja dalimi, kurios kvitai tebegalioja; todėl nors ženklios banko pinigų sumos kvitų gali jau nebebūti, vis dėlto nėra jokios apibrėžtos sumos ar jos dalies, kurios pateikus kvitą nebūtų galima bet kuriuo metu pareikalauti. Bankas negali būti skolingas tą patį daiktą dviem asmenims; banko pinigų savininkas, neturintis kvito, negali reikalauti, kad bankas sumokėtų, kol nenusipirko kvito. Normaliais ir ramiais laikais jam bus nesunku nusipirkti kvitą rinkos kaina, paprastai atitinkančia tą kainą, už kurią jis gali parduoti monetas ar luitus, kuriuos kvitas jį įgalina atsiimti iš banko.

Kitaip gali būti šalį užgriuvus nelaimei, pavyzdžiui, įsiveržus priešams, kaip buvo 1672 metais užpuolus Prancūzijai. Visi banko pinigų savininkai tada labai trokšta atsiimti juos iš banko, kad turėtų juos savo rankose, ir kvitų paklausa gali pakelti jų kainas iki neregėto lygio. Kvitų turėtojai gali tada puoselėti pernelyg didelius lūkesčius ir vietoj dviejų ar trijų procentų reikalauti pusės banko pinigų, kredituotų padėjus

indėlius, už kuriuos buvo išduoti kvitai. Priešas, išmanantis banko nuostatus, netgi galėtų juos supirkti, kad užkirstų kelią išgabenti lobius. Tokiomis nepaprastomis aplinkybėmis bankas, kaip manoma, ignoruotų įprastą savo taisyklę mokėti tik kvitų turėtojams. Kvitų turėtojai, neturintys banko pinigų, paprastai turėtų gauti maždaug du ar tris procentus indėlių, už kuriuos jiems buvo išduoti kvitai, vertės. Todėl bankas, kaip teigiama, šiuo atveju nedvejodamas mokėtų, pinigais ar luitais, visą vertę tos sumos, kuria banko pinigų savininkai, negalintys gauti kvitų, buvo kredituoti banko knygose; kartu jis mokėtų du ar tris procentus tiems kvitų turėtojams, kurie neturi banko pinigų, taigi sumokėtų jiems visą vertę, kuri tokiomis aplinkybėmis gali būti laikoma jiems teisėtai priklausančia.

Net normaliais ir ramiais laikais kvitų turėtojai yra suinteresuoti mažinti ažio, kad galėtų kuo pigiau nusipirkti banko pinigų (taigi ir luitų, kuriuos jų kvitai tada įgalintų juos atsiimti iš banko) arba kuo brangiau parduoti savo kvitus tiems, kurie turi banko pinigų ir nori atsiimti luitus, nes kvito kaina paprastai yra lygi banko pinigų rinkos kainos ir tų monetų ar luitų, už kuriuos buvo išduotas kvitas, rinkos kainos skirtumui. Banko pinigų savininkai, priešingai, yra suinteresuoti didinti ažio, kad galėtų kuo brangiau parduoti banko pinigus arba kuo pigiau nusipirkti kvitą. Siekdamas užkirsti kelią įvairioms spekuliacijoms, kurias kartais gali sukelti tokie priešingi interesai, bankas pastaraisiais metais nusprendė visada pardavinėti banko pinigus už cirkuliuojančią valiutą su penkių procentų ažio ir pirkti juos su keturių procentų ažio. Dėl tokio sprendimo ažio niekada negali būti nei didesnis kaip penki procentai, nei mažesnis kaip keturi procentai, o santykis tarp banko pinigų ir apyvartoje esančių pinigų rinkos kainų visada yra labai artimas jų realiųjų verčių santykiui. Kol nebuvo priimtas toks sprendimas, banko pinigų rinkos

kaina kartais pakildavo net iki devynių procentų ažio, o kartais nusmukdavo iki nominalios vertės, nelygu kaip priešingi interesai paveikdavo rinką.

Amsterdamo bankas teigia neskolinąs nieko iš to, kas jame padėta kaip indėliai, bet už kiekvieną guldeną, teikiamą kreditan jo knygose, savo saugyklose laikąs guldeną monetomis arba luitais. Kad jis saugyklose laiko visus pinigus ar luitus, už kuriuos išduoti galiojantys kvitai, kurių bet kada gali būti pareikalauta ir kurie iš tikrųjų be perstojo iškeliauja iš banko ir vėl grįžta į jį, tikrai neverta abejoti. Bet ar jis taip pat elgiasi su ta savo kapitalo dalimi, kurios kvitų terminai seniai pasibaigę, kurios normaliais ir ramiais laikais nebegali būti pareikalauta ir kuri iš tikrųjų greičiausiai liks banke amžinai arba tol, kol gyvuos Jungtinių Provincijų valstybė, ko gero, nėra taip neabejotina. Tačiau Amsterdame neabejotinai griežtai laikomasi nuostatos, kad kiekvieną guldeną, cirkuliuojantį kaip banko pinigai, atitinka guldenas auksu ar sidabru banko saugyklose. Tai garantuoja miestas. Bankui vadovauja keturi valdantieji burmistrai, keičiami kasmet. Kiekvienas naujas burmistrų ketvertukas apsilanko saugyklose, sutikrina jose esantį turtą su knygomis, prisiekęs jį perima ir su tokiu pat didingu iškilmingumu perduoda jį naujai valdybai; o toje blaivioje ir religingoje šalyje priesaikos dar nenuvertintos. Pati tokio pobūdžio rotacija, manytina, yra pakankama apsauga nuo visokių veiksmų, kurie būtų slepiami nuo viešumos. Per visus Amsterdamo valdžios perversmus, kuriuos buvo sukėlusi partinė kova, nė viena valdžią gavusi partija niekada nėra apkaltinusi savo pirmtakų banko administravimo tvarkos pažeidimu. Joks kaltinimas nebūtų labiau pakenkęs į nemalonę patekusios partijos reputacijai ir sėkmei, ir jei tokį kaltinimą būtų buvę galima pagrįsti, galime būti tikri, kad jis būtų buvęs pateiktas. 1672 metais, kai Prancūzijos karalius

buvo Utrechte, Amsterdamo bankas mokėjo taip tvarkingai, jog neliko jokių abejonių, kad jis griežtai vykdo savo įsipareigojimus. Kai kurios monetos, kurios tada buvo pateiktos iš jo saugyklų, atrodė apsvilusios nuo gaisro, kilusio rotušėje netrukus po banko įsteigimo. Vadinasi, jos gulėjo ten nuo tų laikų.

Kokie galėtų būti banko turtai – tai klausimas, kuris smalsuolius seniai kursto spėlioti. Tai galima tik numanyti. Paprastai skaičiuojama, kad banke sąskaitas turi apie du tūkstančiai žmonių, ir jei tartume, kad kiekvienas savo sąskaitoje laiko pusantro tūkstančio svarų sterlingų (labai didelė suma), tai bendras banko pinigų kiekis, vadinasi, ir banko turtas, sieks apie tris milijonus svarų sterlingų arba, kadangi vienuolika guldenų prilygsta vienam svarui sterlingų, trisdešimt tris milijonus guldenų, – tai didžiulė suma, galinti aprūpinti plačią apyvartą, bet gerokai mažesnė, nei kai kurie žmonės prifantazavo apie tuos turtus.

Amsterdamo miestas gauna iš banko nemažai pajamų. Be jau minėto vadinamojo sandėliavimo mokesčio, kiekvienas pirmąją sąskaitą banke atidarantis asmuo sumoka dešimties guldenų mokestį, o už kiekvieną naują sąskaitą – tris guldenus tris stuiverius; už kiekvieną pervedimą reikia mokėti du stuiverius, o jei pervedama suma mažesnė nei trys šimtai guldenų, šešis stuiverius, – taip siekiama išvengti smulkių pervedimų gausos. Asmuo, nepasirūpinantis dukart per metus subalansuoti savo sąskaitų, netenka dvidešimt penkių guldenų. Asmuo, nurodęs pervesti didesnę sumą nei yra jo sąskaitoje, privalo sumokėti tris procentus perviršinės sumos, o jo nurodymas nevykdomas. Be to, manoma, kad bankas gauna nemažą pelną parduodamas užsienio monetas ar luitus, kurie kartais atitenka jam, kai baigiasi kvito terminas, ir kurie visada laikomi banke tol, kol bus galima pelningai parduoti. Jis taip pat pelnosi parduodamas banko

pinigus su penkių procentų ažio ir pirkdamas juos su keturių procentų ažio. Šios įvairios pajamos yra gerokai didesnės, nei reikia tarnautojų algoms sumokėti ir padengti administravimo išlaidoms. Vien tai, kiek sumokama už pakvituotą luitų saugojimą, duoda, kaip manoma, nuo šimto penkiasdešimt iki dviejų šimtų tūkstančių guldenų gražių pajamų per metus. Tačiau pradinis šios įstaigos tikslas buvo nauda visuomenei, o ne pajamos. Jos tikslas buvo išlaisvinti pirklius nuo nepalankaus vekselių kurso sukeliamų nepatogumų. Pajamos, gaunamos iš šios veiklos, nebuvo numatytos, jas galima laikyti atsitiktinėmis. Tačiau dabar laikas baigti šią ilgą digresiją, į kurią aš nejučiomis leidausi siekdamas paaiškinti priežastis, kodėl šalių, mokančių vadinamaisiais banko pinigais, ir šalių, mokančių įprastiniais pinigais, vekselių kursas paprastai yra naudingas pirmosioms ir nenaudingas antrosioms. Pirmosios moka tokiais pinigais, kurių realioji vertė visada yra tokia pati ir tiksliai atitinka jų kalyklos standartą; antrosios moka tokiais pinigais, kurių realioji vertė nuolat keičiasi ir beveik visada yra mažesnė už tą standartą.

Antra dalis

Apie tų ypatingų apribojimų nepagrįstumą pagal kitus principus

Ankstesnėje šio skyriaus dalyje aš stengiausi parodyti, kokie nereikalingi, net vertinant pagal merkantilistinės sistemos principus, yra prekių importo iš tų šalių, su kuriomis prekybos balansas laikomas nepalankiu, ypatingi apribojimai.

Tačiau nėra nieko absurdiškesnio už visą šitą prekybos balanso doktriną, kuria grindžiami ne tik tie apribojimai, bet ir beveik visos kitos prekybos taisy-

klės. Ši doktrina teigia, kad, kai vyksta prekyba tarp dviejų šalių, jei balansas yra lygus, tai nė viena iš jų nei laimi, nei pralaimi; bet jei balansas bent kiek pakrypsta į vieną pusę, tai viena pusė dėl to laimi, kita pralaimi proporcingai jo nukrypimui nuo tikslios pusiausvyros. Abu teiginiai yra klaidingi. Priemokomis ir monopolinių teisių suteikimu remiama prekyba gali būti ir paprastai yra nenaudinga tai šaliai, kurios labui tai daroma, ir toliau aš pasistengsiu šitai įrodyti. O prekyba, vykstanti tarp dviejų šalių natūraliai ir reguliariai, be skatinimo ar apribojimų, visada yra naudinga abiem pusėms, nors ne visada vienodai.

Nauda ar laimėjimu aš vadinu ne aukso ar sidabro kiekio padidėjimą, bet šalies žemės ir darbo metinės produkcijos mainomosios vertės padidėjimą, arba jos gyventojų metinių pajamų padidėjimą.

Jei prekyba tarp dviejų šalių subalansuota ir ją sudaro vien jų pačių pagamintų prekių mainai, jos beveik visada ne tik abi laimės, bet ir laimės vienodai ar beveik vienodai; kiekviena iš jų šiuo atveju suteiks rinką daliai kitos šalies perviršinės produkcijos, kiekviena atkurs kapitalą, kuris buvo panaudotas gaminant ir ruošiant rinkai tą kitos šalies perviršinės produkcijos dalį ir, pasiskirstęs tam tikrai šalies gyventojų daliai, teikė jiems pajamas ir pragyvenimą. Todėl kiekvienoje šalyje tam tikra gyventojų dalis netiesiogiai gaus savo pajamas ir pragyvenimą iš kitos. Kadangi mainomos prekės laikomos turinčiomis vienodą vertę, tai abu kapitalai, panaudoti prekyboje, daugeliu atvejų bus lygūs ar beveik lygūs; kadangi kapitalai abiejose šalyse panaudojami vietinių prekių gamybai, kiekvienos šalies gyventojams jų pasiskirstymo teikiamos pajamos ir pragyvenimo lėšos taip pat bus lygios ar beveik lygios. Ar tos abipusiškai teikiamos pajamos ir pragyvenimo lėšos bus didesnės, ar mažesnės, priklausys nuo jų sandorių masto. Jei, pavyzdžiui, kiekvienos pusės

sandoriai per metus siektų šimtą tūkstančių arba milijoną svarų, kiekviena pusė suteiktų kitos gyventojams pirmuoju atveju šimtą tūkstančių svarų metinių pajamų, antřuoju – milijoną svarų.

Jei jų prekyba būtų tokia, kad viena iš jų eksportuotų į kitą tik joje pagamintas prekes, o kita mainais teiktų vien užsienio prekes, tai šiuo atveju prekyba vis tiek būtų laikoma subalansuota, nes prekės apmokamos prekėmis. Šiuo atveju jos irgi abi laimėtų, bet jau nevienodai; tos šalies, kuri eksportuotų tik joje pagamintas prekes, gyventojai gautų iš prekybos didžiausias pajamas. Jei, pavyzdžiui, Anglija importuotų iš Prancūzijos tik toje šalyje pagamintas prekes, o pati, neturėdama tokių savų prekių, kurios ten turi paklausą, atsimokėdama kasmet siųstų į Prancūziją didelius kiekius užsienio prekių, tarkime – tabako ir Rytų Indijos prekių, tai tokia prekyba, nors teiktų pajamų abiejų šalių gyventojams, Prancūzijos gyventojams jų teiktų daugiau nei Anglijos. Visas prancūzų kapitalas, kasmet panaudojamas joje, kasmet pasiskirstytų Prancūzijos gyventojams. O Anglijos gyventojams kasmet pasiskirstytų tik ta kapitalo dalis, kuri buvo panaudota pagaminti toms Anglijos prekėms, už kurias buvo nupirktos tos užsienio prekės. Didesnioji kapitalo dalis atkurtų tuos kapitalus, kurie buvo panaudoti Virdžinijoje, Indostane ir Kinijoje ir suteikė pajamų ir pragyvenimą tų tolimų šalių gyventojams. Jei kapitalai būtų lygūs ar beveik lygūs, toks prancūzų kapitalo panaudojimas Prancūzijos gyventojų pajamas padidintų daug daugiau, nei anglų kapitalo panaudojimas padidintų Anglijos gyventojų pajamas. Prancūzija šiuo atveju vykdytų tiesioginę užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis su Anglija, o Anglija vykdytų tokią pat aplinkinę prekybą su Prancūzija. Skirtingos pasekmės, kurias sukelia kapitalo panaudojimas tiesioginėje ir aplinkinėje užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis, jau buvo išsamiai paaiškintos.

Tikriausiai nebūna tokios dviejų šalių prekybos, kad arba abi pusės prekiautų vien savos gamybos produkcija, arba viena pusė tiektų savą produkciją, o kita – užsienio gaminius. Beveik visos šalys keičiasi tarpusavyje tiek savos gamybos, tiek užsienio prekėmis. Tačiau ta šalis, kuri išgabena didžiausią dalį savos gamybos prekių ir mažiausią dalį užsienio prekių, visada laimi daugiausiai.

Jei Anglija mokėtų Prancūzijai už kasmet importuojamas prekes ne tabaku ir Rytų Indijos prekėmis, bet auksu ir sidabru, prekybos balansas būtų laikomas nepalankiu, nes prekės būtų apmokamos ne prekėmis, bet auksu ir sidabru. Tačiau ir šiuo atveju, kaip ir anksčiau aprašytuoju, prekyba teiktų šiek tiek pajamų abiejų šalių gyventojams, tačiau prancūzams daugiau nei anglams. Ji teiktų pajamų Anglijos gyventojams. Tas kapitalas, kuris buvo panaudotas pagaminti toms anglų prekėms, už kurias buvo įsigytas tas auksas ir sidabras, tas kapitalas, kuris pasiskirstė ir teikė pajamų tam tikrai daliai Anglijos gyventojų, dėl to būtų atkurtas ir galėtų tęsti gamybą. Visas Anglijos kapitalas dėl tokio aukso ir sidabro išvežimo nė kiek nesumažėtų, lygiai kaip jis nesumažėja dėl tokios pat vertės bet kokių kitų prekių eksporto. Priešingai, daugeliu atvejų jis padidėtų. Į užsienį išvežamos tik tos prekės, kurios, kaip manoma, svetur turės didesnę paklausą nei namie ir, vadinasi, už jas gautos pajamos, kaip tikimasi, šalyje turės didesnę vertę nei eksportuotos prekės. Jei už tabaką, kuris Anglijoje vertas tik šimto tūkstančių svarų, išvežtą į Prancūziją, bus galima įsigyti vyno, kurio vertė Anglijoje yra šimtas dešimt tūkstančių, tai tokie mainai padidins Anglijos kapitalą dešimt tūkstančių svarų. Lygiai taip pat jei už šimtą tūkstančių svarų Anglijos aukso bus nupirkta prancūziško vyno, kuris Anglijoje bus vertas šimto dešimties tūkstančių, tokie mainai taip pat padidins Anglijos

kapitalą dešimt tūkstančių svarų. Kaip pirklys, savo rūsiuose turintis vyno, kurio vertė yra šimtas dešimt tūkstančių svarų, yra turtingesnis už tą, kuris savo sandėliuose turi tabako, verto tiktai šimto tūkstančių svarų, lygiai taip pat jis yra turtingesnis ir už tą, kuris savo skryniose turi aukso, verto tik šimto tūkstančių svarų. Jis gali sudaryti sąlygas didesniam darbinės veiklos kiekiui ir suteikti pajamų, pragyvenimą ir darbą didesniam skaičiui žmonių, nei kuris nors iš kitų dviejų. Tačiau šalies kapitalas yra lygus visų įvairių jos gyventojų kapitalams, o darbinės veiklos kiekis, kuris joje kasmet gali būti palaikomas, yra lygus tam kiekiui, kurį gali palaikyti visi tie skirtingi kapitalai. Todėl tokie mainai paprastai turi padidinti tiek šalies kapitalą, tiek darbinės veiklos kiekį, kuris kasmet joje gali būti palaikomas. Žinoma, Anglijai būtų naudingiau pirkti Prancūzijos vyną už jos pačios pagamintus metalo dirbinius bei vilnonius audinius nei už Virdžinijos tabaką ar Brazilijos ir Peru auksą ir sidabrą. Tiesioginė užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis visada naudingesnė nei aplinkinė. Bet aplinkinė užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis, apmokama auksu ir sidabru, neatrodo esanti mažiau naudinga nei kitokia aplinkinė prekyba. Šalis, neturinti kasyklų, nepristigs aukso ir sidabro kasmet išveždama šiuos metalus, kaip šalis, neauginanti tabako, nepristigs jo dėl to, kad kasmet eksportuoja šį augalą. Šalis, turinti lėšų tabakui pirkti, niekad jo ilgai nestokos, ir lygiai taip pat ilgai nestokos aukso ir sidabro ta šalis, kuri turi lėšų tiems metalams nusipirkti.

Sakoma, kad darbininko prekyba su alude yra nuostolinga; lygiai tokia pat galima laikyti ir pramoninės šalies natūraliai plėtojamą prekybą su vyno šalimi. Atsakau, kad prekyba su smukle nebūtinai yra nuostolinga. Iš esmės ji yra tokia pat naudinga, kaip bet kuri kita, nors galbūt labiau skatina piktnaudžiavi-

mą. Aludario ir net fermentuotų gėrimų pardavinėtojo verslas yra tokia pat būtina darbo pasidalijimo sritis, kaip ir visos kitos. Darbininkui paprastai naudingiau nusipirkti reikalingą alaus kiekį iš aludario nei pačiam jį gamintis, ir jei jis gyvena skurdžiai, paprastai jam bus naudingiau pirkti alų nedideliais kiekiais iš mažmenininko nei didelį kiekį iš aludario. Be abejo, jis gali pirkti pernelyg daug iš jų abiejų, lygiai kaip gali per daug pirkti ir iš bet kurio kito prekiautojo kaimynystėje – iš mėsininko, jei jis yra besotis rajūnas, arba iš audinių pardavėjo, jei tarp saviškių dedasi puošeiva. Ir vis dėlto didžiajai darbininkų masei naudinga, kad prekyba visais šiais dalykais būtų laisva, nors ta laisvė gali paskatinti visais jais piktnaudžiauti, ir kai kuriais, matyt, labiau nei kitais. Be to, nors atskiri žmonės gali kartais nuskursti dėl pernelyg gausaus alkoholinių gėrimų vartojimo, nepanašu, kad tas pats grėstų visai tautai. Nors kiekvienoje šalyje yra daug žmonių, tokiems gėrimams išleidžiančių daugiau, nei leidžia jų pajamos, visada yra kur kas daugiau tokių, kurie išleidžia mažiau. Taip pat verta pažymėti, kad, kaip rodo patirtis, vyno pigumas veikiau yra ne girtuoklystės, bet blaivumo priežastis. Vyno šalių gyventojai apskritai yra blaiviausi žmonės Europoje; pažvelkite į ispanus, italus ir Prancūzijos pietinių provincijų gyventojus. Žmonės retai nusideda nesaikingai vartodami tai, kas yra kasdienis jų maistas. Niekas nesideda esąs dosnus ir draugiškas nešykštėdamas gėrimų, kurie pigūs kaip silpnas alus. Ir priešingai, tose šalyse, kurios dėl nepaprastos kaitros ar šalčių neaugina vynuogių ir vynas dėl to yra retas ir brangus, girtuoklystė yra paplitusi nuodėmė; tai būdinga šiaurės tautoms ir toms, kurios gyvena tropikuose, pavyzdžiui, Gvinėjos pakrančių negrams. Kai prancūzų pulkas iš kurios nors šiaurės Prancūzijos provincijos, kur vynas gana brangus, dislokuojamas pietuose, kur jis labai pigus, kareiviai, kaip man ne

kartą teko girdėti, iš pradžių tiesiog patvirksta dėl gero vyno pigumo ir naujumo; tačiau po kelių mėnesių didžioji jų dalis tampa tokiais pat blaivininkais, kaip ir vietiniai gyventojai. Jei muitai užsienio vynui ir akcizai salyklui, alui ir eliui būtų iškart ir visiškai panaikinti, šitai lygiai taip pat ir Didžiojoje Britanijoje galėtų paskatinti beveik visuotinį ir laikiną vidurinio ir žemesniojo sluoksnio žmonių girtuokliavimą, tačiau vėliau tikriausiai įsigalėtų nuolatinė ir beveik visuotinė blaivybė. Aukštuomenės žmonėms, tai yra tiems, kurie lengvai gali pirkti ir brangiausius gėrimus, girtuokliavimas šiuo metu visiškai nebūdingas. Vargu ar teko kada matyti tarp mūsų elio padauginusį dželtelmeną. Be to, vyno prekybos apribojimai Didžiojoje Britanijoje siekia, kaip atrodo, ne tiek sutūrėti žmones nuo lankymosi, jei galima taip pasakyti, aludėse, kiek sutūrėti juos nuo lankymosi ten, kur jie galėtų įsigyti geriausių ir pigiausių gėrimų. Jie skatina Portugalijos vyno prekybą ir diskriminuoja Prancūzijos. Tiesa, sakoma, kad portugalai yra geresni mūsų gaminių pirkėjai nei prancūzai, todėl jiems reikia suteikti pranašumų prieš prancūzus. Teisinamasi, kad, kadangi jie sudaro mūsų klientūrą, mes turime būti jų klientai. Šitaip didelės imperijos elgesio politiniais principais tampa niekingos smulkių prekeivių manipuliacijos, nes tik smulkūs prekeiviai laikosi taisyklės verstis beveik vien su savo klientais. Stambus pirklys visada perka savo prekes ten, kur jos pigiausios ir geriausios, visiškai neatsižvelgdamas į smulkius tokio pobūdžio interesus.

Bet tokiais principais kaip šie tautos buvo mokomos, kad jų interesas yra skurdinti visus savo kaimynus. Kiekviena tauta buvo įpratinta su pavydu žiūrėti, kaip klesti šalys, su kuriomis ji prekiauja, ir jų gaunamą naudą laikyti savo nuostoliais. Prekyba, kuri tarp tautų, kaip ir tarp atskirų žmonių, natūraliai turėtų būti santarvės ir draugystės ryšys, tapo neišsenkamu nesu-

tarimų ir priešiškumo šaltiniu. Šį ir praėjusį šimtmetį užgaidūs karalių ir ministrų siekiai nebuvo tokie pragaištingi Europos ramybei, kaip nežabotas pirklių ir manufaktūrininkų pavydas. Žmonijos valdovų prievarta ir neteisingumas yra senas blogis, nuo kurio, bijau, žmonės vargiai gali apsiginti. Tačiau pirklių ir manufaktūrininkų, kurie nėra ir neturi būti žmonijos valdovai, žemam godumui ir monopolijos siekimui, nors šito, matyt, neįmanoma išgyvendinti, labai lengva sukliudyti drumsti kieno nors ramybę, išskyrus savo pačių.

Negalima abejoti, kad šią doktriną sugalvojo ir išplatino monopolijos dvasia; ir tie pirmieji ją dėstę buvo anaiptol ne tokie kvailiai kaip tie, kurie jais tikėjo. Kiekvienoje šalyje didžioji žmonių dalis yra ir turi būti suinteresuoti pirkti tai, ko jiems reikia, iš tų, kurie parduoda pigiausiai. Šis teiginys toks akivaizdus, kad atrodo juokinga stengtis jį įrodyti; ir juo niekada nebūtų suabejota, jei suinteresuotų pirklių ir manufaktūrininkų sofistika nebūtų sugluminusi žmonių sveiko proto. Šiuo atžvilgiu jų interesai yra visiškai priešingi didžiosios žmonių dalies interesams. Kaip cecho nariai yra suinteresuoti sukliudyti gyventojams samdyti kitus amatininkus, o ne juos, taip kiekvienos šalies pirkliai ir manufaktūrininkai yra suinteresuoti užsitikrinti sau monopoliją vidaus rinkoje. Todėl Didžiojoje Britanijoje ir daugumoje kitų Europos šalių nustatyti didžiuliai muitai beveik visoms prekėms, įvežamoms svetimšalių pirklių. Todėl įvesti dideli muitai ir draudimai visiems tiems užsienio gaminiams, kurie gali konkuruoti su mūsų pačių gaminiais. Ir todėl nepaprastai ribojamas beveik visų rūšių prekių importas iš tų šalių, su kuriomis prekybos balansas laikomas nepalankiu, tai yra iš tų, kurioms nesyk įsiliepsnoja didžiausias nacionalinis priešiškumas.

Tačiau kaimyninių šalių turtingumas, nors ir pavojingas karo ar politinių ginčų metu, prekybai yra

neabejotinai naudingas. Karo metu turtas gali įgalinti mūsų priešus turėti stipresnius nei mūsų laivyną ir armiją, bet taikos ir prekybos metu jų turtingumas įgalins jas mainytis su mumis už didesnę vertę ir suteiks geresnę rinką tiek mūsų pačių gaminiams, tiek kitoms prekėms, nupirktoms už tuos gaminius. Kaip darbštaus žmogaus kaimynystėje gyvenantis turtingas žmogus veikiausiai bus geresnis jo pirkėjas nei skurstantis žmogus, taip yra ir su turtinga tauta. Tiesa, jei tas turtingas žmogus pats yra manufaktūrininkas, jis yra labai pavojingas kaimynas visiems tiems, kurie verčiasi tuo pačiu. Bet kiti aplinkiniai, kurių nepalyginti daugiau, pelnosi iš geros rinkos, kurią jiems suteikia jo išlaidos. Jie pelnosi net iš to, kad jis pardavinėja pigiau nei skurdesni amatininkai, kurie verčiasi tuo pačiu kaip ir jis. Lygiai taip pat turtingos tautos manufaktūrininkai neabejotinai gali būti labai pavojingi konkurentai savo kaimynams manufaktūrininkams. Tačiau tokia konkurencija naudinga didžiajai daugumai žmonių, kurie, be to, neblogai pelnosi iš geros rinkos, kurią jiems visais kitais atžvilgiais suteikia didžiulės tokios tautos išlaidos. Tie privatūs asmenys, kurie nori susikrauti turtą, niekada nesumano pasitraukti į tolimas ir skurdžias šalies provincijas, bet įsikuria sostinėje arba kuriame nors dideliame prekybos mieste. Jie žino, kad mažai uždirbs ten, kur cirkuliuoja menkas turtas, o ten, kur apyvarta didžiulė, ir jiems dalis gali atitekti. Tie patys principai, kuriais vadovaujasi vieno, dešimties ar dvidešimties asmenų sveikas protas, turėtų formuoti ir vieno, dešimties ar dvidešimties milijonų nuomonę ir turėtų įtikinti visą tautą, kad kaimynų turtingumas gali suteikti pagrindą ir galimybę jai pačiai turtėti. Tautai, siekiančiai praturtėti iš užsienio prekybos, neabejotinai geriausiai sekasi tai daryti tada, kai visi jos kaimynai yra turtingos, darbščios ir prekiaujančios tautos. Didelė tauta, iš visų pusių apsupta klajoklių

laukinių ir skurdžių barbarų, gali, žinoma, sukaupti didelius turtus dirbdama savo žemę ir plėtodama vidaus prekybą, bet ne iš užsienio prekybos. Kaip atrodo, būtent tokiu būdu didžiulius savo turtus sukaupė senovės Egiptas ir dabartinė Kinija. Manoma, kad senovės egiptiečiai ignoravo užsienio prekybą, o šių laikų kinai, kaip žinoma, ją tiesiog niekina ir nesiteikia deramai apsaugoti jos įstatymais. Dabartiniai užsienio prekybos principai, kuriais siekiama nuskurdinti visus mūsų kaimynus, kiek jie padeda pasiekti norimą rezultatą, daro tą prekybą nereikšmingą ir vertą paniekos.

Kaip tik remiantis tokiais principais prekyba tarp Prancūzijos ir Anglijos abiejose šalyse buvo suvaržyta tokia daugybe kliūčių ir apribojimų. Bet jei abi šios šalys atsižvelgtų į savo tikruosius interesus, be merkantilinio pavydo ar nacionalinio priešiškumo, prekyba su Prancūzija galėtų būti naudingesnė Didžiajai Britanijai nei prekyba su bet kuria kita šalimi, ir lygiai taip pat prekyba su Didžiąja Britanija Prancūzijai. Prancūzija yra artimiausia Didžiosios Britanijos kaimynė. Prekyboje tarp pietinės Anglijos pakrantės ir šiaurinės bei šiaurės vakarinės Prancūzijos pakrančių grąžos galima tikėtis, kaip ir vidaus prekyboje, keturis, penkis ar šešis kartus per metus. Vadinasi, šiai prekybai panaudotas kapitalas abiejose šalyse galėtų palaikyti keturis, penkis ar šešis kartus didesnį darbinės veiklos kiekį ir suteikti darbą bei pragyvenimą keturis, penkis ar šešis kartus didesniam žmonių skaičiui, nei tokio pat dydžio kapitalas, panaudotas daugumoje kitų užsienio prekybos sričių. Tarp labiausiai nutolusių Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos dalių grąžos būtų galima tikėtis bent kartą per metus, todėl netgi ši prekyba būtų mažų mažiausiai tokia pat naudinga, kaip didžioji dalis kitų mūsų užsienio prekybos su Europos šalimis sričių. Ji būtų mažiausiai triskart naudingesnė už išgirtąją prekybą su mūsų Šiaurės Amerikos kolonijomis, kurioje

kapitalas retai sugrįžta greičiau nei per trejus metus, o dažnai ne mažiau kaip po ketverių ar penkerių metų. Be to, Prancūzijoje, kaip manoma, gyvena dvidešimt keturi milijonai žmonių. Mūsų Šiaurės Amerikos kolonijose, kaip manoma, gyvena ne daugiau kaip trys milijonai, be to, Prancūzija yra daug turtingesnė šalis nei Šiaurės Amerika, nors dėl netolygaus turtų pasiskirstymo joje yra daug daugiau skurdo ir elgetų nei pastarojoje. Todėl Prancūzija galėtų suteikti mažiausiai aštuonis kartus didesnę rinką, o dėl daug spartesnės apyvartos ir dvidešimt keturis kartus naudingesnę nei ta, kurią mums suteikia mūsų Šiaurės Amerikos kolonijos. Tokia pat naudinga Prancūzijai būtų prekyba su Didžiąja Britanija ir dėl abiejų šalių turtingumo, gyventojų skaičiaus ir artumo turėtų tokį patį pranašumą prieš Prancūzijos prekybą su savomis kolonijomis. Toks yra didžiulis skirtumas tarp tos prekybos, kurią abiejų tautų išmintis manė esant reikalinga varžyti, ir tos, kurią ji labiausiai skatino.

Tačiau tos pačios aplinkybės, kurios atvirą ir laisvą prekybą tarp tų dviejų šalių padarytų tokią naudingą joms abiem, sudarė ir pagrindines kliūtis tokiai prekybai. Būdamos kaimynės, jos neišvengiamai yra priešai, ir todėl kiekvienos turtas ir galia tuo labiau kelia grėsmę kitai, taigi tai, kas turėtų padidinti nacionalinės draugystės teikiamą naudą, tiktai kursto nacionalinį priešiškumą. Abi jos yra turtingos ir darbščios tautos, ir abiejų pirkliai ir manufaktūrininkai baiminasi kitos pirklių ir manufaktūrininkų meistriškumo ir veiklumo konkurencijos. Kyla merkantilinis pavydas, ir abi kursto aršų nacionalinį priešiškumą ir pačios juo persiima; abiejų šalių prekybininkai su aistringu įsitikinimu, būdingu suinteresuotiems melo skleidėjams, pareiškė, kad abi jos tikrai žlugs dėl to nepalankaus prekybos balanso, kuris, kaip jie tikina, būtų neišvengiama nesuvaržytos prekybos su kita šalimi pasekmė.

Nėra tokios prekybą plėtojančios šalies Europoje, kurios artėjančio žlugimo dėl nepalankaus prekybos balanso nebūtų daugkart pranašavę apsišaukėliai mokslininkai, ginantys šią sistemą. Tačiau nors jie sukėlė dėl to daug nerimo, nors beveik visos prekiaujančios tautos bergždžiai stengėsi pakreipti tą balansą savo naudai ir kaimynų nenaudai, neatrodo, kad kuri nors Europos tauta dėl to būtų kuriuo nors atžvilgiu nuskurdusi. Priešingai, kiekvienas miestas ir kiekviena šalis, atvėrę savo uostus visoms tautoms, užuot buvę sužlugdyti tos laisvos prekybos, ko mus skatintų tikėtis merkantilistinės sistemos principai, dėl to tik praturtėjo. Nors Europoje iš tiesų yra keletas miestų, kurie tam tikrais atžvilgiais nusipelnė laisvųjų uostų vardą, bet tokios šalies nėra. Olandija, ko gero, yra labiausiai prie to priartėjusi, nors jai irgi dar gana toli iki to; ir visų pripažįstama, kad Olandija iš užsienio prekybos gauna ne tik visą savo turtą, bet ir didžiąją dalį reikalingų pragyvenimo lėšų.

Tiesa, yra kitoks balansas, kurį aš jau paaiškinau, kuris labai skiriasi nuo prekybos balanso ir, būdamas palankus arba nepalankus, neišvengiamai lemia kiekvienos tautos klestėjimą arba nuosmukį. Tai metinės gamybos ir vartojimo balansas. Jei, kaip jau buvo pažymėta, metinės produkcijos mainomoji vertė viršija metinio vartojimo vertę, proporcingai tam perviršiui kasmet turi padidėti visuomenės kapitalas. Tokiu atveju visuomenė gyvena pagal savo pajamas, ir tai, kas kasmet sutaupoma iš tų pajamų, natūraliai pridedama prie jos kapitalo ir panaudojama toliau didinti metinei gamybai. Jei, priešingai, metinės produkcijos mainomoji vertė yra mažesnė nei metinis vartojimas, visuomenės kapitalas kasmet turi sumažėti proporcingai tam nepritekliui. Šiuo atveju visuomenės išlaidos viršija jos pajamas ir joms neišvengiamai atriekiama iš jos kapitalo. Todėl visuomenės kapitalas neišvengiamai

mažės, o kartu mažės ir jos darbo metinės produkcijos mainomoji vertė.

Šis gamybos ir vartojimo balansas visiškai skiriasi nuo to, kas vadinama prekybos balansu. Jis gali būti ir šalyje, kuri išvis neprekiauja su užsieniu, kuri visiškai atskirta nuo pasaulio. Jis gali būti visame žemės rutulyje, kurio turtas, gyventojų skaičius ir pažanga gali tiek pamažu didėti, tiek pamažu mažėti.

Gamybos ir vartojimo balansas gali nuolat būti šalies naudai, nors vadinamasis prekybos balansas apskritai yra ne jos naudai. Šalis, ko gero, gali importuoti už didesnę vertę nei eksportuoja ištisus pusę šimto metų; visą šį laiką į ją įvežamas auksas ir sidabras gali būti visas nedelsiant išvežamas; joje cirkuliuojančios monetos pamažu gali susidėvėti ir būti pakeistos įvairiausiais popieriniais pinigais, ir net jos skolos pagrindinėms prekybos partnerėms gali pamažu didėti, ir vis tiek jos realusis turtas, jos žemės ir darbo metinės produkcijos mainomoji vertė per tą patį laikotarpį gali didėti dar didesniu mastu. Mūsų Šiaurės Amerikos kolonijų ir jų prekybos su Didžiąja Britanija situacija prieš prasidedant dabartiniams neramumams[2] gali būti įrodymas, kad tokia prielaida anaiptol nėra negalima.

[2] Šis paragrafas parašytas 1775 metais.

IV skyrius

APIE SUMOKĖTŲ IMPORTO MUITŲ GRĄŽINIMĄ

Pirkliai ir manufaktūrininkai nepasitenkina vidaus rinkos monopolizavimu, bet geidžia ir kuo plačiau pardavinėti savo prekes užsienyje. Jų valstybė neturi teisinių galių užsienio šalyse, dėl to retai gali laiduoti jiems ten monopoliją. Todėl jie paprastai būna priversti pasitenkinti prašymais skatinti eksportą.

Iš tokių skatinamųjų priemonių, kaip atrodo, tinkamiausia yra vadinamasis importo muitų grąžinimas. Leidimas pirkliams eksportuojant susigrąžinti visą šalyje pagamintai produkcijai taikomą akcizą ar vidinį muitą arba jo dalį niekada negali paskatinti eksportuoti didesnį prekių kiekį, nei būtų eksportuojama, jei nebūtų jokio muito. Toks prekybos skatinimas paprastai nenukreipia į kurią nors konkrečią verslo rūšį didesnės šalies kapitalo dalies, nei jo ten nutekėtų savaime, tik įgalina užkirsti kelią tam, kad dėl muitų kokia nors to kapitalo dalis būtų perkelta į kitą sritį. Toks skatinimas paprastai nesuardo pusiausvyros, kuri natūraliai nusistovi tarp įvairių visuomenės veiklos sričių, tik neleidžia jos suardyti muitams. Jis turi tendenciją ne griauti, bet išsaugoti tai, ką naudingiausia išsaugoti, – natūralų darbo pasidalijimą ir pasiskirstymą visuomenėje.

Tą patį galima pasakyti ir apie muitų grąžinimą reeksportuojant importuotas užsienio prekes, kuris

Didžiojoje Britanijoje paprastai taikomas didžiajai daliai importo muitų. Antrąja taisykle, kuria buvo papildytas parlamento aktas, įvedęs tai, kas dabar vadinama senąja subsidija, kiekvienam pirkliui, Anglijos ar svetimšaliui, buvo leista eksportuojant susigrąžinti pusę to muito, Anglijos pirkliui – jei importuota prekė buvo eksportuota per dvylika mėnesių, svetimšaliui pirkliui – jei jis eksportavo per devynis mėnesius. Šitos taisyklės išimtį sudarė tik vynas, razinos ir apdorotas šilkas, nes šioms prekėms buvo taikomos kitos ir daug didesnės lengvatos. Šiuo parlamento aktu įvesti muitai tuo metu buvo vieninteliai užsienio prekių importo muitai. Vėliau (7-aisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 21 straipsnis, 10 skirsnis) terminas, per kurį buvo galima reikalauti grąžinti šiuos ir visus kitus muitus, buvo pratęstas iki trejų metų.

Didžioji dalis tų muitų, kurie buvo įvesti nuo senosios subsidijos laikų, eksportuojant visiškai grąžinami. Tačiau esama daugybės šios bendros taisyklės išimčių, ir dabar muitų grąžinimo doktrina yra kur kas sudėtingesnis klausimas, nei buvo tuo metu, kai tas grąžinimas buvo įvestas.

Eksportuojant kai kurias užsienio prekes, kurių importas, kaip manoma, gerokai viršija jų vidaus vartojimą, sugrąžinami visi muitai, netgi neatskaitoma pusė senosios subsidijos. Iki maišto mūsų Šiaurės Amerikos kolonijose mes turėjome Merilando ir Virdžinijos tabako monopoliją. Mes importuodavome apie devyniasdešimt šešis tūkstančius statinių, o vidaus vartojimas, manyta, neviršijo keturiolikos tūkstančių. Siekiant paskatinti būtiną eksportą, kad atsikratytume visų kitų, buvo grąžinami visi muitai, jei tik tabakas būdavo išvežamas per trejus metus.

Mes tebeturime, nors jau ne absoliučią, mūsų Vakarų Indijos salų cukraus monopoliją. Todėl jei cukrus eksportuojamas per metus, grąžinami visi importo mui-

tai, o jei jis eksportuojamas per trejus metus, grąžinami visi muitai, išskyrus pusę senosios subsidijos, kuri vis dar negrąžinama eksportuojant didžiąją prekių dalį. Nors cukraus importas gerokai viršija vidaus vartojimo poreikį, perviršis nėra toks didelis, palyginti su tabaku.

Kai kurias prekes, kurios yra ypatingo mūsų gamintojų pavydo objektas, draudžiama įvežti vidaus vartojimui. Tačiau jas galima, sumokėjus tam tikrus muitus, įvežti ir sandėliuoti eksporto tikslais. Šiuo atveju eksportuojant jokia tų muitų dalis negrąžinama. Kaip atrodo, mūsų gamintojai nenorėtų, kad net ir toks apribotas importas būtų skatinamas, ir bijo, kad dalis tų prekių gali būti pavogta iš sandėlių ir gali konkuruoti su jų gaminiais. Tik pagal tokias taisykles mes galime importuoti apdorotą šilką, prancūzišką batistą, spalvotą, margintą, dažytą ar iš spalvotų siūlų austą kartūną ir kt.

Mes netgi nenorime gabenti prancūzų prekių ir verčiau atsisakome pelno nei leidžiame tiems, kuriuos laikome savo priešais, ką nors pelnyti su mūsų pagalba. Eksportuojant visas prancūzų prekes, negrąžinama ne tik pusė senosios subsidijos, bet ir dar dvidešimt penki procentai muito.

Ketvirtoji taisyklė, kuria buvo papildytas senosios subsidijos įstatymas, eksportuojant visus vynus leido susigrąžinti gerokai daugiau nei pusę muitų, kuriuos tuo metu reikėdavo sumokėti juos importuojant; kaip atrodo, įstatymų leidybos tikslas tuo metu buvo labiau nei įprastai skatinti tranzitinę vyno prekybą. Kai kuriuos kitus muitus, įvestus tuo pat metu, kaip ir senoji subsidja, ar kiek vėliau, – vadinamąjį papildomą muitą, naująją subsidiją, vienos trečiosios ir dviejų trečiųjų subsidijas, 1692 metų mokestį, vynui taikomą monetų kaldinimo mokestį – taip pat buvo leidžiama eksportuojant visiškai susigrąžinti. Tačiau kadangi visi tie muitai, išskyrus papildomą muitą ir 1692 metų

mokestį, buvo sumokami grynaisiais pinigais importuojant, tokios didelės sumos palūkanos sudarydavo tokias išlaidas, kad buvo neišmintinga tikėtis pelningos tranzitinės prekybos šia preke. Todėl eksportuojant buvo leidžiama susigrąžinti tik dalį muito, vadinamo vyno mokesčiu, o dvidešimt penkių svarų muitas už toną prancūziško vyno arba muitai, įvesti 1745, 1763 ir 1778 metais, visai nebuvo grąžinami. Du penkių procentų mokesčiai, 1779 ir 1781 metais pridėti prie visų ankstesnių muitų, kuriuos buvo leidžiama susigrąžinti eksportuojant visas kitas prekes, taip pat buvo grąžinami ir išvežant vyną. Paskutinis muitas, 1780 metais įvestas specialiai vynui, taip pat visiškai grąžinamas, tik ši malonė, kai išlieka tokia gausybė didelių muitų, tikriausiai niekada nepaskatins nė tonos vyno eksporto. Šios taisyklės galioja visoms teisėto eksporto vietoms, išskyrus britų kolonijas Amerikoje.

15-aisiais Karolio II valdymo metais išleistas įstatymas (7 straipsnis), vadinamas Prekybos skatinimo aktu, suteikė Didžiajai Britanijai monopoliją aprūpinant kolonijas visomis Europoje auginamomis ir gaminamomis prekėmis, taigi ir vynu. Šalyje, turinčioje tokius ilgus pakrančių ruožus, kaip mūsų Šiaurės Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijos, kur mūsų valdžia visada buvo labai silpna, o gyventojams buvo leidžiama savo laivais gabenti neapskaitomas savo prekes iš pradžių į visas Europos dalis, vėliau į visas Europos dalis į pietus nuo Finisterės kyšulio, mažai tikėtina, kad šios monopolijos būtų labai paisoma; ir tie žmonės tikriausiai visais laikais rasdavo būdų parsivežti krovinių iš tų šalių, į kurias jiems buvo leidžiama juos gabenti. Tačiau, kaip atrodo, jiems kildavo sunkumų importuoti Europos vynus iš juos gaminančių šalių, jie taip pat negalėjo įsivežti jų iš Didžiosios Britanijos, kur jie buvo apmokestinti dideliais muitais, kurių nemaža dalis nebuvo grąžinama eksportuojant. Tiesiai į

Ameriką ir Vakarų Indiją – šalis, kurios visomis savo neapskaitomomis prekėmis laisvai prekiavo su Madeiros sala – buvo galima importuoti Madeiros vyną, nes jis buvo ne Europos prekė. Atrodo, kaip tik dėl šių aplinkybių ten susidarė tas visuotinis Madeiros vyno pomėgis, kurį mūsų karininkai rado vyraujant visose mūsų kolonijose 1755 metais prasidėjus karui ir kurį jie patys parsivežė į gimtąjį kraštą, kur iki tol tas vynas buvo menkai žinomas. Karui pasibaigus, 1763 metais (4-aisiais Jurgio III valdymo metais išleistas įstatymas, 15 straipsnis, 12 skirsnis) buvo leista susigrąžinti visus muitus, išskyrus 3 svarus 10 šilingų, eksportuojant į kolonijas visus vynus, išskyrus prancūzišką vyną, kuriuo prekiauti ir kurį vartoti nacionaliniai prietarai nė kiek nenorėjo skatinti. Laikotarpis nuo tos lengvatos suteikimo iki maišto mūsų Šiaurės Amerikos kolonijose buvo, ko gero, per trumpas, kad įvyktų kokių nors ryškesnių pokyčių tų šalių papročiuose.

Tas pats teisės aktas, kuris įteisino visų vynų, išskyrus prancūziškuosius, muitų grąžinimą ir todėl kolonijoms buvo daug palankesnis nei kitoms šalims, didžiosios daugumos kitų prekių muitų grąžinimo atžvilgiu buvo joms anaiptol ne toks palankus. Eksportuojant daugelį prekių į kitas šalis buvo grąžinama pusė senosios subsidijos. Tačiau tas įstatymas nustatė, kad jokia to muito dalis negali būti grąžinama eksportuojant į kolonijas bet kokias Europoje arba Rytų Indijoje užaugintas ar pagamintas prekes, išskyrus vyną, baltą kartūną ir musliną.

Muitų grąžinimas iš pradžių tikriausiai buvo įvestas siekiant skatinti tranzitinę prekybą, kuri dėl to, kad laivų frachtas dažnai sumokamas užsieniečių pinigais, buvo laikoma ypač tinkama nešti valstybei auksą ir sidabrą. Tačiau nors tranzitinė prekyba tikrai neverta jokio ypatingo skatinimo, nors tokio sumanymo motyvas buvo akivaizdžiai kvailas, pats sumanymas atrodo

gana racionalus. Toks muitų grąžinimas negali įtraukti į šią prekybą daugiau šalies kapitalo, negu jo ten nutekėtų savaime, jei nebūtų importo muitų. Jų grąžinimas tik sukliudo tą kapitalą visai išguiti tais muitais. Nors tranzitinė prekyba nenusipelno jokių lengvatų, jai reikia ne trukdyti, bet duoti laisvę, kaip ir kitoms prekybos rūšims. Ji yra būtina veiklos sritis tiems kapitalams, kurie negali būti panaudoti nei šalies žemės ūkyje ar manufaktūrose, nei jos vidaus prekyboje ar užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis.

Muitinių pajamos, užuot nukentėjusios, dėl tokio muitų grąžinimo pasipildo ta muito dalimi, kuri negrąžinama. Jei būtų negrąžinami visi muitai, užsienio prekės, už kurias jie mokami, retai būtų eksportuojamos, vadinasi, nebūtų ir importuojamos dėl rinkos stokos. Dėl to ir muitai, kurių dalis dabar negrąžinama, nebūtų sumokami.

Šių priežasčių, atrodo, turėtų pakakti importo muitų grąžinimui pateisinti, jos pateisintų jį, nors visi muitai, taikomi tiek vietiniams gaminiams, tiek užsienio prekėms, būtų visada grąžinami tas prekes eksportuojant. Iš tiesų, šiuo atveju akcizų pajamos truputį nukentėtų, dar labiau nukentėtų muitinių pajamos, tačiau natūrali gamybos pusiausvyra, natūralus darbo pasidalijimas ir pasiskirstymas, kurį visada daugiau ar mažiau sujaukia tokie muitai, tokiu nutarimu būtų daugmaž atkurti.

Kita vertus, šios priežastys pateisins importo muitų grąžinimą tik eksportuojant prekes į tas šalis, kurios yra visiškai svetimos ir nepriklausomos, bet ne į tas, kuriose mūsų pirkliai ir gamintojai turi monopoliją. Muitų grąžinimas, pavyzdžiui, eksportuojant Europos prekes į mūsų Amerikos kolonijas ne visada skatins didesnį eksportą, nei jis būtų be tokio grąžinimo. Kadangi mūsų pirkliai ir gamintojai ten turi monopoliją, tikriausiai toks pat prekių kiekis dažnai būtų ten ga-

benamas, net jei muitai būtų visai negrąžinami. Vadinasi, muitų grąžinimas dažnai gali būti grynas nuostolis akcizo ir muitinių pajamoms, gali visai nepakeisti prekybos situacijos ir nė kiek jos neišplėsti. Kiek toks muitų grąžinimas gali būti pateisinamas kaip deramas mūsų kolonijų pramonės skatinimas, arba kiek metropolijai naudinga, kad jos būtų atleistos nuo mokesčių, kuriuos moka visi kiti jų tėvynainiai, – visa tai aš aptarsiu vėliau, kai kalbėsiu apie kolonijas.

Tačiau visada reikia suprasti, kad muitų grąžinimas naudingas tik tais atvejais, kai prekės, kurių eksportui ši lengvata suteikiama, iš tikrųjų yra eksportuojamos į kurią nors užsienio šalį, o ne slapta vėl įvežamos į mūsų kraštą. Gerai žinoma, kad kai kurių muitų grąžinimu, ypač tabako, dažnai būdavo šitokiu būdu piktnaudžiaujama, ir tokie sukčiavimai smarkiai pakenkdavo tiek valstybės pajamoms, tiek sąžiningiems prekybininkams.

V skyrius

APIE EKSPORTO PRIEMOKAS

Didžiojoje Britanijoje dažnai kreipiamasi su prašymais mokėti eksporto priemokas, ir jos kartais suteikiamos tam tikrų vietinės pramonės šakų gaminiams. Teigiama, kad gaudami jas mūsų pirkliai ir manufaktūrininkai įstengs parduoti savo prekes taip pat pigiai, kaip ir jų konkurentai užsienio rinkose, ar net pigiau. Aiškinama, kad tada bus eksportuojama daugiau prekių, vadinasi, prekybos balansas susidarys mūsų šalies naudai. Mes negalime suteikti savo gamintojams monopolijos užsienio rinkose, kaip suteikėme ją vidaus rinkoje. Mes negalime priversti užsieniečių pirkti mūsų gaminius, kaip privertėme savo tėvynainius. Todėl geriausia išeitis, kaip aiškinama, yra mokėti jiems už tai, kad perka. Būtent šitaip merkantilistinė sistema siūlo praturtinti visą šalį ir prikimšti visas mūsų kišenes pinigų prekybos balanso priemonėmis.

Pripažįstama, kad eksporto priemokos turėtų būti mokamos tik toms prekybos šakoms, kurios be jų negali išsiversti. Kiekviena prekybos šaka, kuria besiverčiantis pirklys gali parduoti savo prekes už kainą, atkuriančią jam su normaliu sankaupų pelnu visą kapitalą, panaudotą toms prekėms paruošti ir pateikti į rinką, gali verstis be eksporto priemokos. Kiekvienos tokios šakos situacija neabejotinai yra tokia pati, kaip ir visų kitų prekybos šakų, kurios verčiasi be priemokų,

todėl ir ji neturėtų jų reikalauti. Priemokų reikalauja tik tos prekybos šakos, kuriose pirklys yra priverstas parduoti savo prekes už kainą, neatkuriančią jo kapitalo ir įprastinio pelno, arba yra priverstas parduoti jas už mažesnę kainą, nei jam pačiam atsiėjo pateikti jas į rinką. Eksporto priemoka suteikiama siekiant atlyginti tą nuostolį ir paskatinti pirklį tęsti ar galbūt pradėti prekybą, kurios išlaidos, kaip manoma, yra didesnės nei pajamos, kurios kiekviena operacija suryja dalį į ją įdėto kapitalo ir kuri yra tokio pobūdžio, kad jei visos kitos prekybos šakos būtų į ją panašios, tai greitai šalyje išvis neliktų kapitalo.

Reikia pažymėti, kad tik tokia prekyba, kuriai suteikiamos eksporto priemokos, gali ilgesnį laiką vykti tarp dviejų tautų tokiu būdu, kad viena pusė visada ir reguliariai patiria nuostolį, arba parduoda savo prekes pigiau, nei iš tikrųjų kainuoja pateikti jas į rinką. Bet jei eksporto priemoka neatlygintų pirkliui to nuostolio, kurį, negaudamas jos, jis patirtų dėl savo prekių kainos, tai jo paties interesai netrukus priverstų jį panaudoti savo kapitalą kitoje srityje arba rasti kitą prekybos šaką, kurioje prekių kaina atlygintų jam su įprastiniu pelnu kapitalą, panaudotą pateikti prekėms į rinką. Eksporto priemokos, kaip ir visos kitos merkantilistinės sistemos priemonės, gali tik nukreipti šalies prekybą mažiau naudinga linkme nei ta, kuri susiklostytų natūraliai.

Išmanus ir gerai informuotas traktatų apie grūdų prekybą autorius labai aiškiai parodė, kad nuo tada, kai buvo įvestos eksporto priemokos grūdams, eksportuojamų grūdų kainos, skaičiuojamos gana nuosaikios, viršijo importuojamų grūdų kainas, skaičiuojamas labai dideles, daug didesne suma, nei sudaro visos per tą laiką sumokėtos eksporto priemokos. Tai, autoriaus nuomone, remiantis tikraisiais merkantilistinės sistemos principais, aiškiai įrodo, kad tokia dirbtinai skatinama

grūdų prekyba yra naudinga šaliai, nes eksporto vertė viršija importo vertę daug didesne suma nei visos papildomos išlaidos, kurių visuomenė patyrė, kad juos eksportuotų. Jis nepagalvojo, kad tos papildomos išlaidos, arba eksporto priemokos, tėra pati mažiausia tikrųjų visuomenės išlaidų grūdų eksportui dalis. Juk būtina atsižvelgti ir į kapitalą, kurį ūkininkas panaudojo, kad užaugintų tuos grūdus. Jei užsienio rinkose parduotų grūdų kaina nepadengia ne tik eksporto priemokos, bet ir to kapitalo su įprastiniu sankaupų pelnu, visuomenė patiria to skirtumo dydžio nuostolį, kitaip tariant, nacionalinis kapitalas atitinkamai sumažėja. Tačiau tikroji priežastis, dėl kurios manoma, kad eksporto priemoka būtina, yra tariamas kainos nepajėgumas tai padaryti.

Teigiama, kad vidutinė grūdų kaina įvedus eksporto priemokas gerokai sumažėjo. Aš jau stengiausi parodyti, kad vidutinė grūdų kaina ėmė mažėti maždaug praėjusio šimtmečio pabaigoje ir toliau mažėjo per šešiasdešimt ketverius šio šimtmečio metus. Tačiau šis reiškinys, jei laikysime jį realiu, o aš tuo neabejoju, turėjo įvykti ir nesant priemokų ir vargu ar galėjo būti priemokų rezultatas. Taip buvo ir Prancūzijoje, ne tik Anglijoje, nors Prancūzijoje ne tik nebuvo jokių priemokų, bet iki 1764 metų grūdų eksportas išvis buvo uždraustas. Todėl tą laipsnišką vidutinės grūdų kainos smukimą tikriausiai lėmė ne pirmoji ar antroji reguliavimo priemonės, bet laipsniškas ir nepastebimas realiosios sidabro vertės didėjimas, kuris, kaip aš stengiausi parodyti pirmojoje šio veikalo knygoje, šį šimtmetį vyko visoje Europos rinkoje. Atrodo visiškai neįmanoma, kad eksporto priemoka kada nors galėjo skatinti grūdų kainos mažėjimą.

Derlingais metais, kaip jau buvo pažymėta, eksporto priemoka, paskatinanti labai didelį eksportą, neišvengiamai palaiko vidaus rinkoje didesnę grūdų kainą,

negu ji būtų natūraliai. Toks ir buvo viešai pripažintas šio sumanymo tikslas. Nors nederliaus metais priemokos dažnai nutraukiamos, derlingais metais jų paskatintas didelis eksportas dažnai sukliudo gausų vienų metų derlių panaudoti kitų metų stygiui sušvelninti. Taigi tiek derlingais, tiek nederlingais metais eksporto priemoka neišvengiamai padaro grūdų piniginę kainą vidaus rinkoje šiek tiek didesnę, nei ji būtų be tų priemokų.

Manau, jog nė vienas protingas žmogus neginčys, kad esant dabartiniam žemdirbystės lygiui eksporto priemoka neišvengiamai pasižymi tokiu poveikiu. Tačiau daug žmonių mano, kad priemoka skatina žemdirbystę ir daro tai dviem būdais: pirma, atverdama ūkininko grūdams platesnę užsienio rinką, priemoka, jų manymu, padidina grūdų paklausą, taigi ir jų gamybą; antra, garantuodama ūkininkui geresnę kainą, nei jis galėtų tikėtis priešingu atveju esant dabartiniam žemdirbystės lygiui, ji, jų supratimu, skatina žemdirbystę. Toks dvigubas skatinimas, jų manymu, per ilgą laikotarpį tiek padidins grūdų gamybą, kad jų kaina vidaus rinkoje sumažės daugiau, nei priemoka gali ją padidinti esant tam žemdirbystės lygiui, kurį ji pasieks to laikotarpio pabaigoje.

Atsakau, kad bet koks užsienio rinkos išsiplėtimas dėl eksporto priemokos visada įvyksta išimtinai vidaus rinkos sąskaita, nes kiekvienas grūdų bušelis, kuris išvežamas gavus priemoką ir kuris nebūtų išvežtas be priemokos, pasiliktų vidaus rinkoje, didintų šios prekės vartojimą ir mažintų jos kainą. Reikia pažymėti, kad grūdų eksporto priemoka, kaip ir kiekviena kita eksporto priemoka, užkrauna žmonėms du skirtingus mokesčius: pirma, tai mokestis, kurį jie privalo mokėti, kad suteiktų lėšų tai priemokai; antra, tai mokestis, kuris susidaro dėl padidėjusios prekės kainos vidaus rinkoje ir kurį šios prekės atveju tenka

mokėti visiems žmonėms, nes visi žmonės yra grūdų pirkėjai. Todėl šios konkrečios prekės atveju šis antrasis mokestis yra nepalyginti sunkesnis už pirmąjį. Tarkime, kad vidutinė penkių šilingų priemoka už eksportuotą kviečių kvarterį pakelia šios prekės kainą vidaus rinkoje tiktai šešiais pensais už bušelį, tai yra keturiais šilingais už kvarterį, palyginti su ta kaina, kokia būtų be priemokos esant tokiam derliui. Netgi tokios nuosaikios prielaidos atveju absoliuti žmonių dauguma be mokesčio, iš kurio mokama penkių šilingų priemoka už kiekvieną eksportuotą kviečių kvarterį, dar turi mokėti kitą keturių šilingų mokestį už kiekvieną kvarterį, kurį patys suvartoja. Bet, pasak labai gerai informuoto traktatų apie grūdų prekybą autoriaus, eksportuojamų ir šalyje suvartojamų grūdų santykis vidutiniškai yra ne didesnis kaip vienas su trisdešimt vienu. Vadinasi, prie kiekvienų penkių šilingų, kuriuos žmonės įmoka pirmajam mokesčiui sumokėti, jie privalo dar pridėti šešis svarus ir keturis šilingus antrojo mokesčio. Toks didelis mokestis už būtiniausią pragyvenimo reikmenį arba sumažina skurdesniųjų darbininkų pragyvenimo lygį, arba reikalauja didinti jų piniginius atlygius proporcingai jų pragyvenimo piniginių išlaidų išaugimui. Veikdamas pirmąja kryptimi, jis neišvengiamai sumažina skurdžiai gyvenančių darbininkų galimybes auginti ir lavinti savo vaikus ir, vadinasi, riboja šalies gyventojų skaičiaus augimą. Veikdamas antrąja kryptimi, jis sumažina darbdavių galimybes duoti darbo tokiam skaičiui skurstančių žmonių, kokiam jie galėtų duoti priešingu atveju, ir, vadinasi, riboja šalies pramonę. Todėl eksporto priemokos sukeltas labai didelis grūdų eksportas ne tik kasmet siaurina vidaus rinką ir vartojimą tokiu mastu, kokiu išplečia užsienio, bet ir, ribodamas šalies gyventojų skaičiaus ir gamybos augimą, galiausiai stabdo ir riboja laipsnišką vidaus rinkos

plėtimąsi, todėl per ilgesnį laikotarpį veikiau sumažins nei padidins visą grūdų rinką ir vartojimą.

Tačiau buvo manoma, kad toks grūdų piniginės kainos padidėjimas, padidindamas šios prekės pelningumą ūkininkui, neišvengiamai paskatins ir jų auginimą.

Atsakau, kad taip galėtų būti, jei eksporto priemoka padidintų realiąją grūdų kainą, tai yra įgalintų ūkininką už tokį patį grūdų kiekį išlaikyti daugiau samdomųjų darbininkų suteikiant jiems tokį patį – dosnų, vidutinišką ar skurdų – aprūpinimą, kokį gauna ir kiti samdiniai tose apylinkėse. Tačiau aišku, kad nei priemoka, nei jokia kitokia žmonių bendruomenės įvesta priemonė negali turėti tokio poveikio. Eksporto priemoka bent kiek ženkliau gali paveikti tik nominaliąją grūdų kainą, bet ne realiąją. Ir nors tos priemonės visiems žmonėms užkrautas mokestis gali būti itin sunki našta tiems, kurie jį moka, tiems, kurie jį gauna, jis teiks menką naudą.

Tikroji eksporto priemokos pasekmė yra ne tiek realiosios grūdų vertės padidėjimas, kiek realiosios sidabro vertės sumažėjimas, kai mainais už tokį patį sidabro kiekį gaunamas mažesnis ne tik grūdų, bet ir visų kitų šalyje gaminamų prekių kiekis, nes nuo piniginės grūdų kainos priklauso ir visų kitų šalyje gaminamų prekių kainos.

Grūdų kaina lemia piniginę darbo kainą, kuri visada turi būti tokia, kad leistų darbininkui nusipirkti grūdų kiekį, pakankamą jam ir jo šeimai pragyventi pasiturimai, vidutiniškai ar skurdžiai, nelygu kaip gerėjančios, pastovios ar blogėjančios visuomenės gyvenimo sąlygos įpareigoja jo darbdavį jį išlaikyti.

Grūdų kaina lemia visų kitų žemdirbystės neapdorotos produkcijos rūšių piniginę kainą, kuri kiekviename išsivystymo tarpsnyje turi būti atitinkamai proporcinga grūdų kainai, nors įvairiais laikotarpiais jų santykis yra skirtingas. Grūdų kaina, pavyzdžiui, lemia žolės ir

šieno, skerdienos, arklių ir arklių išlaikymo, o dėl to ir gabenimo sausuma piniginę kainą, arba didžiosios dalies šalies vidaus prekybos kainas.

Lemdama visų kitų žemdirbystės neapdorotos produkcijos rūšių piniginę kainą, grūdų kaina lemia ir beveik visų manufaktūrose naudojamų medžiagų piniginę kainą. Lemdama piniginę darbo kainą, ji lemia ir apdirbimo bei gaminimo kainą. Lemdama jas, ji lemia gatavo gaminio piniginę kainą. Piniginė darbo ir kiekvieno žemės ar darbo produkto kaina neišvengiamai turi kilti arba kristi proporcingai piniginei grūdų kainai.

Todėl nors dėl eksporto priemokos ūkininkas gali parduoti savo grūdų bušelį už keturis šilingus, užuot pardavęs už tris šilingus ir šešis pensus, ir mokėti žemės savininkui piniginę rentą, proporcingą šitam jo produkcijos piniginės kainos padidėjimui, vis dėlto jei dėl šio grūdų kainos padidėjimo už keturis šilingus jis negalės nusipirkti daugiau šalyje pagamintų kitų rūšių prekių, nei anksčiau galėdavo nusipirkti už tris šilingus ir šešis pensus, tai nei ūkininko, nei jo žemės savininko gyvenimo sąlygos dėl tokio pokyčio ženkliau nepagerės. Ūkininkas negalės labai pagerinti žemės įdirbimo, žemės savininkas negalės gyventi daug geriau. Grūdų kainos pakilimas gali duoti jiems šiek tiek naudos perkant užsienyje pagamintas prekes. Pirkdami šalyje pagamintas prekes jokios naudos iš to jie negaus. O beveik visos ūkininko išlaidos ir didžioji dalis žemės savininko išlaidų skiriamos šalyje gaminamoms prekėms.

Tas sidabro vertės sumažėjimas, kurį lemia kasyklų turtingumas ir kuris vienodai ar beveik vienodai pasireiškia didžiojoje prekiaujančio pasaulio dalyje, kuriai nors atskirai šaliai neturi didelės reikšmės. Dėl to, kad pakyla visos piniginės kainos, tie, kurie jas gauna, netampa realiai turtingesni, tačiau netampa ir realiai skurdesni. Sidabrinių indų servizas tampa

iš tiesų pigesnis, o viso kito realioji vertė lieka tokia pati, kokia buvo.

Tačiau tas sidabro nuvertėjimas, kurį lemia ypatingos aplinkybės arba konkrečios šalies politinės institucijos ir kuris pasireiškia tik toje šalyje, turi labai reikšmingų pasekmių – tokie pokyčiai nė vieno nepadarys realiai turtingesnio, užtat kiekvieną padarys realiai skurdesnį. Visų prekių piniginių kainų pakilimas, kuris šiuo atveju įvyksta tik toje vienoje šalyje, apsunkins visų ar beveik visų šalies gamybos šakų veiklą; o kadangi tada užsieniečiai beveik visų rūšių prekes tieks už mažesnį sidabro kiekį, nei gali tiekti vietiniai gamintojai, tai jie kainomis nurungs pastaruosius ne tik užsienio, bet ir šalies vidaus rinkoje.

Tokia ypatinga yra Ispanijos ir Portugalijos padėtis – būdamos kasyklų savininkės, jos yra aukso ir sidabro tiekėjos visoms kitoms Europos šalims. Dėl to tie metalai Ispanijoje ir Portugalijoje natūraliai turėtų būti šiek tiek pigesni nei bet kurioje kitoje Europos dalyje. Bet tas skirtumas neturėtų viršyti tų metalų gabenimo ir draudimo išlaidų; dėl tų metalų didelės vertės ir mažos apimties jų gabenimo išlaidos nėra didelės, o jų draudimas toks pat, kaip ir visų kitų tokios pat vertės prekių. Todėl Ispanija ir Portugalija labai menkai nukentėtų dėl ypatingos savo padėties, jei jos neapsunkintų jų politinės institucijos.

Ispanija apmokestindama, o Portugalija uždrausdama išvežti auksą ir sidabrą apkrauna tą išvežimą kontrabandos išlaidomis ir pakelia tų metalų vertę kitose šalyse, palyginti su jų verte Ispanijoje ir Portugalijoje, visu tų išlaidų dydžiu. Kai jūs užtvenkiate upę, tvenkiniui prisipildžius vanduo ima tekėti per užtvanką taip, tarsi jos visai nebūtų. Draudimas išvežti negali sulaikyti daugiau aukso ir sidabro Ispanijoje ir Portugalijoje, nei jos gali panaudoti, nei metinė tų šalių žemės ir darbo produkcija leidžia jų panaudoti – monetoms,

auksiniams ir sidabriniams indams, auksavimui ir kitokioms puošmenoms iš aukso ir sidabro. Kai jos gauna tą kiekį, tvenkinys prisipildo, ir tebetekanti srovė tada turi lietis per viršų. Daugelio skaičiavimais, metinis aukso ir sidabro išvežimas iš Ispanijos ir Portugalijos, nors ir taikomi minėtieji apribojimai, yra labai artimas visam metiniam jų įvežimui. Tačiau lygiai kaip prieš užtvanką vanduo visada yra gilesnis nei už jos, taip aukso ir sidabro kiekis, kurį tie apribojimai sulaiko Ispanijoje ir Portugalijoje, palyginti su jų žemės ir darbo metine produkcija, turi būti didesnis nei kitose šalyse. Kuo aukštesnė ir stipresnė užtvanka, tuo didesnis skirtumas tarp vandens gylio prieš ją ir už jos. Kuo didesni mokesčiai, kuo didesnės bausmės už draudimo nepaisymą, kuo budresnė ir griežtesnė policija, prižiūrinti, kad būtų laikomasi įstatymų, tuo didesnis turi būti skirtumas tarp aukso ir sidabro santykio su metine žemės ir darbo produkcija Ispanijoje ir Portugalijoje ir šio santykio kitose šalyse. Teigiama, kad tas skirtumas yra labai didelis ir kad tose šalyse dažnai galima rasti gausybę auksinių ir sidabrinių indų namuose, kur nėra daugiau jokių daiktų, kurie kitose šalyse būtų laikomi pritinkančiais tokiam prašmatnumui ar derančiais su juo. Aukso ir sidabro pigumas arba, kas yra tas pat, visų prekių brangumas, kuris yra neišvengiama to brangiųjų metalų pertekliaus pasekmė, neskatina nei žemės ūkio, nei pramonės Ispanijoje ir Portugalijoje ir įgalina užsienio tautas tiekti šioms šalims daugelį žaliavų ir beveik visų rūšių manufaktūrų gaminius už mažesnį kiekį aukso ir sidabro, nei joms atsieitų pačioms visa tai užsiauginti ar pasigaminti. Mokestis ir draudimas veikia dviem skirtingais būdais. Jie ne tik smarkiai sumažina tų brangiųjų metalų vertę Ispanijoje ir Portugalijoje, bet ir, sulaikydami jose tam tikrą jų kiekį, kuris antraip ištekėtų į kitas šalis, palaiko tose kitose šalyse šiek tiek didesnę jų vertę, nei

ji antraip būtų, ir šitaip toms kitoms šalims suteikia dvigubą pranašumą prekyboje su Ispanija ir Portugalija. Atidarykite šliuzus, ir prieš užtvanką vandens sumažės, o už jos – padaugės, ir netrukus jo lygis visur taps vienodas. Panaikinkite tą mokestį ir tą draudimą, ir aukso bei sidabro kiekis Ispanijoje ir Portugalijoje smarkiai sumažės, taigi kitose šalyse jų pagausės, ir tų metalų vertė, jų santykis su metine žemės ir darbo produkcija visose šalyse netrukus suvienodės ar beveik suvienodės. Nuostolis, kurį Ispanija ir Portugalija gali patirti dėl tokio jų aukso ir sidabro išvežimo, būtų tik nominalus ir įsivaizduojamas. Jų prekių ir jų žemės ir darbo metinės produkcijos nominalioji vertė nukristų ir būtų išreiškiama mažesniu sidabro kiekiu nei anksčiau; tačiau jų realioji vertė liktų tokia pati ir galėtų išlaikyti, tvarkyti ir įdarbinti tokį patį darbo kiekį. Kadangi nominalioji jų prekių vertė nukristų, jose likusio aukso ir sidabro realioji vertė pakiltų, ir mažesnio tų metalų kiekio pakaktų patenkinti tokiems pat prekybos ir apyvartos poreikiams, kokiems anksčiau reikėjo daug didesnio kiekio. Į užsienį auksas ir sidabras nebūtų išvežami dovanai, mainais būtų atsigabenama tokios pat vertės vienokių ar kitokių prekių. Tos prekės taip pat nebūtų vien prabangos ir išlaidavimo dalykai, skirti vartoti dykinėjantiems žmonėms, nieko nesukuriantiems mainais už vartojimą. Kadangi tas labai išaugęs aukso ir sidabro išvežimas nepadidintų dykinėjančių žmonių realiojo turto ir pajamų, tai ir jų vartojimas dėl to daug nepadidėtų. Manytina, kad didžiąją tų prekių dalį, ir tikrai bent tam tikrą jų dalį, sudarytų medžiagos, įrankiai ir maistas, reikalingi įdarbinti ir išlaikyti darbingiems žmonėms, kurie reprodukuos su pelnu visą savojo vartojimo vertę. Šitaip dalis visuomenės nenaudojamų sankaupų bus paleista į apyvartą ir paleis veikti didesnį darbinės veiklos kiekį nei anksčiau. Šių šalių metinė žemės ir darbo produkcija iškart šiek

tiek padidės, o po kelerių metų ji veikiausiai gerokai išaugs, nes visa šių šalių pramonė bus išlaisvinta nuo vienos iš sunkiausių naštų, kuri dabar ją slegia.

Grūdų eksporto priemoka neišvengiamai veikia lygiai taip pat, kaip ir toji absurdiška Ispanijos ir Portugalijos politika. Kad ir koks būtų dabartinės žemdirbystės lygis, dėl jos mūsų grūdai vidaus rinkoje yra šiek tiek brangesni, nei būtų priešingu atveju esant tam lygiui, ir šiek tiek pigesni užsienio rinkoje; ir kadangi nuo vidutinės piniginės grūdų kainos daugiau ar mažiau priklauso visų kitų prekių piniginė kaina, priemoka gerokai sumažina sidabro kainą vidaus rinkoje ir šiek tiek padidina ją užsienio rinkoje. Šitai įgalina užsieniečius, ypač olandus, ne tik maitintis pigesniais mūsų grūdais, nei jie antraip kainuotų, bet ir kartais maitintis jais netgi pigiau už mūsų pačių žmones tomis pačiomis aplinkybėmis, kaip mums teigia autoritetingas mokslininkas seras Matthew Deckeris. Eksporto priemoka kliudo mūsų darbininkams tiekti savo prekes už tokį mažą sidabro kiekį, už kokį jie antraip galėtų tiekti, ir įgalina olandus tiekti savo prekes už mažesnį sidabro kiekį. Dėl priemokos mūsų gaminiai kiekvienoje rinkoje kainuoja šiek tiek brangiau, o jų šiek tiek pigiau, nei antraip kainuotų, taigi ji suteikia olandų pramonei dvigubą pranašumą prieš mūsų pačių.

Kadangi eksporto priemoka vidaus rinkoje pakelia ne tiek realiąją, kiek nominaliąją mūsų grūdų kainą ir kadangi ji padidina ne darbo kiekį, kurį tam tikras grūdų kiekis gali išlaikyti ir įdarbinti, bet tik mainais už jį duodamą sidabro kiekį, tai ji neskatina mūsų apdirbamosios pramonės, nes neteikia jokios reikšmingesnės paslaugos mūsų ūkininkams ir žemvaldžiams. Tiesa, priemoka ir vieniems, ir kitiems įdeda į kišenę šiek tiek pinigų, ir tikriausiai didžiąją jų dalį būtų gana sunku įtikinti, kad ji anaiptol nėra jiems naudinga. Tačiau jei tų pinigų vertė krinta ir jei darbo,

maisto ir įvairiausių šalyje gaminamų prekių kiekis, kurį galima už juos nusipirkti, sumažėja tiek pat, kiek padidėja tų pinigų kiekis, tai ta nauda faktiškai bus tik nominali ir įsivaizduojama.

Ko gero, visoje sandraugoje yra tik viena žmonių grupė, kuriai eksporto priemoka buvo ar galėjo būti labai naudinga. Tai grūdų pirkliai, jų eksportuotojai ir importuotojai. Derlingais metais eksporto priemoka neišvengiamai paskatindavo didesnį eksportą, nei jis antraip būtų buvęs, ir, sukliudydama gausiam vienų metų derliui kompensuoti kitų metų nederlių, nederliaus metais ji paskatindavo didesnį importą, nei antraip būtų prireikę. Dėl priemokos grūdų pirklių verslas išsiplėsdavo abiem atvejais, ir nederliaus metais ji leisdavo jiems ne tik importuoti daugiau grūdų, bet ir parduoti juos už geresnę kainą, taigi ir su didesniu pelnu, nei antraip jie būtų gavę, jei gausiam vienų metų derliui nebūtų sukliudyta kompensuoti nederlingų metų grūdų stygių. Būtent toje žmonių grupėje pastebėjau karščiausią siekimą tęsti arba atnaujinti eksporto priemokas.

Mūsų žemvaldžiai, įvedę didelius muitus importuojamiems užsienio grūdams, kurie vidutinio derliaus metais būdavo tolygūs importo uždraudimui, ir iškovoję eksporto priemokas, kaip atrodo, mėgdžiojo mūsų manufaktūrininkus. Pirmuoju teisės aktu jie užsitikrino sau monopoliją vidaus rinkoje, antruoju siekė neleisti, kad vidaus rinka būtų perpildyta jų pačių produkcijos. Abiem aktais jie siekė padidinti grūdų realiąją vertę, lygiai kaip manufaktūrininkai analogiškais įstatymais padidino įvairių apdirbamosios pramonės prekių realiąją vertę. Jie, atrodo, neatkreipė dėmesio į didelį ir esminį skirtumą, gamtos padarytą tarp grūdų ir beveik visų kitų prekių rūšių. Kai suteikdami monopoliją vidaus rinkoje arba eksporto priemoką jūs įgalinate vilnonių ar lininių audinių gamintojus parduoti savo prekes už šiek tiek geresnę kainą, nei jie antraip gautų,

jūs pakeliate ne tik tų prekių nominaliąją, bet ir realiąją kainą. Jūs prilyginate jas didesniam darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekiui, padidinate ne tik nominalųjį, bet ir realųjį manufaktūrininkų pelną, realų jų turtą ir pajamas ir įgalinate juos gyventi geriau arba įdarbinti daugiau darbininkų tose manufaktūrose. Jūs realiai paskatinate tų manufaktūrų plėtrą ir nukreipiate į jas didesnį šalies darbo kiekį, nei jo ten būtų, jei viskas klostytųsi natūraliai. Tačiau kai analogišku teisės aktu jūs pakeliate nominaliąją, tai yra piniginę grūdų kainą, jūs nepakeliate jų realiosios vertės. Jūs nepadidinate nei mūsų ūkininkų, nei žemės savininkų realaus turto ir realių pajamų. Jūs nepaskatinate grūdų auginimo, nes nesudarote jiems sąlygų išlaikyti ir samdyti daugiau darbininkų grūdams auginti. Pati daiktų prigimtis suteikė grūdams realiąją vertę, kurios neįmanoma pakeisti vien pakeitus jų piniginę kainą. Jų vertės negali padidinti nei eksporto priemoka, nei monopolija vidaus rinkoje. Ir net laisviausia konkurencija negali jos sumažinti. Visame pasaulyje ta vertė yra lygi jos išlaikomo darbo kiekiui, ir kiekvienoje konkrečioje vietoje ji yra lygi tokiam darbo kiekiui, kokį ji gali išlaikyti taip, kaip darbas toje vietoje paprastai yra išlaikomas – pasiturimai, vidutiniškai ar skurdžiai. Vilnoniai ar lininiai audiniai nėra tos reguliuojančios prekės, kuriomis galiausiai matuojama ir pagal kurias nustatoma visų kitų prekių realioji vertė; grūdai yra tokia prekė. Kiekvienos kitos prekės realioji vertė galiausiai yra matuojama ir nustatoma pagal vidutinės piniginės kainos santykį su vidutine pinigine grūdų kaina. Realioji grūdų vertė nekinta keičiantis jų vidutinei piniginei kainai, kas tai vieną, tai kitą šimtmetį kartais nutinka. Keičiantis piniginei kainai, kinta tik realioji sidabro vertė.

Eksporto priemokos bet kurioms šalyje pagamintoms prekėms yra, pirma, kritikuotinos dėl tos bendros

ydos, kuri būdinga visoms įvairioms merkantilistinės sistemos siūlomoms priemonėms: jomis tam tikra šalies darbo dalis dirbtinai nukreipiama mažiau naudinga vaga nei ta, kurią jis savaime pasirinktų; antra, specifinė priemokų yda yra ta, kad jomis dalis šalies darbo nukreipiama ne tik mažiau naudinga vaga, bet ir tokia, kuri iš tiesų yra nenaudinga; prekyba, kuri gali vykti tik gaunant eksporto priemoką, neišvengiamai yra nuostolinga prekyba. Be to, grūdų eksporto priemoka kritikuotina dėl to, kad ji niekaip negali paskatinti šio produkto auginimo, nors būtent tam ji ir yra skirta. Todėl kai mūsų žemės savininkai reikalavo įvesti eksporto priemoką, jie mėgdžiojo mūsų pirklius ir manufaktūrininkus, tačiau jie taip elgėsi stokodami savo pačių interesų suvokimo, kuriuo paprastai vadovaujasi tos dvi kitos žmonių grupės. Jie apkrovė valstybės pajamas didžiulėmis išlaidomis, jie primetė žmonėms labai didelius mokesčius, bet dėl to jų pačių prekės realioji vertė ženkliau nepadidėjo; o šiek tiek sumažindami realiąją sidabro vertę, jie tam tikru mastu pristabdė viso šalies ūkio plėtrą ir, užuot pastūmėję į priekį, sulėtino savo žemių gerinimą, nes tai neišvengiamai priklauso nuo viso šalies ūkio būklės.

Galima manyti, kad priemoka už gamybą siekiant paskatinti kurios nors prekės gamybą turėtų labiau tiesioginį poveikį nei eksporto priemoka. Be to, tokia paskata primestų žmonėms tik vieną mokestį, iš kurio lėšų ta priemoka ir būtų mokama. Gamybos priemoka, užuot pakėlusi, sumažintų prekės kainą vidaus rinkoje; kartu, užuot primetusi žmonėms dar vieną mokestį, ji galėtų bent jau iš dalies atlyginti jiems tai, kas iš jų paimama tai priemokai sumokėti. Tačiau gamybos priemokos suteikiamos labai retai. Merkantilistinės sistemos įdiegti prietarai išmokė mus manyti, kad nacionalinį turtą greičiau didina eksportas, o ne gamyba. Todėl eksportas buvo labiau skatinamas kaip

veiksmingesnė priemonė šaliai gauti pinigų. Taip pat buvo aiškinama, kad gamybos priemokų atveju, kaip esą rodo patirtis, dažniau sukčiaujama nei eksporto priemokų atveju. Nežinau, kiek tai teisinga. Gerai žinoma, kad eksporto priemokomis būdavo pasinaudojama įvairiausiais sukčiavimo tikslais. Tačiau pirkliai ir manufaktūrininkai, tie didieji visokios paramos eksportui išradėjai, nesuinteresuoti, kad vidaus rinka būtų perpildyta jų prekių, o gamybos priemoka kaip tik ir galėtų kartais šitai sukelti. Eksporto priemoka, įgalinanti juos tą perviršį išgabenti svetur ir palaikyti nemažėjančias kainas vidaus rinkoje, veiksmingai nuo to išgelbsti. Todėl iš visų merkantilistinės sistemos siūlomų priemonių ši jiems yra pati geidžiamiausia. Žinau, kad atskiri tam tikros šakos įmonininkai privačiai susitardavo tarpusavyje primokėti už tam tikros dalies jų gaminamų prekių eksportą iš savo kišenės. Ši priemonė veikė taip puikiai, kad daugiau nei dvigubai padidindavo tų prekių kainą vidaus rinkoje, nors jų gamyba smarkiai išaugdavo. Eksporto priemokos grūdams poveikis turėjo būti visiškai priešingas, jei ji sumažino tos prekės piniginę kainą.

Tačiau kai kuriais ypatingais atvejais kažkas panašaus į gamybos priemoką būdavo teikiama. Tokio pobūdžio subsidijomis, matyt, galima laikyti priemokas už tonažą silkių žvejams ir banginių medžiotojams. Galima manyti, kad jos tiesiogiai atpigina tas prekes vidaus rinkoje, palyginti su jų kainomis be priemokų. Visais kitais atžvilgiais jų poveikis, reikia pripažinti, yra toks pat kaip eksporto priemokų. Dėl jų dalis šalies kapitalo yra panaudojama pateikti į rinką prekėms, kurių kaina neatlygina jų gamybos išlaidų su įprastiniu sankaupų pelnu.

Bet nors minėtosios priemokos žvejybos verslui už tonažą neprisideda prie tautos turtėjimo, galima viltis, kad jos prisideda prie šalies gynybos, padidindamos

jūreivių ir laivų skaičių. Gali būti teigiama, kad tokiomis priemokomis kartais tai galima padaryti patiriant kur kas mažesnes išlaidas, nei reikia išlaikyti dideliam reguliariajam karo laivynui, jei galiu taip pasakyti pagal analogiją su reguliarią̧ja sausumos kariuomene.

Tačiau, nors esama tokių palankių aiškinimų, toliau dėstomi argumentai verčia mane manyti, kad teikdami bent vieną iš šių priemokų įstatymų leidėjai labai šiurkščiai klysta.

Pirma, priemoka silkių žvejybai burlaiviais atrodo per didelė.

Nuo žiemos žvejybos pradžios 1771 metais iki žiemos žvejybos pabaigos 1781 metais tonažo priemoka žvejojantiems silkes burlaiviais buvo trisdešimt šilingų už toną. Per tuos vienuolika metų Škotijos žvejų, žvejojančių tokiais laivais, sugautos silkės iš viso sudarė 378 347 statines. Jūroje sugautos ir susūdytos silkės vadinamos jūroje apdorotomis silkėmis. Kad silkės būtų tinkamos parduoti, būtina jas perdėti, pridedant papildomai druskos; skaičiuojama, kad šiuo atveju trys statinės jūroje apdorotų silkių paprastai sudaro dvi statines parduoti paruoštų silkių. Vadinasi, parduoti paruoštų silkių, sugautų per tuos vienuolika metų, kiekis taip skaičiuojant sieks tik 252 231$^{1}/_{3}$ statinių. Tonažo priemokų per tuos vienuolika metų buvo sumokėta 155 463 svarai 11 šilingų, arba 8 šilingai 2$^{1}/_{4}$ pensų už kiekvieną jūroje apdorotų silkių statinę, arba 12 šilingų 3$^{3}/_{4}$ pensų už parduoti paruoštų silkių statinę.

Druska silkėms ruošti kartais yra škotiška, kartais užsieninė, abiem atvejais žuvies ruošėjams ji tiekiama be jokių akcizo mokesčių. Škotiškai druskai šiuo metu taikomas akcizo mokestis yra 1 šilingas 6 pensai, užsieninei druskai – 10 šilingų už bušelį. Statinei silkių paprastai reikia maždaug bušelio ir ketvirčio

užsieninės druskos. Škotiškos druskos reikia vidutiniškai dviejų bušelių. Jei silkės skirtos eksportui, šito mokesčio visai nereikia mokėti; jei jos skirtos vidaus vartojimui, reikia sumokėti tik vieną šilingą už statinę, nesvarbu, kokia druska – škotiška ar užsieninė – buvo vartojama silkėms paruošti. Tai senas Škotijos mokestis už bušelį druskos, apytikrį kiekį, kuris buvo laikomas reikalingu statinei silkių paruošti. Škotijoje užsieninė druska mažai kam vartojama, išskyrus silkių sūdymą. Tačiau nuo 1771 metų balandžio 5 dienos iki 1782 metų balandžio 5 dienos užsieninės druskos importas sudarė 936 974 bušelius po aštuoniasdešimt keturis svarus už bušelį; škotiškos druskos kiekis, įmonių pateiktas žuvies ruošėjams, sudarė ne daugiau kaip 168 226 bušelius tik po penkiasdešimt šešis svarus už bušelį. Todėl atrodytų, kad silkėms sūdyti daugiausia buvo vartojama užsieninė druska. Be to, už kiekvieną eksportuotą silkių statinę buvo mokama 2 šilingų 8 pensų priemoka, o daugiau kaip du trečdaliai sugautų silkių buvo eksportuota. Visa tai sudėjus paaiškės, kad per tuos vienuolika metų kiekviena statinė silkių, sužvejotų burlaiviais ir paruoštų vartojant škotišką druską, jei ji buvo eksportuojama, vyriausybei kainavo 17 šilingų 11³/₄ pensų, o jei ji buvo skirta vidaus vartojimui – 14 šilingų 3³/₄ pensų; o kiekviena statinė, paruošta vartojant užsieninę druską, jei ji buvo eksportuojama, kainavo vyriausybei 1 svarą 7 šilingus 5³/₄ pensų, o jei buvo skirta vidaus vartojimui – 1 svarą 3 šilingus 9³/₄ pensų. Gerų parduoti paruoštų silkių statinė kainuoja nuo septyniolikos ar aštuoniolikos iki dvidešimt keturių ar dvidešimt penkių šilingų, vidutiniškai maždaug ginėją[1].

Antra, priemoka už sugautas silkes yra tonažo priemoka, ji proporcinga laivo talpai, o ne žvejų darbštu-

[1] Žr. ataskaitas šio tomo gale.

mui ar žvejybos sėkmei; bijau, kad labai dažnai laivai būdavo išruošiami turint vienintelį tikslą – žvejoti, bet ne žuvį, o priemoką. 1759 metais, kai priemoka buvo penkiasdešimt šilingų už toną, visi silkes žvejojantys Škotijos burlaiviai pateikė tik keturias statines jūroje apdorotų silkių. Tais metais vien priemokos už kiekvieną jūroje apdorotų silkių statinę vyriausybei kainavo 113 svarų 15 šilingų, o už kiekvieną parduoti paruoštų silkių statinę – 159 svarus 7 šilingus 6 pensus.

Trečia, tas silkių žvejybos būdas, kuriam buvo taikoma ši tonažo priemoka (kai žvejojama burlaiviais arba laivais su deniu, kurių talpa nuo dvidešimties iki aštuoniasdešimties tonų), atrodo geriau tinkamas ne Škotijos, bet Olandijos, iš kurios jis ir buvo nusižiūrėtas, sąlygoms. Olandija yra labai toli nuo tų jūrų, kur paprastai laikosi silkės, ir todėl gali jas žvejoti tik laivais su deniu, kuriais galima gabentis pakankamai vandens ir maisto plaukiant į tolimą jūrą. O Hebridai arba vakarų salos, Šetlando salos ir Škotijos šiaurės ir šiaurės vakarų pakrantės, tos vietos, netoli kurių ir vyksta pagrindinė silkių žvejyba, visur išraižytos jūros įlankų, įsiterpiančių giliai į sausumą ir vietine kalba vadinamų jūros atšakomis. Sezono metu, kai silkės atplaukia į tuos vandenis, jos laikosi būtent tose įlankose; mat silkės ir daugelis kitų žuvų rūšių, kaip mane patikino, atplaukia nereguliariai ir ne visada. Todėl žvejyba bedeniais botais atrodo tinkamiausia specifinėms Škotijos sąlygoms, kai žvejai sugautas silkes gali iškart nugabenti į krantą, kur jos arba sūdomos, arba vartojamos šviežios. Tačiau didžiulė paskata, kurią žvejybai burlaiviais suteikia trisdešimties šilingų priemoka už toną, neišvengiamai daro žalą žvejybai botais: šie žvejai, negaudami tokios priemokos, negali apdorotos žuvies pateikti į rinką tokiomis pat sąlygomis, kaip žvejojantieji burlaiviais. Todėl žvejyba botais, kuri prieš įvedant priemoką žvejybai

burlaiviais buvo labai išplėtota ir, kaip teigiama, davė darbą ne mažesniam skaičiui žvejų, nei šiuo metu jų dirba burlaiviuose, dabar beveik visai sunyko. Tiesa, turiu pripažinti, kad neturiu galimybių labai tiksliai pasakyti ankstesnės šito dabar sužlugdyto ir apleisto žvejybos verslo apimties. Kadangi žvejybos botais įmonėms nebuvo mokama jokia priemoka, muitinės ir druskos akcizų pareigūnai nevykdė jokios jų apskaitos.

Ketvirta, daugelyje Škotijos vietų tam tikru metų laiku silkės sudaro labai ženklią paprastų žmonių maisto dalį. Priemoka, kuria buvo siekiama sumažinti silkių kainą vidaus rinkoje, galėtų nemažai prisidėti prie didelės dalies mūsų tėvynainių, kurių gyvenimas anaiptol nėra pasiturimas, būklės pagerinimo. Tačiau priemoka už burlaiviais sužvejotas silkes čia nieko nepadeda. Ji sužlugdė žvejybą botais, kurie buvo nepalyginti geriau pritaikyti aprūpinti vidaus rinką, o papildoma 2 šilingų 8 pensų priemoka už eksportuotą silkių statinę išgabena į užsienį didžiąją dalį, daugiau nei du trečdalius viso burlaivių laimikio. Prieš trisdešimt ar keturiasdešimt metų, prieš įvedant priemoką žvejybai burlaiviais, šviežių silkių kaina, kaip mane patikino, buvo penkiolika šilingų už statinę. Prieš dešimt ar penkiolika metų, kai žvejyba botais dar nebuvo visiškai sužlugdyta, silkių kaina, kaip teigiama, buvo nuo septyniolikos iki dvidešimt šilingų už statinę. Pastaruosius penkerius metus statinė vidutiniškai kainavo dvidešimt penkis šilingus. Bet kaina galėjo tiek pakilti ir dėl to, kad silkių prie Škotijos krantų iš tiesų sumažėjo. Be to, reikia pažymėti ir tai, kad ir pati statinaitė ar statinė, kuri paprastai parduodama kartu su silkėmis ir kurios kaina įskaičiuota į visas anksčiau pateiktas kainas, prasidėjus karui Amerikoje pabrango mažne dvigubai, tai yra nuo maždaug trijų šilingų iki maždaug šešių šilingų. Lygiai taip pat reikia

pažymėti, kad duomenys, kuriuos gavau apie silkių kainas ankstesniais metais, anaiptol nebuvo neprieštaringi ir sutampantys, o vienas labai tikslus ir patyręs senas žmogus mane patikino, kad prieš daugiau kaip penkiasdešimt metų įprasta gerų parduoti paruoštų silkių statinės kaina buvo viena ginėja; tai, manyčiau, ir dabar galėtų būti laikoma vidutine kaina. Bet, mano nuomone, visi duomenys sutartinai rodo, kad dėl priemokos žvejybai burlaiviais silkių kaina vidaus rinkoje nesumažėjo.

Kai žvejai, suteikus jiems tokias dosnias priemokas, ir toliau pardavinėja savo prekę už tą pačią ar net didesnę kainą, nei buvo įpratę pardavinėti anksčiau, tai galima manyti, kad jų pelnai tapo labai dideli; gali būti, kad kai kurių iš jų pelnai tokie ir buvo. Bet apskritai aš turiu pagrindą manyti, kad jie nieko nelaimėjo. Įprasta tokių priemokų pasekmė yra tai, kad neatsargūs rizikuotojai paskatinami imtis verslo, kurio jie neišmano, ir dėl neapdairumo ir neišmanymo jų patiriami nuostoliai tiesiog viršija tai, ką jie gali laimėti dėl to beribio valdžios dosnumo. 1750 metais tuo pačiu teisės aktu, kuriuo pirmą kartą buvo įvesta trisdešimties šilingų priemoka už toną siekiant paskatinti silkių žvejybą (23-iaisiais Jurgio II valdymo metais išleistas įstatymas, 24 straipsnis), buvo įkurta akcinė bendrovė su penkių šimtų tūkstančių svarų kapitalu, kurios akcininkai (be visų kitų paskatų – ką tik minėtos priemokos už tonažą, dviejų šilingų ir aštuonių pensų eksporto priemokos už statinę, britiškos ir užsieninės druskos pardavimo be mokesčių) keturiolikos metų laikotarpiu už kiekvieną pasirašytą ir įmokėtą į bendrovės kapitalą šimtą svarų įgijo teisę gauti po tris svarus per metus, kuriuos lygiomis dalimis kas pusmetį turėjo išmokėti muitinės vyriausiasis administratorius. Be tos didžiulės bendrovės, kurios valdytojo ir direktorių būstinė turėjo būti Londone,

buvo leista įsteigti įvairias žvejybos kontoras visuose karalystės uostuose, su sąlyga, kad būtų pasirašyta ne mažesnė kaip dešimties tūkstančių svarų įmokų į kiekvienos iš jų kapitalą suma, be to, tos kontoros turėjo tvarkytis savo rizika, pačios gauti pelną ir dengti nuostolius. Tų žemesniųjų kontorų verslui buvo suteiktos tokios pačios metinės išmokos ir tokios pačios įvairios paskatos, kaip ir didžiosios bendrovės verslui. Didžiosios bendrovės akcijų pasirašymas netrukus buvo baigtas, buvo įsteigta ir keletas įvairių žvejybos kontorų įvairiuose karalystės uostuose. Bet nors visokeriopai skatinamos, beveik visos tos įvairios bendrovės, didelės ir mažesnės, prarado visą savo kapitalą ar didžiąją jo dalį; šiandien vargiai yra belikęs bent koks jų pėdsakas, o silkių žvejyba dabar visiškai ar beveik visiškai yra rizikos nebijančių privačių asmenų verslas.

Žinoma, jei kuri nors konkreti gamybos šaka būtina visuomenės gynybai, ne visada bus išmintinga, kad apsirūpinimas jos produkcija priklausytų nuo kaimynų, ir jei nėra jokių kitų būdų paskatinti tokią gamybą šalies viduje, tai siekiant ją paremti gali būti tikslinga apmokestinti visas kitas šalies pramonės šakas. Remiantis šiuo principu, ko gero, galima pateisinti britų gamybos burių drobės ir britų gamybos parako eksporto priemoką.

Tačiau nors retkarčiais gali būti tikslinga apmokestinti didelės dalies žmonių darbinę veiklą siekiant paremti tam tikros gamintojų grupės veiklą, didelio klestėjimo metais, kai visuomenė gauna daugiau pajamų nei moka tinkamai panaudoti, teikti tokias priemokas favorizuojamoms gamybos šakoms gali būti, ko gero, taip pat natūralu, kaip daryti kokias nors kitokias beprasmes išlaidas. Visuomenės, kaip ir privačių, išlaidų atveju didelis turtas, ko gero, dažnai gali būti laikomas pateisinančiu dideles kvailystes. Tačiau jei

toks išlaidavimas tęsiasi ir atėjus bendrų sunkumų ir skurdo metui, tai jau neabejotinai yra kažkas blogiau nei paprasta kvailystė.

Tai, kas vadinama priemoka, kartais yra ne kas kita, kaip muito grąžinimas, todėl jai netinka ta kritika, kuri taikoma tikrajai priemokai. Pavyzdžiui, priemoka už eksportuojamą rafinuotą cukrų gali būti laikoma muito, sumokėto įvežant rudąjį ir nevalytą cukranendrių cukrų, iš kurių jis gaminamas, grąžinimu. Priemoka už eksportuojamą apdirbtą šilką yra muitų už importuojamą žaliavinį ir suktą šilką grąžinimas. Priemoka už eksportuojamą paraką yra muitų už importuojamą sierą ir salietrą grąžinimas. Muitinių kalba muitų grąžinimu vadinamos tik tos lengvatos, kurios suteikiamos prekėms, eksportuojamoms to paties pavidalo, kokio jos buvo importuotos. Kai perdirbant forma taip pasikeičia, kad prekė gauna naują pavadinimą, lengvatos vadinamos priemokomis.

Priemokoms taikoma kritika netinka premijoms, kurias visuomenė skiria savo veiklos srityse pasižymėjusiems menininkams ir gamintojams. Skatindamos ypatingą meistriškumą ir kūrybingumą, premijos palaiko dirbančiųjų tose srityse lenktyniavimą ir nėra tokios didelės, kad nukreiptų į tas sritis daug didesnę šalies kapitalo dalį, nei jo ten nutekėtų savaime. Premijų tikslas yra ne pakeisti natūralią veiklų pusiausvyrą, bet siekti, kad kiekvienoje veiklos srityje darbas būtų atliekamas nepriekaištingai ir tobulai. Be to, premijoms skiriamos lėšos yra labai mažos; didelės lėšos skiriamos priemokoms. Vien priemoka už grūdus kartais per metus kainuoja visuomenei daugiau nei tris šimtus tūkstančių svarų.

Priemokos kartais yra vadinamos premijomis, lygiai kaip muitų grąžinimas kartais vadinamas priemokomis. Tačiau visais atvejais turime kreipti dėmesį į tų priemonių esmę, nepaisydami jų pavadinimų.

Digresija apie grūdų prekybą ir grūdų įstatymus

Negaliu užbaigti šio skyriaus apie priemokas nepažymėjęs, kad pagyros, skirtos grūdų eksporto priemokas įvedusiam įstatymui ir visai su juo susijusių taisyklių visumai, yra visiškai nepelnytos. Nuodugnesnis grūdų prekybos esmės ir su ja susijusių pagrindinių Britanijos įstatymų nagrinėjimas aiškiai įrodys šio teiginio teisingumą. Didžiulė šio klausimo svarba turėtų pateisinti šią ilgą digresiją.

Grūdų pirklio verslas susideda iš keturių skirtingų šakų, kurios, nors kartais gali būti vykdomos to paties asmens, pagal savo pobūdį yra keturios atskiros ir skirtingos verslo rūšys. Tai, pirma, prekiautojo vidaus rinkoje verslas; antra, vidaus vartojimui importuojančio pirklio verslas; trečia, šalyje pagamintą produkciją eksportuojančio užsienio vartotojams pirklio verslas; ir, ketvirta, tranzitinė prekyba grūdais, tai yra grūdų importas turint tikslą juos eksportuoti.

I. Prekiautojo vidaus rinkoje interesai ir didžiosios žmonių daugumos interesai, kad ir kokie priešingi jie atrodytų iš pirmo žvilgsnio, net didžiausio grūdų stygiaus metais yra visiškai tokie patys. Prekiautojas yra suinteresuotas tiek pakelti savo grūdų kainą, kiek tų metų grūdų stygius reikalauja, ir jis niekada nebus suinteresuotas pakelti kainą daugiau. Didindamas kainą jis mažina vartojimą ir verčia žmones, ypač žemesniųjų sluoksnių, taupyti ir elgtis apdairiai. Jei per daug pakėlęs kainą jis tiek sumažina vartojimą, kad tų metų grūdų pasiūla viršija tų metų vartojimą ir grūdų atsargos neišsibaigia dar kurį laiką po to, kai prasideda naujas derlius, jis rizikuoja ne tik prarasti nemenką savo grūdų dalį dėl natūralių priežasčių, bet ir būti priverstas parduoti jų likučius už daug mažesnę kainą, nei būtų pardavęs prieš kelis mėnesius. Jei

jis nepakankamai pakelia kainą ir vartojimas dėl to sumažėja tiek nedaug, kad tų metų grūdų pasiūla yra mažesnė nei tų metų vartojimas, jis ne tik praranda dalį pelno, kurį antraip būtų gavęs, bet ir priverčia žmones iki naujo derliaus vietoj brangymečio sunkumų kęsti bado siaubą. Žmonės yra suinteresuoti, kad jų kasdienis, savaitinis ir mėnesinis vartojimas kuo tiksliau atitiktų tų metų grūdų pasiūlą. Toks pat yra ir prekiautojo grūdais vidaus rinkoje interesas. Tiekdamas žmonėms grūdus maždaug tokiomis dalimis, kiek jis gali tai nustatyti, jis veikiausiai parduos visus savo grūdus už aukščiausią kainą ir su didžiausiu pelnu; jo žinios apie grūdų derlių ir apie savo paties dienos, savaitės ir mėnesio pardavimus leidžia jam gana tiksliai spręsti, kokiu mastu žmonės aprūpinami grūdais. Nors jis nesistengia atsižvelgti į žmonių interesus, bet, paisydamas savo paties interesų, neišvengiamai jais vadovaujasi ir net nederlingiausiais metais elgiasi lygiai taip pat, kaip apdairus laivo kapitonas kartais būna priverstas elgtis su savo įgula. Kai pastarasis numato, kad maisto gali pritrūkti, sumažina davinį. Nors iš perdėto atsargumo jis kartais gali taip pasielgti be jokio būtino reikalo, tačiau visi įgulos dėl to patiriami nepatogumai yra niekis, palyginti su tuo pavojumi, vargais ir pražūtimi, kuri gali kartais ją ištikti, kai elgiamasi ne taip įžvalgiai. Lygiai taip pat nors vidaus rinkoje grūdais prekiaujantis pirklys iš perdėto šykštumo gali kartais pakelti savo grūdų kainą daugiau, nei reikalauja tų metų grūdų stygius, tačiau visi žmonių dėl to patiriami nepatogumai, kurie veiksmingai apsaugo juos nuo bado iki naujo derliaus, yra niekis, palyginti su tuo, kas jų lauktų, jei nuėmus derlių būtų elgiamasi pernelyg dosniai. Ir pats grūdų pirklys gali labai smarkiai nukentėti dėl to perdėto šykštumo: ne tik dėl pasipiktinimo juo, kurį šykštumas paprastai sukelia, bet ir, jei jam pavyktų išvengti to pasipiktinimo

pasekmių, dėl to, kad jam neišvengiamai liks tam tikras kiekis grūdų, kuriuos, jei naujas derlius bus pakankamai gausus, jis turės parduoti už daug mažesnę kainą, nei antraip būtų gavęs.

Tiesa, jei viena didelė pirklių bendrovė galėtų įsigyti visą didelės šalies grūdų derlių, ji, ko gero, būtų suinteresuota pasielgti su juo taip, kaip, pasakojama, olandai elgiasi su Molukų prieskoniais, – sunaikinti arba išmesti nemažą jo dalį siekiant išlaikyti likusios dalies kainą. Bet vargu ar įmanoma, netgi pasitelkus įstatymų prievartą, sukurti tokią didelę monopoliją grūdų atveju, ir kur tik įstatymai leidžia laisvą prekybą, grūdus iš visų prekių sunkiausia suimti ar monopolizuoti keliems dideliems kapitalams, kurie supirktų didžiąją jų dalį. Ne tik jų vertė yra gerokai didesnė, negu įstengtų supirkti kelių privačių asmenų kapitalai, bet ir, jei tarsime, kad įstengtų supirkti, dėl jų gamybos būdo toks supirkimas yra visiškai neįmanomas. Kadangi kiekvienoje civilizuotoje šalyje grūdai yra prekė, kurios kasmet suvartojama daugiausiai, todėl grūdams gaminti kasmet panaudojamas didesnis darbo kiekis, nei gaminti kitoms prekėms. Be to, kai tik nuimamas derlius, grūdai neišvengiamai būna pasiskirstę didesniam savininkų skaičiui, negu bet kuri kita prekė, ir tų savininkų niekada negalima suburti į vieną vietą, kaip galima suburti tam tikrą skaičių nepriklausomų kitų prekių gamintojų, jie visada išsisklaidę po visą šalį. Tie pirmieji grūdų savininkai arba tiesiogiai aprūpina vartotojus savo kaimynystėje, arba tiekia grūdus kitiems prekiautojams vidaus rinkoje, kurie aprūpina tuos vartotojus. Vadinasi, prekiautojų grūdais vidaus rinkoje, įskaitant ūkininkus ir kepėjus, neišvengiamai yra daugiau nei prekiautojų kitomis prekėmis, o dėl išsisklaidymo jiems absoliučiai neįmanoma sudaryti kokio nors bendro susitarimo. Todėl jei nederliaus metais kuris nors iš jų pamatys, kad turi gerokai daugiau

grūdų, negu gali tikėtis parduoti už esamą kainą iki naujo derliaus, jis niekada nesumanys laikytis tokios kainos, dėl kurios patirs nuostolį, vien savo varžovų ir konkurentų naudai, bet tuojau pat ją sumažins, kad galėtų išparduoti grūdus iki naujo derliaus. Tie patys motyvai, tie patys interesai, kurie lemia vieno prekiautojo elgesį, lems ir bet kurio kito elgesį ir visus juos privers pardavinėti grūdus tokia kaina, kuri, jų supratimu, labiausiai atitiks tų metų grūdų gausą ar stygių.

Kas dėmesingiau pažvelgs į bet kurios Europos dalies nepritekliaus ir bado metų istoriją, tiek šiame šimtmetyje, tiek per du praėjusius šimtmečius, apie kuriuos turime gana tikslius duomenis, esu tikras, pamatys, kad nepritekliaus niekada nelemdavo prekiautojų grūdais vidaus rinkoje tarpusavio susitarimai, jo priežastis visada būdavo tikras stygius, kurį kartais ir kai kuriose vietose sukeldavo niokojamieji karai, bet dažniausiai prastas derlius, ir kad badą visada sukeldavo ne kokia nors kita priežastis, bet tik savavališki valdžios veiksmai, netinkamomis priemonėmis bandant pašalinti nepritekliaus sunkumus.

Didelėje grūdus auginančioje šalyje, tarp kurios skirtingų dalių vyksta laisva prekyba ir yra laisvas susisiekimas, net nederlingiausiais metais stygius niekada nebus toks didelis, kad sukeltų badą; ir net skurdžiausias derlius, apdairiai ir taupiai tvarkomas, visus metus išmaitins tokį patį žmonių skaičių, kokį paprastai sočiau išmaitina vidutinis derlius. Derliui nepalankiausi didelės sausros arba ilgai trunkančių liūčių metai. Bet kadangi grūdai vienodai auga aukštumose ir žemumose, drėgnose ir labai sausose žemėse, sausra arba liūtys, pakenkiančios vienai šalies daliai, yra palankios kitai daliai; ir nors tiek sausringais, tiek lietingais metais grūdų derlius yra gerokai mažesnis nei normalių orų metais, tai, kas prarasta vienoje šalies dalyje, iš dalies

kompensuoja geras derlius kitoje. Ryžius auginančiose šalyse, kadangi ryžiams ne tik reikalinga labai drėgna dirva, bet tam tikru augimo periodu jie išvis turi būti po vandeniu, sausros padariniai yra daug pragaištingesni. Bet netgi tokiose šalyse sausra, ko gero, vargiai būna tokia visuotinė, kad neišvengiamai sukeltų badą, jei vyriausybė leidžia laisvą prekybą. Prieš kelerius metus Bengaliją ištikusi sausra, matyt, galėjo būti didelio nepritekliaus priežastis. Prisidėjo keletas nevykusių potvarkių, keletas neapgalvotų apribojimų, kuriuos Rytų Indijos bendrovės tarnautojai įvedė ryžių prekybai, ir nepriteklius virto badu.

Kai vyriausybė, siekdama palengvinti nepritekliaus sunkumus, nurodo visiems prekiautojams pardavinėti grūdus, jos manymu, teisinga kaina, ji arba sukliudo jiems tiekti grūdus į rinką, dėl ko kartais prasideda badas netgi netrukus po derliaus nuėmimo, arba, jei grūdai į rinką tiekiami, ji įgalina ir paskatina žmones vartoti juos taip gausiai, kad badas neišvengiamai kyla prieš nuimant naują derlių. Neribojama, nevaržoma grūdų prekybos laisvė, kuri vienintelė gali veiksmingai apsaugoti nuo bado negandų, geriausiai palengvina nepritekliaus sunkumus, nes tikrojo stygiaus sunkumų negalima pašalinti, juos galima tik palengvinti. Jokia kita prekyba taip nenusipelnė visiškos įstatymų apsaugos, jokiai kitai prekybai jos taip nereikia, nes jokia kita prekyba nesukelia tokios žmonių neapykantos.

Nederliaus metais žemesniųjų sluoksnių žmonės dėl savo kančių kaltina grūdų pirklių godumą, ir šie tampa jų paniekos ir pasipiktinimo objektu. Todėl, užuot tokiais atvejais pasipelnę, pirkliai dažnai atsiduria pavojuje, kad jų verslas išvis sužlugs, o įsiutę žmonės išplėš ir sugriaus jų sandėlius. Vis dėlto būtent nederliaus metais, kai kainos didelės, grūdų pirkliai tikisi gauti savo pagrindinį pelną. Paprastai jie būna sudarę sutartis su keletu ūkininkų, kurie sutartą metų skai-

čių tiekia jiems sutartą kiekį grūdų sutarta kaina. Ta sutartinė kaina nustatoma tokia, kokia laikoma nuosaikia ir pagrįsta, tai yra įprastinė arba vidutinė kaina, kuri prieš pastaruosius kelerius nederliaus metus buvo maždaug dvidešimt aštuoni šilingai už kviečių kvarterį ir atitinkamai už kitokius javus. Todėl nederliaus metais didžiąją dalį grūdų pirkliai perka už vidutinę kainą, o parduoda už daug didesnę. Tačiau kad tas nepaprastas pelnas yra ne didesnis, negu reikia tam, kad jų verslas būtų toks pat pelningas, kaip ir kitos prekybos rūšys, ir padengtų didelius nuostolius, susidarančius kitomis aplinkybėmis, kai sugenda dalis supirktų grūdų arba dažnai ir netikėtai svyruoja jų kaina, gana akivaizdžiai matyti jau vien iš to, kad iš grūdų prekybos, lygiai kaip ir iš kitų prekybos rūšių, retai susikraunamas didžiulis turtas. Bet visuomenės neapykanta, kurią ji užsitraukia nederliaus metais – vieninteliu laikotarpu, kai ta prekyba gali būti labai pelninga, atgraso nuo jos ryžtingus ir sėkmės lydimus žmones. Ji paliekama menkesniems prekiautojams, ir malūnininkai, kepėjai, miltų pardavėjai ir komisionieriai kartu su būriu apgailėtinų verteivų vidaus rinkoje yra bene vieninteliai tarpininkai tarp grūdų augintojo ir vartotojo.

Nuo senų laikų Europos politika, užuot nepalankiai vertinusi paplitusią neapykantą tokiam visuomenei naudingam verslui, priešingai, kaip atrodo, ją palaikė ir skatino.

5-aisiais ir 6-aisiais Eduardo VI valdymo metais išleisto įstatymo 14 straipsnis nustatė, kad jei kas perka grūdus ar javus pardavimo tikslu, bus laikomas neteisėtu supirkinėtoju ir, jei nusikalto pirmą kartą, bus baudžiamas dviem mėnesiais kalėjimo ir tų grūdų vertės dydžio bauda; jei nusikals antrą kartą, kalės šešis mėnesius ir turės sumokėti dvigubos grūdų vertės dydžio baudą; sučiuptas trečią kartą, bus prirakintas

prie gėdos stulpo ir kalės tiek, kiek nuspręs karalius, o visos jo prekės bei kitas kilnojamasis turtas bus konfiskuoti. Daugelio kitų Europos šalių politika tais laikais nebuvo geresnė nei Anglijos.

Mūsų protėviai, atrodo, manė, kad žmonės iš ūkininko gali pirkti grūdus pigiau nei iš grūdų pirklio, kuris, kaip jie būgštavo, prie tos kainos, kurią jis sumoka ūkininkui, dar prideda sau milžinišką pelną. Todėl jie stengėsi visai panaikinti grūdų pirklio verslą. Jie net siekė pašalinti bet kokį tarpininkavimą tarp augintojo ir vartotojo; tam buvo skirta daugelis apribojimų, kuriuos jie įvedė žmonių, jų vadintų grūdų perpirkėjais arba gabentojais, verslui; niekam nebuvo leidžiama imtis šio verslo be licencijos, patvirtinančios, kad jos turėtojas yra sąžiningas ir doras žmogus. Pagal Eduardo VI įstatymą tokia licencija galėjo būti išduota trijų taikos teisėjų sprendimu. Bet net ir toks apribojimas vėliau buvo įvertintas kaip nepakankamas, ir Elžbietos dekretu išimtinė teisė išduoti licencijas buvo suteikta ketvirtinėms taikos teisėjų sesijoms.

Ankstesniųjų laikų Europos politika šitaip siekė reguliuoti žemės ūkį, svarbiausią kaimo verslą, pagal principus, kurie visiškai skyrėsi nuo taikytų manufaktūroms, svarbiausiam miestų verslui. Palikdama ūkininką be jokių kitų pirkėjų, išskyrus vartotojus arba jų tiesioginius tarpininkus, tuos grūdų perpirkėjus ir gabentojus, ji vertė ūkininką verstis ne tik savo amatu, ūkininkavimu, bet ir grūdų pirklio ar mažmenininko. Priešingai, manufaktūrininkui ji draudė verstis mažmenine prekyba – turėti krautuvę ir pardavinėti savo prekes tiesiogiai vartotojams. Pirmuoju įstatymu ji siekė rūpintis bendraisiais šalies interesais, arba atpiginti grūdus, nors, matyt, gerai nesuprato, kaip tai padaryti. Antruoju įstatymu ji siekė paremti tam tikrą žmonių sluoksnį, krautuvininkus, kuriuos, kaip buvo manoma, manufaktūrininkas taip smarkiai nurungtų kainomis,

kad jų verslas žlugtų, jei tik manufaktūrininkui irgi būtų leista verstis mažmenine prekyba.

Tačiau manufaktūrininkas, net jei jam būtų leista turėti krautuvę ir pardavinėti savo pagamintas prekes tiesiogiai vartotojams, negalėtų nurungti paprasto krautuvininko. Kad ir kiek savo kapitalo jis įdėtų į tokią krautuvę, jis turėtų paimti jį iš savo manufaktūros. Norėdamas verstis mažmenine prekyba lygiai su kitais mažmenininkais, jis turėtų gauti pelną iš savo krautuvės, kaip gauna pelną iš savo manufaktūros. Tarkime, pavyzdžiui, kad tame mieste, kur jis gyvena, įprastinis pelnas tiek nuo į manufaktūrą, tiek nuo į mažmeninę prekybą įdėto kapitalo yra dešimt procentų; vadinasi, savo pagamintoms prekėms, parduodamoms savo paties krautuvėje, jis turi pridėti dvidešimt procentų pelno. Išveždamas jas iš savo dirbtuvių į savo krautuvę, jis turi įvertinti jas tokia kaina, už kurią būtų pardavęs tarpininkui ar krautuvininkui, perkantiems tas prekes didmenomis. Jei jis įvertintų jas mažiau, prarastų dalį pelno nuo į manufaktūrą įdėto kapitalo. Kai jis parduoda tas prekes savo krautuvėje, jei negauna tokios pat kainos, už kokią jas parduotų krautuvininkas, praranda dalį pelno nuo į krautuvę įdėto kapitalo. Todėl nors gali atrodyti, kad jis gauna dvigubą pelną už tas pačias prekes, bet kadangi tos prekės paeiliui buvo dviejų atskirų kapitalų dalis, tai jis gauna tik normalų pelną nuo viso joms panaudoto kapitalo; jei jis gauna mažesnį pelną, patiria nuostolį, arba panaudoja visą savo kapitalą ne taip naudingai, kaip didžioji dalis jo kaimynų.

Kas manufaktūrininkui buvo uždrausta, ūkininkui tam tikru mastu buvo leista; jis galėjo paskirstyti savo kapitalą dviejų rūšių veiklai: vieną jo dalį laikyti savo svirnuose ir klojimuose ir prireikus tiekti produkciją į rinką, kitą dalį naudoti savo žemei dirbti. Bet kaip pastarosios dalies jis negalėtų panaudoti su mažesniu

pelnu, nei paprastai duoda ūkininko kapitalas, lygiai taip pat negalėtų panaudoti ir pirmosios dalies su mažesniu pelnu, nei paprastai duoda pirklio kapitalas. Ar tas kapitalas, kuris panaudojamas grūdų pirklio versle, priklauso asmeniui, vadinamam ūkininku, ar asmeniui, vadinamam grūdų pirkliu, abiem atvejais turi būti gautas toks pat pelnas, kuris kapitalo savininkui atlygintų jo panaudojimą tuo konkrečiu būdu, kad jo verslas būtų tokio pat lygio kaip ir kiti ir kad jam nekiltų noras kuo greičiau jo atsisakyti ir imtis kokio nors kito. Todėl ūkininkas, kuris šitaip buvo priverstas imtis grūdų pirklio verslo, negali parduoti savo grūdų pigiau, nei bet kuris kitas grūdų pirklys būtų priverstas juos parduoti laisvos konkurencijos atveju.

Prekiautojas, galintis visą savo kapitalą panaudoti vienoje verslo srityje, turi tokį patį pranašumą kaip darbininkas, kuris visą savo darbą panaudoja vienai konkrečiai operacijai. Kaip pastarasis įgyja įgūdį, leidžiantį jam tomis pačiomis dviem rankomis atlikti daug didesnį darbo kiekį, taip pirmasis įgunda taip lengvai ir greitai sudaryti sandorius, pirkti ir parduoti savo prekes, kad su tokiu pat kapitalu padaro daug didesnę apyvartą. Kaip vienas paprastai gali parduoti savo darbą kur kas pigiau, taip kitas paprastai gali parduoti savo prekes šiek tiek pigiau nei tuo atveju, jei jis savo kapitalą ir dėmesį paskirstytų didesniam objektų skaičiui. Dauguma manufaktūrininkų neįstengtų pardavinėti savo prekių mažmenomis taip pigiai, kaip akylas ir veiklus krautuvininkas, kurio vienintelis verslas yra pirkti jas didmenomis ir paskui pardavinėti mažmenomis. Dauguma ūkininkų juolab neįstengtų pardavinėti savo grūdų mažmenomis, tiekti juos miesto gyventojams dažnai keturių ar penkių mylių atstumu taip pigiai, kaip akylas ir veiklus grūdų pirklys, kurio vienintelis verslas yra pirkti grūdus didmenomis, kaupti juos dideliame sandėlyje ir paskui pardavinėti mažmenomis.

Įstatymu, uždraudusiu manufaktūrininkui imtis krautuvininko verslo, siekta paspartinti tokį kapitalo naudojimo pasiskirstymą. Įstatymu, verčiančiu ūkininką imtis dar ir grūdų pirklio verslo, siekta sukliudyti pastarajam verslui plėtotis taip sparčiai. Abu įstatymai aiškiai pažeidė natūralią laisvę ir todėl buvo neteisingi; o būdami neteisingi, jie buvo ir netikslingi. Kiekviena visuomenė yra suinteresuota, kad tokio pobūdžio dalykai niekada nebūtų nei daromi prievarta, nei trukdomi. Jei žmogus skiria savo darbą ar sankaupas didesnei veiklos įvairovei, nei jo sąlygomis būtina, tai jis niekada nepadarys žalos kaimynui pigesne darbų kaina. Jis gali pakenkti pats sau, taip dažniausiai ir nutinka. Devyni amatai – dešimtas badas, sako patarlė. Įstatymas visada turi patikėti žmonėms patiems rūpintis savo interesais, nes savo konkrečiomis aplinkybėmis jie paprastai sugeba nuspręsti geriau, nei tai padarytų įstatymų leidėjas. Tačiau įstatymas, verčiantis ūkininką imtis ir grūdų pirklio verslo, iš tų dviejų buvo pats žalingiausias.

Šis įstatymas ne tik trukdė tokiam kiekvienai visuomenei naudingam kapitalo naudojimo pasiskirstymui, bet ir stabdė žemės ir jos įdirbimo gerinimą. Įpareigodamas ūkininką imtis ne vieno, bet dviejų verslų, jis vertė jį padalyti savo kapitalą į dvi dalis, kurių tik vieną jis galėjo naudoti žemdirbystei. Bet jei jis turėtų galimybę parduoti visą savo derlių grūdų pirkliui iškart juos iškūlęs, jis galėtų tuojau pat skirti žemdirbystei visą savo kapitalą ir pirkti daugiau gyvulių, samdyti daugiau darbininkų ir gerinti ir tobulinti žemės dirbimą. Tačiau privalėdamas pardavinėti savo grūdus mažmenomis, jis buvo priverstas visus metus laikyti didelę savo kapitalo dalį svirnuose ir klojimuose ir todėl negalėjo dirbti žemės taip gerai, kaip būtų galėjęs ją dirbti priešingu atveju, panaudodamas visą savo kapitalą. Vadinasi, tas įstatymas neišvengiamai

trukdė gerinti žemdirbystę ir, užuot sudaręs sąlygas grūdams pigti, lėmė grūdų derliaus mažėjimą, o dėl to jie darėsi brangesni, nei antraip būtų buvę.

Po ūkininko verslo grūdų pirklio verslas iš tiesų yra tas verslas, kuris, jei būtų deramai apsaugotas ir skatinamas, daugiausia prisidėtų prie grūdų auginimo. Jis paremtų ūkininko verslą lygiai taip pat, kaip pirklio didmenininko verslas palaiko manufaktūrininko verslą.

Suteikdamas manufaktūrininkui tinkamą rinką, paimdamas iš jo prekes, kai tik jos pagaminamos, o kartais net sumokėdamas jam iš anksto, kai prekės dar nepagamintos, didmenininkas įgalina manufaktūrininką visą savo kapitalą, o kartais net ir daugiau lėšų nuolat panaudoti gamybai ir pagaminti daug daugiau prekių negu tuo atveju, jei jis būtų priverstas pats pardavinėti jas tiesiogiai vartotojams ar net mažmenininkams. Kadangi pirklio didmenininko kapitalas paprastai yra pakankamas atkurti daugelio manufaktūrininkų kapitalui, tokie jų verslo santykiai skatina didelio kapitalo savininką palaikyti daugelio smulkių kapitalų savininkus ir padėti jiems susidoroti su nuostoliais ir nesėkmėmis, kurios antraip galėtų juos visai sužlugdyti.

Tokie patys ūkininkų ir grūdų pirklių verslo santykiai irgi būtų naudingi ūkininkams. Jie tada galėtų visą savo kapitalą ir netgi daugiau lėšų nuolat panaudoti žemdirbystei. Ištikus vienai iš tų nesėkmių, kurios jų versle daug dažnesnės nei kituose, jų nuolatinis pirkėjas, turtingas grūdų pirklys būtų tas asmuo, kuris ne tik būtų suinteresuotas juos paremti, bet ir galėtų tai padaryti, todėl ūkininkai nebūtų visiškai priklausomi, kaip dabar, nuo žemės savininko pakantumo ar jo ūkvedžio malonės. Jei būtų įmanoma, nors taip, matyt, nėra, tokius verslo santykius įvesti visur ir iškart, jei būtų galima iškart visą karalystės žemdirbių kapitalą

imti naudoti tik pagal jo tikrąją paskirtį, žemdirbystei, išėmus jį iš visų kitų sričių, kuriose dabar dalis jo panaudojama, ir jei būtų galima, siekiant prireikus paremti šitą didelį kapitalą ir padėti jam funkcionuoti, iškart parūpinti kitą ne ką mažesnį kapitalą, tai, ko gero, nelengva įsivaizduoti, kaip smarkiai, visokeriopai ir staiga vien dėl tokio aplinkybių pasikeitimo pagerėtų visos šalies vaizdas.

Todėl Eduardo VI įstatymas, draudžiantis, kiek tai įmanoma, bet kokio tarpininko tarp augintojo ir vartotojo atsiradimą, siekė sunaikinti verslą, kurio laisvė yra ne tik geriausia priemonė, palengvinanti nepritekliaus sunkumus, bet ir geriausias užkardas tokiai nelaimei: be ūkininko verslo, joks kitas verslas taip neprisideda prie grūdų auginimo, kaip grūdų pirklio verslas.

Vėliau to įstatymo griežtumą sušvelnino keletas paskesnių įstatymų, kurie paeiliui leido supirkti grūdus, jei kviečų kaina neviršijo dvidešimt, dvidešimt keturių, trisdešimt dviejų ir keturiasdešimt šilingų už kvarterį. Pagaliau 15-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 7 straipsnis paskelbė, kad supirkti arba pirkti grūdus turint tikslą paskui juos parduoti, jei kviečių kaina neviršija keturiasdešimt aštuonių šilingų už kvarterį ir kitų grūdų kainos yra atitinkamos, teisėtai gali visi asmenys, jei jie nėra perpardavinėtojai, tai yra jei trijų mėnesių laikotarpiu nepardavinėja jų toje pačioje rinkoje. Šiuo įstatymu prekiautojams grūdais vidaus rinkoje buvo suteikta didžiausia laisvė, kokią jie kada nors turėjo. Dvyliktaisiais dabartinio karaliaus valdymo metais išleistas įstatymas, panaikinantis beveik visus senuosius įstatymus, draudžiančius supirkti ir perparduoti grūdus, neatšaukia šio įstatymo įvestų apribojimų, todėl jie tebegalioja.

Tačiau šis įstatymas tam tikru mastu įteisina du paplitusius visiškai absurdiškus prietarus.

Pirma, jis remiasi prielaida, kad kai kviečių kaina pašoka net iki keturiasdešimt aštuonių šilingų už kvarterį ir atitinkamai pakyla ir kitų grūdų kaina, grūdai bus superkami tokiais kiekiais, kad tai darys žalą žmonėms. Bet iš to, kas buvo pasakyta, atrodo gana akivaizdu, jog nesvarbu, kokia būtų grūdų kaina, prekiautojai grūdais vidaus rinkoje negali supirkti grūdų tokiu mastu, kad padarytų žalą žmonėms; be to, nors keturiasdešimt aštuoni šilingai už kvarterį ir gali būti laikomi labai didele kaina, nederliaus metais tai yra kaina, dažniausiai nusistovinti iškart nuėmus derlių, kai vargu ar bent dalis naujojo derliaus būna parduota ir kai net visiškai nenusimanantys žmonės negali manyti, kad dalis grūdų yra supirkta padarant žalą žmonėms.

Antra, jis remiasi prielaida, kad egzistuoja tam tikra kaina, kuriai esant grūdai paprastai perpardavinėjami, tai yra jie superkami turint tikslą netrukus juos vėl parduoti toje pačioje rinkoje, ir tai daro žalą žmonėms. Bet jei jau pirklys superka grūdus, skirtus tam tikrai rinkai ar tam tikroje rinkoje, turėdamas tikslą netrukus juos vėl parduoti toje pačioje rinkoje, tai, vadinasi, jis mano, kad toje rinkoje grūdų pasiūla ištisus metus nebus tokia gausi, kaip šiuo momentu, ir dėl to kaina netrukus kils. Jei jis apsirinka ir kaina nepakyla, jis ne tik praranda visą pelną nuo tam reikalui panaudoto kapitalo, bet ir dalį paties kapitalo, nes grūdų atsargų kaupimas ir laikymas neišvengiamai susijęs su išlaidomis ir nuostoliais. Todėl pirklys padaro žalą pats sau, ir daug didesnę, nei gali padaryti atskiriems žmonėms, kuriems sutrukdo apsirūpinti grūdais būtent tą turgaus dieną, nes jie galės vėliau apsirūpinti grūdais taip pat pigiai bet kurią kitą turgaus dieną. O jei jis neapsirinka, tai, užuot padaręs žalą daugeliui žmonių, padaro jiems didžiulę paslaugą. Priversdamas juos pajusti grūdų nepritekliaus sunkumus šiek tiek

anksčiau, nei jie pajustų priešingu atveju, jis apsaugo juos, kad vėliau jie nepajustų jų daug stipriau, o tai neišvengiamai nutiktų, jei grūdų pigumas paskatintų žmones vartoti jų daugiau, nei derėtų tikro stygiaus metais. Kai stygius tikras, geriausia paslauga žmonėms tada yra jo sunkumus kiek įmanoma tolygiau paskirstyti tų metų mėnesiams, savaitėms ir dienoms. Grūdų pirklio interesas verčia jį išmokti tai daryti kiek galima tiksliau; ir kadangi joks kitas žmogus negali turėti tokio pat intereso, tiek pat žinių arba tokių pat gebėjimų padaryti tai taip tiksliai kaip pirklys, ši svarbiausia prekybos operacija turi būti visiškai patikėta jam; kitaip tariant, grūdų prekyba, bent jau kiek ji aprūpina grūdais vidaus rinką, turi būti visiškai laisva.

Tą paplitusią grūdų supirkimo ir spekuliavimo jais baimę galima palyginti su paplitusia raganavimo baime ir įtarinėjimais. Nelaimingieji, apkaltinti šiuo nusikaltimu, buvo tokie pat nekalti dėl tų nelaimių, kurias su jais siejo, kaip ir tie, kurie buvo kaltinami pirmuoju nusikaltimu. Įstatymas, kuris nutraukė visus persekiojimus dėl raganavimo, kuris užkirto kelią bet kuriam žmogui išlieti savo pagiežą apkaltinant kaimyną įsivaizduojamu nusikaltimu, atrodo, iš tiesų padarė galą visoms toms baimėms ir įtarinėjimams, pašalinęs pagrindinę juos skatinusią ir palaikusią priežastį. Įstatymas, kuris atkurtų visišką vidaus prekybos grūdais laisvę, tikriausiai taip pat veiksmingai padarytų galą paplitusiems būgštavimams dėl grūdų supirkimo ir spekuliavimo jais.

Tačiau 15-aisiais Karolio II valdymo metais išleistas įstatymas (7 straipsnis), kad ir koks netobulas, tikriausiai daugiau prisidėjo prie gausesnio vidaus rinkos aprūpinimo ir žemdirbystės plėtros nei bet kuris kitas įstatymas. Būtent jis suteikė vidaus grūdų prekybai tokią laisvę ir apsaugą, kokių ji dar nebuvo turėjusi; o tiek aprūpinti vidaus rinką, tiek paisyti žemdirbystės

interesų kur kas veiksmingiau padeda ne importo ar eksporto prekyba, bet vidaus prekyba.

Traktatų apie grūdų prekybą autorius apskaičiavo, kad į Ðidžiąją Britaniją importuojamų visų rūšių grūdų vidutinio kiekio santykis su vidutiniu suvartojamu visų rūšių grūdų kiekiu neviršija vieno santykio su penkiais šimtais septyniasdešimt. Vadinasi, aprūpinant vidaus rinką vidaus prekybos grūdais svarba, palyginti su grūdų importo svarba, yra penkis šimtus septyniasdešimt kartų didesnė.

Tas pats autorius teigia, kad iš Didžiosios Britanijos eksportuojamų visų rūšių grūdų vidutinis kiekis neviršija vienos trisdešimtosios metinės produkcijos dalies. Todėl siekiant skatinti žemdirbystę rinkos vietinei produkcijai suteikimu vidaus prekybos grūdais svarba, palyginti su jų eksporto svarba, yra trisdešimt kartų didesnė.

Aš ne itin pasitikiu politine aritmetika ir nesiruošiu laiduoti šių apskaičiavimų tikslumo. Pateikiu juos tik norėdamas parodyti, kokia nesvarbi, itin protingų ir patyrusių asmenų nuomone, yra užsienio prekyba grūdais, palyginti su vidaus prekyba. Didelis grūdų pigumas prieš pat įvedant grūdų eksporto priemoką gali būti, ko gero, pagrįstai, tam tikru mastu siejamas su minėtuoju Karolio II įstatymu, kuris įsigaliojo maždaug prieš dvidešimt penkerius metus ir todėl turėjo užtektinai laiko padaryti tokį poveikį.

Kelių žodžių pakaks paaiškinti visa tai, ką turiu pasakyti apie kitas tris grūdų prekybos šakas.

II. Užsienio grūdus vidaus vartojimui importuojančio pirklio verslas neabejotinai tiesiogiai prisideda prie vidaus rinkos pasiūlos ir dėl to yra tiesiogiai naudingas daugumai žmonių. Tiesa, jis šiek tiek sumažina grūdų vidutinę piniginę kainą, tačiau nesumažina jų realiosios vertės, tai yra darbo kiekio, kurį jie gali išlaikyti. Jei jų importas visą laiką būtų laisvas, mūsų ūkininkai ir

žemvaldžiai tikriausiai vidutiniškai gautų mažiau pinigų už savo grūdus nei gauna dabar, kai importas beveik visą laiką yra draudžiamas; bet jų gauti pinigai turėtų didesnę vertę, už juos būtų galima nusipirkti daugiau kitų prekių ir pasamdyti daugiau darbo. Vadinasi, tikrasis ūkininkų turtas, jų realiosios pajamos būtų tokios pat kaip dabar, nors galbūt išreiškiamos mažesniu sidabro kiekiu, ir jie neprarastų galimybės ir paskatų auginti tiek pat grūdų, kiek augina dabar. Priešingai, kadangi grūdų piniginės kainos sumažėjimas pakelia realiąją sidabro vertę ir dėl to šiek tiek sumažėja visų kitų prekių kainos, tai suteikia tos šalies ūkiui tam tikrą pranašumą visose užsienio rinkose ir šitaip skatina jo augimą. Tačiau grūdų vidaus rinkos apimtis turi būti proporcinga visam šalies, kurioje jie auginami, ūkiui, arba skaičiui tų žmonių, kurie gamina ką nors kita ir todėl turi ką nors kita arba, kas iš esmės yra tas pat, ko nors kito kainą duoti mainais už grūdus. Bet kiekvienoje šalyje vidaus rinka, būdama artimiausia ir patogiausia, kartu yra didžiausia ir svarbiausia grūdų rinka. Todėl tas sidabro realiosios vertės padidėjimas, kurį sukelia grūdų vidutinės piniginės kainos sumažėjimas, paprastai išplečia tą didžiausią ir svarbiausią grūdų rinką ir šitaip skatina, o ne stabdo jų auginimą.

Pagal 22-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 13 straipsnį kviečių importas, jei jų kaina vidaus rinkoje neviršijo penkiasdešimt trijų šilingų ir keturių pensų už kvarterį, buvo apmuitinamas šešiolika šilingų už kvarterį; jei kaina neviršijo keturių svarų, muitas buvo aštuoni šilingai. Ta pirmoji kaina per daugiau nei visą praėjusį šimtmetį būdavo tik labai didelio nederliaus metais, o antrosios, kiek aš žinau, nebuvo rinkoje nė sykio. Ir vis dėlto, kol kviečių kaina neviršydavo antrosios kainos, jiems pagal šį įstatymą būdavo taikomas labai didelis muitas; o kol kaina neviršydavo pirmosios kainos, nustatytas muitas

prilygdavo importo draudimui. Kitų rūšių grūdų importas buvo ribojamas tarifais ir muitais proporcingai grūdų vertei ir bemaž tokiais pat dideliais[2]. Paskesni įstatymai dar labiau padidino tuos muitus.

Griežtas tų įstatymų vykdymas nederliaus metais tikriausiai turėjo sukelti žmonėms labai didelį vargą. Tačiau tokiais atvejais jų vykdymas paprastai būdavo sustabdomas laikinaisiais įstatymais, kuriais būdavo leidžiama ribotą laiką importuoti užsienio grūdus. Tokių laikinųjų įstatymų būtinumas aiškiai parodo to bendrojo įstatymo netinkamumą.

[2] Iki 13-aisiais dabartinio karaliaus valdymo metais išleisto įstatymo įvairių rūšių grūdų importui buvo taikomi tokie muitai:

Grūdai		*Muitai*		*Muitai*		*Muitai*
Pupelės	kaina iki 28 šil. už kv.	9 šil. 10 p.	kaina iki 40 šil.	16 šil. 8 p.	kaina didesnė	12 p.
Miežiai	kaina iki 28 šil.	19 šil. 10 p.	kaina iki 32 šil.	16 šil.	kaina didesnė	12 p.
Salyklą įvežti draudžiama kasmetiniu salyklo mokesčio biliu.						
Avižos	kaina iki 16 šil.	5 šil. 10 p.	kaina didesnė			9½ p.
Žirniai	kaina iki 40 šil.	16 šil. 10 p.	kaina didesnė			9¾ p.
Rugiai	kaina iki 36 šil.	19 šil. 10 p.	kaina iki 40 šil.	16 šil. 8 p.	kaina didesnė	12 p.
Kviečiai	kaina iki 44 šil.	21 šil. 9 p.	kaina iki 53 šil. 4 p.	17 šil.	kaina iki 4 sv. kaina didesnė	8 šil. apie 1 šil. 4 p.
Grikiai	kaina iki 32 šil.	16 šil.				

Šie įvairūs muitai iš dalies buvo įvesti 22-aisiais Karolio II valdymo metais išleistu įstatymu vietoj senosios subsidijos, iš dalies nutarimais dėl naujosios subsidijos, vienos trečiosios ir dviejų trečiųjų subsidijų, taip pat 1747 metų subsidijos.

Importo apribojimai, nors jie buvo įvesti anksčiau nei eksporto priemokos, radosi iš tos pačios dvasios, iš tų pačių principų, kurie vėliau paskatino įvesti tas priemokas. Kad ir kokie jie buvo žalingi patys savaime, tie ar kiti importo apribojimai įvedus eksporto priemokas pasidarė būtini. Jei, kai kviečiai kainuoja mažiau nei keturiasdešimt aštuonis šilingus už kvarterį ar šiek tiek daugiau, užsienio grūdai galėtų būti importuojami be muito ar sumokėjus tik nedidelį muitą, jie galėtų būti vėl eksportuojami gaunant eksporto priemoką, ir tai padarytų didelių nuostolių valstybės pajamoms ir visiškai iškreiptų tą teisinę priemonę, kurios tikslas buvo išplėsti rinką savo šalyje užaugintiems grūdams, o ne užaugintiems užsienio šalyse.

III. Grūdų eksporto užsienio vartojimui verslas, be abejo, tiesiogiai neprisideda prie pasiūlos vidaus rinkoje gausumo. Bet jis tai daro netiesiogiai. Kad ir iš kokio šaltinio ta pasiūla vidaus rinkoje atsirastų, ar ją parūpintų savi augintojai, ar importas, ji niekada nebus labai gausi, jei nebus užauginama daugiau grūdų arba daugiau jų importuojama, nei paprastai šalyje suvartojama. Tačiau kol grūdų perviršis normaliomis aplinkybėmis negalės būti eksportuojamas, grūdų augintojai stengsis neužauginti jų daugiau, o importuotojai – neįvežti daugiau, nei vidaus rinka įstengia suvartoti. Rinka tada retai bus perpildyta, dažniausiai joje bus grūdų stoka, nes žmonės, kurių verslas yra juos į ją tiekti, paprastai baiminsis, kad jiems neliktų neparduotų grūdų. Eksporto draudimas apriboja šalies žemės dirbimo plėtrą ir gerinimą tuo mastu, kuris reikalingas aprūpinti jos gyventojams. O eksporto laisvė skatina žemdirbystę, nes jos produkcija tiekiama ir užsienio šalims.

12-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 4 straipsnis leido eksportuoti grūdus tada, jei kviečių kaina neviršija keturiasdešimt šilingų už kvarterį

ir yra atitinkamos kitų grūdų kainos. 15-aisiais to paties valdovo valdymo metais išleistu įstatymu ta laisvė buvo išplėsta, jei kviečių kaina neviršija keturiasdešimt aštuonių šilingų už kvarterį; 22-ųjų valdymo metų įstatymu leista eksportuoti ir esant didesnėms kainoms. Tiesa, tokiais atvejais reikėjo mokėti karaliui svorio rinkliavą. Bet tarifų knygoje visi grūdai buvo įkainoti taip mažai, kad ta svorio rinkliava tik kviečiams siekė vieną šilingą, avižoms – keturis pensus, visiems kitiems grūdams – šešis pensus už kvarterį. Pirmaisiais Vilhelmo ir Marijos valdymo metais išleistas įstatymas, įvedęs eksporto priemoką, šitą nedidelę rinkliavą faktiškai panaikino, jei kviečių kaina neviršydavo keturiasdešimt aštuonių šilingų už kvarterį; o 11-aisiais ir 12-aisiais Vilhelmo III valdymo metais išleisto įstatymo 20 straipsnis ją specialiai panaikino ir visų didesnių kainų atveju.

Tokiomis sąlygomis grūdus eksportuojančio pirklio verslas buvo ne tik skatinamas eksporto priemoka, bet ir buvo daug laisvesnis nei prekiautojo vidaus rinkoje. Paskutiniuoju iš tų įstatymų buvo leista supirkti grūdus eksportui esant bet kokiai kainai, bet jų nebuvo galima supirkti vidaus prekybai, jei kaina viršijo keturiasdešimt aštuonis šilingus už kvarterį. Tačiau, kaip jau buvo parodyta, prekiautojo vidaus rinkoje interesai niekada negali būti priešingi daugumos žmonių interesams. O grūdus eksportuojančio pirklio interesai gali būti ir kartais yra priešingi daugumos žmonių interesams. Jei, kai jo paties šalyje grūdai labai pabrangę, kaimyninę šalį ištinka badas, jis gali būti suinteresuotas gabenti grūdus į tą šalį tokiais kiekiais, kad jo šalyje brangymečio sukelti vargai dar labiau padidėtų. Gausa vidaus rinkoje nebuvo tiesioginis tų įstatymų tikslas, žemės ūkio skatinimo dingstimi jais buvo siekiama kiek galima aukščiau pakelti grūdų piniginę kainą ir taip sukelti nuolatinį

brangymetį vidaus rinkoje. Suvaržius importą, pasiūla toje rinkoje net didelio stygiaus metais buvo apribota šalyje užaugintais grūdais; o dėl eksporto skatinimo, kai kaina siekė net keturiasdešimt aštuonis šilingus už kvarterį, vidaus rinka net prasto derliaus metais negalėjo pasinaudoti visais užaugintais grūdais. Laikinieji įstatymai, ribotam laikui uždrausdavę grūdų eksportą ir ribotam laikui panaikindavę jų importo muitus, – priemonės, kurių Didžioji Britanija būdavo priversta imtis labai dažnai, – aiškiai įrodo jos bendros sistemos netinkamumą. Jei ta sistema būtų buvusi gera, nebūtų reikėję taip dažnai jos atsisakyti.

Jei visos tautos laikytųsi liberalios laisvo eksporto ir laisvo importo sistemos, įvairios valstybės, į kurias padalytas didysis žemynas, būtų panašios į didelės imperijos provincijas. Kaip tarp įvairių didelės imperijos provincijų vykstanti laisva vidaus prekyba tiek teoriškai, tiek praktiškai atrodo esanti geriausias būdas ne tik palengvinti brangymetį, bet ir užkirsti kelią badui, tokį patį poveikį turėtų ir laisva eksporto ir importo prekyba tarp įvairių valstybių, į kurias pasidalijęs didysis žemynas. Kuo didesnis žemynas, kuo geresnis susisiekimas sausuma ir vandeniu tarp įvairių jo dalių, tuo mažiau kuri nors jo dalis patirtų brangymetį ar badmetį, nes nederliaus sunkumus vienoje šalyje tada palengvintų geras derlius kurioje nors kitoje. Tačiau labai mažai šalių įsivedė tokią liberalią sistemą. Grūdų prekybos laisvė beveik visur yra daugiau ar mažiau apribota ir daugelyje šalių apraizgyta tokiomis absurdiškomis taisyklėmis, kad jos dažnai neišvengiamus brangymečio sunkumus paverčia baisia bado katastrofa. Tokios šalies grūdų poreikis dažnai gali pasidaryti toks didelis ir toks neatidėliotinas, kad maža šalis jos kaimynystėje, pati tuo metu išgyvenanti sunkmetį, nepajėgtų jos aprūpinti pati savęs neįstumdama į tokį pat baisų badą. Taigi dėl prastos vienos

šalies politikos gali būti tam tikru mastu pavojinga ir neišmintinga įgyvendinti kitoje šalyje tai, kas kitu atveju būtų tikrai gera politika. Tačiau didelėse valstybėse, kur grūdų auginama daug daugiau, neribota eksporto laisvė būtų kur kas mažiau pavojinga, nes bet kokio grūdų kiekio eksportas retai galėtų bent kiek ženkliau paveikti grūdų pasiūlą. Kuriame nors Šveicarijos kantone ar vienoje iš mažų Italijos valstybių kartais, matyt, būtina apriboti grūdų eksportą. Vargu ar kada nors to gali prireikti tokiose didelėse šalyse, kaip Prancūzija ar Anglija. Be to, kliudyti ūkininkui visada siųsti savo grūdus į geriausią rinką yra akivaizdus įprastų teisingumo reikalavimų paaukojimas bendros naudos idėjai, vienam iš valstybės motyvų; toks įstatymų leidžiamosios valdžios aktas gali būti vykdomas ir pateisinamas tik didžiausio ir primygtinio būtinumo atvejais. Kaina, kuriai esant grūdų eksportas draudžiamas, jei išvis jį kada nors reikėtų drausti, visada turėtų būti labai didelė.

Grūdų įstatymus visada galima palyginti su religijai skirtais įstatymais. Žmonės jaučiasi taip labai suinteresuoti visu tuo, kas siejasi su jų gyvenimu šiame pasaulyje ir jų laime būsimajame gyenime, kad valdžia turi atsižvelgti į jų prietarus ir viešosios ramybės dėlei įvesti tokią sistemą, kokiai jie pritaria. Matyt, kaip tik dėl to mes taip retai aptinkame apgalvotą sistemą, įvestą tų dviejų esminių dalykų srityse.

IV. Tranzitinė prekyba, arba pirklio, kuris importuoja grūdus turėdamas tikslą juos eksportuoti, verslas, prisideda prie gausios pasiūlos vidaus rinkoje. Tiesa, parduoti savo grūdus vidaus rinkoje nėra jo tiesioginis tikslas. Bet paprastai jis bus linkęs tai daryti, ir netgi už gerokai mažesnius pinigus, nei galėtų gauti užsienio rinkoje, nes taip jis sutaupo pakrovimo ir iškrovimo, frachto ir draudimo išlaidas. Tos šalies, kuri dėl tranzitinės prekybos tampa saugykla ir sandėliu, iš kurio

jais aprūpinamos kitos šalys, gyventojams retai gali jų pristigti. Nors tranzitinė prekyba šitaip gali prisidėti prie grūdų vidutinės piniginės kainos sumažinimo vidaus rinkoje, ji dėl to nesumažina jų realiosios vertės. Ji tik šiek tiek padidina realiąją sidabro vertę.

Didžiojoje Britanijoje įprastinėmis sąlygomis tranzitinė prekyba faktiškai buvo uždrausta įvedus didelius užsienio grūdų importo muitus, kurių didžioji dalis nebuvo grąžinami; o ypatingais atvejais, kai nederlius priversdavo atšaukti tuos muitus laikinaisiais įstatymais, visada būdavo draudžiama eksportuoti. Todėl tokia įstatymų sistema faktiškai draudė tranzitinę prekybą bet kokiomis sąlygomis.

Taigi ta įstatymų sistema, susijusi su eksporto priemokų įvedimu, kaip matyti, visiškai nenusipelnė jai skirtų pagyrų. Didžiosios Britanijos pažanga ir klestėjimas, taip dažnai priskiriamas tiems įstatymams, nesunkiai gali būti susietas su kitokiomis priežastimis. To saugumo, kurį Didžiosios Britanijos įstatymai suteikia kiekvienam žmogui, garantuodami jam galimybę naudotis savo darbo vaisiais, visiškai pakanka, kad šalis suklestėtų, nors čia ir galioja šios ir dar dvidešimt kitų absurdiškų prekybos taisyklių; tą saugumą dar sustiprino revoliucija, įvykusi maždaug tuo pat metu, kai buvo įvestos eksporto priemokos. Kiekvieno žmogaus natūralios pastangos pagerinti savo gyvenimo sąlygas, kai jos gali reikštis laisvai ir saugiai, yra toks galingas veiksnys, kad vienas pats, be jokios pagalbos, yra pajėgus ne tik lemti visuomenės gerovę ir klestėjimą, bet ir įveikti šimtus įkyrių kliūčių, kuriomis žmonių įstatymų kvailumas taip dažnai trukdo jam veikti, nors tos kliūtys visada daugiau ar mažiau pažeidžia jo laisvę arba susilpnina jo saugumą. Didžiojoje Britanijoje ūkinė veikla yra visiškai apsaugota, ir nors ji toli gražu nėra visiškai laisva, ji tokia pat laisva, kaip bet kurioje kitoje Europos dalyje, ar net laisvesnė.

Nors Didžiosios Britanjos didžiausio klestėjimo ir pažangos laikotarpis prasidėjo po to, kai buvo įvesta ta įstatymų sistema, kuri susijusi su eksporto priemokomis, dėl to mes neturėtume jo sieti su tais įstatymais. Juk jis prasidėjo ir po to, kai atsirado valstybės skola. Bet valstybės skola tikrai nebuvo jo priežastis.

Nors ta su eksporto priemokomis susijusi įstatymų sistema turi lygiai tokią pačią tendenciją, kaip ir Ispanijos bei Portugalijos politika, – šiek tiek sumažina brangiųjų metalų vertę toje šalyje, kur ji įvedama, vis dėlto Didžioji Britanija neabejotinai yra viena iš turtingiausių Europos šalių, o Ispanija ir Portugalija yra, ko gero, vienos iš skurdžiausių. Tačiau tokia skirtinga padėtis nesunkiai gali būti paaiškinta dviem skirtingomis priežastimis. Pirma, mokestis Ispanijoje už išvežamą auksą ir sidabrą ir draudimas Portugalijoje juos išvežti, budri policija, prižiūrinti tų įstatymų vykdymą, tose dviejose labai skurdžiose šalyse, kurios abi kasmet įsiveža daugiau kaip šešis milijonus sterlingų, ne tik labiau tiesiogiai, bet ir veiksmingiau skatina tų metalų vertės mažėjimą jose, nei grūdų įstatymai gali paskatinti Didžiojoje Britanijoje. Antra, šitos netikusios politikos tose šalyse neatsveria bendra žmonių laisvė ir saugumas. Ūkinė veikla ten nėra nei laisva, nei apsaugota, o civilinė ir bažnytinė valdžios Ispanijoje ir Portugalijoje yra tokios, jog vien jų pakanka, kad dabartinis skurdas tęstųsi amžinai, net jei jų prekybos taisyklės būtų tokios išmintingos, kokios dauguma jų dabar yra absurdiškos ir kvailos.

13-aisiais dabartinio karaliaus valdymo metais išleistas įstatymas (43 straipsnis) grūdų įstatymuose įvedė, kaip atrodo, naują sistemą, daugeliu atžvilgių geresnę nei ankstesnioji, bet vienu ar dviem atžvilgiais vis dėlto ne visai gerą.

Remiantis tuo įstatymu, dideli muitai importui, skirtam vidaus vartojimui, panaikinami, kai tik vidutinės

kokybės kviečių kaina pakyla iki keturiasdešimt aštuonių šilingų už kvarterį, vidutinės kokybės rugių, žirnių ar pupelių – iki trisdešimt dviejų šilingų, miežių – iki dvidešimt keturių šilingų, avižų – iki šešiolikos šilingų; vietoj muitų imama tik nedidelė šešių pensų rinkliava už kviečių kvarterį ir atitinkamai už kitus grūdus. Šitaip vidaus rinka visų tų grūdų rūšių, ypač kviečių, tiekimui iš užsienio atveriama esant gerokai mažesnėms kainoms nei anksčiau.

Remiantis tuo pačiu įstatymu, senoji penkių šilingų priemoka už eksportuojamus kviečius nustoja galioti, kai tik kaina pakyla iki keturiasdešimt keturių šilingų už kvarterį vietoj keturiasdešimt aštuonių, kaip buvo nustatyta anksčiau; dviejų šilingų šešių pensų priemoka už eksportuojamus miežius nustoja galioti, kai kaina pakyla iki dvidešimt dviejų šilingų vietoj anksčiau nustatytų dvidešimt keturių; dviejų šilingų šešių pensų priemoka už eksportuojamas avižines kruopas nustoja galioti, kai kaina pakyla iki keturiolikos šilingų vietoj anksčiau nustatytų penkiolikos. Eksporto priemoka už rugius sumažinta nuo trijų šilingų šešių pensų iki trijų šilingų ir nustoja galioti, kai kaina pakyla iki dvidešimt aštuonių šilingų vietoj anksčiau nustatytų trisdešimt dviejų šilingų. Jei eksporto priemokos yra tokios nepagrįstos, kaip aš stengiausi įrodyti, tai kuo greičiau jos panaikinamos ir kuo jos mažesnės, tuo geriau.

Tas pats įstatymas leidžia žemiausiomis kainomis importuoti grūdus be muitų, jei jie įvežami turint tikslą juos eksportuoti ir laikinai saugojami sandėlyje, užrakintame karaliaus tarnybos ir importuotojo spynomis. Tiesa, tokia laisvė galioja tik dvidešimt penkiuose Didžiosios Britanijos uostuose. Bet tai yra pagrindiniai uostai, o daugumoje kitų uostų, ko gero, nėra tam tinkamų sandėlių.

Taigi iš dalies tas įstatymas atrodo akivaizdžiai pagerinantis ankstesnę sistemą.

Tačiau tuo pačiu įstatymu įvedama dviejų šilingų už kvarterį priemoka avižų eksportui, kai kaina neviršija keturiolikos šilingų. Niekada anksčiau už šių grūdų eksportą nebūdavo mokama jokia priemoka, lygiai kaip už žirnių ar pupelių eksportą.

Tuo pačiu įstatymu taip pat uždraudžiamas kviečių eksportas, kai kaina pakyla iki keturiasdešimt keturių šilingų už kvarterį, rugių – kai kaina pakyla iki dvidešimt aštuonių šilingų, miežių – kai kaina pakyla iki dvidešimt dviejų šilingų, ir avižų – kai kaina pakyla iki keturiolikos šilingų. Visos šios kainos atrodo gerokai per mažos, be to, visiškai netinkamas atrodo draudimas eksportuoti esant būtent tokioms kainoms, kai panaikinama priemoka, kuri buvo mokama siekiant skatinti eksportą. Arba priemoka turėtų būti panaikinta esant kur kas mažesnei kainai, arba eksportas turėtų būti leidžiamas esant kur kas didesnei kainai.

Taigi iš dalies tas įstatymas, kaip atrodo, yra prastesnis nei ankstesnioji sistema. Tačiau nors jis netobulas, apie jį, ko gero, galima pasakyti tą patį, kas buvo pasakyta apie Solono įstatymus: nors pats savaime tas įstatymas nėra pats geriausias, jis yra geriausias, koks gali būti, atsižvelgiant į šių laikų interesus, prietarus ir dvasią. Manau, jis paruoš dirvą tinkamu laiku rastis geresniam.

VI skyrius

APIE PREKYBOS SUTARTIS

Kai valstybė sutartimi įsipareigoja įsileisti iš vienos užsienio šalies tam tikras prekes, kurias ji draudžia įvežti iš visų kitų, arba atleisti vienos šalies prekes nuo muitų, kuriuos ji taiko visų kitų šalių prekėms, ta šalis, kurios prekybai suteikiamos tokios lengvatos, ar bent jau jos pirkliai ir gamintojai iš tokios sutarties neabejotinai gauna didelę naudą. Tie pirkliai ir gamintojai šalyje, kuri jiems taip nuolaidžiauja, naudojasi tam tikra monopolija. Jų prekėms tos šalies rinka tampa daug platesnė ir naudingesnė: platesnė, nes kitų tautų prekėms dėl draudimo jas įvežti ar didelių muitų sunkiau į ją pakliūti; naudingesnė, nes privilegijuotos šalies pirkliai, turėdami joje tam tikrą monopoliją, dažnai pardavinės savo prekes geresne kaina nei tuo atveju, jei vyktų laisva konkurencija su visomis kitomis tautomis.

Bet tokios sutartys, nors jos gali būti naudingos lengvatas gaunančios šalies pirkliams ir gamintojams, neišvengiamai yra nenaudingos lengvatas teikiančios šalies pirkliams ir gamintojams. Šitaip ji suteikia monopoliją savo rinkoje užsienio valstybei, ir jie dažnai turi pirkti reikalingas užsienio prekes brangiau, nei pirktų esant laisvai kitų šalių konkurencijai. Dėl to ta šios šalies produkcijos dalis, už kurią ji perka užsienio prekes, bus parduodama pigiau, nes kai du

daiktai mainomi vienas į kitą, vieno pigumas yra neišvengiama kito brangumo pasekmė, o tiksliau – tas pat, kas kito brangumas. Todėl tos šalies metinės produkcijos mainomoji vertė dėl kiekvienos tokios sutarties turėtų sumažėti. Kita vertus, tas sumažėjimas vargu ar sudarys didelių nuostolių, jis tik sumažins pelną, kuris kitomis sąlygomis galėtų būti gautas. Nors šalis parduos savo prekes pigiau nei be tokios sutarties, ji tikriausiai neparduos jų pigiau, nei jos kainuoja, arba, kaip eksporto priemokų atveju, už tokią kainą, kuri neatkurs kapitalo, panaudoto toms prekėms pateikti į rinką, kartu su įprastiniu sankaupų pelnu. Antraip prekyba negalėtų ilgai tęstis. Todėl net ir lengvatų suteikianti šalis vis tiek gali pelnytis iš prekybos, nors ir mažiau, nei esant laisvai konkurencijai.

Kai kurios prekybos sutartys buvo laikomos naudingomis remiantis visai kitokiais principais nei čia išdėstytieji, prekiaujanti šalis kartais suteikdavo tokios rūšies monopoliją savo rinkoje tam tikroms užsienio valstybės prekėms, nes tikėdavosi, kad visoje jų tarpusavio prekyboje ji kasmet parduos daugiau nei pirks ir kad susidaręs skirtumas jai kasmet bus grąžinamas auksu ir sidabru. Būtent remiantis tokia nuostata prekybos sutartis tarp Anglijos ir Portugalijos, sudaryta 1703 metais pono Methueno, buvo taip giriama. Toliau pateikiu pažodinį tos sutarties, susidedančios tik iš trijų straipsnių, vertimą.

I straipsnis

Jo šventoji didenybė Portugalijos karalius savo ir savo įpėdinių vardu pažada nuo šiol visada leisti įvežti į Portugaliją britų vilnonius audinius ir kitus vilnos gaminius, kaip buvo įprasta, kol šitai buvo uždrausta įstatymu; tačiau šiomis sąlygomis:

II straipsnis

Jos šventoji didenybė Didžiosios Britanijos karalienė savo ir savo įpėdinių vardu įsipareigoja nuo šiol visada leisti įvežti į Britaniją Portugalijos vynus; niekada, nei taikos, nei karo tarp Britanijos ir Prancūzijos karalysčių metu, už tuos vynus nebus reikalaujama didesnio muito ar rinkliavos, ar kaip kitaip vadinamo mokesčio, tiesiogiai ar netiesiogiai, nesvarbu, ar jie įvežami į Didžiąją Britaniją didelėse, ar mažesnėse statinėse, negu bus reikalaujama už tokį patį kiekį ar tūrį prancūziško vyno, ir dar bus atskaitoma arba nuleidžiama trečioji dalis muito ar rinkliavos. Bet jei kuriuo nors metu šį susitarimą dėl muitų sumažinimo ar nuolaidos bus bandoma kokiu nors būdu pažeisti arba jis bus pažeistas, jo šventoji didenybė Portugalijos karalius galės teisingai ir teisėtai vėl uždrausti įvežti britų vilnonius audinius ir kitus vilnos gaminius.

III straipsnis

Įgaliotieji aukštieji ponai pažada ir įsipareigoja, kad minėtieji jų valdovai ratifikuos šią sutartį ir kad dviejų mėnesių laikotarpiu bus apsikeista ratifikavimo raštais.

Šia sutartimi Portugalijos karalystė įsipareigoja įsileisti Anglijos vilnos gaminius tokiomis pačiomis sąlygomis kaip iki uždraudimo, tai yra nepadidinti muitų, kurie buvo mokami prieš tai. Bet ji neįsipareigoja įsileisti jų geresnėmis sąlygomis, negu įsileidžia vilnos gaminius iš kitų šalių, pavyzdžiui, iš Prancūzijos ar Olandijos. Didžiosios Britanijos karalystė, priešingai, įsipareigoja įsileisti Portugalijos vynus tik už du trečdalius muito, mokamo įvežant Prancūzijos vynus, kurie labiausiai konkuruos su portugališkaisiais. Vadinasi, ši sutartis yra aiškiai naudinga Portugalijai ir nenaudinga Didžiajai Britanijai.

Tačiau ji buvo garbinama kaip Anglijos prekybos politikos šedevras. Portugalija kasmet atsigabena iš

Brazilijos didesnį aukso kiekį, nei gali būti panaudojama vidaus prekyboje, tiek monetų, tiek aukso dirbinių. Perviršis yra pernelyg vertingas, kad jam būtų leidžiama gulėti nenaudojamam ir užrakintam skryniose, ir kadangi šalyje jam nėra pelningos rinkos, jis, nepaisant jokių draudimų, turi būti gabenamas į užsienį ir išmainomas į ką nors, kas vidaus rinkoje duotų daugiau naudos. Didelė to aukso dalis kasmet atgabenama į Angliją sumokant arba už anglų prekes, arba kitų Europos tautų, kurios savo pajamas gauna per Angliją. Ponas Baretti turėjo žinių, kad savaitinis pašto laivas iš Lisabonos kaskart atveža į Angliją daugiau nei penkiasdešimt tūkstančių svarų aukso. Suma, manyčiau, pervertinta. Ji sudarytų daugiau nei du milijonus šešis šimtus tūkstančių svarų per metus, o tai yra daugiau, nei galėtų būti pargabenama iš Brazilijos.

Prieš kelerius metus mūsų pirkliai buvo labai nepatenkinti Portugalijos karalyste. Keletas lengvatų, kurias jie buvo gavę ne pagal sutartį, bet iš Portugalijos karaliaus malonės, tikriausiai tiesiog išprašę ir mainais už kur kas didesnes lengvatas, apsaugą ir paramą iš Didžiosios Britanijos karaliaus, buvo pažeistos arba atšauktos. Todėl žmonės, paprastai labiausiai suinteresuoti girti prekybą su Portugalija, tada buvo nusiteikę vaizduoti ją esant ne tokią naudingą, kaip buvo įprasta manyti. Jie įtikinėjo, kad didžioji to kasmet įvežamo aukso dalis, beveik visas, atitenka ne Didžiajai Britanijai, bet kitoms Europos tautoms, kad kasmet iš Portugalijos į Didžiąją Britaniją importuojami vaisiai ir vynas beveik padengia ten eksportuojamų britų prekių vertę.

Tačiau tarkime, kad visas auksas likdavo Didžiojoje Britanijoje ir kad jis sudarė dar didesnę sumą, nei p. Baretti įsivaizdavo; tokia prekyba nebūtų nė kiek naudingesnė už bet kurią kitą, kai už išvežtų prekių vertę mainais gautume tokią pačią vartojamųjų prekių vertę.

Reikia manyti, kad tik labai nedidelė įvežto aukso dalis kasmet panaudojama pagausinti karalystės monetoms ar aukso dirbiniams. Visas kitas turi būti išsiunčiamas į užsienį ir išmainomas į tas ar kitas vartojamąsias prekes. Bet jei tos vartojamosios prekės būtų perkamos tiesiogiai už Anglijos gaminius, Anglijai tai būtų naudingiau, nei pirma už tuos gaminius pirkti Portugalijos auksą ir paskui už tą auksą įsigyti tas vartojamąsias prekes. Tiesioginė užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis visada yra naudingesnė nei aplinkinė, ir pirmuoju atveju reikia daug mažiau kapitalo, norint atsigabenti į vidaus rinką tos pačios vertės užsienio prekių, nei antruoju. Todėl Anglijai būtų naudingiau, jei mažesnė jos ūkio dalis gamintų prekes, tinkamas Portugalijos rinkai, ir didesnė dalis gamintų prekes kitoms rinkoms, kuriose būtų galima gauti Didžiajai Britanijai reikalingų vartojamųjų prekių. Tada tam, kad apsirūpintų auksu savo reikmėms ir vartojamosiomis prekėmis, reikėtų daug mažiau kapitalo nei dabar. Atsirastų laisvo kapitalo, kurį būtų galima panaudoti kitiems tikslams, įtraukti į gamybą papildomą darbo kiekį ir padidinti metinę produkciją.

Nors Britanija būtų visiškai nušalinta nuo prekybos su Portugalija, jai nekiltų didelių sunkumų kasmet apsirūpinti auksu, reikalingu tiek aukso dirbiniams gaminti, tiek monetoms kalti, tiek užsienio prekybai. Kaip ir bet kurią kitą prekę, aukso visada kur nors galima gauti už jo vertę, jei tik pirkėjas turi tokią vertę ir gali ją duoti mainais. Be to, metinis aukso perviršis Portugalijoje vis tiek būtų siunčiamas į užsienį, ir jei jį išvežtų ne Didžioji Britanija, tai išvežtų kuri nors kita šalis ir mielai vėl jį parduotų už jo kainą, lygiai kaip dabar tai daro Didžioji Britanija. Tiesa, pirkdami auksą iš Portugalijos, perkame jį tiesiogiai, iš pirmų rankų; o pirkdami jį iš kitų tautų, išskyrus Ispaniją,

pirktume jau iš antrų rankų ir mokėtume šiek tiek brangiau. Tačiau tas skirtumas tikrai būtų per menkas, kad patrauktų visuomenės dėmesį.

Sakoma, kad beveik visas mūsų auksas atgabenamas iš Portugalijos. Mūsų prekybos su kitomis tautomis balansas yra arba mūsų nenaudai, arba tik šiek tiek mūsų naudai. Bet turime atsiminti, kad kuo daugiau aukso įsivežame iš vienos šalies, tuo mažiau jo mums būtina įsivežti iš kitų. Tikroji aukso paklausa, lygiai kaip ir kiekvienos kitos prekės, kiekvienoje šalyje yra apibrėžtas kiekis. Jei devynios dešimtosios to kiekio įvežama iš vienos šalies, iš kitų tereikia įsivežti vieną dešimtąją. Be to, kuo daugiau aukso kasmet įsivežama iš kai kurių šalių, daugiau negu jo reikia monetoms ir aukso dirbiniams, tuo daugiau jo būtinai reikia išvežti į kitas šalis; ir kuo labiau tas nereikšmingiausias šiuolaikinės politikos objektas, prekybos balansas, su kai kuriomis šalimis yra mūsų naudai, tuo labiau jis neišvengiamai bus mūsų nenaudai prekiaujant su daugeliu kitų šalių.

Tačiau būtent remdamosi tuo paiku argumentu, kad Anglija negali išsiversti be prekybos su Portugalija, baigiantis pastarajam karui Prancūzija ir Ispanija, nė nesidėdamos norinčios įžeisti ar provokuoti, pareikalavo iš Portugalijos karaliaus neįleisti jokio britų laivo į savo uostus ir, kad būtų garantuotas šio reikalavimo vykdymas, įsileisti į juos ispanų arba prancūzų įgulas. Jei Portugalijos karalius būtų sutikęs įvykdyti tokias gėdingas sąlygas, pasiūlytas jo svainio Ispanijos karaliaus, Britanija būtų buvusi išlaisvinta nuo daug didesnio nepatogumo nei prekybos su Portugalija praradimas – nuo naštos remti labai silpną sąjungininką, taip stokojantį visko savo paties gynybai, kad net visa Anglijos galia, jei ji būtų buvusi tiesiogiai nukreipta į tą vienintelį tikslą, tikriausiai vargiai būtų galėjusi apginti jį nuo naujų antpuolių. Prekybos su Portugalija

praradimas, be abejo, būtų sukėlęs didesnių sunkumų joje tuo metu dalyvavusiems pirkliams, kurie, matyt, metus ar dvejus nebūtų radę, kur lygiai taip pat naudingai panaudoti savo kapitalus; tai tikriausiai būtų buvęs vienintelis nepatogumas, kurį Anglija būtų patyrusi dėl tokio įsidėmėtino prekybos politikos atvejo.

Didelis kasmet įvežamas aukso ir sidabro kiekis skiriamas ne dirbiniams iš tų metalų ar monetoms, bet užsienio prekybai. Aplinkinė užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis panaudojant tuos metalus gali būti vykdoma naudingiau nei naudojantis kitomis prekėmis. Kadangi tie metalai yra visuotiniai prekybos įrankiai, jie mieliau imami mainais už visas prekes nei bet kuri kita prekė; o dėl mažos jų apimties ir didelės vertės vežioti juos iš vienos vietos į kitą kainuoja mažiau, negu vežioti beveik visas kitas prekes, be to, transportuojami jie praranda mažiau vertės. Todėl iš visų prekių, perkamų vienoje užsienio šalyje turint tikslą parduoti ar iškeisti jas į kitas prekes kitoje šalyje, nė viena nėra tokia patogi, kaip auksas ir sidabras. Esminė nauda iš prekybos su Portugalija yra ta, kad ji palengvina visų rūšių Didžiosios Britanijos vykdomą aplinkinę prekybą vartojamosiomis prekėmis; ir nors tai nėra svarbiausioji nauda, ji, be abejo, yra gana reikšminga.

Tai, kad bet koks metinis karalystės brangiųjų metalų dirbinių ar monetų pagausėjimas, kurį pagrįstai galima numanyti vykstant, reikalauja kasmet įvežti labai nedidelį aukso ir sidabro kiekį, atrodo gana akivaizdu; ir nors mes tiesiogiai neprekiautume su Portugalija, tą mažą kiekį visada vienur ar kitur galėtume nesunkiai įsigyti.

Nors auksakalių verslas Didžiojoje Britanijoje yra gana išplitęs, didžioji jų kasmet parduodamų naujų dirbinių dalis pagaminama iš senų sulydytų dirbinių; todėl metinis visų karalystės brangiųjų metalų dirbinių

pagausėjimas negali būti labai didelis ir reikalauja tikrai nedidelio metinio importo.

Lygiai taip pat yra ir su monetomis. Manau, niekas nežino, kad net didžioji kasmet nukaldinamų monetų, kurios per dešimt metų iki pastarosios aukso monetų reformos kasmet sudarydavo daugiau kaip aštuonis šimtus tūkstančių svarų auksu, dalis tebūdavo kasmetinis karalystėje cirkuliavusių monetų papildymas. Šalyje, kurioje monetų kaldinimo išlaidas padengia vyriausybė, monetų vertė, net kai jos turi visą standartinį aukso ar sidabro svorį, niekada negali būti daug didesnė už tokio pat šių nekaldintų metalų kiekio vertę, nes tereikia pasivarginti nuvykti į kalyklą ir palūkėti, manyčiau, kelias savaites, kad už bet kokį nekaldinto aukso ir sidabro kiekį gautumėte tokį patį tų metalų kiekį monetomis. Tačiau kiekvienoje šalyje didžioji dalis cirkuliuojančių monetų visada yra daugiau ar mažiau susidėvėjusios ar kitaip nukrypusios nuo standarto. Prieš pastarąją reformą Didžiojoje Britanijoje tas susidėvėjimas buvo gana didelis, auksinėms monetoms trūko daugiau kaip dviejų procentų, sidabrinėms – daugiau kaip aštuonių procentų standartinio svorio. Bet jei už keturiasdešimt keturias su puse ginėjų, turinčių visą standartinį svorį, buvo galima nusipirkti ne ką daugiau nei svarą nekaldinto aukso, už keturiasdešimt keturias su puse ginėjų, stokojančių dalies standartinio svorio, jau nebuvo galima nusipirkti svaro aukso, reikėjo šiek tiek pridėti skirtumui išlyginti. Todėl įprastinė aukso luitų kaina rinkoje, užuot buvusi tokia pati kaip ir monetų kaina, 46 svarai 14 šilingų 6 pensai, faktiškai buvo maždaug 47 svarai 14 šilingų, o kartais maždaug 48 svarai. Bet kai didžioji monetų dalis buvo tokios susidėvėjusios, už keturiasdešimt keturias su puse ginėjų ką tik iš kalyklos rinkoje buvo galima nupirkti ne daugiau prekių nei už visas kitas ginėjas, nes kai jos pateko į pirklių

skrynias ir susimaišė su kitais pinigais, joms atskirti būtų prireikę daugiau pastangų, nei buvo vertas tas skirtumas. Naujosios ginėjos, kaip ir visos kitos, buvo vertos ne daugiau kaip 46 svarų 14 šilingų 6 pensų. Tačiau įmetus jas į lydymo katilą būtų gautas, be didesnių nuostolių, vienas svaras standartinio aukso, kurį bet kada būtų galima parduoti už 47 svarus 14 šilingų ar 48 svarus auksu ar sidabru, tinkamus visoms monetų funkcijoms, kaip ir sulydytosios monetos. Todėl sulydžius nukaldintas naujas monetas buvo galima gauti akivaizdų pelną, ir šitai buvo taip paplitę, kad jokios valdžios atsargumo priemonės neįstengė užkirsti tam kelio. Monetų kalyklos veikla dėl to buvo šiek tiek panaši į Penelopės austą audeklą: per dieną padarytas darbas naktį būdavo sunaikinamas. Kalykla ne tiek gamino kasdienį monetų papildymą, kiek vis atkurdavo didžiąją jų dalį, kuri kasdien būdavo sulydoma.

Jei privatūs asmenys, atnešantys savo auksą ir sidabrą į kalyklą, turėtų patys sumokėti už kaldinimą, tai padidintų tų metalų vertę lygiai taip pat, kaip ją padidina auksinių ar sidabrinių indų išdailinimas. Auksas ir sidabras monetomis turėtų didesnę vertę nei nekaldinti. Jei senjoražas nebūtų pernelyg didelis, jis padidintų luitų vertę visa to mokesčio verte, nes jei vyriausybė visur turėtų išimtinę teisę kaldinti monetas, nė viena moneta negalėtų atsirasti rinkoje pigiau, nei, jos manymu, ji turi kainuoti. Tiesa, jei tas mokestis būtų pernelyg didelis, tai yra jei jis būtų daug didesnis už realią darbo ir išlaidų, kurių reikalauja kaldinimas, vertę, tai tas didelis luitų vertės ir monetų vertės skirtumas paskatintų monetų padirbinėtojus, tiek šalyje, tiek užsienyje, paskleisti tiek daug padirbtų pinigų, kad vyriausybės leidžiamų pinigų vertė kristų. Tačiau Prancūzijoje, nors senjoražas siekia aštuonis procentus, jokių didesnių nepatogumų dėl to nekyla. Pavojai, visur

tykantys pinigų padirbinėtojo, jei jis gyvena toje šalyje, kurios monetas padirbinėja, arba jo agentų ir parankinių, jei jis pats gyvena užsienio šalyje, yra pernelyg dideli, kad būtų verta rizikuoti dėl šešių ar septynių procentų pelno.

Prancūzijoje senjoražas padidina monetų vertę daugiau nei proporcingai jose esančio gryno aukso kiekiui. Pavyzdžiui, 1726 metų sausio mėnesio ediktu dvidešimt keturių karatų gryno aukso kalyklos kaina[1] buvo nustatyta septyni šimtai keturiasdešimt livrų devyni su ir vienas ir viena vienuoliktoji denjė už aštuonių Paryžiaus uncijų markę. Auksines Prancūzijos monetas, kadangi reikia atlyginti kalyklos išlaidas, sudaro dvidešimt vienas ir trys ketvirtosios karato gryno aukso ir du ir viena ketvirtoji karato priemaišų. Todėl standartinio aukso markė yra verta ne daugiau kaip maždaug šešių šimtų septyniasdešimt vieno livro ir dešimt denjė. Bet Prancūzijoje iš šios standartinio aukso markės yra nukaldinama trisdešimt luidorų, kurių kiekvieną sudaro dvidešimt keturi livrai, arba septyni šimtai dvidešimt livrų. Vadinasi, kaldinimas padidina standartinio aukso luitų markės vertę skirtumu tarp šešių šimtų septyniasdešimt vieno livro dešimt denjė ir septynių šimtų dvidešimt livrų, tai yra keturiasdešimt aštuoniais livrais devyniolika su ir dviem denjė.

Senjoražas daugeliu atvejų visai panaikina ir visais atvejais sumažina pelną, gaunamą iš naujų monetų sulydymo. Tą pelną visada sudaro skirtumas tarp standartinio aukso kiekio, kuris įprastose monetose privalo būti, ir to kiekio, kuris jose faktiškai yra. Jei tas skirtumas mažesnis nei senjoražas, tai vietoj pelno bus nuostolis. Jei skirtumas lygus senjoražui, nebus nei pelno, nei

[1] Žr. *Dictionaire es Monnoies*, t. II, article „Seigneurage“, p. 489, par M. Abot de Bazinghen, Conseiller-Commissaire en la Cour des Monnoies à Paris.

nuostolio. Jei skirtumas didesnis nei senjoražas, tai iš tiesų bus pelno, bet mažiau nei tuo atveju, jei nebūtų senjoražo. Jei, pavyzdžiui, prieš pastarąją aukso monetų reformą būtų buvęs penkių procentų senjoražas už monetų nukaldinimą, tai sulydžius auksines monetas būtų patiriamas trijų procentų nuostolis. Jei senjoražas būtų buvęs du procentai, nebūtų nei pelno, nei nuostolio. Jei senjoražas būtų buvęs vienas procentas, būtų buvęs pelnas, bet tik vieno, o ne dviejų procentų. Vadinasi, visur, kur pinigai priimami pagal skaičių, o ne pagal svorį, senjoražas yra efektyviausia priemonė užkirsti kelią monetų sulydymui ir kartu jų išvežimui. Paprastai sulydomos ar išvežamos geriausios ir sunkiausios monetos, nes tada gaunamas didžiausias pelnas.

Monetų kaldinimą padaręs nemokamą ir šitaip jį skatinęs įstatymas pirmą kartą buvo išleistas valdant Karolui II ir turėjo galioti laikinai; paskui jo galiojimas buvo vis pratęsiamas, o 1769 metais jis tapo neterminuotas. Anglijos bankas, siekdamas papildyti pinigais savo saugyklas, dažnai būdavo priverstas gabenti luitus į monetų kalyklą; jis tikriausiai ir buvo suinteresuotas, kad monetos būtų kaldinamos vyriausybės, o ne jo lėšomis. Manytina, kad vyriausybė sutiko padaryti tą įstatymą neterminuotą nusileisdama tai didelei bendrovei. Bet jei papročio sverti auksą būtų atsisakyta, kaip tikriausiai ir nutiks dėl jo nepatogumo, ir jei Anglijos auksinės monetos būtų priimamos pagal skaičių, kaip ir buvo iki pastarojo perkaldinimo, ši didelė bendrovė, ko gero, įsitikintų, kad šiuo atveju, kaip ir kai kuriais kitais, ji gerokai pakenkė savo interesams.

Prieš pastarąjį perkaldinimą, kai Anglijos auksinių monetų svoris buvo dviem procentais mažesnis už standartinį, jų vertė, kadangi nebuvo senjoražo, buvo dviem procentais mažesnė už to standartinio aukso kiekio, kuris jose turėjo būti, vertę. Todėl kai ši didelė bendrovė pirkdavo aukso luitus monetoms nukaldinti,

jai tekdavo mokėti už juos dviem procentais daugiau, nei buvo vertos iš jų nukaldintos monetos. O jei būtų buvęs dviejų procentų senjoražas už kaldinimą, nors įprastų auksinių monetų svoris būtų buvęs dviem procentais mažesnis už standartinį, vis dėlto jų vertė būtų buvusi lygi to standartinio aukso kiekio, kurį jos privalėjo turėti, vertei; šiuo atveju apdirbimo vertė būtų kompensavusi svorio sumažėjimą. Bendrovė tada būtų mokėjusi dviejų procentų senjoražą ir iš viso sandorio būtų patyrusi dviejų procentų nuostolį, lygiai tokį patį, bet ne didesnį nei faktiškasis.

Jei senjoražas būtų buvęs penki procentai, o auksinių monetų svoris būtų buvęs tik dviem procentais mažesnis už standartinį, bankas šiuo atveju būtų laimėjęs tris procentus nuo luitų kainos; bet kadangi jam būtų reikėję sumokėti penkis procentus senjoražo už monetų nukaldinimą, tai jo nuostolis iš viso sandorio lygiai taip pat būtų buvęs du procentai.

Jei senjoražas būtų buvęs tik vienas procentas, o auksinių monetų svoris būtų buvęs dviem procentais mažesnis už standartinį, bankas šiuo atveju būtų praradęs tik vieną procentą nuo luitų kainos; tačiau kadangi jam būtų tekę sumokėti vieną procentą senjoražo, jo nuostolis iš viso sandorio būtų buvęs du procentai, tai yra lygiai toks pat, kaip ir visais kitais atvejais.

Jei būtų protingo dydžio senjoražas ir kartu monetos turėtų visą standartinį svorį, kaip bemaž ir buvo po pastarojo perkaldinimo, tai kiek bankas prarastų dėl senjoražo, tiek laimėtų nuo luitų kainos, ir kiek laimėtų nuo luitų kainos, tiek prarastų dėl senjoražo. Todėl bankas nei prarastų, nei laimėtų iš viso sandorio ir šiuo atveju, kaip ir visais ankstesniais, būtų lygiai tokioje pačioje situacijoje kaip ir tada, jei senjoražo visai nebūtų.

Kai prekei taikomas mokestis yra toks saikingas, kad neskatina kontrabandos, tai nors ja prekiaujantis

pirklys iš anksto jį sumoka, faktiškai jis jo nemoka, nes susigrąžina jį per prekės kainą. Tą mokestį galiausiai sumoka paskutinis pirkėjas arba vartotojas. Bet pinigai yra tokia prekė, kurios atžvilgiu kiekvienas žmogus yra pirklys. Niekas jų neperka kitam tikslui, kaip tik vėl parduoti, todėl jų atžvilgiu įprastiniais atvejais netgi nėra paskutinio pirkėjo ar vartotojo. Todėl kai mokestis už monetų nukaldinimą yra toks saikingas, kad neskatina jų padirbinėti, tai nors kiekvienas iš anksto tą mokestį sumoka, galiausiai niekas jo nemoka, nes kiekvienas ji susigrąžina per didesnę monetų vertę.

Vadinasi, saikingas senjoražas jokiais atvejais nepadidins išlaidų nei bankui, nei bet kuriam privačiam asmeniui, kuris atneša luitus į kalyklą, kad iš jų nukaldintų monetas, o saikingo senjoražo nebuvimas jokiais atvejais tų išlaidų nesumažins. Yra senjoražas ar jo nėra, jei monetos turi visą standartinį svorį, jų kaldinimas niekam nieko nekainuoja, o jei monetoms trūksta svorio, kaldinimas visada kainuos skirtumą tarp aukso kiekio, kuris privalo būti monetose, ir faktiškai jose esančio aukso kiekio.

Todėl vyriausybė, atlygindama monetų kaldinimo išlaidas, ne tik užsikrauna sau nedideles išlaidas, bet ir netenka nedidelių pajamų, kurias gautų imdama tinkamą mokestį; nei bankas, nei bet kuris privatus asmuo taip pat nieko nelaimi iš to beprasmio valdžios dosnumo.

Tačiau banko direktoriai, ko gero, nenorėtų sutikti, kad būtų įvestas senjoražas remiantis teorija, kuri nežada jiems jokio pelno, tik pretenduoja apdrausti juos nuo nuostolių. Esant dabartinei aukso monetų būklei ir kol jos bus priimamos pagal svorį, dėl tokios naujovės bankas tikrai nieko nelaimėtų. Bet jei paprotys sverti aukso monetas nunyktų, o tai labai tikėtina, ir jei aukso monetos vėl pasidarytų tokios nevisavertės, kokios buvo prieš pastarąjį perkaldinimą, bankas dėl

senjoražo įvedimo gerokai pasipelnytų ar tiksliau – sutaupytų. Anglijos bankas yra vienintelė bendrovė, siunčianti į kalyklą nemažus luitų kiekius, ir visos ar beveik visos kasmetinio monetų kaldinimo išlaidos gula ant jo pečių. Jei tos kasmet nukaldinamos monetos būtų reikalingos tik kompensuoti neišvengiamam monetų praradimui ir jų susidėvėjimui, tai retai prireiktų nukaldinti daugiau nei penkiasdešimt tūkstančių, daugiausia – šimtą tūkstančių svarų. Tačiau kai monetų svoris pasidaro mažesnis už standartinį, kasmet nukaldinamas jų kiekis, be to, dar turi padengti didelį jų trūkumą apyvartoje, nuolat susidarantį dėl monetų išvežimo ir sulydymo. Būtent dėl šios priežasties dešimt ar dvylika metų prieš pastarąją auksinių monetų reformą kasmet jų būdavo nukaldinama vidutiniškai daugiau kaip aštuoni šimtai penkiasdešimt tūkstančių svarų. Bet jei būtų buvęs keturių ar penkių procentų senjoražas už aukso monetų kaldinimą, šitai net esant tuometinei padėčiai tikriausiai būtų sustabdę tiek monetų išvežimą, tiek jų sulydymą. Užuot kasmet praradęs maždaug du su puse procento nuo luitų, perkaldinamų į daugiau kaip aštuonis šimtus penkiasdešimt tūkstančių svarų, taigi kasmet patyręs daugiau kaip dvidešimt vieno tūkstančio dviejų šimtų penkiasdešimt svarų nuostolį, bankas tikriausiai nebūtų patyręs nė dešimtadalio to nuostolio.

Parlamento skiriamos lėšos padengti monetų kaldinimo išlaidoms yra vos keturiolika tūkstančių svarų per metus, o realios vyriausybės išlaidos tam reikalui, arba atlyginimai kalyklos darbuotojams, įprastomis sąlygomis, kaip mane patikino, neviršija pusės tos sumos. Tokios mažos sumos sutaupymas arba netgi ne ką didesnis pasipelnymas yra, kaip dažnas manytų, per menki dalykai, kad būtų verti vyriausybės dėmesio. Tačiau sutaupyti aštuoniolika ar dvidešimt tūkstančių svarų per metus tokiomis aplinkybėmis, kurios nėra

neįmanomos, kurios dažnai susiklostydavo anksčiau ir, labai galimas daiktas, susiklostys vėl, tikrai yra dalykas, vertas net tokios didelės bendrovės, kaip Anglijos bankas, didelio dėmesio.

Kai kuriuos čia išdėstytus samprotavimus ir pastabas vertėjo, ko gero, įdėti į tuos pirmosios knygos skyrius, kuriuose nagrinėjama pinigų kilmė ir naudojimas, taip pat skirtumas tarp realiosios ir nominaliosios prekių kainos. Tačiau kadangi monetų kaldinimą skatinantis įstatymas kilo iš tų vulgarių prietarų, kuriuos paskleidė merkantilistinė sistema, aš nusprendžiau, kad tikslingiau juos išdėstyti šiame skyriuje. Nėra nieko priimtinesnio tos sistemos dvasiai, kaip tam tikra priemoka už pinigų kaldinimą, nes būtent pinigai, kaip teigia ši sistema, sudaro kiekvienos tautos turtą. Jie yra vienas iš daugelio žavingų tos sistemos būdų turtinti šalį.

VII skyrius

APIE KOLONIJAS

Pirma dalis

Apie naujų kolonijų įkūrimo motyvus

Motyvas, paskatinęs įkurti pirmąsias Europos kolonijas Amerikoje ir Vakarų Indijoje, anaiptol nebuvo toks paprastas ir aiškus kaip tas, kuriuo vadovaudamosi įkūrė kolonijas senovės Graikija ir Roma.

Visų įvairių senovės Graikijos valstybių teritorija buvo labai maža, todėl kai žmonių kurioje nors iš jų pagausėdavo tiek, kad tai teritorijai pasidarydavo nelengva juos išlaikyti, dalis gyventojų būdavo išsiunčiami ieškoti naujos gyvenamosios vietos kurioje nors atokioje ir tolimoje pasaulio dalyje; karingi kaimynai, iš visų pusių supę tas valstybes, neleido joms labai išplėsti savo teritorijų. Dorėnų kolonijos daugiausia kūrėsi Italijoje ir Sicilijoje, kur prieš Romos įkūrimą gyveno barbariškos ir necivilizuotos tautos; kitos dvi didelės graikų gentys, jonėnai ir eoliečiai, kėlėsi į Mažąją Aziją ir Egėjo jūros salas, kurių gyventojai tais laikais, atrodo, buvo toje pačioje raidos pakopoje, kaip ir Sicilijos ir Italijos gyentojai. Nors metropolija savo koloniją traktavo kaip vaiką, visada turintį teisę į palankumą ir pagalbą ir privalantį už tai rodyti dėkingumą ir pagarbą, vis dėlto ji laikė jį išsilavinusiu vaiku,

kurio atžvilgiu negalėjo turėti tiesioginės valdžios ar jurisdikcijos. Kolonija įvesdavo savo pačios pasirinktą valdymo formą, leisdavo savo pačios įstatymus, rinkdavo savo pačios magistratus ir sudarydavo taiką su kaimynais ar skelbdavo karą jiems kaip nepriklausoma valstybė, kuriai nereikia laukti metropolijos pritarimo ar sutikimo. Negali būti nieko paprastesnio ir aiškesnio už motyvą, kuriuo buvo vadovaujamasi steigiant tokias kolonijas.

Kaip ir daugumos kitų senovės respublikų, Romos pagrindą iš pat pradžių sudarė agrarinis įstatymas, kuris valstybės teritoriją tam tikru santykiu padalijo įvairiems valstybės piliečiams. Įprasti žmonių reikalai – vedybos, žemės paveldėjimas ir perleidimas – neišvengiamai išardė tą pradinį paskirstymą, ir dažnai žemės, kurios buvo skirtos pragyventi daugeliui šeimų, tapdavo vieno asmens valda. Siekiant pašalinti tokią netvarką, nes būtent taip buvo vertinama tokia padėtis, buvo išleistas įstatymas, apribojęs žemės plotą, kurį galėjo valdyti vienas žmogus, iki penkių šimtų jugerių, maždaug trijų šimtų penkiasdešimties angliškų akrų. Tačiau šis įstatymas, nors yra aprašyti vienas ar du jo pritaikymo atvejai, buvo ignoruojamas arba apeinamas, ir turtinė nelygybė nuolat didėjo. Didžioji piliečių dalis išvis neturėjo žemės, o be jos dėl tų laikų sąlygų ir papročių laisvajam žmogui buvo sunku išlikti nepriklausomam. Dabartiniais laikais neturtingas žmogus, nors jis neturi nuosavos žemės, jei turi šiek tiek sankaupų, gali ūkininkauti kito žemėje arba verstis kokia nors smulkia prekyba, o jei neturi sankaupų, jis gali įsidarbinti samdiniu arba amatininku. Bet senovės Romoje turtingųjų žemes dirbo vergai, prižiūrimi prievaizdo, kuris taip pat buvo vergas, taigi neturtingas laisvasis žmogus mažai teturėjo galimybių dirbti išsinuomotą žemę ar įsitaisyti samdiniu. Visais verslais ir gamyba, netgi smulkiąja prekyba taip pat vertėsi turtingųjų

vergai savo šeimininkų naudai, o dėl pastarųjų turtų, valdžios ir globos neturtingam laisvajam žmogui buvo sunku su jais konkuruoti. Todėl žemės neturintys piliečiai vargiai turėjo kokį kitą pragyvenimo šaltinį, išskyrus kasmetinių rinkimų kandidatų mokamas išmokas. Kai tribūnai sumanydavo sukurstyti žmones prieš turtuolius ir didžiūnus, primindavo jiems ankstesnį žemės paskirstymą ir įstatymą, ribojantį tokio pobūdžio privačią nuosavybę, pateikdavo kaip pagrindinį respublikos įstatymą. Žmonės imdavo triukšmingai reikalauti žemės, o turtuoliai ir didžiūnai, kaip nesunku numanyti, būdavo pasiryžę neatiduoti jiems nė lopinėlio. Norėdami šiek tiek apraminti žmones, jie dažnai pasiūlydavo jiems keltis į naują koloniją. Bet užkariautojai Romai net ir tokiais atvejais nereikėdavo siųsti savo piliečių ieškoti laimės, taip sakant, plačiajame pasaulyje, nežinant, kur jie įsikurs. Ji paprastai paskirdavo jiems užkariautas Italijos provincijas, kur jie, būdami respublikos valdose, niekada negalėdavo įkurti nepriklausomos valstybės; geriausiu atveju jie ten sudarydavo tam tikrą savarankišką bendruomenę, kuri, nors ir galėjo leisti vietinius potvarkius savivaldos reikmėms, visada turėdavo paklusti metropolijos nurodymams, jurisdikcijai ir įstatymų leidžiamajai valdžiai. Persikėlimas į tokią koloniją ne tik iš dalies patenkindavo žmones, šitaip dažnai būdavo įkurdinama savotiška įgula naujai užkariautoje provincijoje, kurios paklusnumas antraip galėjo būti abejotinas. Todėl Romos kolonija tiek paties jos įkūrimo būdo, tiek to įkūrimo motyvų požiūriu buvo visiškai kitokia nei Graikijos kolonija. Labai skirtingą reikšmę turi ir patys žodžiai, kuriais lotynų ir graikų kalbose vadinami tie skirtingi steiginiai. Lotyniškas žodis (*colonia*) reiškia tiesiog gyvenvietę svetimoje teritorijoje. Graikiškas žodis (*ἀποικία*), priešingai, reiškia atsisveikinimą su būstu, išvykimą iš namų, išsikraustymą. Tačiau nors romėnų kolonijos daugeliu atžvilgių

skyrėsi nuo graikų, motyvas, skatinęs jas įkurti, buvo vienodai paprastas ir aiškus. Abiem atvejais kolonijos radosi dėl neišvengiamo būtinumo arba dėl aiškaus ir akivaizdaus naudingumo.

Europos kolonijos Amerikoje ir Vakarų Indijoje buvo kuriamos ne dėl būtinumo, ir nors nauda iš jų buvo labai didelė, ji anaiptol nėra tokia aiški ir akivaizdi. Tuo metu, kai jos buvo įkurtos, jų nauda nebuvo suvokta, ji nebuvo nei jų įkūrimo, nei atradimų, sudariusių sąlygas jas įkurti, motyvas, ir to naudingumo pobūdis, mastas ir ribos, ko gero, ir šiandien nėra gerai suvokiami.

Keturioliktajame ir penkioliktajame amžiuje venecijiečiai vykdė labai naudingą prekybą prieskoniais ir kitomis Rytų Indijos prekėmis, kurias jie tiekė kitoms Europos tautoms. Jie daugiausia pirkdavo jas Egipte, kurį tuo metu valdė mameliukai, turkų priešai, o turkai buvo venecijiečių priešai; toks interesų bendrumas, taip pat Venecijos pinigai padėjo užmegzti tokius ryšius, kurie venecijiečiams suteikė bemaž prekybos monopoliją.

Didžiuliai venecijiečių pelnai pakurstė portugalų godumą. Visą penkioliktąjį šimtmetį jie stengėsi rasti jūrų kelią į šalis, iš kurių maurai dykuma gabeno jiems dramblio kaulą ir aukso dulkes. Jie atrado Madeiros, Kanarų, Azorų ir Žaliojo kyšulio salas, Gvinėjos, Loango, Kongo, Angolos ir Benguelos pakrantes ir galiausiai Gerosios vilties kyšulį. Jie seniai troško patys dalyvauti pelningoje venecijiečių prekyboje, ir pastarasis atradimas atvėrė jiems galimybę tai padaryti. 1497 metais Vasco da Gama su keturių laivų flotile išplaukė iš Lisabonos ir po vienuolikos mėnesių kelionės atplaukė į Indostano pakrantę, ir tuo užbaigė visą seriją atradimų, kurie su nepaliaujamu atkaklumu ir su nedideliais pertrūkiais buvo daromi beveik ištisą šimtmetį.

Keleriais metais anksčiau, kai Europa su nerimu sekė portugalų planus, kurių sėkmė dar atrodė abejotina, vienas Genujos laivavedys sumanė dar drąsesnį

planą pasiekti Rytų Indiją plaukdamas į vakarus. Tų šalių padėtis tada Europoje buvo žinoma labai miglotai. Keli ten apsilankę Europos keliautojai padidino atstumą tikriausiai iš naivumo ir nežinojimo, nors tas atstumas tikrai buvo labai didelis ir tiems, kurie negalėjo jo išmatuoti, atrodė bemaž begalinis, o gal ir norėdami sustiprinti savo pačių nuotykių lankantis kraštuose, esančiuose taip be galo toli nuo Europos, įspūdingumą. Kolumbas labai teisingai nutarė, kad kuo ilgesnis kelias plaukiant į rytus, tuo jis bus trumpesnis plaukiant į vakarus. Todėl jis ir pasiūlė pasirinkti šį kelią kaip trumpiausią ir tikriausią, ir jam pavyko įtikinti Kastilijos karalienę Izabelę savo sumanymo realumu. Jis išplaukė iš Paloso uosto 1492 metų rugpjūtį, beveik penkeriais metais anksčiau, nei Vasco da Gamos ekspedicija išplaukė iš Portugalijos, ir po dviejų ar trijų mėnesių kelionės iš pradžių atrado kai kurias mažas Bahamų, arba Lukajų, salas, o paskui ir didelę Santo Domingo salą.

Tačiau šalys, kurias atrado Kolumbas tiek per šią, tiek per paskesnes savo keliones, nė iš tolo nepriminė tų, kurių jis ieškojo. Vietoj Kinijos ir Indostano turtų, išvystytos žemdirbystės ir gyventojų gausumo Santo Dominge ir visose kitose naujojo pasaulio dalyse, kuriose jis lankėsi, jis nerado nieko daugiau, tik nedirbamą, miškais apaugusį ir kelių pusnuogių ir skurdžių laukinių genčių gyvenamą kraštą. Tačiau jis nenorėjo patikėti, kad tai buvo ne tie kraštai, kuriuos aprašė Marco Polo, pirmasis europietis, kuris juose lankėsi ar bent jau paliko Kinijos arba Rytų Indijos aprašymą; dažnai pakakdavo menkiausio panašumo, – tokio, pavyzdžiui, kokį jis įžvelgė tarp Cibao, kalno Santo Dominge pavadinimo, ir Marco Polo paminėto Cipango, – kad jis vėl grįžtų prie savo įsikalto nusistatymo, nors faktai sakė visai ką kita. Savo laiškuose Ferdinandui ir Izabelei atrastuosius kraštus jis pavadino Indijomis.

Jis nė kiek neabejojo, kad tai buvo tolimiausi Marco Polo aprašytų šalių kraštai, kad jie nelabai toli nuo Gango, arba nuo kadaise Aleksandro nukariautų šalių. Net kai pagaliau įsitikino, kad tai visai kiti kraštai, jis vis tiek puoselėjo viltį, kad tos turtingos šalys yra netoli, ir per kitą kelionę plaukė jų ieškoti palei žemyno pakrantę ir link Darjeno sąsmaukos.

Dėl tos Kolumbo klaidos Indijos vardas nuo tada visiems laikams prilipo toms nelaimingoms šalims; ir kai jau buvo galutinai išsiaiškinta, kad jos neturi nieko bendra su senąja Indija, jos buvo pavadintos Vakarų Indija, kad skirtųsi nuo pastarosios, kuri buvo pavadinta Rytų Indija.

Bet Kolumbui buvo svarbu, kad jo atrastos šalys, kad ir kokios jos būtų, Ispanijos karaliaus dvarui būtų pristatytos kaip labai reikšmingos; tačiau tai, kas sudaro tikrąjį kiekvienos šalies turtą, jų žemių gyvulinė ir augalinė produkcija tuo metu ten buvo tokia, kad niekaip nepateisino tokio jų pristatymo.

Didžiausias Santo Domingo gyvavedis keturkojis buvo koris, kažkas tarp žiurkės ir triušio, p. Buffono laikytas tuo pačiu gyvūnu, kuris Brazilijoje vadinamas *aperea*. Tie gyvūnai, kaip atrodo, niekada nebuvo labai gausūs, ir kalbama, kad ispanų šunys ir katės jau seniai juos beveik visai išnaikino, lygiai kaip ir kai kurias kitas dar mažesnių gyvūnų rūšis. Visi tie gyvūnai kartu su gana stambiu driežu, vadinamu ivana arba iguana, ir sudarė pagrindinį gyventojų gyvulinį maistą.

Augalinis tų kraštų gyventojų maistas, nors dėl jų darbštumo stokos ne itin gausus, nebuvo toks jau skurdus. Jį sudarė kukurūzai, batatai, bulvės, bananai ir kt. – augalai, kurie tada buvo visiškai nežinomi Europoje ir vėliau niekada čia nebuvo labai vertinami ar laikomi tokiais pat maistingais, kaip įprastos grūdinės ir ankštinės kultūros, auginamos šioje pasaulio dalyje nuo neatmenamų laikų.

Tiesa, vilnamedžiai teikė medžiagą labai svarbiai gamybos šakai, medvilnė tais laikais europiečiams neabejotinai buvo vertingiausias tų salų augalinis produktas. Bet nors penkioliktojo amžiaus pabaigoje muslinas ir kiti medvilniniai Rytų Indijos audiniai kiekvienoje Europos dalyje buvo labai vertinami, pati medvilnė joje dar niekur nebuvo apdirbama. Todėl net ir medvilnė tuo metu europiečiams negalėjo atrodyti labai svarbus produktas.

Nei atrastų šalių gyvūnijos, nei jų augalijos pasaulyje neradęs nieko tokio, kas leistų pristatyti tas šalis kaip labai naudingas, Kolumbas atkreipė dėmesį į jų mineralus; jis puoselėjo viltį, kad šitos trečiosios viešpatijos turtingumas visiškai atlygins pirmųjų dviejų nereikšmingumą. Maži aukso gabaliukai, kuriais vietiniai gyventojai puošė savo drabužius ir kuriuos, kaip jam buvo pasakyta, jie dažnai rasdavo nuo kalnų krintančiuose srautuose ir upokšniuose, Kolumbui buvo pakankamas įrodymas, kad tuose kalnuose glūdi didžiuliai aukso klodai. Todėl Santo Domingas buvo apibūdintas kaip aukso pertekusi šalis, taigi (pagal ne tik šių laikų, bet ir to meto prietarus) neišsenkamas tikro turto šaltinis Ispanijos karūnai ir karalystei. Kai grįžęs iš savo pirmosios kelionės Kolumbas iškilmingai buvo pristatytas Kastilijos ir Aragono valdovams, svarbiausi jo atrastų šalių produktai buvo nešami iškilmingos procesijos priekyje. Vieninteliai vertingi daiktai ten buvo tik kelios mažos auksinės juostelės, apyrankės ir kiti auksiniai papuošalai, taip pat keletas medvilnės gniutulų. Visa kita tik stebino žmones ir žadino smalsumą: keletas neįtikėtino dydžio nendrių, keletas paukščių nepaprastai gražių spalvų plunksnomis ir kelios didžiulių aligatorių ir lamantinų iškamšos; visos procesijos priešakyje ėjo šeši ar septyni nelaimingi tenykščiai gyventojai, kurių savotiška odos spalva ir išvaizda smarkiai paryškino viso reginio egzotiškumą.

Kolumbo pristatymų rezultatas buvo tas, kad Kastilijos taryba nusprendė įjungti į savo valdas šalis, kurių gyventojai akivaizdžiai negalėjo apsiginti. Dievobaimingas tikslas atversti juos į krikščioniškąjį tikėjimą pateisino tą neteisingą sumanymą. Bet vienintelis motyvas, skatinęs Kolumbą to imtis, buvo viltis, kad ten jis ras aukso lobius; norėdamas suteikti šiam motyvui didesnį svorį, jis pasiūlė, kad pusė viso ten rasto aukso ir sidabro priklausys karūnai. Taryba pritarė šiam pasiūlymui.

Kol visas ar beveik visas auksas, kurį pirmieji nuotykių ieškotojai plukdė į Europą, buvo įsigyjamas labai lengvu būdu – apiplėšiant negalinčius apsiginti tenykščius gyventojus, matyt, nebuvo sunku mokėti net ir tokį didelį mokestį. Bet kai Santo Dominge ir visose kitose Kolumbo atrastose šalyse per kokius šešerius ar aštuonerius metus iš vietinių gyventojų buvo atimta absoliučiai viskas, ką jie turėjo, ir kai norint gauti daugiau aukso reikėjo raustis kasyklose, galimybių mokėti tokį mokestį nebeliko. Iš pradžių, kaip pasakojama, griežtas mokesčio išreikalavimas privertė visiškai palikti Santo Domingo kasyklas, kurios nuo to laiko niekada nebebuvo eksploatuojamos. Tada mokestis buvo sumažintas iki trečdalio, vėliau – iki penktadalio, dar vėliau – iki dešimtadalio ir pagaliau iki vienos dvidešimtosios visos aukso kasyklų produkcijos dalies. Sidabro mokestis ilgą laiką buvo lygus penktadaliui visos produkcijos. Jis buvo sumažintas iki dešimtadalio tik šiame šimtmetyje. Tačiau pirmieji nuotykių ieškotojai nelabai domėjosi sidabru. Tai, kas buvo mažiau vertinga nei auksas, nenusipelnė jų dėmesio.

Tas pats motyvas, kaip atrodo, skatino ir visus kitus, po Kolumbo kelionių vykusius ispanų žygius į naująjį pasaulį. Būtent šventas aukso troškulys nuvedė Ojedą, Nicuesą ir Vasco Núñezą de Balboą į Darieno sąsmauką, Cortésą – į Meksiką, Almagro ir Pizarro –

į Čilę ir Peru. Kai šie nuotykių ieškotojai atplaukdavo į nežinomą krantą, jų pirmasis klausimas visada būdavo, ar čia galima rasti aukso, ir nuo atsakymo į šį klausimą priklausydavo, ką jie nuspręsdavo – ar palikti šią šalį, ar įsikurti joje.

Tačiau iš visų tų brangių ir rizikingų sumanymų, privedančių prie bankroto daugelį jais susižavinčių žmonių, nė vienas nesužlugdo taip garantuotai, kaip naujų aukso ir sidabro kasyklų paieška. Tai, ko gero, pati nesėkmingiausia loterija pasaulyje: joje laimėjusiųjų išlošis mažiausiai atitinka tų, kurie ištraukia tuščią bilietą, nuostolius, nes ne tik laimėjimų yra nedaug, o tuščių bilietų daug, bet ir įprastinė bilieto kaina yra visas labai turtingo žmogaus turtas. Kasyklos, užuot atlyginusios į jas įdėtą kapitalą ir davusios pelną, paprastai suryja ir kapitalą, ir pelną. Tai toks verslas, kurį apdairus įstatymų leidėjas, geidžiantis padidinti savo tautos kapitalą, turėtų skatinti kuo mažiausiai, arba turėtų nesistengti nukreipti į jį didesnę kapitalo dalį, nei jo ten nutekėtų savaime. Faktiškai beveik visi žmonės taip absurdiškai pasikliauja savo sėkme, kad esant bent mažiausiai pasisekimo tikimybei į šį verslą savaime nukeliauja pernelyg didelė kapitalo dalis.

Bet nors blaivus protas ir patirtis tokius sumanymus visada vertino nepaprastai nepalankiai, to negalima pasakyti apie žmonių godumą. Ta pati aistra, kuri daugeliui žmonių įteigė absurdišką filosofinio akmens idėją, kitiems įteigė tokią pat absurdišką mintį apie pasakiškai turtingas aukso ir sidabro kasyklas. Jie net nesusimąstė apie tai, kad tų metalų vertę visais amžiais ir visose tautose iš esmės lėmė jų retumas ir kad jų retumą lėmė tai, jog gamta išdėliojo juos šen ir ten labai mažais kiekiais, ir tai, jog tuos mažus kiekius ji beveik visur aplipdė kietomis ir sunkiai apdorojamomis medžiagomis, dėl to norint juos išgauti visur prireikia daug darbo ir išlaidų. Jie vylėsi, kad

daugelyje vietų tų metalų gyslos gali būti tokios pat didelės ir gausios, kokios paprastai būna švino, vario, cinko ar geležies gyslos. Sero Walterio Raleigh'io svajonė apie aukso miestą ir Eldorado šalį gali paliudyti, kad net išmintingi žmonės ne visada išvengia tokių keistų iliuzijų. Praėjus daugiau nei šimtui metų po to didžio žmogaus mirties jėzuitas Gumilla vis dar buvo įsitikinęs tos nuostabios šalies realumu ir nepaprastai karštai ir, drįstu pasakyti, labai nuoširdžiai kalbėjo apie tai, koks būtų laimingas galėdamas nešti Evangelijos šviesą žmonėms, kurie gali taip dosniai atsilyginti misionieriui už jo dievobaimingą triūsą.

Ispanų atrastose šalyse dabar jau nėra nė vienos aukso ar sidabro kasyklos, kurią dar vertėtų eksploatuoti. Pirmųjų nuotykių ieškotojų neva ten rasti tų metalų kiekiai tikriausiai buvo smarkiai padidinti, lygiai kaip ir tų kasyklų, kurias eksploatuoti jie iškart ėmėsi, produktyvumas. Bet pasakojimų apie tai, ką rado tie nuotykių ieškotojai, pakako sukurstyti visų jų tėvynainių godumui. Kiekvienas ispanas, susiruošęs keliauti į Ameriką, tikėjosi atrasiąs Eldoradą. Fortūna šiuo atveju taip pat padarė tai, ką ji darydavo labai retai. Ji tam tikru mastu įgyvendino perdėtas savo gerbėjų viltis ir pateikė jiems ne ką mažiau tų brangiųjų metalų, nei jie tikėjosi aptikti, kai buvo atrastos ir užkariautos Meksika ir Peru (pirmoji buvo atrasta praėjus maždaug trisdešimt metų, antroji – praėjus maždaug keturiasdešimt metų po pirmosios Kolumbo ekspedicijos).

Taigi sumanymas pradėti prekybą su Rytų Indija sudarė galimybę atrasti Vakarų Indiją. Sumanymas užkariauti suteikė ispanams galimybę kurtis tose naujai atrastose šalyse. Užkariauti tas šalis skatinęs motyvas buvo sumanymas eksploatuoti aukso ir sidabro kasyklas, ir įvykių tėkmė, kurios žmogaus išmintis neįstengia numatyti, padarė tą sumanymą daug sėkmingesnį, nei jo iniciatoriai turėjo pagrindo tikėtis.

Panašiomis chimeriškomis vizijomis vadovavosi ir visų kitų Europos tautų pirmieji nuotykių ieškotojai, bandę įsikurti Amerikoje, bet jiems sekėsi jau ne taip gerai. Tik praėjus šimtui metų nuo pirmųjų atkilėlių įsikūrimo Brazilijoje ten buvo aptiktos sidabro, aukso ir deimantų radimvietės. Anglijos, Prancūzijos, Olandijos ir Danijos kolonijose jų taip ir nebuvo rasta, bent jau nė vienos, kuri dabar būtų laikoma verta eksploatuoti. Tačiau pirmieji anglų naujakuriai Šiaurės Amerikoje pasiūlė karaliui penktadalį aukso ir sidabro, kurių ten gali būti rasta, mainais už jiems suteiktas privilegijas. Serui Walteriui Raleigh'iui, Londono ir Plimuto bendrovėms, Plimuto miesto tarybai ir kt. išduotuose privilegijų raštuose nurodoma, kad tas penktadalis priklauso karaliui. Tikėjęsi atrasti aukso ir sidabro telkinius, tie pirmieji naujakuriai kartu tikėjosi atrasti šiaurės vakarų kelią į Rytų Indiją. Iki šiol tos jų viltys nepasiteisino.

Antra dalis

Naujųjų kolonijų klestėjimo priežastys

Civilizuotos tautos, kuri užvaldo negyvenamą kraštą arba gyvenamą taip retai, kad vietiniai lengvai užleidžia vietą naujiems atkilėliams, kolonija turtėja ir suklesti greičiau nei bet kuri kita žmonių visuomenė.

Kolonistai atsiveža žinių apie žemdirbystę ir kitus naudingus amatus, kurios yra aukštesnio lygio nei laukinių ir barbariškų tautų natūraliai per daugelį šimtmečių įgytos žinios. Jie taip pat atsiveža įprotį paklusti, tam tikrą supratimą apie tvirtą valdžią, kokia yra jų pačių šalyje, apie įstatymų sistemą, kuria remiasi valdžia, ir apie sutvarkytą teisingumo vykdymą; ir jie, žinoma, kažką panašaus įkuria savo naujoje

gyvenvietėje. Tačiau laukinėse ir barbariškose tautose po to, kai įstatymai ir valdžia įtvirtinami tiek, kiek būtina jų apsaugai, natūrali įstatymų ir valdžios pažanga vyksta lėčiau nei natūrali amatų pažanga. Kiekvienas kolonistas gauna daugiau žemės nei įstengia apdirbti. Jam nereikia mokėti jokios rentos ir vargu ar reikia mokėti kokius nors mokesčius. Su jokiu žemvaldžiu jam nereikia dalytis derliumi, o valdovo dalis paprastai yra visai nedidelė. Jis turi stiprų motyvą stengtis pagaminti kiek galima daugiau, nes beveik viskas atiteks jam pačiam. Tačiau žemės paprastai jis turi tiek daug, kad net triūsdamas iš visų jėgų, pagelbstimas kitų žmonių, kuriuos jam pasiseka pasamdyti, retai kada pagamina bent dešimtadalį to, ką galėtų pagaminti. Todėl jis stengiasi surinkti darbininkus iš visur ir mokėti jiems dosniausius atlyginimus. Bet tie dosnūs atlyginimai, taip pat žemės gausa ir pigumas greitai paskatina tuos darbininkus palikti jį, patiems tapti žemės savininkais ir lygiai taip pat dosniai mokėti kitiems darbininkams, kurie netrukus palieka juos dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių šie paliko savo šeimininkus. Dosnus darbo atlyginimas skatina vedybas. Trapiais vaikystės metais vaikai yra gerai maitinami ir deramai prižiūrimi, o kai jie užauga, jų darbo vertė daugsyk viršija jų išlaikymo išlaidas. Kai jie subręsta, didelė darbo kaina ir maža žemės kaina leidžia jiems įsikurti taip pat, kaip darė jų tėvai.

Kitose šalyse žemės renta ir pelnas suryja atlyginimus ir du aukštesnieji žmonių sluoksniai engia žemesnįjį. O naujose kolonijose dviejų aukštesniųjų sluoksnių interesai verčia juos elgtis su žemesniuoju dosniai ir žmoniškai, bent jau ten, kur tas žemesnysis sluoksnis nėra vergai. Nepaprastai derlingos nedirbamos žemės galima įsigyti pusvelčiui. Pajamų padidėjimas, kurio tikisi žemės savininkas, visada ir ūkininkaujantis joje, iš jos pagerinimo, sudaro jo pelną, kuris tokiomis

aplinkybėmis paprastai yra labai didelis. Bet to didžiulio pelno neįmanoma gauti nesamdant kitų žmonių žemei paruošti ir dirbti; tai padaryti labai sunku dėl disproporcijos tarp didelių žemės plotų ir nedidelio gyventojų skaičiaus, kaip paprastai būna naujose kolonijose. Todėl žemės savininkas nesidera dėl atlyginimo, jam reikia pasisamdyti žmonių bet kokia kaina. Dideli atlyginimai už darbą skatina gyventojų skaičiaus augimą. Geros žemės pigumas ir gausumas skatina geriau ją įdirbti ir įgalina savininkus mokėti tuos didelius atlyginimus. Beveik visa žemės kaina ir susideda iš tų atlyginimų, ir net jei kaip darbo užmokestis jie laikomi dideliais, kaip tokio vertingo dalyko kaina jie yra maži. Viskas, kas skatina gyventojų skaičiaus augimą ir geresnį žemės dirbimą, skatina ir realaus turto ir galios didėjimą.

Kaip galima spręsti, daugelio senovės Graikijos kolonijų turtėjimas ir galios augimas taip pat buvo labai spartus. Kai kurios jų per vieną ar du šimtmečius, kaip atrodo, ėmė varžytis su savo metropolijomis ar net pralenkė jas. Sirakūzai ir Akragantas Sicilijoje, Tarentas ir Lokrai Italijoje, Efesas ir Miletas Mažojoje Azijoje, kaip galima spręsti iš visų liudijimų, prilygo bet kuriam senovės Graikijos miestui. Nors šios kolonijos buvo įkurtos vėliau, vis dėlto dailieji amatai, filosofija, poezija ir iškalbos menas jose, atrodo, išsiplėtojo taip pat anksti ir buvo taip pat ištobulinti, kaip ir bet kurioje metropolijos dalyje. Pažymėtina, kad dviejų seniausių Graikijos filosofų, Talio ir Pitagoro, mokyklos buvo įkurtos ne senovės Graikijoje, bet viena jos Azijos, kita – Italijos kolonijoje. Visos tos kolonijos buvo įsikūrusios laukinių ir barbariškų tautų gyvenamose šalyse, kuriose buvo nesunku rasti vietos naujakuriams. Ten pakako geros žemės, o kadangi naujakuriai buvo visiškai nepriklausomi nuo metropolijos, jie galėjo laisvai tvarkyti savo reikalus taip, kaip, jų nuomone, reikalavo jų pačių interesai.

Romos kolonijų istorija anaiptol nėra tokia įstabi. Tiesa, kai kurios iš jų, tokios kaip Florencija, per daugelį šimtmečių ir po to, kai žlugo jų metropolijos, išaugo į stiprias valstybes. Bet nė vienos iš jų pažanga, kaip atrodo, nebuvo labai sparti. Jos visos buvo įkurtos užkariautose provincijose, kurios daugeliu atvejų jau iki tol buvo tankiai gyvenamos. Kiekvienam kolonistui skiriamas žemės plotas retai būdavo didelis, ir kadangi kolonijos nebuvo nepriklausomos, jos ne visada galėjo laisvai tvarkyti savo reikalus taip, kaip, jų nuomone, reikalavo jų pačių interesai.

Derlingų žemių gausumu europiečių kolonijos Amerikoje ir Vakarų Indijoje buvo panašios į senovės Graikijos kolonijas ar net už jas pranašesnės. Priklausymu nuo metropolijos jos buvo panašios į senovės Romos kolonijas, bet didžiulis atstumas nuo Europos visose jose daugiau ar mažiau sušvelnino tos priklausomybės pasireiškimą. Dėl didelio atstumo metropolija mažiau matė ir mažiau galėjo kištis. Jų elgesys savais būdais siekiant savų interesų daugeliu atvejų būdavo toleruojamas, nes Europoje apie jį nebūdavo žinoma arba jo nesuprasdavo, o kai kuriais atvejais jį tiesiog pakęsdavo ir nusileisdavo, nes dėl atstumo buvo sunku jas sudrausminti. Netgi žiauri ir despotiška Ispanijos vyriausybė daugeliu atvejų turėjo atšaukti ar sušvelninti savo įsakymus kolonijų valdžiai, baimindamasi visuotinio maišto. Todėl visų Europos kolonijų turtėjimas, gyventojų skaičiaus didėjimas ir gamybos augimas buvo labai ženklus.

Ispanijos karaliaus dvaras, turėdamas savo dalį aukso ir sidabro gavyboje, nuo pat jos kolonijų įsikūrimo gaudavo tam tikrų pajamų. Tos pajamos buvo tokio pobūdžio, kad skatino žmonių godumą perdėtai tikėtis dar didesnių turtų. Todėl nuo pat įsikūrimo Ispanijos kolonijos sulaukė labai didelio metropolijos dėmesio, o kitų Europos tautų kolonijos ilgai buvo kone pamirštos. Pirmosios, ko gero, labiau nesuklestėjo

dėl tokio dėmesio, o antrosios nieko neprarado dėl tokio ignoravimo. Palyginti su valdomu plotu, Ispanijos kolonijos laikomos mažiau apgyvendintomis ir ne tokiomis klestinčiomis, kaip beveik visų kitų Europos valstybių kolonijos. Tačiau net ir Ispanijos kolonijų gyventojų skaičiaus didėjimas ir gamybos augimas neabejotinai buvo labai spartus ir labai ženklus. Ulloa teigia, kad Limos miestas, įkurtas užkariavus šalį, jau prieš trisdešimt metų turėjo penkiasdešimt tūkstančių gyventojų. Kitas, buvęs skurdus indėnų kaimelis, to paties autoriaus teigimu, jo laikais irgi buvo toks pat didelis miestas. Gemelli Careri, apie kurį, tiesa, kalbama, kad jis tebuvo apsimetėlis keliautojas, bet kuris, kaip atrodo, apie viską rašė remdamasis labai gera informacija, teigia Meksiko miestą turint šimtą tūkstančių gyventojų; šis skaičius, nors ispanų autoriai linkę perdėti, yra, ko gero, daugiau nei penkis kartus didesnis už buvusį Montesumos laikais. Tie skaičiai gerokai viršija Bostono, Niujorko ir Filadelfijos, trijų didžiausių Anglijos kolonijų miestų, gyventojų skaičių. Prieš užkariaujant ispanams nei Meksikoje, nei Peru nebuvo darbinių gyvulių. Vienintelis nešulinis gyvulys buvo lama, bet jos pajėgumas, kaip atrodo, buvo gerokai menkesnis nei paprasto asilo. Šios šalys neturėjo plūgo. Jos nenaudojo geležies. Jos neturėjo kaldintų monetų ir jokių kitokių pripažintų prekybos priemonių. Jų prekyba vyko natūrinių mainų būdu. Tam tikras medinis kastuvas buvo pagrindinis jų žemdirbystės įnagis. Vietoj peilių ir kirvių jie naudojo aštriabriaunius akmenis, siuvo iš žuvų kaulų pasidarytomis adatomis ir siūlais iš tvirtų kai kurių gyvulių sausgyslių; tie daiktai, kaip atrodo, buvo ir pagrindiniai jų prekybos įrankiai. Tokioje situacijoje sunku įsivaizduoti, kad abi tos imperijos galėtų pasiekti tokį lygį kaip dabar, kai jose gausiai įveista visokiausių Europos gyvulių, kai jos buvo išmokytos naudoti geležį, plūgą ir daugelio Euro-

pos amatų. Tačiau kiekvienos šalies gyventojų skaičius turi būti proporcingas jos gerovės ir išsivystymo lygiui. Nors po užkariavimo vietiniai gyventojai buvo žiauriai naikinami, tos dvi didelės imperijos dabar, ko gero, turi daugiau gyventojų nei kada nors anksčiau; ir patys žmonės dabar neabejotinai yra visai kitokie, nes turime pripažinti, kad ispanų palikuoniai kreolai daugeliu atžvilgių yra pranašesni už senovės indėnus.

Po ispanų gyvenviečių portugalų gyvenvietės Brazilijoje yra seniausios iš visų Europos tautų gyvenviečių Amerikoje. Bet kadangi ilgą laiką po jos atradimo ten nebuvo rasta nei aukso, nei sidabro klodų ir dėl to ši kolonija neteikė karūnai pajamų ar teikė jų labai mažai, tai ilgą laiką ji buvo beveik visai metropolijos ignoruojama; ir tuo ignoravimo laikotarpiu šalis išaugo į didelę ir galingą koloniją. Kai Portugaliją valdė Ispanija, Braziliją užpuolė Olandija ir užėmė septynias iš keturiolikos ją sudariusių provincijų. Olandai tikėjosi netrukus užkariauti ir kitas septynias, bet tuo metu Portugalija susigrąžino nepriklausomybę, atidavusi sostą Bragansų šeimai. Tada olandai, kaip ispanų priešai, tapo portugalų draugais, nes šie taip pat buvo ispanų priešai. Todėl olandai sutiko palikti Portugalijos karaliui tą Brazilijos dalį, kurios jie dar nebuvo užkariavę, o šis sutiko palikti jiems jų užkariautąją dalį manydamas, kad neverta dėl jos ginčytis su tokiais gerais sąjungininkais. Tačiau netrukus Olandijos valdžia ėmė engti portugalų kolonistus, kurie, užuot gaišę laiką ir skundęsi, griebėsi ginklų prieš savo naujuosius šeimininkus ir savo narsa ir ryžtingumu, senajai tėvynei, tiesa, nuolaidžiaujant, bet atvirai nepalaikant, išvijo juos iš Brazilijos. Supratę, kad nepavyks išlaikyti jokios šalies dalies, olandai turėjo sutikti, kad visa kolonija būtų grąžinta Portugalijos karalystei. Manoma, kad šioje kolonijoje gyvena daugiau nei šeši šimtai tūkstančių žmonių, portugalų arba portugalų kilmės,

kreolų, mulatų ir maišyto portugalų ir brazilų kraujo. Jokioje kitoje kolonijoje Amerikoje, kaip manoma, negyvena tiek daug europietiškos kilmės žmonių.

Penkioliktojo amžiaus pabaigoje ir beveik visą šešioliktąjį šimtmetį Ispanija ir Portugalija buvo dvi didžiosios jūrų valstybės, nes nors Venecijos prekyba siekė kiekvieną Europos kampelį, jos laivai retai kada išplaukdavo iš Viduržemio jūros. Remdamiesi atradėjų teise, ispanai teigė visą Ameriką priklausant jiems; ir nors jie negalėjo sukliudyti tokiai didelei jūrų valstybei kaip Portugalija kurtis Brazilijoje, jų vardas tais laikais kėlė tokį siaubą, kad dauguma kitų Europos tautų bijojo steigti kolonijas kurioje nors to didžiulio žemyno dalyje. Ispanai išžudė visus prancūzus, pabandžiusius įsikurti Floridoje. Tačiau po jų vadinamosios Nenugalimosios armados pralaimėjimo ar nesėkmės šešioliktojo amžiaus pabaigoje prasidėjęs jų jūrinės galios saulėlydis nebeleido jiems ir toliau kliudyti kitoms Europos tautoms kurti savo kolonijas Amerikoje. Todėl šešioliktajame amžiuje visos didžiosios tautos, turėjusios uostus prie vandenyno, – anglai, prancūzai, olandai, danai, švedai – bandė kurti gyvenvietes naujajame pasaulyje.

Švedai kūrėsi Naujajame Džersyje; ir dabar ten gyvena nemažai švedų šeimų, o tai rodo, kad ši kolonija, galimas daiktas, būtų klestėjusi, jei metropolija būtų ją globojusi. Bet Švedija ją ignoravo, todėl netrukus ją prarijo olandams priklausiusi Niujorko kolonija, kuri 1674 metais atiteko Anglijai.

Vieninteliai kraštai naujajame pasaulyje, kada nors priklausę danams, buvo mažos Šv. Tomo ir Santa Cruso salos. Abi šias nedideles gyvenvietes valdė privilegijuota bendrovė, kuri turėjo išimtinę teisę supirkti visą perteklinę kolonistų produkciją ir tiekti jiems visas reikalingas kitų šalių prekes ir todėl tiek supirkdama, tiek parduodama ne tik turėjo galią juos engti, bet ir jautė didžiulę pagundą tai daryti. Išimtines teises

turinčios pirklių bendrovės valdžia yra, ko gero, pati blogiausia valdžia bet kuriai šaliai. Tačiau ir ji neįstengė visiškai sustabdyti tų kolonijų pažangos, nors gerokai ją sulėtino ir susilpnino. Ankstesnis Danijos karalius likvidavo tą bendrovę, ir nuo to laiko tų kolonijų suklestėjimas buvo labai ženklus.

Olandų gyvenvietės Vakarų Indijoje, kaip ir Rytų Indijoje, iš pradžių buvo valdomos vienos privilegijuotos bendrovės. Todėl nors dalies kolonijų pažanga ir buvo gana ryški, palyginti su bemaž bet kurios kitos seniai įsikūrusios ir apgyvendintos šalies pažanga, tačiau palyginti su daugumos naujųjų kolonijų pažanga, ji buvo vangi ir lėta. Surinamo kolonija, nors labai didelė, vis dar tebėra menkiau išsivysčiusi nei dauguma cukraus gamyba garsėjančių kitų Europos šalių kolonijų. Naujosios Belgijos kolonija, dabar padalyta į Niujorko ir Naujojo Džersio provincijas, tikriausiai irgi netrukus būtų tapusi gana didelė, net jei ir būtų likusi olandų valdžioje. Derlingų žemių gausumas ir pigumas yra tokie galingi klestėjimo veiksniai, kad net blogiausia valdžia vargiai gali sukliudyti jiems efektyviai reikštis. Be to, didelis atstumas nuo metropolijos leistų kolonistams imtis kontrabandos ir taip daugiau ar mažiau išvengti monopolijos, suteiktos jų atžvilgiu tai bendrovei. Šiuo metu ta bendrovė visiems olandų laivams leidžia prekiauti su Surinamu, už leidimą sumokėjus du su puse procento jų krovinio vertės; sau ji pasiliko tiktai tiesioginę prekybą tarp Afrikos ir Amerikos, kurią sudaro beveik vien prekyba vergais. Toks bendrovės privilegijų sušvelninimas yra, matyt, pagrindinė priežastis, dėl kurios ši kolonija dabar taip suklestėjo. Olandams priklausančios dvi svarbios salos, Kiurasao ir Eustatijos, yra laisvieji uostai, atviri visų tautų laivams; ši laisvė geresnių kolonijų, kurių uostai atviri tik vienos tautos laivams, apsuptyje buvo svarbiausia tų dviejų nederlingų salų suklestėjimo priežastis.

Privilegijuotos bendrovės valdžiai beveik visą praėjusį šimtmetį ir dalį dabartinio buvo atiduota ir Prancūzijai priklausanti Kanados kolonija. Dėl tokio nepalankaus valdymo jos pažanga neišvengiamai buvo labai lėta, palyginti su kitomis naujomis kolonijomis, bet ji gerokai paspartėjo, kai bendrovė buvo likviduota žlugus garsiajam Misisipės projektui. Kai tą šalį ėmė valdyti anglai, jie joje rado jau beveik dvigubai daugiau gyventojų, nei tėvas Charlevoix nurodė maždaug prieš dvidešimt ar trisdešimt metų. Tas jėzuitas apkeliavo visą šalį ir neturėjo nusistatymo pavaizduoti ją mažesnę, nei ji iš tikrųjų buvo.

Prancūzijai priklausančią Santo Domingo koloniją įkūrė piratai ir plėšikai, kuriems ilgą laiką nereikėjo Prancūzijos apsaugos ir kurie nepripažino jos valdžios; o kai ta banditų padermė tapo tokia panaši į piliečius, kad tą valdžią pripažino, daugelį metų ją reikėjo vykdyti nepaprastai atsargiai. Tuo laikotarpiu kolonijos gyventojų skaičius augo ir gerovė kilo labai sparčiai. Net išimtines teises turėjusios bendrovės, kuriai ji kurį laiką buvo pavaldi, kaip ir visos kitos Prancūzijos kolonijos, priespauda negalėjo visiškai šito sustabdyti, nors neabejotinai sulėtino jos pažangą. Kai tik ji buvo išlaisvinta iš tos priespaudos, jos pažanga vėl ėmė spartėti. Dabar ši kolonija yra svarbiausia cukraus gamintoja Vakarų Indijoje, ir teigiama, kad cukraus ji pagamina daugiau nei visos cukrų gaminančios Anglijos kolonijos kartu sudėjus. Apskritai ir visos kitos cukrų gaminančios Prancūzijos kolonijos smarkiai klesti.

Bet nė vienos kolonijos pažanga nebuvo tokia sparti, kaip anglams priklausančių kolonijų Šiaurės Amerikoje.

Gausybė gerų žemių ir laisvė patiems savo nuožiūra tvarkyti savo reikalus buvo, kaip atrodo, dvi svarbiausios visų naujųjų kolonijų klestėjimo priežastys.

Gerų žemių gausumu Anglijos kolonijos Šiaurės Amerikoje, nors neabejotinai dosniai aprūpintos, vis dėlto atsiliko nuo Ispanijos ir Portugalijos kolonijų ir neaplenkė kai kurių iki pastarojo karo prancūzams priklausiusių kolonijų. Tačiau Anglijos kolonijų politinės institucijos buvo kur kas palankesnės žemdirbystei ir jos plėtrai nei tų kitų trijų tautų kolonijų institucijos.

Pirma, nedirbamų žemių sutelkimas vienose rankose, nors nebuvo visiškai uždraustas, Anglijos kolonijose buvo kur kas labiau apribotas nei kitose. Kolonijų įstatymas, įpareigojantis kiekvieną žemės savininką apibrėžtą laiką dirbti ir gerinti tam tikrą savo žemių dalį ir skelbiantis, kad šio reikalavimo nesilaikymo atveju apleistos žemės yra atiduotinos bet kuriam kitam asmeniui, nors, ko gero, nebuvo vykdomas labai griežtai, vis dėlto davė tam tikrą rezultatą.

Antra, Pensilvanijoje nėra pirmagimystės teisės, ir žemė, kaip ir kilnojamasis turtas, yra po lygiai padalijama visiems šeimos vaikams. Trijose Naujosios Anglijos provincijose vyriausiasis sūnus gauna tiktai dvigubą dalį, kaip nurodyta Mozės įstatymuose. Todėl nors tose provincijose pernelyg dideli žemės plotai kartais gali būti sutelkti vieno asmens rankose, vienos ar dviejų kartų laikotarpiu jie vėl turėtų būti išdalyti. Tiesa, kitose Anglijos kolonijose, kaip ir pačioje Anglijoje, pirmagimystės teisė galioja. Tačiau visose Anglijos kolonijose žemių, kurios turimos kaip paveldimas lenas, valdymo sąlygos palengvina jų perleidimą, ir asmuo, gavęs didelį žemės plotą, paprastai būna suinteresuotas didžiąją jos dalį kuo greičiau perleisti ir imti už tai tik nedidelę rentą. Ispanijos ir Portugalijos kolonijose paveldint visas tas dideles valdas, su kuriomis susietas koks nors garbingas titulas, galioja vadinamoji *majorazzo*[1] teisė. Tos valdos pereina vie-

[1] *Jus majoratus.*

nam asmeniui ir faktiškai yra paveldimos ir neperleidžiamos. Tiesa, Prancūzijos kolonijos tvarkosi pagal Paryžiaus paprotinę teisę, kuri žemės paveldėjimo klausimu jaunesniesiems vaikams daug palankesnė nei Anglijos įstatymai. Bet Prancūzijos kolonijose, jei kokia nors žemės valdos, kurią kilmingasis turi riterio ir vasalo teise, dalis yra perleidžiama, tam tikrą laiką galioja jos atpirkimo teisė, priklausanti senjoro arba tos šeimos įpėdiniui; visos šalies didžiausios žemės valdos tokiomis sąlygomis priklauso kilmingiesiems, ir tai neišvengiamai apsunkina jų perleidimą kitiems. Tačiau naujoje kolonijoje didelė nedirbama žemės valda veikiausiai bus daug greičiau išskaidyta perleidimo, o ne paveldėjimo būdu. Kaip jau pažymėjome, pagrindinės spartaus naujųjų kolonijų suklestėjimo priežastys yra gerų žemių gausa ir pigumas. Žemės sutelkimas vienose rankose panaikina tą gausą ir pigumą. Be to, nedirbamos žemės sutelkimas vienose rankose yra didžiausia kliūtis ją gerinti. Bet darbas, panaudojamas žemei dirbti ir gerinti, teikia visuomenei didžiausią ir vertingiausią produkciją. Šiuo atveju darbo produktas apmoka ne tik darbo užmokestį ir tą darbą samdančio kapitalo pelną, bet ir jo dirbamos žemės rentą. Todėl anglų kolonistų darbas, daugiausia naudojamas žemei įdirbti ir gerinti, teikia didesnę ir vertingesnę produkciją nei darbas tų kitų trijų tautų kolonijose, kur jis dėl žemės sutelkimo vienose rankose daugiau ar mažiau yra nukreipiamas į kitas veiklos rūšis.

Trečia, anglų kolonistų darbas ne tik duoda didesnę ir vertingesnę produkciją, bet ir dėl tenykščių nedidelių mokesčių didesnė tos produkcijos dalis priklauso jiems patiems, todėl jie gali ją kaupti ir panaudoti įdarbinti didesniam darbo kiekiui. Anglų kolonistai iki šiol nė kiek neprisidėjo nei prie metropolijos gynybos, nei prie jos civilinės valdžios išlaikymo. Priešingai, iki šiol juos pačius gynė metropolija beveik išimtinai savo pačios

lėšomis. Tačiau išlaidos karo laivynui ir armijai išlaikyti yra nepalyginti didesnės, nei būtinos išlaidos civilinei valdžiai. Išlaidos jų pačių civilinei valdžiai visada buvo labai nedidelės. Paprastai jos apsiribojo tik deramomis algomis gubernatoriui, teisėjams ir kai kuriems kitiems policijos pareigūnams, taip pat keleto pačių reikalingiausių viešųjų darbų apmokėjimu. Masačuseto įlankos civilinės administracijos išlaidos prieš prasidedant dabartiniams neramumams sudarė apie 18 000 svarų per metus. Naujojo Hampšyro ir Rod Ailando – po 3500 svarų. Konektikuto – 4000 svarų. Niujorko ir Pensilvanijos – po 4500 svarų. Naujojo Džersio – 1200 svarų. Virdžinijos ir Pietų Karolinos – po 8000 svarų. Naujosios Škotijos ir Džordžijos civilinės administracijos iš dalies išlaikomos iš parlamento kasmet skiriamų dotacijų. Tačiau ir pati Naujoji Škotija kolonijos viešosioms išlaidoms skiria apie 7000 svarų per metus, o Džordžija – apie 2500 svarų per metus. Trumpai kalbant, visos įvairios civilinės administracijos Šiaurės Amerikoje, išskyrus Merilando ir Šiaurės Karolinos, apie kurias negauta tikslių duomenų, jų gyventojams prieš prasidedant dabartiniams neramumams kainavo ne daugiau kaip 64 700 svarų per metus; tai įsidėmėtinas pavyzdys, kaip neišlaidaujant galima ne tik valdyti, bet ir gerai valdyti tris milijonus gyventojų. Tiesa, svarbiausioji valdymo išlaidų dalis – gynybos ir apsaugos išlaidos – visą laiką teko metropolijai. Be to, kolonijų civilinės valdžios ceremonijos priimant naują gubernatorių, pradedant naują sesiją ir t. t., nors yra gana iškilmingos, nepasižymi brangiu pompastiškumu ir noru pasipuikuoti. Jų bažnytinė valdžia taip pat labai taupi. Dešimtinės ten nėra, kolonijų dvasininkija, o ji anaiptol nėra gausi, gauna nedidelę algą arba yra išlaikoma iš žmonių savanoriškų įmokų. Ispanijos ir Portugalijos valdžia, priešingai, gauna tam tikrų pajamų iš mokesčių, kuriuos renka iš savo kolonijų.

Prancūzija, tiesa, niekada nėra gavusi didesnių pajamų iš savo kolonijų, o kolonijose surenkami mokesčiai paprastai jose ir išleidžiami. Tačiau visų šių trijų valstybių kolonijų valdymas vyksta su kur kas brangesnėmis ceremonijomis. Pavyzdžiui, sumos, išleidžiamos priimant naują Peru vicekaralių, dažnai būdavo tiesiog milžiniškos. Tokios ceremonijos – tai ne tik realūs mokesčiai, sumokėti turtingųjų kolonistų tomis ypatingomis progomis, jos įpratina juos tuščiai puikuotis ir išlaidauti ir visomis kitomis progomis. Jos yra ne tik skausmingi proginiai mokesčiai, bet ir prisideda prie nuolatinių tokio pat pobūdžio, tik dar skausmingesnių mokesčių įvedimo; tai žlugdantys mokesčiai privačių asmenų prabangai ir išlaidavimui palaikyti. Visų tų trijų tautų kolonijose bažnytinė valdžia taip pat yra nepaprastai engėjiška. Visose jose mokama dešimtinė, o Ispanijos ir Portugalijos kolonijose ji išreikalaujama nepaprastai griežtai. Be to, visos tos kolonijos yra išnaudojamos daugybės elgetaujančių vienuolių; jų elgetavimas, ne tik leidžiamas, bet ir religijos pašventintas, yra labai skausmingas mokestis skurstantiems žmonėms, kuriems uoliai kalama į galvą, kad šelpti yra jų pareiga, o atsisakyti duoti išmaldą yra didelė nuodėmė. Be viso to, dvasininkija visose iš jų yra sutelkusi savo rankose didžiausias žemės valdas.

Ketvirta, Anglijos kolonijos turėjo palankesnes sąlygas realizuoti savo perviršinę produkciją, tai yra tai, kas viršija jų pačių suvartojimą, ir platesnę rinką nei kurios nors kitos Europos valstybės kolonijos. Kiekviena Europos valstybė siekė daugiau ar mažiau monopolizuoti savo kolonijų prekybą ir tuo tikslu draudė užsienio valstybių laivams prekiauti su jomis, o kolonijoms draudė importuoti europietiškas prekes iš kitų Europos valstybių. Bet tokią monopoliją įvairios valstybės įgyvendino labai skirtingai.

Kai kurios valstybės visą savo kolonijų prekybą atidavė vienai privilegijuotai bendrovei, iš kurios ko-

lonistai privalėjo pirkti visas jiems reikalingas Europos prekes ir kuriai privalėjo parduoti visą savo perviršinę produkciją. Todėl ta bendrovė buvo suinteresuota ne tik parduoti Europos prekes kiek įmanoma brangiau ir pirkti tą perviršinę produkciją kiek įmanoma pigiau, bet ir pirkti jos, net ir labai maža kaina, ne daugiau, nei ji galėjo parduoti Europoje už labai didelę kainą. Ji buvo suinteresuota ne tik visais atvejais sumažinti kolonijos perviršinės produkcijos vertę, bet daugeliu atvejų ir sudaryti kliūčių natūraliam tos produkcijos didėjimui. Iš visų priemonių, kurias galima sumanyti siekiant stabdyti natūralią naujos kolonijos plėtrą, išimtinių teisių suteikimas vienai bendrovei yra, be abejo, pati veiksmingiausia. Bet būtent tokia buvo Olandijos politika, nors šiame šimtmetyje jos bendrovė jau daugeliu atžvilgių atsisakė naudotis savo išimtinėmis teisėmis. Tokios politikos laikėsi ir Danija iki ankstesniojo karaliaus valdymo. Kartais tokios politikos imdavosi ir Prancūzija, o neseniai, nuo 1755 metų, kai dėl tokios politikos absurdiškumo jos atsisakė visos kitos tautos, ją ėmėsi įgyvendinti Portugalija, bent jau dviejų svarbiausių Brazilijos provincijų, Fernambuko ir Maranjauno, atžvilgiu.

Kitos valstybės nesteigė privilegijuotos bendrovės ir visą savo kolonijų prekybą priskyrė vienam metropolijos uostui, iš kurio laivams buvo leidžiama išplaukti tik su flotile ir tik nustatytu metu, o pavieniai laivai galėdavo išplaukti tik gavę specialų leidimą, už kurį dažniausiai tekdavo nemažai sumokėti. Tiesa, tokia politika atvėrė kolonijų prekybą visiems metropolijos gyventojams, tiktai jie privalėjo gabenti prekes iš nustatyto uosto, nustatytu metu ir leidimą gavusiais laivais. Bet kadangi visi tie įvairūs pirkliai, kurie sudėdavo savo kapitalus, kad suruoštų į kelionę tuos leidimus gavusius laivus, buvo suinteresuoti veikti išvien, tai ir jų prekyba neišvengiamai buvo vykdoma

vadovaujantis labai panašiais principais, kaip ir tos privilegijuotos bendrovės. Tų pirklių pelnai irgi turėjo būti tokie pat milžiniški ir engėjiški. Kolonijos buvo prastai aprūpinamos, jos buvo priverstos pirkti labai brangiai ir parduoti labai pigiai. Tačiau būtent tokia iki pastarojo meto buvo Ispanijos politika, ir todėl, kaip teigiama, visų Europos prekių kainos ispanų Vakarų Indijoje buvo nepaprastai didelės. Ulloa teigia, kad Kite svaras geležies parduodamas maždaug už keturis šilingus šešis pensus, o svaras plieno – už šešis šilingus devynis pensus sidabru. Bet kolonijos parduoda savo produktus daugiausia tam, kad galėtų nusipirkti Europos prekių. Todėl kuo daugiau jos moka už tas prekes, tuo mažiau realiai gauna už savo gaminius, ir vienų brangumas yra tas pat, kas kitų pigumas. Portugalijos politika šiuo požiūriu yra tokia pati, kaip ankstesnė Ispanijos politika visų savo kolonijų atžvilgiu, išskyrus Fernambuką ir Maranjauną, – pastarųjų atžvilgiu ji neseniai ėmėsi dar blogesnės.

Kitos valstybės leidžia laisvai prekiauti su kolonijomis visiems savo valdiniams, kurie gali vykdyti prekybą iš visų metropolijos uostų ir iš jų nereikalaujama jokių kitų leidimų, išskyrus įprastą pranešimą muitinei. Šiuo atveju dėl didelio įvairių prekiautojų skaičiaus ir jų išsisklaidymo jie negali sudaryti kokio nors bendro susitarimo, o jų tarpusavio konkurencija neleidžia jiems gauti milžiniškų pelnų. Dėl tokios liberalios politikos kolonijos turi galimybę parduoti savo produkciją ir pirkti Europos prekes tinkamomis kainomis. Uždarius Plimuto bendrovę, veikusią mūsų kolonijoms dar tik kuriantis, Anglija visada laikėsi tokios politikos. Jos paprastai laikėsi ir Prancūzija, o likvidavus bendrovę, Anglijoje paprastai vadinamą jų Misisipės bendrove, ji ten galutinai įsivyravo. Todėl nors Anglijos ir Prancūzijos prekybos su savo kolonijomis pelnai neabejotinai yra šiek tiek didesni, nei

būtų esant laisvai konkurencijai su visomis kitomis valstybėmis, jie anaiptol nėra milžiniški, ir Europos prekių kainos daugumoje tų valstybių kolonijų nėra neregėtai didelės.

Dėl perviršinės produkcijos išvežimo, tai Didžiosios Britanijos kolonijos tik kai kurias savo prekes gali pateikti vien metropolijos rinkai. Tos prekės vadinamos *sąrašinėmis*, nes yra išvardytos laivybos įstatyme ir kai kuriuose paskesniuose teisės aktuose. Visos kitos prekės vadinamos *nesąrašinėmis*; jos gali būti išvežamos tiesiogiai į kitas šalis, su sąlyga, kad tai bus daroma britų arba jų kolonijų laivais, kurių savininkai ir trys ketvirtadaliai jūrininkų yra Britanijos valdiniai.

Tarp nesąrašinių prekių yra kai kurie svarbiausi Amerikos ir Vakarų Indijos produktai: visų rūšių grūdai, mediena, sūdyta mėsa, žuvis, cukrus ir romas.

Grūdai yra pirmasis ir pagrindinis visų naujųjų kolonijų ūkio produktas. Leisdamas juos pardavinėti labai plačioje rinkoje, įstatymas skatina kolonijas auginti jų daug daugiau, nei reikia patenkinti retai gyvenamo krašto poreikiams, ir šitaip iš anksto parūpinti pragyvenimą nuolat didėjančiam gyventojų skaičiui.

Miškais ištisai apaugusioje šalyje, kur medienos vertė maža ar tiesiog niekinė, pagrindinė kliūtis žemdirbystei yra išlaidos dirvos paruošimui. Suteikdamas kolonijoms labai plačią rinką pardavinėti savo medieną, tas įstatymas siekia palengvinti žemdirbystės plėtrą pakeldamas mažą vertę turinčios prekės kainą ir šitaip leisdamas kolonijoms gauti šiek tiek pelno iš to, kas antraip būtų vien išlaidos.

Jei šalis nėra net pusiau apgyvendinta ir pusiau dirbama, gyvulių ten prisiveisia daugiau, nei gyventojai suvartoja, ir todėl jie dažnai turi mažą ar niekinę vertę. Bet, kaip jau esame pažymėję, būtinas tam tikras gyvulių kainos santykis su grūdų kaina, kad didesnė šalies žemių dalis būtų sukultūrinta. Suteikdamas

Amerikos gyviems gyvuliams ir skerdienai labai plačią rinką, įstatymas siekia pakelti prekės, kurios didelė kaina labai svarbi žemdirbystės plėtrai, vertę. Deja, palankias šios laisvės pasekmes šiek tiek sumažins 4-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 15 straipsnis, kuriuo kailiai ir odos priskiriami prie sąrašinių prekių, nes tai gali sumažinti Amerikos gyvulių vertę.

Įstatymų leidėjai, kaip atrodo, nuolat turi galvoje siekį didinti Didžiosios Britanijos laivyną ir jūrinę galią, plėtodami mūsų kolonijų žvejybos verslą. Dėl to žvejybos verslas buvo visokeriopai skatinamas, suteikiant jam didelę laisvę, ir suklestėjo. Ypač tai pasakytina apie Naujosios Anglijos žvejybos verslą, kuris prieš kylant pastariesiems neramumams buvo bene vienas iš didžiausių pasaulyje. Banginių medžioklė, kuri, nors mokamos itin dosnios priemokos, Didžiojoje Britanijoje duoda tokius menkus rezultatus, kad, daugelio žmonių nuomone (kurios aš vis dėlto negaliu patvirtinti), visas laimikis vargiai viršija tų kasmet mokamų priemokų vertę, Naujojoje Anglijoje vykdoma dideliu mastu be jokių priemokų. Žuvis yra vienas iš svarbiausių Šiaurės Amerikos gyventojų prekybos su Ispanija, Portugalija ir Viduržemio jūros šalimis produktų.

Cukrus iš pradžių buvo sąrašinė prekė, kurią buvo galima išvežti tik į Didžiąją Britaniją. Bet 1731 metais, cukranendrių plantacijų savininkams pasiskundus, buvo leista jį išvežti į visas pasaulio dalis. Tačiau dėl apribojimų, kuriais buvo suvaržyta laisvė, taip pat dėl didelės cukraus kainos Didžiojoje Britanijoje ta laisvė buvo mažai naudinga. Didžioji Britanija ir jos kolonijos tebėra beveik vienintelė rinka visam britų plantacijose pagamintam cukrui. Vartojimas jose auga taip sparčiai, kad nors, padidėjus produkcijai Jamaikoje, taip pat grąžintose salose, per pastaruosius dvidešimt metų cukraus įvežimas labai išaugo, jo eksportas į užsienio

šalis per tą laiką, kaip teigiama, bemaž nepadidėjo.

Romas yra labai svarbi prekė amerikiečių prekyboje su Afrikos pakrante, iš kur jie mainais atsigabena negrus vergus.

Jei visa perviršinė Amerikos produkcija – visų rūšių grūdų, sūdytos mėsos ir žuvies – būtų įtraukta į minėtąjį sąrašą ir šitaip nukreipta vien į Didžiosios Britanijos rinką, tai būtų stipriai atsiliepę mūsų pačių žmonių gaminamai produkcijai. Veikiausiai ne tiek atsižvelgiant į Amerikos interesus, kiek stengiantis išvengti konkurencijos šios svarbios prekės ne tik nebuvo įtrauktos į tą sarašą, bet ir normaliomis sąlygomis buvo uždrausta įvežti į Didžiąją Britaniją visų rūšių grūdus, išskyrus ryžius, ir sūdytą mėsą.

Nesąrašines prekes iš pradžių buvo galima eksportuoti į visas pasaulio dalis. Medieną ir ryžius, kurie iš pradžių buvo įtraukti į sąrašą, kai vėliau jie buvo išbraukti iš jo, Europoje buvo leidžiama eksportuoti tik į šalis, kurios yra į pietus nuo Finisterės kyšulio. Toks pat apribojimas 6-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 52 straipsniu buvo įvestas visoms nesąrašinėms prekėms. Europos dalys į pietus nuo Finisterės kyšulio nėra pramoninės šalys, todėl mes mažiau baiminomės, kad iš ten grįžtantys namo kolonijų laivai parsigabens dirbinių, galinčių konkuruoti su mūsiškiais.

Sąrašinės prekės yra dviejų rūšių: pirma, tai vien Amerikoje gaminama produkcija arba tai, kas negali būti ar bent jau nėra gaminama metropolijoje. Iš tokių prekių paminėtinos melasa, kava, kokoso riešutai, tabakas, kvapieji pipirai, imbieras, banginių pelekai, žaliavinis šilkas, medvilnės žaliava, bebrenos ir kitų Amerikos žvėrių kailiai, indigas ir kiti augaliniai dažai; antra, tokios prekės, kurios gaminamos ne vien Amerikoje, kurios yra ir gali būti gaminamos metropolijoje, tačiau ne tokiais kiekiais, kad patenkintų

didžiąją paklausos dalį, todėl tą paklausą iš esmės patenkina užsienio šalys. Tai visokia laivams būtina įranga, laivų stiebai, rėjos ir bušpritai, derva, degutas ir terpentinas, luitinė ir juostinė geležis, vario rūda, kailiai ir odos, potašas. Net ir didžiausias pirmosios rūšies prekių importas negalėtų kliudyti kokios nors metropolijos produkcijos gamybos augimui ar jos pardavimui. Buvo tikimasi, kad, apribojus jų pardavimą vien metropolijos rinka, mūsų pirkliams bus sudarytos sąlygos ne tik pigiau pirkti jas kolonijose ir, vadinasi, parduoti su didesniu pelnu namie, bet ir išplėtoti naudingą tranzitinę prekybą tarp kolonijų ir užsienio valstybių, kurios centru neišvengiamai taptų Didžioji Britanija, kaip Europos šalis, į kurią pirmiausia būtų įvežamos tos prekės. Antrosios rūšies prekių įvežimas taip pat galėtų būti tvarkomas taip, kad, kaip buvo tikimasi, konkuruotų ne su šalyje pagamintų tos pačios rūšies prekių pardavimu, bet su iš užsienio šalių įvežtomis prekėmis, nes apgalvotais muitais jas visada būtų galima padaryti šiek tiek brangesnes už pirmąsias ir gerokai pigesnes už antrąsias. Vadinasi, apribojant tokių prekių pardavimą vien Didžiosios Britanijos rinka, buvo siekiama kliudyti ne Didžiosios Britanijos gamybai, bet kai kurių užsienio šalių, su kuriomis prekybos balansas, kaip buvo manoma, buvo nepalankus Didžiajai Britanijai.

Draudimas išvežti iš kolonijų į bet kurią kitą šalį, išskyrus Didžiąją Britaniją, laivų stiebus, rėjas ir bušpritus, dervą, degutą ir terpentiną natūraliai mažino medienos kainą kolonijose ir dėl to didino jų žemių paruošimo išlaidas, o tai buvo esminė kliūtis jų žemdirbystės plėtrai. Tačiau šio šimtmečio pradžioje, 1703 metais, Švedijos deguto ir dervos bendrovė bandė pakelti savo prekių kainas Didžiajai Britanijai, leisdama jas išvežti tik savo pačios laivais, savo nustatyta kaina ir savo leidžiamais kiekiais. Siekdama pasipriešinti

tokiam įsidėmėtinam merkantilistinės politikos aktui ir kiek įmanoma padidinti savo nepriklausomybę ne tik nuo Švedijos, bet ir nuo visų kitų šiaurės valstybių, Didžioji Britanija įvedė priemoką už iš Amerikos įvežamus laivybos reikmenis, ir dėl to medienos kaina Amerikoje padidėjo daug daugiau, negu jos išvežimo apribojimas vien Anglijos rinka galėjo ją sumažinti; ir kadangi abu teisės aktai įsigaliojo tuo pačiu metu, jų bendras poveikis veikiau paskatino žemių ruošimą Amerikoje, o ne apsunkino.

Nors luitinė ir juostinė geležis taip pat yra sąrašinių prekių grupėje, bet įvežant ją iš Amerikos nereikia mokėti didelių muitų, mokamų įvežant geležį iš kitų šalių, todėl viena įstatymo nuostata labiau skatina statyti lydymo krosnis Amerikoje, nei kita nuostata tam kliudo. Nėra kitos gamybos šakos, kuri suvartotų tiek daug medienos, kaip geležies lydymas, ir kuri tiek daug prisidėtų prie miškų naikinimo jais apaugusioje šalyje.

Įstatymų leidėjai, matyt, nesuprato, kad kai kurios iš šių nuostatų turi tendenciją pakelti medienos vertę Amerikoje ir taip palengvinti žemių ruošimą, ir šito nesiekė. Nors tų nuostatų naudingas poveikis šiuo atžvilgiu buvo atsitiktinis, dėl to jis nebuvo mažiau realus.

Laisviausia prekyba tiek sąrašinėmis, tiek nesąrašinėmis prekėmis leidžiama tarp britų kolonijų Amerikoje ir Vakarų Indijos. Tos kolonijos šiuo metu jau turi tiek daug gyventojų ir taip klesti, kad kiekviena iš jų daugeliui savo gaminių randa didelę ir plačią rinką kai kuriose kitose kolonijose. Visos kartu jos sudaro didžiulę vidinę rinką viena kitos gaminiams.

Tačiau Anglijos liberalumas savo kolonijų prekybos atžvilgiu iš esmės apsiribojo rinkos jų žaliavinėms prekėms ir vadinamojo pirminio apdirbimo produkcijai suteikimu. Sudėtingesnių arba didesnio apdirbimo rei-

kalaujančių prekių gamybą net iš kolonijų produktų Didžiosios Britanijos pirkliai ir manufaktūrininkai norėjo pasilikti sau patiems ir įtikino įstatymų leidėjus užkirsti kelią tokių manufaktūrų steigimui kolonijose kartais dideliais muitais, o kartais visiškai tai uždraudžiant.

Pavyzdžiui, jei iš britų kolonijų įvežamas nevalytas cukranendrių cukrus, muitas yra tik 6 šilingai 4 pensai už centnerį; už baltą cukrų jau reikia sumokėti 1 svarą 1 šilingą 1 pensą, o už rafinuotą vieną ar du kartus, įvežamą galvomis, – 4 svarus 2 šilingus $5^{8}/_{20}$ pensų. Kai buvo įvesti tokie dideli muitai, Didžioji Britanija buvo vienintelė ir dabar tebėra pagrindinė rinka, į kurią gali būti įvežamas cukrus iš britų kolonijų. Todėl jie buvo tolygūs draudimui iš pradžių valyti ar rafinuoti cukrų užsienio rinkai, o dabar – valyti ar rafinuoti jį tai rinkai, kuri suvartoja, ko gero, daugiau kaip devynias dešimtąsias visos produkcijos. Todėl nors visose cukranendres auginančiose Prancūzijos kolonijose cukraus valymo ar rafinavimo manufaktūros klestėjo, Anglijos kolonijose cukrus buvo rafinuojamas beveik vien pačių kolonijų rinkai. Kol Grenada buvo prancūzų rankose, ten beveik kiekvienoje plantacijoje buvo bent jau pirminio cukraus valymo įmonė. Kai ji perėjo į anglų rankas, beveik visos tokios įmonės buvo uždarytos ir šiuo metu, 1773 metų spalį, kaip mane patikino, jų saloje liko ne daugiau kaip dvi ar trys. Tiesa, dabar dėl muitinės nuolaidžiavimo rafinuotas cukrus, jei galvos sutrintos į miltelius, paprastai įvežamas kaip nevalytas.

Didžioji Britanija skatina Amerikoje luitinės ir juostinės geležies gamybą atleisdama šiuos gaminius nuo muitų, kuriais apmokestinamos šios prekės, įvežamos iš kitų šalių, bet kartu ji visiškai uždraudė statyti plieno lydymo ir valcavimo įmones visose Amerikos kolonijose. Ji nenori leisti kolonistams gaminti šią sudėtingesnę

produkciją netgi savo reikmėms ir reikalauja, kad jie visus tokios rūšies jiems reikalingus gaminius pirktų iš jos pirklių ir gamintojų.

Didžioji Britanija draudžia vežti iš vienos provincijos į kitą vandeniu ir netgi sausuma raitomis arba vežimais Amerikoje pagamintas skrybėles, vilnas ir vilnonius gaminius; šis draudimas veiksmingai užkerta kelią steigti manufaktūras ir gaminti tokias prekes tolimesnei rinkai ir verčia kolonistų pramonę apsiriboti vien paprastų dirbinių ir namų apyvokos reikmenų, kokius paprastai atskira šeima pasigamina savo ir savo kaimynų toje pačioje provincijoje reikmėms, gamyba.

Tačiau drausti daugybei žmonių gaminti visa tai, ką jie gali pagaminti iš savo pačių produktų, arba panaudoti savo sukauptą kapitalą ir darbą tokiu būdu, koks jiems atrodo naudingiausias, yra akivaizdus švenčiausių žmonijos teisių pažeidimas. Tiesa, kad ir kokie tie draudimai būtų neteisingi, lig šiol jie nepadarė kolonijoms didelės žalos. Žemė jose tebėra tokia pigi, o darbas toks brangus, kad jie gali atsivežti iš metropolijos beveik visus kokybiškesnius ar sudėtingesnius gaminius pigiau, nei pasigamintų patys. Todėl net jei jiems nebūtų buvę uždrausta steigti tokias manufaktūras, esant dabartinei jų ūkio būklei jie, ko gero, vadovaudamiesi savo interesais, patys nenorėtų to daryti. Esant dabartinei jų ūkio būklei tie draudimai, matyt, nevaržo jų darbštumo ir nekliudo imtis veiklos, kurios jie imtųsi ir nesant tų draudimų, jie tėra tik įžūlus jų pavergimo ženklas, užkabintas jiems be jokios svarios priežasties, vien iš nepagrįsto metropolijos pirklių ir manufaktūrininkų pavydo. Labiau pažengus jų ekonomikai, tie draudimai iš tiesų galėtų būti engėjiški ir nepateisinami.

Kadangi Didžioji Britanija kai kuriuos svarbiausius kolonijų produktus leidžia išvežti tik į savąją rinką, kompensuodama tai ji kai kuriems iš jų suteikia

pranašumą toje rinkoje, kartais nustatydama iš kitų šalių įvežamai tokiai pat produkcijai didelius muitus, o kartais mokėdama priemokas už iš kolonijų įvežamą produkciją. Pirmuoju būdu ji suteikia pranašumą vidaus rinkoje cukrui, tabakui ir geležiai iš savo kolonijų, antruoju būdu – iš kolonijų atvežtam žaliaviniam šilkui, kanapėms ir linams, indigui, laivų įrangai ir statybinei medienai. Šis antrasis būdas skatinti kolonijose gamybą priemokomis už įvežamą produkciją būdingas, kiek man pavyko sužinoti, tik Didžiajai Britanijai. O pirmasis – ne. Portugalija nepasitenkina nustatydama didelius muitus tabakui iš kitų šalių, ji draudžia jį įvežti grasindama griežtomis bausmėmis.

Liberaliau nei bet kuri kita valstybė Anglija reguliuoja ir savo kolonijų prekių įsivežimą iš Europos.

Didžioji Britanija leidžia susigrąžinti dalį, beveik visada pusę, paprastai – didesniąją dalį muito, o kartais ir visą muitą, sumokėtą įsivežant užsienio prekes, kai jos vėl išvežamos į kurią nors užsienio šalį. Nesunku numatyti, kad jokia nepriklausoma užsienio šalis neįsileistų tokių prekių, jei jos būtų atgabentos jau apdėtos dideliais muitais, kuriais apmokestinamos beveik visos į Didžiąją Britaniją įvežamos užsienio prekės. Todėl jei bent dalis tų muitų vėl išvežant prekes nebūtų grąžinama, tranzitinė prekyba sustotų, o merkantilistinė sistema ją labai vertina.

Tačiau mūsų kolonijos anaiptol nėra nepriklausomos užsienio valstybės, ir Didžioji Britanija, pasisavinusi išimtinę teisę aprūpinti jas visomis prekėmis iš Europos, galėjo priversti jas (lygiai taip pat, kaip kitos šalys privertė savo kolonijas) priimti tas prekes, apdėtas visais tais muitais, sumokėtais įvežant jas į metropoliją. Tačiau, priešingai, iki 1763 metų išvežant didžiąją dalį užsienio prekių į mūsų kolonijas muitai buvo grąžinami lygiai taip pat, kaip ir išvežant jas į nepriklausomas užsienio valstybes. Tiesa, 1763 metais 4-aisiais

Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 15 straipsnis šią lengvatą gerokai sumažino ir nustatė, kad „išvežant iš šios karalystės į bet kurią britų koloniją ar gyvenvietę Amerikoje bet kokias prekes, užaugintas, pagamintas ar perdirbtas Europoje ar Rytų Indijoje, išskyrus vyną, nemargintą kartūną ir musliną, jokia muito, vadinamo senąja subsidija, dalis negali būti grąžinama". Iki šio įstatymo daugelį užsienio prekių kolonijose galima buvo nusipirkti pigiau nei metropolijoje, kai kurios ir dabar ten pigesnės.

Reikia pažymėti, kad daugeliu atvejų kuriant teisės aktus, reguliuojančius kolonijų prekybą, pagrindiniai patarėjai buvo pirkliai, kurie vertėsi ta prekyba. Todėl nereikia stebėtis, kad didžioji tų teisės aktų dalis atliepia tų pirklių, o ne kolonijų arba metropolijos interesus. Tų pirklių interesams buvo paaukoti kolonijų interesai, kai jiems buvo suteikta išimtinė teisė tiekti kolonijoms visas joms reikalingas Europos prekes ir pirkti visas kolonijų perviršinės produkcijos rūšis, kurios negalėjo pakenkti pačių pirklių metropolijoje vykdomai prekybai. Metropolijos interesai, netgi vertinant juos pagal merkantilistinius principus, buvo paaukoti pirklių interesams, kai išvežant didžiąją dalį Europos ir Rytų Indijos prekių iš Anglijos į kolonijas jiems buvo leista taip pat susigrąžinti muitus, kaip ir išvežant jas į nepriklausomas valstybes. Pirkliai buvo suinteresuoti kuo mažiau mokėti už užsienio prekes, kurias jie siuntė į kolonijas, taigi ir susigrąžinti kuo daugiau muitų, sumokėtų įvežant tas prekes į Didžiąją Britaniją. Šitaip jiems susidarė sąlygos parduoti kolonijoms tokį patį prekių kiekį su didesniu pelnu arba didesnį kiekį su tokiu pačiu pelnu ir, vadinasi, tiek vienu, tiek kitu atveju turėti naudos. Kolonijos taip pat buvo suinteresuotos gauti tas prekes kuo pigiau ir kuo daugiau jų. Bet tai kartais galėjo kirstis su metropolijos interesais. Dažnai galėjo nukentėti tiek jos pajamos, nes

ji grąžindavo didelę dalį muitų, sumokėtų įvežant tas prekes, tiek gamyba, nes kolonijų rinkoje jos prekes kainomis nukonkuruodavo užsienio gaminiai, dėl muitų grąžinimo atgabenami į jas lengvatinėmis sąlygomis. Visuotinai pripažįstama, jog lininių audinių gamyba Didžiojoje Britanijoje buvo gerokai pristabdyta dėl to, kad buvo grąžinami muitai už atsivežtus iš Vokietijos lininius audinius, kai jie buvo išvežami į Amerikos kolonijas.

Bet nors Didžiosios Britanijos politiką jos kolonijų prekybos atžvilgiu diktavo ta pati merkantilistinė dvasia, kaip ir kitose šalyse, apskritai ji buvo liberalesnė ir ne tokia engėjiška, kaip kitų valstybių.

Visose srityse, išskyrus užsienio prekybą, Anglijos kolonistų laisvė tvarkyti savo reikalus savo nuožiūra yra absoliuti. Visais atžvilgiais ji prilygsta jų bendrapiliečių laisvei metropolijoje ir garantuojama tuo pačiu būdu – tautos atstovų, kurie pretenduoja į išskirtinę teisę įvesti mokesčius kolonijos valdžiai išlaikyti, susirinkimo. To susirinkimo įgaliojimai leidžia jam kontroliuoti vykdomąją valdžią, ir net menkiausias ar nedoriausias kolonistas, jei tik jis laikosi įstatymų, gali nebijoti nei gubernatoriaus, nei kokio nors kito to krašto civilinio ar karinio pareigūno pasipiktinimo. Tiesa, kolonijų susirinkimai, kaip ir Bendruomenių rūmai Anglijoje, ne visada labai proporcingai atstovauja tautai, bet vis dėlto prie to artėja; ir kadangi vykdomoji valdžia neturi jokių priemonių juos papirkti arba dėl iš metropolijos gaunamos paramos nejaučia reikalo tai daryti, tie susirinkimai apskritai labiau atliepia savo rinkėjų nuostatas. Tarybos, kurios kolonijų įstatymų leidžiamojoje valdžioje atitinka Lordų rūmus Didžiojoje Britanijoje, susideda ne iš paveldimosios aristokratijos. Kai kuriose kolonijose, pavyzdžiui, trijose Naujojoje Anglijoje, tos tarybos nėra karaliaus skiriamos, jas išrenka tautos atstovai. Paveldimosios aristokratijos

nėra nė vienoje Anglijos kolonijoje. Tiesa, jose visose, kaip ir kitose laisvose šalyse, senos kolonijos šeimos palikuonis yra labiau gerbiamas nei tokių pat nuopelnų turintis ir toks pat turtingas naujokas; bet jis yra tik labiau gerbiamas ir neturi jokių privilegijų, dėl kurių galėtų kelti rūpesčių savo kaimynams. Prieš prasidedant dabartiniams neramumams kolonijų susirinkimai turėjo ne tik įstatymų leidžiamąją valdžią, bet ir dalį vykdomosios. Konektikute ir Rod Ailande jie rinkdavo gubernatorių. Kitose kolonijose jie skirdavo pareigūnus, kurie rinkdavo tų susirinkimų įvestus mokesčius ir jiems tiesiogiai atsiskaitydavo. Todėl tarp Anglijos kolonistų yra daugiau lygybės nei tarp metropolijos gyventojų. Jų papročiai yra labiau respublikoniški, o jų vyriausybės, ypač tų trijų Naujosios Anglijos provincijų, ligi šiol taip pat buvo labiau respublikoniškos.

Ispanijos, Portugalijos ir Prancūzijos kolonijose, kaip ir jose pačiose, vyriausybės, priešingai, turi absoliučią valdžią, ir visiems žemesniesiems pareigūnams jų suteikiami įgaliojimai dėl didelio atstumo natūraliai yra įgyvendinami naudojant didesnę prievartą nei paprastai. Kai vyriausybės turi absoliučią valdžią, sostinėje visada būna daugiau laisvės nei kitose šalies dalyse. Pats valdovas niekada nebūna suinteresuotas ar nusiteikęs pažeisti teisingumą arba engti daugumą žmonių. Sostinėje jo buvimas daugiau ar mažiau drausmina žemesniuosius pareigūnus, o tolimesnėse provincijose, iš kurių žmonių skundai sunkiau jį pasiekia, savo tironiškumą jie gali demonstruoti kur kas saugiau. Tačiau Europos kolonijos Amerikoje yra gerokai toliau nei tolimiausios visų lig šiol buvusių imperijų provincijos. Anglijos kolonijų valdžia yra, ko gero, vienintelė nuo pat pasaulio pradžios, kuri sugeba garantuoti visišką tokių tolimų provincijų gyventojų saugumą. Tiesa, Prancūzijos kolonijos visada buvo administruojamos šiek tiek švelniau ir nuosaikiau nei Ispanijos ir Portugalijos. Tas

valdžios elgesio pranašumas atitinka tiek prancūzų tautos charakterį, tiek tai, kas formuoja kiekvienos tautos charakterį, – jų valdžios pobūdį; jų valdžia, nors savavalė ir engėjiška, palyginti su Didžiosios Britanijos valdžia, yra teisėta ir laisva, palyginti su Ispanijos ir Portugalijos valdžia.

Visose Europos kolonijose cukranendrių auginimas yra negrų vergų darbas. Manoma, kad vidutiniame Europos klimate gimusių žmonių kūno sandara nepritaikyta dirbti žemę kepinant Vakarų Indijos saulei, o cukranendrių auginimas šiuo metu yra vien rankų darbas, nors daugelis mano, kad labai padėtų verčiamojo plūgo naudojimas. Bet lygiai kaip žemės dirbimo gyvuliais pelnas ir sėkmė labai priklauso nuo mokėjimo gerai rūpintis tais gyvuliais, taip žemės dirbimo naudojant vergų darbą pelnas ir sėkmė labai priklauso nuo mokėjimo gerai rūpintis tais vergais; ir, man atrodo, visuotinai pripažįstama, kad prancūzų plantatoriai geriau rūpinasi savo vergais nei anglų. Atrodo, kad įstatymai, šiek tiek apsaugantys vergą nuo šeimininko prievartos, yra geriau įgyvendinami kolonijose, kurių valdžia dideliu mastu yra savavalė, nei ten, kur ji visiškai laisva. Visose šalyse, kuriose yra tas nelemtas vergovės įstatymas, vergą ginantis pareigūnas tam tikru mastu kišasi į privačią šeimininko nuosavybę, o laisvoje šalyje, kur šeimininkas tikriausiai yra kolonijos susirinkimo narys ar jo narių rinkėjas, pareigūnas ryšis tai daryti tik labai atsargiai ir apdairiai. Dėl pagarbos, kurią jis priverstas rodyti vergo šeimininkui, jam sunkiau ginti vergą. O šalyje, kurios valdžia dideliu mastu yra savavalė, kur yra įprasta, kad teisėtvarkos pareigūnas kišasi net į asmenų privačios nuosavybės tvarkymą ir gal net nusiunčia jiems *lettre de cachet*, jei jie tvarko ją ne taip, kaip jis norėtų, apginti vergą jam yra daug lengviau; ir paprastas žmoniškumas natūraliai skatina pareigūną tai daryti. Pareigūno apsauga

paskatina šeimininką mažiau niekinti vergą ir dėl to pastūmėja jį būti dėmesingesnį jam ir elgtis su juo švelniau. Vergas, su kuriuo švelniai elgiamasi, pasidaro ne tik ištikimesnis, bet ir supratingesnis, todėl dvigubai naudingesnis. Jo padėtis priartėja prie laisvo samdinio padėties, ir jis gali išsiugdyti šiokį tokį sąžiningumą ir atsidavimą šeimininko interesams – dorybes, kurios dažnai yra būdingos laisvam samdiniui, bet niekada nebus būdingos vergui, su kuriuo elgiamasi taip, kaip paprastai elgiamasi su vergais šalyse, kuriose jų šeimininkai yra visiškai laisvi ir saugūs.

Visų amžių ir tautų istorija, manau, patvirtina, kad vergo padėtis yra geresnė esant savavalei, o ne laisvai valdžiai. Romos istorijoje apie pareigūno įsikišimą siekiant apginti vergą nuo jo šeimininko smurto pirmą kartą skaitome imperatorių laikais. Kai Vedijus Polionas Augusto akivaizdoje įsakė vieną menkai nusižengusį vergą sukapoti į gabaliukus ir sumesti į tvenkinį žuvims pašerti, pasipiktinęs imperatorius įsakė jam nedelsiant paleisti į laisvę ne tik tą vergą, bet ir visus kitus jam priklausiusius vergus. Respublikos laikais joks pareigūnas negalėjo turėti pakankamai galios apginti vergą, o juo labiau nubausti jo šeimininką.

Reikia pažymėti, kad kapitalas, lėmęs cukranendres auginančių Prancūzijos kolonijų, ypač didelės Santo Domingo kolonijos, pažangą, buvo sukauptas beveik vien laipsniškai įdirbant tas kolonijas ir plėtojant žemdirbystę jose. Beveik visas tas kapitalas buvo žemės ir kolonistų darbo produktas arba, kas yra tas pat, to produkto kaina, pamažu sukaupta gerai tvarkantis ir panaudota gaminti dar daugiau produkcijos. O didžioji dalis kapitalo, panaudoto įdirbti ir plėtoti cukranendres auginančioms Anglijos kolonijoms, buvo atgabenta iš Anglijos ir anaiptol nebuvo tų kolonijų žemės ir kolonistų darbo produktas. Cukranendres auginančių Anglijos kolonijų suklestėjimą daugiausia lėmė dideli

Anglijos turtai, kurių dalis, jei galima taip pasakyti, nutekėjo į tas kolonijas. O cukranendres auginančių Prancūzijos kolonijų klestėjimą lėmė vien geras pačių kolonistų tvarkymasis, vadinasi, jie turėjo būti pranašesni už anglų kolonistus, ir labiausiai tą pranašumą atskleidė jų mokėjimas gerai elgtis su savo vergais.

Tokie yra pagrindiniai įvairių Europos tautų politikos savo kolonijų atžvilgiu bruožai.

Taigi Europos politika mažai kuo gali pasigirti, kai kalbama tiek apie kolonijų įkūrimą Amerikoje, tiek apie paskesnį jų suklestėjimą, kiek tai susiję su jų vidiniu valdymu.

Kvailystė ir neteisingumas, kaip atrodo, buvo tie principai, kuriais buvo grindžiami pirmieji sumanymai įkurti tas kolonijas: kvailystė ieškoti aukso ir sidabro kasyklų, neteisingumas siekiant užgrobti šalis, kurių niekuo dėti vietiniai gyventojai, niekada nepadarę žalos europiečiams, priėmė pirmuosius atvykėlius su didžiausiu širdingumu ir svetingumu.

Tiesa, atvykėliai, įkūrę keletą vėlesnių gyvenviečių, be chimeriškų sumanymų surasti aukso ir sidabro kasyklų, turėjo ir kitų, labiau pagrįstų ir labiau pagirtinų motyvų; bet ir tie motyvai teikia mažai garbės Europos politikai.

Tėvynėje varžomi Anglijos puritonai ieškodami laisvės spruko į Ameriką ir ten įkūrė keturias Naujosios Anglijos provincijas. Anglijos katalikai, patyrę daug daugiau neteisingumo, įkūrė Merilando provinciją, kvakeriai – Pensilvanijos. Inkvizicijos persekiojami Portugalijos žydai, netekę turto ir ištremti į Braziliją, savo pavyzdžiu įvedė ten tam tikrą tvarką, įtraukė į darbą ten išvežtus nusikaltėlius ir prostitutes, kuriais iš pradžių buvo apgyvendinama ta kolonija, ir išmokė juos auginti cukranendres. Visais šiais atvejais ne Europos vyriausybių išmintis ir politika, bet jų netvarkingumas ir neteisingumas įgalino apgyvendinti ir įdirbti Ameriką.

Prie kai kurių iš pačių svarbiausių kolonijų įkūrimo įvairios Europos vyriausybės prisidėjo tiek pat mažai, kaip ir prie jų sumanymo. Meksikos užkariavimas buvo ne Ispanijos tarybos planas, bet Kubos gubernatoriaus sumanymas, ir įvykdė jį drąsus nuotykių ieškotojas, kuriam jis buvo patikėtas, nors gubernatorius, netrukus ėmęs apgailestauti, kad pasitikėjo tuo asmeniu, darė viską, kad tik jam sukliudytų. Čilės ir Peru, ir beveik visų kitų ispanų kolonijų Amerikos žemyne užkariautojai negavo jokios valdžios paramos, tik bendrą leidimą kurti gyvenvietes ir užimti kraštus Ispanijos karaliaus vardu. Tie žygiai buvo rengiami vien pačių nuotykių ieškotojų rizika ir jų lėšomis. Ispanijos vyriausybė neparėmė beveik nė vieno iš jų. Anglijos vyriausybė taip pat mažai prisidėjo prie kai kurių svarbiausių jos kolonijų įkūrimo Šiaurės Amerikoje.

Kai tos gyvenvietės jau buvo įkurtos ir tapo tokios didelės, kad atkreipė metropolijos dėmesį, pirmieji jos potvarkiai tų kolonijų atžvilgiu visada būdavo tokie, kuriais buvo siekiama užsitikrinti prekybos su jomis monopoliją, apriboti jų rinką ir taip išplėsti savąją, taigi veikiau slopinti ir varžyti nei spartinti ir skatinti jų suklestėjimą. Skirtingi būdai, kuriais ši monopolija buvo įgyvendinama, ir sudaro pagrindinį įvairių Europos tautų politikos savo kolonijų atžvilgiu skirtumą. Geriausia iš jų, Anglijos politika, yra tik šiek tiek liberalesnė ir ne tokia engėjiška, kaip visų kitų šalių.

Jei iš tiesų taip yra, tai kokiu būdu Europos politika prisidėjo tiek prie Amerikos kolonijų įkūrimo, tiek prie dabartinio jų klestėjimo? Ji labai prisidėjo vienu vieninteliu būdu. *Magna virum Mater!* Ji išauklėjo ir išugdė žmones, kurie buvo pajėgūs atlikti tokius įstabius žygius ir pakloti tokios didelės imperijos pamatus; nėra pasaulyje kitos tokios vietos, kurios politika gebėtų ugdyti ar kada nors iš tikrųjų ugdė tokius žmones. Kolonijos skolingos Europos politikai už jų veiklių ir

veržlių įkūrėjų išmokslinimą ir platų akiratį, o kai kurios iš didžiausių ir svarbiausių kolonijų, kiek tai susiję su vidiniu jų valdymu, vargu ar skolingos Europos politikai už ką nors daugiau.

Trečia dalis

Apie naudą, kurią Europa gavo atradus Ameriką ir kelią į Rytų Indiją aplink Gerosios Vilties kyšulį

Tokia yra nauda, kurią Amerikos kolonijos gavo iš Europos politikos.

O kokią naudą Europa gavo iš Amerikos atradimo ir kolonizavimo?

Tą naudą galima suskirstyti, pirma, į bendrą naudą, kurią visa Europa, kaip vienas didžiulis kraštas, gavo iš tų didžių įvykių, ir, antra, į konkrečią naudą, kurią kiekviena kolonizuojanti šalis gavo iš jai priklausančių kolonijų dėl to, kad jas valdo arba kontroliuoja.

Bendrą naudą, visos Europos gautą iš Amerikos atradimo ir kolonizavimo, sudaro, pirma, geresnis jos poreikių tenkinimas ir, antra, jos pramonės plėtra.

Amerikos perviršinė produkcija, įvežama į Europą, aprūpina šio didžiulio žemyno gyventojus įvairiomis prekėmis, kurių antraip jie negalėtų turėti; vienos iš jų teikia patogumų ir yra praktiškos, kitos skirtos mėgautis, dar kitos – puošybai, ir šitaip jos prisideda prie geresnio jų poreikių tenkinimo.

Visi pripažins, kad Amerikos atradimas ir kolonizavimas prisidėjo prie pramonės plėtros, pirma, tose šalyse, kurios tiesiogiai prekiauja su ja, – Ispanijoje, Portugalijoje, Prancūzijoje ir Anglijoje, ir, antra, visose tose, kurios, nors tiesiogiai neprekiauja su ja, siunčia į ją savo gamybos prekes tarpininkaujamos kitų šalių, – tokiose kaip Austrijos Flandrija ir kai kurios Vokie-

tijos provincijos, kurios, tarpininkaujamos anksčiau paminėtų šalių, išveža į Ameriką didelius kiekius lino gaminių ir kitų prekių. Visos tokios šalys akivaizdžiai įgijo platesnę rinką savo perviršinei produkcijai ir taip buvo paskatintos didinti gamybos apimtis.

Tačiau nėra taip akivaizdu, kad tie didieji įvykiai turėjo lygiai taip pat paskatinti pramonės plėtrą ir tokiose šalyse, kaip Vengrija ir Lenkija, kurios, ko gero, niekada nėra išsiuntusios į Ameriką nė vienos savo gamybos prekės. Bet neabejotinai taip buvo. Dalis Amerikos gaminių yra suvartojama Vengrijoje ir Lenkijoje, nes ten yra tam tikra tos naujos pasaulio dalies cukraus, šokolado ir tabako paklausa. Tačiau tų prekių įmanoma įsigyti tik mainais į ką nors, kas yra Vengrijos ir Lenkijos pramonės produkcija, arba į ką nors, kas gauta mainais už dalį tos produkcijos. Tos Amerikos prekės yra naujos vertės, nauji ekvivalentai, atsiradę Vengrijoje ir Lenkijoje, iškeičiami į tų šalių perviršinę produkciją. Nugabentos į tas šalis, Amerikos prekės sukuria naują ir platesnę rinką tai perviršinei produkcijai. Jos pakelia tos produkcijos vertę ir šitaip prisideda prie jos gamybos skatinimo. Nors galbūt jokia tos produkcijos dalis nebus gabenama į Ameriką, ji gali būti gabenama į kitas šalis, kurios ją perka už tam tikrą dalį joms priklausančios perviršinės Amerikos produkcijos, ir gali rasti sau rinką dėl prekių mainų, kuriems davė pradžią Amerikos perviršinė produkcija.

Tie didieji įvykiai netgi galėjo prisidėti prie geresnio poreikių tenkinimo ir pramonės augimo šalyse, kurios ne tik niekada nesiuntė jokių prekių į Ameriką, bet ir niekada nepirko jos prekių. Net tokios šalys galėjo gauti daug daugiau prekių iš šalių, kurių perviršinė produkcija padidėjo dėl prekybos su Amerika. Ši pagausėjusi pasiūla neišvengiamai pagerino jų poreikių tenkinimą ir lygiai taip pat turėjo padidinti jų pramonės gamybą. Juk mainais už tą produkciją reikėjo pateikti

didesnį kiekį naujų vienos ar kitos rūšies ekvivalentų. Tai perviršinei produkcijai turėjo būti sukurta platesnė rinka, kad pakiltų jos vertė ir šitaip būtų paskatinta ją didinti. Visa prekių masė, kasmet įmetama į didįjį Europos prekybos apyvartos ratą ir jo apsisukimais kasmet paskirstoma įvairioms jos aprėpiamoms tautoms, turėjo padidėti visa tos perviršinės Amerikos produkcijos apimtimi. Todėl didžioji tos padidėjusios prekių masės dalis turėjo tekti kiekvienai iš tų tautų, pagerinti jų poreikių tenkinimą ir plėtoti jų pramonę.

Išimtinės metropolijų teisės prekyboje sumažina poreikių tenkinimą ir gamybą ar bent neleidžia padidinti tiek, kiek būtų galima, visose tose šalyse apskritai ir ypač Amerikos kolonijose. Jos trukdo veikti vienai iš didžiųjų spyruoklių, išjudinančių didžiąją žmonių ūkinės veiklos dalį. Padarydama kolonijų produkciją visose kitose šalyse brangesnę, tokia monopolija sumažina jos vartojimą ir šitaip kliudo augti kolonijų pramonei, o kartu ir gerinti poreikių tenkinimą bei plėtoti pramonę visose kitose šalyse, kurios ir vartoja mažiau, kai reikia brangiau mokėti už tai, ką jos vartoja, ir gamina mažiau, kai mažiau gauna už tai, ką pagamino. Padarydama visų kitų šalių produkciją kolonijose brangesnę, tokia monopolija lygiai taip pat kliudo plėsti visų kitų šalių pramonę, taigi ir gerinti poreikių tenkinimą ir plėsti gamybą kolonijose. Ta monopolija – tai kliūtis, kuri tariamos atskirų šalių naudos dėlei varžo poreikių tenkinimą ir stabdo pramonės plėtrą visose kitose šalyse, bet ypač kolonijose. Ji ne tik pašalina, kiek tai įmanoma, visas kitas šalis iš vienos atskiros rinkos, bet kartu ir apriboja, kiek tai įmanoma, kolonijas viena atskira rinka; yra didžiulis skirtumas, ar šalis pašalinta iš vienos atskiros rinkos, kai visos kitos rinkos jai atviros, ar ji apribota vienintele rinka, kai visos kitos rinkos jai uždarytos. O juk kolonijų perviršinė produkcija yra pradinis šaltinis, lėmęs visą tą

poreikių tenkinimo gerėjimą ir pramonės plėtrą, kuri prasidėjo Europoje atradus Ameriką ir ją kolonizavus; monopolinė metropolijų prekyba padaro tą šaltinį ne tokį gausų, koks jis antraip būtų.

Konkreti nauda, kurią kiekviena kolonizuojanti šalis gauna iš jai priklausančių kolonijų, yra dviejų rūšių: pirma, tai ta bendra nauda, kurią kiekviena imperija gauna iš jai pavaldžių provincijų, ir, antra, ta konkreti nauda, kurią, kaip manoma, lemia didelis savitumas, būdingas Europos kolonijoms Amerikoje.

Bendra nauda, kurią kiekviena imperija gauna iš valdomų provincijų, susideda, pirma, iš karinių pajėgų, kurias kolonijos suteikia imperijos gynybai, ir, antra, iš pajamų, kurias jos teikia civilinei valdžiai išlaikyti. Romos kolonijos reikalui esant teikdavo ir viena, ir kita. Graikų kolonijos kartais suteikdavo karinę pagalbą, bet retai kokių nors pajamų. Jos retai pripažindavo esančios priklausomos nuo metropolijos. Paprastai jos būdavo Graikijos sąjungininkės karuose, bet labai retai jos valdinės taikos metais.

Europos kolonijos Amerikoje dar niekada nesuteikė karinių pajėgų metropolijos gynybai. Jų karinės pajėgos kol kas nepakankamos net jų pačių gynybai, ir kai jų metropolijos įsitraukdavo į įvairius karus, kolonijų gynyba paprastai atitraukdavo labai dideles pajėgas iš tų valstybių. Todėl šia prasme visos be išimties Europos kolonijos buvo veikiau jų metropolijų silpnumo, o ne stiprumo priežastis.

Tik Ispanijos ir Portugalijos kolonijos teikė šiek tiek pajamų savo metropolijų gynybai arba jų civilinei valdžiai išlaikyti. Kitų Europos tautų, ypač Anglijos, kolonijose surenkami mokesčiai retai padengdavo išlaidas joms taikos metu, ir jų niekada nepakako atlyginti išlaidoms, kurių jos sudarydavo karo metais. Todėl tos kolonijos savo metropolijoms buvo išlaidų, o ne pajamų šaltinis.

Tokių kolonijų naudą metropolijoms sudaro ta konkreti nauda, kurią, kaip manoma, lemia didelis savitumas, būdingas Europos kolonijoms Amerikoje; vienintelis tos konkrečios naudos šaltinis yra, kaip pripažįstama, išimtinės teisės prekyboje su kolonijomis.

Dėl prekybos monopolizavimo visa ta Anglijos kolonijų perviršinės produkcijos dalis, kuri, pavyzdžiui, susideda iš vadinamųjų sąrašinių prekių, negali būti siunčiama niekur kitur, tik į Angliją. Kitos šalys vėliau jas turi pirkti iš Anglijos. Todėl Anglijoje jos turi būti pigesnės nei visose kitose šalyse ir daugiau prisideda prie geresnio poreikių tenkinimo Anglijoje nei kitose šalyse. Kartu tai turi labiau paskatinti jos pramonės plėtrą. Už visas tas savo perviršinės produkcijos dalis, kurias Anglija iškeičia į sąrašinę produkciją, ji gauna geresnę kainą, nei kitos šalys gauna už atitinkamą savo produkciją, keičiamą į tas sąrašines prekes. Pavyzdžiui, už Anglijos gaminius bus galima nusipirkti didesnį kiekį jos kolonijų cukraus ir tabako nei už tokius pat kitų šalių gaminius. Todėl jei tiek Anglijos gaminiai, tiek kitų šalių gaminiai keičiami į Anglijos kolonijų cukrų ir tabaką, tas kainos pranašumas Anglijos gamintojams teikia didesnį paskatinimą, palyginti su kitų šalių gamintojais tokiomis sąlygomis. Vadinasi, išimtinė prekybos su kolonijomis teisė, sumažindama poreikių tenkinimą ir gamybą ar bent neleisdama padidinti tiek, kiek būtų galima, tose šalyse, kurios neturi tokios teisės, suteikia akivaizdų pranašumą šalims, kurios turi išimtinę prekybos su kolonijomis teisę.

Tačiau geriau įsigilinus šis pranašumas pasirodys esąs veikiau santykinis, o ne absoliutus; čia šalis įgyja pranašumą dėl to, kad sumažinama gamyba ir produkcija kitose šalyse, o ne dėl to, kad jos gamyba plėtojasi ir produkcija didėja daugiau, nei esant laisvai prekybai.

Pavyzdžiui, Merilando ir Viržinijos tabakas dėl Anglijos monopolijos jai tikrai atsieina pigiau nei Pran-

cūzijai, kuriai Anglija paprastai parduoda didelę to tabako dalį. Bet jei Prancūzijai ir visoms kitoms Europos šalims būtų leista visą laiką laisvai prekiauti su Merilandu ir Virdžinija, tų kolonijų tabakas šiuo metu galbūt būtų pigesnis ne tik toms šalims, bet ir pačiai Anglijai. Tabako gamyba, esant daug didesnei nei ligšiolinė rinkai, galėtų padidėti ir tikriausiai padidėtų taip smarkiai, kad tabako plantacijų pelnus sumažintų iki natūralaus lygio, koks yra gaunamas grūdų plantacijose ir kurį jie, kaip manoma, vis dar šiek tiek viršija. Tabako kaina galėtų sumažėti ir tikriausiai sumažėtų, palyginti su šiandienine kaina. Už tokį patį Anglijos ar kitų šalių prekių kiekį Merilande ir Virdžinijoje būtų galima nupirkti didesnį tabako kiekį nei dabar, taigi tos prekės būtų ten parduotos už daug geresnę kainą. Vadinasi, kadangi tabakas dėl savo pigumo ir gausumo gali pagerinti poreikių tenkinimą ar padidinti gamybą Anglijoje ar bet kurioje kitoje šalyje, laisvos prekybos sąlygomis jis veikiausiai būtų padaręs tai didesniu mastu, nei gali padaryti dabar. Tiesa, Anglija šiuo atveju nebeturėtų pranašumo prieš kitas valstybes. Ji galėtų pirkti tabaką iš savo kolonijų šiek tiek pigiau ir dėl to parduoti kai kurias savo prekes šiek tiek brangiau nei dabar. Bet ji negalėtų nei pirkti tabako pigiau, nei parduoti savo prekių brangiau už kitas šalis. Ji, matyt, tada gautų absoliučią naudą, bet tikrai prarastų santykinę naudą.

Tačiau siekdama gauti tą santykinę naudą iš prekybos su kolonijomis, siekdama įgyvendinti tą keblų ir piktybišką sumanymą nušalinti kiek galima daugiau šalių nuo dalyvavimo toje prekyboje, Anglija, kaip turime pagrindo manyti, aukoja ne tik dalį absoliučios naudos, kurią ji ir visos kitos valstybės galėtų gauti iš prekybos, bet ir savo valia patiria absoliučių ir santykinių nuostolių beveik visose kitose prekybos šakose.

Kai laivybos įstatymu Anglija suteikė sau prekybos su kolonijomis monopoliją, užsienio kapitalai, anksčiau naudoti toje prekyboje, buvo iš jos išimti. Anglijos kapitalas, anksčiau palaikęs tik dalį prekybos, dabar turėjo perimti ją visą. Tas kapitalas, kuris anksčiau aprūpino kolonijas tik dalimi joms reikalingų Europos prekių, dabar turėjo aprūpinti jas visomis reikalingomis Europos prekėmis. Bet jis negalėjo aprūpinti jų visomis reikalingomis prekėmis, todėl tos prekės, kurias jis įstengė tiekti, buvo parduodamos labai brangiai. Kapitalas, už kurį anksčiau buvo perkama tiktai dalis perviršinės kolonijų produkcijos, dabar buvo naudojamas nupirkti visai tai produkcijai. Bet jo nepakako nupirkti visai tai produkcijai už kainą, artimą senajai, ir todėl viskas, kas buvo perkama už jį, neišvengiamai buvo perkama labai pigiai. Tačiau jei kapitalas naudojamas taip, kad pirklys parduoda labai brangiai ir perka labai pigiai, tai pelnas turi būti labai didelis, daug didesnis už įprastinį pelną kitose prekybos šakose. Toks prekybos su kolonijomis pelningumas negalėjo nepritraukti dalies kapitalo iš kitų prekybos šakų, kur jis iki tol buvo naudojamas. Tačiau šis kapitalo atitraukimas, laipsniškai didindamas kapitalų konkurenciją prekyboje su kolonijomis, kartu turėjo laipsniškai mažinti tą konkurenciją visose kitose prekybos šakose; laipsniškai mažindamas pelną vienoje srityje, jis turėjo laipsniškai didinti jį kitoje, kol visur nusistovėjo naujas pelnų lygis, kitoks ir truputį aukštesnis, nei buvo iki tol.

Minėtoji monopolija tokį dvigubą poveikį – kapitalo pritraukimą iš kitų prekybos šakų ir tam tikrą pelno normos padidėjimą visose šakose – sukėlė ne tik tuo metu, kai buvo įvesta, ji sukelia jį iki šiol.

Pirma, ta monopolija visą laiką traukė kapitalą iš visų kitų prekybos šakų į prekybą su kolonijomis.

Nors Didžiosios Britanijos turtas įsigaliojus laivybos įstatymui labai padidėjo, jis tikrai nepadidėjo tiek, kiek

padidėjo kolonijų turtas. Tačiau kiekvienos šalies užsienio prekyba natūraliai didėja proporcingai jos turtui, jos perviršinė produkcija – proporcingai visai jos produkcijai; o Didžioji Britanija sutelkė savo rankose beveik visą vadinamąją kolonijų užsienio prekybą, tačiau jos kapitalas nepadidėjo tiek, kiek išsiplėtė ta prekyba, todėl ji negalėjo jos vykdyti nuolat neatitraukdama dalies kapitalo iš kitų prekybos šakų ir nekliudydama joms pritraukti daugiau kapitalo, kuris antraip būtų joms tekęs. Todėl kolonijų prekyba įsigaliojus laivybos įstatymui nuolat plėtėsi, o daugelis kitų užsienio prekybos šakų, ypač prekyba su kitomis Europos dalimis, be perstojo smuko. Mūsų užsienio prekybai skirti gaminiai, užuot buvę pritaikyti, kaip iki laivybos įstatymo, kaimyninei Europos rinkai arba tolimesnei Viduržemio jūros šalių rinkai, dabar daugiausia yra pritaikyti dar tolimesnei kolonijų rinkai, kur mūsų gamintojai turi monopoliją, o ne tai rinkai, kur jie turi daug konkurentų. Visų kitų užsienio prekybos šakų nykimo priežastis, kurias, sero Matthew Deckerio ir kitų autorių nuomone, sudaro per dideli ir netinkamai nustatyti mokesčiai, didelė darbo kaina, išlaidų prabangai augimas ir t. t., galima susieti su pernelyg išaugusia kolonijų prekyba. Didžiosios Britanijos prekybinis kapitalas, nors ir labai didelis, tačiau nėra beribis, ir nors jis labai padidėjo įsigaliojus laivybos įstatymui, tačiau nepadidėjo tiek, kiek išaugo prekyba su kolonijomis, todėl ta prekyba negalėjo būti vykdoma nepritraukiant dalies kapitalo iš kitų prekybos šakų, taigi nesukeliant jų smukimo.

Reikia pažymėti, kad Anglija buvo didžiulė prekiaujanti šalis, jos prekybinis kapitalas buvo labai didelis ir kasdien vis didėjo ne tik prieš tai, kai laivybos įstatymas įvedė prekybos su kolonijomis monopoliją, bet ir tada, kai tos prekybos mastas dar nebuvo labai didelis. Karo su Olandija metu, kai valdė Cromwellis, Anglijos laivynas buvo pranašesnis už Olandijos;

kare, kuris kilo prasidėjus Karolio II valdymui, jis buvo mažų mažiausiai lygus sujungtiems Prancūzijos ir Olandijos laivynams, o gal ir didesnis už juos. Tas pranašumas šiais laikais vargu ar bus padidėjęs, ypač jei Olandijos laivynas dabar yra taip pat proporcingas jos prekybos apimčiai, kaip buvo tada. Bet ši didžiulė karinė jūrų galia nė viename iš tų karų neatsirado dėl laivybos įstatymo. Pirmojo iš tų karų metu buvo sudarytas tik to įstatymo planas, ir nors prieš prasidedant antrajam karui įstatymas jau buvo visiškai įsigaliojęs, tačiau jokia jo dalis per tokį trumpą laiką dar negalėjo padaryti didesnio poveikio, juolab ta dalis, kuria buvo įtvirtintos išimtinės teisės prekyboje su kolonijomis. Ir kolonijos, ir jų prekyba tada buvo nereikšmingos, palyginti su dabartine jų reikšme ir mastais. Jamaikos sala apskritai buvo nesveika dykynė, retai gyvenama ir mažai dirbama; Niujorkas ir Naujasis Džersis priklausė olandams, pusė Sent Kristoferio – prancūzams. Antigvos sala, abi Karolinos, Pensilvanija, Džordžija ir Naujoji Škotija nebuvo apgyvendintos. Virdžinija, Merilandas ir Naujoji Anglija buvo apgyvendintos, ir nors tai buvo klestinčios kolonijos, tuo metu, ko gero, nebuvo nė vieno žmogaus nei Europoje, nei Amerikoje, kuris būtų numatęs ar bent spėjęs, kad tos kolonijos netrukus ims taip sparčiai kilti, kad taip išaugs jų turtas, gyventojų skaičius ir ūkis. Trumpai tariant, Barbadoso sala buvo vienintelė reikšmingesnė britų kolonija, kurios tuometinė būklė buvo bent kiek panaši į dabartinę. Prekyba su kolonijomis, kurios Anglija netgi kurį laiką po laivybos įstatymo įsigaliojimo turėjo savo rankose tik dalį (nes kelerius metus po to įstatymo įsigaliojimo jo nebuvo labai griežtai laikomasi), tada dar negalėjo būti nei didelio Anglijos prekybos masto, nei jos jūrinės galios, palaikomos tokios prekybos, priežastis. Tuo metu didžiulę jos jūrinę galią palaikanti prekyba buvo prekyba su Europa ir Viduržemio jūros

šalimis. Bet dabartinė Didžiosios Britanijos dalis toje prekyboje negali palaikyti jos jūrinės galios. Jei auganti kolonijų prekyba būtų buvusi palikta visoms valstybėms, tai kad ir kokia jos dalis būtų tekusi Anglijai, o jai tikriausiai būtų tekusi labai didelė jos dalis, ji būtų padidinusi tą didžiulę prekybą, kurią ji vykdė iki tol. Įvedus monopoliją, prekybos su kolonijomis išaugimas ne tiek padidino visą ligtolinę Didžiosios Britanijos prekybą, kiek visiškai pakeitė jos kryptį.

Antra, ta monopolija neišvengiamai prisidėjo prie to, kad pelno norma visose skirtingose britų prekybos šakose tapo didesnė, nei ji būtų natūraliomis sąlygomis, jei visos valstybės laisvai prekiautų su britų kolonijomis.

Kolonijų prekybos monopolija neišvengiamai pritraukė į tą prekybą didesnę Didžiosios Britanijos kapitalo dalį, nei jo jai būtų tekę savaime; išstumdama iš jos užsienio kapitalus, ji neišvengiamai sumažino toje prekyboje naudojamo kapitalo kiekį, palyginti su tuo kiekiu, koks natūraliai ten būtų naudojamas, jei prekyba būtų laisva. Tačiau, sumažindama kapitalų konkurenciją šioje prekybos šakoje, monopolija kartu pakėlė pelno normą šioje šakoje. Be to, sumažindama britų kapitalų konkurenciją visose kitose prekybos šakose, ji neišvengiamai pakėlė britų pirklių pelno normą visose tose kitose šakose. Kad ir kokia vienu ar kitu metu, įsigaliojus laivybos įstatymui, būtų buvusi Didžiosios Britanijos prekybinio kapitalo būklė ir apimtis, kolonijų prekybos monopolija tomis sąlygomis turėjo labiau padidinti įprastinę britų pirklių pelno normą, nei ji antraip būtų padidėjusi šioje ir visose kitose Britanijos prekybos šakose. Jei įsigaliojus laivybos įstatymui įprastinė britų pirklių pelno norma gerokai sumažėjo, o tai yra faktas, tai ji būtų sumažėjusi dar daugiau, jei tuo teisės aktu įvesta monopolija nebūtų palaikiusi aukštesnio jos lygio.

Tačiau visa tai, kas pakelia įprastinę pelno normą kurioje nors šalyje virš natūralaus jos lygio, neišvengiamai padaro tai šaliai absoliučią ir santykinę žalą tose prekybos šakose, kuriose ji neturi monopolijos.

Tai padaro šaliai absoliučią žalą, nes tose prekybos šakose jos pirkliai negali gauti to didesnio pelno neparduodami brangiau, nei parduotų priešingu atveju, tiek užsienio prekių, kurias jie įveža į savo šalį, tiek savo šalies prekių, kurias jie išveža į užsienio šalis. Jų pačių šalis turi pirkti brangiau ir parduoti brangiau, turi pirkti mažiau ir parduoti mažiau, turi mažiau vartoti ir mažiau gaminti nei normaliomis sąlygomis.

Tai padaro šaliai santykinę žalą, nes dėl to tose prekybos šakose kitos šalys, kurios nepatiria tos absoliučios žalos, arba labiau ją pranoksta, arba mažiau nuo jos atsilieka, nei būtų priešingu atveju. Tos kitos šalys dėl to daugiau vartoja ir daugiau gamina, palyginti su tuo, kiek vartoja ir gamina ta šalis. Dėl to tų kitų šalių pranašumas padidėja labiau arba jų atsilikimas tampa mažesnis nei būtų priešingu atveju. Kadangi dėl to tos šalies produkcijos kainos pasidaro didesnės nei galėtų būti, tai suteikia galimybę kitų šalių pirkliams nukonkuruoti ją užsienio rinkose mažesnėmis prekių kainomis ir šitaip išstumti ją iš beveik visų tų prekybos šakų, kuriose ji neturi monopolijos.

Mūsų pirkliai dažnai skundžiasi dėl didelių britų darbininkų atlyginimų, esą dėl to jų gaminiai nukonkuruojami užsienio rinkose, bet jie nutyli didelius kapitalo pelnus. Jie skundžiasi pernelyg dideliais kitų žmonių pelnais, bet nieko nekalba apie savuosius. Tačiau didelis britų kapitalo pelningumas daugeliu atvejų ne mažiau prisideda prie britų prekių kainų padidėjimo nei dideli britų darbininkų atlyginimai, o kartais, ko gero, ir daugiau.

Galima pagrįstai teigti, kad būtent tokiu būdu Didžiosios Britanijos kapitalas iš dalies buvo atitrauktas,

iš dalies išstumtas iš didžiosios dalies įvairių prekybos šakų, kuriose ji neturi monopolijos, ypač iš prekybos su Europa ir Viduržemio jūros šalimis.

Mūsų kapitalas iš tų prekybos šakų iš dalies buvo atitrauktas susiviliojus didesniu prekybos su kolonijomis pelnu, nes ta prekyba nuolat plėtėsi ir kapitalo jai kasmet reikėjo vis daugiau.

Mūsų kapitalą iš tų prekybos šakų iš dalies išstūmė tas pranašumas, kurį kitoms šalims įvairiose prekybos šakose, kur Didžioji Britanija neturi monopolijos, suteikia didelė pelno norma, nusistovėjusi Didžiojoje Britanijoje.

Pritraukdama dalį britų kapitalo iš kitų prekybos šakų, kuriose jis priešingu atveju būtų naudojamas, kolonijų prekybos monopolija pastūmėjo į tas šakas daugelį užsienio kapitalų, kurie niekada nebūtų į jas persikėlę, jei nebūtų buvę išstumti iš kolonijų prekybos. Monopolija sumažino britų kapitalų konkurenciją tose kitose prekybos šakose ir dėl to padidino britų kapitalo pelno normą, palyginti su ta, kokia ji būtų buvusi priešingu atveju. Kartu ji padidino užsienio kapitalų konkurenciją ir dėl to sumažino užsienio kapitalo pelno normą, palyginti su ta, kokia ji būtų buvusi priešingu atveju. Tiek vienu, tiek kitu atveju ji akivaizdžiai padarė Didžiajai Britanijai santykinę žalą visose tose kitose prekybos šakose.

Tačiau, ko gero, gali pasakyti, kad kolonijų prekyba Didžiajai Britanijai yra naudingesnė nei bet kuri kita, todėl monopolija, pritraukdama į ją didesnę Didžiosios Britanijos kapitalo dalį, nei antraip jo ten būtų naudojama, nukreipė tą kapitalą į sritį, naudingesnę šaliai nei bet kuri kita, kurią jis galėtų susirasti.

Šaliai priklausantis kapitalas panaudojamas jai naudingiausiu būdu, kai jis išlaiko didžiausią produktyviojo darbo kiekį ir labiausiai padidina tos šalies žemės ir darbo metinę produkciją. Bet produktyviojo

darbo kiekis, kurį gali išlaikyti kapitalas, naudojamas užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis, yra proporcingas, kaip buvo parodyta antrojoje knygoje, jo apyvartos greičiui. Pavyzdžiui, tūkstančio svarų kapitalas, naudojamas užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis, darydamas vieną apyvartą per metus šalyje, kuriai jis priklauso, gali nuolatinai įdarbinti tokį produktyviojo darbo kiekį, kokį ten gali išlaikyti metus tūkstančio svarų kapitalas. Jei tas kapitalas daro per metus dvi ar tris apyvartas, jis gali nuolatinai įdarbinti tokį produktyviojo darbo kiekį, kokį ten dviejų ar trijų tūkstančių svarų kapitalas gali išlaikyti metus. Dėl to užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis su kaimynine šalimi apskritai yra naudingesnė nei prekyba su tolima šalimi; dėl tos pačios priežasties tiesioginė užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis, kaip taip pat jau buvo parodyta antrojoje knygoje, apskritai yra naudingesnė nei aplinkinė prekyba.

Tačiau kolonijų prekybos monopolija, kadangi ta prekyba buvo vykdoma naudojant Didžiosios Britanijos kapitalą, visais atvejais dalį to kapitalo iš užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis su kaimynine šalimi nukreipė į prekybą su tolimesne šalimi ir daugeliu atvejų iš tiesioginės užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis į aplinkinę prekybą.

Pirma, kolonijų prekybos monopolija visais atvejais dalį Didžiosios Britanijos kapitalo iš užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis su kaimynine šalimi nukreipė į prekybą su tolimesne šalimi.

Visais atvejais ji dalį to kapitalo iš prekybos su Europa ir Viduržemio jūros šalimis nukreipė į prekybą su tolimesniais Amerikos ir Vakarų Indijos regionais, kurios apyvarta neišvengiamai yra lėtesnė ne tik dėl didelių atstumų, bet ir dėl tų šalių ypatybių. Naujos kolonijos, kaip jau pažymėjome, visada stokoja kapitalo. Kapitalo ten visada yra daug mažiau, nei

būtų galima labai pelningai panaudoti žemei gerinti ir žemdirbystei plėtoti. Todėl tose kolonijose nuolat yra didesnio kapitalo, nei jos pačios turi, poreikis; norėdamos kompensuoti tą stygių, kolonijos stengiasi kiek galima daugiau pasiskolinti iš metropolijos, kuriai jos dėl to visada yra skolingos. Įprasčiausias būdas, kuriuo kolonistai įsiskolina, yra ne skolinimasis už užstatą iš turtingų metropolijos žmonių, nors kartais jie daro ir taip, bet įsiskolinimas partneriams, tiekiantiems jiems prekes iš Europos, tiek daug, kiek tik šie jiems leidžia. Per metus jie dažnai grąžina ne daugiau kaip trečdalį, o kartais ir mažiau skolos. Todėl visas kapitalas, kurį jiems avansuoja jų partneriai, retai sugrįžta į Britaniją anksčiau nei po trejų metų, o kartais ne anksčiau kaip po ketverių ar penkerių metų. Tačiau britų kapitalas, pavyzdžiui, tūkstančio svarų, kuris sugrįžta į Didžiąją Britaniją tik kartą per penkerius metus, gali nuolatinai įdarbinti tiktai penktadalį to britų darbo, kurį jis išlaikytų, jei visas avansuotas kapitalas sugrįžtų per metus, ir vietoj darbo kiekio, kurį metus galėtų išlaikyti tūkstantis svarų, gali nuolatinai įdarbinti tik tokį jo kiekį, kokį metus gali išlaikyti du šimtai svarų. Kolonistas, be abejo, padengia, ir tikriausiai su kaupu padengia, visus savo partnerio nuostolius, kurių šis gali turėti dėl tokio vėlavimo, mokėdamas didelę kainą už perkamas Europos prekes, palūkanas už vekselius, kuriuos jis išrašo ilgam terminui, komisinius už trumpam terminui išrašytų vekselių pratęsimą. Bet nors jis padengia savo partnerio nuostolius, negali padengti Didžiosios Britanijos nuostolių. Prekyboje, kurios apyvarta yra labai lėta, pirklio pelnas gali būti toks pat didelis, kaip ir labai greitos apyvartos prekyboje, ar net didesnis; tačiau to pirklio gyvenamosios šalies gaunama nauda, nuolat išlaikomas produktyviojo darbo kiekis joje, jos žemės ir darbo metinė produkcija visada bus mažesnė. Manau, kiekvienas, turintis bent kiek

patirties įvairiose prekybos šakose, sutiks, kad prekybos su Amerika ir juolab su Vakarų Indija apyvarta apskritai yra ne tik lėtesnė, bet ir ne tokia reguliari, taip pat mažiau patikima, negu prekybos su bet kuria Europos dalimi ar netgi su Viduržemio jūros šalimis.

Antra, kolonijų prekybos monopolija daugeliu atvejų nukreipė dalį Didžiosios Britanijos kapitalo iš tiesioginės prekybos vartojamosiomis prekėmis į aplinkinę prekybą.

Tarp sąrašinių prekių, kurių negalima siųsti niekur kitur, tik į Didžiosios Britanijos rinką, yra keletas tokių, kurių kiekis gerokai viršija pačios Didžiosios Britanijos suvartojimą, ir dėl to dalį jų būtina išvežti į kitas šalis. Bet šito neįmanoma padaryti nenukreipus dalies Didžiosios Britanijos kapitalo į aplinkinę prekybą vartojamosiomis prekėmis. Pavyzdžiui, Merilandas ir Virdžinija kasmet atsiunčia į Didžiąją Britaniją daugiau kaip devyniasdešimt šešis tūkstančius statinių tabako, o Didžiojoje Britanijoje suvartojama, kaip manoma, ne daugiau kaip keturiolika tūkstančių. Todėl per aštuoniasdešimt du tūkstančius statinių būtina išvežti į kitas šalis – į Prancūziją, į Olandiją ir į Baltijos jūros bei Viduržemio jūros šalis. Bet ta Didžiosios Britanijos kapitalo dalis, kuri atgabena tuos aštuoniasdešimt du tūkstančius statinių į Didžiąją Britaniją, reeksportuoja jas iš čia į tas kitas šalis ir iš tų kitų šalių mainais pargabena į Didžiąją Britaniją prekes arba pinigus, verčiasi aplinkine prekyba vartojamosiomis prekėmis; ji privalo verstis tokia prekyba, kad būtų atsikratyta to didžiulio perviršio. Jei norime apskaičiuoti, per kiek metų visas šis kapitalas sugrįš į Didžiąją Britaniją, prie prekybos su Amerika apyvartos trukmės turime pridėti prekybos su tomis šalimis apyvartos trukmę. Jei visas tiesioginėje mūsų užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis su Amerika naudojamas kapitalas dažnai negrįžta greičiau kaip per trejus ar ketverius

metus, tai visas kapitalas, naudojamas toje aplinkinėje prekyboje, veikiausiai nesugrįš greičiau kaip per ketverius ar penkerius metus. Pirmasis gali nuolatinai įdarbinti tik trečdalį ar ketvirtadalį to šalies darbo kiekio, kurį galėtų išlaikyti po metų sugrįžtantis kapitalas, o antrasis gali nuolatinai įdarbinti tik ketvirtadalį ar penktadalį to darbo. Kai kuriuose uostuose tiems užsienio partneriams, kuriems parduodamas tabakas, paprastai suteikiamas kreditas. Tiesa, Londono uoste jis paprastai parduodamas už grynuosius pinigus. Čia galioja taisyklė „Sverk ir mokėk". Todėl Londono uoste galutinė visos aplinkinės prekybos kapitalo grąža, palyginti su prekybos su Amerika kapitalo grąža, vėluoja tik tiek, kiek laiko prekės guli neparduotos sandėlyje, kur, beje, kartais jos gali išgulėti gana ilgai Bet jei kolonijos nebūtų priverstos parduoti tabaką tiktai Didžiosios Britanijos rinkoje, pas mus tikriausiai jo būtų atgabenama ne ką daugiau, negu reikia vidaus vartojimui. Tas prekes, kurias Didžioji Britanija dabar perka savo vidaus vartojimui už tą didelį tabako perviršį, kurį ji išveža į kitas šalis, tada ji tikriausiai pirktų tiesiogiai už savo pačios darbo produkciją, tai yra už dalį savo pramonės gaminių. Ta produkcija, tie gaminiai, užuot buvę beveik visiškai pritaikyti vienai didelei rinkai, kaip dabar, tikriausiai būtų pritaikyti dideliam skaičiui mažesnių rinkų. Vietoj vienos didelio masto aplinkinės užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis Didžioji Britanija tikriausiai vykdytų daug mažesnės apimties tiesioginių tos pačios rūšies užsienio prekybų. Dėl greitos apyvartos dalies, ir tikriausiai tik nedidelės dalies, ne daugiau kaip trečdalio ar ketvirtadalio, to kapitalo, kuris dabar naudojamas tai didelio masto aplinkinei prekybai, pakaktų vykdyti visoms šioms smulkesnėms tiesioginėms prekyboms; ta kapitalo dalis nuolatinai įdarbintų tokį patį Britanijos darbo kiekį ir garantuotų tokią pačią šalies žemės ir darbo

metinę produkciją. Kadangi visi tokios prekybos tikslai šiuo atveju būtų pasiekti panaudojant daug mažiau kapitalo, susidarytų nemenkas atliekamas kapitalas, kurį būtų galima skirti kitiems tikslams: gerinti dirbamoms žemėms, didinti gamybai ir plėsti Didžiosios Britanijos prekybai; sustiprėtų konkurencija bent jau su kitais britų kapitalais, naudojamais visose šiose įvairiose srityse, jose visose sumažėtų pelno norma, ir dėl to Didžioji Britanija visose tose srityse įgytų dar didesnį pranašumą prieš kitas šalis, negu turi dabar.

Kolonijų prekybos monopolija taip pat nukreipė dalį Didžiosios Britanijos kapitalo iš visos užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis į tranzitinę prekybą, vadinasi, užuot daugiau ar mažiau palaikiusi Didžiosios Britanijos pramonę, ji palaiko iš dalies kolonijų pramonę, iš dalies – kai kurių kitų šalių.

Pavyzdžiui, prekės, kasmet įsigyjamos už tą didžiulį aštuoniasdešimt dviejų tūkstančių statinių tabako perviršį, kasmet išvežamą iš Didžiosios Britanijos, ne visos suvartojamos šioje šalyje. Dalis tų prekių, pavyzdžiui, lininiai audiniai iš Vokietijos ir Olandijos, grįžta į kolonijas jų poreikiams patenkinti. Tačiau ta dalis Didžiosios Britanijos kapitalo, už kurią perkamas tabakas, vėliau išmainomas į tuos lininius audinius, neišvengiamai atitraukiama nuo Didžiosios Britanijos pramonės palaikymo ir panaudojama iš dalies palaikyti kolonijų pramonei, iš dalies – tų šalių, kurios moka už tą tabaką savo pramonės gaminiais.

Be to, kolonijų prekybos monopolija, nukreipusi į tą prekybą daug didesnę Didžiosios Britanijos kapitalo dalį, nei jai natūraliai tektų, kaip atrodo, visiškai pažeidė natūralią pusiausvyrą, kuri antraip būtų susiklosčiusi tarp visų įvairių Britanijos pramonės šakų. Didžiosios Britanijos pramonė, užuot prisitaikiusi prie didelio skaičiaus mažų rinkų, iš esmės yra prisitaikiusi prie vienos didelės rinkos. Jos prekyba, užuot vykusi

daugybe mažų kanalų, buvo priversta vykti iš esmės vienu dideliu kanalu. Tačiau dėl to visa jos pramonės ir prekybos sistema tapo ne tokia patikima, bendra jos politinio organizmo būklė ne tokia sveika, kokia ji būtų priešingu atveju. Dabartinėmis sąlygomis Didžioji Britanija primena vieną iš tų nesveikų organizmų, kurių kai kurios gyvybiškai svarbios dalys yra peraugusios ir kuriems dėl to gresia daug pavojingų sutrikimų, nebūdingų tokiems organizmams, kurių visos dalys išlaiko deramas proporcijas. Nedidelis kraujo apytakos stabtelėjimas tokioje didžiulėje kraujagyslėje, kuri buvo dirbtinai išpūsta ir viršijo natūralius savo matmenis ir kuria verčiama cirkuliuoti nenatūraliai didelė šalies pramonės ir prekybos dalis, gali sukelti labai pavojingus viso politinio organizmo sutrikimus. Dėl to ryšių su kolonijomis nutrūkimo galimybė sukėlė Didžiosios Britanijos žmonėms didesnį siaubą nei Ispanijos armada ar Prancūzijos invazija. Būtent dėl to siaubo, pagrįsto ar nepagrįsto, sulaukė pritarimo, bent jau pirklių bendruomenės, antspaudo rinkliavos panaikinimas. Dauguma mūsų pirklių manė, kad jei jie prarastų kolonijų rinką, nors tik keleriems metams, jų prekyba visiškai sustotų; dauguma mūsų manufaktūrų šeimininkų manė, kad tokiu atveju visiškai žlugtų jų verslas, o didžioji dalis mūsų darbininkų manė, kad jie prarastų darbą. Nors ryšių su kuriuo nors iš mūsų kaimynų Europoje nutrūkimas taip pat, matyt, sustabdytų ar sutrikdytų dalies tų įvairių sluoksnių žmonių veiklą, tokia galimybė kelia kur kas mažiau emocijų. Kai kraujas nustoja cirkuliuoti kurioje nors iš mažesnių kraujagyslių, jis lengvai prasiveržia į didesnes kraujagysles, nesukeldamas pavojingų sutrikimų; bet kai kraujo apytaka sustoja vienoje iš didžiųjų kraujagyslių, tuoj pat ir neišvengiamai ištinka konvulsijos, apopleksija arba mirtis. Jei bent viena iš tų pernelyg išsiplėtojusių gamybos šakų, dėl eksporto priemokų ar

monopolijos vidaus ir kolonijų rinkose dirbtinai iškelta nenatūraliai aukštai, patiria menkiausią veiklos stabtelėjimą ar pertrūkį, dažnai kyla maištai ir neramumai, gąsdinantys vyriausybę ir netgi sudarantys rūpesčių įstatymų leidėjams. Tai kokia didžiulė sumaištis ir suirutė neišvengiamai kiltų, manė jie, jei staiga ir visiškai sustotų tokios didelės dalies svarbiausių mūsų gamybos šakų veikla!

Atrodo, kad tam tikras nuosaikus ir laipsniškas įstatymų, suteikiančių Didžiajai Britanijai išimtinę prekybos su kolonijomis teisę, švelninimas, kol ta prekyba dideliu mastu taps laisva, yra vienintelė priemonė, kuri ateityje galėtų išgelbėti šalį nuo tokio pavojaus, įgalintų ar netgi priverstų ją atitraukti dalį kapitalo iš tos pernelyg išsiplėtusios veiklos ir nukreipti jį, nors ir su mažesniu pelnu, į kitas veiklos sritis ir kuri, laipsniškai sumažindama vieną pramonės šaką ir laipsniškai didindama visas kitas, galėtų laipsniškai sugrąžinti tas natūralias, sveikas ir deramas visų įvairių pramonės šakų proporcijas, kurios neišvengiamai susidaro esant visiškai laisvei ir kurias tik visiška laisvė gali išsaugoti. Staigus kolonijų prekybos atvėrimas visoms valstybėms galėtų ne tik sukelti kai kurių laikinų nepatogumų, bet ir padaryti didelių ilgalaikių nuostolių didžiajai daliai tų, kurių darbas ir kapitalas dabar joje panaudojamas. Jau vien tai, kad staiga netektų veiklos laivai, kurie dabar įveža aštuoniasdešimt du tūkstančius statinių tabako, neskaitant tų, kurias suvartoja Didžioji Britanija, būtų labai skausminga. Tokie yra merkantilistinės sistemos įvestos tvarkos nelemti padariniai! Tokia tvarka ne tik sukelia labai pavojingus politinio organizmo būklės sutrikimus, – tuos sutrikimus dažnai yra sunku pašalinti nesukeliant, bent jau laikinai, dar didesnių sutrikimų. Taigi, kokiu būdu reikėtų laipsniškai atverti kolonijų prekybą, kokius apribojimus reikia panaikinti pirmiausia, o kokius – pas-

kiausiai, arba kokiu būdu būtų galima laipsniškai atkurti natūralią visiškos laisvės ir teisingumo sistemą, – visa tai turime palikti spręsti būsimųjų valstybės veikėjų ir įstatymų leidėjų išminčiai.

Labai laimingai sutapę penki nenumatyti ir nenuspėti įvykiai neleido Didžiajai Britanijai taip stipriai, kaip visuotinai buvo tikimasi, pajusti visiško nušalinimo, kuris jau tęsiasi daugiau nei metus (nuo 1774 m. gruodžio 1 d.), nuo labai svarbios kolonijų prekybos šakos – nuo prekybos su dvylika susivienijusių Šiaurės Amerikos provincijų. Pirma, tos kolonijos, ruošdamosi tarpusavio susitarimui neimportuoti, išvežė iš Didžiosios Britanijos visas prekes, tinkamas jų rinkai; antra, neregėta Ispanijos laivyno paklausa šiais metais iššlavė iš Vokietijos ir Šiaurės valstybių daugelį prekių, ypač lino gaminių, kurios paprastai konkuruodavo, netgi Didžiosios Britanijos rinkoje, su britų gaminiais; trečia, Rusijos ir Turkijos taika sukėlė didžiulę paklausą Turkijos rinkoje, kuri, kai šalis buvo bėdoje, o Rusijos laivynas plaukiojo Egėjo jūroje, buvo labai menkai aprūpinama; ketvirta, jau kurį laiką Didžiosios Bitanijos gaminių paklausa Šiaurės Europoje kasmet didėjo; penkta, pastarasis Lenkijos padalijimas ir prasidėjusi pacifikacija atvėrė tos didelės šalies rinką, ir dėl to šiais metais prie didėjančios Šiaurės Europos paklausos prisidėjo didžiulė tos šalies paklausa. Visi šie įvykiai, išskyrus ketvirtąjį, yra laikino ir atsitiktinio pobūdžio, ir pašalinimas iš tokios svarbios kolonijų prekybos šakos, jei, nelaimei, tai dar ilgai tęstųsi, gali sukelti tam tikrų keblumų. Bet tie keblumai, susidarantys ilgainiui, nebus juntami taip aštriai, kaip tuo atveju, jei kiltų staiga; o per tą laiką šalies darbas ir kapitalas gali susirasti naują veiklą ir kryptį ir taip užkirsti kelią tolesniam tų keblumų didėjimui.

Todėl kolonijų prekybos monopolija, kadangi ji nukreipė į šią prekybą daugiau Didžiosios Britanijos

kapitalo, nei antraip jo ten būtų panaudojama, visais atvejais atitraukė tą kapitalą iš užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis su kaimynine šalimi ir nukreipė į prekybą su tolimesne šalimi, daugeliu atvejų atitraukė jį iš tiesioginės užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis ir nukreipė į aplinkinę prekybą ir kai kuriais atvejais atitraukė iš visos užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis ir nukreipė į tranzitinę prekybą. Todėl visais atvejais toji monopolija atitraukė kapitalą iš srities, kurioje jis išlaikytų didesnį produktyviojo darbo kiekį, ir nukreipė jį į tokią sritį, kurioje jis gali išlaikyti kur kas mažesnį produktyviojo darbo kiekį. Be to, tiktai vienai atskirai rinkai pritaikydama tokią didelę Didžiosios Britanijos pramonės ir prekybos dalį, ji bendrą tos pramonės ir prekybos būklę padarė rizikingesnę ir ne tokią patikimą kaip tuo atveju, jei pramonė ir prekyba derintųsi prie didesnės rinkų įvairovės.

Būtina griežtai skirti kolonijų prekybos padarinius nuo tos prekybos monopolijos padarinių. Pirmieji visada ir neišvengiamai yra naudingi; antrieji visada ir neišvengiamai yra žalingi. Tačiau pirmieji yra tokie naudingi, kad kolonijų prekyba, nors ir monopolizuota ir nors ta monopolija turi žalingų padarinių, vis tiek apskritai yra naudinga, ir labai naudinga, nors daug mažiau, nei antraip galėtų būti.

Jei kolonijų prekyba būtų natūrali ir laisva, ji atvertų didelę, nors ir tolimą rinką tai Didžiosios Britanijos pramonės produkcijos daliai, kuri viršytų artimesnių Europos ir Viduržemio jūros šalių rinkų paklausą. Natūrali ir laisva kolonijų prekyba, neatitraukdama iš tų rinkų tos produkcijos dalies, kuri paprastai būdavo ten siunčiama, skatina Didžiąją Britaniją nuolat didinti savo produkcijos perviršį, nuolat pateikti naujus ekvivalentus mainais į kolonijų prekes. Natūrali ir laisva kolonijų prekyba turi tendenciją didinti produktyviojo

darbo kiekį Didžiojoje Britanijoje, tačiau jokiu atžvilgiu nekeisdama to darbo užimtumo srities. Esant natūraliai ir laisvai kolonijinei prekybai, visų kitų tautų konkurencija neleistų pelno normai viršyti įprastinio lygio tiek naujoje rinkoje, tiek naujoje veiklos srityje. Nauja rinka, nieko neatitraukdama iš senosios, sukurtų, jei galima taip pasakyti, naują produkciją sau pačiai aprūpinti; ir ta nauja produkcija suformuotų naują kapitalą vykdyti naujai veiklai, kuri taip pat nieko neatimtų iš senosios.

Priešingai, kolonijų prekybos monopolija, pašalindama kitų tautų konkurenciją ir dėl to padidindama pelno normą tiek naujoje rinkoje, tiek naujoje veiklos srityje, atitraukia produkciją iš senosios rinkos ir kapitalą iš ligtolinės jo panaudojimo srities. Padidinti mūsų dalį kolonijų prekyboje, palyginti su ta, kokia ji būtų priešingu atveju, yra viešai pripažintas tos monopolijos tikslas. Jei mūsų dalis toje prekyboje esant monopolijai nebūtų didesnė nei be jos, tai nebūtų jokios priežasties įvesti tokią monopoliją. Bet visa tai, kas verčia nukreipti į prekybos šaką, kurios apyvarta lėtesnė nei daugumos kitų prekybos šakų, didesnę bet kurios šalies kapitalo dalį, nei jo jai tektų savaime, neišvengiamai lemia, kad visas toje šalyje per metus išlaikomas produktyviojo darbo kiekis ir metinė jos žemės ir darbo produkcija bus mažesni, nei antraip galėtų būti. Monopolija neleidžia tos šalies gyventojų pajamoms pasiekti to lygio, iki kurio jos natūraliai pakiltų, ir šitaip sumažina jų galimybes kaupti. Ji ne tik visada neleidžia jų kapitalui išlaikyti tokį produktyviojo darbo kiekį, kokį antraip jis išlaikytų, bet ir neleidžia jam didėti taip greitai, kaip jis galėtų didėti, vadinasi, ir išlaikyti dar didesnį produktyviojo darbo kiekį.

Tačiau kolonijų prekybos natūralūs gerieji padariniai su kaupu atlygina Didžiajai Britanijai tos monopolijos bloguosius padarinius, todėl monopolija ir kartu

ta prekyba, net tokia, kokia ji yra dabar, yra ne tik naudinga, bet labai naudinga. Kolonijų prekybos atverta nauja rinka ir nauja veiklos sritis yra daug didesnio masto nei ta senosios rinkos ir senosios veiklos dalis, kuri dėl monopolijos prarandama. Nauja produkcija ir naujas kapitalas, sukurti, jei galima taip pasakyti, kolonijų prekybos, Didžiojoje Britanijoje išlaiko didesnį produktyviojo darbo kiekį, nei jo galėjo būti išstumta iš ūkinės veiklos dėl kapitalo atitraukimo iš tų prekybos šakų, kurių apyvarta yra spartesnė. Tačiau kolonijų prekyba, netgi tokia kaip dabar, yra naudinga Didžiajai Britanijai ne dėl monopolijos, o nepaisant monopolijos.

Kolonijų prekyba atvėrė naują rinką ne Europos žaliavinei produkcijai, bet veikiau jos manufaktūrų gaminiams. Tikrasis visų naujų kolonijų verslas yra žemės ūkis; dėl žemės pigumo šis verslas yra naudingesnis už visus kitus. Todėl jose gausu žaliavinės žemdirbystės produkcijos, ir, užuot ją importavusios iš kitų šalių, kolonijos paprastai eksportuoja didelį jos perviršį. Naujosiose kolonijose žemės ūkis atitraukia darbo rankas iš visų kitų veiklos sričių arba sulaiko jas nuo perėjimo į kurią nors kitą veiklos sritį. Ten labai maža laisvų darbo rankų gaminti būtiniems apdirbamosios pramonės gaminiams ir visai jų nėra puošmenų gamybai. Gyventojams pigiau atsieina nusipirkti didžiąją dalį abiejų rūšių dirbinių iš kitų šalių nei gamintis patiems. Skatindama Europos pramonę, kolonijų prekyba labiausiai netiesiogiai skatina jos žemės ūkį. Europos gamintojai, kuriems ta prekyba duoda darbo, sudaro naują rinką žemdirbystės produkcijai; taigi dėl prekybos su Amerika labai išsiplečia pati naudingiausia iš visų rinkų – vidaus rinka Europos grūdams ir gyvuliams, duonai ir mėsai.

Tačiau Ispanijos ir Portugalijos pavyzdžiai įtikinamai rodo, kad vien tik prekybos su apgyvendintomis

ir klestinčiomis kolonijomis monopolijos nepakanka sukurti ar netgi palaikyti kurios nors šalies pramonei. Ispanija ir Portugalija turėjo apdirbamąją pramonę prieš įsigydamos daugumą kolonijų. Kai jų valdžion perėjo turtingiausios ir derlingiausios pasaulio kolonijos, abi šios šalys nustojo būti pramoninės.

Ispanijoje ir Portugalijoje blogieji monopolijos padariniai, dar pabloginti kitų priežasčių, kaip atrodo, bemaž nusvėrė natūralius geruosius kolonijų prekybos padarinius. Tos priežastys, manytume, buvo kitos įvairių rūšių monopolijos, aukso ir sidabro vertės kritimas žemiau daugelyje kitų šalių esamo jos lygio, pašalinimas iš užsienio rinkų dėl netinkamų eksporto mokesčių ir vidaus rinkos susiaurinimas dar netinkamesniais mokesčiais, nustatytais prekių gabenimui iš vienos šalies dalies į kitą; bet labiausiai tas nevienodas ir šališkas teisingumo vykdymas, kai turtingas ir galingas skolininkas dažnai ginamas nuo nukentėjusio kreditoriaus persekiojimo ir dėl to dirbančioji tautos dalis bijo gaminti prekes tiems išdidiems ir įtakingiems žmonėms, kuriems jie nedrįsta atsisakyti parduoti skolon, nors anaiptol nėra tikri, kad šie sumokės.

Anglijoje, priešingai, natūralūs gerieji kolonijų prekybos padariniai, prisidėjus kitoms priežastims, dideliu mastu įveikė bloguosius monopolijos padarinius. Tos priežastys, kaip atrodo, yra šios: bendra prekybos laisvė, kuri, nors ir esama kai kurių apribojimų, yra tokia pati, kaip ir bet kurioje kitoje šalyje, o gal ir didesnė; laisvė eksportuoti be muitų beveik visų rūšių prekes, gaminamas šalyje, į beveik visas užsienio šalis ir, kas, ko gero, dar svarbiau, – neribojama laisvė gabenti jas iš vienos mūsų šalies vietos į bet kurią kitą be jokių ataskaitų kokiai nors valstybės įstaigai ir be jokių jų klausinėjimų ar tikrinimų; tačiau užvis svarbiausia yra tas vienodas ir nešališkas teisingumo vykdymas, kai net menkiausio Britanijos valdinio teisės gerbiamos

taip pat kaip didžiūno; garantuodamas kiekvienam žmogui jo darbo vaisius, jis teikia didžiausią ir veiksmingiausią paskatą visų rūšių veiklai.

Tačiau jei kolonijų prekyba paskatino Didžiosios Britanijos pramonės pažangą, o taip iš tikrųjų buvo, tai įvyko ne dėl tos prekybos monopolijos, bet nepaisant jos. Monopolijos padarinys buvo ne Didžiosios Britanijos gaminių kiekio padidėjimas, bet dalies gaminių kokybės ir pavidalo pakeitimas ir gaminių, kurie antraip būtų pritaikyti artimai greitos apyvartos rinkai, pritaikymas tolimai rinkai, kurioje apyvarta yra lėta. Vadinasi, dėl monopolijos dalis Didžiosios Britanijos kapitalo, užuot panaudota didesniam apdirbamosios pramonės kiekiui palaikyti, buvo nukreipta į tokį panaudojimą, kai jis palaiko daug mažesnį pramonės kiekį, todėl bendra pramoninės gamybos apimtis Didžiojoje Britanijoje ne padidėjo, bet sumažėjo.

Vadinasi, kolonijų prekybos monopolija, kaip ir visos kitos nevykusios ir žalingos merkantilistinės sistemos priemonės, žlugdo visų kitų šalių, ir ypač kolonijų, pramonę ir kartu nė kiek neskatina jos augimo, bet, priešingai, sumažina ją ir toje šalyje, kurios labui ji įvesta.

Monopolija trukdo tos šalies kapitalui, kad ir kokia tam tikru metu būtų jo apimtis, išlaikyti tokį produktyviojo darbo kiekį, kokį jis kitu atveju galėtų išlaikyti, ir teikti darbštiems gyventojams tokias dideles pajamas, kokias jis kitu atveju jiems garantuotų. O kadangi kapitalą galima padidinti tik sutaupant dalį pajamų, monopolija, trukdydama jam teikti tokias dideles pajamas, kokias jis galėtų teikti, neišvengiamai trukdo jam didėti taip sparčiai, kaip jis galėtų didėti, o dėl to ir išlaikyti dar didesnį produktyviojo darbo kiekį ir teikti dar didesnes pajamas darbštiems šalies gyventojams. Todėl monopolija neišvengiamai visada lemia tai, kad vienas didelis pradinis pajamų šaltinis, darbo užmokestis, yra ne toks gausus, koks galėtų būti.

Padidindama prekybos pelno normą, monopolija atgraso nuo žemės gerinimo. Gerinimo pelnas priklauso nuo skirtumo tarp to, ką žemė duoda dabar, ir to, ką ji duotų, jei būtų įdėta kapitalo. Jei šis skirtumas teikia didesnį pelną, nei galima gauti iš tokio pat į bet kokią prekybą įdėto kapitalo, tai žemės gerinimas pritrauks kapitalą iš visų prekybos verslų. Jei tas pelnas yra mažesnis, prekybos verslai pritrauks žemei gerinti panaudojamą kapitalą. Todėl visa tai, kas didina prekybos pelno normą, visada arba mažina žemės gerinimo teikiamo pelno pranašumą, arba didina jo nepakankamumą; pirmuoju atveju tai sulaiko kapitalą nuo perėjimo prie žemės gerinimo, antruoju atveju atitraukia jį nuo to. Tačiau atgrasindama nuo žemės gerinimo monopolija neišvengiamai stabdo antrojo didelio pradinio pajamų šaltinio, žemės rentos, natūralų didėjimą. Be to, padidindama pelno normą, monopolija neišvengiamai palaiko didesnę palūkanų rinkos normą, nei ji antraip būtų. Tačiau kai palūkanų norma kyla, žemės kaina, palyginti su jos teikiama renta, arba metų skaičius, per kurį renta atlygins žemės kainą, neišvengiamai mažėja, o kai palūkanų norma krinta – didėja. Vadinasi, monopolija pažeidžia žemvaldžio interesus dviem būdais: sulaikydama, pirma, jo rentos natūralų didėjimą ir, antra, kainos, kurią jis gautų už savo žemę proporcingai jos teikiamai rentai.

Tiesa, monopolija didina prekybos pelno normą ir šitaip šiek tiek padidina mūsų pirklių pajamas. Bet kadangi ji trukdo natūraliai didėti kapitalui, ji veikiau mažina, o ne didina bendrą pajamų, kurias šalies gyventojai gauna kaip sankaupų pelną, sumą; didelio kapitalo mažas pelnas paprastai teikia didesnes pajamas nei mažo kapitalo didelis pelnas. Monopolija padidina pelno normą, bet ji neleidžia pelno sumai padidėti tiek, kiek ji antraip galėtų padidėti.

Monopolija lemia, kad visi pradiniai pajamų šaltiniai – darbo užmokestis, žemės renta ir sankaupų pelnas – lieka daug mažesni, nei jie antraip būtų buvę. Paremdama vieno nedidelio vienos šalies gyventojų sluoksnio interesus, monopolija pažeidžia visų kitų tos šalies gyventojų sluoksnių ir visų žmonių visose kitose šalyse interesus.

Monopolija pasirodė ar galėjo pasirodyti esanti naudinga vienam žmonių sluoksniui tik dėl to, kad ji padidina įprastinę pelno normą. Tačiau be visų blogų padarinių šaliai, kuriuos jau minėjome kaip neišvengiamai kylančius dėl didelės pelno normos, yra dar vienas, ko gero, pragaištingesnis už juos visus kartu, bet, kaip galime spręsti iš patirties, neatskiriamai susijęs su monopolija. Didelė pelno norma, kaip atrodo, visur sunaikina tą šykštumą, kuris kitomis aplinkybėmis yra būdingas pirklio charakteriui. Kai pelnai dideli, ši protinga dorybė atrodo nereikalinga, išlaidi prabanga atrodo labiau pritinkanti turtingai pirklio padėčiai. Bet didelių prekybinių kapitalų savininkai visada yra kiekvienos tautos visos ūkinės veiklos lyderiai ir vadovai, ir jų pavyzdys daro daug didesnę įtaką visiems darbštiems jos žmonėms, negu kurio nors kito sluoksnio. Jei darbdavys yra rūpestingas ir šykštus, veikiausiai ir darbininkas bus toks pat; bet jei šeimininkas yra pasileidęs ir netvarkingas, darbininkas, darbe prisiderinantis prie šeimininko stiliaus, savo gyvenseną irgi formuos pagal jo rodomą pavyzdį. Šitaip visiems tiems, kurie natūraliai yra labiausiai linkę kaupti, užkertamas kelias kaupti, ir lėšos, skirtos išlaikyti produktyviajam darbui, nebepapildomos iš pajamų tų žmonių, kurie natūraliai labiausiai turėtų jas didinti. Šalies kapitalas, užuot didėjęs, pamažu sunyksta, o joje išlaikomo produktyviojo darbo kiekis kasdien darosi vis mažesnis. Argi pasakiški Kadiso ir Lisabonos pirklių pelnai padidino Ispanijos ir Portugalijos kapitalą? Ar

jie sumažino skurdą, ar jie parėmė tų dviejų vargingų šalių pramonę? Toks buvo tų dviejų prekybos miestų pirklių išlaidavimo mastas, kad pasakiški jų pelnai ne tik nepadidino visuminio šalies kapitalo, – jų vargiai pakako išlaikyti tiems kapitalams, iš kurių jie buvo gaunami. Į Kadiso ir Lisabonos prekybą kasdien vis labiau skverbiasi, jei galima taip pasakyti, užsienio kapitalai. Siekdami išstumti tuos užsienio kapitalus iš prekybos, kuriai vykdyti jų pačių kapitalų kasdien vis labiau nepakanka, ispanai ir portugalai kiekvieną dieną stengiasi dar labiau įtempti savo absurdiškos monopolijos pasaitą. Palyginkite Kadiso ir Lisabonos pirklių papročius su Amsterdamo pirklių papročiais, ir jūs suprasite, kaip skirtingai veikia pirklių charakterį ir elgesį dideli ir maži kapitalo pelnai. Tiesa, Londono pirkliai apskritai dar netapo tokiais didingais turtuoliais, kaip Kadiso ir Lisabonos pirkliai, bet nėra jie ir tokie apdairūs ir šykštūs biurgeriai, kaip Amsterdamo pirkliai. Tačiau jie, dauguma jų, laikomi gerokai turtingesniais nei didžioji dalis Kadiso ir Lisabonos pirklių ir anaiptol ne tokiais turtingais, kaip Amsterdamo pirkliai. Tačiau pelno norma Londone apskritai yra daug mažesnė nei Kadise ir Lisabonoje ir gerokai didesnė nei Amsterdame. Lengvai gavo, lengvai išleido, sako patarlė; įprastą išlaidavimo stilių, kaip atrodo, visur lemia ne tiek reali galimybė išlaidauti, kiek numatymas, kad bus lengva gauti pinigų išlaidoms.

Šitaip vienintelis pranašumas, kurį monopolija suteikia vienam visuomenės sluoksniui, įvairiais būdais pažeidžia bendrus šalies interesus.

Įkurti didelę imperiją vieninteliu tikslu – išugdyti sau pirkėjus – iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti kaip sumanymas, tinkamas tik krautuvininkų tautai. Tačiau toks sumanymas visiškai netinka krautuvininkų tautai; užtat jis nepaprastai tinka tokiai tautai, kurios vyriausybei daro įtaką krautuvininkai. Tokie valstybės

veikėjai, ir tik jie, sugeba įsivaizduoti, kad jie gaus tam tikros naudos, jei savo bendrapiliečių krauju ir turtais sukurs ir išlaikys tokią imperiją. Pasakykite krautuvininkui: „Nupirk man gerą ūkį, ir aš visada pirksiu drabužius tavo krautuvėje, net jei reikės mokėti šiek tiek brangiau nei kitose krautuvėse", – ir pamatysite, kad jis nelabai nori priimti jūsų pasiūlymą. Bet jei kas nors kitas nupirks jums tokį ūkį, krautuvininkas bus labai dėkingas tam jūsų geradariui, jei jis įpareigos jus pirkti drabužius tik iš jo krautuvės. Anglija kai kuriems savo valdiniams, kurie namie jautėsi blogai, nupirko didžiulį ūkį tolimoje šalyje. Tiesa, kaina buvo labai maža, ir vietoj trisdešimties metinių pajamų, kokia yra įprasta žemės kaina šiais laikais, ji vargu ar viršijo išlaidas, susijusias su tos šalies atradimu, pakrantės iššžvalgymu ir fiktyviu jos užvaldymu. Žemė buvo gera, jos buvo daug, ir žemdirbių, kai buvo tiek daug geros žemės, kurią jie galėjo dirbti, o jie patys kurį laiką turėjo visišką laisvę parduoti savo produkciją kur panorėję, per tuos ne daugiau kaip trisdešimt ar keturiasdešimt metų (nuo 1620 m. iki 1660 m.) taip pagausėjo ir jie taip prakuto, kad krautuvininkai ir kiti Anglijos prekybininkai panorėjo garantuoti sau prekybos su jais monopoliją. Todėl net nebandydami teigti, kad jie sumokėjo bent dalį pradinės žemės kainos ar vėlesnių jos dirbimo išlaidų, jie kreipėsi į parlamentą su prašymu, kad Amerikos žemdirbiai ateityje būtų priversti prekiauti tik su jais: pirma, iš jų pirktų jiems reikalingas Europos prekes ir, antra, jiems parduotų visus tuos savo produktus, kuriuos tiems prekybininkams bus naudinga iš jų pirkti. Pirkti visą jų produkciją jiems neatrodė naudinga. Kai kurie produktai, įvežti į Angliją, galėjo pakenkti jų pačių ten vykdomam verslui. Todėl jie norėjo, kad tokias savo produkcijos rūšis kolonistai parduotų kur gali – kuo toliau, tuo geriau; dėl to jie pasiūlė, kad kolonistų rinka būtų apribota

šalimis į pietus nuo Finisterės kyšulio. Vienas garsiojo laivybos įstatymo straipsnis šį tikrai krautuvininkišką pasiūlymą padarė įstatymu.

Nuo tada tos monopolijos išlaikymas buvo pagrindinis, o gal tiksliau – vienintelis Didžiosios Britanijos valdžios kolonijose tikslas ir siekis. Manoma, kad išimtinė prekybos teisė yra didžiulė nauda, gaunama iš provincijų, kurios iki šiol dar nedavė jokių pajamų ar karinės jėgos išlaikyti civilinei valdžiai ar metropolijai ginti. Prekybos monopolija yra pagrindinis jų priklausomybės požymis ir vienintelis vaisius, kurį iki šiol davė ta priklausomybė. Visos išlaidos, kurias Didžioji Britanija ligi šiol darė, kad išsaugotų tą priklausomybę, faktiškai buvo daromos siekiant išlaikyti tą monopoliją. Išlaidos įprastai tvarkai kolonijose palaikyti prieš prasidedant dabartiniams neramumams buvo dvidešimties pėstininkų pulkų išlaikymas, išlaidos artilerijai, sandėliams ir papildomoms jiems reikalingoms maisto atsargoms, taip pat išlaidos dideliam kariniam laivynui, kuris nuolat ten laikomas, kad saugotų nepaprastai ilgas Šiaurės Amerikos ir mūsų Vakarų Indijos salų pakrantes nuo kontrabandą gabenančių kitų valstybių laivų. Visos šios taikos meto išlaidos buvo našta Didžiosios Britanijos pajamoms, ir kartu jos sudarė mažiausią visos kainos, kurią metropolija mokėjo už kolonijų valdymą, dalį. Norėdami sužinoti visą kainą, prie šių taikos meto išlaidų turėtume dar pridėti palūkanas už tas sumas, kurias Didžioji Britanija, laikydama savo kolonijas jai pavaldžiomis provincijomis, įvairiais atvejais skyrė jų gynybai. Antai prie jų reikia pridėti visas pastarojo karo išlaidas ir didelę dalį prieš tai vykusio karo išlaidų. Pastarasis karas buvo išimtinai ginčas dėl kolonijų, ir visos jo išlaidos, nesvarbu, kur jos buvo padarytos, Vokietijoje ar Rytų Indijoje, turėtų pagrįstai būti priskirtos kolonijų sąskaiton. Jos sudarė daugiau nei devyniasdešimt milijonų sterlingų, įskaitant ne tik paimtą

naują paskolą, bet ir pridėtus du šilingus prie kiekvieno svaro žemės mokesčio ir kasmet skolinamas sumas iš valstybės skolos padengimo fondo. 1739 metais kilęs karaš su Ispanija iš esmės buvo ginčas dėl kolonijų: Jo pagrindinis tikslas buvo neleisti apieškoti kolonijų laivų, gabenančių kontrabandą į Ispaniją. Visos tos išlaidos faktiškai buvo priemoka monopolijai paremti. Tariamas jos tikslas buvo skatinti apdirbamąją gamybą ir plėsti Didžiosios Britanijos prekybą. Bet tikrasis jos padarinys buvo prekybos pelno padidinimas, ir kartu ji įgalino mūsų pirklius nukreipti į prekybos šaką, kurios apyvarta lėtesnė nei daugumos kitų prekybos šakų, didesnę savo kapitalo dalį, nei antraip jie būtų nukreipę; būtų, ko gero, labai pravartu mokėti tokią priemoką, jei ji galėtų užkirsti kelią tiems dviem pokyčiams.

Todėl esant dabartinei valdymo sistemai Didžioji Britanija nieko nelaimi ir patiria tik nuostolius, palaikydama savo valdžią kolonijose.

Pasiūlyti Didžiajai Britanijai savo valia atsisakyti kolonijų valdymo ir leisti joms pačioms išsirinkti savo valdžią, įgyvendinti savus įstatymus, kariauti ir sudaryti taikos sutartis savo nuožiūra reikštų pasiūlyti tokį dalyką, su kuriuo niekada nėra sutikusi ir niekada nesutiks jokia pasaulio tauta. Nė viena tauta niekada nėra laisva valia atsisakiusi valdžios kurioje nors provincijoje, kad ir kaip būtų sunku ją valdyti ir kad ir kokias mažas pajamas ji teiktų, palyginti su jos valdymo išlaidomis. Tokia auka, nors ji dažnai gali būti priimtina interesų požiūriu, visada žemina kiekvienos tautos išdidumą ir, kas, matyt, dar svarbiau, visada prieštarauja valdančiosios visuomenės dalies privatiems interesams, nes ši dėl to nebegalėtų disponuoti daugeliu atsakingų ir pelningų tarnybų, netektų daugelio galimybių įsigyti turto ir gauti apdovanojimus, kurių neramiausių ir daugumai žmonių nuostolingiausių provincijų valdymas retai nesuteikia. Net lakiausios

vaizduotės entuziastas vargiai išdrįstų pateikti tokį pasiūlymą ir turėti bent mažiausią viltį, kad jis bus priimtas. Bet jei jis būtų priimtas, Didžioji Britanija ne tik iškart atsikratytų visų kasmetinių tvarkos palaikymo kolonijose išlaidų, bet ir galėtų sudaryti su jomis tokią prekybos sutartį, kuri veiksmingai užtikrintų jai laisvą prekybą, naudingesnę žmonių daugumai, nors ne tokią naudingą pirkliams, kaip dabar esanti prekybos monopolija. Šitaip išsiskyrus kaip geriems draugams, natūralus kolonijų prisirišimas prie metropolijos, kuris, ko gero, dėl pastarųjų mūsų vaidų jau beveik sunyko, būtų greitai atgaivintas. Tai nuteiktų kolonijas ne tik ištisus šimtmečius gerbti tą prekybos sutartį, sudarytą su mumis išsiskiriant, bet ir palaikyti mus tiek kare, tiek prekyboje ir iš nerimstančių ir atskalūniškų valdinių tapti mūsų ištikimiausiais, atsidavusiais ir dosniais sąjungininkais; tarp Didžiosios Britanijos ir jos kolonijų galėtų atgyti tokio pat pobūdžio vienos pusės tėviškas prisirišimas ir kitos sūniška pagarba, kokie egzistavo tarp senovės Graikijos kolonijų ir jos miestų, iš kurių šios buvo kilusios.

Kad kuri nors provincija būtų naudinga imperijai, kuriai ji priklauso, ji turi taikos metu teikti valstybei tiek pajamų, kad ne tik atlygintų visas savo pačios valdymo išlaidas, bet ir atitinkamai prisidėtų prie bendros imperijos valdžios išlaikymo. Kiekviena provincija neišvengiamai daugiau ar mažiau padidina tos bendros valdžios išlaidas. Todėl jei kuri nors provincija neduoda savosios dalies toms išlaidoms padengti, didesnė našta tenka kuriai nors kitai imperijos daliai. Ir nepaprastosios pajamos, kurias karo metu kiekviena provincija teikia visuomenei, dėl tokių pačių priežasčių turi sudaryti tokią pačią visos imperijos nepaprastųjų išlaidų dalį, kokią jos įprastinės pajamos sudaro taikos metu. Nesunku suvokti, kad nei įprastinės, nei nepaprastosios Didžiosios Britanijos iš kolonijų gaunamos

pajamos nesudaro tokios visų Britanijos imperijos pajamų dalies. Tiesa, manoma, kad prekybos monopolija, padidindama Didžiosios Britanijos gyventojų privačias pajamas ir taip įgalindama juos mokėti didesnius mokesčius, kompensuoja tą iš kolonijų gaunamų pajamų nepakankamumą. Bet ši monopolija, kaip aš stengiausi įrodyti, nors kolonijoms ji yra labai sunki našta ir nors ji gali padidinti tam tikro Didžiosios Britanijos žmonių sluoksnio pajamas, sumažina, užuot padidinusi, didžiosios daugumos žmonių pajamas; kartu ji sumažina, užuot padidinusi, didžiosios daugumos žmonių galėjimą mokėti mokesčius. Be to, tie žmonės, kurių pajamas monopolija padidina, sudaro ypatingą sluoksnį, kurio visiškai neįmanoma apmokestinti didesne dalimi nei kitus sluoksnius ir politiškai labai netikslinga netgi bandyti apmokestinti jį didesne dalimi, – šitai aš stengsiuosi parodyti kitoje knygoje. Todėl iš to sluoksnio jokių papildomų išteklių neįmanoma gauti.

Mokesčius kolonijose gali įvesti jų pačių susirinkimai arba Didžiosios Britanijos parlamentas.

Nelabai realu manyti, jog kolonijų susirinkimai kada nors galėtų būti taip valdomi, kad iš savo rinkėjų rinktų mokesčius, pakankamus ne tik visada išlaikyti savo civilinėms ir karinėms įstaigoms, bet ir sumokėti atitinkamai daliai Britanijos imperijos bendrųjų valdymo išlaidų. Daug laiko praėjo, kol netgi Anglijos parlamentas, nors ir esantis tiesiogiai valdovui po akių, priartėjo prie tokios valdymo sistemos, tai yra pasidarė pakankamai dosnus finansiškai remdamas netgi savo šalies civilines ir karines įstaigas. Netgi Anglijos parlamente tokia valdymo sistema galėjo būti įgyvendinta tik atidavus atskiriems parlamento nariams didžiąją dalį pareigų tose civilinėse ir karinėse įstaigose arba jų priežiūrą. Tačiau tai, kad kolonijų susirinkimai yra toli nuo valdovo akių, jų gausumas, jų išsisklaidymas ir įvairi jų sudėtis lemia, kad juos būtų labai sunku

taip pat valdyti, net jei valdovas turėtų tokias pačias priemones tai daryti, o jų jis neturi. Būtų visiškai neįmanoma visiems svarbiausiems visų kolonijų susirinkimų nariams paskirstyti tokią dalį pareigų arba jų priežiūros įstaigose, susijusiose su bendru Britanijos imperijos valdymu, kad jie nusiteiktų atsisakyti populiarumo namie ir apmokestinti savo rinkėjus išlaikyti tai bendrai valdžiai, kurios beveik visos gėrybės paskirstomos jiems svetimiems žmonėms. Be to, neišvengiamas imperijos administracijos nežinojimas, kurie tų susirinkimų nariai santykiškai yra svarbesni, dažnas jų įžeidinėjimas, nuolat daromos šiurkščios klaidos bandant valdyti juos tokiu būdu tikriausiai padarytų tokią valdymo sistemą visiškai neįgyvendinamą.

Be to, kolonijų susirinkimai negali būti laikomi sugebančiais deramai nuspręsti, kas būtina visos imperijos gynybai ar palaikymui. Jiems nepavesta rūpintis jos gynyba ir palaikymu. Tai nėra jų veiklos sritis, ir jie neturi nuolatinės informacijos apie tai. Provincijos susirinkimas, kaip ir parapijos susirinkimas, gali labai tinkamai spręsti konkrečius savo vietinius reikalus, bet jis negali turėti jokių tinkamų būdų spręsti visos imperijos reikalus. Jis negali deramai spręsti netgi apie tai, kokią dalį visos imperijos sudaro jo provincija arba koks yra santykinis jos turtingumo ir svarbos lygis, palyginti su kitomis provincijomis, nes tos kitos provincijos nėra kurios nors atskiros provincijos susirinkimo prižiūrimos ar kontroliuojamos. Apie tai, kas yra būtina visos imperijos gynybai ir palaikymui ir kokia proporcija kiekviena jos dalis turi prie to prisidėti, gali spręsti tik tas susirinkimas, kuris prižiūri ir tvarko visos imperijos reikalus.

Todėl ir buvo pasiūlyta, kad kolonijos būtų apmokestintos rekvizicija ir Didžiosios Britanijos parlamentas nuspręstų, kokią sumą kiekviena kolonija privalo mokėti, o provincijos susirinkimas paskirstytų

ir surinktų ją tokiu būdu, kuris tai provincijai tinkamiausias. Visai imperijai rūpimus klausimus spręstų susirinkimas, kuris prižiūri ir tvarko visos imperijos reikalus, o kiekvienos kolonijos vietiniai reikalai ir toliau galėtų būti tvarkomi jos pačios susirinkimo. Nors šiuo atveju kolonijos neturėtų savo atstovų Britanijos parlamente, bet, sprendžiant iš patirties, nėra pavojaus, kad parlamento įvedama rekvizicija būtų nepagrįsta. Anglijos parlamentas nė karto neparodė nė menkiausio ketinimo užkrauti didesnę naštą toms imperijos dalims, kurioms parlamente nėra atstovaujama. Gernsio ir Džersio salos yra apmokestintos mažiau nei bet kuri kita Didžiosios Britanijos dalis, nors neturi jokių galimybių pasipriešinti parlamento valdžiai. Parlamentas, bandydamas pasinaudoti savo tariama, gerai ar blogai pagrįsta, teise apmokestinti kolonijas, iki šiol niekada nereikalavo iš jų nieko, kas bent kiek atitiktų jų bendrapiliečių namie mokamus mokesčius. Be to, jei kolonijų įmokos didėtų ar mažėtų pagal tai, kaip kinta žemės mokestis, parlamentas negalėtų jų apmokestinti, kartu neapmokestindamas savo paties rinkėjų, ir kolonijos šiuo atveju galėtų būti laikomos faktiškai atstovaujamomis parlamente.

Netrūksta pavyzdžių tokių imperijų, kuriose skirtingos provincijos nėra apmokestinamos, jei galima taip pasakyti, pagal vieną kurpalį; tose imperijose valdovas nustato sumą, kurią kiekviena provincija turi sumokėti, ir kai kuriose provincijose paskirsto ir renka ją savo nuožiūra, o kitose kiekvienos provincijos atitinkamai valdžiai palieka pačiai nuspręsti, kaip ją paskirstyti ir surinkti. Kai kuriose Prancūzijos provincijose karalius ne tik nustato mokesčius, kuriuos jis laiko teisingais, bet ir paskirsto ir renka juos savo nuožiūra. Iš kitų jis reikalauja apibrėžtos sumos, bet palieka kiekvienos provincijos valdžiai paskirstyti ir surinkti tą sumą savo nuožiūra. Pagal apmokestinimo rekvizicija schemą

Didžiosios Britanijos parlamento padėtis kolonijų susirinkimų atžvilgiu būtų beveik tokia pati, kokia yra Prancūzijos karaliaus padėtis tų provincijų, kurios tebesinaudoja privilegija turėti savo pačių valdžią ir kurios yra laikomos geriausiai valdomomis Prancūzijos provincijomis, valdžios atžvilgiu.

Bet nors pagal tokią schemą kolonijos negali turėti pagrįstų priežasčių baimintis, kad jų mokama valstybės mokesčių dalis kada nors viršys deramą proporciją, palyginti su jų bendrapiliečių metropolijoje mokama dalimi, Didžioji Britanija gali turėti pagrįstą priežastį bijoti, kad toji dalis niekada nepasieks tos deramos proporcijos. Didžiosios Britanijos parlamentas kurį laiką praeityje neturėjo tokios įtvirtintos valdžios kolonijose, kokią turi Prancūzijos karalius tose Prancūzijos provincijose, kurios vis dar naudojasi privilegija turėti savo pačių valdžią. Kolonijų susirinkimai, jei jie nebus labai palankiai nusiteikę (o kol nebus profesionaliau nei iki šiol valdomi, jie ir nebus palankiai nusiteikę), gali nuolat rasti daugybę dingsčių vengti net labiausiai pagrįstų parlamento rekvizicijų ar atmesti jas. Tarkime, kad kyla karas su Prancūzija; reikia nedelsiant surinkti dešimt milijonų, kad būtų galima apginti imperijos centrą. Šią sumą teks pasiskolinti laiduojant kokiu nors parlamento fondu, sudarytu palūkanoms mokėti. Dalį to fondo parlamentas siūlo sudaryti iš mokesčio, renkamo Didžiojoje Britanijoje, kitą dalį – pateikus rekviziciją visų Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijų susirinkimams. Ar žmonės lengvai skolins savo pinigus laiduojant tokiam fondui, kuris iš dalies priklauso nuo visų tų susirinkimų, esančių taip toli nuo karo veiksmų ir kartais galbūt manančių, kad jiems nelabai rūpi to karo reikalai, geros valios? Laiduojant tokiam fondui veikiausiai bus galima pasiskolinti tik tiek pinigų, kiek galima tikėtis surinkti mokesčio, įvesto Didžiojoje Britanijoje. Visa dėl karo susidariusios skolos našta šitaip

tektų, kaip visada iki šiol tekdavo, Didžiajai Britanijai, imperijos daliai, o ne visai imperijai. Didžioji Britanija nuo pat pasaulio pradžios yra, ko gero, vienintelė valstybė, kuri, išsiplėtusi ir tapusi imperija, padidino vien savo išlaidas ir nė kiek nepadidino išteklių. Kitos valstybės paprastai užkraudavo pajungtoms ir joms pavaldžioms provincijoms didžiausią imperijos gynybos išlaidų dalį. Didžioji Britanija ligi šiol kenčia dėl to, kad jos pajungtos ir jai pavaldžios provincijos jai užkrauna beveik visas tokias išlaidas. Kad Didžiosios Britanijos padėtis būtų tokia pati, kaip ir jos kolonijų, kurias įstatymas ligi šiol laiko jos pajungtomis ir jai pavaldžiomis, taikant jų apmokestinimo parlamento rekvizicija schemą, matyt, parlamentui būtina turėti priemonių, kuriomis tos rekvizicijos būtų įgyvendinamos nedelsiant, jei kolonijų susirinkimai bandytų jų išvengti ar jas atmesti; kokios turėtų būti tos priemonės, nėra lengva sumanyti ir kol kas neišsiaiškinta.

Jei kartu būtų galutinai nustatyta, kad Didžiosios Britanijos parlamentas turi teisę apmokestinti kolonijas, netgi be jų pačių susirinkimų sutikimo, tie susirinkimai, o kartu ir visi britų Amerikos politiniai veikėjai nuo to momento netektų svarbos. Žmonės trokšta dalyvauti tvarkant valstybės reikalus iš esmės dėl svarbos, kurią tas dalyvavimas jiems suteikia. Nuo tos galios išsaugoti ir apginti savo svarbą, kurią turi didžioji dalis politinių veikėjų, natūrali kiekvienos šalies aristokratija, priklauso kiekvienos laisvos valdžios sistemos stabilumas ir tęstinumas. Visas vidaus kivirčų ir ambicijų žaidimas susideda iš tų politinių veikėjų nuolatinių išpuolių, kuriais jie stengiasi sumenkinti oponentų svarbą ir apginti savąją. Amerikos, kaip ir visų kitų šalių, politiniai veikėjai trokšta išsaugoti savo svarbą. Jie jaučia arba įsivaizduoja, kad jei jų susirinkimai, kuriuos jie didžiuodamiesi vadina parlamentais ir laiko valdžia prilygstančiais Didžiosios Britanijos

parlamentui, būtų taip nužeminti, kad taptų tik klusniais šio parlamento tarnais ir vykdytojais, jie prarastų didžiąją dalį savo svarbos. Todėl jie atmetė pasiūlymą būti apmokestinamiems pagal parlamento rekviziciją ir, kaip ir visi ambicingi ir išdidūs žmonės, nusprendė išsitraukti kardą savo svarbai apginti.

Romos respublikai artėjant prie žlugimo, jos sąjungininkai, kuriems teko didžiausia našta ginant valstybę ir plečiant jos valdas, pareikalavo suteikti jiems visas Romos piliečių teises. Valdžiai atsisakius tai padaryti, kilo pilietinis karas. Jam vykstant, Roma suteikė šias privilegijas didžiajai daliai sąjungininkų vieniems po kitų, ir būtent tada, kai jie pasitraukdavo iš bendros konfederacijos. Didžiosios Britanijos parlamentas atkakliai reikalauja apmokestinti kolonijas; šios nesutinka būti apmokestintos parlamento, kuriame neturi savo atstovų. Jei Didžioji Britanija kiekvienai kolonijai, kuri pasitrauktų iš bendros konfederacijos, leistų turėti tokį atstovų skaičių, kuris atitiktų tos kolonijos įnašą į valstybines imperijos pajamas, nustatytų jai tokius pat mokesčius, o mainais už tai leistų jai taip pat laisvai prekiauti su savo tėvynainiais metropolijoje, be to, tas kolonijos atstovų skaičius vėliau galėtų padidėti, jei didėtų jos įnašas, – tai kiekvienos kolonijos politiniams veikėjams būtų pateiktas naujas būdas įgyti svarbą, naujas, dar žavesnis ambicijų objektas. Užuot tuskinęsi dėl menkučių prizų, kuriuo siūlo, jei galima taip pasakyti, apgailėtina kolonijų politinių rietenų loterija, jie galėtų viltis, remdamiesi kiekvienam žmogui būdingu pasitikėjimu savo sugebėjimais ir sėkme, laimėti kurį nors iš didžiųjų prizų, kurie retkarčiais iškrenta sukantis Britanijos politikos didžiosios valstybinės loterijos ratui. Jeigu nebus vadovaujamasi šiuo ar kitu panašiu metodu, – neatrodo, kad būtų koks kitas labiau įtikinamas, – kuris išsaugotų Amerikos politinių veikėjų svarbą ir patenkintų jų ambicijas,

maža vilčių, kad jie savo valia kada nors sutiks mums paklusti; ir turime neužmiršti, kad kraujas, pralietas siekiant priversti juos paklusti, kiekvienas jo lašas yra kraujas tų, kurie yra mūsų bendrapiliečiai arba kuriuos mes norime padaryti savo bendrapiliečiais. Klysta tie, kurie guodžia save, kad susidarius tokiai padėčiai, kokia yra dabar, mūsų kolonijas bus nesunku nugalėti jėga. Tie veikėjai, kurie dabar lemia jų vadinamojo kontinentinio kongreso sprendimus, šiuo metu jaučiasi tokie svarbūs, kokie, ko gero, nesijaučia ir didžiausi Europos veikėjai. Iš krautuvininkų, prekiautojų, advokatų jie virto valstybės veikėjais ir įstatymų leidėjais ir dabar kuria naują valdymo formą didžiulėje valstybėje, kuri, kaip jie įtikinėja save, taps – ir labai tikėtina, kad taps – viena didžiausių ir galingiausių iš visų kada nors buvusių pasaulyje. Maždaug penki šimtai skirtingų žmonių, įvairiais būdais veikiančių pačiame kontinentiniame kongrese, ir maždaug penki šimtai tūkstančių, kurie veikia tų penkių šimtų vadovaujami, visi vienodai jaučia atitinkamai padidėjusią savo svarbą. Bemaž kiekvienas valdančiosios partijos narys Amerikoje šiuo metu įsivaizduoja, kad dabartinė jo visuomeninė padėtis yra svarbesnė ne tik palyginti su tuo, kokia ji buvo anksčiau, bet ir palyginti su tuo, kokios jis kada nors tikėjosi; ir kol jo ar jo vadovų ambicijoms nebus suteiktas koks nors naujas tikslas, jis, jei jam būdingas vyriškas narsumas, nepagailės gyvybės gindamas savo padėtį.

Prezidentas Hénault yra pažymėjęs, kad dabar mes su malonumu skaitome pasakojimus apie daugelį smulkių Lygos veiksmų, kurie anuomet tikriausiai nebuvo laikomi svarbiomis naujienomis. Bet tuo metu, sako Hénault, kiekvienas žmogus įsivaizdavo esąs daugiau ar mažiau svarbus, o nesuskaičiuojami atsiminimai, pasiekę mus iš tų laikų, bent didžioji jų dalis, buvo parašyti žmonių, kuriems buvo malonu aprašyti ir

sureikšminti įvykius, kuriuose, jų pačių manymu, jie suvaidino nemenką vaidmenį. Gerai žinoma, kaip atkakliai tada gynėsi Paryžiaus miestas, kokį baisų badą jis atlaikė, užuot pasidavęs geriausiam ir vėliau labiausiai mylimam Prancūzijos karaliui. Didžioji piliečių dalis arba tie, kurie vadovavo didžiajai jų daliai, kovėsi gindami savo pačių svarbą, kurią jie manė prarasią, jei tik vėl sugrįš senoji valdžia. Mūsų kolonijos, jei tik nepavyks jų įtikinti sudaryti sąjungą, veikiausiai ginsis nuo geriausios iš visų metropolijų lygiai taip pat atkakliai, kaip Paryžiaus miestas gynėsi nuo vieno iš geriausių Prancūzijos karalių.

Senovėje atstovavimo idėja buvo nežinoma. Kai vienos valstybės gyventojams būdavo suteikiama teisė tapti kitos valstybės piliečiais, jie neturėdavo jokio kito būdo naudotis šia teise, kaip tik visi drauge ateiti balsuoti ir svarstyti kartu su tos kitos valstybės gyventojais. Romos piliečių teisių suteikimas didžiajai daliai Italijos gyventojų visiškai sugriovė Romos respubliką. Pasidarė nebeįmanoma atskirti, kas yra Romos pilietis ir kas nėra. Jokia gentis nebegalėjo pažinti savo narių. Bet kokių žmonių tuntas galėjo atsidurti tautos susirinkimuose, išstumti tikruosius piliečius ir spręsti respublikos reikalus, tarsi jie patys būtų piliečiai. Bet nors Amerika pasiųstų į parlamentą penkiasdešimt ar šešiasdešimt naujų atstovų, Bendruomenių rūmų durininkui nebūtų sunku atskirti Rūmų narius nuo nenarių. Todėl nors Romos valstybinė santvarka neišvengiamai žlugo dėl Romos sąjungos su Italijos valstybėmis sąjungininkėmis, nėra nė mažiausio pavojaus, kad Britanijos valstybinė santvarka būtų pažeista, jei Didžioji Britanija sudarytų sąjungą su savo kolonijomis. Priešingai, ta santvarka šitaip būtų galutinai sutvirtinta, o be šito ji atrodo netobula. Jei susirinkimas svarsto ir sprendžia visų imperijos dalių reikalus, jame, be abejo, turėtų būti atstovų iš kiekvienos dalies,

kad jis būtų deramai informuotas. Tačiau aš nemanau, kad tokią sąjungą būtų galima lengvai sudaryti ar kad ją sudarant nekiltų keblumų, ir didelių keblumų. Bet iki šiol dar nesu girdėjęs apie tokius, kurie būtų neįveikiami. Didžiausi iš jų, ko gero, kiltų ne dėl pačių dalykų, bet dėl žmonių prietarų ir nusiteikimų tiek šiapus, tiek anapus Atlanto.

Mes šioje vandenyno pusėje bijome, kad toji daugybė Amerikos atstovų pažeis santvarkos pusiausvyrą ir pernelyg padidins arba, viena vertus, karaliaus įtaką, arba, kita vertus, demokratijos galią. Bet jei Amerikos atstovų skaičius būtų proporcingas jos mokestiniam įnašui, valdomų žmonių skaičius padidėtų tiksliai tiek, kiek padidėtų jų valdymui skiriamos lėšos, o tų lėšų pagausėtų tiek, kiek padidėtų valdomų žmonių skaičius. Monarchinė ir demokratinė santvarkos dalys sudarius sąjungą išsaugotų tokią pačią santykinę galią viena kitos atžvilgiu, kokią turėjo iki tol.

Žmonės kitoje vandenyno pusėje bijo, kad dėl nuotolio nuo valdžios buveinės jie gali patirti daug neteisybių. Tačiau jų atstovai parlamente, kurių nuo pat pradžių būtų nemažas skaičius, nesunkiai galėtų apsaugoti juos nuo visų neteisybių. Nuotolis neturėtų bent kiek labiau susilpninti atstovo priklausomybės nuo rinkėjų, ir jis pats jaus, kad ir jo vieta parlamente, ir visi jos teikiami privalumai priklauso nuo pastarųjų geros valios. Todėl atstovas būtų suinteresuotas puoselėti tą gerą valią ir su visu įstatymų leidžiamosios valdžios nario autoritetu skųsti kiekvieną pažeidimą, kurį koks nors civilinis ar karinis pareigūnas padarytų tose tolimose imperijos dalyse. Be to, Amerika nelabai ilgai bus nutolusi nuo valdžios buveinės, – to krašto gyventojai turi šiokį tokį pagrindą tuo guostis. Tos šalies turtas, gyventojų skaičius, ūkis iki šiol augo taip sparčiai, kad, ko gero, kiek daugiau nei per šimtmetį pajamos iš Amerikos viršys Didžiojoje Britanijoje surenkamas mokestines pajamas.

Imperijos valdžios buveinė tada natūraliai persikels į tą jos dalį, kuri daugiausia prisideda prie bendros gynybos ir jos visos išlaikymo.

Amerikos ir kelio į Rytų Indiją aplink Gerosios Vilties kyšulį atradimas yra du didžiausi ir svarbiausi įvykiai žmonijos istorijoje. Jų pasekmės jau dabar yra labai svarbios, tačiau visas jų pasekmių mastas negalėjo išryškėti per tokį trumpą laikotarpį, du ar tris šimtmečius, praėjusius nuo tų atradimų. Jokia žmogaus išmintis negali numatyti, kokios naudos ir kokių nelaimių žmonija gali patirti dėl jų ateityje. Dėl to, kad tam tikru mastu sujungė tolimiausius pasaulio kraštus, įgalino juos tenkinti vieni kitų poreikius, išplėsti tų poreikių ir jų patenkinimo įvairovę ir skatinti vieni kitų pramonės plėtrą, tie atradimai apskritai atrodytų naudingi. Tačiau vietiniams gyventojams, tiek Rytų, tiek Vakarų Indijos, visa komercinė nauda, kurią galėjo duoti tie įvykiai, nugrimzdo ir pražuvo baisiose nelaimėse, kurias jie sukėlė. Bet tos nelaimės, kaip atrodo, kilo veikiau dėl atsitiktinių priežasčių, o ne dėl pačių tų įvykių esmės. Tuo metu, kai buvo padaryti šie atradimai, europiečių jėgos pranašumas buvo toks didelis, kad jie galėjo nebaudžiami vykdyti bet kokį neteisingumą tose tolimose šalyse. Vėliau vietiniai tų šalių gyventojai tikriausiai taps stipresni, o gal europiečiai apsilps, ir visų pasaulio kampelių gyventojai galbūt pasieks tokią narsumo ir jėgos lygybę, kuri, sukeldama abipusę baimę, viena pati gali atgrėsti nepriklausomas tautas nuo neteisingumo ir pakeisti jį tam tikra pagarba viena kitos teisėms. Tačiau, kaip atrodo, niekas negali geriau nustatyti tokios jėgos pusiausvyros, kaip tarpusavio keitimasis žiniomis ir visokiais patobulinimais, kuriuos išsiplėtusi prekyba natūraliai, o tiksliau – neišvengiamai paskleidžia visose šalyse.

Vienas iš svarbių tų atradimų padarinių buvo merkantilistinės sistemos iškilimas į tokias didingumo ir

šlovės aukštumas, kurių ji kitaip niekada nebūtų pasiekusi. Tos sistemos tikslas yra praturtinti tą ar kitą didelę valstybę veikiau plėtojant prekybą ir pramonę, o ne žemės dirbimą ir gerinimą, veikiau miestų darbu, o ne kaimo darbu. Tačiau dėl šių atradimų Europos prekybos miestai, užuot buvę gamintojai ir gabentojai tik labai mažai pasaulio daliai (tai Europos daliai, kurią skalauja Atlanto vandenynas, ir Baltijos ir Viduržemio jūros šalims), dabar tapo gamintojais gausiems ir klestintiems Amerikos žemdirbiams ir gabentojais, o kai kuriais atžvilgiais ir gamintojais beveik visoms įvairiausioms Azijos, Afrikos ir Amerikos tautoms. Jų pramonei buvo atverti du nauji pasauliai, kiekvienas iš jų daug didesnis ir imlesnis nei senasis, ir vieno iš jų rinka kasdien vis labiau plečiasi.

Iš tiesų tos šalys, kurios turi kolonijų Amerikoje ir tiesiogiai prekiauja su Rytų Indija, naudojasi visomis tos didžiulės prekybos galimybėmis ir didingumu. Tačiau kitos šalys, nors esama keblių apribojimų, kuriais siekiama išstumti jas iš prekybos, dažnai laimi didžiąją dalį tos prekybos teikiamos realios naudos. Pavyzdžiui, Ispanijos ir Portugalijos kolonijos labiau skatina kitų šalių, o ne Ispanijos ir Portugalijos pramonę. Teigiama, kad vien lininių audinių vartojimas šiose kolonijose siekia daugiau nei tris milijonus sterlingų per metus, nors aš to kiekio negaliu garantuoti. Bet visą šį didelį vartojimą beveik išimtinai patenkina Prancūzija, Flandrija, Olandija ir Vokietija. Ispanija ir Portugalija pateikia tik mažytę dalį. Kapitalas, aprūpinantis kolonijas šiuo didžiuliu lininių audinių kiekiu, kasmet pasiskirsto tų kitų šalių gyventojams ir teikia jiems pajamas. Tik jo pelnas yra išleidžiamas Ispanijoje ir Portugalijoje, kur jis prisideda prie Kadiso ir Lisabonos pirklių ištaigingos prabangos.

Net taisyklės, kuriomis kiekviena tauta siekia garantuoti sau išimtines prekybos su savo kolonijomis

teises, dažnai labiau pakenkia toms šalims, kurių naudai jos yra priimtos, nei toms, prieš kurias jos yra nukreiptos. Neteisingas kitų šalių pramonės engimas krinta, jei galima taip pasakyti, ant pačių skriaudėjų galvų ir labiau žlugdo jų pačių pramonę nei kitų šalių. Pagal tas taisykles, pavyzdžiui, Hamburgo pirklys turi siųsti lininius audinius, skirtus Amerikos rinkai, į Londoną, o iš ten parsigabenti tabaką, kurį jis tiekia Vokietijos rinkai, nes jis negali nei siųsti audinių tiesiai į Ameriką, nei atsigabenti tabako tiesiai iš jos. Dėl tokio apribojimo jis tikriausiai yra priverstas parduoti audinius šiek tiek pigiau, o tabaką pirkti šiek tiek brangiau, nei galėtų tai daryti priešingu atveju; dėl to ir jo pelnas tikriausiai yra šiek tiek apkarpytas. Tačiau šioje prekyboje tarp Hamburgo ir Londono jo kapitalo apyvarta, be abejo, yra kur kas spartesnė, nei būtų jam prekiaujant tiesiai su Amerika, net jei tarsime, nors tikrai taip nėra, kad mokėjimai iš Amerikos yra tokie pat punktualūs, kaip iš Londono. Todėl verčiantis tokia prekyba, kokią Hamburgo pirkliui primeta tos taisyklės, jo kapitalas gali nuolatinai įdarbinti daug didesnį Vokietijos darbo kiekį, nei galėtų tuo atveju, jei dalyvautų toje prekyboje, iš kurios jis dabar yra pašalintas. Todėl nors pačiam pirkliui pirmoji prekybos rūšis gali būti mažiau pelninga nei antroji, jo šaliai ji negali būti mažiau naudinga. Visai kas kita yra ta prekybos rūšis, į kurią monopolija natūraliai įtraukia, jei galima taip pasakyti, Londono pirklio kapitalą. Ši prekyba jam pačiam veikiausiai gali būti pelningesnė nei didžioji dalis kitų prekybos rūšių, bet dėl lėtos kapitalo apyvartos ji negali būti naudingesnė jo šaliai.

Todėl po visų tų neteisingų kiekvienos Europos šalies pastangų suimti į savo rankas visą prekybos su savo kolonijomis teikiamą naudą nė vienai šaliai iki šiol nepavyko nieko laimėti, joms teko tik išlaidos, reikalingos taikos metu išlaikyti, o karo metu apginti savo

engėjiškai valdžiai jose. Visoms šalims teko prisiimti visus dėl kolonijų turėjimo kylančius nepatogumus. Prekybos su jomis naudą kiekvienai šaliai teko dalytis su daugeliu kitų šalių.

Iš pirmo žvilgsnio, be abejo, atrodo, kad didelės prekybos su Amerika monopolija yra nepaprastai vertingas pasiekimas. Lengvabūdiškų ambicijų apakintoms akims ji tose sujauktose politikos ir karo peštynėse natūraliai atrodo kaip labai žavus kovos vertas objektas. Tačiau žavus to objekto spindesys, milžiniška prekybos apimtis, yra kaip tik ta savybė, kuri prekybos monopoliją padaro žalingą, tai yra vieną verslo rūšį, iš esmės neišvengiamai mažiau naudingą šaliai nei didžioji dalis kitų verslo rūšių, paskatina absorbuoti daug didesnę šalies kapitalo dalį, nei kitomis aplinkybėmis jai būtų tekę.

Kiekvienos šalies prekybinis kapitalas, kaip jau parodėme antrojoje knygoje, natūraliai siekia, jei galima taip pasakyti, naudingiausio tai šaliai panaudojimo. Jei jis panaudojamas tranzitinei prekybai, šalis, kuriai jis priklauso, tampa visų šalių, kurių prekyboje jis dalyvauja, prekių sandėliu. Tačiau to kapitalo savininkas neišvengiamai geidžia kuo daugiau tų prekių parduoti namie. Šitaip jis išvengia jų išvežimo rūpesčių, rizikos ir išlaidų, todėl namie jis mielai parduos tas prekes ne tik daug mažesne kaina, bet ir su šiek tiek mažesniu pelnu, nei galėtų tikėtis gauti, jei tas prekes išgabentų į užsienį. Todėl jis natūraliai stengiasi, kiek tai įmanoma, savo tranzitinę prekybą paversti užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis. O jei jo kapitalas panaudojamas užsienio prekybai vartojamosiomis prekėmis, dėl tos pačios priežasties jis mielai sutiks parduoti namie kuo didesnę dalį šalyje pagamintų prekių, kurias jis superka išvežti į kokią nors užsienio rinką, taigi kiek galėdamas stengsis savo užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis paversti vidaus prekyba. Kiekvienos

šalies prekybinis kapitalas natūraliai teikia pirmenybę panaudojimui arti ir vengia panaudojimo toli; jis natūraliai teikia pirmenybę verslui, kurio apyvarta yra greita, ir vengia tokio, kurio apyvarta lėta; jis natūraliai teikia pirmenybę tokiam panaudojimui, kai jis gali išlaikyti didžiausią produktyviojo darbo kiekį šalyje, kuriai jis priklauso ar kurioje gyvena jo savininkas, ir vengia tokio panaudojimo, kai jis gali išlaikyti čia mažiausią produktyviojo darbo kiekį. Jis natūraliai teikia pirmenybę tokiam panaudojimui, kuris normaliomis aplinkybėmis tai šaliai yra naudingiausias, ir vengia tokio, kuris normaliomis aplinkybėmis šaliai mažiausiai naudingas.

Bet jeigu kurio nors iš tų toli vykdomų verslų, kurie normaliomis aplinkybėmis šaliai nelabai naudingi, pelnas padidės šiek tiek daugiau, nei pakanka atsverti tam natūraliam pranašumui, kuris teikiamas arti vykdomiems verslams, tas didesnis pelnas pritrauks kapitalą iš tų artimesnių verslų, kol apyvartos pelnas grįš į įprastą lygį. Tačiau tas didesnis pelnas yra įrodymas, kad esamomis visuomenės gyvenimo aplinkybėmis tolimiems verslams panaudojama nepakankamai kapitalo, palyginti su kitais verslais, ir kad visuomenės kapitalas nėra teisingiausiu būdu paskirstytas visiems įvairiems jos vykdomiems verslams. Tai įrodymas, kad kažkas arba perkama pigiau, arba parduodama brangiau nei turėtų būti, ir dėl to kuri nors piliečių klasė yra daugiau ar mažiau išnaudojama, nes arba moka daugiau, arba gauna mažiau nei pridera, kad būtų ta lygybė, kuri turėtų egzistuoti ir kuri iš tikrųjų natūraliai susiklosto tarp įvairių piliečių klasių. Nors toks pat kapitalas, panaudojamas tolimam verslui, niekada negali išlaikyti tokio pat produktyviojo darbo kiekio, kaip panaudojamas artimam verslui, vis dėlto toli vykdomas verslas gali būti toks pat būtinas visuomenės gerovei, kaip ir vykdomas arti, nes prekės, kuriomis

prekiaujama, gali būti būtinos daugeliui arti vykdomų verslų. Tačiau jei pelnas, gaunamas prekiaujant tomis prekėmis, viršija įprastinį lygį, tos prekės bus parduodamos brangiau, negu turėtų būti, taigi šiek tiek didesne už natūralią kaina, ir visi tie, kurie verčiasi artimesniu verslu, bus daugiau ar mažiau išnaudojami, priversti mokėti tą didelę kainą. Todėl jų interesai šiuo atveju reikalaus, jog dalis kapitalo būtų atitraukta iš artimesnių verslų ir nukreipta į tolimesnį, kad šio pelnai sumažėtų iki deramo lygio ir prekių, kuriomis jis prekiauja, kaina prilygtų natūraliai jų kainai. Šiuo ypatingu atveju viešasis interesas reikalauja, kad dalis kapitalo būtų atitraukta iš tų verslų, kurie įprastomis sąlygomis yra naudingesni, ir nukreipta į tą verslą, kuris įprastais atvejais yra ne toks naudingas visuomenei; ir šiuo ypatingu atveju natūralūs žmonių interesai ir polinkiai tiksliai sutampa su visuomenės interesais, kaip ir visais kitais įprastais atvejais, ir paskatina juos atitraukti kapitalą iš artimo verslo ir nukreipti jį į tolimą verslą.

Šitaip atskirų asmenų privatūs interesai ir siekiai natūraliai nuteikia juos nukreipti savo kapitalą į tokį verslą, kuris įprastomis sąlygomis visuomenei yra naudingiausias. Bet jei jie nukreips į tuos verslus pernelyg daug kapitalo, natūraliai teikdami jiems pirmenybę, pelno sumažėjimas juose ir jo padidėjimas visuose kituose pastūmės juos pakeisti tą klaidingą paskirstymą. Šitaip be jokio įstatymų įsikišimo privatūs žmonių interesai ir siekiai natūraliai verčia juos padalyti ir paskirstyti kiekvienos visuomenės kapitalą visiems joje egzistuojantiems įvairiems verslams kiek įmanoma tokiu santykiu, kuris labiausiai atitinka visos visuomenės interesus.

Visos įvairiausios merkantilistinės sistemos taisyklės neišvengiamai daugiau ar mažiau iškreipia šį natūralų ir patį naudingiausią kapitalo pasiskirstymą.

Bet tos iš jų, kurios reguliuoja prekybą su Amerika ir Rytų Indija, ko gero, iškreipia jį labiau nei bet kurios kitos, nes prekyba su tais dviem didžiuliais žemynais įtraukia daugiau kapitalo nei bet kuri iš kitų dviejų prekybos šakų. Tačiau tos taisyklės, kurios sukelia tuos iškraipymus tose dviejose prekybos šakose, anaiptol nėra tos pačios. Abiejų variklis yra monopolija, bet skirtingos rūšies monopolija. Iš tiesų vienos ar kitos rūšies monopolija yra, kaip atrodo, vienintelis merkantilistinės sistemos variklis.

Prekyboje su Amerika kiekviena tauta kiek galėdama stengiasi sutelkti savo rankose visą savo kolonijų rinką, visiškai nušalindama nuo tiesioginės prekybos su jomis visas kitas tautas. Kone visą šešioliktąjį šimtmetį portugalai stengėsi šitaip tvarkyti prekybą su Rytų Indija, teigdami turį išimtinę teisę plaukioti Indijos jūromis, nes jie pirmieji atrado kelią į ten. Olandai tebedraudžia visoms kitoms Europos šalims tiesiogiai prekiauti su jų prieskonių salomis. Tokio pobūdžio monopolijos akivaizdžiai yra įvestos prieš visas kitas Europos tautas, kurios dėl to yra ne tik išstumtos iš prekybos, į kurią joms būtų pravartu nukreipti dalį savo kapitalo, bet ir priverstos pirkti prekes, kurias ši prekyba tiekia, šiek tiek brangiau, nei jos kainuotų, jei jos galėtų pačios įsivežti jas tiesiai iš jas gaminančių šalių.

Tačiau žlugus Portugalijos galybei jokia Europos tauta nebepretendavo į išimtinę teisę plaukioti Indijos jūromis, kurių svarbiausi uostai dabar yra atviri visų Europos valstybių laivams. Tačiau, išskyrus Portugaliją ir pastaruosius kelerius metus Prancūziją, visose Europos šalyse prekyba su Rytų Indija buvo atiduota vienai išimtines teises turinčiai bendrovei. Tokios rūšies monopolija neabejotinai kenkia pačiai ją įvedusiai tautai. Taip didžioji tos tautos dalis ne tik nušalinama nuo prekybos, į kurią jai galbūt būtų naudinga nukreipti

dalį savo kapitalo, bet ir priverčiama pirkti prekes, kurias tiekia ta prekyba, šiek tiek brangiau, nei jos kainuotų, jei prekyba būtų atvira ir laisvai galėtų prekiauti visi jų tėvynainiai. Pavyzdžiui, nuo pat Anglijos Rytų Indijos bendrovės įkūrimo kiti Anglijos gyventojai ne tik buvo nušalinti nuo tos prekybos, bet ir pirkdami vartojamas Rytų Indijos prekes turėjo apmokėti ne tik neregėtus pelnus, kuriuos bendrovė gaudavo dėl savo monopolijos, bet ir visus neregėtus nuostolius, patiriamus dėl apgavysčių ir piktnaudžiavimo, neišvengiamų tvarkant tokios didelės bendrovės reikalus. Todėl šios antrosios monopolijos rūšies absurdiškumas yra daug akivaizdesnis nei pirmosios.

Abi šios monopolijos rūšys daugiau ar mažiau iškreipia natūralų visuomenės kapitalo pasiskirstymą, bet ne visada iškreipia jį tuo pačiu būdu.

Pirmosios rūšies monopolijos į tą prekybą, kurioje jos įvestos, visada pritraukia didesnę visuomenės kapitalo dalį, nei jo jai tektų nesant monopolijos.

Antrosios rūšies monopolijos kartais gali pritraukti kapitalą į tą prekybą, kurioje jos įvestos, o kartais išstumti jį iš jos, – tai lemia įvairios aplinkybės. Skurdžiose šalyse šios rūšies monopolijos natūraliai pritraukia į tą prekybą daugiau kapitalo, nei antraip jai būtų skiriama. Turtingose šalyse jos natūraliai išstumia iš jos nemažą dalį kapitalo, kuris antraip jai būtų skiriamas.

Tokios skurdžios šalys kaip, pavyzdžiui, Švedija ar Danija tikriausiai niekada nebūtų pasiuntusios nė vieno laivo į Rytų Indiją, jei prekyba su ja nebūtų priskirta vienintelei bendrovei. Tokios bendrovės įsteigimas neišvengiamai paskatina avantiūristus. Monopolija juos apsaugo nuo konkurentų vidaus rinkoje, o užsienio rinkose jie turi tas pačias galimybes, kaip ir kitų šalių prekiautojai. Jiems suteikta monopolija garantuoja, kad nemažą prekių kiekį jie parduos su dideliu pelnu,

ir yra tikimybė didelį prekių kiekį parduoti su nemažu pelnu. Be tokio išskirtinio paskatinimo tokių skurdžių šalių neturtingi prekiautojai tikriausiai niekada nebūtų ryžęsi rizikuoti savo mažais kapitalais ir leistis į tokią tolimą ir abejotiną avantiūrą, kokia jiems natūraliai turėjo atrodyti prekyba su Rytų Indija.

Priešingai, tokia turtinga šalis kaip Olandija esant laisvai prekybai tikriausiai siųstų į Rytų Indiją daug daugiau laivų nei siunčia dabar. Ribotas olandų Rytų Indijos bendrovės kapitalas tikriausiai atstumia nuo tos prekybos daug stambių prekybinių kapitalų, kurie priešingu atveju dalyvautų joje. Olandijos prekybinis kapitalas toks didelis, kad jis, taip sakant, nuolat persilieja tai į užsienio šalių vertybinius popierius, tai į paskolas užsienio šalių privatiems prekiautojams ir atskiriems avantiūristams, tai į aplinkinę prekybą vartojamosiomis prekėmis, tai į tranzitinę prekybą. Kadangi visos artimos verslo sritys yra visiškai pripildytos ir visas kapitalas, kuris gali būti į jas įdėtas gaunant pakenčiamą pelną, jau įdėtas į jas, Olandijos kapitalas neišvengiamai išteka net į tolimiausias verslo sritis. Prekyba su Rytų Indija, jei ji būtų visiškai laisva, tikriausiai suimtų didelę to perteklinio kapitalo dalį. Rytų Indija tiek Europos gaminiams ir auksui bei sidabrui, tiek kai kuriai kitai Amerikos produkcijai suteikia didesnę ir imlesnę rinką, nei Europa ir Amerika kartu sudėjus.

Bet koks natūralaus kapitalo pasiskirstymo iškraipymas neišvengiamai kenkia visuomenei, kurioje jis vyksta, nes arba atstumia nuo kurios nors prekybos šakos kapitalą, kuris priešingu atveju būtų jai skiriamas, arba pritraukia į kurią nors prekybos šaką kapitalą, kuris priešingu atveju jai nebūtų skiriamas. Jei be išimtines teises turinčios bendrovės Olandijos prekyba su Rytų Indija būtų didesnė nei yra dabar, ta šalis turėtų patirti didelių nuostolių dėl to, kad dalis

jos kapitalo negali būti panaudota ten, kur tai kapitalo daliai būtų naudingiausia. Ir tuo atveju, jei be išimtines teises turinčios bendrovės Švedijos ir Danijos prekyba su Rytų Indija būtų mažesnė, nei yra dabar, arba, kas labiau tikėtina, jos išvis nebūtų, tos dvi šalys taip pat patirtų didelių nuostolių dėl to, kad dalis jų kapitalo būtų naudojama ten, kur esamomis aplinkybėmis joms daugiau ar mažiau nenaudinga. Dabartinėmis aplinkybėmis toms šalims, ko gero, geriau pirkti Rytų Indijos prekes iš kitų šalių, net jei reikia mokėti šiek tiek brangiau, nei tokią didelę jų menko kapitalo dalį nukreipti į tokią tolimą prekybą, kurios apyvarta tokia lėta, kuriai naudojamas kapitalas gali išlaikyti tokį mažą produktyviojo darbo kiekį savo šalyje, kur produktyviojo darbo taip trūksta, kur tiek nedaug gaminama ir kur tiek daug reikia pagaminti.

Vadinasi, nors be išimtines teises turinčios bendrovės tam tikra šalis negalėtų tiesogiai prekiauti su Rytų Indija, iš to neišplaukia, kad joje turi būti įkurta tokia bendrovė; iš to galima padaryti tik išvadą, kad tokiai šaliai šiomis aplinkybėmis nederėtų tiesiogiai prekiauti su Rytų Indija. Kad tokios bendrovės apskritai nėra būtinos vykdyti prekybai su Rytų Indija, geriausiai parodo portugalų patirtis – jie daugiau nei šimtmetį laikė savo rankose beveik visą šią prekybą, neįsteigę jokios išimtines prekybos teises turinčios bendrovės.

Sakoma, jog joks pavienis pirklys negali turėti tiek kapitalo, kad išlaikytų įvairiuose Rytų Indijos uostuose įvairius tarpininkus ir agentus, kurie parūpintų prekes retkarčiais jo atsiunčiamiems laivams; o jei jis negali išlaikyti tokių tarpininkų ir agentų, jam bus sunku surasti krovinį, ir dėl to jo laivai dažnai gali praleisti tinkamą metą grįžti namo, o tada dėl tokio ilgo atidėjimo susidariusios išlaidos ne tik suris visą jo išvykos pelną, bet dažnai padarys ir didelių nuostolių. Tačiau šis argumentas, jei jis išvis ką nors įrodo, įrodo tik tai,

kad jokia didelė prekybos šaka negali būti plėtojama be išimtines teises turinčios bendrovės, o tai prieštarauja visų tautų patirčiai. Nėra nė vienos didelės prekybos šakos, kurioje vieno atskiro pirklio kapitalo pakaktų išlaikyti visoms pagalbinėms verslo šakoms, reikalingoms pagrindinei prekybai plėtoti. Bet kai tauta yra subrendusi kuriai nors didelei prekybos šakai, vieni pirkliai natūraliai nukreipia savo kapitalus į tą pagrindinę šaką, kiti – į pagalbines šakas; ir nors tada plėtojamos visos įvairios prekybos šakos, bet retai bus taip, kad visoms joms plėtoti bus naudojamas vieno atskiro pirklio kapitalas. Todėl jei tauta yra subrendusi prekybai su Rytų Indija, tam tikra jos kapitalo dalis natūraliai pasiskirstys įvairioms tos prekybos šakoms. Kai kuriems tos šalies pirkliams bus naudinga įsikurti Rytų Indijoje ir savo kapitalus panaudoti ten, parūpinti prekes laivams, atsiunčiamiems Europoje gyvenančių pirklių. Jei įvairių Europos tautų Rytų Indijoje įkurtos nausėdijos būtų perimtos iš išimtines teises turinčių bendrovių, kurioms jos šiuo metu priklauso, ir taptų tiesiogiai šalies valdovo globojamos, jose būtų saugu ir patogu gyventi, bent jau tų šalių, kurioms jos priklauso, pirkliams. Jei tam tikru metu ta kurios nors šalies kapitalo dalis, kuri natūraliai krypsta ir linksta, jei galima taip pasakyti, į Rytų Indijos prekybą, būtų nepakankama visoms įvairioms tos prekybos šakoms, tai būtų įrodymas, kad ši šalis tuo konkrečiu metu nėra subrendusi tai prekybai ir kad jai būtų geriau kurį laiką pirkti, nors ir brangiau, jai reikalingas Rytų Indijos prekes iš kitų tautų, o ne pačiai įsivežti jas tiesiai iš Rytų Indijos. Tai, ką ji prarastų mokėdama už prekes didesnę kainą, retai prilygtų nuostoliams, kuriuos ji patirtų atitraukusi didelę savo kapitalo dalį iš kitų jo panaudojimo sričių, reikalingesnių ar naudingesnių, ar tinkamesnių tomis aplinkybėmis ir toje situacijoje nei tiesioginė prekyba su Rytų Indija.

Nors europiečiai turi daug nemažų gyvenviečių Afrikos pakrantėje ir Rytų Indijoje, jie dar nė vienoje iš tų šalių nėra įkūrę tokių gausiai apgyvendintų ir klestinčių kolonijų, kaip Amerikos žemyne ir salose. Tačiau Afrika, kaip ir keletas šalių, bendrai vadinamų Rytų Indija, yra gyvenamos barbarų tautų. Ir tos tautos anaiptol nėra tokios silpnos ir beginklės, kaip skurstantys ir bejėgiai Amerikos gyventojai, o dėl jų gyvenamų šalių natūralaus derlingumo jos dar ir daug gausesnės. Barbariškiausios ir Afrikos, ir Rytų Indijos tautos buvo piemenys, net ir hotentotai. O visose Amerikos dalyse, išskyrus Meksiką ir Peru, vietiniai gyventojai buvo tik medžiotojai; skirtumas tarp to, kiek medžiotojų ir kiek piemenų gali išgyventi tokio pat dydžio ir vienodo derlingumo teritorijoje, yra labai didelis. Todėl Afrikoje ir Rytų Indijoje išstumti vietinius ir išplėsti europiečių kolonijas didesniame vietinių gyventojų žemių plote buvo kur kas sunkiau. Be to, kaip jau buvo pažymėta, išimtines teises turinčių bendrovių dvasia yra nepalanki naujų kolonijų augimui; tai, ko gero, ir buvo pagrindinė menkos tų kolonijų pažangos Rytų Indijoje priežastis. Portugalai prekiavo ir su Afrika, ir su Rytų Indija be jokių išimtines teises turinčių bendrovių, ir jų nausėdijos Konge, Angoloje ir Bengueloje Afrikos pakrantėje ir Goa Rytų Indijoje, nors labai slegiamos prietarų ir prasto valdymo, vis dėlto šiek tiek primena Amerikos kolonijas ir iš dalies yra gyvenamos portugalų, įsikūrusių čia jau prieš kelias kartas. Olandų gyvenvietės Gerosios Vilties kyšulyje ir Batavijoje šiuo metu yra didžiausios iš visų Afrikoje ir Rytų Indijoje europiečių įkurtų kolonijų, ir abi šios gyvenvietės yra įsikūrusios labai gerose vietose. Gerosios Vilties kyšulyje gyveno beveik tokie pat necivilizuoti ir taip pat nesugebantys apsiginti žmonės, kaip ir Amerikos vietiniai gyventojai. Be to, jis yra, jei galima taip pasakyti, tarsi prieglauda pusiaukelėje tarp

Europos ir Rytų Indijos, jame sustoja beveik kiekvienas Europos laivas tiek plaukdamas pirmyn, tiek grįždamas atgal. Tų laivų aprūpinimas visokių rūšių šviežiu maistu, vaisiais, kartais ir vynu sudaro labai plačią rinką perviršinei kolonistų produkcijai. Kas Gerosios Vilties kyšulys yra kelyje tarp Europos ir kiekvienos Rytų Indijos šalies, tas Batavija yra tarp pagrindinių Rytų Indijos šalių. Ji įsikūrusi prie dažniausiai pasirenkamo kelio iš Indostano į Kiniją ir Japoniją ir yra bemaž jo viduryje. Todėl beveik visi laivai, plaukiantys iš Europos į Kiniją ir atgal, užsuka į Bataviją; be to, ji pati yra svarbiausias Rytų Indijos šalių vietinės prekybos centras – ne tik tos jos dalies, kuria verčiasi europiečiai, bet ir tos, kurią vykdo vietiniai indai; jos uoste dažnai galima pamatyti laivus, buriuojamus Kinijos ir Japonijos, Tonkino, Malakos, Kochinchinos ir Sulavesio salos gyventojų. Tokia palanki geografinė padėtis įgalino tas dvi kolonijas įveikti visas kliūtis, kurias engėjiška išimtines teises turinčios bendrovės dvasia galėjo sudaryti jų augimui. Tokia padėtis Batavijai padėjo įveikti ir papildomą kliūtį – ko gero, nesveikiausią visame pasaulyje klimatą.

Anglų ir olandų bendrovės, nors jos neįkūrė didesnių kolonijų, išskyrus dvi paminėtąsias, užkariavo nemažai teritorijų Rytų Indijoje. Tačiau būdas, kaip jos abi valdo naujuosius savo valdinius, itin ryškiai atspindi išimtines teises turinčiai bendrovei būdingą dvasią. Salose, kur auga prieskoniai, olandai, kaip pasakojama, sudegina visą prieskonių perviršį, jeigu derlingais metais jų užauga daugiau, negu jie tikisi parduoti Europoje su tokiu pelnu, kokį laiko pakankamu. Salose, kuriose nėra jų gyvenviečių, jie moka premijas tiems, kurie nuskainioja ten natūraliai augančių gvazdikmedžių ir muskatmedžių žiedpumpurius ir žalius lapus, ir tokiu laukiniu būdu juos, kaip kalbama, jau beveik visiškai išnaikino. Net jų pačių gyvenamose salose jie, kaip kalbama, la-

bai smarkiai sumažino tų medžių skaičių. Jei netgi jų pačių salų produkcija būtų daug didesnė, nei pakanka jų rinkai, vietiniai gyventojai, kaip jie įtaria, gali rasti būdų perduoti dalį tų gėrybių kitoms šalims; todėl, jų supratimu, geriausias būdas išsaugoti savo monopoliją yra pasirūpinti, kad neužaugtų daugiau, negu jie patys pateikia rinkai. Įvairiomis engimo gudrybėmis jie sumažino kelių Molukų salų gyventojų skaičių bemaž iki tokio, kokio pakanka aprūpinti šviežiu maistu ir kitais būtinais reikmenimis nedideles jų pačių įgulas ir tuos jų laivus, kurie retkarčiais atplaukia čia pasiimti prieskonių krovinio. Tačiau net ir valdant portugalams tos salos, kaip teigiama, buvo gana gausiai apgyvendintos. Anglijos bendrovė kol kas dar nespėjo įgyvendinti Bengalijoje tokios žlugdančios sistemos. Bet jos valdymo būdas turi lygiai tokią pačią kryptį. Kaip mane patikino, neretai pasitaiko, kad viršininkas, tai yra faktorijos valdytojas, įsako valstiečiui suarti vešlų aguonų lauką ir užsėti jį ryžiais ar kokiais kitais javais. Dingstis – kad būtų išvengta maisto stygiaus, tačiau tikroji priežastis yra sudaryti viršininkui galimybę didesne kaina parduoti didelį kiekį opijaus, kurį jis jau turi. Kitais atvejais įsakymas gali būti priešingas, ir tada derlus ryžių ar kitų javų laukas suariamas, kad būtų galima pasėti aguonas, jei viršininkas apskaičiavo, kad didžiulį pelną jam duos opijus. Bendrovės tarnautojai keletą kartų bandė savo pačių naudai įvesti monopoliją kai kuriose svarbiausiose ne tik užsienio, bet ir šalies vidaus prekybos šakose. Jei jiems būtų buvę leista tai padaryti, jie neišvengiamai vienu ar kitu metu būtų bandę apriboti tų konkrečių produktų, kurių monopoliją jie uzurpavo, gamybą ne tik tokiu kiekiu, kokį jie patys galėtų nupirkti, bet tokiu, kokį jie galėtų tikėtis parduoti su, jų manymu, pakankamu pelnu. Per šimtmetį ar du tokia Anglijos bendrovės politika tikriausiai būtų pasirodžiusi esanti tokia pat žlugdanti, kaip ir Olandijos.

Tačiau nėra nieko, kas būtų taip priešinga šių bendrovių, laikomų jų užkariautų šalių valdovais, tikriesiems interesams, kaip tokia žlugdanti sistema. Beveik visose šalyse valdovo pajamos sudaromos iš gyventojų pajamų. Todėl kuo didesnės gyventojų pajamos, kuo didesnė metinė jų žemės ir darbo produkcija, tuo daugiau jie įstengia suteikti valdovui. Todėl valdovas yra suinteresuotas kiek įmanoma didinti tą metinę produkciją. Bet jei tokį interesą turi kiekvienas valdovas, tai juolab tuo turi būti suinteresuotas tas, kurio pajamas, kaip Bengalijos valdovo, daugiausia sudaro žemės renta. Toji renta neišvengiamai turi būti proporcinga produkcijos kiekiui ir jos vertei, o šie abu dydžiai priklauso nuo rinkos dydžio. Kiekis visada daugiau ar mažiau tiksliai atitiks sumokėti išgalinčių gyventojų vartojimą, o jų mokama kaina visada bus proporcinga jų konkurencijos įnirtingumui. Todėl toks valdovas turi būti suinteresuotas atverti kuo platesnę rinką savo šalies produkcijai, suteikti kuo didesnę prekybos laisvę, kad kiek įmanoma padidėtų pirkėjų skaičius ir jų konkurencija, taigi ir panaikinti ne tik visas monopolijas, bet ir visus apribojimus – tiek šalies produkcijos gabenimo iš vienos šalies dalies į kitą, tiek jos išvežimo į užsienio šalis ar bet kokių prekių, į kurias ji gali būti mainoma, įvežimo. Būtent taip greičiausiai padidės šalies produkcijos kiekis ir vertė, taigi ir valdovui priklausanti jos dalis, jo pajamos.

Tačiau pirklių bendrovė, kaip atrodo, nesugeba laikyti savęs valdovu, net ir tapusi juo. Pirkliams ir toliau prekyba, tai yra pirkimas dėl pardavimo, yra pagrindinis verslas, ir jie absurdiškai laiko valdovo padėtį tik priedu prie pirklio veiklos, tokiu dalyku, kuris turi tarnauti tai veiklai, tai yra priemone, kuri gali suteikti jiems galimybę Indijoje pirkti pigiau ir paskui Europoje parduoti su didesniu pelnu. Tuo tikslu jie kaip įmanydami stengiasi neįsileisti konkurentų į jų valdomų

šalių rinką ir, vadinasi, sumažinti, bent jau iš dalies, tų šalių perviršinę produkciją tiek, kad jos pakaktų tik patenkinti jų pačių paklausai, tai yra iki tokio kiekio, kurį jie tikisi parduoti Europoje su tokiu pelnu, koks jiems atrodo deramas. Taigi jų merkantiliniai įpročiai beveik neišvengiamai, nors galbūt jiems patiems šito nepastebint, verčia juos įprastomis sąlygomis teikti pirmenybę nedideliam ir laikinam monopolininko pelnui, o ne didelėms ir nuolatinėms valdovo pajamoms ir pamažu skatina juos elgtis jiems pavaldžiose šalyse beveik taip pat, kaip olandai elgiasi Molukuose. Rytų Indijos bendrovė, traktuojama kaip valdovas, yra suinteresuota stengtis, kad Europos prekės, gabenamos į jos valdas Indijoje, būtų ten parduodamos kiek įmanoma pigiau ir kad iš ten gabenamos Indijos prekės būtų čia parduodamos už gerą kainą, arba kiek įmanoma brangiau. Tačiau bendrovės kaip pirklių įmonės interesas yra priešingas. Bendrovės kaip valdovo interesas yra visiškai toks pat, kaip ir jos valdomos šalies. Bendrovės kaip pirklių įmonės interesas yra visiškai priešingas tam interesui.

Tačiau tokios valdžios dvasia, net kai kalbama apie jos vadovybę Europoje, yra iš esmės ir, ko gero, nepataisomai ydinga, o jos administracijos Indijoje dvasia juo labiau yra tokia. Tą administraciją neišvengiamai sudaro pirklių taryba, o pirklio profesija, nors nepaprastai garbinga, jokioje pasaulio šalyje neturi tokio autoriteto, kuris natūraliai keltų žmonėms pagarbią baimę ir be jokio jėgos naudojimo pelnytų savanorišką jų paklusnumą. Tokia taryba gali užsitikrinti paklusnumą tik palaikoma karinės jėgos, todėl jos valdžia neišvengiamai yra karinė ir despotiška. Tačiau tikroji jos narių veikla yra pirklio veikla – savo šeimininkų vardu parduoti jiems atsiųstas Europos prekes ir mainais pirkti Indijos prekes Europos rinkai. Jų darbas yra parduoti vienas prekes kuo brangiau ir pirkti kitas kuo pigiau, vadinasi, pašalinti, kiek tai įmanoma, visus konkurentus iš tos

rinkos, kurioje jie veikia. Todėl administracijos dvasia bendrovės prekybos atžvilgiu yra tokia pati, kaip ir jos vadovybės. Ji verčia valdžią tarnauti monopolijos interesams, vadinasi, riboti bent jau dalies šalies perviršinės produkcijos natūralų augimą, kad ji neviršytų to kiekio, kurio pakanka bendrovės paklausai patenkinti.

Be to, visi administracijos nariai vienu ar kitu mastu prekiauja ir patys, ir būtų bergždžia drausti jiems šitai daryti. Nėra nieko kvailesnio, kaip tikėtis, kad didelės kontoros, esančios už dešimt tūkstančių mylių, tarnautojai, dėl to beveik visiškai nekontroliuojami, vien savo šeimininkų įsakyti iškart atsisakys savo pačių vykdomo verslo, amžinai atsižadės visų vilčių susikrauti turtą, kai savo rankose turi visas priemones pralobti, ir pasitenkins šeimininkų jiems mokamomis vidutiniškomis algomis, kurios, nors tikrai gana kuklios, retai gali būti padidintos, nes paprastai priklauso nuo bendrovės iš prekybos gaunamo realaus pelno. Tokiomis aplinkybėmis draudimas bendrovės tarnautojams patiems verstis prekyba vargu ar duotų kokį kitą rezultatą, tik įgalintų vyresniuosius tarnautojus ta dingstimi, kad jie vykdo šeimininkų nurodymus, engti tuos žemesniuosius tarnautojus, kuriems teko nelaimė pakliūti jų nemalonėn. Tarnautojai savo privačiam prekybos verslui natūraliai siekia įgyti tokią pačią monopoliją, kokią turi oficiali jų bendrovės prekyba. Jei jiems bus leidžiama elgtis taip, kaip jie nori, jie įves tokią monopoliją atvirai ir tiesiogiai, paprasčiausiai uždrausdami visiems kitiems žmonėms prekiauti tais gaminiais, kuriais jie patys nori prekiauti; ir toks būdas įvesti monopoliją yra, ko gero, geriausias ir daro mažiausią žalą. Bet jei įsakymu iš Europos jiems uždraudžiama tai daryti, jie vis tiek stengsis įgyti tokią pačią monopoliją slapta ir netiesiogiai, šaliai daug labiau kenkiančiu būdu. Jie pasitelks visą valdžios autoritetą ir trukdys vykdyti teisingumą, siekdami persekioti ir žlugdyti visus, kas

verčiasi ta prekybos šaka, kurios nusprendė imtis jie patys per agentus, slapta ar bent jau viešai nesiskelbdami. Bet privati tarnautojų prekyba natūraliai aprėps daug didesnę gaminių įvairovę nei oficiali bendrovės prekyba. Pastaroji apima tik prekybą su Europa ir sudaro tik dalį šalies užsienio prekybos. O privati tarnautojų prekyba gali išsiplėsti į visas įvairiausias šalies vidaus ir užsienio prekybos šakas. Bendrovės monopolija gali stabdyti tik tos perviršinės produkcijos dalies, kuri laisvos prekybos atveju būtų išvežama į Europą, natūralų augimą. Tarnautojų prekybos monopolija stabdytų kiekvienos produkcijos rūšies, kuria jie imtųsi prekiauti, gamybos natūralų augimą – tiek tos, kuri skirta vidaus vartojimui, tiek tos, kuri skirta eksportui; dėl to ji kenktų visos šalies ūkiui ir mažintų jos gyventojų skaičių. Ta monopolija sumažintų visų produkcijos rūšių, netgi būtinų pragyvenimo reikmenų, gamybą, kai tik bendrovės tarnautojai panorėtų jomis prekiauti, iki tokio kiekio, kokį jie įstengtų nupirkti ir tikėtųsi parduoti su juos tenkinančiu pelnu.

Be to, dėl savo padėties ypatumų tarnautojai bus labiau linkę negailestingai ir griežtai palaikyti savo interesus, nepaisydami jų valdomos šalies interesų, nei jų šeimininkai yra linkę palaikyti savuosius. Šalis priklauso jų šeimininkams, kurie negali visiškai ignoruoti jiems priklausančios teritorijos interesų. Bet tarnautojams ji nepriklauso. Tikrieji jų šeimininkų interesai, jei tik jie sugeba juos suprasti, yra tokie pat, kaip ir šalies interesai[2], ir iš esmės tik dėl neišmanymo ir apgailėtinų merkantilinių prietarų jie visąlaik engia šalį. Tačiau tikrieji tarnautojų interesai jokiu būdu nėra tokie pat, kaip šalies, ir pats geriausias šalies

[2] Tačiau kiekvieno Indijoje investavusiojo interesai jokiu būdu nėra tokie pat, kaip tos šalies, kurios valdyme jo teisė balsuoti suteikia jam tam tikrą įtaką. Žr. V knygos I skyriaus III dalį.

interesų supratimas nebūtinai paskatintų tarnautojus nutraukti engimą. Iš Europos siunčiamos taisyklės, nors dažnai ne itin vykusios, daugeliu atvejų atspindėjo gerus ketinimus. Daugiau sumanumo ir, ko gero, mažiau gerų ketinimų rasime Indijoje dirbančių tarnautojų surašytose taisyklėse. Toji valdžia išties labai savotiška, nes kiekvienas administracijos narys siekia išvykti iš šalies ir, vadinasi, kuo greičiau atsisveikinti su valdymu, o jau kitą dieną po to, kai jis paliko šalį ir išsivežė visą savo turtą, tampa visiškai jai abejingas, net jei ją nušluotų žemės drebėjimas.

Tačiau tuo, ką čia pasakiau, aš anaiptol nenoriu mesti kokių nors bjaurių kaltinimų Rytų Indijos bendrovės tarnautojams apskritai, o tuo labiau konkretiems asmenims. Aš smerkiu tą valdžios sistemą, tą padėtį, kurioje tie žmonės atsidūrė, bet ne joje dirbančių žmonių charakterį. Jie elgėsi taip, kaip jiems natūraliai diktavo jų padėtis, o tie, kurie garsiausiai šūkavo prieš juos, tikriausiai būtų elgęsi nė kiek ne geriau. Karo ir derybų metu Madraso ir Kalkutos tarybos kai kuriais atvejais elgėsi taip ryžtingai ir taip neabejotinai išmintingai, kad tai būtų darę garbę ir pačiam Romos senatui geriausiais tos respublikos laikais. Tų tarybų narių profesinis pasiruošimas neturėjo nieko bendra su karu ir politika. Tačiau vien jų padėtis, be jokio mokymosi, patirties, net be pavyzdžio, kaip atrodo, įdiegė jiems visiems tai padėčiai reikalingas puikias savybes ir pažadino jų gebėjimus ir dorybes, kurių jie gal net patys nežinojo turį. Todėl jei vienomis aplinkybėmis jų padėtis paskatino juos imtis didžiadvasiškų veiksmų, kurių buvo sunku iš jų tikėtis, neturėtume stebėtis, kad kitomis aplinkybėmis padėtis paskatino juos kiek kitokio pobūdžio žygiams.

Vadinasi, tokios išimtines teises turinčios bendrovės yra kliuvinys visais atžvilgiais; jos visada yra daugiau ar mažiau nenaudingos šalims, kuriose yra įkurtos, ir žlugdo tas šalis, kurioms tenka nelaimė būti jų valdomoms.

VIII skyrius

IŠVADA APIE MERKANTILISTINĘ SISTEMĄ

Nors eksporto skatinimas ir importo suvaržymas yra du pagrindiniai būdai, kuriais merkantilistinė sistema siūlo turtinti kiekvieną šalį, kai kurių prekių atžvilgiu ji, kaip atrodo, laikosi priešingos politikos: suvaržyti eksportą ir skatinti importą. Tačiau jos galutinis tikslas, kaip ji skelbia, visada yra tas pats – turtinti šalį palaikant palankų prekybos balansą. Ji suvaržo manufaktūroms reikalingų medžiagų ir gamybos įrankių eksportą, kad mūsų meistrai įgytų pranašumą ir galėtų parduoti savo gaminius užsienio rinkose pigiau nei kitų valstybių gamintojai; šitaip apribodama keleto ne itin brangių prekių eksportą, ji stengiasi sudaryti galimybes daug didesniam ir vertingesniam kitų prekių eksportui. Ji skatina manufaktūroms reikalingų medžiagų importą, kad mūsų žmonės galėtų apdirbti jas pigiau ir šitaip būtų užkirstas kelias didesniam ir didesnės vertės manufaktūrų gaminių importui. Aš nematau, bent jau mūsų teisyne, jokių paskatinimų importuoti gamybos įrankius. Kai manufaktūros pasiekia tam tikrą išsivystymo lygį, gamybos įrankių gaminimas pats tampa daugelio labai svarbių manufaktūrų verslu. Jei tokių įrankių importas būtų skatinamas, tai gerokai pakenktų tokių manufaktūrų interesams. Todėl toks importas, užuot skatinamas, dažnai būdavo draudžiamas. Antai vilnų karštuvų importas, išskyrus iš Airi-

jos arba kai jie įvežami išgelbėti iš sudužusio ar kare užgrobto laivo, buvo uždraustas 3-iaisiais Eduardo IV valdymo metais išleistu įstatymu; tas draudimas buvo atnaujintas 39-aisiais Elžbietos valdymo metais, vėlesniais įstatymais jis nuolat būdavo pratęsiamas ir tapo neterminuotas.

Manufaktūroms reikalingų medžiagų importas kartais būdavo skatinamas atleidžiant nuo muitų, kuriais buvo apmokestinamos kitos prekės, o kartais priemokomis.

Avių vilnų iš kai kurių šalių, medvilnės iš visų šalių, nešukuotų linų, didelės dalies augalinių dažų, didelės dalies neišdirbtų odų iš Airijos ar Britanijos kolonijų, ruonių kailių iš Britanijos žvejybos rajonų Grenlandijoje, luitinės ir juostinės geležies iš Britanijos kolonijų, taip pat kai kurių kitų manufaktūroms reikalingų medžiagų importas buvo skatinamas atleidžiant nuo visų muitų, jei prekės buvo deklaruotos muitinėje. Gali būti, kad šias išimtis, lygiai kaip ir daugelį kitų prekybos taisyklių, iš įstatymų leidėjų išsireikalavo mūsų pirklių ir manufaktūrininkų privatūs interesai. Tačiau jos yra visiškai teisingos ir protingos, ir jei, atsižvelgiant į valstybės reikmes, jos galėtų būti taikomos ir visoms kitoms manufaktūroms reikalingoms medžiagoms, visuomenė dėl to tikrai laimėtų.

Tačiau mūsų stambių manufaktūrininkų godumas kai kuriais atvejais išplėtė šių išimčių taikymą toli gražu ne tik toms prekėms, kurios pagrįstai gali būti laikomos manufaktūrų darbui reikalingomis medžiagomis. 24-aisiais Jurgio II valdymo metais išleisto įstatymo 46 straipsniu buvo nustatytas mažas, vos vieno penso už svarą, muitas iš užsienio įvežamiems nebalintiems lininiams verpalams vietoj daug didesnių anksčiau galiojusių muitų – šešių pensų už svarą burių drobei austi skirtų verpalų, vieno šilingo už svarą visų Prancūzijos ir Olandijos verpalų ir dviejų svarų

trylikos šilingų ir keturių pensų už centnerį plonai suverptų arba Maskvos verpalų. Bet mūsų manufaktūrininkai neilgai buvo patenkinti tokiu sumažinimu. To paties karaliaus 29-aisiais valdymo metais išleisto įstatymo, to paties, kuriuo buvo suteikta priemoka už eksportuojamus britų ir airių lininius audinius, kai jų kaina neviršijo aštuoniolikos pensų už jardą, 15 straipsniu net ir tas nedidelis muitas už įvežamus nebalintus lininius verpalus buvo panaikintas. Tačiau toms įvairioms operacijoms, kurios būtinos lininiams verpalams paruošti, reikia daug daugiau įvairaus darbo nei paskesnei lininių audinių audimo iš lininių verpalų operacijai. Net jei nekalbėsime apie linų augintojų ir jų šukuotojų darbą, reikia mažiausiai trijų ar keturių verpėjų, kad nuolat turėtų darbo vienas audėjas, ir daugiau nei keturi penktadaliai viso darbo kiekio, reikalingo lininiam audiniui pagaminti, panaudojama pagaminti lininiams verpalams; tačiau mūsų verpėjai yra skurdžiai gyvenantys žmonės, paprastai moterys, išsibarstę po įvairiausius šalies kampelius, be jokios paramos ar apsaugos. Mūsų stambūs manufaktūrininkai gauna savo pelnus parduodami ne jų darbą, bet galutinį audėjų produktą. Lygiai kaip jie yra suinteresuoti parduoti užbaigtą gaminį kuo brangiau, taip jie suinteresuoti ir pirkti medžiagas kuo pigiau. Reikalaudami iš įstatymų leidėjų priemokų už savo lininių audinių eksportą, didelių muitų visiems įvežamiems užsienio lininiams audiniams ir visiškai uždrausti kai kurių prancūziškų lininių audinių vartojimą šalyje, jie siekia parduoti savo gaminius kaip galima brangiau. Skatindami užsienio lininių verpalų importą ir šitaip leisdami jiems konkuruoti su mūsų žmonių pagamintais verpalais, jie siekia pirkti mūsų vargšų verpėjų produkciją kaip galima pigiau. Jie atkakliai stengiasi išlaikyti kuo mažesnį tiek savų audėjų darbo užmokestį, tiek vargšų verpėjų uždarbį, ir anaiptol ne darbinin-

kų labui jie siekia didinti gatavų gaminių kainas arba mažinti medžiagų kainas. Todėl mūsų merkantilistinė sistema iš esmės skatina tą pramonę, kuri teikia naudą turtingiesiems ir įtakingiesiems. Pramonė, kuri teikia naudą vargšams ir neturtėliams, pernelyg dažnai yra ignoruojama arba smukdoma.

Tačiau priemoka už lininių audinių eksportą ir atleidimas nuo muitų už importuojamus užsieninius verpalus, suteikti tik penkiolikai metų, bet dukart pratęsti, nustos galioti pasibaigus parlamento sesijai, iškart po 1786 metų birželio 24 dienos.

Manufaktūroms reikalingų medžiagų importo skatinimas priemokomis iš esmės apsiribojo tomis medžiagomis, kurios įvežamos iš mūsų Amerikos kolonijų.

Pirmosios tokios rūšies priemokos buvo suteiktos maždaug šio šimtmečio pradžioje už iš Amerikos įvežamus laivybos reikmenis. Šis bendras pavadinimas apėmė rąstus stiebams, rėjas ir bušpritus, kanapes, dervą, degutą ir terpentiną. Tačiau priemoka, vienas svaras už rąstų stiebams toną ir šeši svarai už kanapių toną, buvo mokama ir įvežant juos į Angliją iš Škotijos. Abi šios priemokos, nekeičiant tarifų, galiojo tol, kol baigėsi jų terminai: priemokos už kanapes 1741 metų sausio 1 dieną, priemokos už stiebams skirtus rąstus – pasibaigus parlamento sesijai iškart po 1781 metų birželio 24 dienos.

Priemokos už įvežamą dervą, degutą ir terpentiną buvo keliskart keičiamos. Priemoka už dervą iš pradžių buvo keturi svarai už toną; tokia pati buvo ir už degutą; už terpentiną ji sudarė tris svarus už toną. Keturių svarų priemoka už toną dervos vėliau buvo palikta tik tam tikru būdu paruoštai dervai; priemoka už kitokią gerą, švarią, parduoti tinkamą dervą buvo sumažinta iki dviejų svarų keturių šilingų už toną. Priemoka už degutą taip pat buvo sumažinta iki vieno svaro, o už terpentiną – iki vieno svaro dešimties šilingų už toną.

Laiko atžvilgiu antroji priemoka už įvežamas manufaktūroms reikalingas medžiagas 21-aisiais Jurgio II valdymo metais išleisto įstatymo 31 straipsniu buvo suteikta iš Britanijos kolonijų įvežamam indigui. Kai tų kolonijų indigas buvo vertas trijų ketvirčių geriausio prancūziško indigo kainos, šituo aktu buvo įvesta šešių pensų už svarą priemoka. Suteikta, kaip ir dauguma kitų priemokų, apibrėžtam laikotarpiui, ji vėliau buvo keletą kartų pratęsta ir sumažinta iki keturių pensų už svarą. Pasibaigus parlamento sesijai, 1781 metų kovo 25 dieną ji nustojo galioti.

Trečioji tokios rūšies priemoka buvo įvesta (maždaug tuo metu, kai mes pradėjome tai rodyti palankumą savo Amerikos kolonijoms, tai kivirčytis su jomis) 4-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 26 straipsniu už iš Britanijos kolonijų įvežamas kanapes ir nešukuotus linus. Ji buvo suteikta dvidešimt vieneriems metams, nuo 1764 metų birželio 24 dienos iki 1785 metų birželio 24 dienos. Pirmuosius septynerius metus jos tarifas buvo aštuoni svarai už toną, antruosius septynerius metus – šeši svarai, trečiuosius – keturi svarai. Ji nebuvo taikoma Škotijai, kurios klimatas nelabai tinka jiems auginti (nors kanapės, nedideliais kiekiais ir prastos kokybės, kartais ten auginamos). Tokia priemoka už iš Škotijos į Angliją įvežamus linus būtų buvusi pernelyg didelė kliūtis savai produkcijai, auginamai Jungtinės karalystės pietuose.

Ketvirtoji tokios rūšies priemoka buvo įvesta 5-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 45 straipsniu už iš Amerikos įvežamą medieną. Ji buvo įvesta devyneriems metams, nuo 1766 metų sausio 1 dienos iki 1775 metų sausio 1 dienos. Pirmuosius trejus metus ji turėjo būti vienas svaras už šimtą dvidešimt gerų lentų ir dvylika šilingų už penkiasdešimt kubinių pėdų kitokios tašytinės medienos. Antruosius trejus metus priemoka už lentas turėjo būti penkiolika šilingų, už

kitą tašytinę medieną – aštuoni šilingai, o trečiuosius trejus metus – dešimt šilingų už lentas, už kitą tašytinę medieną – penki šilingai.

Penktoji tokios rūšies priemoka buvo įvesta 9-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 38 straipsniu už iš Britanijos kolonijų įvežamą žaliavinį šilką. Ji buvo įvesta dvidešimt vieneriems metams, nuo 1770 metų sausio 1 dienos iki 1791 metų sausio 1 dienos. Pirmuosius septynerius metus ji turėjo būti dvidešimt penki svarai už šimto svarų vertės žaliavos kiekį, antruosius – dvidešimt svarų, o trečiuosius – penkiolika svarų. Šilkverpių auginimas ir šilko paruošimas reikalauja tiek daug rankų darbo, o darbas Amerikoje yra toks brangus, kad net ši didžiulė priemoka, kaip sužinojau, nedavė ženklesnio rezultato.

Šeštoji tokios rūšies priemoka buvo suteikta 11-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 50 straipsniu už iš Britanijos kolonijų įvežamas statines, statinaites, statinių šulus ir dangčius. Ji buvo suteikta devyneriems metams, nuo 1772 metų sausio 1 dienos iki 1781 metų sausio 1 dienos. Pirmuosius trejus metus tarifas už tam tikrą kiekvieno gaminio kiekį buvo šeši svarai, antruosius trejus metus – keturi svarai, o trečiuosius trejus metus – du svarai.

Septintoji ir paskutinė tokios rūšies priemoka buvo įvesta 19-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 37 straipsniu už iš Airijos įvežamas kanapes. Kaip ir priemoka už kanapes ir nešukuotus linus iš Amerikos, ji buvo suteikta dvidešimt vieneriems metams, nuo 1779 metų birželio 24 dienos iki 1800 metų birželio 24 dienos. Kaip ir pirmuoju atveju, tas laikotarpis buvo padalytas į tris septynerių metų periodus, ir kiekvienu iš šių periodų priemokos tarifas yra toks pat, kaip ir priemokos už iš Amerikos įvežamą produkciją. Bet priemoka netaikoma iš Airijos įvežamiems nešukuotiems linams. Tai būtų žlugdę linų auginimą

Didžiojoje Britanijoje. Kai buvo įvesta ši paskutinė priemoka, Britanijos ir Airijos įstatymų leidėjai buvo nusiteikę vieni kitų atžvilgiu ne ką geriau, nei anksčiau Britanijos ir Amerikos įstatymų leidėjai. Tačiau reikia tikėtis, kad ši lengvata Airijai buvo suteikta laimingesnėmis aplinkybėmis, negu visos priemokos iš Amerikos įvežamai produkcijai.

Toms pačioms prekėms, už kurias mes įvedėme priemokas, kai jos importuojamos iš Amerikos, buvo nustatyti nemaži muitai, kai jos importuojamos iš bet kurios kitos šalies. Mūsų Amerikos kolonijų interesų buvo paisoma taip pat, kaip metropolijos interesų. Jų gerovė buvo laikoma mūsų gerove. Buvo sakoma, kad visi joms siunčiami pinigai grįžta mums per prekybos balansą ir mes niekada nenuskurstame nė skatiku, darydami išlaidas jų labui. Visais atžvilgiais tos kolonijos yra mūsų nuosavos, ir tos išlaidos buvo išlaidos, gerinančios mūsų pačių nuosavybę, jos suteikė pelningą veiklą mūsų žmonėms. Manau, kad dabar nebūtina pasakyti ką nors daugiau siekiant parodyti, kokia kvaila yra visa ta sistema, – liūdna patirtis jau pakankamai šitai atskleidė. Jei mūsų Amerikos kolonijos tikrai būtų Didžiosios Britanijos dalis, tos priemokos galėtų būti laikomos priemokomis, skirtomis gamybai, ir joms būtų galima taikyti visas tokioms priemokoms adresuojamas kritines pastabas, bet nebūtų galima taikyti jokių kitų.

Manufaktūroms reikalingų medžiagų eksportas kartais stabdomas visišku draudimu, kitais kartais – dideliais muitais.

Mūsų vilnonių audinių manufaktūrininkams geriau nei kitų amatų meistrams sekėsi įtikinti įstatymų leidėjus, kad tautos klestėjimas priklauso nuo jų verslo sėkmės ir plėtros. Jie gavo ne tik monopoliją vartotojų atžvilgiu, visiškai uždraudus importuoti vilnonius audinius iš bet kurios užsienio šalies, bet ir monopoliją

avių augintojų ir vilnų gamintojų atžvilgiu, kai buvo uždraustas gyvų avių ir vilnų eksportas. Pagrįstai skundžiamasi daugelio įstatymų, įvestų ginant pajamas, griežtumu, nes jie nustatė sunkias bausmes už veiksmus, kurie prieš priimant įstatymus, paskelbusius juos nusikalstamais, visada buvo laikomi leistinais.

Bet drįstu teigti, kad ir žiauriausias iš mūsų pajamų įstatymų yra švelnus ir nuolaidus, palyginti su kai kuriais iš tų, kuriuos mūsų pirkliai ir manufaktūrininkai rėksmingai reikalaudami išplėšė iš įstatymų leidėjų savo absurdiškoms ir engėjiškoms monopolijoms remti. Kaip ir apie Drakonto įstatymus, apie juos galima pasakyti, kad jie visi parašyti krauju.

Pagal 8-aisiais Elžbietos valdymo metais išleisto įstatymo 3 straipsnį avių, ėriukų ir avinų eksportuotojas, nusižengęs pirmą kartą, netekdavo visų savo prekių, sėsdavo metams į kalėjimą, o paskui turgavietėje turgaus dieną jam būdavo nukertama kairioji ranka, kurią prikaldavo prie stulpo; pažeidęs įstatymą antrą kartą, žmogus būdavo pripažįstamas sunkiu nusikaltėliu ir baudžiamas mirtimi. Šio įstatymo tikslas, kaip atrodo, buvo neleisti plisti mūsų avių veislei užsienio šalyse. 13-aisiais ir 14-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 18 straipsniu sunkiu nusikaltimu buvo pripažintas ir vilnų eksportas, ir eksportuotojui buvo taikomos tokios pačios bausmės ir konfiskacijos, kaip ir sunkiam nusikaltėliui.

Tautos žmoniškumo garbei reikia tikėtis, kad nė vienas iš šių įstatymų niekada nebuvo pritaikytas. Bet pirmasis, kiek aš žinau, niekada nebuvo tiesiogiai atšauktas, ir teisininkas Hawkinsas, atrodo, laiko jį vis dar galiojančiu. Tačiau, matyt, jį galima laikyti faktiškai atšauktu 12-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 32 straipsnio 3 paragrafu, kuris nustato, tiesiogiai neatšaukdamas ankstesniųjų įstatymų įvestų bausmių, naują bausmę – dvidešimt šilingų už

kiekvieną išvežtą ar mėgintą išvežti avį ir kartu avių ir jų savininkui priklausančios laivo nuosavybės dalies konfiskavimą. Antrasis įstatymas buvo tiesiogiai atšauktas 7-aisiais ir 8-aisiais Vilhelmo III valdymo metais išleisto įstatymo 28 straipsnio 4 paragrafu. Jis skelbia: „Kadangi 13-aisiais ir 14-aisiais karaliaus Karolio II valdymo metais išleistas įstatymas, draudžiantis vilnų eksportą, kaip ir kitų jame nurodytų dalykų, paskelbė vilnų eksportą sunkiu nusikaltimu, bet dėl jo nustatytos bausmės griežtumo pažeidėjų persekiojimas nebuvo veiksmingai vykdomas, mes, remdamiesi savo minėtąja valdžia, nustatome, kad ta įstatymo dalis, kuri skelbia minėtąjį pažeidimą esant sunkų nusikaltimą, yra atšaukiama ir nebegalioja."

Tačiau bausmės, tiek nustatytos šio švelnesnio įstatymo, tiek nustatytos ankstesniųjų įstatymų, bet šio nepanaikintos, tebėra gana griežtos. Be prekių konfiskavimo, eksportuotojas baudžiamas trijų šilingų bauda už kiekvieną išvežtą arba mėgintą išvežti vilnų svarą, tai yra bauda keturis ar penkis kartus viršija vilnų vertę. Kiekvienas pirklys ar kitas asmuo, nubaustas už šį nusižengimą, praranda teisę reikalauti iš bet kurio tarpininko ar kito asmens grąžinti skolas ar apmokėti sąskaitas. Nesvarbu, kokį turtą jis turi, išgali sumokėti tas didžiules baudas ar ne, įstatymas kėsinasi visiškai jį sužlugdyti. Tačiau kadangi daugumos žmonių moralė dar nėra tokia sugedusi kaip tų, kurie sugalvojo šį įstatymą, tai man neteko girdėti, kad juo kada nors būtų pasinaudota. Jei pripažintas kaltas padaręs šį nusižengimą žmogus neišgali per tris mėnesius po nuosprendžio sumokėti baudų, jis turi būti ištremtas septyneriems metams, o jei jis sugrįš nepasibaigus tremties terminui, jam grės bausmė kaip už sunkų nusikaltimą ir jis negaus Bažnyčios palaiminimo. Laivo savininkas, žinojęs apie šį pažeidimą, praranda savo teisę į laivą ir įrangą. Laivo kapitonas

ir jūreiviai, žinoję apie šį pažeidimą, praranda visą savo turtą ir gauna tris mėnesius kalėjimo. Vėliau išleistas įstatymas bausmę kapitonui padidino iki šešių mėnesių kalėjimo.

Siekiant užkirsti kelią eksportui, visa vilnų vidaus prekyba apraizgyta labai apsunkinančiais ir slegiančiais apribojimais. Vilnų negalima pakuoti į jokias dėžes, statines, skrynias ir bet kokią kitokią tarą, tik į odinius arba audeklinius ryšulius, kurių išorinėje pusėje turi būti užrašyti žodžiai „*vilnos*" arba „*verpalai*" ne mažesnėmis kaip trijų colių raidėmis; už šių reikalavimų nesilaikymą gresia vilnų ir taros konfiskavimas ir trijų šilingų bauda už kiekvieną svarą, kurią turi sumokėti savininkas arba pakuotojas. Vilnos gali būti kraunamos ant arklio ar į vežimą arba gabenamos sausuma penkių mylių atstumu nuo kranto tiktai nuo saulėtekio iki saulėlydžio, už pažeidimą gresia vilnų, arklių ir vežimų konfiskavimas. Apygarda, esanti arčiausiai pakrantės, iš kurios arba per kurią vilnos yra gabenamos arba išvežamos, turi sumokėti dvidešimties svarų baudą, jei vilnų vertė mažesnė nei dešimt svarų; jei jų vertė didesnė, bauda bus trigubo tos vertės dydžio, ją, taip pat trigubas išlaidas reikia sumokėti per metus. Tą apygardos baudą turi sumokėti kurie nors du apygardos gyventojai, kuriems teismas privalo atlyginti tą sumą paskirstydamas ją kitiems gyventojams, panašiai kaip daroma apiplėšimo atveju. Ir jei kuris nors asmuo susitaria su apygarda sumokėti mažesnę baudą nei paskirta, jis bus įkalintas penkeriems metams ir jam gali kelti bylą bet kuris kitas gyventojas. Tokia tvarka nustatyta visoje karalystėje.

Tačiau dviejose grafystėse – Kento ir Sasekso – suvaržymai sudaro dar daugiau keblumų. Dešimties mylių jūros pakrantės ruože kiekvienas vilnų savininkas per tris dienas po avių kirpimo artimiausiam muitinės pareigūnui privalo pateikti ataskaitą raštu apie jo

prikirptų vilnų kiekį ir vietą, kur jos laikomos. O prieš paimdamas iš ten kokią nors vilnų dalį, jis turi raštu pranešti, kokį kiekį ir svorį vilnų jis parduoda, nurodyti asmens, kuriam parduoda, vardą ir buveinę, taip pat vietą, į kurią ketinama tas vilnas išgabenti. Tose grafystėse penkiolikos mylių pakrantės ruože niekas negali pirkti vilnų, pirma nepasižadėjęs karaliui, kad jokios tų vilnų, kurias nusipirks, dalies jis neparduos jokiam kitam asmeniui penkiolikos mylių pakrantės ruože. Jei tose grafystėse bus aptiktas bet koks vilnų kiekis, gabenamas jūros link, išskyrus tuos atvejus, kai apie tai buvo pranešta ir buvo duotas minėtasis pasižadėjimas, jos bus konfiskuotos, o pažeidėjas bus nubaustas trijų šilingų už kiekvieną vilnų svarą bauda. Jei kuris nors asmuo tame penkiolikos mylių pakrantės ruože laiko vilnas, gautas ne čia aptarta tvarka, jos atimamos ir konfiskuojamos; o jei, vilnas atėmus, kitas asmuo teigia vilnas priklausius jam, jis turi laiduoti valstybės iždui, kad jei jis pralaimės bylą, sumokės trigubas teismo išlaidas, be visų kitų bausmių.

Kai tokie suvaržymai įvedami vidaus prekyboje, pakrančių prekyba, reikia manyti, negali būti palikta labai laisva. Kiekvienas vilnų savininkas, kai jis gabena ar užsako nugabenti vilnas į kurį nors uostą ar vietą jūros pakrantėje, iš kur jos bus gabenamos laivu į kurią nors kitą vietą ar uostą toje pakrantėje, pirmiausia turi deklaruoti tai tame uoste, iš kurio ketinama jas išvežti, nurodydamas svorį, žymenis ir pakuočių kiekį, ir padaryti tai prieš atgabendamas tas vilnas penkių mylių atstumu nuo to uosto; už pažeidimą gresia vilnų, taip pat arklių, vežimų ir kitų gabenimo priemonių konfiskavimas, taip pat visos kitos baudos ir bausmės, kurias numato kiti galiojantys įstatymai, draudžiantys vilnų eksportą. Tačiau tas įstatymas (išleistas 1-aisiais Vilhelmo III valdymo metais, 32 straipsnis) yra toks nuolaidus, jog skelbia, kad „tai neturi niekam trukdyti

gabenti savo vilnas namo iš avių kirpimo vietos, net jei ji yra penkių mylių pakrantės ruože, su sąlyga, kad per dešimt dienų po kirpimo ir prieš pasiimdamas vilnas asmuo raštu, patvirtinęs savo parašu, praneš artimiausiam muitinės pareigūnui tikslų ryšulių kiekį ir jų laikymo vietą ir nepasiims jų, prieš tris dienas raštu, patvirtinęs savo parašu, nepranešęs tam pareigūnui apie ketinimą tai padaryti". Reikalaujama laiduoti, kad pakrante gabenamos vilnos tikrai bus iškrautos nurodytame paskirties uoste, o jei bent dalis vilnų bus iškrauta nedalyvaujant muitinės pareigūnui, ne tik bus konfiskuotos vilnos ir kitos prekės, bet ir reikės sumokėti įprastinę papildomą trijų šilingų už kiekvieną vilnų svarą baudą.

Mūsų vilnonių audinių manufaktūrininkai, norėdami pateisinti tokių didžiulių suvaržymų ir apribojimų reikalingumą, tvirtai teigia, kad angliškos vilnos yra ypatingos kokybės, geresnės už bet kurios kitos šalies, kad iš kitų šalių vilnų be angliškų vilnų priemaišos negalima pagaminti patenkinamos kokybės audinio, kad be jų neįmanoma pagaminti plonos gelumbės, todėl Anglija, jei vilnų eksportas būtų visiškai uždraustas, galėtų monopolizuoti beveik visą vilnonių audinių prekybą pasaulyje ir tada, neturėdama konkurentų, galėtų pardavinėti audinius jai tinkama kaina, ir dėl itin palankaus prekybos balanso gana greitai neįtikimai praturtėtų. Šia doktrina, kaip ir dauguma kitų doktrinų, kurias su įsitikinimu propaguoja kokia nors gausi žmonių grupė, aklai tikėjo ir tebetiki dar daugiau žmonių – beveik visi tie, kurie neišmano prekybos vilnoniais audiniais arba neįsigilino į padėtį. Bet yra visiška netiesa, kad angliškos vilnos be išlygų būtinos pagaminti plonai gelumbei, ji tam visai netinka. Plona gelumbė gaminama vien iš ispaniškų vilnų. Angliškų vilnų netgi negalima įmaišyti į ispaniškas, nes tai sugadintų gelumbę ir pablogintų jos kokybę.

Anksčiau šiame veikale jau parodėme, kad tokiais apribojimais buvo sumažinta angliškų vilnų kaina, ji tapo mažesnė ne tik už tą, kokia natūraliai būtų buvusi šiuo metu, bet ir gerokai mažesnė už buvusią Eduardo III laikais. Teigiama, kad škotiškų vilnų kaina, kai po unijos joms pradėti taikyti tie patys įstatymai, nusmuko maždaug perpus. Labai kruopštus ir išmintingas „Veikalo apie vilnas" („*Memoirs of Wool*") autorius, didžiai gerbiamas p. Johnas Smithas pažymėjo, kad geriausių angliškų vilnų kaina Anglijoje apskritai yra mažesnė už daug prastesnės kokybės vilnų kainą Amsterdamo rinkoje. Nusmukdyti šios prekės kainą žemiau vadinamosios natūralios ir deramos jos kainos buvo viešai pripažįstamas visų tų potvarkių tikslas; nekyla abejonių, kad jais ir buvo pasiekta tai, ko tikėtasi.

Galbūt galima manyti, kad toks kainos sumažinimas, dėl kurio pasidarė nenaudinga auginti vilnas, turėjo smarkiai sumažinti metinę vilnų produkciją – ne palyginti su tuo, kokia ji buvo anksčiau, bet palyginti su tuo, kokia ji dabartinėmis aplinkybėmis tikriausiai būtų, jei atviros ir laisvos rinkos sąlygomis vilnų kainai būtų leidžiama kilti iki natūralios ir deramos kainos. Bet aš esu linkęs manyti, kad tie potvarkiai negalėjo labai paveikti metinės produkcijos apimties, nors šiek tiek tikriausiai paveikė. Vilnų auginimas nėra pagrindinis tikslas, kuriam avių augintojas skiria savo darbą ir kapitalą. Jis tikisi pelno ne iš vilnų kainos, bet veikiau iš skerdienos kainos, o šios vidutinė ar įprasta kaina daugeliu atveju turi netgi atlyginti jam nuostolius, susidariusius dėl per mažos vidutinės ar įprastos vilnų kainos. Ankstesnėje šio veikalo dalyje jau pažymėjome: „Visos taisyklės, kurios turi tendenciją sumažinti vilnų arba žalių odų kainas žemiau jų natūralaus lygio, pažengusioje ir išvystytos žemdirbystės šalyje turi turėti tendenciją didinti mėsos kainą.

Tokioje šalyje auginamų stambiųjų ir smulkiųjų raguočių kaina turi būti pakankama sumokėti rentai ir pelnui, kurių žemės savininkas ir ūkininkas pagrįstai tikisi iš pagerintos ir dirbamos žemės. Jei taip nėra, jie netrukus nustos juos auginti. Vadinasi, kokios kainos dalies negaunama parduodant vilnas ir odas, tokią turi padengti skerdiena. Kuo mažiau mokama už pirmąsias, tuo daugiau turi būti mokama už antrąją. Kaip ši kaina pasiskirsto skirtingoms gyvulių dalims, žemės savininkui ir ūkininkui nesvarbu, jei tik jiems viskas sumokama. Todėl pažengusioje išvystytos žemdirbystės šalyje tokios taisyklės jų kaip žemės savininkų ir ūkininkų interesų negali smarkiai paveikti, nors jų kaip vartotojų interesai dėl maisto kainų kilimo gali nukentėti.“ Todėl, remiantis šiuo samprotavimu, vilnų kainos smukimas pažengusioje išvystytos žemdirbystės šalyje neturėtų sukelti jokio jos metinės gamybos sumažėjimo, išskyrus tai, kad pakeldamas avienos kainą jis gali šiek tiek sumažinti jos paklausą, taigi ir šios mėsos rūšies gamybą. Bet ir toks jo poveikis tikriausiai nebus labai ženklus.

Tačiau nors vilnų kainos smukimas veikiausiai nepadarė ženklaus poveikio jų metinės gamybos apimčiai, jo poveikis kokybei, kaip galėtų atrodyti, neišvengiamai turėjo būti labai didelis. Galima manyti, kad angliškų vilnų kokybės pablogėjimas, palyginti ne su ankstesne, bet su ta, kokia ji natūraliai būtų esant dabartiniam išsivystymo ir žemdirbystės lygiui, turėjo būti daugmaž proporcingas jų kainos smukimui. Kokybė priklauso nuo veislės, ganyklų ir avių priežiūros bei švarumo visą vilnų augimo laiką, ir natūralu manyti, kad rūpinimasis šiais dalykais niekada negali būti didesnis nei proporcingas tam atlygiui, kurį vilnų kaina gali suteikti už darbą ir išlaidas, kurių reikalauja toks rūpinimasis. Tačiau vilnų gerumas dideliu mastu priklauso nuo gyvulio sveikatos, prieaugio ir masės; tokio

rūpinimosi, koks yra būtinas, kad skerdiena būtų geros kokybės, kai kuriais atžvilgiais pakanka ir vilnoms pagerinti. Nors kaina smuko, angliškos vilnos, kaip teigiama, vien per šį šimtmetį smarkiai pagerėjo. Jos galbūt būtų pagerėjusios dar labiau, jei kaina būtų buvusi didesnė; bet maža kaina, nors šiek tiek trukdė, tikrai nesustabdė to gerėjimo.

Vadinasi, tų potvarkių žiaurumas, kaip atrodo, nepaveikė nei vilnų metinės gamybos kiekio, nei jų kokybės, kaip buvo galima tikėtis (nors, manau, tikėtina, kad jų kokybę vis dėlto paveikė gerokai labiau nei kiekį); ir nors vilnų augintojų interesai šiek tiek nukentėjo, apskritai, kaip atrodo, jie buvo pažeisti mažiau, nei buvo galima manyti.

Vis dėlto visos šios aplinkybės negali pateisinti visiško vilnų eksporto draudimo. Bet jos visiškai pateisina didelio eksporto mokesčio įvedimą.

Koks nors vieno piliečių sluoksnio interesų pažeidimas tik siekiant paremti kito sluoksnio interesus akivaizdžiai prieštarauja teisingumui ir lygybei, kuriais turėtų remtis valdovo elgesys su visais įvairiais valdinių sluoksniais. Bet minėtasis draudimas iš tiesų tam tikru mastu pažeidžia vilnų augintojų interesus vieninteliu tikslu – siekiant paremti manufaktūrininkų interesus.

Kiekvienas piliečių sluoksnis turi pareigą prisidėti prie valdovo ar visuomenės išlaidų padengimo. Penkių ar net dešimties šilingų mokestis už toną eksportuojamų vilnų teiks valdovui labai nemažas pajamas. Jis mažiau pažeis vilnų augintojų interesus nei eksporto draudimas, nes tikriausiai tiek daug nesumažins vilnų kainos. Jis suteiks pakankamą pranašumą manufaktūrininkams, nes nors šie vilnas turės pirkti ne taip pigiai, kaip esant jų eksporto draudimui, vis tiek pirks jas penkiais ar dešimt šilingų pigiau, nei jas galės pirkti bet kuris užsienio manufaktūrininkas, ir

dar sutaupys frachtą ir draudimo išlaidas, kurias pastarajam teks sumokėti. Vargu ar būtų galima sugalvoti kitą tokį mokestį, kuris teiktų valdovui tokias dideles pajamas ir kartu sudarytų tiek nedaug nepatogumų kitiems.

Eksporto draudimas, nepaisant visų bausmių, kuriomis siekiama užtikrinti jo laikymąsi, neužkerta kelio vilnų išvežimui. Kaip žinoma, jos išvežamos didžiuliais kiekiais. Didžiulis skirtumas tarp kainos šalyje ir kainos užsienio rinkoje yra tokia didelė pagunda imtis kontrabandos, kad net griežčiausias įstatymas negali jos sustabdyti. Tas nelegalus išvežimas niekam, išskyrus kontrabandininkus, nenaudingas. O legalus ir apmokestintas išvežimas, teikiantis pajamų valdovui ir dėl to leidžiantis atsisakyti kito, galbūt labiau apsunkinančio ir neparankaus mokesčio, gali būti naudingas visiems įvairiems valstybės valdiniams.

Vilnoms paruošti ir išvalyti reikalingo velėjimo molio eksportas taip pat buvo draudžiamas grasinant beveik tokiomis pačiomis bausmėmis, kaip ir už vilnų eksportą. Netgi moliui, iš kurio gaminamos pypkės, nors jis laikomas kitokiu nei velėjimo molis, dėl jų panašumo ir dėl to, kad velėjimo molis kartais gali būti eksportuojamas kaip pypkėms skirtas molis, buvo nustatyti tokie patys draudimai ir bausmės.

13-aisiais ir 14-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 7 straipsniu buvo uždraustas ne tik žalios odos, bet ir išdirbtos odos, išskyrus aulinius bei kitokius batus ar šlepetes, eksportas, taigi įstatymas suteikė monopoliją mūsų batsiuviams ne tik mūsų gyvulių augintojų, bet ir odadirbių atžvilgiu. Vėlesni įstatymai išlaisvino mūsų odadirbius nuo šios monopolijos, jiems reikėjo mokėti tik nedidelį vieno šilingo mokestį už centnerį, tai yra šimtą dvylika svarų, išdirbtos odos. Jiems taip pat pradėta grąžinti du trečdalius akcizo mokesčio, nustatyto jų prekei, net jei ji

buvo eksportuojama neapdirbta. Visi odos gaminiai gali būti eksportuojami neapmuitinti, ir eksportuotojas dar turi teisę susigrąžinti visus akcizo mokesčius. Senoji monopolija tebegalioja avių augintojų atžvilgiu. Gyvenantiems toli vienas nuo kito, išsisklaidžiusiems po įvairiausius šalies kampelius gyvulių augintojams sunku susivienyti siekiant įvesti monopoliją tėvynainių atžvilgiu ar patiems išsilaisvinti nuo jiems kitų žmonių įvestos monopolijos. O visų rūšių manufaktūrininkai, visuose didžiuosiuose miestuose susibūrę į gausias grupes, nesunkiai gali tai padaryti. Draudžiama eksportuoti net galvijų ragus, dėl to du smulkūs verslai, gembių ir šukų gamintojų, turi monopoliją avių augintojų atžvilgiu.

Draudimais ar mokesčiais įvedami prekių, kurios yra tik pusgaminiai, eksporto apribojimai būdingi ne tik odos apdirbimui. Jei dar reikia atlikti kokias nors operacijas, kad prekė būtų visiškai tinkama tiesiogiai naudoti arba vartoti, mūsų manufaktūrininkai mano, kad jie patys turi jas atlikti. Vilnonius verpalus ir šukuotinių vilnų siūlus draudžiama eksportuoti grasinant tokiomis pat griežtomis bausmėmis, kaip ir už vilnų eksportą. Muitą reikia mokėti net eksportuojant nedažytą gelumbę, taigi mūsų dažytojai turi monopoliją gelumbės audėjų atžvilgiu. Mūsų gelumbės audėjai, ko gero, sugebėtų nuo jos apsiginti, bet atsitiko taip, kad dauguma pagrindinių mūsų gelumbės audėjų kartu patys yra ir dažytojai. Draudžiama eksportuoti kišeninių ir sieninių laikrodžių korpusus bei jų ciferblatus. Kaip atrodo, mūsų laikrodininkai nenori, kad dėl užsieniečių konkurencijos jiems padidėtų tų gaminių kainos.

Kai kuriais Eduardo III, Henriko VIII ir Eduardo VI įstatymais buvo uždraustas visų metalų eksportas. Išimtis buvo padaryta tik švinui ir alavui, tikriausiai dėl didelio šių metalų gausumo; jų eksportas tuo metu sudarė didelę karalystės prekybos dalį. Siekiant skatinti

kasybos verslą, 5-aisiais Vilhelmo ir Marijos valdymo metais išleisto įstatymo 17 straipsniu buvo panaikintas geležies, vario ir juodųjų metalų, pagamintų iš šalyje iškasamos rūdos, eksporto draudimas. Vėliau 9-aisiais ir 10-aisiais Vilhelmo III valdymo metais išleisto įstatymo 26 straipsniu buvo leista išvežti visų rūšių vario luitus, tiek užsieninius, tiek pagamintus Britanijoje. Tebėra draudžiamas neapdirbto žalvario, taip pat vadinamojo pabūklams lieti skirto metalo, varpams lieti skirto metalo ir bankinio metalo eksportas. Be muitų galima eksportuoti visų rūšių žalvario gaminius.

Manufaktūroms reikalingų medžiagų eksportas, kai jis nėra visiškai draudžiamas, daugeliu atvejų yra apmokestinamas dideliais muitais.

8-aisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 15 straipsniu eksporto muitai buvo panaikinti visoms prekėms, pagamintoms ar apdirbtoms Didžiojoje Britanijoje, kurios ankstesniais įstatymais buvo apmuitintos. Tačiau išimtis buvo padaryta šioms prekėms: alūnui, švinui, švino rūdai, alavui, išdirbtai odai, žaliajam akmenėliui, akmens anglims, vilnų karštuvams, nedažytai gelumbei, kalaminui, visų rūšių kailiams, klijams, triušių pūkams ir vilnoms, kiškių vilnoms, visų rūšių šeriams, arkliams ir švino oksidui. Išskyrus arklius, visa kita yra arba manufaktūroms reikalingos medžiagos, arba pusgaminiai (juos galima laikyti žaliava, kuri toliau apdirbama), arba gamybos įrankiai. Šioms prekėms įstatymas palieka galioti visus kada nors joms įvestus muitus, įskaitant senąją subsidiją ir vieno procento mokestį išvežant.

Tuo pačiu įstatymu daugybė užsieninių dažomųjų medžiagų, reikalingų dažytojams, buvo atleistos nuo visų importo muitų. Tačiau paskui kiekvienai iš jų, jei ji išvežama, taikomas tam tikras muitas, tiesa, nelabai didelis. Atrodo, mūsų dažytojai manė, kad jų interesams naudinga skatinti tų dažomųjų medžiagų

importą atleidžiant jas nuo visų muitų ir lygiai taip pat naudinga šiek tiek apsunkinti jų išvežimą. Tačiau godumas, sužadinęs tokį įsidėmėtiną merkantilinį išradingumą, veikiausiai juos smarkiai apvylė. Tas sumanymas neišvengiamai pamokė importuotojus būti labai apdairius ir stengtis neįvežti tų prekių daugiau, negu reikia vidaus rinkai. Dėl to vidaus rinkoje jų pasiūla visą laiką būdavo ribota, tos prekės visą laiką buvo šiek tiek brangesnės nei būtų buvusios, jei jas išvežti būtų buvę galima taip pat laisvai, kaip ir įvežti.

Pagal anksčiau minėtą įstatymą gumiarabikas, įtrauktas į dažomųjų medžiagų sąrašą, galėjo būti importuojamas be muito. Tiesa, jį išvežant reikėjo mokėti nedidelį muitą nuo svorio, sudarantį tik tris pensus už centnerį. Tuo metu Prancūzija turėjo išimtines prekybos su šalimi, gaminančia daugiausiai tos medžiagos, esančia Senegalo kaimynystėje, teises, tad importuoti gumiarabiką tiesiogiai iš jo gavimo vietos į Britanijos rinką nebuvo lengva. Todėl 25-aisiais Jurgio II valdymo metais išleistu įstatymu buvo leista (priešingai bendrosioms laivybos įstatymo nuostatoms) gumiarabiką importuoti iš bet kurios Europos dalies. Kadangi tuo įstatymu nesiekta skatinti šios prekybos rūšies, tokios priešingos bendriesiems Anglijos merkantilistinės politikos principams, juo buvo nustatytas dešimties šilingų už centnerį importo muitas, ir jokia šio muito dalis nebūdavo grąžinama tą prekę išvežant. 1755 metais prasidėjęs sėkmingas karas suteikė Didžiajai Britanijai tokias pat išimtines prekybos su tomis šalimis teises, kurias anksčiau turėjo Prancūzija. Kai tik buvo sudaryta taika, mūsų manufaktūrininkai pasistengė pasinaudoti tuo pranašumu ir įtvirtinti savo monopoliją, nukreiptą tiek prieš gumiarabiko gamintojus, tiek prieš jo importuotojus. Todėl 5-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 37 straipsniu gumiarabiko eksportas iš jo didenybės valdų Afrikoje buvo apribotas

vien Didžiąja Britanija, jam buvo nustatyti tokie patys suvaržymai, taisyklės, konfiskavimai ir bausmės, kaip ir Britanijos kolonijų Amerikoje ir Vakarų Indijoje sąrašinėms prekėms. Tiesa, gumiarabiko importui buvo nustatytas nedidelis šešių pensų už centnerį muitas, tačiau jo išvežimas iš Britanijos buvo apmokestintas milžinišku vieno svaro dešimties šilingų už centnerį muitu. Mūsų manufaktūrininkai norėjo, kad visa tų šalių produkcija būtų įvežama į Didžiąją Britaniją, o kad jie patys galėtų pirkti ją jiems palankiausia kaina, jie siekė neleisti jos vėl išvežti padarant tą išvežimą tokį brangų, kad jis taptų nuostolingas. Bet jų godumas šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, juos apvylė. Tas milžiniškas muitas buvo tokia pagunda imtis kontrabandos, kad didžiuliai šios prekės kiekiai buvo slapta išvežami tikriausiai į visas apdirbamąją pramonę turinčias Europos šalis, pirmiausia į Olandiją, ir ne tik iš Didžiosios Britanijos, bet ir iš Afrikos. Būtent dėl to 14-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 10 straipsniu išvežimo muitas buvo sumažintas iki penkių šilingų už centnerį.

Muitų tarifų knygoje, pagal kurią buvo renkama senoji subsidija, bebrų kailiai buvo apmokestinti šešiais šilingais aštuoniais pensais už vienetą, kiti muitai ir mokesčiai, iki 1722 metų rinkti juos importuojant, sudarė penktadalį tarifo, tai yra šešiolika pensų už bebreną; visi tie mokesčiai, išskyrus pusę senosios subsidijos, sudariusios vos du pensus, buvo grąžinami išvežant. Šis muitas už įvežamą tokią svarbią manufaktūroms medžiagą buvo laikomas per dideliu, ir 1722 metais tarifas buvo sumažintas iki dviejų šilingų šešių pensų, dėl to importo muitas sumažėjo iki šešių pensų, ir tik pusė jo būdavo grąžinama išvežant. Dėl jau minėto sėkmingo karo daugiausia bebrenų paruošianti šalis tapo Didžiosios Britanijos valda, ir kadangi tie kailiai įėjo į sąrašinių prekių grupę, juos iš Amerikos buvo

galima eksportuoti tik į Didžiosios Britanijos rinką. Mūsų manufaktūrininkai netrukus susigaudė, kokių pranašumų gali suteikti ši aplinkybė, ir 1764 metais bebrenų importo muitas buvo sumažintas iki vieno penso, o jų eksporto muitas padidintas iki septynių pensų už vieną kailį, be to, sumokėtas importo muitas nebuvo grąžinamas. Tuo pačiu įstatymu aštuoniolikos pensų už svarą muitas buvo įvestas išvežamoms bebrų vilnoms, o jų importo muitas liko nepakeistas ir, jei buvo įvežama britų pirklių ir britų laivais, tuo metu siekė nuo keturių iki penkių pensų už vienetą.

Anglys gali būti laikomos tiek manufaktūroms reikalinga medžiaga, tiek gamybos priemone. Todėl buvo nustatyti dideli jų eksporto muitai, šiuo metu (1783 m.) sudarantys daugiau kaip penkis šilingus už toną, arba daugiau kaip penkiolika šilingų už čaldroną, Niukaslyje vartojamą matą, o tai daugeliu atvejų viršija pradinę šios prekės vertę anglių kasykloje ar net uoste, iš kurio ji išgabenama.

Tačiau vadinamųjų gamybos priemonių eksportas paprastai yra ribojamas ne dideliais muitais, bet visišku draudimu. Antai 7-aisiais ir 8-aisiais Vilhelmo III valdymo metais išleisto įstatymo 20 straipsnio 8 paragrafu pirštinių ar kojinių mezgimo rėmų bei mašinų eksportas draudžiamas grasinant ne tik konfiskuoti tuos eksportuotus ar ketintus eksportuoti mezgimo rėmus ar mašinas, bet ir keturiasdešimties svarų bauda, kurios pusė atitenka karaliui ir pusė – asmeniui, kuris praneš apie tai arba pateiks ieškinį dėl tokio fakto. Analogiškai 14-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 71 straipsniu draudžiama eksportuoti į užsienį bet kokius reikmenis, naudojamus medvilninių, lininių, vilnonių ir šilkinių audinių manufaktūrose, grasinant ne tik konfiskuoti tuos reikmenis, bet ir dviejų šimtų svarų bauda, kurią turi sumokėti pažeidėjas, ir dar dviejų šimtų svarų bauda, kurią turi sumokėti

laivo kapitonas, kuris sąmoningai leido pakrauti į savo laivą tokius reikmenis.

Jei tokios sunkios bausmės buvo numatytos už negyvųjų gamybos priemonių eksportą, nederėtų tikėtis, kad būtų leidžiama laisvai išvykti gyvosioms priemonėms, amatininkams. Todėl 5-aisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 27 straipsnis nustatė, kad asmuo, kuris bus apkaltintas suviliojęs kurį nors amatininką ar kurios nors Didžiosios Britanijos manufaktūros darbininką išvykti į užsienį ir ten verstis savo amatu arba jo mokyti, pirmą kartą bus baudžiamas suma, neviršijančia šimto svarų, ir kalėti tris mėnesius bei kol bus sumokėta bauda; už pažeidimą antrą kartą bauda bus skiriama teismo nuožiūra, o kalėti – dvylika mėnesių ir kol bus sumokėta bauda. 23-iaisiais Jurgio II valdymo metais išleisto įstatymo 13 straipsniu ši bausmė buvo padidinta: už pirmąjį pažeidimą iki penkių šimtų svarų už kiekvieną taip suviliotą amatininką ir kalėti iki dvylikos mėnesių bei kol bus sumokėta bauda, o už antrąjį pažeidimą iki tūkstančio svarų ir kalėti dvejus metus bei kol bus sumokėta bauda.

Pagal pirmąjį iš tų dviejų įstatymų, jei įrodyta, kad asmuo įkalbinėjo kurį nors amatininką arba kad kuris nors amatininkas pažadėjo ar susitarė išvykti į užsienį minėtais tikslais, toks amatininkas teismo nuožiūra gali būti įpareigotas laiduoti, kad jis neišvyks į užjūrį, ir gali būti nuteistas kalėti, kol pateiks tokį laidavimą.

Jei kuris nors amatininkas išvyks į užjūrį ir ten kurioje nors užsienio valstybėje versis savo amatu arba mokys jo, tai jei, gavęs kurio nors jo didenybės pasiuntinio ar konsulo užsienyje arba vieno iš jo didenybės valstybės sekretorių įspėjimą, jis per šešis mėnesius po tokio įspėjimo negrįš į karalystę ir neliks joje nuolat gyventi, nuo to momento bus paskelbtas netekusiu teisės

paveldėti bet kokį turtą, paliktą jam šioje karalystėje, arba būti kurio nors asmens testamento vykdytoju ar globėju, arba įsigyti žemės sklypą šioje karalystėje paveldėjimo būdu, kaip palikimą ar jį nusipirkti. Taip pat karaliaus naudai konfiskuojamos jo žemės ir visas kitas turtas, jis paskelbiamas visais atžvilgiais svetimšaliu ir netenka karaliaus globos.

Manau, nėra reikalo sakyti, kaip šie potvarkiai prieštarauja išgirtajai asmens laisvei, kurią mes dedamės taip branginą, tačiau šiuo atveju taip akivaizdžiai aukojame dėl siaurų mūsų pirklių ir manufaktūrininkų interesų.

Pagirtinas visų tų potvarkių motyvas yra siekimas išplėsti mūsų pačių manufaktūras, bet ne tobulinant jas, o žlugdant visų mūsų kaimynų manufaktūras ir kiek tik įmanoma slopinant keblumų sudarančią tų neapkenčiamų ir nemalonių varžovų konkurenciją. Mūsų manufaktūrų šeimininkai mano esant teisinga, kad visų jų tėvynainių išmoningumas būtų jų monopolija. Nors apribodami kai kuriuose amatuose mokinių, kurie gali būti įdarbinti vienu metu, skaičių ir nustatydami privalomą ilgą visų amatų mokymąsi jie visi iki vieno stengiasi, kad kiekvieną amatą išmanytų kuo mažiau žmonių, tačiau nenori, kad bent dalis tų nedaugelio žmonių išvyktų į užsienį mokyti svetimšalių.

Vienintelis kiekvienos gamybos tikslas yra vartojimas, ir į gamintojo interesus dera atsižvelgti tik tiek, kiek jie gali prisidėti prie vartotojų interesų tenkinimo. Šis principas yra toks savaime suprantamas, kad būtų absurdiška bandyti jį įrodinėti. Tačiau merkantilistinėje sistemoje vartotojo interesai beveik nuolat yra aukojami gamintojo interesams; atrodo, kad ši sistema ne vartojimą, bet gamybą laiko galutiniu visos pramonės ir prekybos tikslu.

Apribojant visų užsienio prekių, kurios galėtų konkuruoti su mūsų pačių žemės ūkio ir pramonės pro-

dukcija, importą vidaus vartotojų interesai akivaizdžiai paaukojami gamintojų interesams. Tiktai pastarųjų naudai vartotojai priverčiami mokėti didesnę kainą, nes ši monopolija beveik visada sukelia kainų padidėjimą.

Tiktai gamintojų naudai suteikiamos priemokos už kai kurių jų produktų eksportą. Vidaus vartotojui tenka mokėti, pirma, mokestį, kuris būtinas toms priemokoms sumokėti, ir, antra, dar didesnį mokestį, kuris neišvengiamai atsiranda dėl prekės pabrangimo vidaus rinkoje.

Garsiąja prekybos sutartimi su Portugalija dideliais muitais vartotojui užkertamas kelias pirkti iš kaimyninės šalies tokią prekę, kurios dėl mūsų šalies klimato pas mus neįmanoma užauginti, užtat jis verčiamas pirkti tą prekę iš tolimos šalies, nors pripažįstama, kad pastarosios gaminys yra prastesnės kokybės, nei pagamintas kaimyninėje šalyje. Vidaus vartotojas yra verčiamas taikstytis su tokiu nepatogumu, kad gamintojas galėtų įvežti kai kuriuos savo produktus į tą tolimą šalį naudingesnėmis sąlygomis, nei galėtų priešingu atveju. Be to, vartotojas priverstas mokėti už tuos produktus didesnę kainą, nes toks dirbtinai skatinamas eksportas gali sukelti kainos padidėjimą vidaus rinkoje.

Tačiau įstatymais, kuriais remiantis administruojamos mūsų Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijos, vidaus vartotojo interesai buvo paaukoti gamintojo interesams dar didesniu mastu, nei visais kitais mūsų prekybos potvarkiais. Buvo sukurta didžiulė imperija vien tam, kad rastųsi vartotojų tauta, kad žmonės būtų priversti iš įvairiausių mūsų gamintojų parduotuvių pirkti visas prekes, kurias šie gali jiems pateikti. Dėl to nedidelio kainos padidėjimo, kurį ta monopolija suteikė mūsų gamintojams, šalies vartotojams buvo užkrautos visos tos imperijos išlaikymo ir gynimo išlaidos. Šiuo tiks-

lu, ir tik šiuo tikslu, per pastaruosius du karus buvo išleista daugiau nei du šimtai milijonų ir dar buvo pasiskolinta daugiau nei šimtas septyniasdešimt milijonų, be to,ˇ kas buvo išleista tuo pačiu tikslu ankstesniuose karuose. Vien šios skolos palūkanos yra didesnės ne tik už visą nepaprastą pelną, kuris pačiu geriausiu atveju galėjo būti gautas dėl prekybos su kolonijomis monopolijos, bet ir už visą tos prekybos vertę, tai yra visų vidutiniškai kasmet į kolonijas eksportuojamų prekių vertę.

Nesunku nustatyti, kas buvo visos šios merkantilistinės sistemos išradėjai; galime būti tikri, kad tai nebuvo vartotojai, kurių interesus sistema visiškai ignoravo, tai buvo gamintojai, į kurių interesus buvo taip rūpestingai atsižvelgta; iš pastarųjų pagrindiniai sistemos architektai neabejotinai buvo mūsų pirkliai ir manufaktūrininkai. Merkantilistinės taisyklės, kurias šiame skyriuje aptarėme, rūpestingiausiai atsižvelgia į mūsų manufaktūrininkų interesus, ir jiems buvo paaukoti ne tiek vartotojų, kiek kai kurių kitų gamintojų grupių interesai.

IX skyrius

APIE ŽEMĖS ŪKIO SISTEMAS, ARBA APIE TAS POLITINĖS EKONOMIJOS SISTEMAS, KURIOS TEIGIA ŽEMDIRBYSTĖS PRODUKCIJĄ ESANT VIENINTELĮ ARBA PAGRINDINĮ KIEKVIENOS ŠALIES PAJAMŲ IR TURTO ŠALTINĮ

Politinės ekonomijos žemės ūkio sistemų nereikės aiškinti taip nuodugniai, kaip man atrodė būtina paaiškinti merkantilistinę, arba prekybos, sistemą.

Kiek žinau, ta sistema, teigianti žemdirbystės produkciją esant vienintelį kiekvienos šalies pajamų ir turto šaltinį, niekada nesivadovavo jokia tauta, ir šiuo metu ji gyvuoja tik kaip keleto didžiai išsimokslinusių ir išmanių Prancūzijos žmonių svarstymai. Tikrai nebūtų verta išsamiai nagrinėti tokios sistemos, kuri niekada nepadarė ir tikriausiai niekada nepadarys jokios žalos jokioje pasaulio dalyje, klaidų. Vis dėlto aš pasistengsiu kiek galima suprantamiau paaiškinti pagrindinius šios labai išmoningos sistemos bruožus.

Ponas Colbert'as, garsusis Liudviko XIV ministras, buvo doras, nepaprastai darbštus ir puikiai nusimanantis žmogus, sukaupęs didelę patirtį, įžvalgiai tvarkęs valstybės finansus ir gebėjęs, trumpai kalbant, įvesti tinkamą valstybės pajamų surinkimo ir leidimo metodą ir tvarką. Deja, šis ministras perėmė visus merkantilistinės sistemos prietarus, nes ši, savo pobūdžiu ir esme būdama apribojimų ir reguliavimo sistema, negalėjo būti nepriimtina darbo ir sunkumų nebijančiam veikliam žmogui, įpratusiam reguliuoti įvairius valdžios institucijų padalinius ir įvesti būtinus suvaržymus ir kontrolę, kad jie vykdytų tik jiems priskirtas funkcijas.

Didžiulės šalies pramonę ir prekybą jis siekė reguliuoti pagal tokį patį modelį, kaip ir valdžios institucijų padalinius, ir, užuot leidęs kiekvienam žmogui įgyvendinti savo interesus savo pasirinktu būdu, pagal liberalią lygybės, laisvės ir teisingumo schemą, atskiroms ūkio šakoms suteikė ypatingas privilegijas, o kitoms įvedė ypatingus apribojimus. Jis ne tik buvo nusiteikęs, kaip kiti ministrai Europoje, miestų ūkį skatinti labiau nei kaimo ūkį; siekdamas paremti miestų pramonę, jis netgi buvo pasiruošęs slopinti ir stabdyti kaimo ūkį. Siekdamas padaryti maisto produktus pigius miestų gyventojams ir taip skatinti manufaktūras ir užsienio prekybą, jis visiškai uždraudė grūdų eksportą, dėl to kaimo gyventojai neteko užsienio rinkos pačiai svarbiausiai savo produkcijai. Šis draudimas drauge su Prancūzijos provincijų ankstesniųjų įstatymų įvestais grūdų gabenimo iš vienos provincijos į kitą suvaržymais ir su nepagrįstais ir žlugdančiais mokesčiais, kuriais ūkininkai apmokestinti beveik visose provincijose, apsunkino ir stabdė šalies žemės ūkio plėtrą ir neleido jam pasiekti to lygio, koks natūraliai būtų buvęs, kai žemės tokios derlingos ir toks palankus klimatas. Šis plėtros sulėtėjimas ir nuosmukis daugiau ar mažiau buvo jaučiamas visose šalies dalyse, ir buvo atlikta daug įvairių tyrimų aiškinantis šito priežastis. Viena iš tų priežasčių, kaip atrodo, buvo pirmenybė, kurią p. Colbert'o potvarkiai teikė miestų pramonei kaimo ūkio atžvilgiu.

Kaip sako priežodis, jei lazda perlenkta į vieną pusę, norint ją ištiesinti reikia tiek pat perlenkti į kitą pusę. Kaip atrodo, tie prancūzų filosofai, kurie pasiūlė savo sistemą, teigiančią žemės ūkį esant vienintelį kiekvienos šalies pajamų ir turto šaltinį, pasinaudojo šiuo priežodžiu; p. Colbert'o plane miestų pramonė tikrai buvo pervertinta, palyginti su kaimo ūkiu, o jų sistemoje ji buvo tikrai nepakankamai įvertinta.

Įvairius žmonių sluoksnius, kurie buvo laikomi vienaip ar kitaip prisidedančiais kuriant šalies žemės ir darbo metinę produkciją, jie suskirstė į tris klases. Pirmoji yra žemvaldžių klasė. Antroji – žemdirbių klasė, tai ūkininkai ir kaimo samdiniai, kuriuos jie pagerbia specialiu produktyviosios klasės pavadinimu. Trečioji klasė – tai amatininkai, manufaktūrininkai ir pirkliai, kuriuos jie stengiasi sumenkinti žeminamu bergždžios ar neproduktyvios klasės pavadinimu.

Žemvaldžių klasė prisideda kuriant šalies žemės ir darbo metinę produkciją išlaidomis, skiriamomis žemei gerinti, pastatams, sausinimo sistemoms, aptvėrimams ir kitiems pagerinimams, kuriuos jie padaro arba prižiūri ir kurie įgalina žemdirbius su tuo pačiu kapitalu išauginti didesnį derlių, taigi ir mokėti didesnę rentą. Ši padidėjusi renta gali būti laikoma žemvaldžio išlaidų, arba kapitalo, kurį jis panaudoja savo žemei gerinti, palūkanomis arba pelnu. Toje teorijoje tokios išlaidos vadinamos išlaidomis žemei (*dépenses foncières*).

Žemdirbiai arba ūkininkai prisideda kuriant šalies žemės ir darbo metinę produkciją tuo, kas toje teorijoje vadinama pradinėmis ir metinėmis išlaidomis (*dépenses primitives et dépenses annuelles*), kurios susijusios su žemės dirbimu. Pradines išlaidas sudaro lėšos ūkio padargams, gyvuliams, sėklai įsigyti ir ūkininko šeimai, samdiniams ir gyvuliams išlaikyti bent jau didžiąją pirmųjų ūkininkavimo metų dalį, arba kol jis gaus kokią nors grąžą iš žemės. Metinės išlaidos – tai sėkla, ūkio padargų susidėvėjimas ir metinis ūkininko samdinių ir gyvulių, taip pat jo šeimos, nes dalis jos narių gali būti laikomi ūkyje dirbančiais samdiniais, išlaikymas. Ta žemės produkcijos dalis, kuri jam lieka sumokėjus rentą, turi būti pakankama, pirma, kad per deramą laiką, bent per žemės nuomos laikotarpį, padengtų visas jo pradines išlaidas su įprastiniu kapitalo pelnu ir, antra, kad kasmet padengtų visas jo metines išlaidas,

taip pat su įprastiniu kapitalo pelnu. Tos dvi išlaidų rūšys yra du kapitalai, kuriuos ūkininkas panaudoja žemei dirbti, ir jei jie nebus jam reguliariai atkuriami su deramu pelnu, jis negalės tęsti savo verslo lygiai su kitais verslais; paisydamas savo interesų, jis turės kuo greičiau mesti tą verslą ir susirasti kitą. Todėl ta žemės produkcijos dalis, kuri yra būtina, kad ūkininkas galėtų tęsti verslą, turi būti laikoma neliečiamu žemei dirbti skirtu fondu; jei žemvaldys to nepaisys, jis neišvengiamai sumažins savo žemės teikiamą produkciją ir per kelerius metus atims iš ūkininko galimybę mokėti ne tik tokią lupikišką rentą, bet ir įprastą rentą, kurią priešingu atveju jis galėtų gauti už savo žemę. Žemvaldžiui priklausanti renta turi neviršyti grynojo produkto, liekančio visiškai apmokėjus visas būtinas išlaidas, kurias pirmiausia reikia padaryti norint gauti bendrąsias pajamas, tai yra visą produkciją. Ir todėl, kad žemdirbių darbas ne tik visiškai padengia visas tas būtinas išlaidas, bet dar teikia ir grynąjį produktą, toje teorijoje žemdirbių klasė išskiriama garbingu produktyviosios klasės pavadinimu. Dėl tos pačios priežasties žemdirbių pradinės ir metinės išlaidos vadinamos produktyviosiomis išlaidomis, nes jos ne tik atkuria savo vertę, bet ir garantuoja kasmetinę grynojo produkto reprodukciją.

Išlaidos žemei, kaip jos toje teorijoje vadinamos, arba tai, ką žemvaldys išleidžia savo žemei pagerinti, taip pat pagerbiamos produktyviųjų išlaidų pavadinimu. Kol visas tas išlaidas su įprastiniu kapitalo pelnu jam visiškai padengs padidėjusi jo žemės teikiama renta, ši renta turi būti laikoma šventa ir neliečiama nei Bažnyčios, nei karaliaus, tai yra neapdedama nei dešimtine, nei mokesčiais. Jei šito nepaisoma, atgrasindama nuo žemės gerinimo Bažnyčia užkerta kelią dešimtinės didėjimui ateityje, o karalius – savo surenkamų mokesčių didėjimui ateityje. Kadangi gerai

sutvarkytoje sistemoje tos išlaidos žemei ne tik visiškai atkuria savo pačių vertę, bet ir po tam tikro laiko lemia grynojo produkto reprodukciją, jos toje teorijoje laikomos produktyviosiomis išlaidomis.

Ši teorija produktyviomis laiko tik tris išlaidų rūšis – žemvaldžio išlaidas žemei ir ūkininko pradines ir metines išlaidas. Visos kitos išlaidos ir visi kiti žmonių sluoksniai, net ir tie, kurie paprastai visuomenės laikomi itin produktyviais, šio požiūrio atstovų traktuojami kaip visiškai bergždi ir neproduktyvūs.

Ypač amatininkai ir manufaktūrininkai, kurių darbas, įprastu daugumos žmonių požiūriu, smarkiai padidina žemės teikiamos žaliavinės produkcijos vertę, šioje teorijoje laikomi visiškai bergždžių ir neproduktyvių žmonių klase. Teigiama, kad jų darbas tik atkuria juos įdarbinantį kapitalą su įprastiniu jo pelnu. Tas kapitalas susideda iš darbdavio darbininkams avansuojamų medžiagų, įrankių ir darbo užmokesčio; jis sudaro jiems įdarbinti ir išlaikyti skirtą fondą. To kapitalo pelnas yra fondas, skirtas išlaikyti jų darbdaviui. Darbdavys, avansuodamas jiems medžiagas, įrankius ir darbo užmokestį, būtinus jų darbui, kartu avansuoja sau visa tai, kas reikalinga jo paties išlaikymui, ir tą išlaikymą jis paprastai derina su pelnu, kurio tikisi iš tų žmonių darbo produktų kainos. Jei ši kaina nepadengia jam išlaikymo, kurį jis avansuoja pačiam sau, ir išlaidų medžiagoms, įrankiams ir darbo užmokesčiui, avansuojamų darbininkams, ji, suprantama, neatlygina jam visų tuo tikslu padarytų išlaidų. Todėl į manufaktūras įdėto kapitalo pelnas nėra, kaip žemės renta, grynasis produktas, liekantis visiškai padengus visas išlaidas, kurios būtinos norint gauti tą pelną. Ūkininko kapitalas duoda jam pelną, lygiai kaip ir manufaktūros šeimininko kapitalas; ūkininko kapitalas taip pat duoda rentą kitam asmeniui, o manufaktūros šeimininko kapitalas – ne. Todėl išlaidos, skirtos

įdarbinti ir išlaikyti amatininkams ir manufaktūrininkams, tik pratęsia, jei galima taip pasakyti, savo pačių vertės egzistavimą, bet nekuria jokios naujos vertės. Dėl to tai yra visiškai bergždžios ir neproduktyvios išlaidos. Priešingai, ūkininkams ir kaimo samdiniams įdarbinti skirtos išlaidos ne tik pratęsia savo pačių vertės egzistavimą, bet ir sukuria naują vertę, žemvaldžio rentą. Todėl tai yra produktyvios išlaidos.

Toks pat bergždžias ir neproduktyvus yra ir prekybai naudojamas kapitalas. Jis tik pratęsia savo paties vertės egzistavimą nesukurdamas jokios naujos vertės. To kapitalo pelnas tik apmoka tai, ką jo šeimininkas avansuoja savo paties išlaikymui per tą laiką, kai kapitalas naudojamas, arba kol jis gauna grąžą. Tas pelnas apmoka tik dalį išlaidų, kurias būtina padaryti norint panaudoti tą kapitalą.

Amatininkų ir manufaktūrininkų darbas nieko neprideda prie visos metinės žemės žaliavinės produkcijos vertės. Tiesa, jis labai daug prideda prie kai kurių atskirų jos dalių vertės. Bet tuo metu jo sukeliamas kitų dalių suvartojimas yra lygus tai vertei, kurią jis prideda prie tų dalių; todėl visos metinės produkcijos vertė jokiu momentu nėra bent kiek padidinama. Pavyzdžiui, nėrinius plonyčiams pinikams mezgantis asmuo kartais gali padidinti galbūt tik pensą tekainuojančių lininių verpalų vertę iki trisdešimt svarų sterlingų. Bet nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad šitaip jis padidino žaliavinės produkcijos vienos dalies vertę maždaug septynis tūkstančius du šimtus kartų, iš tikrųjų jis nieko nepridėjo prie visos metinės žaliavinės produkcijos vertės. Tiems nėriniams numegzti jam galbūt prireikė dvejų metų darbo. Trisdešimt svarų, kuriuos jis gauna užbaigęs darbą, tiktai apmoka jam pragyvenimą, kurį jis avansuoja sau tų dvejų metų, reikalingų padaryti darbui, laikotarpiu. Ta vertė, kurią jis kiekvienos dienos, mėnesio ar metų darbu prideda

prie lininių verpalų, tik atkuria jo paties per tą dieną, mėnesį ar metus suvartojamą vertę. Todėl jokiu momentu jis nieko neprideda prie visos metinės žemės žaliavinės produkcijos vertės: ta produkcijos dalis, kurią jis pats nuolat vartoja, visada yra lygi vertei, kurią jis nuolat kuria. Daugumos tame brangiame, tačiau menkaverčiame versle dirbančių žmonių didžiulis skurdas įtikina, kad jų darbo kaina įprastinėmis sąlygomis neviršija jų pragyvenimo vertės. Kitaip yra su ūkininkų ir kaimo samdinių darbu. Šis įprastinėmis sąlygomis ne tik visiškai atlygina visą suvartojimą ir visas išlaidas, reikalingas įdarbinti ir išlaikyti tiek darbininkams, tiek jų darbdaviui, bet ir nuolat kuria vertę – žemvaldžio rentą.

Amatininkai, manufaktūrininkai ir pirkliai gali didinti savo visuomenės pajamas ir turtą tik šykštumu, arba, kaip sakoma toje teorijoje, per nepriteklius, tai yra sumažindami lėšas, skiriamas savo pačių pragyvenimui. Jie kasmet atkuria tik tas lėšas. Todėl jei jie kasmet nesutaupys dalies tų lėšų, jei kasmet neatidės jų dalies, užuot išleidę savo reikmėms, jų visuomenės pajamos ir turtas jų darbu niekada negalės būti nė kiek padidinti. Priešingai, ūkininkai ir kaimo samdiniai gali panaudoti visas lėšas, skirtas jų pragyvenimui, ir vis tiek jie kartu didins savo visuomenės pajamas ir turtą. Jų darbas, be to, kas reikalinga jų pačių pragyvenimui, kasmet sukuria grynąjį produktą, kurio didėjimas neišvengiamai didina jų visuomenės pajamas ir turtą. Todėl tautos, kurias, kaip Prancūziją ar Angliją, sudaro daugiausia žemės savininkai ir žemdirbiai, gali turtėti iš darbo ir vartojimo. Priešingai, tautos, kurias, kaip Olandijoje ir Hamburge, sudaro daugiausia pirkliai, amatininkai ir manufaktūrininkai, gali turtėti tik taupydamos ir daug ko atsisakydamos. Kadangi tokiomis skirtingomis sąlygomis gyvenančių tautų interesai yra skirtingi, tai skiriasi ir jų charakteriai:

pirmosios rūšies tautų tipiški charakterio bruožai natūraliai yra dosnumas, nuoširdumas ir draugiškumas, o antrosios rūšies tautoms būdingas ribotumas, šykštumas, savanaudiškumas, bendruomenės pramogų ir pasilinksminimų nemėgimas.

Neproduktyvioji klasė, pirkliai, amatininkai ir manufaktūrininkai, įdarbinama ir išlaikoma kitų dviejų klasių, žemvaldžių ir žemdirbių. Pastarieji aprūpina neproduktyviąją klasę tiek medžiagomis, reikalingomis jos narių darbui, tiek pragyvenimo reikmenimis, grūdais ir gyvuliais, kuriuos jie dirbdami vartoja. Būtent žemvaldžiai ir žemdirbiai galiausiai sumoka darbo užmokestį visiems neproduktyviosios klasės darbininkams ir pelnus jų darbdaviams. Tie darbininkai ir jų darbdaviai iš tiesų yra žemvaldžių ir žemdirbių tarnai. Tik jie yra tarnai, dirbantys už ūkio ribų, o paprasti tarnai dirba šeimininko ūkyje. Bet tiek vieni, tiek kiti išlaikomi tų pačių šeimininkų lėšomis. Ir vienų, ir kitų darbas vienodai neproduktyvus. Jis nieko neprideda prie žemės žaliavinės produkcijos bendros sumos vertės. Užuot padidinęs tos bendros sumos vertę, jis sudaro tik išlaidas, kurias reikia iš tos sumos apmokėti.

Tačiau neproduktyvioji klasė yra ne tik naudinga, bet netgi labai naudinga kitoms dviem klasėms. Pirklių, amatininkų ir manufaktūrininkų darbas suteikia žemvaldžiams ir žemdirbiams galimybę įsigyti jiems reikalingų užsienio prekių ir savo šalies pramonės gaminių už produkciją, reikalaujančią daug mažesnio jų darbo kiekio nei tas, kurį jie būtų priversti panaudoti, jei patys imtųsi, stokodami įgudimo ir išmanymo, įsivežti pirmąsias arba pasigaminti antruosius savo reikmėms. Neproduktyvioji klasė išlaisvina žemdirbius nuo daugybės rūpesčių, kurie antraip atitrauktų jų dėmesį nuo žemės dirbimo. To produkcijos prieaugio, kurį jie gauna dėl to, kad visą dėmesį skiria žemės dirbimui, visiškai pakanka apmokėti visoms išlaidoms, ku-

rių jiems arba žemvaldžiams sudaro neproduktyviosios klasės įdarbinimas ir išlaikymas. Pirklių, amatininkų ir manufaktūrininkų darbas, nors iš esmės visiškai neproduktyvus, vis dėlto šitaip netiesiogiai prisideda prie žemės produkcijos didėjimo. Jis padidina produktyviojo darbo gamybinę galią, leisdamas jam apsiriboti jam būdinga veikla, žemės dirbimu; dažnai plūgas lengviau ir geriau verčia vagą valdomas žmogaus, kurio darbas neturi nieko bendra su plūgo gaminimu.

Žemvaldžiai ir žemdirbiai niekada negali būti suinteresuoti kokiu nors atžvilgiu varžyti pirklių, amatininkų ir manufaktūrininkų veiklą ar trukdyti jai. Kuo didesnė laisvė suteikiama tai neproduktyviajai klasei, tuo didesnė bus konkurencija visose jos veiklos šakose ir tuo pigiau kitos dvi klasės bus aprūpintos tiek užsienio prekėmis, tiek savo šalies pramonės gaminiais.

Neproduktyvioji klasė niekada negali būti suinteresuota engti kitas dvi klases. Juk neproduktyviąją klasę įdarbina ir išlaiko perviršinė žemės produkcija, tai, kas lieka atėmus, pirma, žemdirbių ir, antra, žemvaldžių išlaikymą. Kuo didesnis tas perviršis, tuo daugiau skiriama neproduktyviosios klasės įdarbinimui ir išlaikymui. Tobulo teisingumo, tobulos laisvės ir tobulos lygybės įgyvendinimas yra ta paprasta paslaptis, kuri veiksmingiausiai garantuoja didžiausią visų trijų klasių klestėjimą.

Tose prekybinėse valstybėse, kurios, kaip Olandija ar Hamburgas, susideda daugiausia iš neproduktyviosios klasės, pirkliai, amatininkai ir manufaktūrininkai lygiai taip pat yra išlaikomi ir įdarbinami žemvaldžių ir žemdirbių lėšomis. Vienintelis skirtumas yra tas, kad tie žemvaldžiai ir žemdirbiai, didžioji jų dalis, įsikūrę nepatogiai toli nuo pirklių, amatininkų ir manufaktūrininkų, kuriuos jie aprūpina jų darbui reikalingomis medžiagomis ir pragyvenimo lėšomis, yra kitų šalių gyventojai ir kitų vyriausybių valdiniai.

Tačiau tokios prekybinės valstybės yra ne tik naudingos, bet netgi labai naudingos tų kitų šalių gyventojams. Tam tikru mastu jos užpildo labai svarbią spragą ir pavaduoja pirklius, amatininkus ir manufaktūrininkus, kuriuos tų šalių gyventojai turėtų rasti namie, bet kurių dėl tam tikrų savo politikos trūkumų jie savo šalyse neturi.

Tos žemdirbystės šalys, jei galiu jas taip pavadinti, niekada negali būti suinteresuotos trukdyti tų prekybinių valstybių veiklai ar žlugdyti ją įvedant didelius muitus jų prekybai ar jų tiekiamoms prekėms. Tokie muitai, pabrangindami tas prekes, tik sumažintų jų pačių žemės perviršinės produkcijos, už kurią arba, kas yra tas pat, už kurios kainą tos prekės perkamos, realiąją vertę. Tokie muitai tik trukdytų didinti tą perviršinę produkciją, taigi ir gerinti ir įdirbti savo pačių žemę. Priešingai, veiksmingiausia priemonė didinti tos perviršinės produkcijos vertę, skatinti jos augimą ir kartu savo pačių žemės gerinimą ir dirbimą būtų suteikti visišką laisvę visų tokių prekybinių valstybių prekybai.

Toji visiška prekybos laisvė būtų netgi pati veiksmingiausia priemonė toms žemdirbystės šalims, kai ateis laikas, apsirūpinti visais joms reikalingais amatininkais, manufaktūrininkais ir pirkliais ir taip tinkamiausiu ir naudingiausiu būdu užpildyti susidariusią labai svarbią spragą.

Nepaliaujamas jų žemės perviršinės produkcijos didėjimas ilgainiui sukurs didesnį kapitalą, nei galima panaudoti, gaunant įprastinę pelno normą, žemei dirbti ir gerinti; tada perviršinė jo dalis natūraliai bus skiriama savų amatininkų ir manufaktūrininkų įdarbinimui. Bet tie amatininkai ir manufaktūrininkai, namie gaudami tiek darbui reikalingas medžiagas, tiek pragyvenimo lėšas, net būdami mažiau patyrę ir įgudę sugebės gaminti taip pat pigiai, kaip ir tų prekybinių

šalių amatininkai ir manufaktūrininkai, kurie ir viena, ir kita turi atsigabenti iš toli. Net jei dėl meistriškumo ir įgūdžių stokos jie kurį laiką negalės gaminti taip pigiai, vis dėlto galės savo gaminius parduoti taip pat pigiai, kaip tų prekybinių šalių amatininkai ir manufaktūrininkai, nes turės rinką savo šalyje, o pastarųjų gaminius reikės gabenti į tą rinką iš labai toli; kai jų meistriškumas ir įgūdžiai patobulės, netrukus jie galės pardavinėti savo gaminius pigiau. Todėl tų prekybinių šalių amatininkai ir manufaktūrininkai kaipmat susidurs su konkurentais tų žemdirbystės šalių rinkoje ir netrukus bus nurungti kainomis ir visiškai išstumti iš jos. Tų žemdirbystės šalių pramonės gaminių pigumas, nulemtas tobulėjančio meistriškumo ir įgūdžių, ilgainiui išplės jų pardavimą už savo šalies ribų, atvers jiems daugelį užsienio rinkų, iš kurių jie tokiu pat būdu pamažu išstums daugelį tų prekybinių šalių gaminių.

Nepaliaujamas tiek žaliavinės, tiek apdirbtos produkcijos didėjimas tose žemdirbystės šalyse ilgainiui sukurs didesnį kapitalą, nei galima panaudoti, gaunant įprastinę pelno normą, žemės ūkyje arba manufaktūrose. Šis kapitalo perviršis natūraliai bus nukreiptas į užsienio prekybą ir panaudotas eksportuoti į užsienio šalis tai daliai šalies žaliavinės ir apdirbtos produkcijos, kuri viršija paklausą vidaus rinkoje. Žemdirbystės šalies pirkliai, eksportuodami savo šalies produkciją, turės tokį patį pranašumą prieš prekybinių šalių pirklius, kokį jos amatininkai ir manufaktūrininkai turėjo prieš prekybinių šalių amatininkus ir manufaktūrininkus: ir krovinį, ir žaliavų atsargas, ir maisto produktus jie randa namie, o pastarieji turi apsirūpinti visu tuo tolimose vietovėse. Todėl ir turėdami mažiau laivybos patirties bei įgūdžių pirmieji įstengs parduoti savo krovinį užsienio rinkose taip pat pigiai, kaip ir tų prekybinių šalių pirkliai, o susilyginę su jais patirtimi

ir įgūdžiais, galės parduoti pigiau. Todėl netrukus jie taps prekybinių šalių konkurentais šioje užsienio prekybos šakoje ir ilgainiui visiškai išstums juos iš jos.

Taigi ši liberali ir didžiadvasiška teorija teigia, kad pats geriausias būdas, kuriuo žemdirbystės šalis gali išugdyti savus amatininkus, manufaktūrininkus ir pirklius, yra suteikti visišką prekybos laisvę visų kitų šalių amatininkams, manufaktūrininkams ir pirkliams. Taip šalis padidina savo žemės perviršinės produkcijos vertę, o nepaliaujamas tos produkcijos didėjimas pamažu sukuria fondą, kuris ilgainiui neišvengiamai lemia visų šaliai reikalingų amatininkų, manufaktūrininkų ir pirklių atsiradimą.

Priešingai, jei žemdirbystės šalis dideliais muitais ar draudimais varžo užsienio šalių prekybą, ji neišvengiamai kenkia savo pačios interesams dviem skirtingais būdais. Pirma, pakeldama visų užsienio prekių ir visų rūšių gaminių kainas ji neišvengiamai sumažina savo žemės perviršinės produkcijos realiąją vertę, už kurią arba, kas yra tas pat, už kurios kainą ji perka tas užsienio prekes ir gaminius. Antra, suteikdama saviems pirkliams, amatininkams ir manufaktūrininkams tam tikrą monopoliją vidaus rinkoje, ji padidina prekybinio ir pramoninio pelno normą, palyginti su iš žemės ūkio gaunamo pelno norma, ir dėl to arba atitraukia iš žemės ūkio dalį į jį įdėto kapitalo, arba trukdo nukreipti į jį tą kapitalo dalį, kuri antraip ten būtų nukreipta. Todėl tokia politika stabdo žemės ūkio plėtrą dviem skirtingais būdais: pirma, sumažindama jo produkcijos realiąją vertę ir taip sumažindama jo pelno normą ir, antra, padidindama pelno normą visose kitose ūkinės veiklos srityse. Žemės ūkis pasidaro mažiau naudingas, o prekyba ir apdirbamoji pramonė – naudingesnė, nei būtų priešingu atveju, ir kiekvieną žmogų jo paties interesai skatina nukreipti, kiek tik jis gali, savo kapitalą ir savo darbą iš žemės ūkio į tas dvi kitas veiklos sritis.

Nors vykdydama tokią slopinančią politiką žemdirbystės šalis gali sugebėti išugdyti savus amatininkus, manufaktūrininkus ir pirklius greičiau, nei padarytų tai esant prekybos laisvei, – nors tuo galima suabejoti, – tačiau ji išugdys juos, jei galima taip pasakyti, per anksti, dar nebūdama visiškai tam subrendusi. Pernelyg skubiai išplėtodama vieną ūkinės veiklos sritį, ji slopins kitą, vertingesnę veiklos sritį. Pernelyg skubiai išplėtodama tą ūkinės veiklos sritį, kuri tik atkuria jai naudojamą kapitalą su įprastiniu pelnu, ji slopins kitas ūkinės veiklos sritis, kurios ne tik atkuria tą kapitalą su pelnu, bet ir kuria grynąjį produktą, nemokamą žemvaldžio rentą. Pernelyg skatindama tokį darbą, kuris yra visiškai bergždžias ir neproduktyvus, ji slopins produktyvųjį darbą.

Kokiu būdu, pasak šios teorijos, bendra žemės metinės produkcijos suma paskirstoma trims minėtosioms klasėms ir kokiu būdu neproduktyviosios klasės darbas tik atkuria savo suvartotą vertę, jokiais atžvilgiais nepadidindamas tos bendros sumos vertės, yra parodyta p. Quesnay, labai išmanaus ir giliaminčio šios teorijos autoriaus, tam tikrose aritmetinėse lentelėse. Pirmoji iš tų lentelių, kurią dėl jos svarbumo jis specialiai išskyrė ir pavadino Ekonomine lentele, parodo, kaip, jo nuomone, tas paskirstymas vyksta visiškos laisvės, o dėl to ir didžiausio klestėjimo sąlygomis, kai metinė produkcija teikia didžiausią įmanomą grynąjį produktą ir kai kiekviena klasė gauna jai priderančią tos metinės produkcijos dalį. Keletas kitų lentelių parodo, kaip, jo nuomone, tas paskirstymas vyksta įvairių apribojimų ir reguliavimo sąlygomis, kai arba žemės savininkų klasė, arba bergždžia ir neproduktyvi klasė yra traktuojamos palankiau nei žemdirbių klasė ir kai arba viena, arba kita iš tų klasių daugiau ar mažiau kėsinasi į tą dalį, kuri turėtų pagrįstai priklausyti tai produktyviajai klasei. Kiekvienas toks pasikėsinimas,

kiekvienas to natūralaus paskirstymo, kurį garantuoja tobula laisvė, pažeidimas, pasak šios teorijos, neišvengiamai turi metai po metų daugiau ar mažiau mažinti metinės produkcijos bendrąją sumą ir vertę ir neišvengiamai turi sukelti laipsnišką visuomenės realiojo turto ir pajamų mažėjimą; ar to mažėjimo tempas bus spartesnis, ar lėtesnis, priklausys nuo to pasikėsinimo masto, tai yra nuo to, kiek pažeidžiamas tas natūralus paskirstymas, kuris susiklosto tobulos laisvės sąlygomis. Tos kitos lentelės parodo įvairius mažėjimo laipsnius, kurie, kaip teigia ta teorija, atitinka įvairius to natūralaus paskirstymo pažeidimo laipsnius.

Kai kurie teorizuojantys gydytojai, atrodo, mano, kad žmogaus kūno sveikatą galima išsaugoti tik laikantis tam tikro griežto mitybos ir judėjimo režimo ir net menkiausias jo pažeidimas neišvengiamai sukelia ligą ar sveikatos sutrikimą, proporcingą to pažeidimo laipsniui. Tačiau patirtis, regis, liudija, kad žmogaus kūnas dažnai išsaugo, bent jau taip atrodo, puikiausią sveikatos būklę laikantis pačių įvairiausių režimų, netgi tokių, apie kuriuos paprastai manoma, kad jie toli gražu nėra sveiki. Matyt, sveikame žmogaus kūne glūdi kažkoks nežinomas apsauginis pradas, sugebantis užkirsti kelią blogoms netgi labai ydingo režimo pasekmėms arba daugeliu atžvilgių ištaisyti jas. Ponas Quesnay, kuris pats buvo gydytojas, ir mėgstantis teorizuoti gydytojas, kaip atrodo, tokio požiūrio laikėsi ir politinio organizmo atžvilgiu ir manė, kad jis klestės ir tarps tik esant tam tikram tiksliai apibrėžtam režimui, visiškos laisvės ir visiško teisingumo režimui. Jis, atrodo, nepagalvojo apie tai, kad politiniame organizme natūralios nepaliaujamos kiekvieno žmogaus pastangos gerinti savo padėtį yra apsauginis pradas, sugebantis užkirsti kelią blogoms šališkos ir engėjiškos politinės ekonomijos pasekmėms ir daugeliu atžvilgių tam tikru mastu ištaisyti jas. Nors tokia politinė eko-

nomija neabejotinai daugiau ar mažiau pristabdo natūralią tautos pažangą gerovės ir klestėjimo linkme, ji ne visada įstengia visiškai ją sustabdyti ir juolab negali pastūmėti jos atgal. Jei tauta negali klestėti neturėdama visiškos laisvės ir visiško teisingumo, tai nėra pasaulyje tautos, kuri kada nors būtų klestėjusi. Tačiau, laimė, gamtos išmintis parūpino politiniam organizmui pakankamai priemonių, kad jis galėtų ištaisyti daugelį žmonių kvailumo ir neteisingumo blogų pasekmių, lygiai kaip ji parūpino priemonių fiziniam kūnui, kad jis galėtų ištaisyti blogas savo tingėjimo ir nesantūrumo pasekmes.

Tačiau didžiausia šios teorijos klaida, kaip atrodo, yra tai, kad amatininkų, manufaktūrininkų ir pirklių klasę ji laiko visiškai bergždžia ir neproduktyvia. Tolesnės pastabos turėtų parodyti tokio požiūrio nepagrįstumą.

Pirma, pripažįstama, kad ši klasė kasmet atkuria savo pačios metinio suvartojimo vertę ir bent jau pratęsia ją įdarbinančio ir išlaikančio kapitalo egzistavimą. Bet jau vien dėl to visiškai nederėtų vadinti šią klasę bergždžia ir neproduktyvia. Juk šeimos nevadinsime bergždžia ir neproduktyvia, jei joje gimė tik sūnus ir duktė, pakeisiantys tėvą ir motiną, taigi ji nepadidino žmonių giminės, o tiktai pratęsė ją, kokia ji buvo anksčiau. Tiesa, ūkininkai ir kaimo samdiniai, be juos išlaikančio ir įdarbinančio kapitalo, kasmet atkuria ir grynąjį produktą, nemokamą žemvaldžio rentą. Kaip šeima, susilaukusi trijų vaikų, neabejotinai yra produktyvesnė už tą, kuri susilaukė tik dviejų, taip ūkininkų ir kaimo samdinių darbas neabejotinai yra produktyvesnis už amatininkų, manufaktūrininkų ir pirklių darbą. Bet didesnis vienos klasės produktyvumas nepadaro kitos klasės bergždžios ar neproduktyvios.

Antra, dėl to atrodo visiškai nepagrįsta amatininkus, manufaktūrininkus ir pirklius prilyginti tarnams.

Tarnų darbas nepratęsia juos įdarbinančio ir išlaikančio fondo egzistavimo. Jie įdarbinami ir išlaikomi vien savo šeimininkų lėšomis, o jų atliekamas darbas nėra tokio pobūdžio, kad atlygintų tas išlaidas. Jų darbas – tai paslaugos, paprastai išnykstančios iškart, kai tik buvo suteiktos, jos neįsikūnija į jokią parduoti tinkamą prekę, kuri galėtų atkurti jų atlyginimo ir išlaikymo vertę. Amatininkų, manufaktūrininkų ir pirklių darbas, priešingai, natūraliai įsikūnija į vienokias ar kitokias parduoti tinkamas prekes. Būtent dėl to tame skyriuje, kuriame kalbu apie produktyvųjį ir neproduktyvųjį darbą, amatininkus, manufaktūrininkus ir pirklius aš priskyriau prie produktyviųjų darbuotojų, o tarnus – prie bergždžių arba neproduktyvių.

Trečia, visais požiūriais atrodo nepagrįsta teigti, kad amatininkų, manufaktūrininkų ir pirklių darbas nedidina visuomenės realiųjų pajamų. Nors galėtume tarti, pavyzdžiui, kaip, atrodo, taria ši teorija, kad šios klasės dienos, mėnesio ir metų vartojimo vertė tiksliai atitinka jos dienos, mėnesio ir metų produkcijos vertę, vis dėlto iš to neišplaukia išvada, kad jos darbas nieko neprideda prie realiųjų pajamų, prie visuomenės žemės ir darbo metinės produkcijos realiosios vertės. Pavyzdžiui, amatininkas, kuris pirmuosius šešis mėnesius po derliaus nuėmimo atlieka dešimties svarų vertės darbą, nors pats per tą laiką suvartoja grūdų ir kitų pragyvenimo reikmenų už dešimt svarų, realiai prideda dešimties svarų vertę prie visuomenės žemės ir darbo metinės produkcijos. Vartodamas pusės metų pajamas dešimties svarų vertės grūdų ir kitų pragyvenimo reikmenų pavidalu, jis savo darbu sukuria tokią pačią vertę, už kurią gali įsigyti sau ar kitam asmeniui tokias pačias pusės metų pajamas. Vadinasi, to, kas buvo suvartota ir pagaminta per šešis mėnesius, vertė yra lygi ne dešimčiai, bet dvidešimčiai svarų. Tiesa, gali būti, kad kiekvienu to laiko momentu egzistavo ne daugiau kaip dešimt svarų tos

vertės. Tačiau jei dešimties svarų vertės grūdai ir kiti pragyvenimo reikmenys būtų suvartoti ne amatininko, bet kareivio arba tarno, tos metinės produkcijos dalies, kuri būtų likusi po šešių mėnesių, vertė būtų dešimt svarų mažesnė, nei faktiškai yra dėl amatininko padaryto darbo. Todėl nors to, ką amatininkas gamina, vertė jokiu momentu nebūtų laikoma didesne už jo suvartotą vertę, kiekvienu momentu faktiškai egzistuojanti prekių vertė rinkoje dėl to, ką jis gamina, yra didesnė, nei būtų tuo atveju, jei jis nedirbtų.

Kai šios teorijos šalininkai tikina, kad amatininkų, manufaktūrininkų ir pirklių vartojimas yra lygus jų sukuriamos produkcijos vertei, jie, matyt, turi galvoje tik tai, kad tų žmonių pajamos, tai yra jų vartojimui skirtas fondas, yra lygios tai sukurtai vertei. Bet jei jie kalbėtų tiksliau ir tik teigtų, kad šios klasės pajamos lygios jų pagamintos produkcijos vertei, skaitytojui iškart kiltų mintis, kad tai, kas natūraliai sutaupoma iš tų pajamų, neišvengiamai turi daugiau ar mažiau padidinti visuomenės realųjį turtą. Todėl, norėdami pateikti kažką panašaus į argumentą, šios teorijos šalininkai privalėjo kalbėti taip, kaip jie ir kalbėjo; ir vis dėlto šis argumentas, net jei tarsime, kad viskas iš tiesų yra taip, kaip manoma esant, atrodo labai neįtikinamas.

Ketvirta, ūkininkai ir kaimo samdiniai netaupydami ne ką labiau gali padidinti savo visuomenės realiąsias pajamas, žemės ir darbo metinę produkciją, negu amatininkai, manufaktūrininkai ir pirkliai. Bet kurios visuomenės žemės ir darbo metinė produkcija gali būti padidinta tik dviem būdais: arba, pirma, didinant atliekamo naudingo darbo gamybinę galią, arba, antra, didinant to darbo kiekį.

Naudingo darbo gamybinės galios didėjimą lemia, pirma, darbininko įgūdžių gerėjimas ir, antra, įrankių, kuriais jis dirba, tobulinimas. Tačiau kadangi amatininkų ir manufaktūrininkų darbą įmanoma labiau

išskaidyti ir kiekvieno darbininko darbą padaryti paprastesnį, nei ūkininkų ir kaimo samdinių darbą, tai jų darbo gamybinę galią galima labiau padidinti abiem minėtaisiais būdais[1]. Todėl šiuo požiūriu žemdirbių klasė negali turėti jokio pranašumo prieš amatininkų ir manufaktūrininkų klasę.

Visuomenėje faktiškai atliekamo naudingo darbo kiekio didėjimas visiškai priklauso nuo kapitalo, būtino tam darbui vykdyti, didėjimo; to kapitalo padidėjimas turi būti visiškai lygus santaupoms iš pajamų tų asmenų, kurie vadovauja ir tvarko to kapitalo naudojimą, arba kitų asmenų, kurie jiems jį skolina. Jei pirkliai, amatininkai ir manufaktūrininkai, kaip teigia ta teorija, natūraliai yra labiau linkę taupyti ir kaupti nei žemės savininkai ir žemdirbiai, tai tokiu atveju jie labiau gali didinti visuomenės naudingo darbo kiekį, vadinasi, ir jos realiąsias pajamas, jos žemės ir darbo metinę produkciją.

Pagaliau, penkta, nors tariama, kad kiekvienos šalies gyventojų pajamas sudaro tas pragyvenimo lėšų kiekis, kurį jų darbinė veikla gali jiems suteikti, kaip, atrodo, taria ši teorija, tačiau net darant tokią prielaidą prekybą ir pramonę plėtojančios šalies pajamos, kai visos kitos sąlygos vienodos, visada turi būti daug didesnės nei šalies, kurioje nėra prekybos ir pramonės. Prekyba ir pramonė įgalina kasmet įvežti į šalį didesnį pragyvenimo reikmenų kiekį, nei jos pačios žemė esamomis žemdirbystės sąlygomis gali pateikti. Miesto gyventojai, nors dažnai jie visai neturi nuosavos žemės, savo darbu gauna tokį kitų žmonių žemės žaliavinės produkcijos kiekį, kuris aprūpina juos ne tik jų darbui reikalingomis medžiagomis, bet ir pragyvenimo reikmenimis. Kas miestas visada yra aplinkiniams kaimams, tas viena nepriklausoma valstybė ar šalis dažnai gali būti kitai

[1] Žr. I knygos 1 skyrių.

nepriklausomai valstybei arba šaliai. Kaip tik šitaip Olandija gauna didžiąją dalį jai reikalingų pragyvenimo reikmenų iš kitų šalių: gyvus gyvulius ji atsiveža iš Holšteino ir Jutlandijos, grūdus – iš beveik visų įvairiausių Europos šalių. Už nedidelį pramonės gaminių kiekį galima įsigyti didžiulį žaliavinės produkcijos kiekį. Todėl prekiaujanti ir pramonę turinti šalis natūraliai už nedidelę savo pramonės gaminių dalį perka didelę dalį kitų šalių žaliavinės produkcijos; ir priešingai, neprekiaujanti ir pramonės neturinti šalis paprastai yra priversta už didelę savo žaliavinės produkcijos dalį pirkti labai nedidelę kitų šalių pramonės produkcijos dalį. Viena eksportuoja tai, kas gali išmaitinti ir išlaikyti tik nedaugelį, ir importuoja tai, kas išmaitina ir išlaiko labai daug žmonių. Antroji eksportuoja tai, kas išmaitina ir išlaiko daug žmonių, ir importuoja tai, kas išlaiko ir išmaitina tik nedaugelį. Pirmosios gyventojai visada turės daug daugiau pragyvenimo reikmenų, nei jų pačių žemė, esant dabartiniam jų žemdirbystės lygiui, gali jiems suteikti. Antrosios gyventojai visada turės pasitenkinti daug mažesniu kiekiu.

Tačiau ši teorija, nors ji turi daug trūkumų, iš visų iki šiol paskelbtų teorijų politinės ekonomijos klausimais yra, ko gero, arčiausiai tiesos ir dėl to verta kiekvieno žmogaus, kuris nori nuodugniai išsiaiškinti šio labai svarbaus mokslo pagrindinius teiginius, dėmesio. Nors teigdama darbą žemės ūkyje esant vienintelį produktyvų ji, ko gero, pateikia pernelyg siaurą ir ribotą požiūrį, tačiau teigdama tautų turtą susidedant ne iš vartoti netinkamų pinigų sankaupų, bet iš visuomenės kasmet reprodukuojamų vartojamųjų prekių, ir teigdama visišką laisvę esant vienintelę veiksmingą priemonę, įgalinančią padaryti tą kasmetinę reprodukciją didžiausią įmanomą, ši doktrina, mūsų manymu, visais atžvilgiais yra teisi, lygiai kaip ji yra didžiadvasiška ir liberali. Ji turi daugybę sekėjų, ir kadangi

žmonėms patinka paradoksai ir pasirodyti gebantiems suprasti tai, ko neįstengia suprasti paprasti žmonės, tai joje glūdintis paradoksas apie pramoninio darbo neproduktyvumą, ko gero, nemažai prisidėjo prie jos sekėjų skaičiaus augimo. Per praėjusius kelerius metus jų susitelkė gana nemažas būrys, Prancūzijos literatūriniame pasaulyje žinomas „ekonomistų" vardu. Jų darbai neabejotinai davė naudos jų šaliai – jie ne tik pateikė viešai diskusijai daug iki tol išsamiau nesvarstytų klausimų, bet ir padarė tam tikrą įtaką valdžios politikai žemės ūkio naudai. Antai dėl jų teiginių Prancūzijos žemės ūkis buvo išlaisvintas nuo kai kurių suvaržymų, kurie iki tol jį slėgė. Terminas, kuriam galima išnuomoti žemę ir kurio negalės pažeisti joks būsimas žemės pirkėjas ar jos savininkas, buvo pailgintas nuo devynerių iki dvidešimt septynerių metų. Nuo senų laikų galioję grūdų gabenimo iš vienos karalystės provincijos į kitą suvaržymai buvo visai panaikinti, o laisvė eksportuoti juos į visas užsienio šalis buvo įvesta kaip bendras karalystės įstatymas visais normaliais atvejais. Tas būrelis savo darbuose, kurių yra labai daug ir kuriuose nagrinėjama ne tik tai, kas iš tiesų yra politinės ekonomijos dalykas, tai yra tautų turto prigimtis ir priežastys, bet ir visos kitos šalies civilinio administravimo sistemos sritys, besąlygiškai ir be didesnių nukrypimų laikosi p. Quesnay doktrinos. Dėl to daugumoje jų darbų maža įvairovės. Aiškiausiai ir nuosekliausiai ši teorija išdėstyta nedidelėje knygoje „Natūrali ir esminė politinių visuomenių santvarka" („*L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*"), parašytoje p. Mercier de la Riviere'o, vienu metu buvusio Martinikos intendantu. Visas tas būrelis ne mažiau žavėjosi savo mokytoju, kuris pats buvo didžiai kuklus ir paprastas žmogus, negu senovės filosofai žavėjosi savo mokyklų kūrėjais. „Nuo pasaulio pradžios, – sako vienas labai uolus ir garbingas autorius, markizas

de Mirabeau, – buvo padaryti trys didieji išradimai, kurie nepriklausomai nuo daugelio kitų išradimų, juos praturtinusių ir išdailinusių, iš esmės suteikė stabilumą politinėms visuomenėms. Pirmasis yra rašto išradimas, kuris pats vienas suteikė žmonėms galią perteikti be pakeitimų savo įstatymus, sutartis, metraščius ir atradimus. Antrasis yra pinigų, kurie susaisto visus ryšius tarp civilizuotų visuomenių, išradimas. Trečiasis yra Ekonominė lentelė, dviejų pirmųjų rezultatas, kuris užbaigia juos ištobulindamas jų dalyką; tai didysis mūsų amžiaus atradimas, bet jo vaisiais džiaugsis mūsų palikuoniai."

Šiuolaikinės Europos tautų politinė ekonomija buvo palankesnė pramonei ir užsienio prekybai, miestų ūkinei veiklai, negu žemės ūkiui, kaimo verslui, o kitų tautų politinė ekonomija vadovavosi kitokia schema ir buvo palankesnė žemės ūkiui negu pramonei ir užsienio prekybai.

Kinijos politika palankesnė žemės ūkiui nei visoms kitoms ūkio šakoms. Kinijoje, kaip pasakojama, samdinio padėtis daug geresnė nei amatininko, kaip daugelyje Europos kraštų amatininko padėtis yra daug geresnė nei samdinio. Kinijoje didžiausias kiekvieno žmogaus siekis yra turėti nedidelį žemės plotelį, nuosavą ar išsinuomotą; išnuomojama ten, kaip kalbama, labai palankiomis sąlygomis, ir nuomininkų teisės ten gerai apsaugotos. Užsienio prekybą kinai nelabai vertina. „Ta jūsų elgetiška prekyba!" – tokiais žodžiais Pekino mandarinai paprastai kalbėdavo apie ją p. De Lange'i, Rusijos pasiuntiniui[2]. Išskyrus prekybą su Japonija, kinai patys ir savais laivais su užsienio šalimis beveik visai neprekiauja, ir jų karalystėje tėra vienas ar du uostai, į kuriuos jie įsileidžia užsienio valstybių

[2] Žr. p. De Lange's dienoraštį knygoje: Bell, *Travels*, vol. II, p. 258–276, 293.

laivus. Todėl Kinijoje užsienio prekyba vyksta daug mažesniu mastu, nei ji natūraliai išsiplėstų, jei būtų suteikta daugiau laisvės prekiauti tiek savais, tiek užsieňio laivais.

Pagrindinis užsienio prekybos objektas beveik visose šalyse yra manufaktūrų gaminiai, nes, būdami nedidelės apimties, jie dažnai turi didelę vertę ir dėl to gali būti gabenami iš vienos šalies į kitą su mažesnėmis išlaidomis nei dauguma žaliavinės produkcijos. Be to, mažesnėse ir turinčiose prastesnes sąlygas vidaus prekybai nei Kinija šalyse užsienio prekyba būtina, kad manufaktūros galėtų išsilaikyti. Be plačios užsienio rinkos jos negalėtų klestėti nei vidutinio dydžio šalyse, turinčiose tik siaurą vidaus rinką, nei šalyse, kuriose susisiekimas tarp provincijų toks sunkus, kad vienos ar kitos vietovės prekės negali pasinaudoti visa vidaus rinka, kurią šalis galėtų suteikti. Reikia prisiminti, kad apdirbamosios pramonės išsivystymas visiškai priklauso nuo darbo pasidalijimo, o darbo pasidalijimo, kurį galima įdiegti kurioje nors manufaktūroje, laipsnį, kaip jau esame parodę, neišvengiamai lemia rinkos dydis. Didžiuliai Kinijos imperijos plotai, milžiniškas jos gyventojų gausumas, klimato įvairovė, o dėl to ir įvairių jos provincijų produkcijos įvairovė ir lengvas susisiekimas vandens transportu tarp daugumos tų provincijų padaro šios šalies vidaus rinką tokią didelę, kad jos vienos pakanka didžiulėms manufaktūroms palaikyti, ir jos gali įdiegti didelį darbo pasidalijimą. Kinijos vidaus rinka yra, ko gero, nedaug mažesnė už visų Europos šalių rinkas kartu. Tačiau labiau išplėtota užsienio prekyba, kuri prie tos didžiulės vidaus rinkos pridėtų visų kitų pasaulio šalių užsienio rinką, ypač jei nemaža tos prekybos dalis būtų vykdoma Kinijos laivais, tikriausiai smarkiai paskatintų Kinijos pramonę ir smarkiai padidintų jos pramonės darbo gamybinę galią. Išplėtę laivybą, kinai natūraliai išmoktų naudotis

visomis tomis įvairiomis mašinomis, kurios naudojamos kitose šalyse, ir patys jas kurti, taip pat susipažintų su kitais amatų ir pramonės patobulinimais, įdiegtais įvairiuose pasaulio kraštuose. Esant dabartinei sistemai, jie turi mažai galimybių tobulintis imdami pavyzdį iš kitų šalių, išskyrus Japoniją.

Senovės Egipto ir vietinės Indostano valdžios politika taip pat, atrodo, buvo palankesnė žemės ūkiui nei kitoms ūkinės veiklos sritims.

Ir senovės Egipte, ir Indostane gyventojai buvo pasidaliję į įvairias kastas arba gentis, kurių kiekviena karta iš kartos buvo susieta su konkrečiu amatu ar veiklos sritimi. Dvasininko sūnus neišvengiamai tapdavo dvasininku, kario sūnus – kariu, samdinio sūnus – samdiniu, audėjo sūnus – audėju, siuvėjo sūnus – siuvėju ir taip toliau. Abiejose šalyse dvasininkų kasta buvo aukščiausias luomas, antrasis buvo kariai, ir abiejose šalyse ūkininkų ir samdinių kasta buvo viršesnė už pirklių ir manufaktūrininkų kastas.

Abiejų šalių valdžia labai rūpinosi žemės ūkio interesais. Senovėje garsėjo įrenginiai, Egipto valdovų pastatyti Nilo vandenims tinkamai paskirstyti, jų griuvėsių liekanos ir dabar žavi keliautojus. Tos pačios rūšies įrenginiai, senovės Indostano valdovų pastatyti Gango ir daugelio kitų upių vandenims tinkamai paskirstyti, nors ir nebuvo tokie garsūs, buvo, kaip atrodo, ne mažiau didingi. Neatsitiktinai abi šalys, nors kartais jas ištikdavo badmetis, garsėjo dideliu derlingumu. Nors jos abi buvo tankiai gyvenamos, tačiau ir vidutiniško derliaus metais abi įstengdavo eksportuoti didelius grūdų kiekius savo kaimynams.

Senovės egiptiečiai prietaringai nemėgo jūros, o kadangi hinduizmo religija savo sekėjams neleidžia kurti laužų ant vandens, taigi ir virti valgį, ji faktiškai užkerta jiems kelią leistis į tolimas jūrų keliones. Ir egiptiečiai, ir indai, kaip galima spręsti, visiškai priklausė

nuo kitų tautų laivybos, kad galėtų eksportuoti savo perviršinę produkciją, ir ši priklausomybė, apribojusi rinką, apribojo ir tos perviršinės produkcijos didinimą. Be to, pramonės produkcijos didinimą ji apribojo labiau nei žaliavinės produkcijos. Manufaktūrų gaminiams reikia daug platesnės rinkos nei svarbiausioms žemės žaliavinės produkcijos rūšims. Vienas batsiuvys per metus pasiūs daugiau nei tris šimtus porų avalynės, o jo paties šeima nesudėvės, ko gero, nė šešių porų. Todėl jei jo klientūros nesudarys mažiausiai penkiasdešimt tokių šeimų, kaip jo paties, jis negalės realizuoti visos savo darbo produkcijos. Gausiausia amatininkų klasė didelėje šalyje retai kada sudaro daugiau nei vieną penkiasdešimtąją ar vieną šimtąją dalį visų tos šalies šeimų. O tokiose didelėse šalyse, kaip Prancūzija ir Anglija, žemės ūkyje dirbančių žmonių dalis vienų autorių skaičiavimais sudaro pusę, kitų autorių – trečdalį gyventojų, ir nė vienas iš visų man žinomų autorių neteigia, kad jų yra mažiau nei penktadalis šalies gyventojų. Tačiau kadangi didžioji dalis tiek Prancūzijos, tiek Anglijos žemės ūkio produkcijos suvartojama šiose šalyse, tai kiekvienam žemės ūkyje dirbančiam asmeniui visai savo darbo produkcijai realizuoti reikia, remiantis tais skaičiavimais, kad jo pirkėjai būtų viena, dvi ar daugiausia keturios tokios šeimos, kaip jo paties. Vadinasi, esant riboto dydžio rinkai žemės ūkis gali išsilaikyti daug geriau nei apdirbamoji pramonė. Tiesa, senovės Egipte ir Indostane užsienio rinkos ribotumą tam tikru mastu kompensavo patogus vidaus susisiekimas vandeniu, kuris buvo labai naudingas, nes atvėrė visą vidaus rinką visoms kiekvieno šalies regiono produkcijos rūšims. Be to, dėl didžiulio Indostano ploto šios šalies vidaus rinka buvo labai didelė ir todėl pakankama palaikyti didelę apdirbamosios pramonės įvairovę. Tačiau dėl mažo senovės Egipto ploto, niekada neprilygusio Anglijai, šios šalies vidaus rinka

visais laikais turėjo būti per maža didelei apdirbamosios pramonės įvairovei palaikyti. Savo ruožtu Bengalija, Indostano provincija, paprastai eksportuojanti didžiausią ryžių kiekį, visada buvo plačiau žinoma kaip įvairiausių manufaktūrų gaminių eksportuotoja negu kaip grūdų eksportuotoja. Priešingai, senovės Egiptas, nors eksportavo kai kuriuos manufaktūrų gaminius, ypač puikios kokybės lininius audinius, taip pat kitas prekes, visada garsėjo kaip daug grūdų eksportuojanti šalis. Jis ilgai buvo Romos imperijos aruodas.

Kinijos, senovės Egipto ir įvairių karalysčių, į kurias įvairiais laikotarpiais buvo padalytas Indostanas, valdovai visada visas savo pajamas arba didžiausią jų dalį gaudavo iš žemės mokesčio arba žemės rentos. Tą žemės mokestį arba žemės rentą, kaip ir dešimtinę Europoje, sudarė tam tikra žemės produkcijos dalis, kaip teigiama – penktadalis, atiduodama natūra arba sumokama pinigais pagal tam tikrą įvertinimą, kuri dėl to kito, nelygu metai, atsižvelgiant į tai, kaip kito metinė produkcija. Todėl tų šalių valdovai natūraliai turėjo itin rūpintis žemės ūkio interesais, nes nuo jo klestėjimo ar nuosmukio visiškai priklausė jų pačių pajamų metinis padidėjimas ar sumažėjimas.

Senovės Graikijos respublikų ir Romos politika, nors taip pat žemės ūkį vertino labiau nei apdirbamąją pramonę ar užsienio prekybą, kaip atrodo, veikiau trukdė pastarosioms, nei kaip nors tiesiogiai ar netiesiogiai skatino žemdirbystę. Kai kuriose senovės Graikijos valstybėse užsienio prekyba išvis buvo uždrausta, kai kuriose kitose amatininkų ir manufaktūrų darbininkų darbas buvo laikomas kenkiančiu žmogaus kūno jėgai ir miklumui, neleidžiančiu jam įgyti tų įgūdžių, kuriuos jų kariniai ir gimnastikos pratimai stengdavosi išlavinti, ir todėl sumažinančiu jo gebėjimą pakelti karo sunkumus ir grumtis su jo pavojais. Tie darbai buvo laikomi tinkamais tik vergams, laisviems

valstybės piliečiams buvo draudžiama jais verstis. Net tose valstybėse, kuriose tai nebuvo draudžiama, kaip, pavyzdžiui, Romoje ir Atėnuose, dauguma žmonių faktiškai buvo išstumti iš visų tų veiklos rūšių, kuriomis dabar paprastai verčiasi miestų žemesniųjų sluoksnių gyventojai. Atėnuose ir Romoje visus tuos darbus dirbo turtingųjų vergai, dirbę savo šeimininkams, kurių turtai, galia ir globa faktiškai visiškai užkirsdavo kelią vargingiems laisviesiems piliečiams rasti rinką savo darbui, jei tekdavo konkuruoti su turtuolių vergų darbu. Tačiau vergai labai retai būna išradingi; visi svarbiausi patobulinimai, tiek mašinų, tiek darbų organizavimo ir paskirstymo, kurie palengvina ir sutrumpina darbą, buvo padaryti laisvųjų žmonių. Jei tokio pobūdžio patobulinimą pasiūlytų vergas, jo šeimininkas būtų linkęs laikyti tą pasiūlymą liudijančiu tingėjimą ir siekimą tausoti savo darbą šeimininko sąskaita. Vargšas vergas, užuot apdovanotas, veikiausiai būtų išplūstas, o gal net ir nubaustas. Todėl manufaktūrose, kuriose dirbo vergai, paprastai reikėdavo daugiau darbo tam pačiam darbo kiekiui padaryti nei tose, kuriose dirbo laisvi žmonės. Taigi pirmųjų darbas apskritai buvo brangesnis nei antrųjų. Kaip pažymėjo p. Montesquieu, Vengrijos kasyklos, nors jos ne turtingesnės už Turkijos kasyklas kaimynystėje, visada buvo eksploatuojamos su mažesnėmis išlaidomis ir todėl buvo pelningesnės. Turkijos kasyklose dirba vergai, ir tų vergų rankos yra vienintelės mašinos, kurias turkams kada nors atėjo į galvą panaudoti. Vengrijos kasyklose dirba laisvi žmonės, naudodami daugybę įvairių mašinų, kuriomis jie palengvina ir tausoja savo darbą. Iš tų labai skurdžių žinių apie tai, kiek kainavo manufaktūrų gaminiai graikų ir romėnų laikais, atrodo, kad geresnės kokybės gaminiai buvo labai brangūs. Šilkas buvo parduodamas už auksą pagal svorį. Tiesa, tuo metu Europoje jis nebuvo gaminamas, visą jį at-

gabendavo iš Rytų Indijos, todėl tam tikrą tos kainos dalį sudarė jo gabenimo tokiu dideliu atstumu išlaidos. Bet ir kaina, kurią kartais, kaip pasakojama, kuri nors aukšta ponia sumokėdavo už plonytį lininį audinį, atrodo, irgi būdavo nepaprastai didelė; o kadangi lininiai audiniai visada būdavo Europos gamybos arba atvežti tolių toliausiai iš Egipto, tokia didelė kaina galėjo būti paaiškinta tiktai didelėmis darbo, reikalingo jam pagaminti, sąnaudomis, o šio darbo sąnaudos buvo tokios didelės tik dėl naudojamų mašinų netobulumo. Plonų vilnonių audinių kaina, nors ne tokia nepaprastai didelė, taip pat, atrodo, buvo daug didesnė nei dabar. Plinijus rašo, kad kai kurie audiniai, nudažyti ypatingu būdu, kainavę šimtą denarų, tai yra tris svarus šešis šilingus aštuonis pensus už svarą[3]. Dar kiti, nudažyti kitu būdu, kainavę tūkstantį denarų už svarą, tai yra trisdešimt tris svarus šešis šilingus aštuonis pensus. Romos svarą, reikia prisiminti, sudarė tik dvylika mūsų uncijų. Tiesa, tokią didelę kainą daugiausia lėmė dažymas. Bet jei patys audiniai nebūtų buvę daug brangesni nei dabar, tokie brangūs dažai tikriausiai nebūtų buvę jiems naudojami. Būtų buvusi pernelyg didelė disproporcija tarp pagrindinės ir pagalbinės medžiagos vertės. To paties autoriaus[4] minima kai kurių triklinijų, tam tikrų vilnonių pagalvių arba atramų, naudotų atsiremti, kai romėnai pusiausėda gulėdavo ant savo gultų prie stalo, kaina yra tiesiog pasakiška; sakoma, kad kai kurie iš jų kainuodavę daugiau nei trisdešimt tūkstančių, kiti – daugiau nei tris šimtus tūkstančių svarų. Ir nesakoma, kad šią didžiulę kaina lėmė dažai. Abiejų lyčių aukštuomenės žmonių apranga senovėje, kaip yra pažymėjęs daktaras Arbuthnotas, buvo ne tokia įvairi kaip dabartiniais laikais, tai

[3] Plin. I, IX, c. 39.

[4] Plin. I, VIII, c. 48.

patvirtina ir labai nedidelė drabužių įvairovė, kurią matome senovės statulose. Iš to jis daro išvadą, kad apskritai jų drabužiai buvo pigesni nei mūsų, bet vargu ar galima daryti tokią išvadą. Kai išlaidos madingiems drabužiams yra labai didelės, įvairovė turi būti labai maža. O kai, tobulėjant apdirbimo meistriškumui ir didėjant darbo gamybinei galiai, išlaidos visiems drabužiams pasidaro palyginti nedidelės, jų įvairovė natūraliai tampa labai didelė. Turtingieji, negalėdami išsiskirti savo drabužių brangumu, natūraliai stengsis tai padaryti apdarų gausa ir įvairumu.

Didžiausia ir svarbiausia kiekvienos tautos prekybos šaka, kaip jau esame pažymėję, yra prekyba, vykstanti tarp miesto ir kaimo gyventojų. Miesto gyventojai gauna iš kaimo žaliavinę produkciją, kuri jiems yra tiek jų darbui reikalinga medžiaga, tiek pragyvenimo priemonė; už tą žaliavinę produkciją jie sumoka siųsdami į kaimą tam tikrą dalį apdirbtos ir jau tinkamos naudoti produkcijos. Tarp šių dviejų skirtingų žmonių grupių vykstanti prekyba galiausiai yra tam tikro žaliavinės produkcijos kiekio mainymas į tam tikrą apdirbtos produkcijos kiekį. Todėl kuo brangesnė pastaroji, tuo pigesnė pirmoji, ir visa tai, kas didina šalies apdirbtos produkcijos kainą, mažina žemės žaliavinės produkcijos kainą ir dėl to stabdo žemės ūkio plėtrą. Kuo mažesnis yra apdirbtos produkcijos kiekis, kurį galima įsigyti už tam tikrą žaliavinės produkcijos kiekį arba, kas yra tas pat, už tam tikro žaliavinės produkcijos kiekio kainą, tuo žemvaldys turi mažiau paskatų didinti jį gerindamas žemės kokybę, o žemdirbys – gerindamas jos dirbimą. Be to, visa tai, kas šalyje mažina amatininkų ir manufaktūrininkų skaičių, mažina vidaus rinką, svarbiausią iš visų rinkų žaliavinei žemės produkcijai, ir dėl to dar labiau stabdo žemdirbystės plėtrą.

Todėl tos sistemos, kurios, teikdamos pirmenybę žemės ūkiui prieš visas kitas ūkinės veiklos sritis,

įveda manufaktūrų ir užsienio prekybos suvaržymus, veikia priešingai savo užsibrėžtam tikslui ir netiesiogiai stabdo kaip tik tos ūkio šakos, kurią nori remti, veiklą. Šiuo atžvilgiu jos, ko gero, nenuoseklesnės net už merkantilistinę sistemą. Pastaroji, manufaktūras ir užsienio prekybą skatindama labiau nei žemės ūkį, tam tikrą visuomenės kapitalo dalį iš naudingesnės ūkio šakos nukreipia palaikyti mažiau naudingai. Bet iš tikrųjų ir galiausiai ji skatina tas ūkio šakas, kurias ir siekia paremti. O tos žemės ūkio sistemos, priešingai, iš tikrųjų ir galiausiai stabdo tos ūkio šakos, kuriai jos teikia pirmenybę, veiklą.

Vadinasi, kiekviena sistema, kuri siekia ypatingomis paskatomis nukreipti į tam tikrą ūkio šaką daugiau visuomenės kapitalo, nei jo natūraliai jai tektų, arba ypatingais suvaržymais atitraukti visuomenės kapitalo dalį iš tam tikros ūkio šakos, kurioje jis antraip būtų naudojamas, faktiškai veikia prieš svarbiausią savo tikslą, kurio mano siekianti. Užuot spartinusi, ji stabdo visuomenės pažangą tikrojo turtingumo ir didingumo linkme ir, užuot didinusi, mažina jos žemės ir darbo metinės produkcijos realiąją vertę.

Kadangi visos sistemos, kurios skatina arba varžo darbinę veiklą, yra nepriimtinos, savaime susiklosto aiški ir paprasta natūralios laisvės sistema. Kiekvienas žmogus, jei tik jis nepažeidžia teisingumo įstatymų, gali visiškai laisvai įgyvendinti savo paties interesus savo pasirinktu būdu ir savo darbu ir kapitalu konkuruoti su kito žmogaus ar žmonių sluoksnio darbu ir kapitalu. Valdovas visiškai išlaisvinamas nuo pareigos, kurią stengdamasis vykdyti jis visada yra veikiamas nesuskaičiuojamos daugybės iliuzijų ir kuriai tinkamai vykdyti niekada nepakaks žmonijos išminties ar žinių, – nuo pareigos tvarkyti privačių žmonių darbinę veiklą ir nukreipti ją į visuomenės interesus labiausiai atitinkančias sritis. Natūralios laisvės sistemoje valdovui tenka tik

trys pareigos, trys tikrai labai svarbios, bet paprastos ir visiems suprantamos pareigos: pirma, pareiga apsaugoti visuomenę nuo kitų nepriklausomų visuomenių smurto ir įsiveržimo; antra, pareiga apsaugoti, kiek tai įmanoma, kiekvieną visuomenės narį nuo bet kurio kito visuomenės nario neteisingumo ir engimo, tai yra pareiga užtikrinti griežtą teisingumo vykdymą; trečia, pareiga sukurti ir išlaikyti tam tikrus viešuosius įrenginius ir tam tikras viešąsias institucijas, kurių atskiri asmenys ar nedidelės jų grupės niekada nebus suinteresuotos kurti ir išlaikyti, nes jų teikiamas pelnas niekada negalės atlyginti atskiram asmeniui ar jų grupei padarytų išlaidų, nors didelei visuomenei jie dažnai gali duoti daug daugiau, nei reikia joms atlyginti.

Deramas šių kelių valdovo pareigų atlikimas neišvengiamai susijęs su tam tikromis išlaidomis, o tos išlaidos neišvengiamai reikalauja tam tikrų pajamų joms padengti. Todėl kitoje knygoje aš stengsiuosi išaiškinti, pirma, kokios yra valdovo ar valstybės būtinosios išlaidos ir kurios iš tų išlaidų turi būti apmokėtos bendromis visos visuomenės įmokomis, o kurios iš jų turėtų būti padengiamos tik kurios nors visuomenės dalies ar kai kurių jos narių; antra, kokie yra tie įvairūs būdai, kuriais visa visuomenė turėtų prisidėti prie visai visuomenei tenkančių išlaidų padengimo ir kokie yra kiekvieno iš to būdų pagrindiniai privalumai ir trūkumai; trečia, kokios aplinkybės ir priežastys paskatino beveik visas šiuolaikines vyriausybes įkeisti dalį šių pajamų, tai yra imti paskolas, ir kokios yra tų skolų pasekmės visuomenės realiajam turtui, jos žemės ir darbo metinei produkcijai. Todėl kita knyga natūraliai suskirstyta į tris skyrius.

Penkta knyga

APIE VALDOVO ARBA VALSTYBĖS PAJAMAS

I skyrius

APIE VALDOVO ARBA VALSTYBĖS IŠLAIDAS

Pirma dalis

Apie išlaidas gynybai

Pirmoji valdovo pareiga – ginti visuomenę nuo kitų nepriklausomų visuomenių smurto ar įsiveržimo – gali būti vykdoma tik pasitelkus karinę jėgą. Bet tiek kariuomenės parengimo taikos metu, tiek jos panaudojimo kare išlaidos skirtingose visuomenės pakopose ir skirtingais jos raidos tarpsniais yra labai skirtingos.

Medžiotojų tautose, žemiausioje ir primityviausioje visuomenės raidos pakopoje, pavyzdžiui, vietinėse Šiaurės Amerikos gentyse, kiekvienas vyras yra ir medžiotojas, ir karys. Kai jis eina į karą, ar ginti savo visuomenės, ar atkeršyti už skriaudas, kitų visuomenių jai padarytas, jis pragyvena iš savo paties darbo lygiai taip pat, kaip ir gyvendamas namie. Jo visuomenė, šioje raidos pakopoje iš tiesų neturinti nei valdovo, nei valstybės, nepatiria jokių išlaidų, jai nereikia nei paruošti jo karo žygiams, nei išlaikyti, kol jis kariauja.

Piemenų tautose, kurios yra pasiekusios aukštesnę visuomenės raidos pakopą, kaip, pavyzdžiui, totoriai ir arabai, kiekvienas vyras taip pat yra karys. Tokios tautos paprastai turi tik laikinus būstus ir gyvena palapinėse arba dengtuose vežimuose, lengvai pervežamuose iš vienos vietos į kitą. Visa gentis arba tauta keičia savo buvimo vietą priklausomai nuo metų laikų, taip pat nuo įvairių netikėtų įvykių. Kai jų kaimenės ir bandos suėda pašarą vienoje šalies dalyje, jie persikelia į kitą, iš tos – į trečią. Sausmečiu jie nusileidžia į upių pakrantes, liūčių metu atsitraukia į aukštesnes vietas. Kai tokia tauta eina į karą, kariai nepatiki savo kaimenių ir bandų saugoti paliegusiems seneliams, moterims ir vaikams ir nepalieka savo senelių, moterų ir vaikų be apsaugos ir pragyvenimo. Be to, visa tauta, įpratusi prie klajokliško gyvenimo net ir taikos metu, nesunkiai pakelia kilnojimąsi karo metais. Ar ji žygiuoja kaip kariuomenė, ar klajoja kaip piemenų bendruomenė, gyvensena yra beveik tokia pati, nors tikslas labai skirtingas. Todėl jie visi kartu eina į karą ir kiekvienas stengiasi padaryti savo darbą kaip galima geriau. Yra žinoma, kad totorių net moterys dažnai stodavo į mūšį. Jei jie nugali, viskas, kas priklausė priešų genčiai, tampa jų pergalės atlygiu. Bet jei jie nugalimi, jie viską praranda, ir ne tik jų kaimenės ir bandos, bet ir jų moterys bei vaikai tampa nugalėtojo grobiu. Net dauguma tų, kurie lieka gyvi, priversti paklusti nugalėtojui, kad galėtų išgyventi. Kiti paprastai išblaškomi ir išsklinda dykumoje.

Kasdienis gyvenimas ir kasdienės pratybos gerai paruošia totorių ar arabą karui. Lenktynės, imtynės, fechtavimasis lazdomis, ieties svaidymas, šaudymas iš lanko ir t. t. yra įprastos žmonių, gyvenančių po atviru dangumi, pramogos, ir visos jos imituoja karą. Kai totorius ar arabas iš tikrųjų eina į karą, jį maitina jo kaimenės ir bandos, kurias jis genasi kartu, lygiai kaip ir taikos metu. Jo vadui arba valdovui, nes visos

šios tautos jau turi vadus arba valdovus, neprireikia jokių išlaidų, kad paruoštų jį karo žygiams, o žygyje galimybė prisigrobti yra vienintelis užmokestis, kurio jis tikisi arba reikalauja.

Medžiotojų armija retai gali viršyti du ar tris šimtus vyrų. Nepatikimas medžioklės teikiamas pragyvenimas retai leidžia ilgesnį laiką laikytis kartu didesniam žmonių skaičiui. Piemenų armija, priešingai, kartais gali siekti du ar tris tūkstančius. Kol niekas jiems nepastoja kelio, kol jie gali iš vienos vietos, kur nebeliko pašaro, persikelti į kitą, kuri dar nenuganyta, vargu ar kas galėtų riboti kartu žygiuojančiųjų skaičių. Medžiotojų tauta niekada negali kelti grėsmės civilizuotai kaimyninei tautai. O piemenų tauta gali. Nėra nieko niekingesnio už karus su indėnais Šiaurės Amerikoje. Ir, priešingai, nėra nieko baisesnio už totorių įsiveržimus, nesyk vykusius Azijoje. Daugelio amžių patirtis patvirtina Tukidido teiginį, kad nei Europa, nei Azija negalėtų atsilaikyti prieš susivienijusius skitus. Milžiniškų, bet neapsaugotų Skitijos arba Totorijos lygumų gyventojai dažnai susivienydavo ir paklusdavo kurios nors užkariautojų ordos ar genties vado valdžiai, ir tokią sąjungą visada lydėdavo Azijos nusiaubimas ir nuniokojimas. Nesvetingų Arabijos dykumų gyventojai, kita didelė piemenų tauta, buvo suvienyti tik vieną kartą – Mahometo ir jo tiesioginių įpėdinių. Jų susivienijimas, kuris buvo veikiau religinio entuziazmo, o ne užkariavimo padarinys, pasireiškė tuo pačiu būdu. Jei Amerikos medžiotojų tautos kada nors būtų tapusios piemenų tautomis, jų kaimynystė Europos kolonijoms būtų buvusi daug pavojingesnė nei yra dabar.

Dar aukštesnėje visuomenės raidos pakopoje, žemdirbių tautose, kurios mažai prekiauja su užsieniu ir neturi jokios kitokios apdirbamosios gamybos, išskyrus primityvią ir namudinę, kai beveik kiekviena šeima pasigamina tai, ko jai reikia, kiekvienas vyras taip pat yra ir karys arba nesunkiai juo tampa. Gyvenantieji

iš žemdirbystės paprastai visą dieną praleidžia lauke, kęsdami visus metų laikų atšiaurumus. Rūstus jų kasdienis gyvenimas parengia juos sunkiems karo vargams,- iš kurių daugelis labai panašūs į jų dirbamus darbus. Kadangi jiems tenka kasti žemę, jie pasirengia kasti apkasus ir įtvirtinti stovyklą sugeba taip pat gerai, kaip ir aptverti lauką. Tokių žemdirbių laisvalaikio pramogos yra tokios pat kaip piemenų ir lygiai taip pat imituoja karą. Bet kadangi žemdirbiai turi mažiau laisvo laiko nei piemenys, jie rečiau žaidžia šiuos žaidimus. Jie yra kariai, tačiau kariai, prasčiau išlavinę savo įgūdžius. Šiaip ar taip, valdovui ar valstybei retai ką nors kainuoja parengti juos karo žygiams.

Žemdirbystė, net ir primityviausia, mažiausiai išplėtota, reikalauja sėslumo: būtina tam tikra nuolatinė buveinė, kurios negalima palikti nepatiriant didelių nuostolių. Todėl kai žemdirbių tauta eina į karą, visi žmonės negali leistis į žygį. Bent jau seneliai, moterys ir vaikai turi likti namie ir rūpintis buveine. O visi kariauti tinkamo amžiaus vyrai gali eiti į karą, ir mažose žemdirbių tautose dažniausiai taip ir būdavo. Kiekvienoje tautoje kariauti tinkamo amžiaus vyrai sudaro, kaip manoma, maždaug ketvirtadalį ar penktadalį visų žmonių. Ir jei žygis prasideda po sėjos ir baigiasi iki derliaus nuėmimo, tiek žemdirbys, tiek jo pagrindiniai darbininkai gali palikti ūkį be didelių nuostolių. Šeimininkas yra tikras, kad tuo laikotarpiu padarytinus darbus gerai padarys seneliai, moterys ir vaikai. Todėl jis sutinka dalyvauti trumpame žygyje be užmokesčio, ir valdovui ar valstybei išlaikyti jį žygio metu dažnai kainuoja tiek pat mažai, kaip ir jam parengti. Šitaip, matyt, atlikdavo karo tarnybą visų įvairių senovės Graikijos valstybių piliečiai iki pasibaigiant antrajam karui su Persija, o Peloponeso gyventojai – iki pasibaigiant Peloponeso karui. Peloponesiečiai, kaip rašo Tukididas, paprastai vasarą palik-

davo karo lauką ir grįždavo namo nuimti derliaus. Taip pat tarnavo ir romėnai valdant karaliams ir pirmaisiais respublikos amžiais. Tik Vejų apsiausties metu likusieji namie ėmė šiek tiek prisidėti prie išėjusiųjų į karą išlaikymo. Europos monarchijose, įkurtose ant Romos imperijos griuvėsių, tiek iki įtvirtinant tai, kas pagrįstai vadinama feodaline teise, tiek kurį laiką po to senjorai su visais savo vasalais paprastai atlikdavo tarnybą karaliui savo pačių sąskaita. Karo žygyje, lygiai kaip ir būdami namie, jie patys pragyvendavo iš savo pajamų, o iš karaliaus šiam reikalui negaudavo jokios algos ar užmokesčio.

Aukštesnėje visuomenės raidos pakopoje dėl dviejų priežasčių pasidarė visiškai neįmanoma, kad dalyvaujantieji kare apsirūpintų patys. Tos dvi priežastys – tai manufaktūrų pažanga ir karo meno tobulėjimas.

Kai žemdirbys pašaukiamas į karo žygį, jei šis prasideda po sėjos ir baigiasi prieš prasidedant derliaus nuėmimui, jo darbo pertrūkis ne visada sukels žymesnį pajamų sumažėjimą. Gamta pati, be jo darbo įsikišimo, padarys didžiąją reikalingo darbo dalį. Bet kai amatininkas, pavyzdžiui, kalvis, dailidė ar audėjas, palieka savo dirbtuvę, tą pačią minutę visiškai užsidaro vienintelis jo pajamų šaltinis. Gamta už jį nedaro nieko, jis viską padaro pats. Todėl kai jis išeina į karą ginti visuomenės, visuomenė neišvengiamai turi jį išlaikyti, nes jis neturi pajamų, iš kurių galėtų pragyventi. Tačiau šalyje, kurios dauguma gyventojų yra amatininkai ir manufaktūrų darbininkai, didelė dalis šaukiamųjų į karą turi būti surinkta iš tų klasių, todėl jie turi būti visuomenės išlaikomi visą tą laiką, kol atlieka karo tarnybą.

Kita vertus, kai karo menas pamažu išsiplėtoja į painų ir sudėtingą mokslą, kai karo baigties nebelemia atskiras atsitiktinis susirėmimas ar mūšis, kaip buvo pirmaisiais visuomenės amžiais, kai kova paprastai

išsitęsia į kelias atskiras kampanijas, kurių kiekviena trunka didžiąją metų dalį, visur pasidaro būtina, kad visuomenė išlaikytų tuos, kurie už ją kariauja, bent jau tuo metu, kai jie atlieka šią tarnybą. Kad ir kuo išeinantieji į karą verstųsi taikos metu, ši labai varginanti ir daug kainuojanti tarnyba antraip jiems būtų pernelyg didelė našta. Todėl po antrojo karo su Persija Atėnų armija, kaip atrodo, paprastai buvo sudaroma iš samdytų karių, kurių dalis buvo piliečiai, tačiau dalis – svetimšaliai, ir visi buvo vienodai valstybės lėšomis samdomi už algą. Nuo Vejų apgulties laikų Romos armijos gaudavo užmokestį už tarnybą visą tą laiką, kai būdavo karo žygyje. Feodalizmo laikotarpiu tiek senjorų, tiek jų vasalų karinė tarnyba po tam tikro laiko visur buvo pakeista piniginiu mokesčiu, iš kurio buvo išlaikomi tie, kurie tarnavo vietoj jų.

Civilizuotoje visuomenėje galinčiųjų kariauti skaičius neišvengiamai yra daug mažesnis negu ankstyvojoje visuomenės raidos pakopoje. Civilizuotoje visuomenėje, kai kariai yra visiškai išlaikomi nekarių darbu, pirmųjų skaičius niekada negali viršyti tokio, kokį antrieji gali išlaikyti, kartu suteikdami padėtį atitinkantį pragyvenimą sau patiems ir kitiems valdžios bei teisėtvarkos pareigūnams, kuriuos jie privalo išlaikyti. Mažose agrarinėse senovės Graikijos valstybėse ketvirtadalis ar penktadalis visų gyventojų laikė save kariais ir, kaip pasakojama, kartais eidavo kariauti. Šiuolaikinės Europos civilizuotos tautos paprastai mano, kad kariais galėtų tarnauti nesužlugdydami valstybės, padengiančios jų tarnybos išlaidas, ne daugiau kaip viena šimtoji dalis šalies gyventojų.

Veikiausiai jokios tautos kariuomenės parengimo karui išlaidos nebuvo labai didelės, kol jos išlaikymas karo metu nebuvo visiškai perduotas valdovui ar valstybei. Visose įvairiose senovės Graikijos respublikose karinės pratybos buvo privaloma valstybės nustatyta

kiekvieno laisvo piliečio lavinimo dalis. Atrodo, kiekviename mieste buvo vieša aikštė, kurioje, prižiūrimi miesto magistrato, įvairūs mokytojai mokė jaunuolius įvairių pratimų. Išlaidos tokiam visiškai paprastam lavinimui ir buvo visos išlaidos, kurias, kaip atrodo, Graikijos valstybės patirdavo rengdamos savo piliečius karui. Senovės Romoje pratybos Marso lauke buvo skirtos tam pačiam tikslui, kaip ir pratybos senovės Graikijos gimnasijuose. Feodalizmo laikais valdžios nurodymai, kad kiekvienos apygardos piliečiai turi mokytis šaudyti iš lanko ir kai kurių kitų karinių pratimų, taip pat siekė to paties tikslo, tik, atrodo, ne taip sėkmingai. Ar dėl tuos nurodymus turėjusių vykdyti pareigūnų nesuinteresuotumo, ar dėl kokios kitos priežasties tų nurodymų, kaip atrodo, nebuvo paisoma; valdžioms keičiantis daugelis tautų, kaip atrodo, ilgainiui išvis atsisakė karinių pratybų.

Senovės Graikijos ir Romos respublikose visą jų gyvavimo laikotarpį ir ilgą laiką po to, kai įsigalėjo feodalinė santvarka, kario amatas nebuvo atskiras, specialus amatas, vienintelė ar pagrindinė tam tikros piliečių klasės veiklos rūšis. Kiekvienas valstybės pilietis, nesvarbu, kokiu amatu ar veikla jis užsidirbo pragyvenimą, įprastomis aplinkybėmis laikė save tinkamu ir kario tarnybai, o daugeliu ypatingų atvejų – ir privalančiu ją atlikti.

Tačiau karo menas, neabejotinai tauriausias iš visų menų, pažangai plėtojantis neišvengiamai tampa ir vienu iš sudėtingiausių. Tą tobulumo laipsnį, kurį šis menas gali pasiekti tam tikru metu, lemia mechanikos ir kai kurių kitų su juo glaudžiai susijusių menų būklė. Bet tam, kad karo menas pasiektų tokį tobulumo laipsnį, reikia, kad jis taptų vienintele ar pagrindine tam tikros piliečių klasės veiklos rūšimi; jo, kaip ir kiekvieno meno tobulinimui, būtinas darbo pasidalijimas. Kituose menuose darbo pasidalijimas natūraliai atsiranda dėl

atskirų asmenų apdairumo, kai jie suvokia, kad geriau patenkins savo privačius interesus, jei imsis kokios nors vienos veiklos, užuot ėmęsi daugelio. Tačiau tik valstybės išmintis gali padaryti kario amatą atskiru amatu, skirtingu nuo visų kitų. Eilinis pilietis, kuris nusistovėjusios taikos metu be kokio nors visuomenės paskatinimo nemažą savo laiko dalį skirtų karinėms pratyboms, be abejo, galėtų ir išlavinti savo įgūdžius, ir maloniai praleisti laiką, tačiau tai tikrai nepatenkins jo paties interesų. Tik valstybės išmintis gali padaryti taip, kad jis pats būtų suinteresuotas didelę savo laiko dalį skirti tai specialiai veiklai; bet valstybės ne visada pasižymėjo tokia išmintimi, net kai susiklosčius tam tikroms aplinkybėms nuo to priklausydavo jų pačių išlikimas.

Piemuo turi gana daug laisvo laiko; žemdirbys, kai žemdirbystė tebėra primityvi, taip pat jo šiek tiek turi; amatininkas ar manufaktūros darbininkas jo neturi. Pirmasis gali be jokio nuostolio skirti didelę savo laiko dalį karinėms pratyboms, antrasis gali joms skirti šiek tiek savo laiko; tačiau amatininkas ar manufaktūros darbininkas negali skirti pratyboms nė valandos nepatirdami nuostolių, ir jų rūpinimasis savais interesais natūraliai pastūmėja juos visiškai apleisti karines pratybas. Dėl žemdirbystės tobulėjimo, kurį sukelia amatų ir manufaktūrų pažanga, žemdirbiui lieka tiek pat mažai laisvo laiko, kaip ir amatininkui. Kaimo gyventojai taip pat apleidžia karines pratybas, kaip ir miestiečiai, ir didžioji dauguma gyventojų būna visiškai nepasiruošę kariauti. Tačiau turtas, kuris visada randasi tobulėjant žemdirbystei ir manufaktūroms ir kuris praktiškai yra ne kas kita, kaip sukaupti to tobulėjimo produktai, visus jų kaimynus masina juos užpulti. Darbščiai ir dėl to turtingai tautai labiausiai iš visų tautų gresia būti užpultai; ir jei valstybė nesiims tam tikrų naujų priemonių šalies gynybai užtikrinti,

natūralūs jos žmonių įpročiai padarys juos visiškai nepajėgius apsiginti.

Tokiomis aplinkybėmis, atrodo, tėra du būdai, kuriais valstybė gali deramai pasirūpinti šalies gynyba.

Ji gali, pirma, griežtomis policinėmis priemonėmis ir nepaisydama visų žmonių interesų, gabumų ar polinkių įvesti privalomas karines pratybas ir įpareigoti visus kariauti tinkamo amžiaus piliečius arba tam tikrą jų skaičių tam tikru mastu imtis ir kario amato greta kito amato ar profesijos, kuria jie verčiasi.

Arba, antra, išlaikydama tam tikrą skaičių piliečių, nuolat atliekančių karines pratybas, ji gali padaryti kario amatą atskiru amatu, skirtingu nuo visų kitų.

Jei valstybė nusprendė pasirinkti pirmąjį būdą, sakoma, kad jos karines pajėgas sudaro milicija; jei ji pasirinko antrąjį būdą, sakoma, kad jas sudaro reguliarioji kariuomenė. Reguliariosios kariuomenės karių vienintelė arba pagrindinė veikla yra karinės pratybos, o išlaikymas arba užmokestis, kurį jiems teikia valstybė, yra pagrindinis ir įprastinis jų pragyvenimo šaltinis. Milicijos kariams karinės pratybos yra tiktai kartkartėmis jų vykdoma veikla, o pagrindinis ir įprastinis jų pragyvenimo šaltinis yra kokia nors kita veikla. Milicijoje samdomam darbininkui, amatininkui ar krautuvininkui būdingi charakterio bruožai nustelbia kario charakterio bruožus; reguliariojoje kariuomenėje kariui būdingi charakterio bruožai nustelbia visus kitus; šitai, kaip atrodo, ir sudaro esminį tų dviejų karinių pajėgų rūšių skirtumą.

Milicija būdavo kelių rūšių. Kai kuriose šalyse valstybę ginti įpareigoti piliečiai, atrodo, dalyvaudavo kariniuose mokymuose, jei galima taip pasakyti, nepulkuojami, tai yra jie nebuvo suskirstomi į atskirus ir skirtingus kariuomenės padalinius, kurių kiekvienas atlieka pratybas vadovaujamas jam nuolatinai priskirto karininko. Senovės Graikijos ir Romos respublikose

kiekvienas pilietis, kol jis būdavo namie, kaip atrodo, atlikdavo pratybas arba atskirai ir savarankiškai, arba su tais iš sau lygių, kurie jam labiau patikdavo; jis nebūdavo priskiriamas jokiam konkrečiam kariuomenės padaliniui, kol nebūdavo pašaukiamas į karą. Kitose šalyse milicija ne tik dalyvaudavo mokymuose, bet ir būdavo suskirstoma į pulkus. Anglijoje, Šveicarijoje ir, man atrodo, visose kitose šiuolaikinės Europos šalyse, kuriose sukurtos tokios netobulos karinės pajėgos, kiekvienas milicijos narys netgi taikos metu yra priskirtas tam tikram kariuomenės padaliniui, kurio pratyboms vadovauja jam nuolatinai priskirtas karininkas.

Iki išrandant šaunamuosius ginklus pranašesnė buvo ta kariuomenė, kurios kariai, kiekvienas iš jų, buvo geriausiai išmokę ir įgudę naudoti savo ginklą. Kūno jėga ir miklumas turėjo didžiausią reikšmę ir dažniausiai lemdavo mūšių eigą. Tačiau išmokti ir įgusti meistriškai naudoti ginklą, lygiai kaip ir fechtuotis šiais laikais, galima tiktai lavinantis ne dideliame būryje, bet kiekvienam atskirai, specialioje mokykloje, vadovaujamam mokytojo, arba su bendraamžiais ir draugais. Išradus šaunamuosius ginklus, kūno jėga ir miklumas ar netgi įgudimas nepaprastai meistriškai naudoti ginklą, nors anaiptol nėra bereikšmiai, tapo nebe tokie svarbūs. Šaunamųjų ginklų pobūdis, nors jokiu būdu nesulygina nemiklaus žmogaus su įgudusiu, vis dėlto gerokai sumažina skirtumą tarp jų. Visą meistriškumą ir įgūdžius, reikalingus jiems naudoti, kaip manoma, puikiausiai galima įgyti mokantis dideliais būriais.

Šiuolaikinėse kariuomenėse organizuotumas, tvarka ir greitas paklusimas komandoms yra svarbesnės savybės nei karių meistriškumas ir įgudimas naudoti savo ginklus, būtent jos lemia mūšio sėkmę. Tačiau dėl šaunamųjų ginklų keliamo triukšmo, dūmų ir nematomos mirties, kurios grėsmę kiekvienu momentu

jaučia kiekvienas žmogus, kai tik jis atsiduria patrankos šūvio atstumu, taip pat dėl to, kad dažnai tenka ilgai laukti mūšio, būna labai sunku deramai išlaikyti tą organizuotumą, tvarką ir griežtą paklusnumą netgi pačioje šiuolaikinio mūšio pradžioje. Senovės mūšiuose nebuvo triukšmo, išskyrus keliamą žmogaus balso, nebuvo dūmų, nebuvo nematomos sužeidimo ar mirties priežasties. Kiekvienas žmogus, kol mirtį nešantis ginklas iš tikrųjų nepriartėjo prie jo, aiškiai matė, kad tokio ginklo arti jo nėra. Tokiomis aplinkybėmis ir kai kariai šiek tiek pasitikėjo savo meistriškumu ir įgudimu naudoti ginklą, turėjo būti gerokai lengviau išlaikyti tam tikro lygio organizuotumą ir tvarką ne tik tokio senovės mūšio pradžioje, bet ir visą jo laiką, kol viena iš dviejų kariuomenių būdavo visiškai sumušta. Bet organizuotumo, tvarkos ir greito paklusimo komandoms įpročius gali įgyti tik tokia kariuomenė, kuri mokoma dideliais būriais.

Tačiau milicija, kad ir kaip ji būtų drausminama ar mokoma, visada bus daug prastesnė už drausmingą ir gerai išmokytą reguliariąją kariuomenę.

Kartą per savaitę ar per mėnesį pratybose dalyvaujantys kariai niekada negali taip įgusti naudoti savo ginklus, kaip tie, kurie mokosi kasdien ar kas antrą dieną; ir nors ši aplinkybė šiuo metu gal ir nebėra tokia svarbi, kaip senovės laikais, tačiau pripažintas Prūsijos kariuomenės pranašumas, kurį didele dalimi lėmė, kaip pasakojama, jų didžiulė pratybų patirtis, turėtų mus įtikinti, kad net ir šiandien ji turi labai didelę reikšmę.

Tik kartą per savaitę ar per mėnesį karininkui turintys paklusti kariai, kurie kitu metu yra visiškai laisvi tvarkyti savo reikalus kaip tinkami ir nėra jam atskaitingi, niekada nejaus tokios pagarbios baimės jo akivaizdoje, niekada nebus taip pasirengę paklusti, kaip tie, kuriems tas karininkas kasdien diktuoja visą

gyvenimą ir elgseną ir kurie kasdien keliasi ir gula ar bent jau grįžta į savo būstus pagal jo įsakymus. Vadinamosios disciplinos, tai yra įpročio nedelsiant paklusti atžvilgiu milicija visada bus dar prastesnė už reguliariąją kariuomenę, negu ji kartais būna vadinamojo fizinio pasirengimo arba mokėjimo naudoti ginklą atžvilgiu. Tačiau šiuolaikiniame kare įprotis visiškai ir nedelsiant paklusti yra daug svarbesnis nei geresnis mokėjimas naudoti ginklą.

Geriausia yra tokia milicija, kuri, kaip Turkijoje ar Arabijoje, eina į karą vadovaujama tų pačių vadų, kuriems įprato paklusti taikos metu. Pagarba savo karininkams, įpročiu nedelsiant paklusti ji beveik prilygsta reguliariajai kariuomenei. Škotijos kalniečių milicija, kai jai vadovavo jų genčių vadai, taip pat turėjo tokių pranašumų. Tačiau kalniečiai nebuvo klajokliai, jie buvo sėslūs piemenys, turėjo nuolatines buveines ir taikos metu nebuvo įpratę sekti paskui savo vadą iš vienos vietos į kitą, todėl karo metu jie nelabai norėdavo leistis su juo į tolimesnius žygius arba būti žygyje ilgesnį laiką. Vos prisiplėšę grobio jie trokšdavo grįžti namo, ir vadas retai įstengdavo juos sulaikyti. Paklusnumu jie niekada neprilygo totoriams ir arabams, kokius juos pasakojama buvus. Be to, kalniečiai dėl sėslaus gyvenimo būdo mažiau laiko praleisdavo lauke, todėl visada buvo mažiau įpratę prie karinių pratybų ir ne taip įgudę naudoti ginklą, kaip pasakojama apie totorius ir arabus.

Reikia pasakyti, kad bet kokia milicija, dalyvavusi keliose sėkmingose karinėse kampanijose, visais atžvilgiais tampa reguliariąja kariuomene. Kariai kasdien mokosi naudoti savo ginklus ir, nuolat savo karininkų komanduojami, įpranta taip pat greitai paklusti, kaip ir reguliarioji kariuomenė. Kas jie buvo prieš karo žygį, turi mažai reikšmės. Po kelių karinių kampanijų jie neišvengiamai visais atžvilgiais tampa reguliariąja ka-

riuomene. Jei karas Amerikoje prasitęstų į dar vieną kampaniją, Amerikos milicija visais atžvilgiais galėtų prilygti tai reguliariajai kariuomenei, kuri pastarajame kare narsumu nenusileido karingiausiems Prancūzijos ir Ispanijos veteranams.

Jei gerai suvoksime šį skirtumą, visų amžių istorijoje rasime liudijimų, patvirtinančių, kad geriau organizuota reguliarioji kariuomenė turi neįveikiamą pranašumą prieš miliciją,

Viena iš pirmųjų reguliariųjų kariuomenių, gana išsamiai aprašyta patikimuose istorijos šaltiniuose, yra Pilypo Makedoniečio armija. Jo dažni karai su trakais, ilyrais, tesaliečiais ir kai kuriais Graikijos miestais Makedonijos kaimynystėje pamažu suformavo iš jo pulkų, kurie iš pradžių tikriausiai sudarė miliciją, drausmingą reguliariąją kariuomenę. Kai jis nekariaudavo, o tai būdavo retai ir niekad ilgai netrukdavo, jis pasirūpindavo nepaleisti savo kariuomenės. Po ilgų ir žiaurių kovų ji nugalėjo ir pavergė narsias ir gerai išmokytas pagrindinių Graikijos miestų milicijas, o paskui, jau be didesnio pasipriešinimo, ir išlepusią ir menkai išmokytą didžiulės Persijos imperijos miliciją. Graikijos respublikų ir Persijos imperijos pralaimėjimas buvo neįveikiamo reguliariosios kariuomenės pranašumo prieš bet kokio pobūdžio miliciją pasekmė. Tai buvo pirmoji aiškiai ir konkrečiai istorijos aprašyta didžioji žmonijos raidos revoliucija.

Antroji tokia revoliucija buvo Kartaginos žlugimas ir paskesnis Romos iškilimas. Visi tų dviejų garsių respublikų likimo vingiai taip pat gali būti paaiškinti ta pačia priežastimi.

Nuo pirmojo Kartaginos karo pabaigos iki antrojo pradžios jos kariuomenė nuolat kariavo, jai paeiliui vadovavo trys garsūs karvedžiai: Hamilkaras, jo žentas Hasdrubalas ir šio sūnus Hanibalas; pirmiausia jie sutramdė maištaujančius savo vergus, paskui pavergė

sukilusias Afrikos tautas ir pagaliau užkariavo didelę Ispanijos karalystę. Iš Ispanijos į Italiją Hanibalo atvesta kariuomenė per tuos karus neišvengiamai pamažu tapo labai drausminga reguliariąja kariuomene. O romėnai, nors anaiptol negyveno visiškoje taikoje, vis dėlto tuo metu nebuvo įsivėlę į didelį karą, ir jų karinė drausmė, kaip visuotinai pripažįstama, buvo gerokai pašlijusi. Romos kariuomenė, su kuria Hanibalas susirėmė prie Trebijos, Trasimeno ir Kanų, buvo milicija, kuriai teko kautis su reguliariąja kariuomene. Ši aplinkybė tikriausiai labiau nei kitos nulėmė tų mūšių baigtį.

Ta reguliarioji kariuomenė, kurią Hanibalas paliko Ispanijoje, taip pat buvo pranašesnė už miliciją, kurią Roma pasiuntė priešintis jai, ir per kelerius metus, vadovaujama Hanibalo brolio Hasdrubalo jaunesniojo, išstūmė romėnus beveik iš visos šalies.

Iš namų Hanibalas gaudavo mažai paramos. Nuolat dalyvaudama mūšiuose, Romos milicija karui tęsiantis tapo labai drausminga ir gerai išmokyta reguliariąja kariuomene, todėl Hanibalo pranašumas diena po dienos mažėjo. Hasdrubalas nusprendė, kad būtina vesti visą ar beveik visą reguliariąją kariuomenę, kuriai jis vadovavo Ispanijoje, į pagalbą broliui Italijoje. Pasakojama, kad tame žygyje jis buvo vedlių paklaidintas ir šalyje, kurios nepažinojo, buvo užkluptas ir užpultas kitos reguliariosios kariuomenės, visais atžvilgiais prilygstančios jo kariuomenei ar net pranašesnės, ir buvo visiškai sumuštas.

Kai Hasdrubalas išvyko iš Ispanijos, didysis Scipionas nebesutiko ten nieko, kas galėtų jam priešintis, išskyrus miliciją, silpnesnę už jo paties. Jis nugalėjo ir pajungė tą miliciją, o jo paties milicija per karą neišvengiamai tapo labai drausminga ir patyrusia reguliariąja kariuomene. Vėliau ta kariuomenė buvo perkelta į Afriką, kur jai galėjo pasipriešinti tik mi-

licija. Siekiant apginti Kartaginą, reikėjo susigrąžinti reguliariąją Hanibalo kariuomenę. Prie jos prisijungė sugniuždyta ir daugsyk sumušta Afrikos milicija, mūšyje prie Zamos ji sudarė didžiąją Hanibalo armijos dalį. Tos dienos įvykai nulėmė abiejų besivaržančių respublikų likimą.

Nuo antrojo Kartaginos karo pabaigos iki Romos respublikos žlugimo Romos kariuomenė visais atžvilgiais buvo reguliarioji kariuomenė. Jai priešinosi reguliarioji Makedonijos kariuomenė. Savo didybės viršūnėje Romai teko grumtis dviejuose dideliuose karuose ir trijuose dideliuose mūšiuose, kad pavergtų tą nedidelę karalystę, kurią užkariauti tikriausiai būtų buvę dar sunkiau, jei ne jos paskutinio karaliaus bailumas. Visų senovės pasaulio civilizuotų tautų, Graikijos, Sirijos ir Egipto, milicijos buvo menkas priešininkas Romos reguliariajai kariuomenei. Kai kurių barbarų tautų milicijos gynėsi daug geriau. Grėsmingiausias priešas buvo skitų ar totorių milicija, kurią Mitridatas atsivedė iš šalių į šiaurę nuo Juodosios ir Kaspijos jūrų ir su kuria romėnams teko susigrumti po antrojo Kartaginos karo. Partų ir germanų milicijos taip pat buvo vertos pagarbos, jos ne kartą įveikė Romos kariuomenę. Tačiau apskritai Romos kariuomenė, ypač kai jai vadovaudavo sumanūs karvedžiai, buvo daug pranašesnė, ir romėnai nesiekė visiškai užkariauti nei partų, nei germanų tikriausiai tik dėl to, kad, jų manymu, nebuvo verta prijungti tas dvi barbarų šalis prie imperijos, kuri ir taip jau buvo per didelė. Senovės partai, atrodo, buvo skitų ar totorių kilmės tauta ir visada pasižymėjo daugeliu savo protėvių būdo savybių. Senovės germanai buvo, kaip ir skitai bei totoriai, klajoklių piemenų tauta ir eidavo kariauti vadovaujami tų pačių vadų, kurių buvo įpratę klausyti ir taikos metu. Jų milicija buvo visai tokia pati, kaip skitų ar totorių, iš kurių jie tikriausiai ir buvo kilę.

Drausmė Romos kariuomenėje pašlijo dėl daugelio įvairių priežasčių. Viena iš jų buvo, ko gero, per didelis griežtumas. Savo didybės dienomis, kai atrodė, kad joks priešas negali jai pasipriešinti, ji padėjo savo sunkiuosius ginklus į šalį kaip be reikalo apsunkinančius, o daug pastangų reikalaujančias pratybas apleido kaip be reikalo varginančias. Be to, valdant Romos imperatoriams reguliarioji Romos kariuomenė, ypač tie daliniai, kurie saugojo sienas su germanais ir Panonija, ėmė kelti pavojų savo valdovams, nes dažnai išsirinkdavo karvedžius prieš jų valią. Kad padarytų tuos dalinius ne tokius grėsmingus, pasak vienų autorių, Dioklecianas, pasak kitų – Konstantinas iš pradžių atitraukė juos nuo sienų, kur jie nuolat telkėsi dideliais sambūriais, paprastai po du ar tris legionus, ir išsklaidė nedideliais būriais po įvairius provincijų miestus, iš kur jie retai būdavo atšaukiami, nebent tais atvejais, kai reikėdavo atremti įsiveržimą. Kariai, nedideliais būriais įkurdinti prekybos ir amatų miestuose ir retai iš jų iškeliami, patys tapo prekiautojais, amatininkais ir manufaktūrininkais. Civilinis gyvenimas užgožė karinį, ir reguliarioji Romos kariuomenė pamažu išsigimė į pakrikusią, apleistą ir nedrausmingą miliciją, nebepajėgiančią atremti germanų ir skitų milicijų antpuolių, ir šios netrukus po to įsiveržė į Vakarų imperiją. Tik pasamdę kai kurių iš tų tautų miliciją priešintis kitų milicijoms imperatoriai kurį laiką dar įstengė apsiginti. Vakarų imperijos žlugimas buvo trečioji didžioji žmonijos raidos revoliucija, apie kurią senovės istorija paliko aiškų ir išsamų liudijimą. Ji įvyko dėl neįveikiamo pranašumo, kurį barbarų milicija turėjo prieš civilizuotos tautos miliciją; tai buvo piemenų tautos milicijos pranašumas prieš žemdirbių, amatininkų ir manufaktūrininkų tautos miliciją. Milicijų pergalės paprastai būdavo pergalės ne prieš reguliariąją kariuomenę, bet prieš kitas milicijas, kurios neprilygo joms savo

pasiruošimu ir drausme. Tokios buvo graikų milicijos pergalės prieš Persijos imperijos miliciją, tokios buvo ir šveicarų milicijos pergalės prieš austrų ir burgundų milicijas vėlesniais laikais.

Germanų ir skitų tautų, įsitvirtinusių Vakarų imperijos griuvėsiuose, karinės pajėgos kurį laiką tose naujose jų gyvenvietėse buvo tokios pačios, kaip ir jų gimtojoje šalyje. Tai buvo piemenų ir žemdirbių milicija, kuri karo metu eidavo į mūšį vadovaujama tų pačių vadų, kuriems buvo įpratusi paklusti taikos metu. Todėl tokia milicija buvo gana gerai išmokyta ir gana drausminga. Tačiau plėtojantis amatams ir pramonei tų vadų valdžia pamažu silpo, o dauguma žmonių rasdavo vis mažiau laiko karinėms pratyboms. Todėl feodalinės milicijos drausmė ir parengimas pamažu pašlijo, ir ilgainiui vietoj jos buvo sukurta reguliarioji kariuomenė. Be to, kai viena civilizuota tauta pripažino reguliariosios kariuomenės tikslingumą, visos jos kaimynės neišvengiamai taip pat turėjo pasekti jos pavyzdžiu. Netrukus jos pamatė, kad nuo to priklauso jų saugumas ir kad jų milicija yra visiškai nepajėgi atlaikyti tokios kariuomenės puolimą.

Reguliariosios kariuomenės kariai, net jei jie niekada nebuvo susidūrę su priešu, dažnai parodydavo patyrusiems kariams būdingą narsą ir nuo pat to momento, kai atsidurdavo mūšio lauke, įstengdavo atsilaikyti prieš kovingiausius ir labiausiai patyrusius veteranus. 1756 metais, kai Rusijos kariuomenė įžengė į Lenkiją, rusų kariai pasirodė esą ne mažiau narsūs nei prūsų kariai, kurie tuo metu buvo laikomi kovingiausiais ir labiausiai patyrusiais veteranais Europoje. Tačiau Rusijos imperija iki tol beveik dvidešimt metų gyveno visiškos taikos sąlygomis ir tuo metu vargiai galėjo turėti daug karių, mačiusių priešą. Kai 1739 metais prasidėjo Ispanijos karas, Anglija buvo išgyvenusi taikoje beveik dvidešimt aštuonerius metus. Tačiau jos

karių narsa ilgais taikos metais anaiptol nesumenko ir niekada taip stipriai nepasireiškė, kaip puolant Kartaginą, tame pirmajame nesėkmingame to nesėkmingo karo žygyje. Ilgai trunkant taikai generolai, ko gero, gali kartais primiršti savo įgūdžius, bet ten, kur išlaikoma gerai organizuota reguliarioji kariuomenė, kariai, kaip atrodo, niekada nepraranda narsumo.

Kai civilizuotos tautos gynyba priklauso nuo milicijos, jai visada gresia pavojus būti nukariautai kokios nors kaimyninės barbarų tautos. Tai, kad totoriai dažnai užkariaudavo visas civilizuotas Azijos tautas, aiškiai rodo natūralų barbarų milicijos pranašumą prieš civilizuotos tautos miliciją. Gerai organizuota reguliarioji kariuomenė yra pranašesnė už bet kurią miliciją. Tokią kariuomenę geriausiai gali išlaikyti turtinga ir civilizuota tauta, ir ji viena gali apginti tokią tautą nuo skurdžių ir barbariškų kaimynų įsiveržimo. Todėl tik turėdama reguliariąją kariuomenę šalis gali toliau plėtoti savo civilizaciją ar net išsaugoti ją ilgą laiką.

Kaip civilizuotą šalį gali apginti tik gerai organizuota reguliarioji kariuomenė, taip tik tokia kariuomenė gali greitai ir pakenčiamai civilizuoti barbarų šalį. Reguliarioji kariuomenė su neįveikiama jėga įtvirtina valdovo įstatymus tolimiausiose imperijos provincijose ir tam tikru mastu palaiko nuolatinę valdžią šalyse, kurios antraip jos nepripažintų. Kas dėmesingiau panagrinės Petro Didžiojo Rusijos imperijoje įdiegtas naujoves, pamatys, kad beveik visos jos susijusios su gerai organizuotos reguliariosios kariuomenės sukūrimu. Ji buvo įrankis, įgyvendinęs ir palaikęs visus kitus jo potvarkius. Tas tvarkos ir vidinės taikos mastas, kuris nuo to laiko vyravo toje imperijoje, yra tos kariuomenės įtakos rezultatas.

Respublikoniškų pažiūrų žmonės visada įtarinėja reguliariąją kariuomenę keliant pavojų laisvei. Taip tikrai yra, kai karvedžio ir vyriausiųjų karininkų interesai

nėra tiesiogiai susiję su šalies santvarkos palaikymu. Cezario reguliarioji kariuomenė sugriovė Romos respubliką. Reguliarioji Cromwellio kariuomenė išvaikė Ilgąjį parlamentą. Bet ten, kur valdovas pats yra karo vadas, o svarbiausieji šalies didikai ir bajorai yra kariuomenės aukštieji karininkai, kur karinėms pajėgoms vadovauja tie, kurie labiausiai suinteresuoti išsaugoti šalies civilinę valdžią, nes ji priklauso jiems patiems, reguliarioji kariuomenė niekada nekels pavojaus laisvei. Priešingai, kai kuriais atvejais ji gali būti naudinga laisvei. Saugumas, kurį ji suteikia valdovui, padaro nereikalingą tą varginantį įtarumą, su kuriuo kai kuriose šiuolaikinėse respublikose stebimi net menkiausi veiksmai ir kuris kiekvieną minutę pasiruošęs sutrikdyti kiekvieno piliečio ramybę. Kur civilinės valdžios, nors daugumos šalies žmonių remiamos, saugumui kelia grėsmę bet koks masių nepasitenkinimas, kur ir nedidelis sambrūzdis per kelias valandas gali sukelti didelę revoliuciją, visa valdžios galia turi būti panaudota nuslopinti ir nubausti kiekvienam nepasitenkinimui ir murmėjimui prieš ją. Priešingai, tokiam valdovui, kuris jaučiasi palaikomas ne tik šalies aristokratijos, bet ir gerai organizuotos reguliariosios kariuomenės, mažai rūpesčių kels net ir aršiausi, niekuo nepagrįsti ir stichiškiausi protestai. Jis gali nesibaimindamas atleisti ar ignoruoti juos, ir savojo pranašumo suvokimas natūraliai paskatins jį taip elgtis. Toks laisvės mastas, kuris priartėja prie savivalės, gali būti toleruojamas tik šalyse, kuriose valdovą saugo gerai organizuota reguliarioji kariuomenė. Tik tokiose šalyse visuomenės saugumas nereikalauja, kad valdovui būtų suteikta neribota galia slopinti įžūlią tokios nežabotos laisvės savivalę.

Todėl pirmoji valdovo pareiga – apginti visuomenę nuo kitų nepriklausomų visuomenių smurto ir neteisingumo – vykstant civilizacijos pažangai pamažu darosi vis brangesnė. Visuomenės karinės pajėgos, kurios iš

pradžių valdovui nieko nekainuoja nei taikos, nei karo metu, visuomenei vystantis iš pradžių turi būti jo išlaikomos karo metu, o vėliau net ir taikos metu.

Dideli karo meno pokyčiai, įvykę išradus šaunamuosius ginklus, dar labiau padidino tiek tam tikro karių skaičiaus pratybų ir mokymo taikos metu, tiek jų panaudojimo kare išlaidas. Ir jų ginklai, ir amunicija tapo daug brangesni. Muškieta brangesnė už ietį ar lanką ir strėles, pabūklas ar mortyra brangesni už balistą ar katapultą. Šiuolaikiniuose manevruose eikvojamas parakas prarandamas negrįžtamai ir kainuoja nemenkus pinigus. Senovėje svaidytas ietis ar paleistas strėles buvo galima vėl susirinkti, be to, jos buvo nebrangios. Pabūklas ar mortyra yra ne tik daug brangesni, bet ir daug sunkesni už balistą ar katapultą, ir reikia kur kas daugiau išlaidų ne tik jiems paruošti mūšiui, bet ir ten nugabenti. Ir kadangi šiuolaikinė artilerija yra daug pranašesnė už senovinę, tapo daug sunkiau, o dėl to ir daug brangiau įtvirtinti miestą taip, kad jis įstengtų keletą savaičių priešintis tos pranašesnės artilerijos antpuoliui. Dėl daugybės priežasčių visuomenės gynyba šiais laikais yra daug brangesnė. Neišvengiamas natūralios pažangos pasekmes šiuo atveju dar gerokai sustiprino didžioji karo meno revoliucija, kurią sukėlė visiškai atsitiktinis parako išradimas.

Šiuolaikiniame kare didelės išlaidos šaunamiesiems ginklams suteikia akivaizdų pranašumą tai tautai, kuri lengviausiai jas pakelia, taigi turtingai ir civilizuotai tautai prieš skurdžią ir necivilizuotą tautą. Senovėje turtingoms ir civilizuotoms tautoms būdavo sunku apsiginti nuo skurdžių ir necivilizuotų tautų. Šiais laikais skurdžioms ir necivilizuotoms tautoms sunku apsiginti nuo turtingų ir civilizuotų. Šaunamųjų ginklų išradimas, iš pirmo žvilgsnio atrodęs toks pražūtingas, iš tiesų yra neabejotinai palankus civilizacijos išsaugojimui ir plėtrai.

Antra dalis
Apie išlaidas teisingumui

Antroji valdovo pareiga – apsaugoti, kiek tai įmanoma, kiekvieną visuomenės narį nuo kitų tos visuomenės narių neteisingumo ar priespaudos, tai yra pareiga įgyvendinti griežtą teisingumą – taip pat įvairiais visuomenės raidos tarpsniais reikalauja labai skirtingo dydžio išlaidų.

Medžiotojų tautose, kur vargu ar esama kokios nors nuosavybės, bent jau tokios, kurios vertė viršytų dviejų ar trijų dienų darbo vertę, retai kur rasime teisėją ar kokią nors nuolatinę teisingumo vykdymo instituciją. Turto neturintys žmonės gali padaryti žalą tik vienas kito asmeniui ar reputacijai. Bet kai vienas žmogus užmuša, sužeidžia, sumuša ar apšmeižia kitą, nors tas, kuriam padaroma žala, nukenčia, tas, kuris padaro žalą, negauna jokios naudos. Visai kitaip yra su žala turtui. Tokią žalą padariusio asmens gauta nauda dažnai yra lygi tą žalą patyrusiojo nuostoliui. Padaryti žalą kito žmogaus asmeniui ar reputacijai gali paskatinti tik tokios aistros, kaip pavydas, pyktis ar apmaudas. Tačiau dauguma žmonių nedažnai pasiduoda tokioms aistroms, ir net pačius blogiausius žmones jos apima tik retkarčiais. Be to, kadangi jų patenkinimas, kad ir koks malonus kai kuriems žmonėms, neteikia jokios realios ar ilgalaikės naudos, blaivus mąstymas daugumą žmonių paprastai nuo to sulaiko. Žmonės gali gyventi kartu vienoje visuomenėje jausdamiesi gana saugūs, nors joje ir nebūtų jokios teisminės institucijos, saugančios juos nuo minėtų aistrų žalos. Tačiau turtuolių godumas ir ambicijos, vargšų neapykanta darbui ir pomėgis gyventi lengvai ir maloniai yra tos aistros, kuriuos pastūmėja kėsintis į kitų turtą; šios aistros yra kur kas tvaresnės, o jų poveikis daug visuotinesnis. Kur yra didelis turtas,

ten yra ir didelė nelygybė. Vienam labai turtingam žmogui turi tekti mažiausiai penki šimtai skurstančių, ir daugumos skurdas yra mažumos prabangos sąlyga. Turtuolių prabanga sukelia vargšų pasipiktinimą, skurdas juos dažnai verčia, o pavydas paskatina pasikėsinti į turtuolių nuosavybę. Tik civilinės valdžios teikiama apsauga leidžia ramiai miegoti vertingo turto, sukaupto daugelio metų ar gal net daugelio kartų darbu, savininkui. Jis nuolat yra apsuptas nežinomų priešų, kurių jis, nors jų neprovokuoja, niekada negali numaldyti ir nuo kurių neteisingumo jį gali apsaugoti tik galinga civilinės valdžios ranka, visada pasiruošusi bausti nusikaltusiuosius. Todėl vertingo ir gausaus turto sukaupimas neišvengiamai reikalauja įsteigti civilinę valdžią. Tokios valdžios nelabai prireikia ten, kur išvis nėra turto arba jis neviršija dviejų ar trijų dienų darbo vertės.

Civilinė valdžia numato tam tikrą pavaldumą. Bet kaip dėl vertingo turto įgijimo pamažu didėja civilinės valdžios reikalingumas, taip gausėjant vertingam turtui pamažu stiprėja ir pagrindinės priežastys, natūraliai įdiegiančios pavaldumą.

Atrodo, yra keturios priežastys arba aplinkybės, kurios natūraliai įdiegia pavaldumą, arba kurios natūraliai ir anksčiau, nei atsiranda kokia nors civilinė institucija, kai kuriems žmonėms suteikia tam tikrą pranašumą daugumos savo gentainių atžvilgiu.

Pirmoji iš šių priežasčių arba aplinkybių yra žmogaus asmeninių savybių, jo fizinės jėgos, dailumo ir kūno miklumo, jo išminties ir dorumo, apdairumo, teisingumo, dvasios tvirtumo ir santūrumo pranašumas. Vien fizinės savybės, jeigu jų neparemia dvasinės, bet kuriuo visuomenės raidos tarpsniu suteikia mažai valdžios. Labai stiprus yra tas žmogus, kuris vien fizine jėga gali priversti du silpnus žmones jam paklusti. Didžiulę valdžią gali suteikti vien dvasinės savybės.

Tačiau tai nematomos savybės, visada ginčytinos ir paprastai ginčijamos. Niekada jokia visuomenė, nei barbarų, nei civilizuota, nemanė esant tikslinga nustatyti padėties pirmumo ir pavaldumo taisykles pagal tas nematomas savybes; pirmenybė teikiama paprastesnėms ir akivaizdesnėms savybėms.

Antroji iš šių priežasčių arba aplinkybių yra amžiaus pranašumas. Senas žmogus, jei tik jis dar nesulaukė tokio amžiaus, kad būtų galima įtarti silpnaprotystę, visur gerbiamas labiau nei tokios pat padėties, turtingumo ir gebėjimų jaunas žmogus. Medžiotojų tautose, tokiose kaip Šiaurės Amerikos čiabuvių gentys, amžius yra vienintelis padėties ir pirmumo pagrindas. Tose gentyse tėvas yra viršesniojo pavadinimas, broliu vadinamas lygus padėtimi, o sūnumi – žemesnis. Labai turtingose ir civilizuotose tautose amžius lemia padėtį tarp tų, kurie visais kitais atžvilgiais yra lygūs ir kurių dėl to daugiau nėra pagal ką skirstyti. Tarp brolių ir seserų viršesnis visada yra vyresnis amžiumi, ir paveldint tėvų turtą viskas, kas negali būti padalyta, bet turi atitekti vienam asmeniui, kaip, pavyzdžiui, garbės titulas, dažniausiai atitenka vyriausiajam. Amžius yra paprasta ir akivaizdi savybė, nekelianti jokių ginčų.

Trečioji iš šių priežasčių arba aplinkybių yra turto pranašumas. Tačiau turtingųjų valdžia, nors didelė visais visuomenės raidos tarpsniais, ko gero, didžiausia yra ankstyvosiose visuomenės raidos pakopose, kai atsiranda didesnė turtinė nelygybė. Totorių vadas, kurio kaimenių ir bandų prieaugio pakanka išlaikyti tūkstančiui žmonių, negali to prieaugio panaudoti kam nors kitam, kaip tik išlaikyti tūkstančiui žmonių. Primityvi jo visuomenės būklė neteikia jam jokios pramonės produkcijos, jokių papuošalų ar dailių niekučių, į kuriuos jis galėtų iškeisti tą savo produkcijos dalį, kurios pats neįstengia suvartoti. Tie tūkstantis žmonių, kuriuos jis

išlaiko, kadangi jų pragyvenimas visiškai priklauso nuo jo, turi paklusti jo įsakymams karo metu ir pripažinti jo valdžią taikos metu. Jis neišvengiamai yra ir jų karvedys, ir teisėjas, ir jo valdžia yra neišvengiama jo turtinio pranašumo pasekmė. Turtingoje ir civilizuotoje visuomenėje žmogus gali turėti daug didesnį turtą ir vis tiek negalėtų nurodinėti net ir tuzinui žmonių. Nors jo dvaro produkcija gali būti pakankama išlaikyti daugiau nei tūkstančiui žmonių ir galbūt iš tiesų tiek išlaiko, bet tie žmonės sumoka už viską, ką gauna iš jo, nes jis vargu ar kam nors ką nors duoda kitaip, nei mainais į ekvivalentą, todėl vargu ar kas nors laiko save visiškai nuo jo priklausomu, ir jo valdžia apima tik keletą jo tarnų. Tačiau turto valdžia yra labai didelė net ir turtingoje ir civilizuotoje visuomenėje. Tuo, kad turto įtaka yra daug didesnė nei amžiaus ar asmeninių savybių, buvo nuolat skundžiamasi visais visuomenės raidos tarpsniais, kai tik rasdavosi bent kiek didesnė turtinė nelygybė. Tokios nelygybės nėra pirmojoje visuomenės raidos pakopoje, medžiotojų visuomenėje. Visuotinis skurdas lemia visuotinę lygybę, amžiaus ar asmeninių savybių pranašumas yra menkas, bet vienintelis valdžios ir pavaldumo pagrindas. Todėl šiuo visuomenės raidos tarpsniu valdžios arba pavaldumo nėra arba yra labai mažai. Antrojoje visuomenės raidos pakopoje, piemenų visuomenėje, susidaro didžiulė turtinė nelygybė, ir nėra kito tokio laikotarpio, kai turtinis pranašumas suteiktų jo turėtojams tokią didelę valdžią. Ir nėra kito tokio laikotarpio, kai valdžia ir pavaldumas būtų labiau įsigalėję. Arabų šeicho valdžia yra labai didelė, totorių chano valdžia yra išvis despotinė.

Ketvirtoji iš šių priežasčių arba aplinkybių yra kilmės pranašumas. Kilmės pranašumas remiasi nuo seno egzistuojančiu į jį pretenduojančio asmens šeimos turto pranašumu. Visos šeimos yra vienodai senos, ir

kunigaikščio protėvių, nors jie galbūt geriau žinomi, negali būti daug daugiau negu elgetos protėvių. Šeimos senumas visada reiškia arba jos turto senumą, arba jos didybės, kuri paprastai remiasi turtu arba yra susijusi su juo, senumą. Prasisiekėlio didybė visada gerbiama mažiau nei senos šeimos didybė. Neapykanta uzurpatoriams, meilė senai monarcho šeimai didele dalimi grindžiama panieka, kurią žmonės natūraliai jaučia pirmiesiems, ir pagarba antrajai. Kaip karininkas neprieštaraudamas paklūsta viršesniojo, kuris visada jam įsakinėjo, valdžiai, bet nepakenčia, kad jo viršininku taptų jo pavaldinys, taip ir žmonės lengvai paklūsta šeimai, kuriai jie ir jų protėviai visada paklusdavo, bet užverda pasipiktinimu, kai juos valdyti imasi kita šeima, kurios pranašumo jie niekada nepripažino.

Kilmės pranašumo, kuris atsiranda dėl turtinės nelygybės, negali būti medžiotojų tautose, kur visi žmonės, lygūs turto atžvilgiu, turi būti beveik lygūs ir kilmės atžvilgiu. Tiesa, išmintingo ir drąsaus žmogaus sūnus net ir jų gali būti šiek tiek labiau gerbiamas nei tiek pat nusipelnęs žmogus, kuriam buvo lemta gimti kvailio ar bailio šeimoje. Bet tas skirtumas nebus didelis, ir tikriausiai pasaulyje nėra buvę garsios šeimos, išgarsėjusios vien dėl išminties ir dorybingumo paveldėjimo.

Kilmės pranašumas ne tik gali būti, bet ir yra svarbus piemenų tautose. Tokioms tautoms visada svetima bet kokia prabanga, ir didelis turtas vargiai gali būti iššvaistytas neapdairiai išlaidaujant. Todėl nėra tautų, kuriose būtų tiek daug šeimų, pripažintų ir gerbiamų dėl to, kad yra kilusios iš ilgos didžių ir garsių protėvių giminės, nes nėra tautų, kuriose turtas ilgiau išliktų tose pačiose šeimose.

Kilmė ir turtas neabejotinai yra tos dvi aplinkybės, dėl kurių vienas žmogus iškyla aukščiau už kitą. Tai

yra du svarbiausi asmens pranašumo šaltiniai, ir todėl tai yra pagrindinės priežastys, kurios natūraliai įdiegia valdžią ir pavaldumą tarp žmonių. Piemenų tautose abi šios priežastys veikia visa jėga. Viršiausiasis piemuo arba kerdžius, gerbiamas dėl jo didžiulio turto, dėl to, kad nuo jo priklauso daugelio žmonių pragyvenimas, ir dėl kilmingos kilmės, dėl nuo neatmenamų laikų garsios jo šeimos, turi natūralią valdžią visiems savo ordos ar genties žemesniesiems piemenims ir kerdžiams. Jis gali vadovauti didesnėms jungtinėms žmonių pajėgoms nei bet kuris kitas iš jo gentainių. Jo karinė galia yra didesnė už bet kurio kito jo gentainio galią. Karo metu visi jie natūraliai susiburia po jo, o ne po kieno nors kito vėliava, ir šitaip jo kilmė ir turtas natūraliai suteikia jam tam tikrą vykdomąją galią. Be to, vadovaudamas jungtinėms didesnio žmonių skaičiaus pajėgoms nei bet kuris kitas iš jų, jis labiausiai gali priversti asmenį, padariusį žalą kitam, atlyginti skriaudą. Todėl jis yra tas žmogus, iš kurio visi, per silpni patys apsiginti, natūraliai tikisi apsaugos. Natūralu, kad būtent jam tie žmonės skundžiasi dėl jiems esą padarytų skriaudų, ir jo įsikišimui tokiais atvejais net ir tie, kuriais skundžiamasi, paklūsta lengviau nei bet kurio kito asmens įsikišimui. Šitaip jo kilmė ir turtas natūraliai suteikia jam tam tikrą teisminę valdžią.

Antrojoje visuomenės raidos pakopoje, piemenų visuomenėje, ėmė rastis turtinė nelygybė, įdiegusi tarp žmonių tam tikrą valdžią ir pavaldumą, ko anksčiau veikiausiai negalėjo būti. Šitaip tam tikru mastu įsigali ta civilinė valdžia, kuri neišvengiamai būtina pačios visuomenės išsaugojimui, ir, atrodo, šitai įvyksta natūraliai ir net nepriklauso nuo šio būtinumo suvokimo. Tokio būtinumo suvokimas atsiranda, be abejo, vėliau ir labai prisideda prie tos valdžios ir pavaldumo palaikymo ir užtikrinimo. Turtuoliai neišvengiamai yra ypač suinteresuoti palaikyti tokią tvarką, kuri viena tegali

garantuoti jiems jų pranašumų išsaugojimą. Mažiau turto turintys žmonės vienijasi su turinčiais didesnį turtą tam, kad apgintų jų turtą, tikėdamiesi, jog didesnio turto savininkai vienysis su jais, kad apgintų jų turtą. Visi ne tokie turtingi piemenys ir kerdžiai jaučia, kad jų pačių kaimenių ir bandų saugumas priklauso nuo jų viršiausiojo piemens ar kerdžiaus kaimenės ir bandos saugumo, kad jų mažesnės valdžios išsaugojimas priklauso nuo jo turimos didesnės valdžios išsaugojimo ir kad jo galia išlaikyti jų pavaldinių paklusnumą jiems priklauso nuo jų pavaldumo jam. Jie sudaro tam tikrą mažąją diduomenę, kuri yra suinteresuota ginti savo karaliuko turtą ir palaikyti jo valdžią, kad jis įstengtų apginti jų turtą ir palaikyti jų valdžią. Kiek civilinė valdžia yra įsteigta nuosavybei apsaugoti, ji iš tikrųjų įsteigta tam, kad gintų turtuolius nuo skurdžių arba tuos, kurie turi kažkiek nuosavybės, nuo tų, kurie visai jos neturi.

Tačiau tokio valdovo teisminė valdžia ne tik nebuvo išlaidų priežastis, bet ir ilgą laiką buvo jo pajamų šaltinis. Asmenys, kurie kreipdavosi į jį ieškodami teisybės, visada būdavo pasiruošę už tai sumokėti ir prie prašymo visada pridėdavo dovaną. Be to, kai valdovo valdžia jau buvo galutinai įtvirtinta, kaltu pripažintas asmuo privalėdavo ne tik atlyginti kitai šaliai padarytą žalą, bet ir sumokėti baudą valdovui. Jis pridarė rūpesčių, jis sutrikdė rimtį ir savo pono – karaliaus – ramybę, todėl bauda už tokius pažeidimus buvo laikoma pagrįsta. Totorių valdomose Azijos šalyse, Romos imperiją sugriovusių germanų ir skitų tautų valdomose Europos teritorijose teisingumo vykdymas buvo svarbus pajamų šaltinis tiek valdovui, tiek visiems mažesniems vadams ar didikams, kurie jo įgalioti vykdė teisingumą kurioje nors konkrečioje gentyje ar klane arba kurioje nors konkrečioje teritorijoje ar regione. Iš pradžių tiek valdovas, tiek žemesnieji vadai teisingumą vykdė

asmeniškai. Vėliau jie visi įsitikino, kad patogiau šias pareigas deleguoti tam tikram jų atstovui – įgaliotiniui arba teisėjui. Bet tas atstovas vis tiek turėjo pateikti ataskaitą savo viršininkui ar įgaliotojui apie iš teisingumo vykdymo gaunamus pelnus. Kas paskaitytų nurodymus[1], kurie buvo duodami apygardų teisėjams Henriko II laikais, aiškiai pamatytų, kad tie teisėjai buvo tarsi keliaujantys agentai, siunčiami važinėti po šalį ir rinkti tam tikras karaliaus pajamų rūšis. Tais laikais teisingumo vykdymas ne tik teikdavo tam tikrų pajamų valdovui, jų rinkimas, atrodo, buvo vienas iš svarbiausių privalumų, kurį valdovas suteikdavo teisingumo vykdytojams.

Tokia teisingumo vykdymo tvarka, kai svarbiausias tikslas buvo gauti pajamų, vargiai galėjo nesukelti įvairių didelių piktnaudžiavimų. Asmuo, kuris kreipdavosi ieškodamas teisybės su didele dovana rankose, galėjo tikėtis gauti šį tą daugiau, nei jam teisėtai priderėjo; o asmuo, kuris kreipdavosi su maža dovana, veikiausiai gaudavo kur kas mažiau. Be to, dažnai teisingumo vykdymas būdavo atidedamas siekiant gauti dovanų dar kartą. Kita vertus, bauda, skirta apskųstajam asmeniui, dažnai galėdavo būti laikoma aiškiu patvirtinimu jį esant kaltą, net kai iš tiesų jis nebūdavo kaltas. Kiekvienos Europos šalies praeities istorija liudija, kad tokie piktnaudžiavimai toli gražu nebuvo neįprasti.

Kai valdovas ar vadas vykdė teisingumą asmeniškai, kad ir kiek jis būtų piktnaudžiavęs, vargu ar buvo galima tikėtis, kad neteisybė bus ištaisyta, nes retai atsirasdavo kas nors toks galingas, kad priverstų jį atsakyti už savo veiksmus. Kai valdovas vykdė teisingumą per savo įgaliotinį, kartais būdavo galima pasiekti, kad neteisybė būtų ištaisyta. Jei įgaliotinis pažeisdavo

[1] Jie pateikti knygoje: Tyrrell, *History of England.*

teisingumą siekdamas tik naudos sau, valdovas kartais ryždavosi jį nubausti arba įpareigoti ištaisyti neteisybę. Bet jei teisingumas būdavo pažeistas siekiant naudos valdovui arba įsiteikti įgaliotinį paskyrusiam ir galinčiam jį paaukštinti asmeniui, pasiekti, kad neteisybė būtų ištaisyta, beveik visais atvejais būdavo taip pat neįmanoma, kaip ir tada, jei teisingumą būtų pažeidęs pats valdovas. Todėl visose barbarų valstybėse, ir ypač visose tose senovės Europos valstybėse, kurios susikūrė ant Romos imperijos griuvėsių, teisingumo vykdymas, atrodo, ilgus amžius buvo nepaprastai korumpuotas, toli gražu ne teisingas ir nešališkas net valdant geriausiems monarchams ir visiškai pakrikęs, kai valdė blogiausieji.

Piemenų tautose, kur valdovas ar vadas tėra viršiausias tos ordos ar genties piemuo ar kerdžius, jis pragyvena, kaip ir bet kuris iš jo vasalų ar pavaldinių, iš savo kaimenių ar bandų prieaugio. Tose žemdirbių tautose, kurios visai neseniai buvo piemenų tautos ir dar nelabai nutolo nuo tos būklės, – tokios buvo graikų gentys maždaug Trojos karo laikais ir mūsų germanų ir skitų protėviai, kai jie tik įsikūrė ant Vakarų imperijos griuvėsių, – valdovas ar vadas lygiai taip pat yra tik viršiausias šalies žemvaldys ir pragyvena, kaip ir bet kuris kitas žemvaldys, iš pajamų, gaunamų iš savo privataus dvaro, arba iš to, kas šiuolaikinėje Europoje vadinama karaliaus valdomis. Jo valdiniai paprastai niekuo neprisideda prie jo išlaikymo, išskyrus tuos atvejus, kai jiems prireikia jo valdžios, kad apgintų juos nuo kitų valdinių. Jų tokiais atvejais teikiamos dovanos yra visos įprastos pajamos, visas atlygis, kurį jis, išskyrus galbūt kai kuriuos ypatingus atvejus, gauna valdydamas juos. Kai Homero poemoje Agamemnonas už draugystę siūlo Achilui valdžią septyniuose Graikijos miestuose, vienintelė nauda, kurią jis pamini kaip galimą tokiu atveju, yra ta, kad žmonės pagerbs jį savo dovanomis.

Kol tokios dovanos, atlyginimas už teisingumo vykdymą arba tai, kas galėtų būti vadinama teismo rinkliavomis, sudarė visas įprastas pajamas, kurias valdovui teikė jo valdžia, nebuvo galima tikėtis, netgi nederėjo siūlyti, kad jis visiškai jų atsisakytų. Buvo galima siūlyti ir dažnai būdavo siūloma, kad jis jas reguliuotų ir nustatytų jų dydį. Bet kai jos buvo taip sureguliuotos ir nustatytos, vis tiek buvo labai sunku, o gal išvis neįmanoma neleisti visagaliui asmeniui pažeisti nustatytas taisykles. Todėl, kol tęsėsi tokia padėtis, vargu ar buvo galima rasti veiksmingų priemonių pagerinti netinkamą teisingumo vykdymą, nulemtą savavališko ir neapibrėžto tų dovanų pobūdžio.

Tačiau dėl įvairių priežasčių, daugiausia dėl nuolat didėjančių išlaidų tautos gynybai nuo kitų tautų įsiveržimo, valdovo privatus dvaras pasidarė nebepajėgus visiškai padengti visas valstybės išlaidas, ir kai pasidarė būtina, kad žmonės savo pačių saugumo labui prisidėtų prie tų išlaidų padengimo įvairiais mokesčiais, buvo, kaip atrodo, visuotinai sutarta, kad jokių dovanų už teisingumo vykdymą jokia dingstimi negali gauti nei valdovas, nei jo įgaliotiniai ir patikėtiniai, teisėjai. Atrodo, buvo nuspręsta, kad tas dovanas bus lengviau visiškai panaikinti nei veiksmingai reguliuoti ir nustatyti jų dydį. Teisėjams buvo paskirti pastovūs atlyginimai, turėję kompensuoti jiems priklausiusios senojo atlygio už teisingumo vykdymą dalies praradimą, lygiai kaip mokesčiai su kaupu kompensavo valdovui jo prarastąją dalį. Tada buvo sakoma, kad teisingumas vykdomas veltui.

Tačiau iš tikrųjų teisingumas jokioje šalyje niekada nebuvo vykdomas veltui. Bylos šalys turėdavo sumokėti bent jau advokatams ir jų padėjėjams, o jei jiems nebūtų sumokėta, jie savo pareigas būtų atlikę dar blogiau nei faktiškai atlikdavo. Honorarai, kasmet sumokami advokatams ir jų padėjėjams, visuose

teismuose sudarydavo daug didesnę sumą nei teisėjų atlyginimai. Ta aplinkybė, kad atlyginimus teisėjams mokėjo valstybė, beveik nesumažino bylinėjimosi išlaidų. Tačiau teisėjams buvo uždrausta imti bet kokias dovanas iš besibylinėjančių šalių siekiant ne tiek sumažinti bylinėjimosi išlaidas, bet veikiau užkirsti kelią korupcijai.

Teisėjo pareigos savaime yra tokios garbingos, kad žmonės noriai jas vykdo, nors ir gaudami labai mažą atlygį. Dauguma mūsų dvarininkų siekia gauti taikos teisėjo pareigas, nors jos teikia daug rūpesčių ir daugeliu atvejų neteikia jokio atlygio. Visų teisėjų, aukštesniųjų ir žemesniųjų, atlyginimai kartu su visomis teisingumo administravimo ir vykdymo išlaidomis net ir ten, kur tvarkomasi nelabai taupiai, bet kurioje civilizuotoje šalyje sudaro tik nedidelę visų valdžios išlaidų dalį.

Be to, visas išlaidas, susijusias su teisingumo vykdymu, lengvai gali padengti teismo rinkliavos; šitaip, nesukeliant jokio realaus korupcijos vykdant teisingumą pavojaus, visuomenės pajamos galėtų būti visiškai išlaisvintos nuo tam tikrų, nors, matyt, nedidelių išlaidų. Sunku veiksmingai reguliuoti teismo rinkliavas ten, kur toks galingas asmuo, kaip valdovas, yra jų dalininkas ir jos sudaro nemažą jo pajamų dalį. Bet labai lengva tai padaryti ten, kur svarbiausias asmuo, gaunantis tam tikrą naudą iš tų pajamų, yra teisėjas. Įstatymu visai nesunku įpareigoti teisėją laikytis taisyklių, nors ne visada lengva priversti jas gerbti valdovą. Kur teismo rinkliavos yra tiksliai sureguliuotos ir nustatytos, kur jos iškart visos sumokamos tam tikrame proceso etape į rankas kasininkui ar administratoriui, kuris jas nustatytomis dalimis paskirsto įvairiems teisėjams, kai byla būna baigta, bet ne anksčiau, ten tikriausiai korupcijos pavojus nebus didesnis nei ten, kur tokios rinkliavos visai uždraustos. Tos rinkliavos,

per daug nepadidindamos bylinėjimosi išlaidų, gali būti visiškai pakankamos padengti visoms teisingumo vykdymo išlaidoms. Nesumokamos teisėjams, kol byla nebaigta, jos gali skatinti teismo uolumą nagrinėjant ir sprendžiant bylą. Teismuose, susidedančiuose iš daugelio teisėjų, tokios rinkliavos, paskirstomos kiekvienam teisėjui pagal jo dirbtas valandas ir dienas nagrinėjant bylą arba pačiame teisme, arba teismo nurodymu sudarytoje bylos nagrinėjimo komisijoje, gali paskatinti kiekvieno atskiro teisėjo uolumą. Valstybinės pareigos visada atliekamos geriausiai, kai atlyginimas už jas sumokamas tik jas atlikus ir skiriamas proporcingai uolumui, parodytam jas atliekant. Įvairiuose Prancūzijos parlamentuose teismo rinkliavos (vadinamos *épices* ir *vacations*) sudaro gana didelę teisėjų atlygio dalį. Atskaičius visas išlaidas, grynasis atlyginimas, kurį valstybė moka advokatui ar teisėjui Tulūzos parlamente, pagal rangą ir garbingumą antrajame karalystės parlamente, sudaro tik šimtą penkiasdešimt livrų, tai yra apie šešis svarus vienuolika šilingų per metus. Maždaug prieš septynerius metus ši suma ten buvo lygi įprastam metiniam paprasto liokajaus atlyginimui. Tie *épices* taip pat paskirstomi pagal teisėjų uolumą. Uolus teisėjas iš savo tarnybos gauna pakankamas, nors saikingas pajamas; tingus teisėjas gauna ne ką daugiau nei atlyginimą. Tie parlamentai, ko gero, daugeliu atžvilgių yra nelabai patogūs teisingumo teismai, bet jie niekada nebuvo kaltinami, net nebuvo įtariami korupcija.

Manytume, kad Anglijoje teismų rinkliavos iš pradžių sudarė pagrindinę teismų išlaikymui reikalingų lėšų dalį. Kiekvienas teismas stengėsi gauti kiek galima daugiau veiklos ir dėl to siekė spręsti ir daug tokių bylų, kurios iš pradžių nepriklausė jo kompetencijai. Karaliaus suolo teismas, įsteigtas spręsti tik baudžiamosioms byloms, ėmėsi nagrinėti ir civilinius ieški-

nius remdamasis tuo, kad ieškovas kaltina atsakovą padarius nusižengimą, kuris gali būti klasifikuojamas kaip pažeidimas ar baudžiamasis nusižengimas. Iždo teismas, įsteigtas rinkti karaliaus pajamoms ir išieškoti tik karaliui sumokėtinoms skoloms, ėmėsi spręsti ir su kitomis sutartinėmis skolomis susijusias bylas remdamasis tuo, kad ieškovas teigia negalėsiąs sumokėti skolų karaliui, jei atsakovas negrąžins skolos jam. Dėl tokių prasimanymų šalys daugeliu atvejų galėdavo savo nuožiūra pasirinkti teismą, kuriame bus nagrinėjama jų byla, ir kiekvienas teismas stengėsi didesne nagrinėjimo sparta ir nešališkumu pritraukti kiek įmanoma daugiau bylų. Dabartinę pavydėtiną Anglijos teismų santvarką iš pradžių, ko gero, ir suformavo tas lenktyniavimas, anais laikais vykęs tarp įvairių teisėjų, kai kiekvienas teisėjas stengėsi savajame teisme pateikti greičiausią ir veiksmingiausią priemonę, kokią tik numato įstatymai, bet kokiam neteisingumui pašalinti. Iš pradžių teismai priteisdavo tik atlyginti žalą, patirtą dėl sutarčių nevykdymo. Lordo kanclerio teismas, kaip sąžinės teismas, pirmasis ėmėsi priversti vykdyti konkrečius sutartinius įsipareigojimus. Kai sutarties nevykdymas reiškėsi pinigų nesumokėjimu, patirta žala negalėjo būti atlyginta kitaip, kaip tik nurodant sumokėti, o tai prilygo nurodymui konkrečiai vykdyti sutartį. Todėl tokiais atvejais civilinio teismo sprendimas buvo pakankama priemonė. Taip nebuvo kitais atvejais. Kai nuomininkas paduodavo į teismą žemės savininką dėl neteisingo nuomos sutarties nutraukimo, jo gautas žalos atlyginimas anaiptol nebuvo lygiavertis žemės turėjimui. Todėl kurį laiką visos tokios bylos patekdavo į lordo kanclerio teismą, o civiliniai teismai dėl to patirdavo nemenkų nuostolių. Būtent siekdami susigrąžinti tokias bylas civiliniai teismai išrado dirbtinį ir fiktyvų nurodymą išreikalauti atimtą žemę, pačią veiksmingiausią priemonę

prieš neteisėtą nuvarymą nuo žemės arba žemės nusavinimą.

Bylos nagrinėjimo posėdžių žyminis mokestis, renkamas kiekviename teisme ir naudojamas teisėjams bei kitiems to teismo tarnautojams išlaikyti, taip pat gali duoti pakankamai pajamų teisingumo vykdymo išlaidoms padengti neužkraunant jokios tų išlaidų naštos bendrosioms visuomenės pajamoms. Tiesa, tokiu atveju teisėjams gali kilti pagunda kiekviena dingstimi be reikalo didinti posėdžių skaičių, siekiant kiek galima labiau padidinti žyminio mokesčio pajamas. Šiuolaikinėje Europoje įprasta daugeliu atvejų reguliuoti advokatų ir teismo raštvedžių atlyginimą pagal jų prirašytų puslapių skaičių; tačiau teismas reikalaudavo, kad kiekviename puslapyje būtų atitinkamas eilučių skaičius, o kiekvienoje eilutėje – nustatytas žodžių skaičius. Siekdami padidinti savo atlyginimą, advokatai ir raštvedžiai įsigudrino prirašyti daug nereikalingų žodžių ir taip sugadino teisės kalbą, manyčiau, visuose Europos teismuose. Panaši pagunda, ko gero, gadina ir teismo proceso formą.

Bet nesvarbu, ar teisingumo vykdymas sumanytas taip, kad pats padengia savo išlaidas, ar teisėjai gauna nustatytus atlyginimus, mokamus iš kitų lėšų, neatrodo būtina, kad asmuo ar asmenys, turintys vykdomąją valdžią, būtų skiriami tvarkyti tas lėšas arba mokėti tuos atlyginimus. Tos lėšos gali būti gaunamos iš žemės valdų rentos, o kiekviena valda priskiriama valdyti konkrečiam teismui, kurį ji turi išlaikyti. Tos lėšos gali būti gaunamos net iš palūkanų už pinigus, kurių skolinimas taip pat gali būti patikėtas teismui, kuris iš to išsilaiko. Dalį Škotijos sesijų teismo teisėjų atlyginimo, tiesa, nedidelę, sudaro paskolintų pinigų palūkanos. Tačiau dėl neišvengiamo tokių pajamų nepastovumo jos nėra labai tinkamos išlaikyti institucijai, kuri turi egzistuoti amžinai.

Teisminės valdžios atskyrimą nuo vykdomosios, kaip atrodo, iš pradžių lėmė visuomenės reikalų gausėjimas vykstant jos pažangai. Teisingumo vykdymas tapo tokia sunkia ir sudėtinga pareiga, kad žmonės, kuriems ji buvo patikėta, turėjo skirti jai visą savo dėmesį. Kadangi asmuo, kuriam buvo patikėta vykdomoji valdžia, neturėjo atliekamo laiko pats spręsti privačias bylas, jis paskirdavo pavaduotoją, kuris spręsdavo jas vietoj jo. Romos didybės laikais konsulas buvo per daug užsiėmęs politiniais valstybės reikalais, kad galėtų pats vykdyti teisingumą. Todėl būdavo skiriamas pretorius, kuris vykdydavo teisingumą vietoj jo. Plėtojantis Europos monarchijoms, įsikūrusioms ant Romos imperijos griuvėsių, valdovai ir didikai teisingumo vykdymą visuotinai ėmė laikyti ir pernelyg sunkia, ir ne itin garbinga pareiga, kad jiems pritiktų patiems ją atlikti. Todėl jie visur atsisakė tos pareigos ir vietoj savęs paskyrė pavaduotoją, įgaliotinį arba teisėją.

Kai teisminė valdžia yra sujungta su vykdomąja, vargu ar įmanoma, kad teisingumas dažnai nebūtų aukojamas dėl to, kas paprastai vadinama politika. Asmenys, kuriems patikėti svarbiausieji valstybės interesai, kartais gali, netgi neturėdami savanaudiškų tikslų, manyti esant būtina tų interesų labui paaukoti atskiro žmogaus teises. Tačiau kiekvieno asmens laisvė, jo saugumo jausmas priklauso nuo nešališko teisingumo vykdymo. Norint, kad kiekvienas asmuo jaustųsi visiškai saugus ir turintis visas jam priklausančias teises, būtina ne tik atskirti teisminę valdžią nuo vykdomosios valdžios, bet ir padaryti ją kiek galima nepriklausomą nuo šios valdžios. Neturi būti galima pašalinti teisėją iš pareigų vien dėl vykdomosios valdžios įgeidžio. Reguliarus jo atlyginimo mokėjimas neturi priklausyti nuo vykdomosios valdžios geros valios ar netgi nuo jos taupumo.

Trečia dalis

Apie išlaidas viešiesiems įrenginiams ir viešosioms institucijoms

Trečioji ir paskutinė valdovo ar valstybės pareiga yra sukurti ir išlaikyti tas viešąsias institucijas ir viešuosius įrenginius, kurie, nors būtų nepaprastai naudingi visai visuomenei, yra tokio pobūdžio, kad jų pelnas niekada neatlygina išlaidų atskiram asmeniui ar nedidelei jų grupei, ir todėl negalima tikėtis, kad juos sukurtų ir išlaikytų atskiras asmuo ar nedidelė jų grupė. Be to, šios pareigos vykdymas įvairiais visuomenės raidos tarpsniais reikalauja labai įvairaus masto išlaidų.

Be viešųjų institucijų ir viešųjų įrenginių, būtinų visuomenės gynybai ir teisingumo vykdymui, apie kuriuos jau kalbėjome, kiti tokio pobūdžio įrenginiai ir institucijos daugiausia yra tie, kurie palengvina visuomenės prekybą ir skatina žmonių švietimą. Švietimo institucijos yra dviejų rūšių: skirtos jaunimui mokyti ir skirtos šviesti įvairaus amžiaus žmonėms. Mes aptarsime tinkamiausią būdą padengti tų įvairių viešųjų įrenginių ir institucijų išlaidas, suskirstę šio skyriaus trečiąją dalį į tris skirsnius.

I skirsnis

Apie viešuosius įrenginius ir institucijas, palengvinančius visuomenės prekybą

Ir pirmiausia apie tokius, kurie būtini palengvinti prekybai apskritai

Be jokių įrodymų akivaizdu, kad viešiesiems įrenginiams, kurie palengvina bet kurios šalies prekybą, tokiems kaip geri keliai, tiltai, laivybai tinkami ka-

nalai, uostai ir t. t., įtaisyti ir prižiūrėti skirtingais visuomenės raidos tarpsniais reikia labai nevienodo dydžio išlaidų. Išlaidos tiesti ir prižiūrėti viešiesiems keliams kiekvienoje šalyje aiškiai padidėja, kai išauga metinė tos šalies žemės ir darbo produkcija, arba kai padidėja prekių, kurias reikia pergabenti tais keliais, kiekis ir svoris. Tilto tvirtumas turi atitikti jį pervažiuojančių vežimų kiekį ir svorį. Laivybos kanalo gylis ir vandens pritekėjimas turi būti proporcingi juo prekes plukdančių baržų skaičiui ir tonažui, uosto akvatorijos plotas – jame prisiglaudžiančių laivų skaičiui.

Neatrodo, kad tų viešųjų įrenginių išlaidas būtina dengti iš tų viešųjų pajamų, kaip jos paprastai yra vadinamos, kurias surinkti ir panaudoti daugumoje šalių pavedama vykdomajai valdžiai. Didžioji tokių viešųjų įrenginių dalis nesunkiai gali būti tvarkoma taip, kad duotų tam tikrų pajamų, kurių užtektų padengti jų išlaidoms neužkraunant jokios naštos bendroms visuomenės pajamoms.

Pavyzdžiui, vieškelis, tiltas, laivybos kanalas daugeliu atvejų gali būti nutiesti ir prižiūrimi imant nedidelę rinkliavą iš jais besinaudojančių vežimų, uostas gali būti išlaikomas imant nedidelę uosto rinkliavą, priklausančią nuo pakraunamų ar iškraunamų laivų tonažo. Monetų kaldinimas, kita prekybą palengvinanti institucija, daugelyje šalių ne tik padengia savo išlaidas, bet ir teikia nedideles pajamas, arba senjoražą, valdovui. Pašto tarnyba – tai dar viena institucija tam pačiam tikslui, kuri ne tik padengia savo išlaidas, bet ir beveik visose šalyse teikia gana dideles pajamas valdovui.

Kai vieškeliu ar per tiltą važiuojantys vežimai ir laivybos kanalu plaukiančios baržos moka rinkliavą pagal svorį ar tonažą, jie apmoka tų viešųjų įrenginių priežiūrą tiksliai proporcingai tam nusidėvėjimui, kurį jie sukelia. Sunku būtų sugalvoti tinkamesnį būdą prižiūrėti tokius įrenginius. Be to, toks mokestis arba

rinkliava, nors iš pradžių sumokama vežėjo, galiausiai yra mokama vartotojo, kuriam ji visada įskaičiuojama į prekės kainą. Kadangi tokie įrenginiai labai sumažina gabenimo išlaidas, prekės, nors ir mokama rinkliava, vartotojui kainuoja pigiau nei kainuotų, jei tokių įrenginių nebūtų; rinkliava nepadidina prekių kainų tiek, kiek jas sumažina gabenimo pigumas. Todėl asmuo, galiausiai sumokantis tą rinkliavą, dėl jos taikymo laimi daugiau nei praranda ją sumokėdamas. Jo mokestis tiksliai atitinka jo laimėjimą. Rinkliava iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip to laimėjimo dalis, kurią jis turi atiduoti, kad gautų kitą dalį. Vargu ar įmanoma įsivaizduoti teisingesnį būdą rinkti mokestį.

Kai prabangiems ekipažams, karietoms, pašto diližanams ir pan. nustatoma truputį didesnė rinkliava nuo jų svorio nei vežimams, furgonams ir t. t., gabenantiems būtinus reikmenis, turtuolių tingumas ir tuštybė priverčiama labai lengvu būdu prisidėti prie vargšų padėties pagerinimo – atpiginant sunkių prekių gabenimą į visus šalies kampelius.

Kai vieškeliai, tiltai, kanalai ir t. t. tiesiami ir išlaikomi prekybos, kuri vykdoma naudojantis jais, jie gali būti tiesiami tik ten, kur jų reikia prekybai, taigi ten, kur tikslinga juos tiesti. Be to, išlaidos jiems, jų didumas ir puikumas turi atitikti prekybos išgales tai apmokėti. Taigi jie turi būti daromi tokie, kokius dera daryti. Prašmatnus vieškelis negali būti tiesiamas per dyką kraštą, kuriame beveik ar visai nėra prekybos, arba vien dėl to, kad jis veda į provincijos valdytojo vasarnamį arba į stambaus žemvaldžio, kuriam valdytojas nori įsiteikti, vilą. Didelis tiltas per upę negali būti statomas tokioje vietoje, kur niekas per ją nevažiuoja, arba vien norint pagražinti vaizdą, matomą pro netoliese stovinčių rūmų langą; tokių dalykų kartais pasitaiko šalyse, kur tokie darbai vykdomi iš kitų pajamų, o ne tų, kurias jie patys galėtų duoti.

Kai kuriose Europos vietose kanalo arba šliuzo rinkliava atitenka privatiems asmenims, kurių privatūs interesai įpareigoja juos prižiūrėti kanalą. Jei jis prižiūrimas netinkamai, laivyba neišvengiamai nutrūksta, o kartu nebelieka ir pelno, kuris būtų gaunamas iš tos rinkliavos. Jei rinkliavas rinktų įgaliotiniai, kurie patys būtų visiškai jomis nesuinteresuoti, jie, galimas daiktas, nelabai rūpestingai prižiūrėtų tuos pajamų teikiančius įrenginius. Langedoko kanalas Prancūzijos karaliui ir tai provincijai kainavo daugiau kaip trylika milijonų livrų, kas sudaro (skaičiuojant dvidešimt aštuonis livrus už markę sidabro – tokia buvo Prancūzijos pinigų vertė praėjusio šimtmečio pabaigoje) daugiau kaip devynis šimtus tūkstančių svarų sterlingų. Kai tas didžiulis įrenginys buvo baigtas, buvo nuspręsta, kad tinkamiausias būdas išlaikyti jį nuolat veikiantį yra padovanoti rinkliavą inžinieriui Riquet, kuris jį suprojektavo ir prižiūrėjo jo statybą. Šiuo metu tos rinkliavos duoda didžiules pajamas įvairioms to pono šeimos atšakoms, todėl jos yra labai suinteresuotos, kad jis nuolat veiktų. Bet jei tos rinkliavos būtų pavestos nesuinteresuotiems įgaliotiniams, jos tikriausiai būtų iššvaistytos visokiems padailinimams ir nereikalingoms išlaidoms, o svarbiausios įrenginio dalys būtų paliktos griūti.

Vieškelių priežiūros rinkliavos negali būti saugiai perduotos privačių asmenų nuosavybėn. Vieškelis, nors ir visiškai neprižiūrimas, nepasidaro visai neišvažiuojamas, o apleistas kanalas taps nelaivuojamas. Todėl vieškelio rinkliavų savininkai gali visiškai netaisyti kelio ir vis tiek surinkti beveik tokias pačias rinkliavas. Dėl to tikslinga tokių įrenginių priežiūros rinkliavas pavesti įgaliotiniams arba patikėtiniams.

Didžiojoje Britanijoje daugeliu atvejų labai pagrįstai buvo skundžiamasi rinkliavas renkančių patikėtinių piktnaudžiavimais. Buvo teigiama, kad prie daugelio užkardų renkama dvigubai daugiau pinigų, negu

jų reikėtų gerai atlikti visiems reikalingiems darbams, o tie darbai dažnai atliekami labai lėtai arba išvis neatliekami. Reikia pažymėti, kad vieškelių tvarkymas panaudojant tokio pobūdžio rinkliavas nėra senas dalykas. Todėl nereikėtų stebėtis, kad jis dar nepasiekė tokio tobulumo lygio, kokį galėtų pasiekti. Jei patikėtiniais dažnai skiriami nedori ir netinkami asmenys ir jei vis dar neįsteigtos inspektavimo ir apskaitos tarnybos jų veiklai kontroliuoti ir sumažinti rinkliavai iki tokio dydžio, kokio pakanka būtiniems darbams atlikti, tai dėl tų trūkumų, kurių didžioji dalis išmintingo parlamento ilgainiui bus pašalinta, yra kaltas ir juos pateisina institucijos naujumas.

Manoma, kad Didžiojoje Britanijoje prie užkardų surenkami pinigai gerokai viršija keliams taisyti reikalingą sumą ir ūkiškai tvarkantis sutaupytos lėšos, net ir kai kurių ministrų nuomone, būtų nemažas išteklius, kurį vienu ar kitu metu būtų galima panaudoti valstybės poreikiams. Teigiama, kad jei vyriausybė perimtų užkardus savo žinion ir prie jų pastatytų kareivius, kuriems už darbą būtų mokamas nedidelis priedas prie jų algų, ji galėtų palaikyti kelius geros būklės išleisdama tam daug mažiau pinigų, nei išleidžia patikėtiniai, galintys įdarbinti tik tokius žmones, kuriems gaunamas atlyginimas turi užtikrinti visą pragyvenimą. Šitaip būtų galima gauti didžiules pajamas, kalbama, kad, ko gero, pusę milijono[2], neužkraunant žmonėms jokios naujos naštos, ir kelių užkardai galėtų prisidėti prie bendrųjų valstybės išlaidų padengimo, kaip dabar prisideda pašto tarnyba.

[2] Po to, kai buvo išleistos dvi pirmosios šios knygos laidos, aš turiu tvirtą pagrindą manyti, kad visos Didžiosios Britanijos užkardų rinkliavos nesudaro pusės milijono grynųjų pajamų; tokios sumos neužtektų prižiūrėti penkiems svarbiausiems karalystės keliams, jei to imtųsi vyriausybė.

Aš nė kiek neabejoju, kad šitaip galima surinkti nemenkas pajamas, nors tikriausiai ne tokias dideles, kaip mano kai kurie tokio plano kūrėjai. Tačiau dėl paties plano, kaip atrodo, galima pateikti keletą labai svarbių prieštaravimų.

Pirma, jei prie užkardų surenkamos rinkliavos būtų laikomos vienu iš šaltinių valstybės poreikiams tenkinti, jos tikrai būtų padidintos, kai tie poreikiai šito reikalautų. Todėl, atsižvelgiant į Didžiosios Britanijos politiką, jos tikriausiai kaipmat būtų padidintos. Kadangi iš rinkliavų lengvai galima gauti dideles pajamas, šitai tikriausiai paskatintų administraciją dažnai griebtis šio šaltinio. Nors, matyt, daugiau negu abejotina, kad iš dabar surenkamų rinkliavų, nors ir labai taupant, galima gauti atliekamus pusę milijono, vargu ar galima abejoti, kad įmanoma gauti ir milijoną, jei jos būtų padvigubintos, ir, ko gero, du tris milijonus, jei jos išaugtų trigubai[3]. Be to, šios didžiulės pajamos galėtų būtų surinktos neskiriant nė vieno naujo tarnautojo joms rinkti. Bet jei užkardų rinkliavos būtų nuolat didinamos, jos, užuot palengvinusios šalies vidaus prekybą, kaip yra dabar, netrukus taptų jai dideliu kliuviniu. Visų sunkių prekių gabenimo iš vienos šalies dalies į kitą išlaidos netrukus tiek padidėtų, dėl to tų prekių rinka netrukus tiek susiaurėtų, kad neliktų paskatų jas gaminti, ir šalies pramonės svarbiausios šakos visai sunyktų.

Antra, vežimų apmokestinimas pagal svorį, nors labai teisingas, jei taikomas vieninteliu kelių taisymo tikslu, yra labai neteisingas, jei taikomas kitais tikslais arba siekiant gauti lėšų valstybės poreikiams. Kai jis taikomas vieninteliu anksčiau minėtu tikslu, kiekvienas vežimas turi tiksliai atlyginti kelio nusidėvėjimą,

[3] Šiuo metu aš turiu tvirtą pagrindą manyti, kad visos šitos hipotetinės sumos yra gerokai per didelės.

kurį jis sukelia. Bet jei jis taikomas kokiu nors kitu tikslu, kiekvienas vežimas turėtų mokėti daugiau nei tik už tą nusidėvėjimą ir prisidėti prie lėšų kaupimo kitiems valstybės poreikiams. Tačiau kadangi užkardų rinkliava padidina prekių kainas proporcingai jų svoriui, bet ne jų vertei, ją daugiausia mokės paprastų ir gremėzdiškų prekių pirkėjai, o ne tie, kurie perka brangias ir lengvas prekes. Todėl kad ir kokiems valstybėms poreikiams būtų skiriamos šio mokesčio teikiamos lėšos, tas lėšas daugiausia teiks vargšai, o ne turtuoliai: išlaidos teks tiems, kurie mažiausiai gali jas pakelti, o ne tiems, kurie labiausiai išgali jas daryti.

Trečia, jei valdžia kada nors nustotų rūpintis vieškelių taisymu, būtų dar sunkiau nei dabar priversti bent dalį užkardų rinkliavos panaudoti pagal paskirtį. Iš žmonių būtų surenkamos didelės pajamos, bet nė kiek jų nebūtų skiriama tam vieninteliam tikslui, kuriam šitaip surenkamos pajamos tik ir turėtų būti skiriamos. Dėl užkardų rinkliavas renkančių patikėtinių nedorumo ir skurdo šiuo metu kartais būna sunku priversti juos pataisyti kelius, o dėl valdžios turtingumo ir didybės šitai padaryti kalbamuoju atveju būtų dešimt kartų sunkiau.

Prancūzijoje vieškelių taisymui skirtus išteklius tiesiogiai tvarko vykdomoji valdžia. Dalį tų išteklių sudaro tam tikras darbo dienų skaičius, kurį kaimo gyventojai daugelyje Europos šalių yra įpareigoti skirti vieškelių taisymui, kitą dalį sudaro ta bendrųjų valstybės pajamų dalis, kurią karalius nusprendžia skirti iš lėšų, numatytų kitoms savo išlaidoms.

Pagal seną Prancūzijos įstatymą Prancūzijoje, lygiai kaip ir daugelyje kitų Europos vietų, kaimo gyventojų darbus tvarkė vietinė arba provincijos valdžia, tiesiogiai nepavaldi karaliaus tarybai. Tačiau pagal dabar įsigalėjusią tvarką ir kaimo gyventojų darbas, ir karaliaus skiriamos lėšos vieškelių taisymui konkrečioje

provincijoje ar apskrityje yra visiškai intendanto žinioje; tai pareigūnas, kurį skiria ir atleidžia karaliaus taryba ir kuris gauna iš jos nurodymus ir nuolat palaiko ryšį su ja. Vis labiau įsigalint despotizmui, vykdomoji valdžia laipsniškai perima visas kitas valstybės galias ir imasi pati tvarkyti visas viešosioms reikmėms skirtų pajamų sritis. Tačiau Prancūzijoje didieji pašto keliai, siejantys pagrindinius karalystės miestus, apskritai yra geros būklės, o kai kuriose provincijose net daug geresni nei dauguma mokamų kelių Anglijoje. Tačiau vadinamieji kaimo keliai, tai yra didžioji šalies kelių dalis, yra visiškai apleisti ir daugelyje vietų sunkiais vežimais išvis neišvažiuojami. Kai kuriais keliais pavojinga keliauti netgi raitomis, ir vienintelė patikima gabenimo priemonė yra mulas. Išdidus ištaigingų rūmų ministras dažnai gali su malonumu vykdyti prašmatnius ir didingus darbus, pavyzdžiui, nutiesti puikų vieškelį, kuriuo dažnai keliaujančių didikų pagyros ne tik paglosto jo tuštybę, bet ir palaiko jį karaliaus rūmuose. Tačiau prižiūrėti daugybę mažų kelių, kurie neatrodo įspūdingai, negali sukelti keliautojui nė mažiausio susižavėjimo ir, trumpai tariant, niekuo negali pasigirti, išskyrus nepaprastą jų naudingumą, yra tokia veikla, kuri visais atžvilgiais yra pernelyg menka ir nereikšminga, kad galėtų patraukti tokio svarbaus pareigūno dėmesį. Todėl esant tokiam valdymui tokie keliai yra beveik visiškai neprižiūrimi.

Kinijoje ir keliose kitose Azijos valstybėse vykdomoji valdžia atsako tiek už vieškelių taisymą, tiek už laivybos kanalų priežiūrą. Nurodymuose, kuriuos gauna kiekvienos provincijos valdytojas, tie objektai, kaip pasakojama, yra nuolat pabrėžiami, ir valdovo rūmų nuomonė apie valdytojo veiklą labai priklauso nuo to, kiek jis kreipia dėmesį į tą nurodymų dalį. Pasakojama, kad šiai viešosios politikos sričiai skiriama labai daug dėmesio visose tose šalyse, bet ypač Kinijoje, kur

vieškeliai ir juolab laivybos kanalai, kaip manoma, yra daug geresni nei Europoje. Tačiau Europoje paplitę pasakojimai apie tuos įrenginius daugiausia buvo pateikti silpnų ir besistebinčių keliautojų, dažnai – kvailų ir meluojančių misionierių. Jei į tuos pasakojimus būtų pažvelgta supratingesnėmis akimis ir jei jie būtų pateikti patikimesnių liudytojų, jie, ko gero, neatrodytų tokie stebuklingi. Bernier pasakojimas apie šios rūšies įrenginius Indostane smarkiai skiriasi nuo to, ką apie juos papasakojo kiti keliautojai, labiau nei jis linkę stebėtis. Taip pat gali būti, kad tose šalyse, kaip ir Prancūzijoje, didžiaisiais keliais, kurie yra svarbi susisiekimo priemonė ir apie kuriuos, matyt, daug kalbama karaliaus rūmuose ir sostinėje, yra rūpinamasi, o visi kiti lieka apleisti. Be to, Kinijoje, Indostane ir keliose kitose Azijos šalyse valdovo pajamos susidaro beveik vien tik iš žemės mokesčio arba žemės rentos, kuri didėja arba mažėja didėjant arba mažėjant metinei žemės produkcijai. Todėl svarbiausias valdovo interesas, jo pajamos, tokiose šalyse neišvengiamai ir tiesiogiai susijęs su žemės dirbimu, su jos produkcijos gausumu ir tos produkcijos verte. Tačiau kad ta produkcija būtų kiek įmanoma didesnė ir pelningesnė, būtina jai suteikti kuo didesnę rinką, vadinasi, užtikrinti kuo laisviausią, lengviausią ir pigiausią susisiekimą tarp įvairių šalies dalių, o tam reikalingi labai geri keliai ir labai geri laivybos kanalai. O Europoje niekur didžiosios valdovo pajamų dalies nesudaro pajamos iš žemės mokesčio ar žemės rentos. Visose didžiosiose Europos karalystėse didžioji tų pajamų dalis, ko gero, galiausiai priklauso nuo žemės produkcijos, tačiau ši priklausomybė nėra nei tiesioginė, nei tokia akivaizdi. Todėl Europoje valdovas nesijaučia esąs taip tiesiogiai įsipareigojęs skatinti žemės produkcijos, jos kiekio ir vertės didėjimą arba suteikti jai kuo didesnę rinką gerai prižiūrint kelius ir kanalus. Ir nors gali būti tiesa,

kuo aš labai abejoju, kad kai kuriose Azijos šalyse ši viešųjų reikalų sritis vykdomosios valdžios yra labai tinkamai tvarkoma, bet nėra nė mažiausios tikimybės, kad esant dabartinei padėčiai ji galėtų būti šios valdžios patenkinamai tvarkoma kurioje nors Europos dalyje.

Netgi tokie viešieji įrenginiai, kurie dėl savo pobūdžio negali teikti jokių pajamų savo pačių priežiūrai ir kurie naudingi tik kuriai nors konkrečiai vietovei ar regionui, visada yra geriau prižiūrimi iš tos vietovės ar provincijos pajamų, kai tuo rūpinasi vietos ar provincijos administracija, negu iš bendrųjų valstybės pajamų, kuriomis visada disponuoja vykdomoji valdžia. Jei Londono gatvės būtų apšviečiamos ir grindžiamos iždo lėšomis, ar būtų galima tikėtis, kad jos būtų taip gerai apšviestos ir išgrįstos, kaip yra dabar, ir kad tam pakaktų tokių mažų išlaidų? Be to, šiuo atveju išlaidoms padengti reikalingos lėšos, užuot surinktos apmokestinus vietiniu mokesčiu kiekvienos Londono gatvės, parapijos ar rajono gyventojus, būtų imamos iš bendrųjų valstybės pajamų, taigi būtų renkamos apmokestinant visus karalystės gyventojus, kurių didžioji dalis neturi jokios naudos iš Londono gatvių apšvietimo ir išgrindimo.

Tie piktnaudžiavimai, kurie kartais įsibrauna į vietos ar provincijos pajamų vietinį ar provincijos administravimą, kad ir kokie didžiuliai jie atrodytų, iš tikrųjų beveik visada yra mažmožis, palyginti su tais, kokie paprastai vyksta administruojant ir leidžiant didelės imperijos pajamas. Be to, juos daug lengviau ištaisyti. Didžiojoje Britanijoje, kur jas administruoja vietiniai ar provincijų taikos teisėjai, tos šešios darbo dienos, kurias kaimo žmonės privalo skirti vieškelių taisymui, gal ir ne visada išreikalaujamos labai teisingai, bet vargu ar kada verčiama jas atidirbti žiaurumu ar prievarta. Prancūzijoje, kur jas administruoja intendantai, jos ne

visada skiriamos teisingiau, o išreikalaujamos dažnai itin žiauriai ir negailestingai. Tokie *corvées*, kaip jie vadinami, yra vienas iš pagrindinių tironijos įrankių – taip tie pareigūnai baudžia parapiją ar *communauté*, kuriai teko nelaimė pakliūti į jų nemalonę.

Apie viešuosius įrenginius ir institucijas, būtinus skatinti atskiroms prekybos šakoms

Anksčiau minėtų viešųjų įrenginių ir institucijų tikslas yra skatinti prekybą apskritai. Tačiau siekiant sukurti palankesnes sąlygas kai kurioms atskiroms prekybos šakoms būtinos specialios institucijos, kurios reikalauja specialių ir ypatingų išlaidų.

Kai kurios prekybos šakos, kai prekiaujama su barbarų ir necivilizuotomis tautomis, reikalauja ypatingos apsaugos. Paprastas sandėlis ar kontora nelabai apsaugos prekes tų pirklių, kurie prekiauja su Afrikos vakarų pakrante. Norint jas apsaugoti nuo barbarų čiabuvių, būtina įtvirtinti tą vietą, kur jos laikomos. Indostano valdžios suirutė tapo perspėjimu, kad panašios atsargumo priemonės būtinos net ir tarp tų ramių ir švelnių žmonių; būtent žmonių ir turto apsaugos nuo užpuolimų dingstimi Anglijos ir Prancūzijos Rytų Indijos bendrovėms buvo leista statyti pirmuosius fortus, kurių jos dabar turi toje šalyje. Kitose tautose, kurių stiprios vyriausybės nepakęstų, kad svetimšaliai jų teritorijoje turėtų įtvirtintas vietas, gali prireikti turėti kokį nors ambasadorių, pasiuntinį ar konsulą, kuris galėtų spręsti tarp savo tėvynainių kylančius nesutarimus vadovaudamasis savo šalies papročiais, o būdamas oficialus asmuo galėtų autoritetingiau įsikišti į jų ginčus su vietiniais ir suteikti saviškiams stipresnę apsaugą, nei jie galėtų tikėtis iš bet kurio

privataus asmens. Prekybos interesai dažnai versdavo laikyti pasiuntinius ir tose užsienio šalyse, kur karo ar sąjungų tikslai šito nereikalavo. Turkijos bendrovės prekyba buvo pirmoji priežastis paskirti nuolatinį ambasadorių Konstantinopolyje. Pirmosios Anglijos ambasados Rusijoje atsirado vien dėl prekybos interesų. Nuolatiniai susikirtimai, kuriuos tie interesai neišvengiamai sukeldavo tarp įvairių Europos valstybių valdinių, tikriausiai ir lėmė paprotį visose kaimyninėse šalyse turėti ambasadorius ar pasiuntinius, nuolat ten reziduojančius net ir taikos metu. Toks paprotys, kurio nebuvo senovės laikais, atsirado, atrodo, ne anksčiau nei penkioliktojo amžiaus pabaigoje ar šešioliktojo amžiaus pradžioje, tai yra ne anksčiau, nei prekyba pirmąkart aprėpė didžiąją Europos tautų dalį ir kai pradėta atsižvelgti į prekybos interesus.

Nebūtų nepagrįsta, jei ypatingos išlaidos, būtinos apsaugoti atskirai prekybos šakai, būtų dengiamos iš nedidelio mokesčio, taikomo tai šakai, pavyzdžiui, jei prekiautojai, pradedantys verstis ta prekybos šaka, privalėtų sumokėti nedidelę įmoką arba, kas būtų dar teisingiau, jei būtų imamas specialus muitas, tam tikras procentas nuo prekių, kurias jie įveža į šalis, su kuriomis vyksta prekyba, arba išveža iš jų. Teigiama, kad būtent bendra prekybos apsauga nuo piratų ir flibustjerų paskatino įvesti muitus. Bet jei manoma, jog pagrįsta įvesti bendrą prekybos mokestį, kad būtų galima padengti bendrąsias prekybos apsaugos išlaidas, tai lygiai taip pat būtų pagrįsta nustatyti specialų mokestį atskirai prekybos šakai, iš kurio būtų padengiamos ypatingos išlaidos tai prekybos šakai apsaugoti.

Bendra prekybos apsauga visada buvo laikoma labai svarbia valstybės gynybai ir dėl to būtina vykdomosios valdžios pareiga. Todėl bendrųjų muitų rinkimas ir panaudojimas visada būdavo paliekamas tai valdžiai. Tačiau bet kurios atskiros prekybos šakos apsauga yra

bendros prekybos apsaugos dalis, todėl ir dalis tos valdžios pareigos; ir jei tautos visada elgtųsi nuosekliai, tie specialūs muitai, skirti tokiai specialiai apsaugai, taip pat turėtų būti palikti jos žinioje. Tačiau šiuo požiūriu, panašiai kaip ir kitais, tautos ne visada elgdavosi nuosekliai, ir daugelyje prekiaujančių Europos šalių atskiros pirklių bendrovės sumanydavo įtikinti įstatymų leidėjus patikėti jiems atlikti šią valdovo pareigų dalį ir kartu perduoti visus įgaliojimus, tiesiogiai susijusius su ja.

Nors tos bendrovės iš pradžių galėjo būti naudingos, nes pirmąsyk įdiegė kai kurias prekybos šakas ir savo sąskaita atliko eksperimentą, kurio imtis valstybė galėjo manyti nesant išmintinga, tačiau ilgainiui jos visur įrodė, kad apsunkina prekybą arba yra nereikalingos, ir visur kenkė prekybai arba ją varžė.

Kai tokios bendrovės prekiauja ne naudodamos jungtinį kapitalą, bet turi priimti kiekvieną tam tikrus reikalavimus atitinkantį asmenį, sumokėjusį nustatytą mokestį ir sutinkantį paklusti bendrovės taisyklėms, ir kiekvienas bendrovės narys prekiauja naudodamas savo nuosavą kapitalą ir savo rizika, jos yra vadinamos reguliuojamomis bendrovėmis. Kai bendrovės prekiauja naudodamos jungtinį kapitalą ir kiekvienas narys dalijasi pelną arba nuostolius proporcingai jam priklausančiai to kapitalo daliai, jos vadinamos akcinėmis bendrovėmis. Tokios bendrovės, tiek reguliuojamosios, tiek akcinės, kartais turi išimtinių privilegijų, o kartais jų neturi.

Reguliuojamosios bendrovės visais atžvilgiais panašios į amatų cechus, tokius populiarius visų Europos šalių miestuose ir miesteliuose, ir yra tos pačios rūšies monopolijos, tik didesnės. Lygiai kaip joks miestelėnas negali verstis cecho amatu neįstojęs į jį, taip daugeliu atvejų joks valstybės valdinys negali teisėtai verstis kuria nors užsienio prekybos šaka, kuriai įkurta re-

guliuojamoji bendrovė, prieš tai netapęs jos nariu. Ta monopolija yra daugiau ar mažiau griežta – šitai priklauso nuo to, sunkios ar lengvos yra priėmimo sąlygos, kiek bendrovės direktoriai turi valdžios arba galios tvarkytis taip, kad didžiąją tos prekybos dalį suimtų į savo ir savo draugų rankas. Daugumoje pirmųjų reguliuojamųjų bendrovių buvo tokios pačios mokinystės privilegijos, kaip ir kituose cechuose, asmuo, ištarnavęs bendrovės nariui nustatytą laiką, turėdavo teisę tapti jos nariu nemokėdamas jokio stojamojo mokesčio arba sumokėjęs daug mažesnį, nei būdavo reikalaujama iš kitų žmonių. Visose reguliuojamose bendrovėse vyrauja įprastinė korporacinė dvasia, jei tik įstatymai jos neapriboja. Kai joms būdavo leidžiama veikti pagal jų pačių nuostatas, jos visada, siekdamos apriboti konkurenciją kuo mažesniu asmenų skaičiumi, stengdavosi pajungti prekybą daugybei apsunkinančių taisyklių. Kai įstatymai suvaržė tokią jų veiklą, jos tapo visiškai nenaudingos ir nereikšmingos.

Reguliuojamosios užsienio prekybos bendrovės, dabartiniu metu egzistuojančios Didžiojoje Britanijoje, yra ankstesnių laikų pirklių, laimės ieškotojų, bendrovės, šiandien paprastai vadinamos Hamburgo bendrove, Rusijos bendrove, Rytų kraštų bendrove, Turkijos bendrove ir Afrikos bendrove.

Priėmimo į Hamburgo bendrovę sąlygos dabar, kaip pasakojama, yra gana lengvos, ir jos direktoriai arba neturi galios primesti prekybai kokius nors ją apsunkinančius suvaržymus ar taisykles, arba bent jau pastaruoju metu nesinaudoja šia galia. Taip būdavo ne visada. Maždaug praėjusio amžiaus viduryje stojamasis mokestis buvo penkiasdešimt, o vienu metu – šimtas svarų, ir tos bendrovės elgesys, kaip pasakojama, buvo nepaprastai engėjiškas. 1643, 1645 ir 1661 metais Vakarų Anglijos drabužių manufaktūrininkai ir laisvieji pirkliai skundė tą bendrovę kaip monopolininkę,

varžančią prekybą ir engiančią šalies manufaktūras. Nors dėl tų skundų parlamentas nepriėmė jokio įstatymo, jie, ko gero, taip įbaugino bendrovę, kad ši ėmė keisti savo elgesį. Bent jau nuo to laiko skundų dėl jos nebebuvo. 10-aisiais ir 11-aisiais Vilhelmo III valdymo metais išleisto įstatymo 6 straipsniu Rusijos bendrovės stojamasis mokestis buvo sumažintas iki penkių svarų, o 25-aisiais Karolio II valdymo metais išleisto įstatymo 7 straipsniu Rytų kraštų bendrovės stojamasis mokestis – iki keturiasdešimties šilingų, ir tuo pat metu Švedija, Danija ir Norvegija, visos šalys Baltijos jūros šiaurėje, buvo išlaisvintos nuo tų bendrovių išimtinių teisių galiojimo. Matyt, tų bendrovių elgesys ir paskatino parlamentą priimti minėtuosius du įstatymus. Dar prieš tai seras Josiah Childas tas dvi bendroves ir Hamburgo bendrovę apibūdino kaip nepaprastai engėjiškas ir blogą jų prekybos tvarkymą kaltino dėl menkos mūsų prekybos su šalimis, kuriose jos turėjo išimtines teises. Nors dabartiniu metu tokios bendrovės, matyt, nėra labai engėjiškos, jos tikrai yra visiškai nenaudingos. Tiesa, jų apibūdinimas tik kaip nenaudingų yra, ko gero, didžiausias pagyrimas, koks tik gali būti skirtas reguliuojamajai bendrovei; visos trys minėtosios bendrovės, kaip atrodo, šiuo metu tokio pagyrimo ir nusipelnė.

Turkijos bendrovės stojamasis mokestis anksčiau buvo dvidešimt penki svarai visiems asmenims iki dvidešimt šešerių metų ir penkiasdešimt svarų visiems vyresniems asmenims. Priimami galėjo būti tik pirkliai; toks apribojimas užkirto kelią į narystę visiems krautuvininkams ir mažmenininkams. Pagal specialų potvarkį Britanijos manufaktūrų gaminiai galėjo būti išvežami į Turkiją tik bendrovės laivais, o kadangi tie laivai visada išplaukdavo iš Londono uosto, toks suvaržymas „pririšo“ prekybą prie to brangaus uosto, o prekiauti galėjo vien gyvenantieji Londone ir jo apy-

linkėse. Pagal kitą specialų potvarkį bendrovės nariu negalėjo tapti joks žmogus, gyvenantis iki dvidešimties mylių atstumu nuo Londono, jei jis nėra miesto pilietis; šis apribojimas kartu su pirmuoju neišvengiamai atsijojo visus, išskyrus Londono piliečius. Kadangi tų laivų pakrovimo ir išplaukimo laikas visiškai priklausė nuo bendrovės direktorių, jie lengvai galėjo pakrauti į juos savo ir artimų savo draugų prekes ir nepriimti kitų pirklių prekių ta dingstimi, kad jie neva kreipėsi per vėlai. Esant tokiai padėčiai ši bendrovė visais atžvilgiais buvo griežta ir engėjiška monopolija. Dėl tokių piktnaudžiavimų atsirado 26-aisiais Jurgio II valdymo metais išleistas įstatymas, kurio 18 straipsniu stojamasis mokestis visiems asmenims buvo sumažintas iki dvidešimties svarų, neskirstant jų pagal amžių ir nedarant jokių išimčių nei vien pirkliams, nei Londono piliečiams; visiems tiems asmenims buvo suteikta laisvė eksportuoti visas Britanijos prekes, kurių nedraudžiama eksportuoti, iš visų Didžiosios Britanijos uostų į bet kurį Turkijos uostą ir laisvai importuoti iš ten visas Turkijos prekes, kurių importas nėra draudžiamas, sumokant bendruosius muitus ir specialias rinkliavas, įvestas siekiant padengti būtinąsias bendrovės išlaidas; kartu jie buvo įpareigoti paklusti teisėtai Britanijos ambasadoriaus ir konsulų, reziduojančių Turkijoje, valdžiai ir laikytis deramai patvirtintų bendrovės nuostatų. Kad tie nuostatai nebūtų engėjiški, tas pats įstatymas nustatė, kad jei bet kurie septyni bendrovės nariai laikys save nukentėjusiais dėl kurio nors tų nuostatų punkto, priimto įsigaliojus šiam įstatymui, jie gali kreiptis į Prekybos ir kolonijų tarybą (kurios įgaliojimus dabar perėmė vienas iš Slaptosios tarybos komitetų), su sąlyga, kad toks kreipimasis bus pateiktas ne vėliau kaip per dvylika mėnesių po to nuostatų punkto įsigaliojimo; o jei bet kurie septyni bendrovės nariai laiko save nukentėjusiais dėl kurio nors nuostatų

punkto, įsigaliojusio prieš priimant šį įstatymą, jie gali kreiptis tokia pačia tvarka, bet ne vėliau kaip per dvylika mėnesių nuo šio įstatymo priėmimo dienos. Tačiau vienerių metų patirties kartais gali nepakakti, kad visi didelės bendrovės nariai pamatytų kurio nors nuostatų punkto kenksmingumą; ir jei keletas jų vėliau tai pastebėtų, nei Prekybos taryba, nei Slaptosios tarybos komitetas nebegalėtų jo pakeisti. Be to, visų reguliuojamųjų bendrovių, kaip ir kitų korporacijų, daugumos nuostatų tikslas yra ne tiek engti tuos, kurie jau yra nariai, kiek sukliudyti kitiems jais tapti; o tai galima padaryti ne tik dideliu stojamuoju mokesčiu, bet ir daugeliu kitokių būdų. Nuolatinis tokių bendrovių siekis yra kiek galima labiau padidinti savo pelningumą, todėl jos kaip įmanydamos stengiasi, kad rinka, tiek jų išvežamų, tiek jų įvežamų prekių, nebūtų prisotinta, o tai galima pasiekti tik apribojant konkurenciją arba atgrasant nuo to verslo naujus laimės ieškotojus. Be to, netgi dvidešimties svarų mokestis, nors tikriausiai negalintis atgrasinti žmogaus, kuris ketina imtis prekybos su Turkija kaip nuolatinio verslo, gali būti pakankamas, kad atgrasintų nuo vienkartinio surizikavimo spekuliuojantį pirklį. Visose prekybos šakose įsitvirtinę prekiautojai, nors ir nesusijungę į bendrovę, natūraliai derina veiksmus siekdami didinti pelnus; visais laikais nebuvo geresnio būdo sumažinti juos iki jiems deramo lygio, kaip atsitiktinai atsirandanti spekuliuojančių pelno ieškotojų konkurencija. Nors minėtasis parlamento įstatymas tam tikru mastu atvėrė prekybą su Turkija, daugelio žmonių manymu, ji toli gražu nėra visiškai laisva. Turkijos bendrovė prisideda prie ambasadoriaus ir dviejų ar trijų konsulų išlaikymo, bet jie, kaip ir kiti valdžios atstovai, turėtų būti visiškai valstybės išlaikomi, o prekyba turėtų tapti laisva visiems jo didenybės valdiniams. Šiam ir kitiems korporaciniams tikslams bendrovės renkami įvairūs mokesčiai galėtų

teikti tiek pajamų, kad valstybei jų su kaupu pakaktų tiems pareigūnams išlaikyti.

Kaip yra pažymėjęs seras Josiah Childas, nors reguliuojamosios bendrovės dažnai išlaikydavo valdžios pareigūnus, jos niekada neišlaikydavo fortų ar įgulų tose šalyse, su kuriomis prekiaudavo, o akcinės bendrovės dažnai išlaikydavo. Iš tikrųjų pirmosios atrodo daug mažiau tinkamos tokio pobūdžio paslaugoms nei pastarosios. Pirma, reguliuojamosios bendrovės direktoriai nėra labai suinteresuoti, kad klestėtų bendra visos bendrovės prekyba, dėl kurios tokie fortai ir įgulos yra išlaikomi. Bendros prekybos smukimas dažnai gali būti net naudingas jų pačių privačiai prekybai, nes sumažėjus konkurentų skaičiui jie galėtų pirkti pigiau ir parduoti brangiau. Priešingai, akcinės bendrovės direktoriai, gaunantys tik dalį pelno, uždirbamo iš bendro jiems valdyti patikėto kapitalo, patys neturi privačios prekybos, kurios interesai skirtųsi nuo visos bendrovės prekybos interesų. Jų privatūs interesai susiję su visos bendrovės prekybos klestėjimu ir su fortų ir įgulų, būtinų prekybos apsaugai, išlaikymu. Todėl jie bus labiau linkę nuolat ir uoliai rūpintis tų fortų ir įgulų išlaikymu. Antra, akcinės bendrovės direktoriai visada valdo didžiules sankaupas, bendrovės akcinį kapitalą, kurio dalį jie dažnai gali skirti, vadovaudamiesi nuostatais, tų reikalingų fortų statybai ir remontui ir jų įgulų išlaikymui. O reguliuojamųjų bendrovių direktoriai, savo žinioje neturintys jokio bendro kapitalo, neturi jokių kitų lėšų tokiems tikslams, išskyrus atsitiktines pajamas iš stojamojo mokesčio ir kai kurių bendrovės rinkliavų. Todėl nors tokios bendrovės gali būti suinteresuotos prisidėti prie tokių fortų ir įgulų išlaikymo, jos retai turi tokias pačias galimybes tai daryti. Reguliuojamosios bendrovės pobūdį ir galimybes daug labiau atitinka priedermė išlaikyti valdžios pareigūną, kuri

nereikalauja ypatingo dėmesio ir reikalauja tik saikingų ir ribotų išlaidų.

Tačiau praėjus nemažai laiko po Josiah Childo, 1750 metais, buvo įkurta reguliuojamoji bendrovė, dabartinė su Afrika prekiaujančių pirklių bendrovė, kuriai iš pradžių buvo tiesiogiai pavesta išlaikyti visus Britanijos fortus ir įgulas, esančius tarp Baltojo kyšulio ir Gerosios Vilties kyšulio, o vėliau tik esančius tarp Raudonojo kyšulio ir Gerosios Vilties kyšulio. Atrodo, šią bendrovę įkūrusiu įstatymu (išleistas 23-iaisiais Jurgio II valdymo metais, 31 straipsnis) buvo siekiama dviejų tikslų: pirma, veiksmingai pažaboti engėjiškus ir monopolinius kėslus, būdingus reguliuojamosios bendrovės direktoriams, ir, antra, priversti juos, kiek tai įmanoma, rūpintis fortų ir įgulų išlaikymu, kas jiems visai nebūdinga.

Siekiant pirmojo tikslo stojamasis mokestis buvo sumažintas iki keturiasdešimties šilingų. Bendrovei buvo uždrausta prekiauti naudojant savo korporacinį arba akcinį kapitalą, skolintis pinigus bendrovės vardu ir kaip nors varžyti prekybą, kuria visose vietose gali laisvai verstis visi žmonės, Britanijos valdiniai, sumokėję stojamąjį mokestį. Bendrovę valdo devynių žmonių komitetas, susirenkantis Londone, bet komiteto nariai kasmet renkami iš bendrovės narių Londone, Bristolyje ir Liverpulyje, po tris iš kiekvieno miesto. Nė vienas komiteto narys negali eiti šių pareigų ilgiau kaip trejus metus. Prekybos ir kolonijų taryba, dabar – Slaptosios tarybos komitetas gali pašalinti bet kurį komiteto narį, prieš tai išklausęs jo ginamąją kalbą. Komitetui draudžiama išvežti negrus iš Afrikos ir įvežti bet kokias Afrikos prekes į Didžiąją Britaniją. Bet kadangi jam pavesta išlaikyti fortus ir įgulas, tuo tikslu jis gali eksportuoti įvairių rūšių prekes iš Didžiosios Britanijos į Afriką. Iš tų pinigų, kuriuos jis gaus iš bendrovės veiklos, aštuonių šimtų svarų neviršijančią sumą jis gali panaudoti bendrovės tarnautojų ir agentų

Londone, Bristolyje ir Liverpulyje atlyginimams, kontoros Londone patalpų nuomai ir visoms kitoms valdymo, tarpininkavimo ir agentūrinėms išlaidoms Anglijoje. Kas lieka iš tos sumos padengus visas nurodytas išlaidas, komiteto nariai gali pasidalyti tarpusavyje savo nuožiūra kaip atlyginimą už savo triūsą. Buvo galima tikėtis, kad tokia tvarka veiksmingai sutramdys monopolinę dvasią ir padės pasiekti pirmąjį tikslą. Tačiau, atrodo, taip nebuvo. Nors 4-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 20 straipsniu Senegalo fortas ir aplinkinės teritorijos buvo priskirtos su Afrika prekiaujančių pirklių bendrovei, tačiau po metų (5-aisiais Jurgio III valdymo metais išleisto įstatymo 44 straipsniu) ne tik Senegalas ir aplinkinės teritorijos, bet ir visa jūros pakrantė nuo Salė uosto Pietų Berberijoje iki Raudonojo kyšulio buvo atimta iš tos bendrovės jurisdikcijos, priskirta karaliui ir prekyba su ta teritorija paskelbta laisva visiems jo didenybės valdiniams. Bendrovė buvo įtariama varžanti prekybą ir įvedusi tam tikrą nederamą monopoliją. Tačiau nelengva suprasti, kaip ji, galiojant 23-iaisiais Jurgio II valdymo metais išleistam įstatymui, galėjo tai padaryti. Skaitydamas išspausdintus Bendruomenių rūmų debatus, nors jie ne visada patikimai atspindi teisybę, pastebėjau, kad bendrovė buvo tuo kaltinama. Kadangi devynių komiteto nariai patys buvo pirkliai, o įvairių fortų ir gyvenviečių valdytojai bei tarpininkai visiškai nuo jų priklausė, labai galimas daiktas, kad pastarieji skyrė ypatingą dėmesį jų kroviniams ir pavedimams, dėl to ir radosi reali monopolija.

Antrajam tikslui, fortų ir įgulų išlaikymui, parlamentas skirdavo metinę sumą, vidutiniškai apie 13 000 svarų. Kad ta suma būtų deramai panaudojama, komitetas turėdavo kasmet atsiskaityti iždo valdytojui; ta ataskaita vėliau būdavo pateikiama parlamentui. Tačiau parlamentas, tiek mažai dėmesio skiriantis

milijonų panaudojimui, vargu ar kiek nors jo skirdavo tiems 13 000 svarų per metus, o iždo valdytojas dėl savo profesijos ir išsilavinimo taip pat negalėjo gerai išmanyti fortams ir įguloms reikalingų išlaidų. Tiesa, jo didenybės laivyno kapitonai ar kiti Admiraliteto tarybos paskirti karininkai galėjo įsigilinti į tų fortų ir įgulų situaciją ir pateikti savo pastabas tarybai. Tačiau ta taryba, kaip atrodo, neturėjo jokios tiesioginės jurisdikcijos komiteto atžvilgiu ir jokios galios bausti tuos, kurių veiksmus tyrė; be to, jo didenybės laivyno kapitonai nebūtinai visada gerai nusimano apie fortifikacijas. Didžiausia bausmė, kuria komiteto narys galėjo būti nubaustas už kokį nors nusižengimą, išskyrus tiesioginį valstybės ar bendrovės lėšų išeikvojimą ar pasisavinimą, buvo atleidimas iš pareigų, kurias ir taip buvo galima eiti tik trejus metus ir kurių teikiamos teisėtos pajamos net tuo laikotarpiu būdavo visai nedidelės; tokios bausmės baimė niekada negali būti pakankamai svarus motyvas nuolat skirti deramą dėmesį dalykams, kuriais rūpintis komiteto nario neskatina jokie kiti interesai. Komitetas buvo apkaltintas tuo, kad gabeno iš Anglijos plytas ir akmenis Gvinėjos įlankos pakrantėje stovinčios Keip Kosto tvirtovės remontui, kuriam parlamentas keliskart skyrė specialias pinigų sumas. Negana to, tos plytos ir akmenys, išsiųsti į tokią ilgą kelionę, buvo tokios prastos kokybės, kad po remonto sienas teko nuo pamatų perstatyti iš naujo. Fortai ir įgulos į šiaurę nuo Raudonojo kyšulio ne tik išlaikomos valstybės lėšomis, bet ir jas tiesiogiai valdo vykdomoji valdžia; kodėl tos, kurios yra į pietus nuo to kyšulio ir taip pat bent iš dalies išlaikomos valstybės lėšomis, turi turėti kitą valdžią, nėra lengva protingai paaiškinti. Gibraltaro ir Minorkos įgulų pradinis tikslas ar dingstis buvo apsaugoti prekybą Viduržemio jūros šalyse, todėl jų išlaikymas ir valdymas labai pagrįstai visada buvo priskirtas ne Turkijos

bendrovei, bet vykdomajai valdžiai. Jos viešpatavimo plėtra dideliu mastu yra jos pasididžiavimo ir orumo dalykas, ir nepanašu, kad ji nustotų rūpintis viskuo, kas reikalinga tokiam viešpatavimui apsaugoti. Todėl Gibraltaro ir Minorkos įgulos niekada nebuvo apleistos; nors Minorka dukart buvo užgrobta ir dabar jau gal galutinai prarasta, vykdomajai valdžiai dėl šios nelaimės niekada nebuvo priekaištaujama. Bet nenorėčiau būti suprastas taip, esą aš teigiu, kad tos brangiai kainavusios įgulos kada nors buvo bent kiek būtinos tam tikslui, dėl kurio iš pradžių jos buvo atplėštos nuo Ispanijos monarchijos. Tas atplėšimas, ko gero, niekada neturėjo jokio kito tikslo, kaip tik atstumti nuo Anglijos jos natūralų sąjungininką, Ispanijos karalių, ir suvienyti dvi pagrindines Burbonų dinastijos atšakas į kur kas stipresnę ir patvaresnę sąjungą, nei jas kada nors galėtų suvienyti kraujo ryšiai.

Akcinės bendrovės, įsteigtos karaliaus chartija arba parlamento aktu, kai kuriais atžvilgiais skiriasi ne tik nuo reguliuojamųjų bendrovių, bet ir nuo privačios partnerystės.

Pirma, privačios partnerystės atveju nė vienas partneris negali perleisti savo dalies kitam asmeniui arba įtraukti į bendrovę naujo nario be partnerių sutikimo. Tačiau kiekvienas narys gali tinkamai įspėjęs pasitraukti iš partnerystės ir pareikalauti išmokėti jam priklausančią bendro kapitalo dalį. Akcinėje bendrovėje, priešingai, nė vienas narys negali reikalauti iš bendrovės sumokėti jam už jo akcijas, tačiau kiekvienas narys gali be jos sutikimo perleisti savo akcijas kitam asmeniui ir taip įtraukti į bendrovę naują narį. Akcinės bendrovės akcijos vertė visada yra jos kaina rinkoje, kuri gali būti didesnė arba mažesnė už tą sumą, kurią jos savininkas įmokėjo į bendrovės kapitalą.

Antra, privačios partnerystės atveju kiekvienas partneris visu savo turtu atsako už bendrovės skolas.

Akcinėje bendrovėje, priešingai, kiekvienas partneris atsako tik savąja akcinio kapitalo dalimi.

Akcinės bendrovės prekybai visada vadovauja direktorių valdyba. Tiesa, ši valdyba dažnai daugeliu atžvilgių yra pavaldi visuotiniam savininkų susirinkimui. Tačiau didžioji tų savininkų dalis retai stengiasi perprasti bendrovės reikalus ir, kai tarp jų nekyla nesutarimų, išvis jais nesidomi, tik mielai pasiima tokius pusmetinius ar metinius dividendus, kokius, direktorių nuomone, dera jiems skirti. Tai, kad visiškai nėra jokių rūpesčių ir rizikuojama tik įmokėta suma, paskatina išmėginti laimę akcinėse bendrovėse daugelį žmonių, kurie jokiomis aplinkybėmis nerizikuotų savo turtu dalyvaudami privačioje partnerystėje. Todėl akcinės bendrovės paprastai pritraukia daug daugiau kapitalo nei bet kokia privati partnerystė. Vienu metu Pietų jūros bendrovės prekybinis kapitalas siekė daugiau kaip trisdešimt tris milijonus aštuonis šimtus tūkstančių svarų. Anglijos banko akcinis kapitalas šiuo metu sudaro dešimt milijonų septynis šimtus aštuoniasdešimt tūkstančių svarų. Tačiau negalima tikėtis, kad tokių bendrovių direktoriai, valdantys daugiausia kitų žmonių, o ne savo pinigus, prižiūrės bendrovės veiklą taip pat budriai, kaip privačios partnerystės nariai dažniausiai prižiūri savo bendrovės veiklą. Kaip ir turtuolių ūkvedžiai, direktoriai linkę manyti, kad jų šeimininkų garbė neleidžia kreipti dėmesį į smulkius dalykus, ir lengvai atleidžia save nuo rūpinimosi jais. Todėl tokios bendrovės reikalų tvarkymui neišvengiamai visada būdingas didesnis ar mažesnis aplaidumas ir lėšų švaistymas. Kaip tik dėl to užsienio prekybos akcinės bendrovės retai atlaikydavo privačių laimės ieškotojų konkurenciją. Dėl to jos sunkiai versdavosi, jei neturėdavo išimtinių privilegijų, o dažnai ir turėdamos nepatirdavo sėkmės. Be išimtinių privilegijų jos paprastai netinkamai tvarkydavo prekybą. O turėda-

mos išimtinių privilegijų jos ją ir netinkamai tvarkydavo, ir suvaržydavo.

Karališkoji Afrikos bendrovė, dabartinės Afrikos bendrovės pirmtakė, turėjo karaliaus chartija suteiktą išimtinę prekybos privilegiją; tačiau ši privilegija nebuvo patvirtinta parlamento aktu, todėl įgyvendinant Teisių deklaraciją prekyba netrukus po revoliucijos buvo atverta visiems jo didenybės valdiniams. Pagal savo įstatymines teises tokioje pačioje padėtyje, kaip Karališkoji Afrikos bendrovė, yra Hadsono įlankos bendrovė. Jos privilegijų chartijos parlamentas nepatvirtino. Pietų jūros bendrovė, kol ji buvo prekybos bendrovė, turėjo parlamento aktu patvirtintą išimtinę privilegiją; tokią pačią privilegiją turi ir dabartinė Jungtinė pirklių bendrovė, prekiaujanti su Rytų Indija.

Karališkoji Afrikos bendrovė labai greitai patyrė, kad negali atlaikyti konkurencijos su privačiais laimės ieškotojais, kuriuos ji, nepaisydama Teisių deklaracijos, dar kurį laiką tebevadino įsibrovėliais ir dėl to persekiojo. Tačiau 1698 metais privatiems laimės ieškotojams buvo įvesta dešimties procentų dydžio rinkliava beveik visose jų prekybos šakose, o surinktas lėšas bendrovė naudojo savo fortams ir įguloms išlaikyti. Bet net ir įvedusi tokį didelį mokestį bendrovė vis tiek neįstengė atlaikyti konkurencijos. Jos kapitalas ir galimybės gauti kreditą laipsniškai mažėjo. 1712 metais jos skolos tapo tokios didelės, jog buvo nuspręsta, kad reikia specialaus parlamento akto tiek dėl pačios bendrovės, tiek dėl jos kreditorių saugumo. Buvo nutarta, kad dviejų trečdalių kreditorių pagal jų skaičių ir kredito dydį sprendimai tiek dėl bendrovei duodamo laiko skoloms grąžinti, tiek dėl bet kokių kitų susitarimų, kuriuos gali prireikti sudaryti su ja dėl tų skolų, bus privalomi ir kitiems. 1730 metais bendrovės reikalai buvo taip pašlijęį, kad ji visiškai nebegalėjo išlaikyti savo fortų ir įgulų, nors tai buvo vienintelis jos įkūrimo tikslas ir dingstis. Nuo tų metų iki galutinio jos likvidavimo parlamentas

nusprendė kasmet tam tikslui skirti dešimt tūkstančių svarų. 1732 metais, daugelį metų patyrusi nuostolius iš negrų gabenimo į Vakarų Indiją, ji galiausiai nusprendė visai atsisakyti šios prekybos, pardavinėti privatiems Amerikos prekiautojams Afrikos pakrantėje nupirktus negrus ir siųsti savo tarnautojus į Afrikos gilumą plėtoti prekybos aukso smiltimis, dramblių iltimis, dažikliais ir pan. Tačiau ši labiau apribota prekyba bendrovei sekėsi ne ką geriau nei didelio masto ankstesnioji. Jos reikalai toliau prastėjo, kol pagaliau, jau visais atžvilgiais bankrutavusi, ji buvo likviduota parlamento aktu, o jos fortai ir įgulos perduoti dabartinei reguliuojamai su Afrika prekiaujančių pirklių bendrovei. Dar prieš įsteigiant Karališkąją Afrikos bendrovę viena po kitos buvo įkurtos trys akcinės bendrovės prekybai su Afrika. Visoms joms vienodai nesisekė. Bet visos jos gavo išimtines chartijas, kurios, nors nebuvo patvirtintos parlamentu aktu, tuo metu buvo laikomos suteikiančiomis realią išimtinę privilegiją.

Hadsono įlankos bendrovei iki jos nesėkmių pastarojo karo metu ėjosi kur kas geriau nei Karališkajai Afrikos bendrovei. Jos būtinosios išlaidos buvo daug mažesnės. Bendras jos įvairiose gyvenvietėse ir statiniuose, išdidžiai vadinamuose fortais, išlaikomų žmonių skaičius, kaip pasakojama, neviršijo šimto dvidešimties žmonių. Ir tokio skaičiaus pakakdavo, kad iš anksto paruoštų kailių ir kitų prekių krovinį, reikalingą pakrauti jos laivams, kurie dėl ledų retai galėdavo pasilikti tose jūrose ilgiau kaip šešias ar aštuonias savaites. To pranašumo turėti iš anksto paruoštą krovinį privatūs laimės ieškotojai negalėdavo įgyti be kelerių metų darbo, o be šito, matyt, nebuvo galimybės prekiauti su Hadsono įlanka. Be to, vidutinio dydžio bendrovės kapitalas, kaip kalbama – neviršijęs šimto dešimties tūkstančių svarų, įgalino ją suimti į savo rankas visą ar beveik visą prekybą ir tos skurdžios šalies, kurioje galiojo jos chartija, perviršinę produkciją.

Dėl to nė vienas privatus laimės ieškotojas niekada nebandė prekiauti su ta šalimi konkuruodamas su bendrove. Todėl ši bendrovė faktiškai visada naudojosi išimtine prekybos teise, nors įstatymas nebuvo jai jos suteikęs. Be to, nedidelis tos bendrovės kapitalas, kaip pasakojama, priklausė nedideliam savininkų skaičiui. Akcinė bendrovė, turinti nedaug savininkų ir nedidelį kapitalą, savo pobūdžiu labai artima privačiai partnerystei ir gali būti valdoma beveik taip pat budriai ir rūpestingai. Todėl nereikėtų stebėtis, kad dėl šių įvairių pranašumų Hadsono įlankos bendrovė prieš pastarąjį karą sugebėjo gana sėkmingai plėtoti prekybą. Kita vertus, neatrodo įtikima, kad jos pelnas kada nors prilygo tokiam, kokį įsivaizdavo velionis p. Dobbsas. Daug blaivesnis ir įžvalgesnis rašytojas p. Andersonas, knygos „Istorinė ir chronologinė prekybos apžvalga" („*The Historical and Chronological Deduction of Commerce*") autorius, labai teisingai pažymi, jog, ištyrus bendrovės kelerių metų eksporto ir importo ataskaitas, parengtas paties p. Dobbso, ir deramai atsižvelgus į jos nepaprastą riziką ir išlaidas, jam neatrodo, kad verta pavydėti jos pelno arba kad jis galėjo smarkiai viršyti, jei išvis viršijo, įprastą prekybos pelną.

Pietų jūros bendrovei niekada nereikėjo išlaikyti fortų ar įgulų, todėl ji visiškai išvengė tų didelių išlaidų, kurios teko kitoms užsienio prekybos akcinėms bendrovėms. Tačiau ji turėjo milžinišką kapitalą, priklausiusį milžiniškam savininkų skaičiui. Todėl buvo natūralu tikėtis, kad visam jos reikalų tvarkymui bus būdingos žioplystės, aplaidumas ir švaistymas. Jos sukti ir neprotingi akcijų platinimo projektai gerai žinomi, jų plačiau nenagrinėsime, nes tai kita tema. Ne ką geriau buvo įgyvendinami ir prekybos projektai. Pirmiausia bendrovė ėmėsi gabenti negrus į Ispanijos Vakarų Indiją, ji turėjo išimtinę šios prekybos privilegiją (vadinamuoju *assiento* susitarimu suteiktą jai

pagal Utrechto sutartį). Tačiau kadangi didelio pelno iš šios prekybos nesitikėta, iki jos tokiomis pačiomis sąlygomis šią prekybą vykdžiusios Portugalijos ir Prancūzijos bendrovės žlugo, tai Pietų jūros bendrovei buvo leista nuostoliams atlyginti kasmet pasiųsti vieną laivą su kokiu nors kroviniu tiesiogiai į Ispanijos Vakarų Indiją. Iš dešimties tokių leidžiamų kasmetinių reisų bendrovė uždirbo tik iš vieno, laivo „*Royal Caroline*“ reiso 1731 metais, o iš beveik visų kitų ji patyrė didesnių ar mažesnių nuostolių. Dėl tokių prastų rezultatų jos patikėtiniai ir agentai kaltino Ispanijos vyriausybės lupikavimą ir engimą, tačiau pagrindinė priežastis, matyt, buvo pačių tų patikėtinių ir agentų išlaidavimas ir grobstymai; pasakojama, kad kai kurie jų vos per vienerius metus susikrovė didžiulius turtus. 1734 metais bendrovė kreipėsi į karalių prašydama leisti atsisakyti prekybos ir to kasmetinio krovinio gabenimo laivu dėl labai mažo jų duodamo pelno mainais į tai, ką jai pavyks gauti iš Ispanijos karaliaus.

1724 metais bendrovė ėmėsi banginių medžioklės. Tiesa, šiame versle ji neturėjo monopolijos, tačiau kol ji vertėsi juo, joks kitas Britanijos valdinys, kiek žinoma, jo nesiėmė. Jos laivai aštuonis kartus buvo nuplaukę prie Grenlandijos krantų, tačiau sėkmingas buvo tik vienas, visais kitais kartais ji patyrė nuostolių. Po aštuntosios ir paskutinės kelionės, kai bendrovė pardavė savo laivus, atsargas ir reikmenis, paaiškėjo, kad bendras jos nuostolis šiame versle, įskaitant kapitalą ir palūkanas už jį, siekė daugiau nei du šimtus trisdešimt septynis tūkstančius svarų.

1722 metais ši bendrovė kreipėsi į parlamentą su prašymu, kad jai būtų leista padalyti jos didžiulį kapitalą, kuris sudarė daugiau kaip trisdešimt tris milijonus aštuonis šimtus tūkstančių svarų ir visas buvo paskolintas vyriausybei, į dvi lygias dalis. Viena pusė, daugiau kaip šešiolika milijonų devyni šimtai tūkstan-

čių svarų, būtų traktuojama taip pat, kaip ir bet koks kitas valstybės mokamą anuitetą teikiantis kapitalas, ir juo nebūtų atsakoma už bendrovės direktorių skolinius įsipareigojimus arba nuostolius, susidariusius įgyvendinant jų prekybos sumanymus; antra pusė, kaip ir anksčiau, būtų prekybinis kapitalas, juo būtų atsakoma už tas skolas ir nuostolius. Prašymas buvo pernelyg racionalus, kad būtų atmestas. 1733 metais bendrovė vėl kreipėsi į parlamentą prašydama, kad trys ketvirtadaliai jos prekybinio kapitalo būtų paversti anuitetą teikiančiu kapitalu, o ketvirtadalis liktų prekybinis kapitalas, prisiimantis visą riziką, kylančią dėl bendrovės direktorių prasto vadovavimo. Tiek jos anuitetą teikiantis, tiek prekybinis kapitalas tuo metu įvairiais vyriausybės mokėjimais jau buvo sumažinti daugiau kaip dviem milijonais kiekvienas, taigi tas ketvirtadalis sudarė tiktai 3 662 784 svarus 8 šilingus ir 6 pensus. 1748 metais Acheno sutartimi visų bendrovės reikalavimų Ispanijos karaliui, susijusių su *assiento* susitarimu, buvo atsisakyta jai priimtinomis sąlygomis. Tuo baigėsi jos prekyba su Ispanijos Vakarų Indija, likęs prekybinis jos kapitalas buvo paverstas anuitetą teikiančiu kapitalu, ir bendrovė visais atžvilgiais nustojo būti prekybos bendrovė.

Reikia pažymėti, kad prekyboje, kurią Pietų jūros bendrovė vykdė kasmet siųsdama laivą prekių ir kuri buvo laikoma vienintele prekyba, galinčia duoti jai nemažą pelną, ji turėjo konkurentų tiek užsienio, tiek vidaus rinkoje. Kartaginoje, Porto Bele ir Vera Kruse ji susidūrė su Ispanijos pirklių konkurencija – jie atveždavo iš Kadiso į tas rinkas tokių pačių Europos prekių, kokias ji atgabendavo savo laivu; Anglijoje ji susidurdavo su Anglijos pirklių konkurencija – jie atsiveždavo iš Kadiso tokių pačių Ispanijos Vakarų Indijos prekių, kokias pargabendavo ji. Tiesa, ir Ispanijos, ir Anglijos pirkliai, kaip atrodo, privalėjo mokėti didesnius

muitus. Bet bendrovės tarnautojų aplaidumo, švaistymo ir piktnaudžiavimo padaryti nuostoliai tikriausiai buvo daug didesnis mokestis nei visi tie muitai. Visa praktinė patirtis, kaip atrodo, prieštarauja tam, kad akcinė bendrovė sugeba sėkmingai verstis kuria nors užsienio prekybos šaka, kai su ja atvirai ir sąžiningai gali konkuruoti privatūs laimės ieškotojai.

Senoji Anglijos Rytų Indijos bendrovė buvo įkurta 1600 metais karalienės Elžbietos chartija. Per pirmąsias dvylika į Indiją suruoštų kelionių ji, atrodo, veikė kaip reguliuojamoji bendrovė su atskirais kapitalais, nors ir naudojosi bendrais bendrovės laivais. 1612 metais tie kapitalai buvo sujungti į akcinę bendrovę. Bendrovė turėjo išimtinę chartiją, ir nors ji nebuvo parlamento patvirtinta, tais laikais buvo laikoma suteikiančia realią išimtinę privilegiją. Todėl daugelį metų bendrovės netrikdė jokie įsibrovėliai. Jos kapitalas, niekada neviršijęs septynių šimtų keturiasdešimt keturių tūkstančių svarų, viena akcija – penkiasdešimt svarų, nebuvo toks didžiulis, o sandoriai tokie dideli, kad duotų pretekstą šiurkščiam aplaidumui ir švaistymui ar galėtų paslėpti stambų sukčiavimą. Nepaisant kai kurių itin didelių nuostolių, iš dalies susidariusių dėl Olandijos Rytų Indijos bendrovės piktavališkumo, o iš dalies dėl kitų aplinkybių, bendrovė sėkmingai prekiavo daug metų. Tačiau laikui bėgant, kai laisvės principai giliau įsišaknijo, imta vis labiau abejoti, kiek ilgai parlamento nepatvirtinta karališkoji chartija gali teikti išimtinę privilegiją. Teismų sprendimai šiuo klausimu nebuvo vienodi, jie keitėsi priklausomai nuo vykdomosios valdžios autoriteto ir laiko dvasios. Gausėjo įsibrovėlių, ir Karolio II valdymo pabaigoje, visą Jokūbo II valdymo laikotarpį ir per kelerius Vilhelmo III valdymo metus jie sukėlė bendrovei didelių rūpesčių. 1698 metais parlamentui buvo pasiūlyta skirti vyriausybei du milijonus už aš-

tuonių procentų palūkanas, jei ji sutiks, kad paskolos finansuotojai įkurtų naują Rytų Indijos bendrovę, kuriai bus suteiktos išimtinės privilegijos. Tokiomis pačiomis sąlygomis senoji Rytų Indijos bendrovė pasiūlė septynis šimtus tūkstančių svarų, beveik visą savo kapitalą, už keturių procentų palūkanas. Bet valstybės kreditinė situacija tuo metu buvo tokia, kad vyriausybei buvo naudingiau skolintis du milijonus už aštuonis procentus nei septynis šimtus tūkstančių už keturis. Naujųjų akcininkų pasiūlymas buvo priimtas, ir buvo įkurta nauja Rytų Indijos bendrovė. Tačiau senoji Rytų Indijos bendrovė turėjo teisę tęsti prekybą iki 1701 metų. Tuo pačiu metu savo iždininko vardu ji labai apsukriai įsigijo naujosios bendrovės akcijų už tris šimtus penkiolika tūkstančių svarų. Dėl aplaidumo parlamento aktas, kuriuo Rytų Indijos prekyba buvo perduota į tos dviejų milijonų paskolos davėjų rankas, buvo netiksliai suformuluotas ir iš jo nebuvo aišku, kad naujieji akcininkai privalo susijungti į akcinę bendrovę. Keletas privačių prekiautojų, kurių įmokos tesudarė septynis tūkstančius du šimtus svarų, atkakliai reikalavo teisės prekiauti atskirai, panaudojant vien savo kapitalą ir savo rizika. Senoji Rytų Indijos bendrovė turėjo teisę prekiauti atskirai, panaudodama savo kapitalą, iki 1701 metų; taip pat ji tiek iki to laiko, tiek vėliau turėjo teisę, kaip ir kiti prekiautojai, verstis prekyba atskirai, panaudodama savuosius tris šimtus penkiolika tūkstančių svarų, kuriuos ji investavo į naujosios bendrovės kapitalą. Pasakojama, kad tų dviejų bendrovių konkurencija su privačiais prekiautojais ir vienos su kita jas bemaž sužlugdė. Kitu atveju, 1730 metais, kai parlamentui buvo pasiūlyta perduoti prekybą reguliuojamajai bendrovei ir taip padaryti ją tam tikru mastu atvirą, Rytų Indijos bendrovė smarkiai pasipriešino tokiam pasiūlymui ir labai stipriais žodžiais

pavaizdavo tas liūdnas pasekmes, kurias, jos manymu, jau sukėlė ta konkurencija. Indijoje, teigė ji, konkurencija taip smarkiai pakėlė prekių kainas, kad nebevertėjo jų pirkti, o Anglijoje perpildžiusi rinką taip nusmukdė kainas, kad iš prekybos nebebuvo jokio pelno. Nekyla abejonių, kad didesnė pasiūla, didelei pirkėjų naudai ir patogumui, turėjo gerokai sumažinti Indijos prekių kainas Anglijos rinkoje; bet nelabai tikėtina, kad ji būtų smarkiai pakėlusi kainas Indijos rinkoje, nes nepaprastai išaugusi paklausa, sukelta tos konkurencijos, yra tik lašas vandens milžiniškame Indijos prekybos vandenyne. Be to, nors paklausos padidėjimas iš pradžių kartais gali pakelti prekių kainas, ilgainiui neišvengiamai jas sumažina. Paklausa skatina gamybą ir šitaip sustiprina konkurenciją tarp gamintojų, kurie, siekdami parduoti kuo pigiau, įdiegia didesnį darbo pasidalijimą ir naujus gamybos patobulinimus, apie kuriuos kitomis aplinkybėmis nebūtų nė pagalvoję. Tos liūdnos pasekmės, dėl kurių skundėsi bendrovė, – vartojimo pigumas ir gamybos paskatinimas – yra būtent tie du tikslai, kurių siekti yra svarbiausias politinės ekonomijos uždavinys. Bet konkurencijai, kurią toji bendrovė apibūdino taip graudžiai, nebuvo leista ilgai tęstis. 1702 metais tos dvi bendrovės buvo tam tikru mastu sujungtos trišale sutartimi, kurios trečioji šalis buvo karalienė, o 1708 metais parlamento aktu jos buvo visiškai sujungtos į vieną bendrovę, pavadintą Jungtine su Rytų Indija prekiaujančių pirklių bendrove. Į šį aktą buvo įtrauktas straipsnis, kuriuo pavieniams prekiautojams buvo leista tęsti savo prekybą iki 1711 metų Mykolinių, bet kartu direktoriai buvo įgalioti prieš trejus metus įspėję išpirkti jų nedidelį septynių tūkstančių dviejų šimtų svarų kapitalą ir šitaip visą bendrovės kapitalą paversti akciniu kapitalu. Tuo pačiu parlamento aktu bendrovės kapitalas dėl vy-

riausybei suteiktos naujos paskolos buvo padidintas nuo dviejų milijonų iki trijų milijonų dviejų šimtų tūkstančių svarų. 1743 metais bendrovė paskolino vyriausybei dar vieną milijoną. Tačiau šis milijonas buvo surinktas ne iš savininkų, bet pardavus anuitetus ir išleidus obligacijas, todėl jis nepadidino kapitalo, nuo kurio savininkai galėjo reikalauti dividendų. Bet jis padidino bendrovės prekybinį kapitalą, kuriuo kartu su kitais trimis milijonais dviem šimtais tūkstančių svarų buvo atsakoma už įgyvendinant prekybos projektus bendrovės patirtus nuostolius ir susidariusias skolas. Nuo 1708 metų ar bent jau nuo 1711-ųjų ši bendrovė, išvaduota nuo visų konkurentų ir gavusi visišką Anglijos prekybos su Rytų Indija monopoliją, vykdė sėkmingą prekybą ir iš savo pelnų kasmet mokėjo akcininkams nuosaikius dividendus. 1741 metais prasidėjusio karo su Prancūzija metu dėl p. Dupleix, Prancūzijos paskirto Pondišerio gubernatoriaus, ambicijų bendrovė buvo įvelta į karus Karnatike ir Indijos kunigaikščių politinius ginčus. Po daugelio garsių pergalių ir ne mažiau garsių pralaimėjimų ji galiausiai prarado Madrasą, tuo metu pagrindinę savo buveinę Indijoje. Acheno sutartimi jis buvo jai grąžintas, bet, atrodo, maždaug tuo metu jos tarnautojai Indijoje pasidavė karo ir užkariavimų dvasiai ir jau niekada jos nebeatsikratė. 1755 metais prasidėjusio karo su Prancūzija metu jos ginkluoti daliniai dalyvavo apskritai sėkminguose Didžiosios Britanijos kariniuose veiksmuose. Jie apgynė Madrasą, užėmė Pondišerį, atsiėmė Kalkutą, bendrovei atiteko turtingos ir plačios teritorijos pajamos, kaip pasakojama, daugiau kaip trys milijonai kasmet. Kelerius metus bendrovė ramiai rinko tas pajamas, tačiau 1767 metais vyriausybė pareiškė pretenzijas į užimtą teritoriją ir iš jos surenkamas pajamas kaip teisėtai priklausančias karaliui, ir bendrovė, patenkindama šį

reikalavimą, sutiko mokėti vyriausybei keturis šimtus tūkstančių svarų kasmet. Prieš tai ji laipsniškai padidino dividendus nuo šešių iki dešimties procentų, tai yra dividendus nuo savo trijų milijonų dviejų šimtų tūkstančių svarų kapitalo padidino šimtu dvidešimt aštuoniais tūkstančiais svarų, arba pakėlė juos nuo šimto devyniasdešimt dviejų tūkstančių iki trijų šimtų dvidešimties tūkstančių svarų per metus. Maždaug tuo metu ji bandė dar padidinti dividendus iki dvylikos su puse procentų, dėl to metinės išmokos akcininkams būtų sudariusios tokią sumą, kokią ji sutiko mokėti vyriausybei, tai yra keturis šimtus tūkstančių svarų kasmet. Tačiau per tuos dvejus metus, kai galiojo jos susitarimas su vyriausybe, tolesnį dividendų didinimą apribojo du vienas po kito priimti parlamento aktai, kurių tikslas buvo įgalinti bendrovę sparčiau grąžinti savo skolas, tuo metu siekusias daugiau kaip šešis ar septynis milijonus svarų sterlingų. 1769 metais bendrovė atnaujino susitarimą su vyriausybe dar penkeriems metams ir išsilygo, kad per tą laikotarpį jai bus leista laipsniškai padidinti dividendus iki dvylikos su puse procentų, tačiau niekada nepadidinant jų daugiau kaip vienu procentu per metus. Todėl toks dividendų didinimas, kai jis pasiekė aukščiausią lygį, galėjo padidinti kasmetines išmokas akcininkams ir vyriausybei kartu šešiais šimtais aštuoniais tūkstančiais svarų, palyginti su tomis, kokios jos buvo iki pastarojo teritorijų įsigijimo. Jau minėjome, kokios galėjo būti bendros pajamos iš tų užimtų teritorijų, o 1768 metais Rytų Indijos bendrovės laivu „*Cruttenden*“ pristatytoje ataskaitoje nurodyta, kad grynosios pajamos, atskaičius visas sąnaudas ir karines išlaidas, sudarė du milijonus keturiasdešimt aštuonis tūkstančius septynis šimtus keturiasdešimt septynis svarus. Teigiama, kad tuo metu bendrovė turėjo ir kitų pajamų, iš dalies iš žemių, bet daugiausia iš muitinių,

įsteigtų įvairiose jos gyvenvietėse, kurios siekė keturis šimtus trisdešimt devynis tūkstančius svarų. Be to, jos prekybos pelnas, kaip teigė jos pirmininkas savo liudijime Bendruomenių rūmuose, tuo metu siekė mažiausiai keturis šimtus tūkstančių per metus, jos buhalterio teigimu – mažiausiai penkis šimtus tūkstančių; kukliausiais skaičiavimais, jis bent jau prilygo didžiausiems dividendams, mokamiems jos akcininkams. Gaunant tokias didžiules pajamas tikrai buvo įmanoma padidinti metines išmokas šešiais šimtais aštuoniais tūkstančiais svarų ir kartu turėti didelį skolų padengimo fondą, pakankamą sparčiai mažinti įsiskolinimams. Tačiau 1773 metais bendrovės skolos, užuot sumažėjusios, padidėjo atidėta keturių šimtų tūkstančių svarų įmoka į iždą, skola muitinei už nesumokėtus muitus, didele negrąžinta banko paskola ir, ketvirta, neapmokėtais Indijoje jos vardu išrašytais ir neapdairiai priimtais vekseliais daugiau kaip dvylikos tūkstančių svarų sumai. Tų susikaupusių skolų sukelti sunkumai privertė bendrovę ne tik iškart sumažinti dividendus iki šešių procentų, bet ir prašyti vyriausybės malonės, maldauti, kad ji, pirma, leistų nebemokėti tų sutartų keturių šimtų tūkstančių svarų kasmet ir, antra, suteiktų vieno milijono keturių šimtų tūkstančių svarų paskolą ir taip išgelbėtų ją nuo neišvengiamo bankroto. Didžiulis jos turtų augimas, kaip atrodo, tik paskatino jos tarnautojus labiau išlaidauti ir tapo priedanga dideliems grobstymams, netgi neproporcingiems turto augimui. Jos tarnautojų elgesys Indijoje ir bendra bendrovės reikalų būklė Indijoje ir Europoje tapo parlamentinio tyrimo objektu; atlikus tyrimą buvo padaryta keletas svarbių bendrovės valdymo šalyje ir užsienyje struktūros pakeitimų. Indijoje pagrindinės bendrovės gyvenvietės – Madrasas, Bombėjus ir Kalkuta, – iki tol buvusios visiškai viena nuo kitos nepriklausomos,

buvo pavestos valdyti generalgubernatoriui, kuriam turėjo padėti keturių patarėjų taryba, ir parlamentas pasiliko sau teisę paskirti pirmąjį gubernatorių ir tarybą, kurie turėjo įsikurti Kalkutoje; taip šis miestas tapo tuo, kas anksčiau buvo Madrasas, – svarbiausia anglų gyvenviete Indijoje. Kalkutos mero teismas, iš pradžių įsteigtas nagrinėti miesto ir jo apylinkių prekybos byloms, plečiantis imperijai pamažu išplėtė savo jurisdikciją. Dabar jo galios buvo sumažintos ir apribotos pradine jo paskirtimi. Vietoj jo buvo įsteigtas naujas aukščiausiasis teismas, susidedantis iš vyriausiojo teisėjo ir trijų karaliaus skiriamų teisėjų. Europoje cenzas, suteikiantis akcininkui teisę balsuoti visuotiniame bendrovės susirinkime, nuo penkių šimtų svarų, akcijos pradinės kainos, buvo padidintas iki tūkstančio svarų. Be to, buvo nustatyta, kad pasinaudoti balsavimo teise, jei akcija nusipirkta, o ne paveldėta, galima tik praėjus vieneriems metams nuo jos įsigijimo vietoj anksčiau reikalauto šešių mėnesių termino. Anksčiau dvidešimt keturių direktorių valdyba būdavo renkama kasmet; dabar buvo nustatyta, kad ateityje kiekvienas direktorius bus renkamas ketveriems metams, tačiau šeši iš jų rotacijos tvarka kasmet turės išeiti iš valdybos ir negalės būti perrinkti renkant šešis naujus direktorius ateinantiems metams. Buvo tikimasi, kad dėl visų šių pakeitimų tiek akcininkų susirinkimas, tiek direktorių valdyba elgsis garbingiau ir solidžiau, nei paprastai elgdavosi ligi tol. Tačiau vargu ar įmanoma kokiais nors pertvarkymais padaryti tas institucijas tinkamas valdyti didžiulę imperiją ar net dalyvauti jos valdyme, nes didžioji tos bendrovės narių dalis niekada nebus labai suinteresuota, kad ta imperija klestėtų, todėl neskirs deramo dėmesio tam, kas tą klestėjimą skatintų. Neretai didelio arba net ir nedidelio turto savininkas nori nusipirkti tūkstančio svarų vertės In-

dijos bendrovės akciją vien dėl įtakos, kurią jis tikisi įgyti turėdamas teisę balsuoti akcininkų susirinkime. Nors ji nesuteikia jam galimybės dalyvauti grobstyme, bet suteikia galimybę dalyvauti skiriant Indijos grobstytojus; nors juos skiria direktorių valdyba, bet akcininkai, kurie ne tik renka tuos direktorius, bet kartais ir keičia jų sprendimus dėl tarnautojų paskyrimų Indijoje, daro jiems didesnę ar mažesnę įtaką. Jei toks akcininkas išlaiko savo įtaką kelerius metus ir šitaip pasirūpina keletu savo draugų, dažniausiai jam mažai rūpi dividendai ir net kapitalo, suteikiančio jam balsavimo teisę, vertė. Didžiulės imperijos, kurios valdyme jo akcija jam suteikia teisę dalyvauti, klestėjimas jam išvis retai rūpi. Jokie kiti valdovai niekada nebuvo ir natūraliai negalėjo būti tokie absoliučiai abejingi savo valdinių laimei ar vargams, savo valdų gerovės kilimui ar jų niokojimui, savo administracijos šlovei ar negarbei, kokie dėl neįveikiamų moralinių priežasčių yra ir neišvengiamai turi būti didžioji dalis tokios prekybos bendrovės akcininkų. Šį abejingumą veikiausiai dar labiau padidino, o ne sumažino kai kurios iš naujųjų taisyklių, įvestų po minėtojo parlamento tyrimo. Pavyzdžiui, Bendruomenių rūmų sprendimu buvo nustatyta, kad kai vyriausybės bendrovei paskolinti vienas milijonas keturi šimtai tūkstančių svarų bus grąžinti, o jos skoliniai įsipareigojimai sumažės iki vieno milijono penkių šimtų tūkstančių svarų, bet ne anksčiau, ji galės skirti aštuonių procentų dividendus nuo kapitalo; o kas liks Anglijoje nuo jos pajamų ir grynojo pelno, turės būti dalijama į keturias dalis: trys dalys turės būti sumokamos į iždą naudoti bendriems valstybėms reikalams, o ketvirtoji dalis padėta į fondą, skirtą toliau mažinti bendrovės skoliniams įsipareigojimams arba padengti kitoms nenumatytoms išlaidoms, kurių bendrovėje gali susidaryti. Bei jei bendrovė dirbo prastai

ir tvarkėsi prastai, kai visos grynosios pajamos ir pelnas priklausė jai ir buvo jos žinioje, tai ji tikrai negalėjo tvarkytis geriau, kai trys ketvirtadaliai tų pajamų atiteko kitiems žmonėms, o vienas ketvirtadalis, nors ir paliktas naudoti bendrovės reikalams, buvo kitų žmonių kontroliuojamas ir prižiūrimas.

Bendrovei būtų labiau patikę, jei jos pačios tarnautojai ir pavaldiniai turėtų malonumą iššvaistyti arba pasisavinti viską, kas liktų sumokėjus sutartus aštuonis procentus dividendų, nei kad tai atitektų žmonėms, su kuriais tie sprendimai juos tikrai anksčiau ar vėliau sukiršins. Tų tarnautojų ir pavaldinių interesai gali taip vyrauti akcininkų susirinkime, kad kartais gali net nuteikti juos palaikyti grobstytojus, šiurkščiai pažeidusius paties susirinkimo valią. Daugumai akcininkų palaikyti net savo pačių susirinkimo valią kartais gali būti ne taip svarbu, kaip palaikyti tuos, kurie tos valios nepaiso.

Taigi 1773 metų potvarkiai nepadarė galo netikusiam bendrovės valdymui Indijoje. Nors, trumpai pagerinusi veiklą, ji vienu metu Kalkutos ižde sukaupė daugiau kaip tris milijonus svarų sterlingų, nors vėliau ji išplėtė savo viešpatavimą ir grobstymus įsitvirtinusi kai kuriuose turtingiausiuose ir derlingiausiuose Indijos kraštuose, viskas buvo iššvaistyta ir suniokota. Bendrovė buvo užklupta visiškai nepasiruošusi sustabdyti Haidaro Ali įsibrovimą ar pasipriešinti jam. Šiuo metu (1784 m.) dėl visos tos netvarkos ji patiria didžiulių sunkumų, didesnių nei kada nors anksčiau; siekdama išvengti garantuoto bankroto, ji dar kartą nusižemino ir paprašė vyriausybės pagalbos. Įvairios partijos parlamente siūlė įvairius planus, kaip pagerinti jos reikalus. Visi tie planai, atrodo, rėmėsi prielaida, kas ir taip visada buvo visiškai akivaizdu, kad bendrovė visiškai nepajėgia tvarkytis savo teritorinėse valdose. Net ji pati, kaip atrodo, įsitikino nesugebanti

šito daryti ir todėl norėtų perduoti jų valdymą vyriausybei.

Teisė valdyti fortus ir įgulas tolimose ir necivilizuotose šalyse neišvengiamai yra susijusi su teise sudaryti jose taiką ir skelbti karą. Akcinės bendrovės, turėjusios tą pirmąją teisę, nuolat naudodavosi ir antrąja, ir dažnai ta teisė joms būdavo suteikiama. Iš nesenos patirties pernelyg gerai žinoma, kaip neteisingai, kaip įnoringai, kaip žiauriai jos paprastai naudojosi ta teise.

Kai kokia nors pirklių bendrija savo rizika ir lėšomis imasi pradėti naują prekybą su kokia nors tolima ir necivilizuota tauta, gali būti tikslinga sujungti ją į akcinę bendrovę ir suteikti jai, jei viskas gerai klojasi, prekybos monopoliją tam tikram metų skaičiui. Tai lengviausias ir natūraliausias būdas, kuriuo valstybė gali atlyginti tiems žmonėms už jų ryžtą imtis pavojingo ir brangiai kainuojančio sumanymo, iš kurio visuomenė vėliau turės naudos. Tokia laikina monopolija gali būti pateisinta remiantis tais pačiais principais, kuriais vadovaujantis naujos mašinos monopolija suteikiama jos išradėjui arba naujos knygos – autoriui. Tačiau pasibaigus terminui monopolija neabejotinai turi būti panaikinta; fortus ir įgulas, jei jie buvo reikalingi, turi perimti vyriausybė ir sumokėti bendrovei jų vertę, o prekyba turi tapti atvira visiems valstybės valdiniams. Jei monopolija amžina, visi kiti valstybės valdiniai yra absurdiškai apmokestinami dviem skirtingais būdais: pirma, jie turi brangiai mokėti už prekes, kurias esant laisvai prekybai galėtų pirkti daug pigiau, ir, antra, yra visiškai pašalinti iš tokios veiklos, kuria verstis daugeliui jų būtų patogu ir pelninga. Be to, jie taip apmokestinami dėl paties beprasmiškiausio tikslo – tik tam, kad bendrovė palaikytų savo pačios tarnautojų aplaidumą, švaistymą ir piktnaudžiavimus, dėl kurių bendrovės dividendai retai būna didesni už įprastinę

pelno normą visiškai laisvose prekybos šakose, o labai dažnai – net gerokai už tą normą mažesni. Kita vertus, be monopolijos akcinė bendrovė, kaip byloja patirtis, negali ilgai atsilaikyti jokioje užsienio prekybos šakoje. Pirkti vienoje rinkoje ir pelningai parduoti kitoje, kai abiejose yra daug konkurentų; sekti ne tik atsitiktinius paklausos svyravimus, bet ir daug didesnius ir dažnesnius konkurencijos pokyčius arba pasiūlos, kurią tai paklausai patenkinti pateikia kiti žmonės, kitimus ir sumaniai ir apdairiai kiekvienos prekių rūšies kiekiu ir kokybe prisitaikyti prie visų tų aplinkybių – tai savotiška kova, kurios veiksmai nuolat kinta ir kurioje vargu ar lydės sėkmė, jei nebus parodytas neslopstantis budrumas ir dėmesingumas, kurio neįmanoma tikėtis iš akcinės bendrovės direktorių. Rytų Indijos bendrovė, atlyginus jos lėšas ir pasibaigus jos išimtinei privilegijai, turi parlamento aktu suteiktą teisę tęsti veiklą kaip akcinė bendrovė ir prekiauti kaip juridinis asmuo su Rytų Indija lygiomis su kitais Britanijos valdiniais. Tačiau tokioje situacijoje kur kas didesnis privačių laimės ieškotojų budrumas ir dėmesingumas tikriausiai greitai išstums ją iš šios prekybos.

Garsus prancūzų autorius, puikiai politinę ekonomiją išmanantis abatas Morellet pateikia sąrašą penkiasdešimt penkių užsienio prekybos bendrovių, įsteigtų įvairiose Europos vietose nuo 1600 metų, kurios, jo teigimu, visos žlugo dėl prasto vadovavimo, nors ir turėjo išimtines privilegijas. Dėl dviejų ar trijų jis suklydo, jos nebuvo akcinės bendrovės ir nežlugo, bet buvo keletas akcinių bendrovių, kurios žlugo, tačiau nepateko į jo sąrašą.

Vienintelės verslo šakos, kuriomis, kaip atrodo, akcinės bendrovės gali sėkmingai verstis neturėdamos išimtinių privilegijų, yra tos, kuriose visoms operacijoms gali būti taikoma vadinamoji rutina, tai yra galimas visiškas veiksmų vienodumas, beveik ar visai

be jokių variacijų. Toks visų pirma yra bankininkystės verslas; antra, draudimo nuo gaisrų, nelaimių jūrose ir užgrobimo karo metu verslas; trečia, laivybos kanalų kasimo ir priežiūros verslas ir, ketvirta, panašus vandens tiekimo dideliam miestui verslas.

Nors bankininkystės verslo principai gali atrodyti šiek tiek painoki, ši veikla turi griežtas taisykles. Kokiu nors atveju pažeisti tas taisykles viliantis gerai pasipelnyti visada yra nepaprastai pavojinga ir dažnai baigiasi katastrofa tai banko bendrovei, kuri tam ryžtasi. Tačiau akcinių bendrovių struktūra paprastai verčia kur kas griežčiau laikytis taisyklių nei privati partnerystė. Todėl tokios bendrovės bankininkystės verslui labai tinkamos. Dėl to didžiausios bankų bendrovės Europoje yra akcinės bendrovės, ir daugelis jų labai sėkmingai tvarko savo verslą neturėdamos jokių išimtinių privilegijų. Anglijos bankas neturi jokios kitos išimtinės privilegijos, išskyrus tą, kad jokia kita banko bendrovė Anglijoje negali turėti daugiau kaip šešių narių. Du Edinburgo bankai yra akcinės bendrovės, ir abu neturi jokių išimtinių privilegijų.

Nors gaisro, nelaimės jūroje ar užgrobimo rizikos vertės, matyt, negalima tiksliai apskaičiuoti, tačiau galimas apytikris jos įvertinimas, kuriam apskaičiuoti yra gana griežtos taisyklės ir metodai. Todėl draudimo verslu akcinė bendrovė gali sėkmingai verstis be jokių išimtinių privilegijų. Tokių privilegijų neturi nei Londono draudimo bendrovė, nei Karališkoji biržos draudimo bendrovė.

Kai laivybos kanalas jau iškastas, jį prižiūrėti yra visai paprasta ir lengva, yra griežtos priežiūros taisyklės ir metodai. Net pati jo sandara tokia, kad sutartis su rangovais gali būti sudaroma tiek pagal kanalo ilgį, tiek pagal šliuzų kiekį. Tas pats pasakytina ir apie kanalą, ir apie akveduką, ir apie didelį vamzdį, kuriuo tiekiamas vanduo dideliam miestui. Todėl tokį verslą

akcinės bendrovės gali sėkmingai vykdyti, o dažnai ir vykdo be jokių išimtinių privilegijų.

Tačiau nebūtų išmintinga steigti akcinę bendrovę vienai ar kitai veiklai tik dėl to, kad ji sugebėtų sėkmingai ją vykdyti, arba padaryti išimtį kuriai nors verslo žmonių grupei ir netaikyti jiems kai kurių bendrųjų įstatymų, galiojančių visiems jų kaimynams, tik todėl, kad padarius tokią išimtį jie galėtų klestėti. Kad akcinė bendrovė būtų įsteigta visiškai pagrįstai, be galimybės taikyti griežtas taisykles ir metodus, būtinos dar dvi kitos aplinkybės. Pirma, turi būti visiškai akivaizdu, kad tas verslas teikia didesnę ir bendresnę naudą nei dauguma kitų verslų ir, antra, kad jam reikia didesnio kapitalo, nei nesunkiai galėtų surinkti privati partnerystė. Jei pakanka vidutinio dydžio kapitalo, didelis verslo naudingumas nebus pakankamas pagrindas steigti akcinę bendrovę, nes šiuo atveju tą paklausą, kurią tenkintų ji, lengvai patenkins atskiri įmonininkai. Anksčiau minėtose keturiose verslo rūšyse yra abi šios aplinkybės.

Antrojoje šio tyrimo knygoje buvo išsamiai paaiškintas didelis ir visuotinis bankininkystės verslo naudingumas, kai šis verslas apdairiai tvarkomas. Tačiau valstybės bankas, kuris turi teikti kreditus valstybei ir ypatingais atvejais paskolinti vyriausybei visą mokesčiais surenkamą sumą, sudarančią, ko gero, keletą milijonų, kai tie mokesčiai bus surinkti tik po metų ar dvejų, reikalauja didesnio kapitalo, nei lengvai galėtų surinkti privati partnerystė.

Draudimo verslas užtikrina atskirų žmonių turto saugumą ir padalija daugybei žmonių tuos nuostolius, kurie sužlugdytų atskirą asmenį, o visai visuomenei yra nesunkiai pakeliami. Tačiau norint užtikrinti tokį saugumą būtina, kad draudikai turėtų labai didelį kapitalą. Pasakojama, kad prieš įsteigiant Londone dvi draudimo akcines bendroves generaliniam prokurorui

buvo pateiktas šimto penkiasdešimties privačių draudikų, žlugusių per kelerius metus, sąrašas.

Visiškai akivaizdu, kad laivybos kanalai ir įrenginiai, kuriais tiekiamas vanduo dideliam miestui, yra labai ir visuotinai naudingi, tačiau jie dažnai reikalauja didesnių išlaidų, nei savo lėšomis gali padengti privatūs asmenys.

Išskyrus minėtąsias keturias verslo rūšis, neįstengiau prisiminti daugiau tokių, kuriose būtų visos trys aplinkybės, sudarančios pagrindą steigti akcinę bendrovę. Anglijos vario bendrovė Londone, švino lydymo bendrovė, stiklo šlifavimo bendrovė anaiptol negali pasigirti kokiu nors dideliu ar specifiniu savo veiklos naudingumu; nereikia tokiai veiklai ir išlaidų, nepakeliamų daugeliui atskirų turtingesnių žmonių. Nesiimu spėlioti, ar tų bendrovių versle galioja tokios griežtos taisyklės ir metodai, kad jis būtų tinkamas akcinėms bendrovėms, arba ar jos turi pagrindą didžiuotis savo nepaprastais pelnais. Jau seniai bankrutavo kasyklų bendrovė. Britanijos lininių audinių bendrovės Edinburge akcijos šiuo metu parduodamos daug pigiau už jų nominalią vertę, nors jau ne taip pigiai, kaip prieš kelerius metus. Tos akcinės bendrovės, kurios įsteigiamos visuomenei reikšmingais tikslais, siekiant skatinti kokią nors atskirą gamybos rūšį, ne tik prastai tvarko savo reikalus ir sumažina bendrą visuomenės kapitalą, bet ir kitais atžvilgiais dažniausiai padaro daugiau žalos nei duoda naudos. Nors ketinimai būtų patys doriausi, neišvengiamas jų direktorių palankumas tam tikroms gamybos šakoms, kurias įmonininkai apgaulingai jiems įperša, iš tikrųjų pablogina kitų sąlygas ir neišvengiamai daugiau ar mažiau iškraipo tą natūralią proporciją, kuri antraip nusistovėtų tarp protingai tvarkomos pramonės šakos ir pelno ir kuri visai šalies pramonei yra didžiausia ir veiksmingiausia paskata.

II skirsnis

Apie išlaidas jaunimo mokymo institucijoms

Tokiu pat būdu ir jaunimo mokymo institucijos gali apsirūpinti pajamomis, pakankamomis padengti jų išlaidoms. Mokinio mokytojui mokamas užmokestis ar honoraras, be abejo, yra tokios rūšies pajamos.

Net kai tokios natūralios pajamos nesudaro viso mokytojo atlyginimo, vis tiek nebūtina, kad jis būtų mokamas iš bendrųjų visuomenės pajamų, kurias rinkti ir naudoti daugumoje šalių patikėta vykdomajai valdžiai. Didžiojoje Europos dalyje mokyklų ir kolegijų išlaikymas arba visiškai išsiverčia be tų bendrųjų pajamų, arba reikalauja jų labai mažai. Šios įstaigos visur išlaikomos daugiausia iš kokių nors vietinių ar provincijos pajamų, iš kokių nors žemės valdų rentos arba iš palūkanų, kurias duoda tam tikra pinigų suma, skirta būtent šiam tikslui kartais paties valdovo, kartais kokio nors privataus aukotojo ir pavesta valdyti patikėtiniams.

Ar tos visuomenės skiriamos lėšos apskritai prisidėjo prie jomis remiamų institucijų tikslų siekimo? Ar jos prisidėjo prie mokytojų uolumo skatinimo ir jų sugebėjimų tobulinimo? Ar jos nukreipė mokymą į tiek atskiram žmogui, tiek visuomenei naudingesnius dalykus nei tie, į kuriuos jis būtų orientavęsis savaime? Neturėtų būti sunku bent jau apytikriai atsakyti į kiekvieną iš šių klausimu.

Kiekvienoje profesijoje daugumos tų, kurie ja verčiasi, pastangos visada yra proporcingos būtinumui stengtis. Didžiausią būtinumą stengtis jaučia tie, kuriems uždarbis iš savo profesijos yra vienintelis praturtėjimo ar net kasdienių pajamų ir pragyvenimo šaltinis. Norėdami susikrauti turtą ar bent užsitikrinti pragyvenimą, jie privalo per metus padaryti tam tikrą kiekį nustatytos

vertės darbo, ir kur konkurencija laisva, konkurentų, kurie visi stengiasi išstumti vienas kitą iš darbo vietos, varžymasis kiekvieną priverčia stengtis atlikti savo darbą deramai tiksliai. Tam tikrose profesijose sėkmės atveju pasiekiami dideli tikslai, be abejo, kartais gali pagyvinti kai kurių stiprios dvasios ir ambicingų žmonių pastangas. Tačiau dideli tikslai akivaizdžiai nėra būtini tam, kad būtų dedamos didžiausios pastangos. Konkuravimas ir varžymasis pranašumą, netgi menkose profesijose, padaro siektinu tikslu ir dažnai lemia didžiausias pastangas. Ir priešingai, vien dideli tikslai, jei nėra būtinumo stengtis, retai kada paskatina dėti didesnes pastangas. Anglijoje sėkmė teisininko profesijoje įgalina pasiekti labai didelius ir ambicingus tikslus, ir vis dėlto kiek nedaug žmonių, kilusių iš turtingų šeimų, šioje šalyje pasižymėjo šioje profesijoje!

Mokykloms ir kolegijoms skiriamos lėšos neišvengiamai daugiau ar mažiau sumažino būtinumą mokytojams stengtis. Jų pragyvenimas, kadangi jį jiems teikia algos, akivaizdžiai yra susietas su nuo jų profesinės sėkmės ir reputacijos visiškai nepriklausomu šaltiniu.

Kai kuriuose universitetuose alga sudaro tik dalį ir neretai – tik mažą dalį dėstytojo pajamų, kurių didžioji dalis susideda iš studentų jam mokamo honoraro ir užmokesčio. Šiuo atveju būtinumas stengtis, nors visada daugiau ar mažiau sumažėjęs, nėra visiškai pašalintas. Dėstytojui tebėra svarbi jo profesinė reputacija, ir jis dar šiek tiek priklauso nuo tų, kurie lankė jo paskaitas, simpatijų, dėkingumo ir palankių atsiliepimų; tokio palankumo jis gali sulaukti tik tada, jei pelnys jį savo gabumais ir darbštumu, parodytais atliekant savo pareigas.

Kituose universitetuose dėstytojui neleidžiama imti jokio honoraro ar užmokesčio iš savo studentų, ir jo alga sudaro visas iš savo pareigų gaunamas pajamas.

Šiuo atveju jo interesai tokie priešingi jo pareigoms, kokie tik gali būti. Kiekvienas žmogus yra linkęs gyventi taip lengvai, kaip tik įmanoma; ir jei nepriklausomai nuo to, ar jis labai sunkiai dirba, ar ne, jo atlyginimas yra toks pat, jo interesai, bent jau kaip jie paprastai suprantami, skatins jį arba visiškai apleisti tą darbą, arba, jei jis pavaldus kokiai nors vadovybei, kuri jam neleis šitaip elgtis, dirbti jį taip nerūpestingai ir aplaidžiai, kaip tik ta vadovybė jam leis. Jei žmogus iš prigimties veiklus ir darbštus, jis bus suinteresuotas panaudoti tą veiklumą taip, kad gautų iš to kokios nors naudos, užuot atlikęs savo pareigas, neduodančias jokios naudos.

Jei valdžia, kuriai tas asmuo pavaldus, yra korporacija, kolegija ar universitetas, kurios narys jis pats yra ir kurios narių dauguma, kaip ir jis, yra dėstytojai arba turintys jais tapti, tikėtina, kad jie visi veiks išvien, visi labai vieni kitiems nuolaidžiaus ir kiekvienas sutiks su tuo, kad kaimynas gali ir apleisti savo pareigas, jei tik jam pačiam bus leidžiama apleisti savąsias. Oksfordo universitete jau nemažai metų dauguma valdiškų profesorių išvis nustojo net apsimetinėti, kad dėsto.

Jei valdžia, kuriai asmuo pavaldus, yra ne korporacija, kurios narys jis yra, bet kokie nors pašaliniai asmenys, pavyzdžiui, diecezijos vyskupas, provincijos valdytojas arba galbūt kuris nors valstybės ministras, tai šiuo atveju mažai tikėtina, kad jam bus leidžiama visiškai apleisti savo pareigas. Tačiau viskas, ką tokie viršininkai gali jį priversti daryti, – tai skirti savo studentams tam tikrą valandų kiekį, tai yra skaityti tam tikrą paskaitų skaičių per savaitę ar per metus. Kokios bus tos paskaitos, vis tiek priklausys nuo dėstytojo uolumo, o tas uolumas tikriausiai bus proporcingas jo motyvacijai stengtis. Be to, tokia pašalinė valdžia būna vykdoma nemokšiškai ir užgaidžiai. Paprastai ji yra subjektyvi ir savavališka, o ją įgyvendinantys

asmenys, kurie patys nesilanko dėstytojo paskaitose ir galbūt neišmano jo dėstomų mokslų, retai sugeba priimti teisingus sprendimus. Be to, dėl savo pareigų jie elgiasi įžūliai, dažnai visai nesirūpina, kaip jas atlieka, ir yra labai linkę peikti dėstytojus ar savavališkai nušalinti juos nuo pareigų be jokios pagrįstos priežasties. Asmuo, pavaldus tokiai valdžiai, neišvengiamai yra pažeminamas ir, užuot buvęs vienas iš labiausiai gerbiamų visuomenės narių, tampa vienu iš menkausių ir labiausiai niekinamų. Tik labai įtakinga globa gali jį apsaugoti nuo blogo elgesio, kurio jis bet kada gali sulaukti, o tokią globą jis gali pelnyti ne savo profesiniais sugebėjimais ar darbštumu, bet įsiteikdamas savo vadovybei ir visada būdamas pasiruošęs paaukoti korporacijos, kurios narys jis yra, teises, interesus ir garbę. Visi, kurie ilgesnį laiką turėjo reikalų su kurio nors Prancūzijos universiteto administracija, turėjo galimybę pastebėti tokios savavališkos ir pašalinės valdžios natūraliai sukeliamas pasekmes.

Viskas, kas tam tikrą studentų skaičių verčia lankyti kurią nors kolegiją ar universitetą neatsižvelgiant į dėstytojų nuopelnus ar reputaciją, daugiau ar mažiau sumažina tų nuopelnų ar reputacijos būtinumą.

Turinčiųjų menų, teisės, gamtos mokslų ir teologijos mokslinį laipsnį, kai jį galima įgyti tiesiog išbuvus reikiamą metų skaičių kai kuriuose universitetuose, privilegijos neišvengiamai verčia tam tikrą studentų skaičių rinktis tuos universitetus nepriklausomai nuo juose dirbančių dėstytojų nuopelnų ar reputacijos. Absolventų privilegijos yra mokinystės nuostatų rūšis, kuri tiek pat prisidėjo prie mokymo gerinimo, kiek kiti mokinystės nuostatai prisidėjo prie amatų ir manufaktūrų tobulinimo.

Dosnūs įvairių stipendijų fondai būtinai privilioja tam tikrą studentų skaičių į tam tikras kolegijas visiškai nepriklausomai nuo tų kolegijų nuopelnų. Jei

studentams, gaunantiems tas labdaros fondų stipendijas, būtų leidžiama laisvai rinktis labiausiai patinkančią kolegiją, ši laisvė tikriausiai pakurstytų šiokį tokį lenktyniavimą tarp atskirų kolegijų. Ir priešingai – reglamentavimas, draudžiantis netgi nepriklausomiems kiekvienos kolegijos nariams palikti ją ir pereiti į kitą, pirma neatsiklausus ir negavus ketinamos palikti kolegijos leidimo, tą lenktyniavimą labai slopintų.

Jei kiekvienoje kolegijoje dėstytojas ar mokytojas, turintis dėstyti studentui visus menus ir mokslus, būtų ne savanoriškai studento pasirenkamas, bet skiriamas kolegijos vadovo ir jei dėstytojo aplaidumo, nesugebėjimo ar netinkamo elgesio atveju studentui nebūtų leidžiama jo pakeisti iš anksto neatsiklausus ir negavus leidimo, toks reglamentavimas ne tik labai slopintų bet kokį lenktyniavimą tarp atskirų tos pačios kolegijos dėstytojų, bet ir labai smarkiai sumažintų būtinumą jiems būti darbštiems ir dėmesingiems savo studentams. Tokie dėstytojai, nors ir gaunantys labai gerą užmokestį iš savo studentų, gali būti taip pat linkę juos apleisti, kaip ir negaunantieji jokio užmokesčio iš savo studentų, arba negaunantieji jokio kito atlyginimo, tik algą.

Jei dėstytojas pasitaiko išmintingas, jam turėtų būti nemalonu suvokti, kad dėstydamas jis studentams kalba ar skaito nesąmones arba beveik nesąmones. Jam taip pat turėtų būti nesmagu pastebėti, kad dauguma studentų praleidinėja jo paskaitas arba galbūt sėdi jose neslėpdami savo abejingumo, paniekos ir pašaipos. Todėl jei dėstytojas privalo skaityti tam tikrą paskaitų skaičių, jau vien šie motyvai, be kitų interesų, galėtų nuteikti jį šiek tiek pasistengti, kad tos paskaitos būtų pakenčiamo lygio. Tačiau galima rasti įvairių būdų, kaip sėkmingai išvengti to būtinumo būti darbščiam. Dėstytojas, užuot pats aiškinęs savo studentams mokslą, kurį ketina jiems dėstyti, gali paskaityti kokią nors jam skirtą knygą; o jei ta knyga parašyta užsienio ar

mirusia kalba, ją studentams balsu versdamas arba – tai sukels jam dar mažiau rūpesčių – duodamas ją versti patiems studentams ir kartkartėmis įterpdamas kokią pastabą apie ją galės pats sau įsiteigti, kad skaito paskaitą. Menkiausios žinios ir uolumas įgalins jį tai daryti neapsijuokiant ir neužsitraukiant paniekos ir nepasakant ko nors kvailo, absurdiško ar juokingo. Kartu ir kolegijos tvarka įgalins jį versti studentus kuo reguliariau lankyti šias fiktyvias paskaitas ir jų metu elgtis kuo padoriau ir pagarbiau.

Apskritai drausmė kolegijose ir universitetuose sumanyta ne studentų labui, bet atsižvelgiant į dėstytojų interesus arba, tiksliau sakant, jų patogumui. Jos tikslas visais atvejais – palaikyti dėstytojo autoritetą ir, nesvarbu, ar jis apleido savo pareigas, ar vykdo jas, priversti studentus bet kokiu atveju elgtis su juo taip, tarsi jis atliktų jas kuo uoliausiai ir gabiausiai. Atrodo, jog ta drausmė remiasi idėja, kad vienoje pusėje – tobula išmintis ir dorybės, kitoje – didžiausias silpnumas ir kvailumas. Tačiau kai dėstytojai iš tikrųjų atlieka savo pareigas, mano manymu, nebūna tokių atvejų, kad dauguma studentų apleistų savąsias. Nereikia jokios drausmės priversti lankyti išties to vertas paskaitas, nes gerai žinoma, kur tokios paskaitos yra skaitomos. Be abejo, tam tikros prievartos ir suvaržymų gali prireikti norint priversti vaikus ar labai mažus berniukus mokytis tų dalykų, kuriuos, kaip manoma, būtina išmokti ankstyvuoju gyvenimo laikotarpiu; bet sulaukusiems dvylikos trylikos metų, jei tik mokytojas atlieka savo pareigas, prievarta ir suvaržymai vargu ar bereikalingi, kad jie tęstų mokslus. Dauguma jaunuolių yra tokie kilnūs, kad anaiptol neketina nepaisyti ar niekinti savo mokytojo pamokymų, jei tik šis iš tiesų stengiasi būti jiems naudingas, ir paprastai yra linkę atleisti jam daugelį jo darbe pasitaikančių trūkumų, o kartais net nuslėpti nuo pašalinių šiurkštaus aplaidumo atvejus.

Reikia pažymėti, kad tų dalykų, kurių mokoma ne viešosiose įstaigose, paprastai išmokoma geriausiai. Jaunuolis, lankantis fechtavimo ar šokių mokyklą, tiesa, ne visada išmoks labai gerai fechtuotis ar šokti, bet itin reta, kad jis išvis neišmoktų fechtuotis ar šokti. Geri jojimo mokyklos rezultatai ne visuomet tokie akivaizdūs. Jojimo mokyklos išlaidos tokios didelės, kad daugumoje vietų tai yra viešoji įstaiga. Trijų svarbiausių bendrojo raštingumo dalykų, skaityti, rašyti ir skaičiuoti, vis dar dažniau išmokstama privačiose, o ne viešosiose mokyklose, ir itin reta, kad kas nors nesugebėtų šito išmokti taip, kaip būtina mokėti.

Anglijoje viešosios mokyklos yra daug mažiau sugadintos nei universitetai. Mokyklose jaunuoliai mokomi, ar bent jau gali būti mokomi, graikų ir lotynų kalbų, tai yra visko, ko mokytojai dedasi mokantys ar ko, kaip tikimasi, jie turėtų mokyti. Universitetuose jaunimas nei mokomas, nei visuomet gali rasti tinkamas galimybes mokytis dalykų, kurių mokyti yra tų institucijų pareiga. Mokyklos mokytojo atlyginimas dažniausiai daugiausia, o kai kuriais atvejais beveik visiškai priklauso nuo užmokesčio ar honoraro, gaunamų iš mokinių. Mokyklos neturi išimtinių privilegijų. Asmeniui, norinčiam gauti mokslo baigimo diplomą, nereikia pateikti pažymėjimo, kad jis tam tikrą metų skaičių mokėsi viešojoje mokykloje. Jei per egzaminą jis parodo išmanantis visa tai, ko joje mokoma, jo neklausiama, kur jis šitai išmoko.

Tikriausiai galima sakyti, kad įprastinės disciplinos universitetuose nėra dėstomos labai gerai. Bet jei ne šios institucijos, jų paprastai išvis nebūtų mokoma ir tiek atskiri asmenys, tiek visuomenė smarkiai nukentėtų dėl tų svarbių išsilavinimo spragų.

Dauguma dabartinių Europos universitetų iš pradžių buvo bažnytinės institucijos, įkurtos dvasininkams lavinti. Jie buvo įsteigti popiežiaus valdžios ir buvo

taip stipriai jo tiesiogiai globojami, kad visi jų nariai, tiek dėstytojai, tiek studentai, turėjo vadinamąją dvasininkijos privilegiją, tai yra buvo nepavaldūs tos šalies, kurioje buvo jų universitetas, civilinei jurisdikcijai, juos galėjo teisti tik Bažnyčios tribunolai. Daugumoje tų universitetų buvo dėstoma tai, kas atitiko jų įsteigimo tikslą, – teologija arba dalykai, reikalingi teologijos studijoms.

Įteisinus krikščionybę, iškraipyta lotynų kalba tapo visos vakarinės Europos dalies bendra kalba. Taigi ta iškraipyta lotynų kalba, tai yra bendra tų šalių kalba, vyko pamaldos bažnyčiose, į ją buvo išversta bažnyčiose skaitoma Biblija. Po barbarų genčių, sugriovusių Romos imperiją, įsiveržimo lotynų kalba pamažu pasitraukė iš visų Europos dalių. Tačiau žmonių pagarbumas savaime išlaiko nusistovėjusias religijos formas ir apeigas net kai nebelieka tų aplinkybių, kuriomis visa tai buvo įdiegta ir prasminga. Taigi, nors lotynų kalbos dauguma žmonių niekur jau nebesuprato, visos pamaldos bažnyčiose tebevyko šia kalba. Šitaip Europoje, kaip ir senovės Egipte, įsigalėjo dvi skirtingos kalbos: dvasininkų kalba ir liaudies kalba, šventa ir pasaulietinė kalba, mokytų ir nemokytų žmonių kalba. Tačiau reikėjo, kad dvasininkai bent šiek tiek suprastų tą šventą mokytų žmonių kalbą, kuria turėjo aukoti Mišias, dėl to lotynų kalbos mokymasis nuo pat pradžių tapo esmine universitetinio lavinimo dalimi.

Su graikų ar hebrajų kalbomis taip neatsitiko. Neklaidingi Bažnyčios dekretai paskelbė, kad lotyniškasis Biblijos vertimas, paprastai vadinamas lotyniškąja Vulgata, taip pat buvo padiktuotas dieviškojo įkvėpimo, todėl yra toks pat autoritetingas, kaip ir graikiškasis ir hebrajiškasis originalai. Kadangi dvasininkams nebuvo būtina mokėti šias kalbas, jų mokymasis ilgą laiką nebuvo būtina bendro universitetinio lavinimo dalis. Kai kuriuose Ispanijos universitetuose, kaip mane patikino,

iki pat šių dienų nemokoma graikų kalbos. Pirmieji reformatoriai pastebėjo, kad graikiškasis Naujojo Testamento tekstas ir netgi hebrajiškasis Senojo Testamento tekstas palankesni jų pažiūroms nei Vulgatos vertimas, kuris, kaip galima įsivaizduoti, pamažu buvo pritaikytas palaikyti Katalikų bažnyčios doktrinoms. Todėl jie ėmėsi parodyti daugybę to vertimo klaidų, ir Romos katalikų dvasininkijai pasidarė būtina jį apginti arba paaiškinti. Bet to nebuvo galima gerai padaryti visai neišmanant originalų kalbų, todėl jų mokymas pamažu buvo įdiegtas daugumoje universitetų, tiek tų, kurie pritarė reformacijos doktrinoms, tiek tų, kurie jas atmetė. Graikų kalba siejosi su visomis to klasikinio išsimokslinimo, kuris, nors iš pradžių daugiausia plėtotas tik katalikų ir italų, tapo madingas maždaug tuo metu, kai pradėjo plisti reformacijos doktrinos, sritimis. Todėl daugumoje universitetų šios kalbos buvo mokoma pirma filosofijos studijų, kai tik studentas kiek pramokdavo lotynų kalbos. Hebrajų kalba sąsajų su klasikiniu išsimokslinimu neturi ir, išskyrus Šventąjį Raštą, šia kalba nėra parašyta nė vienos didesnės pagarbos vertos knygos, todėl jos mokymas paprastai prasidėdavo studentui baigus filosofijos ir pradėjus teologijos studijas.

Iš pradžių universitetuose buvo mokoma graikų ir lotynų kalbų pradmenų, ir kai kuriuose universitetuose taip yra iki šiol. Kituose tikimasi, kad studentas jau turi bent pradinių vienos ar abiejų šių kalbų žinių, ir tų kalbų studijos visur sudaro labai svarbią universitetinio lavinimo dalį.

Senovės graikų filosofija buvo skirstoma į tris stambias šakas: fiziką, arba gamtos filosofiją, etiką, arba moralės filosofiją, ir logiką. Atrodo, kad toks bendras suskirstymas tobulai atitinka dalykų prigimtį.

Didingi gamtos reiškiniai, dangaus kūnų sukimasis, užtemimai, kometos, perkūnija, žaibavimas ir kiti ypa-

tingi atmosferos reiškiniai, augalų ir gyvūnų gimimas, gyvavimas, augimas ir sunykimas – visa tai žmonėms kelia nuostabą, todėl savaime žadina smalsumą ir troškimą išsiaiškinti visų tų reiškinių priežastis. Iš pradžių prietaringumas bandė patenkinti tą smalsumą visus šiuos nuostabius reiškinius siedamas su tiesioginiu dievų veikimu. Vėliau filosofija stengėsi paaiškinti tuos reiškinius įprastesnėmis ar bent jau žmonijai geriau žinomomis priežastimis nei dievų veikimas. Kadangi šie didingi reiškiniai yra pirmieji žmonių smalsumo objektai, tai natūralu, kad mokslas, siekiantis juos paaiškinti, buvo pirmoji plėtojama filosofijos šaka. Todėl pirmieji filosofai, apie kuriuos išliko istorinių žinių, buvo gamtos filosofai.

Visais amžiais ir visose pasaulio šalyse žmonės domėjosi vienas kito charakteriu, ketinimais ir veiksmais, ir bendru sutarimu buvo nustatyta ir patvirtinta daugybė gerbiamų žmonių elgesio taisyklių ir principų. Kai tik tapo populiaru rašyti, išmintingi žmonės arba tie, kurie įsivaizdavo tokie esą, žinoma, stengėsi padidinti tų įsigalėjusių ir gerbiamų elgesio taisyklių skaičių ir parodyti, kas, jų manymu, yra tinkamas ar netinkamas elgesys, kartais šiek tiek alegorine apologų forma, kaip, pavyzdžiui, Ezopo pasakėčios, o kartais paprastesne apoftegmų, arba išmintingų posakių, forma, kaip Saliamono patarlės, Teognido ir Fokilido eilės ir dalis Hesiodo darbų. Šitaip jie galėjo ilgai tęsti, paprasčiausiai daugindami tas išminties ir moralės taisykles, net nebandydami išdėstyti jų kokia nors labai aiškia ar metodiška tvarka, juolab susieti jas remdamiesi vienu ar keliais bendrais principais, iš kurių jos visos išplauktų, kaip pasekmės išplaukia iš savo natūralių priežasčių. Įvairių pastebėjimų, siejamų keleto bendrų principų, sistemingo išdėstymo žavesys pirmiausia išryškėjo primityviuose antikos laikų bandymuose sukurti gamtos filosofiją. Kažką panašaus vėliau buvo bandoma padaryti

etikoje. Kasdienio gyvenimo taisyklės buvo išdėstytos metodiška tvarka ir susietos tarpusavyje remiantis keliais bendrais principais, kaip anksčiau buvo stengiamasi sutvarkyti ir susieti gamtos reiškinius. Mokslas, siekiantis tirti ir aiškinti tuos siejančius principus, yra tai, kas teisingai vadinama moralės filosofija.

Įvairūs autoriai sukūrė skirtingas tiek gamtos, tiek moralės filosofijos sistemas. Tačiau argumentai, kuriais jie grindė šias skirtingas sistemas, toli gražu ne visada būdavo akivaizdūs įrodymai, dažniausiai tai būdavo geriausiu atveju menkai tikėtini spėliojimai, o kartais – paprasčiausi sofizmai, kurių pagrindą sudarė tik kasdienės kalbos netikslumai ir dviprasmybės. Visais amžiais spekuliatyvios sistemos buvo grindžiamos pernelyg paviršutiniškais argumentais, todėl jos negalėjo paveikti sveiko proto žmonių sprendimų net su menkiausiais piniginiais interesais susijusiais klausimais. Vulgari sofistika vargu ar kada nors darė bent kokią įtaką žmonijos nuomonėms, išskyrus filosofijos ir spekuliatyvius klausimus – šiose srityse jos įtaka dažnai būdavo didžiulė. Kiekvienos gamtos ir moralės filosofijos sistemos šalininkai, žinoma, stengėsi parodyti argumentų, kuriais buvo grindžiamos sistemos, priešingos jų pačių sistemai, silpnumą. Gvildendami tuos argumentus jie neišvengiamai imdavo svarstyti skirtumus tarp tikėtinų ir akivaizdžių, tarp klaidingų ir įtikinamų argumentų; iš pastebėjimų, kuriems davė dingstį toks nagrinėjimas, neišvengiamai radosi logika, arba bendruosius gero ir blogo samprotavimo principus tiriantis mokslas. Nors ji atsirado vėliau ir už fiziką, ir už etiką, jos paprastai buvo mokoma, žinoma, ne visose, bet daugumoje senovės filosofijos mokyklų, anksčiau už tuos abu mokslus. Matyt, buvo manoma, kad mokinys prieš pradėdamas samprotauti tokiais svarbiais klausimais turi gerai suvokti skirtumą tarp gero ir blogo samprotavimo.

Šis senovės filosofijos skirstymas į tris dalis daugelyje Europos universitetų buvo pakeistas jos skirstymu į penkias dalis.

Senovės filosofijoje viskas, ko buvo mokoma tiek apie žmogaus dvasios, tiek apie dievybės prigimtį, buvo fizikos sistemos dalis. Šios esybės, kad ir kas būtų buvę laikoma jų esme, buvo didingos visatos sistemos dalys, ir nepaprastai svarbius padarinius sukeliančios dalys. Visa, ką žmogaus protas sugebėjo apie jas išprotauti ar numanyti, sudarė du – be abejo, labai reikšmingus – mokslo, pretendavusio paaiškinti didingos visatos sistemos kilmę ir virsmus, skyrius. Tačiau Europos universitetuose, kur filosofija buvo dėstoma tik kaip patarnaujanti teologijai, buvo natūralu prie šių dviejų skyrių sustoti ilgiau nei prie kitų. Jie pamažu buvo išplėsti ir padalyti į gausybę smulkesnių skyrių, kol galiausiai dvasios, apie kurią galime žinoti tiek mažai, doktrina filosofijos sistemoje užėmė tiek pat vietos, kaip ir kūnų, apie kuriuos galime žinoti tiek daug, doktrina. Šiuos du objektus aiškinančios doktrinos buvo laikomos dviem atskirais mokslais. Tai, kas vadinama metafizika arba pneumatika, buvo priešpriešinama fizikai ir plėtojama ne tik kaip tauresnis, bet ir kaip konkrečios profesijos tikslams naudingesnis mokslas. Tikrasis eksperimentu ir stebėjimu grindžiamas mokslas, kuriame atidžiai tiriant galima padaryti tiek daug naudingų atradimų, buvo beveik visiškai apleistas. Nuodugniai buvo plėtojamas mokslas, kuriame, be kelių be galo paprastų ir beveik akivaizdžių tiesų, ir atidžiausiai tiriant negalima atrasti nieko, išskyrus neaiškumą ir netikrumą, ir kuris dėl to negali pateikti nieko kito, tik vingrybes ir sofizmus.

Kai šie du mokslai buvo šitaip supriešinti, jų lyginimas savaime davė pradžią trečiajam, vadinamajai ontologijai, arba mokslui, nagrinėjančiam savybes ir požymius, bendrus tų kitų dviejų mokslų objektams.

Bet vingrybės ir sofizmai, sudarę didžiąją įvairių mokyklų metafizikos ar pneumatikos dalį, sudarė visą raizgų ontologijos, taip pat kartais vadintos metafizika, mokslą.

Kur glūdi žmogaus, ne tik kaip individo, bet ir kaip šeimos, valstybės ir didžiosios žmonių visuomenės nario, laimė ir tobulumas – tai buvo senovės moralės filosofijos tyrimų objektas. Šioje filosofijoje žmogaus gyvenimo priedermės buvo traktuojamos kaip padedančios jam pasiekti laimę ir tobulumą gyvenime. Tačiau kai moralės, kaip ir gamtos, filosofija buvo pradėta dėstyti tik kaip patarnaujanti teologijai, žmogaus gyvenimo priedermės iš esmės imtos laikyti padedančiomis pasiekti būsimojo gyvenimo laimę. Senovės filosofijoje tobulos dorybės buvo vaizduojamos kaip būtinai suteikiančios jas išsiugdžiusiam žmogui tobulą laimę šiame gyvenime. Šiuolaikinėje filosofijoje jos dažnai vaizduojamos kaip paprastai ar veikiau kaip beveik niekada nesuderinamos su jokia laime šiame gyvenime, ir dangų galima užsitarnauti tik vienuolio atgaila ir kūno marinimu, asketizmu ir nusižeminimu, o ne laisvu, kilniu ir narsiu žmogaus elgesiu. Kazuistika ir asketiška moralė daugeliu atvejų sudarė didžiąją mokyklų moralės filosofijos dalį. Šitaip neabejotinai pati svarbiausia iš visų filosofijos šakų tapo labiausiai sugadinta.

Taigi toks buvo bendras filosofijos mokymo kursas daugumoje Europos universitetų. Logika buvo dėstoma pirmiausia, ontologija – antra, pneumatologija, apimanti žmogaus sielos ir dievybės prigimties doktriną, – trečia; ketvirtoje vietoje liko sumenkinta moralės filosofijos sistema, laikyta tiesiogiai susijusia su pneumatologijos doktrinomis, su žmogaus sielos nemirtingumu ir su būsimajame gyvenime laukiančiais dieviškojo teisingumo skiriamais atlygiais ir bausmėmis; kursas paprastai būdavo baigiamas trumpa ir paviršutiniška fizikos sistema.

Visi šie senovės filosofijos kurso pakeitimai Europos universitetuose buvo pritaikyti dvasininkų lavinimui ir turėjo padaryti jį tinkamu teologijos studijų įvadu. Tačiau papildoma vingrybių ir sofizmų, kazuistikos ir asketiškos moralės dozė, kurią pridėjo minėtieji pakeitimai, tikrai nepadarė šio kurso tinkamesnio pasauliečiams, arba galinčio išlavinti protinius gebėjimus ar pagerinti charakterį.

Šitoks filosofijos kursas vis dar dėstomas daugelyje Europos universitetų – stropiai arba nelabai, nelygu kokio stropumo iš dėstytojų reikalauja kiekvieno atskiro universiteto nuostatai. Kai kuriuose turtingiausiuose ir geriausiai aprūpintuose universitetuose dėstytojai pasitenkina tuo, kad pateikia keletą padrikų šio jau sugadinto kurso nuotrupų ir fragmentų, ir netgi šie paprastai dėstomi labai atmestinai ir paviršutiniškai.

Didžioji dalis patobulinimų, naujaisiais laikais padarytų kai kuriose filosofijos šakose, buvo padaryti ne universitetuose, nors, be abejo, šiek tiek prisidėjo ir jie. Dauguma universitetų net nesistengė perimti jau padarytų patobulinimų, ir kai kurios iš šių mokslinių bendruomenių pasirinko ilgą laiką likti šventovėmis, priglaudžiančiomis ir ginančiomis žlugusias sistemas ir pasenusius prietarus, kai šie buvo išvyti iš visų kitų pasaulio kampelių. Apskritai turtingiausi ir geriausiai aprūpinti universitetai lėčiausiai priėmė tuos patobulinimus ir labiausiai priešinosi bet kokiems svarbesniems nusistovėjusio mokymo plano pakeitimams. Tuos patobulinimus buvo lengviau įdiegti skurdesniuose universitetuose, nes jų dėstytojai, kurių pragyvenimas iš esmės priklausė nuo jų reputacijos, privalėjo labiau kreipti dėmesį į pasaulyje vyraujančias pažiūras.

Tačiau nors Europos viešosios mokyklos ir universitetai iš pradžių buvo skirti lavinti tik vienai, dvasininko, profesijai ir nors šios institucijos ne visada pasižymėjo uolumu mokydamos savo mokinius netgi

tų mokslų, kurie buvo laikomi būtinais šiai profesijai, vis dėlto pamažu jos ėmėsi lavinti ir beveik visus kitus žmones, ypač kilminguosius ir turtinguosius. Regis, nėra geresnio ir naudingesnio būdo praleisti tą ilgą laikotarpį tarp vaikystės ir to gyvenimo tarpsnio, kai žmonės rimtai imasi realios praktinės veiklos, veiklos, kuria jie versis iki gyvenimo pabaigos. Tačiau neatrodo, kad didžioji dalis to, ko mokoma mokyklose ir universitetuose, tinkamiausiai paruoštų šiai veiklai.

Anglijoje kasdien vis labiau įsigali paprotys išleisti ką tik mokyklą baigusius jaunuolius pakeliauti po užsienio šalis ir nesiųsti jų į jokį universitetą. Sakoma, kad paprastai mūsų jaunimui šios kelionės duoda daug naudos. Jaunuolis, kuris išvyksta į užsienį septyniolikos ar aštuoniolikos metų ir grįžta namo dvidešimt vienerių, grįžta trejais ar ketveriais metais vyresnis negu išvyko, o tokiame amžiuje išties nelengva smarkiai nepatobulėti per trejus ar ketverius metus. Keliaudamas jis paprastai šiek tiek pramoksta vienos ar dviejų užsienio kalbų; tiesa, šių žinių retai pakanka tam, kad jis galėtų jomis deramai kalbėti ar rašyti. Kitais atžvilgiais jis dažniausiai grįžta namo labiau pasipūtęs, neprincipingas, pasileidęs ir dar prasčiau gebantis rimtai atsidėti studijoms arba verslui, negu būtų tapęs per tokį trumpą laiką būdamas namie. Kai toks jaunas žmogus keliauja, lengvabūdiškai ir tuščiai praleidžia brangiausius savo gyvenimo metus, toli nuo tėvų ir giminaičių priežiūros ir kontrolės, visi naudingi įpročiai, kuriuos galėjo suformuoti ankstesnieji jo lavinimo etapai, užuot sustiprėję ir įsitvirtinę, beveik garantuotai arba susilpnėja, arba išnyksta. Ne kas kita, o būtent tai, kad universitetai leido sau prarasti gerą vardą, galėjo padaryti populiarią tokią absurdišką praktiką, kaip kelionės šiuo ankstyvuoju gyvenimo tarpsniu. Išsiųsdamas sūnų į užsienį tėvas bent kuriam laikui išsivaduoja nuo tokio nemalonaus

dalyko, kaip nedirbantis, apsileidęs ir tiesiog akyse gendantis sūnus.

Tokie yra kai kurių šiuolaikinių mokymo institucijų padariniai.

Kitais amžiais ir kitų tautų mokymo planai ir institucijos, kaip atrodo, buvo kitokie.

Senovės Graikijos respublikose kiekvienas laisvas pilietis valdžios pareigūnų nurodymu buvo mokomas gimnastikos pratimų ir muzikos. Gimnastikos pratimų tikslas buvo užgrūdinti jo kūną, išugdyti narsą ir paruošti jį karo sunkumams ir pavojams; ir kadangi graikų pašauktinė kariuomenė, visų nuomone, buvo viena geriausių kada nors egzistavusių pasaulyje, ši jų bendrojo lavinimo dalis turėjo visiškai atitikti tikslus, kuriems ji buvo skirta. Kita dalis, muzika, bent jau pasak filosofų ir istorikų, palikusių mums liudijimus apie graikų lavinimą, turėjo humanizuoti protą, sušvelninti būdą ir nuteikti atlikti visas visuomenines ir moralines tiek viešojo, tiek privataus gyvenimo pareigas.

Senovės Romoje pratybos Marso lauke turėjo tą patį tikslą, kaip ir pratimai senovės Graikijos gimnasijuose, ir tam tikslui jos, kaip atrodo, tiko taip pat gerai. Bet romėnai neturėjo nieko, kas atitiktų graikų muzikinį lavinimą. Tačiau atrodo, kad romėnai dorove tiek privačiame, tiek viešajame gyvenime ne tik prilygo graikams, bet apskritai net gerokai juos pranoko. Kad jie pranoko graikus privačiame gyvenime, mums aiškiai liudija Polibijas ir Dionisijas Halikarnasietis, du autoriai, gerai pažinę abi tautas; ir visa Graikijos ir Romos istorijos tėkmė liudija romėnų viešosios dorovės pranašumą. Laisvųjų piliečių viešosios dorovės vyraujantys bruožai buvo geras būdas ir gebėjimas sušvelninti kovojančių grupuočių konfliktus. Graikų grupuočių kivirčai beveik visada būdavo aršūs ir kruvini, o romėnų kivirčuose iki Grakchų laikų kraujas niekada nebuvo pralietas; nuo Grakchų laikų Romos respubliką galima

laikyti realiai nustojusia egzistuoti. Taigi, nepaisant labai gerbiamo Platono, Aristotelio ir Polibijo autoriteto ir nepaisant labai išmoningų argumentų, kuriais p. Montesquieu stengiasi sustiprinti tą autoritetą, atrodo, kad graikų muzikinis lavinimas neturėjo didelės įtakos jų dorovės gerinimui, nes romėnų dorovė be jokio tokio pobūdžio lavinimo buvo visais atžvilgiais pranašesnė. Tų senovės išminčių pagarba savo protėvių nuostatoms tikriausiai paskatino juos įžvelgti didelę politinę išmintį tame, kas galbūt buvo tik senovinis paprotys, kurio be pertrūkio buvo laikomasi nuo ankstyviausio tų visuomenių etapo iki tų laikų, kai jos pasiekė nemenką civilizacijos lygį. Muzika ir šokis yra didelės pramogos beveik visoms barbarų tautoms ir puikūs menai, kuriais, kaip manoma, kiekvienas žmogus gali linksminti savo bendruomenę. Tai mūsų dienomis būdinga Afrikos pakrančių negrams. Tai buvo būdinga senovės keltams, senovės skandinavams ir, kaip sužinome iš Homero, senovės graikams prieš Trojos karą. Kai graikų gentys susiformavo į nedideles respublikas, buvo natūralu, kad tų menų mokymasis ilgą laiką liko žmonių viešojo ir bendrojo lavinimo dalis.

Atrodo, kad nei Romoje, nei netgi Atėnuose – Graikijos respublikoje, apie kurios įstatymus ir papročius žinome daugiausia – mokytojai, mokę jaunuolius muzikos ar karinių pratimų, nebuvo apmokami ar netgi skiriami valstybės. Valstybė reikalavo, kad kiekvienas pilietis pats pasiruoštų ginti ją kilus karui ir šiuo tikslu lankytų karines pratybas. Tačiau ji paliko jam pačiam susirasti mokytojus, kurie jį mokytų, ir, kaip atrodo, nieko šiam tikslui neskyrė, išskyrus viešą aikštę ar vietą treniruotėms ir pratyboms.

Ankstyvaisiais tiek Graikijos, tiek Romos respublikų amžiais kitos lavinimo sritys buvo mokymas skaityti, rašyti ir skaičiuoti pagal tų laikų aritmetikos taisykles. Turtingesni piliečiai šiuos įgūdžius dažniausiai įgy-

davo namuose, padedami kokio nors namų pedagogo, kuris paprastai būdavo arba vergas, arba atleistinis, o vargingesni piliečiai – tokių mokytojų, kurie vertėsi samdomo mokytojo darbu, mokyklose. Tačiau šiomis lavinimo sritimis buvo palikta rūpintis kiekvieno asmens tėvams ar globėjams. Neatrodo, kad valstybė kada nors bandė jas kontroliuoti ar reguliuoti. Tiesa, pagal vieną iš Solono įstatymų vaikai buvo atleidžiami nuo savo nusenusių tėvų išlaikymo, jei šie nepasirūpino jų išmokyti kokio nors pelningo amato ar verslo.

Plėtojantis visuomenės kultūrai, kai filosofija ir retorika tapo madingos, labiau pasiturintys žmonės siuntė savo vaikus į filosofų ir retorių mokyklas mokytis šių madingų mokslų. Tačiau šių mokyklų valstybė neišlaikė. Ilgą laiką jos buvo tik toleruojamos. Filosofijos ir retorikos paklausa ilgą laiką buvo tokia menka, kad pirmieji praktikuojantys šių mokslų mokytojai negalėjo nuolatinai įsidarbinti kokiame nors viename mieste, bet buvo priversti keliauti iš vienos vietos į kitą. Šitaip gyveno Zenonas Elėjietis, Protagoras, Gorgijas, Hipijas ir daugelis kitų. Padidėjus paklausai tiek filosofijos, tiek retorikos mokyklos tapo stacionarinės – pirmiausia Atėnuose, o vėliau ir keliuose kituose miestuose. Tačiau valstybė, kaip atrodo, niekada jų labai neskatino, tik skirdavo kai kurioms iš jų specialią vietą pamokoms, tą kartais padarydavo ir privatūs aukotojai. Manoma, kad valstybė suteikė Akademiją Platonui, Likėją Aristoteliui ir Portiką Zenonui Kitijiečiui, stoikų mokyklos įkūrėjui. Tačiau Epikūras savo sodus testamentu paliko savo paties mokyklai. Atrodo, kad maždaug iki Marko Antonijaus laikų nė vienas mokytojas negaudavo jokio atlyginimo iš valstybės ir apskritai negaudavo jokių kitokių pajamų, išskyrus užmokestį ar honorarus iš savo mokinių. Nuolatinė alga, kurią šis imperatorius filosofas, kaip žinome iš Lukiano, paskyrė vienam iš

filosofijos mokytojų, tikriausiai buvo mokama tik tol, kol jis buvo gyvas. Mokyklos baigimas neteikė jokių privilegijų, ir norint gauti leidimą imtis kokio nors verslo ar profesijos nereikėjo būti lankiusiam kurią nors iš tų mokyklų. Jei įsitikinimas jų naudingumu nepriviliodavo į jas mokinių, įstatymai nei versdavo jas lankyti, nei apdovanodavo už jų lankymą. Mokytojai neturėjo jokios valdžios savo mokiniams ir jokios kitos įtakos, išskyrus tą natūralų autoritetą, kurį pranašesnės dorybės ir sugebėjimai jaunuolių akyse visada suteikia tiems, kuriems patikėta kuri nors jų lavinimo dalis.

Romoje civilinės teisės studijos buvo ne daugumos piliečių, o tik kai kurių šeimų lavinimosi dalis. Jaunuoliai, norintys įgyti teisės žinių, neturėjo viešosios mokyklos, kur tai būtų dėstoma, ir vienintelis būdas jiems studijuoti teisę buvo bendrauti su ją išmanančiais giminaičiais ir draugais. Tikriausiai verta paminėti, kad nors daugelis Dvylikos lentelių įstatymų buvo nukopijuota nuo kai kurių senovės Graikijos respublikų įstatymų, teisė nė vienoje iš senovės Graikijos respublikų neišsiplėtojo iki mokslo lygio. Romoje ji tapo mokslu labai anksti, ir tai labai prisidėjo prie piliečių, garsėjusių šios srities išmanymu, išaukštinimo. Senovės Graikijos respublikose, ypač Atėnuose, įprastiniai teismai susidėjo iš daugybės žmonių, juose nebuvo tvarkos, jų sprendimai dažnai būdavo visiškai atsitiktiniai, nulemti triukšmingų ginčų ir grupuočių nusistatymo. Negarbė dėl neteisingo sprendimo, padalyta penkiems šimtams, tūkstančiui ar tūkstančiui penkiems šimtams žmonių (nes kai kuriuose jų teismuose buvo šitiek daug teisėjų), negalėjo sunkiai slėgti atskiro asmens. Romoje, priešingai, pagrindinius teismus sudarė vienas teisėjas arba labai nedaug teisėjų, kurie, ypač dėl to, kad visada bylas svarstydavo viešai, negalėjo rizikuoti savo reputacija ir priimti skubotus ar

neteisingus sprendimus. Neaiškiose bylose tokie teismai, norėdami išvengti apkaltinimo, natūraliai stengėsi apsisaugoti remdamiesi tame pačiame ar kitame teisme prieš juos posėdžiavusių teisėjų priimtų sprendimų pavyzdžiu arba precedentu. Dėmesys praktikai ir precedentams neišvengiamai padarė Romos teisę ta nuoseklia ir tvarkinga sistema, kokia ji mus pasiekė; dėmesys šiems dalykams turėjo tokį patį poveikį visų kitų šalių, įdiegusių tokią praktiką, teisei. Romėnų charakterio pranašumą prieš graikų, apie kurį tiek kalbėjo Polibijas ir Dionisijas Halikarnasietis, tikriausiai labiau nulėmė geresnė jų teismų struktūra, o ne kuri nors iš tų aplinkybių, su kuriomis šie autoriai jį sieja. Sakoma, kad romėnai ypač pasižymėjo pagarba priesaikai. Bet žmonės, įpratę prisiekti tik prieš uolų ir gerai informuotą teismą, jau savaime bus dėmesingesni tam, ką liudija prisiekę, nei įpratusieji tai daryti prieš triukšmingą ir pakrikusį susirinkimą.

Galime drąsiai teigti, kad tiek pilietiniai, tiek kariniai graikų ir romėnų sugebėjimai bent jau prilygo bet kurios šiuolaikinės tautos sugebėjimams. Mes gal net linkę juos pervertinti. Tačiau, išskyrus karines pratybas, valstybė, kaip atrodo, ne itin rūpinosi ugdyti šiuos puikius sugebėjimus, nes aš negaliu patikėti, kad prie jų ugdymo labai prisidėjo graikų muzikinis lavinimas. Kita vertus, tose tautose atsirasdavo mokytojų, mokydavusių turtingus žmones visų menų ir mokslų, kurių mokytis jų visuomenės gyvenimo sąlygomis jiems buvo būtina arba naudinga. Tokio mokymo paklausa davė tai, ko ir reikėjo tikėtis, – žmones, sugebančius tai daryti, o rungtyniavimas, kurį visuomet sukelia nevaržoma konkurencija, labai ištobulino tuos sugebėjimus. Dėmesiu, kurį sužadindavo senovės filosofai, įtaka savo klausytojų nuomonėms ir principams, gebėjimu paveikti tų klausytojų elgesio ir pokalbių toną ir pobūdį jie gerokai pranoko bet kurį šių laikų mokytoją. Mūsų

laikais aplinkybės, padariusios viešųjų mokymo institucijų mokytojus nepriklausomus nuo jų profesinės sėkmės ir reputacijos, daugiau ar mažiau susilpnino jų uolumą. Be to, jų atlyginimai norintį su jais konkuruoti privatų mokytoją pastatė į tokią pačią padėtį, kokioje yra pirklys, bandantis prekiauti be valdžios priemokų ir konkuruoti su dideles priemokas gaunančiais pirkliais. Jei jis savo prekes parduos maždaug už tą pačią kainą, jis negalės gauti tokio paties pelno ir mažų mažiausiai nuskurs ir elgetaus, o gal net bankrutuos ir žlugs. Jei jis bandys jas parduoti gerokai brangiau, labai tikėtina, jog jis turės tiek mažai pirkėjų, kad jo padėtis bus ne ką geresnė. Be to, mokslo baigimo pažymėjimas daugelyje šalių yra būtinas ar bent jau nepaprastai svarbus daugumai žmonių, kurių profesijos reikalauja išsimokslinimo, tai yra didžiajai daliai tų, kurie siekia įgyti išsimokslinimą. Bet šį pažymėjimą galima gauti tik lankant viešųjų mokymo institucijų mokytojų pamokas. Net stropiausias mokymasis pas labai sumanų privatų mokytoją ne visada suteikia teisę reikalauti tokio pažymėjimo. Būtent dėl šių įvairių priežasčių privatus bet kurio universitetuose paprastai dėstomo mokslo mokytojas šiais laikais apskritai priskiriamas pačiam žemiausiam išsilavinusių žmonių sluoksniui. Nedaug yra labiau žeminančių ar nepelningesnių darbų tikrai gabiam žmogui, kur jis galėtų panaudoti savo sugebėjimus. Šitaip mokyklų ir kolegijų šalpos fondai ne tik sumažino viešųjų mokyklų mokytojų uolumą, bet ir pasidarė beveik visiškai neįmanoma rasti gerų privačių mokytojų.

Jei nebūtų viešųjų mokymo institucijų, joks mokslas, jokia sistema, kurie neturi paklausos arba kurių mokytis to meto sąlygomis nėra būtina, pravartu ar tiesiog madinga, nebūtų dėstomi. Privatus mokytojas niekaip negali būti suinteresuotas mokyti nei sugriautos ir pasenusios mokslo sistemos, pripažintos naudinga, nei mokslo, visuotinai laikomo tiesiog nenaudingu ir pedan-

tišku sofizmų ir nesąmonių kratiniu. Tokios sistemos, tokie mokslai gali išsilaikyti tik tose mokymo institucijose, kurių klestėjimas ir pajamos mažai priklauso nuo jų reputacijos ir visiškai nepriklauso nuo mokytojų darbštumo. Jei nebūtų viešųjų mokymo institucijų, uolus ir gabus kilmingas žmogus, išėjęs išsamiausią, koks tik to meto aplinkybėmis įmanomas, mokymo kursą, neišeitų į pasaulį nieko nenutuokdamas apie visa tai, kas yra įprastinės kilmingų ir išsilavinusių žmonių pokalbių temos.

Moterims lavinti viešųjų institucijų nėra, ir dėl to įprastiniame jų lavinimo kurse nėra nieko beprasmiško, nenaudingo ar nerealaus. Jos mokomos to, ką jų tėvai ar globėjai mano esant joms būtina ar naudinga išmokti, ir nieko daugiau. Kiekviena jų lavinimo dalis aiškiai turi kokią nors naudingą paskirtį: arba išryškinti natūralų jų asmenybės patrauklumą, arba išugdyti santūrumą, kuklumą, skaistumą ir taupumą, paruošti jas tapti šeimininkėmis šeimoje ir tinkamai elgtis tapus jomis. Kiekviename savo gyvenimo tarpsnyje moteris jaučia tam tikrą naudą, kurią jai davė lavinimas. Kad vyras kuriame nors savo gyvenimo tarpsnyje turėtų pranašumų ar naudos iš sunkiausių ir labiausiai varginusių mokslų, pasitaiko retai.

Taigi galima paklausti, ar visuomenė turėtų neskirti dėmesio žmonių švietimui? O jei vis dėlto turėtų skirti, tai kokiu skirtingų sluoksnių žmonių švietimu ji turėtų rūpintis? Ir kaip turėtų rūpintis?

Kai kuriais atvejais visuomenės būklė didžiajai daliai žmonių neišvengiamai sudaro tokias sąlygas, kad jie be jokio valdžios įsikišimo, savaime išsiugdo beveik visus tai visuomenei reikalingus ar priimtinus sugebėjimus ir dorybes. Kitais atvejais visuomenės būklė daug kam tokių sąlygų nesudaro, ir norint išvengti beveik visiško daugumos žmonių sugedimo ir išsigimimo būtinas valdžios įsikišimas.

Plėtojantis darbo pasidalijimui daugumos žmonių, gyvenančių iš darbo, tai yra didelės žmonių masės, darbinė veikla susiaurėja iki kelių labai paprastų veiksmų, neretai vieno ar dviejų. Tačiau įprastiniai darbai neišvengiamai formuoja daugumos žmonių protinius gebėjimus. Žmogus, visą gyvenimą atliekantis tik kelis paprastus veiksmus, kurių rezultatai tikriausiai visada yra tokie patys ar beveik tokie patys, neturi progų įtempti protą ar lavinti savo išradingumą ieškodamas būdų, kaip pašalinti sunkumus, kurių niekada nekyla. Dėl to jis, žinoma, išvis atpranta šitaip lavintis ir dažniausiai tampa toks kvailas ir nemokša, koks tik gali tapti žmogus. Atbukus protui jis nebesugeba ne tik mėgautis protingu pokalbiu ar dalyvauti jame, bet ir išgyventi taurius, kilnius ar švelnius jausmus, vadinasi, ir teisingai spręsti apie daugelį net įprastinių asmeninio gyvenimo priedermių. Jis visiškai nepajėgus spręsti apie didžius ir plačius savo šalies interesus ir, jei nededama ypatingų pastangų jį pakeisti, yra toks pat nepajėgus ginti savo šalį karo atveju. Jo nesikeičiančio gyvenimo vienodumas savaime sunaikina jo dvasios narsumą, todėl toks žmogus į netvarkingą, permainingą ir nuotykių kupiną kareivio gyvenimą ima žiūrėti su pasibjaurėjimu. Net jo kūno funkcionavimas sutrinka, ir jis nebegali energingai ir atkakliai sutelkti savo jėgų jokiai kitai veiklai, išskyrus tą, prie kurios yra įpratęs. Atrodo, kad įgudimą atlikti tam tikrą savo darbą žmogus įgyja prarasdamas savo intelektualinius, socialinius ir karinius gebėjimus. Tačiau kiekvienoje labiau išsivysčiusioje ir civilizuotoje visuomenėje dirbančioji varguomenė, tai yra daugybė žmonių, neišvengiamai atsidurs šitokioje padėtyje, jei valdžia nedės pastangų šito išvengti.

Kitaip yra barbarų visuomenėse, kaip jos paprastai vadinamos, – medžiotojų, piemenų ir netgi žemdirbių toje primityvioje žemdirbystės pakopoje, kai dar neišsiplėtojusios manufaktūros ir užsienio prekyba. Šiose

visuomenėse kintantys kiekvieno žmogaus darbai visus verčia įtempti savo sugebėjimus ir sugalvoti būdus, kaip pašalinti nuolat iškylančius sunkumus. Išradingumas išlieka gyvybingas, ir protas nenugrimzta į tą mieguistą stingulį, kuris civilizuotoje visuomenėje atbukina beveik visų žemesniųjų sluoksnių žmonių protinius gebėjimus. Vadinamosiose barbarų visuomenėse kiekvienas vyras, kaip jau buvo pažymėta, yra karys. Be to, kiekvienas žmogus tam tikru mastu dalyvauja tvarkant valstybės reikalus ir sugeba gana teisingai spręsti apie visuomenės interesus ir ją valdančiųjų elgesį. Kaip jų vadai sugeba būti geri teisėjai taikos metu ir karvedžiai karo metu, akivaizdžiai gali matyti kone kiekvienas visuomenės žmogus. Tiesa, tokioje visuomenėje nė vienas žmogus negali taip ištobulinti ir išlavinti savo protinių gebėjimų, kaip kartais išlavina kai kurie civilizuotesnių valstybių žmonės. Nors primityvioje visuomenėje kiekvieno žmogaus darbai gana įvairūs, visos visuomenės veiklos įvairovė gana menka. Kiekvienas žmogus daro ar sugeba daryti beveik viską, ką daro ar sugeba daryti bet kuris kitas žmogus. Kiekvienas turi nemažą kraitį žinių, išmoningumo ir išradingumo, bet vargu ar kuris turi jų daug daugiau už kitus. Tačiau šio bendro lygio paprastai užtenka visai įprastinei bendruomenės veiklai. O civilizuotoje valstybėje, priešingai, nors daugumos atskirų žmonių veikla nepasižymi didele įvairove, visos visuomenės veiklos įvairovė yra beveik neaprėpiama. Ta įvairiausia veikla suteikia gausybę medžiagos apmąstymams tam nedaugeliui žmonių, kurie, patys neturėdami jokios konkrečios veiklos, turi laiko ir yra linkę analizuoti kitų žmonių veiklą. Tokios margos objektų įvairovės apmąstymai, begalinis jų lyginimas ir derinimas neišvengiamai nuolat mankština jų protą, dėl to jų protiniai gebėjimai tampa išskirtinai aštrūs ir visapusiški. Bet jei tiems nedaugeliui žmonių nesuteikiama tam

tikra ypatinga padėtis, jų išskirtiniai gebėjimai, nors jiems patiems ir darantys garbę, vargu ar gali prisidėti prie gero jų visuomenės valdymo ar laimės. Nors keletas žmonių pasižymi išskirtiniais gebėjimais, didžiosios daugumos žmonių visos kilnesnės būdo savybės gali išblėsti ir sunykti.

Paprastų žmonių mokymas civilizuotoje ir prekiaujančioje visuomenėje reikalauja daugiau jos dėmesio nei aukštesniųjų sluoksnių ir turtingesnių žmonių lavinimas. Aukštesniųjų sluoksnių ir turtingesni žmonės paprastai tik aštuoniolikos ar devyniolikos metų imasi tos veiklos, profesijos ar verslo, kuriame ketina padaryti karjerą. Ligi tol jie visą savo laiką gali skirti tam, kad įgytų arba pasirengtų vėliau įgyti visas tas žinias, kurios jiems pelnys visuomenės pagarbą ar padarys juos vertus jos. Šių jaunuolių tėvai ar globėjai paprastai užtektinai rūpinasi jų pasirengimu ir daugeliu atvejų negaili išlaidų tam tikslui. Jei šie jaunuoliai ne visada būna tinkamai išsilavinę, taip retai atsitinka dėl nepakankamų išlaidų mokslui, bet paprastai dėl netinkamo tų išlaidų panaudojimo. Dažniausiai taip atsitinka ne dėl mokytojų trūkumo, o dėl jų aplaidumo ir nesugebėjimo mokyti ir dėl to, kad sunku ar, tiksliau, neįmanoma dabartinėmis aplinkybėmis rasti geresnių. Be to, ir veikla, kuriai aukštesniųjų sluoksnių ir turtingesni asmenys skiria didžiąją savo gyvenimo dalį, nėra paprasta ir vienoda, kaip žemesniųjų sluoksnių žmonių. Beveik visa jų veikla yra nepaprastai sudėtinga ir labiau lavina galvą, o ne rankas. Tokiai veiklai atsidėjusių žmonių protiniai gebėjimai retai kada apsnūsta dėl pratybų stokos. Be to, aukštesniųjų sluoksnių ir turtingesnių žmonių veikla retai kada juos vargina nuo ryto iki vakaro. Paprastai jie turi daug laisvalaikio ir gali tobulintis bet kokioje naudingoje ar tiesiog įdomioje žinijos srityje, kurios pradmenis įgijo ar kurią pamėgo ankstesniu gyvenimo laikotarpiu.

Kitaip yra su paprastais žmonėmis. Mokytis jie turi mažai laiko. Net ankstyvoje vaikystėje jų tėvai vargiai išgali juos išlaikyti. Kai tik jie pajėgia dirbti, jie privalo imtis kokio nors amato, kad galėtų užsidirbti pragyvenimą. Be to, dažniausiai tas amatas yra toks paprastas ir vienodas, kad beveik nelavina protinių gebėjimų, o jų darbas yra toks nepertraukiamas ir sunkus, kad jiems lieka labai nedaug laisvalaikio ir dar mažiau noro veikti dar ką nors ar net galvoti apie ką nors daugiau.

Tačiau nors paprasti žmonės civilizuotoje visuomenėje negali būti taip gerai išsimokslinę, kaip aukštesniųjų sluoksnių ir turtingesni žmonės, pagrindinių lavinimosi dalykų – skaityti, rašyti ir skaičiuoti – galima išmokti tokiu ankstyvu gyvenimo laikotarpiu, kad didžioji dalis netgi tų, kuriems skirtos žemiausios profesijos, turi laiko to išmokti dar prieš pradėdami dirbti. Labai mažomis išlaidomis visuomenė gali pagelbėti savo nariams, paskatinti ir netgi priversti beveik visus savo narius įgyti tą būtinąjį pagrindinį išsilavinimą.

Visuomenė gali pagelbėti mokytis kiekvienoje parapijoje arba apygardoje įsteigdama nedidelę mokyklą, kurioje vaikai būtų mokomi už tokį nedidelį mokestį, kad net paprastas darbininkas išgalėtų jį sumokėti; mokytojui už darbą iš dalies turėtų atlyginti bendruomenė, bet nevisiškai, nes jei ji atlygintų visiškai arba net didele dalimi, jis greitai įprastų aplaidžiai dirbti savo darbą. Škotijoje kone visi žemesniojo sluoksnio žmonės tokiose parapijų mokyklose išmoko skaityti, o labai didelė jų dalis – ir rašyti bei skaičiuoti. Anglijoje įsteigtos labdaros mokyklos davė tokius pačius rezultatus, tačiau ne tokius visuotinius, nes mokyklos buvo steigiamos ne taip visuotinai. Jei knygos, iš kurių vaikai mokosi skaityti šiose nedidelėse mokyklose, būtų nors truputį turiningesnės, nei yra dabar, ir jei vietoj tų paviršutiniškų lotynų kalbos pradmenų, kurių

paprastų žmonių vaikai kartais jose mokomi ir kurių jiems vargu ar kada prireiks, jie būtų mokomi elementarių geometrijos ir mechanikos dalykų, šio sluoksnio žmonių švietimas tikriausiai būtų toks nuodugnus, koks tik gali būti. Vargu ar yra koks paprastas amatas, kuris nesuteiktų galimybių pritaikyti tas geometrijos ir mechanikos žinias ir kuris dėl to pamažu neplėstų ir negilintų paprastų žmonių tų dalykų žinių, kurios yra būtinas tauriausių ir naudingiausių mokslų įvadas.

Visuomenė gali paskatinti įgyti šį pagrindinį išsilavinimą skirdama nedideles premijas ir pasižymėjimo ženklus geriausiai besimokantiems žemesniųjų sluoksnių žmonių vaikams.

Visuomenė gali šį pagrindinį išsilavinimą padaryti būtiną beveik visiems žmonėms įvesdama privalomą egzaminą arba žinių patikrinimą, kurį turėtų išlaikyti kiekvienas, norintis tapti kurios nors profesinės korporacijos nariu ar gauti leidimą pradėti kokį nors verslą kaime ar mieste.

Būtent tokiu būdu, sudarydamos palankesnes sąlygas karinėms ir gimnastikos pratyboms, jas skatindamos ir netgi padarydamos šias pratybas privalomas visiems žmonėms, Graikijos ir Romos respublikos palaikė savo piliečių kovinę dvasią. Jos sudarė sąlygas lavintis skirdamos specialią vietą mokymuisi ir pratyboms ir suteikdamos kai kuriems mokytojams privilegiją joje mokyti. Tie mokytojai, atrodo, negaudavo atlyginimo ir neturėjo jokių išimtinių privilegijų. Visą jų atlyginimą sudarė tai, ką jie gaudavo iš savo mokinių, ir pilietis, išmokęs pratimų viešame gimnasijuje, neturėjo jokio teisinio pranašumo prieš tą, kuris išmoko privačiai, jei tik pastarasis išmoko taip pat gerai. Šios respublikos skatino uoliai treniruotis suteikdamos nedideles premijas ir pasižymėjimo ženklus labai gerai pasirodžiusiems. Olimpinėse, Istmo ar Nemėjos žaidynėse laimėtas prizas pelnydavo šlovę ne tik jį laimėjusiam

asmeniui, bet ir visai jo šeimai ir giminei. Kiekvieno piliečio pareiga ištarnauti, jei būdavo pašauktas, tam tikrą metų skaičių respublikos kariuomenėje buvo pakankama priežastis dalyvauti tose pratybose, be kurių jis šiai tarnybai nebūtų pasiruošęs.

Tai, kad vykstant visuomenės pažangai karinių pratybų praktika, jei valdžia nesiima reikiamų priemonių ją palaikyti, pamažu nunyksta, o kartu su ja išblėsta ir daugumos žmonių kovinė dvasia, įtikinamai parodo šių dienų Europos pavyzdys. Tačiau kiekvienos visuomenės saugumas visada turi daugiau ar mažiau priklausyti nuo daugumos žmonių kovinės dvasios. Tiesa, dabartiniais laikais vien tos kovinės dvasios, jei jos neparemtų drausminga reguliarioji kariuomenė, tikriausiai neužtektų jokiai visuomenei apginti ar apsaugoti. Tačiau ten, kur kiekvienas pilietis turi kario dvasią, reikėtų, be abejo, mažesnės reguliariosios kariuomenės. Be to, toji dvasia neišvengiamai stipriai sumažina tikras ar įsivaizduojamas grėsmes laisvei, kurias paprastai kelia reguliarioji kariuomenė. Kaip ši dvasia labai palengvintų tokios kariuomenės veiksmus prieš svetimšalius įsibrovėlius, taip ji kliudytų jiems, jei, nelaimei, kariuomenė kada nors imtųsi veiksmų prieš savo valstybės santvarką.

Senovės Graikijos ir Romos institucijos sugebėjo kur kas veiksmingiau palaikyti daugumos žmonių kovinę dvasią nei šiais laikais įkurtos vadinamosios milicijos. Jos buvo kur kas paprastesnės. Kartą įsteigtos, jos tvarkydavosi pačios, ir jų nepriekaištingam pajėgumui palaikyti reikėjo labai mažai arba išvis nereikėjo valdžios dėmesio. O norint užtikrinti, kad būtų bent jau pakenčiamai laikomasi sudėtingų šiuolaikinės milicijos taisyklių, reikalinga nuolatinė ir intensyvi valdžios priežiūra, be kurios jų nuolat būtų nepaisoma ir nesilaikoma. Be to, senovės institucijų įtaka buvo daug visuotinesnė. Dėl to visi šalies žmonės buvo visiškai

išmokyti naudoti ginklus. O pagal bet kurios šių laikų milicijos nuostatus, išskyrus galbūt Šveicarijos, to gali būti išmokoma tik nedidelė jų dalis. Tačiau bailys, žmogus, nesugebantis nei apsiginti, nei atkeršyti už save, akivaizdžiai stokoja vieno iš svarbiausių žmogaus charakterio bruožų. Jo dvasia taip pat sužalota ir suluošinta, kaip ir kūnas žmogaus, netekusio ar nebevaldančio kurių nors svarbiausių jo dalių. Iš jųdviejų pirmasis akivaizdžiai yra nelaimingesnis ir labiau vertas pasigailėjimo, nes laimingumas ar nelaimingumas, būdami išimtinai dvasios reiškiniai, be abejo, labiau priklauso nuo sveikos ar nesveikos, suluošintos ar nepažeistos dvasios, o ne kūno būklės. Net jei piliečių kovinė dvasia nebūtų reikalinga visuomenei apginti, vis tiek reikėtų didelio valdžios dėmesio, kad būtų išvengta to dvasinio luošumo, išsigimimo ir menkystės, neišvengiamai susijusių su bailumu, išplitimo tarp didžiosios dalies žmonių, kaip reikia jos didžiulio dėmesio, kad būtų išvengta raupsų ar kokios kitos atstumiančios ir bjaurios, nors nei mirtinos, nei pavojingos, ligos plitimo tarp gyventojų, nors galbūt tas dėmesys neduos visuomenei jokios kitos naudos, išskyrus tai, kad bus apsisaugota nuo milžiniško visuomeninio blogio.

Tą patį būtų galima pasakyti apie šiurkštų tamsumą ir kvailumą, civilizuotoje visuomenėje taip dažnai atbukinančius visų žemesniųjų sluoksnių žmonių protinius gebėjimus. Asmuo, negalintis tinkamai naudotis žmogui būdingais protiniais gebėjimais, yra, jei tai įmanoma, dar labiau vertas paniekos nei bailys, jo dar svarbesnė žmogiškosios prigimties dalis yra suluošinta ir išsigimusi. Nors valstybė ir negautų naudos šviesdama žemesniųjų sluoksnių žmones, ji vis tiek turėtų pasirūpinti, kad jie neliktų apskritai nemokyti. Antra vertus, taip nėra, kad valstybei nebūtų reikšmingos naudos iš jų švietimo. Kuo tie žmonės labiau išsilavinę, tuo mažiau jie linkę pasiduoti apgaulingam entu-

ziazmui ir prietarams, o tamsiose tautose tai dažnai sukelia baisiausias suirutes. Be to, išsilavinę ir protingi žmonės visuomet padoresni ir tvarkingesni už tamsius ir kvailus. Kiekvienas iš jų asmeniškai jaučiasi esąs labiau vertas pagarbos ir galintis sulaukti jos iš tų, kurie pagal įstatymus yra viršesni, ir dėl to yra labiau nusiteikęs gerbti tuos viršesniuosius. Jie labiau linkę analizuoti ir geriau sugeba įžvelgti grupuočių nesantaikų ir kurstymų maištauti savanaudiškumą, ir dėl to tikimybė, kad jie bus įtraukti į kokį nors beprasmišką ir nereikalingą priešinimąsi valdžios veiklai, gerokai sumažėja. Laisvose šalyse, kur valdžios saugumas labai priklauso nuo palankios žmonių nuomonės apie jos veiklą, be abejo, itin svarbu, kad jie nebūtų linkę spręsti apie ją skubotai ar neapgalvotai.

III skirsnis

Apie išlaidas įvairaus amžiaus žmonių švietimo institucijoms

Įvairaus amžiaus žmonių švietimo institucijos daugiausia yra skirtos religiniam mokymui. Tokio pobūdžio mokymo tikslas yra ne tiek padaryti žmones gerais šio pasaulio piliečiais, kiek paruošti juos kitam ir geresniam pasauliui būsimajame gyvenime. Tokius pamokymus teikiančios doktrinos mokytojų, kaip ir kitų mokytojų, pragyvenimas gali arba visiškai priklausyti nuo jų klausytojų savanoriškų įmokų, arba jie gali būti išlaikomi iš kitų fondų, į kuriuos jiems suteikia teisę jų šalies įstatymai; tai gali būti, pavyzdžiui, žemės valda, dešimtinė arba žemės mokestis, nustatyta alga arba stipendija. Tikėtina, kad jų pastangos, uolumas ir darbštumas pirmuoju atveju bus nepalyginti didesni nei antruoju. Šiuo atžvilgiu naujųjų religijų mokytojai visada turėjo didelį pranašumą užsipuldami tas senas

ir įsigalėjusias sistemas, kurių dvasininkija, ramiai naudodamasi savo beneficijomis, nesirūpino palaikyti karštą žmonių tikėjimą ir pamaldumą, pasidavė tingu-liui ir visiškai nebesugebėjo imtis energingų pastangų apginti net savo pačios Bažnyčią. Oficialiai įteisintos ir gerai aprūpintos religijos dvasininkai neretai tampa išsimokslinusiais ir elegantiškais žmonėmis, turinčiais visas aukštuomenės žmonių dorybes arba tai, kas gali pelnyti jiems aukštuomenės pagarbą, tačiau tuos tiek gerus, tiek blogus bruožus, dėl kurių jie įgijo autoritetą ir įtaką žemesniųjų sluoksnių žmonėms ir kurie tikriausiai buvo pirminė jų religijos sėkmės ir įsigalėjimo priežastis, jie yra linkę pamažu prarasti. Tokia dvasininkija, užsipulta populiarių ir drąsių, nors galbūt kvailų ir tamsių fanatikų, jaučiasi tokia pat visiškai bejėgė, kokios jautėsi ištižusios, išlepusios ir persivalgiusios pietinių Azijos kraštų tautos, užpultos energingų, ištvermingų ir alkanų totorių iš šiaurės. Tokia dvasininkija tokioje kritiškoje situacijoje paprastai neturi jokios kitos išeities, kaip tik kreiptis į civilinę valdžią su prašymu persekioti, sunaikinti ar išvaryti jų priešininkus kaip visuomenės ramybės drumstėjus. Būtent taip buvo, kai Romos katalikų dvasininkija kreipėsi į civilinę valdžią, kad ši persekiotų protestantus, o Anglijos bažnyčia – kad persekiotų disenterius; ir apskritai bet kuri religinė sekta, šimtmetį ar du saugiai pabuvusi oficialiai įteisinta Bažnyčia, nesugebėdavo energingai gintis nuo bet kokios naujos jos dogmas ar metodus puolančios sektos. Tokiais atvejais pranašumas, kurį suteikia išsimokslinimas ir gebėjimas valdyti plunksną, kartais gali būti oficialiai įteisintos Bažnyčios pusėje. Tačiau menas įgyti populiarumą, sugebėjimas privilioti naujakrikštus visada bus jos priešininkų pranašumas. Anglijoje gerai aprūpinta oficialiai įteisintos Bažnyčios dvasininkija jau seniai nesirūpina tokiais sugebėjimais, mūsų laikais

juos daugiausia lavina disenteriai ir metodistai. Tačiau nepriklausomos pajamos, daugelyje vietų suteikiamos disenterių mokytojams iš savanoriškų aukų, patikint valdyti turtą ir kitais įstatymus apeinančiais būdais, atrodo, gerokai apmalšino tų mokytojų užsidegimą ir aktyvumą. Daugelis jų tapo nepaprastai išsimokslinusiais, sumaniais ir gerbiamais žmonėmis, bet apskritai jie nebėra labai populiarūs pamokslininkai. Metodistai, nebūdami nė perpus tiek išsimokslinę kaip disenteriai, yra kur kas populiaresni.

Romos katalikų bažnyčios žemesniųjų dvasininkų darbštumą ir uolumą galingi asmeninio suinteresuotumo motyvai skatina labiau nei bet kurios oficialiai įteisintos Protestantų bažnyčios dvasininkų. Daugelis parapijų dvasininkų labai didelę savo pragyvenimo lėšų dalį gauna iš savanoriškų aukų – pajamų šaltinio, kurį išpažintis jiems suteikia daug galimybių pagausinti. Elgetaujantys ordinai iš tokių aukų gauna visas pragyvenimo lėšas. Jų situacija tokia pati, kaip husarų ir lengvųjų pėstininkų kai kuriose kariuomenėse: nėra grobio – nėra atlyginimo. Parapijų dvasininkai panašūs į tuos mokytojus, kurių atlyginimas iš dalies priklauso nuo jų algos, o iš dalies – nuo užmokesčio ar honoraro, kurį jie gauna iš savo mokinių, o tai visuomet daugiau ar mažiau priklauso nuo jų darbštumo ir reputacijos. Elgetaujantys ordinai panašūs į tuos mokytojus, kurių pragyvenimo lėšos priklauso tik nuo jų darbštumo. Dėl to jie priversti imtis visokių gudrybių, padedančių sužadinti paprastų žmonių pamaldumą. Dviejų didelių elgetaujančių ordinų – dominikonų ir pranciškonų – įkūrimas tryliktame ir keturioliktame amžiuje, kaip yra pažymėjęs Machiavelli, atgaivino silpstantį Katalikų bažnyčios tikėjimą ir pamaldumą. Romos katalikų tikėjimą išpažįstančiose šalyse pamaldumo dvasią labiausiai palaiko vienuoliai ir vargingesnieji parapijų dvasininkai. Aukštus postus turintys dvasininkai,

pasižymintys visomis kilmingiesiems ir aukštuomenei, o kartais ir mokslo žmonėms būdingomis savybėmis, uoliai stengiasi palaikyti būtiną drausmę tarp žemesniųjų dvasininkų, tačiau retai kada rūpinasi žmonių švietimu.

„Dauguma valstybėje egzistuojančių amatų ir profesijų yra tokio pobūdžio, – sako žymiausias šių laikų filosofas ir istorikas, – kad, atliepdamos visuomenės interesus, jos kartu yra naudingos ir patrauklios kai kuriems atskiriems žmonėms; ir šiuo atveju nekintama civilinės valdžios taisyklė, išskyrus galbūt tik pradinį to ar kito amato įdiegimą, turi būti palikti tą profesiją savieigai ir patikėti jos plėtojimą žmonėms, gaunantiems iš jos naudos. Amatininkai matydami, kad jų pelnas didėja dėl klientų prielankumo, kaip įmanydami puoselėja savo meistriškumą ir darbštumą, ir jeigu jiems netrukdo joks neprotingas kišimasis, visada galima būti tikriems, kad prekės kiekis bet kuriuo metu bus maždaug proporcingas jos paklausai."

„Tačiau yra profesijų, kurios, nors ir naudingos ir netgi būtinos valstybei, atskiriems žmonėms neteikia naudos ar malonumo, tad šių profesijų atstovų atžvilgiu aukščiausioji valdžia turi keisti savo elgesį. Ji turi juos palaikyti valstybės lėšomis ir privalo imtis priemonių prieš aplaidumą, kurio jie natūraliai neišvengs, susiedama tą profesiją su ypatingais pasižymėjimo ženklais, nustatydama ilgą rangų skalę ir griežtą priklausomybę arba kokiu nors kitu būdu. Šios žmonių grupės pavyzdžiai yra asmenys, dirbantys finansų srityje, laivyne ir teismuose."

„Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad dvasininkai priklauso pirmajai klasei ir jų skatinimą, kaip ir teisininkų ir gydytojų, galima ramiai patikėti asmenų, kurie išpažįsta jų doktrinas ir kuriems jų dvasinė veikla ir pagalba teikia naudą ar paguodą, dosnumui. Ši papildoma paskata, be abejo, žadins jų darbštumą ir

budrumą, ir jų profesiniai įgūdžiai, kaip ir jų sugebėjimas paveikti žmonių mąstyseną, kasdien tobulės dėl didėjančios praktikos, pastangų ir dėmesingumo."

„Tačiau jei pasvarstysime nuodugniau, pamatysime, kad šis suinteresuotas dvasininkijos uolumas yra tai, ko stengiasi išvengti kiekvienas išmintingas įstatymų leidėjas, nes kiekvienoje religijoje, išskyrus tikrąją, jis yra tiesiog pragaištingas ir netgi natūraliai linkęs iškraipyti tikrąją religiją, įterpdamas į ją stiprų prietarų, kvailysčių ir iliuzijų mišinį. Kiekvienas dvasininkas, norėdamas savo sekėjams atrodyti vertesnis ir šventesnis, įkvėps jiems tulžingą pasibjaurėjimą visomis kitomis sektomis ir be perstojo stengsis vis naujais būdais sužadinti blėstantį savo publikos pamaldumą. Skelbiamose doktrinose tiesa, moralė ar padorumas bus visiškai ignoruojami. Kiekviena dogma bus pakeista taip, kad geriausiai atitiktų pakrikusius žmonių jausmus. Į kiekvieną susirinkimą šalininkus bus stengiamasi privilioti su neblėstančiu atkaklumu ir sumaniai manipuliuojant prastuomenės aistromis ir patiklumu. Ir galiausiai civilinė valdžia supras, kad jai teko brangiai sumokėti už tariamą taupumą ir nesuteikimą dvasininkams pastovių atlyginimų ir kad iš tikrųjų tinkamiausias ir naudingiausias elgesys su dvasiniais ganytojais yra nupirkti jų vangumą skiriant jų profesijos atstovams nustatytas algas ir taip užsitikrinti, jog jiems nevertės būti aktyvesniems nei būtina tam, kad neleistų savo kaimenei nuklysti ieškoti naujų ganyklų. Šitaip bažnytinės institucijos, nors paprastai iš pradžių atsiradusios dėl religinių pažiūrų, galiausiai pasirodo esančios naudingos visuomenės politiniams interesams."

Tačiau kad ir kokios, geros ar blogos, būtų nepriklausomų dvasininkijos pajamų pasekmės, jos, kaip atrodo, labai retai buvo jai suteikiamos atsižvelgiant į tas pasekmes. Aršių religinių nesutarimų laikai paprastai sutapdavo su tokių pat aršių politinių kivirčų

laikais. Tokiais atvejais kiekviena politinė partija arba suprasdavo, arba įsivaizduodavo, kad sudaryti sąjungą su viena ar kita iš konkuruojančių religinių sektų atitinka jos interesus. Tačiau tai buvo galima padaryti tik pripažįstant ar bent jau palaikant tos sektos dogmas. Sekta, kuriai pasisekdavo sudaryti sąjungą su nugalėjusia partija, visada dalydavosi savo sąjungininkės pergale, ir jos palankumas ir globa netrukus įgalindavo ją pritildyti ir apmalšinti visus savo priešininkus. Tie priešininkai paprastai susidėdavo su nugalėjusios partijos priešais ir todėl tapdavo tos partijos priešais. Tos sektos dvasininkai, šitaip tapę visiškais padėties šeimininkais ir įgiję didžiulę įtaką žmonių masėms ir autoritetą, jau būdavo pakankamai galingi, kad keltų pagarbią baimę savosios partijos vadams ir vedliams ir priverstų civilinę valdžią gerbti jų nuomones ir siekius. Pirmasis jų reikalavimas paprastai būdavo nutildyti ir numalšinti visus jų priešininkus, o antrasis – suteikti nepriklausomas pajamas. Kadangi jie paprastai būdavo nemažai prisidėję prie pergalės, neatrodė neteisinga, kad jiems turi tekti laimikio dalis. Be to, tiems dvasininkams buvo įgrisę stengtis įtikti žmonėms ir tai, kad jų pragyvenimas priklausė nuo pastarųjų įnorių. Todėl keldami tokį reikalavimą jie paisė savo pačių ramybės ir patogumo, nekvaršindami galvos, kaip ateityje šitai gali atsiliepti jų luomo įtakai ir autoritetui. Civilinė valdžia, galėjusi patenkinti šį reikalavimą tik atiduodama jiems tai, ką daug mieliau būtų atidavusi ar pasilikusi sau pačiai, retai kada skubėdavo jį įvykdyti. Bet būtinybė galiausiai visada priversdavo ją tai padaryti, nors neretai tik po ilgo delsimo, išsisukinėjimų ir nenuoširdžių atsiprašinėjimų.

Tačiau jei politika niekada nebūtų kvietusi į pagalbą religijos, jei nugalėjusi partija, laimėjusi pergalę, vienos sektos dogmų nebūtų palaikiusi labiau nei kitos, ji tikriausiai visas įvairias sektas būtų traktavusi vie-

nodai ir nešališkai ir kiekvienam žmogui būtų leidusi pasirinkti tą dvasininką ir tą religiją, kurie jam tiko. Šiuo atveju, be abejo, būtų buvusi didelė gausybė religinių sektų. Tikriausiai vos ne kiekviena atskira kongregacija būtų sudariusi nedidelę sektą arba išpažinusi savas dogmas. Kiekvienas mokytojas, be abejo, būtų jautęs būtinumą dėti didžiules pastangas ir panaudoti visus savo sugebėjimus, kad išlaikytų ir padidintų savo sekėjų skaičių. Bet kadangi kiekvienas mokytojas būtų jautęs tokį patį būtinumą, nė vieno mokytojo ar jų sektos sėkmė negalėjo būti labai didelė. Suinteresuotas ir veiklus religinių mokytojų uolumas gali būti pavojingas ir sukelti problemų tik toje visuomenėje, kurioje toleruojama tik viena sekta arba kur visa didelė visuomenė yra pasidalijusi į dvi ar tris stambias sektas, kurių kiekvienos mokytojai veikia sutartinai ir laikydamiesi nustatytos tvarkos ir subordinacijos. Tačiau kai visuomenė yra pasidalijusi į du ar tris šimtus, ar gal net kelis tūkstančius nedidelių sektų, iš kurių nė viena nėra pakankamai didelė, kad galėtų sudrumsti visuomenės ramybę, tas uolumas yra visiškai nekenksmingas. Kiekvienos sektos mokytojai matydami, kad iš visų pusių juos supa daugiau priešininkų nei draugų, priversti išmokti tiesumo ir nuosaikumo, taip retai būdingų tų didelių sektų, kurių doktrinas, palaikomas civilinės valdžios, gerbia beveik visi didžiulių karalysčių ir imperijų gyventojai, mokytojams, dėl to aplink save matantiems tik sekėjus, mokinius ir nuolankius garbintojus. Kiekvienos nedidelės sektos mokytojai, jausdamiesi bemaž vienišі, būtų priversti gerbti kitų sektų mokytojus, ir jų abipusės nuolaidos, kurias jiems atrodytų pravartu ir tinkama daryti vienas kitam, ilgainiui galbūt daugumos jų doktrinas paverstų gryna ir racionalia religija, neturinčia jokios nesąmonių, apgaulės ar fanatizmo priemaišos, tokia, kokią trоško regėti įsigalėjusią visų laikų išminčiai,

tačiau kokios dar jokioje šalyje neįvedė pozityvūs įstatymai ir tikriausiai niekada neįves, nes religijos srityje pozityviuosius įstatymus visada veikė ir tikriausiai visada daugiau ar mažiau veiks visuotiniai prietarai ir aistros. Toks bažnytinės valdžios arba, tiksliau, bažnytinės valdžios atsisakymo sumanymas buvo tai, ką sekta, vadinta independentais, – neabejotinai aršių fanatikų sekta – pasiūlė įgyvendinti Anglijoje artėjant pilietinio karo pabaigai. Jei toks sumanymas, nors ir visiškai nefilosofinės kilmės, būtų buvęs įgyvendintas, iki šių dienų tikriausiai būtų įsigalėjęs filosofiškiausias pakantumas ir santūrumas įvairių religinių principų atžvilgiu. Toks sumanymas buvo įgyvendintas Pensilvanijoje, kur, nors kvakeriai ir sudaro daugumą, įstatymai realiai nesuteikia pranašumo nė vienai sektai, ir, kaip teigiama, būtent tai ten lėmė tokį filosofišką pakantumą ir santūrumą.

Tačiau net jei kokioje nors šalyje toks vienodas traktavimas ir nepaskatintų visų ar net daugumos sektų pakantumo ir santūrumo, vis tiek, jei tų sektų yra gana daug ir dėl to kiekviena iš jų yra pernelyg maža, kad sutrikdytų visuomenės ramybę, perdėtas kiekvienos jų uolumas skelbiant savąsias dogmas nesukeltų jokių labai žalingų padarinių ir netgi atvirkščiai – turėtų kai kurių gerų pasekmių; ir jei valdžia tvirtai nuspręstų palikti tas sektas ramybėje ir įpareigoti jas palikti ramybėje viena kitą, nebūtų didelės grėsmės, kad jos pačios greitai nesuskils ir netaps nepavojingai gausios.

Kiekvienoje civilizuotoje visuomenėje, kiekvienoje visuomenėje, kurioje skirtumai tarp klasių jau yra visiškai nusistovėję, visada tuo pačiu metu egzistavo dvi atskiros moralės schemos arba sistemos; vieną jų galėtume pavadinti griežta arba asketiška, kitą – liberalia arba, jei norite, palaida sistema. Pirmąja paprastai žavisi ir ją gerbia paprasti žmonės, antrąją paprastai labiau vertina ir pasirenka vadinamoji aukštuomenė.

Pagrindinis skirtumas tarp šių dviejų priešingų schemų ar sistemų, matyt, yra tai, kiek turėtume smerkti lengvabūdiškumo ydas, ydas, kurias skatina didžiuliai turtai ir linksmumo ir geros nuotaikos perteklius. Liberalioje arba palaidoje sistemoje į prabangą, audringas ir netgi nežabotas linksmybes, į bemaž besaikį malonumų siekimą, skaistumo priesakų laužymą, bent jau vienos iš dviejų lyčių, ir t. t., jeigu viso to nelydi vulgarios nešvankybės, melagystės ir skriaudos, paprastai žiūrima labai atlaidžiai, tai lengvai pateisinama arba išvis dovanojama. Asketiškoje sistemoje, priešingai, į šiuos ekscesus žiūrima su begaline panieka ir pasibjaurėjimu. Lengvabūdiškumo ydos visuomet pražūtingos paprastiems žmonėms, ir neretai užtenka vienos lengvapėdiškai ir palaidai praleistos savaitės, kad vargšas darbininkas galutinai žlugtų ir iš nevilties įvykdytų didžiausius nusikaltimus. Todėl išmintingesni ir geresni paprasti žmonės visuomet neapsakomai bodisi ir bjaurisi tokiais ekscesais, kurie, kaip jie žino iš patirties, yra tokie tiesiogiai pragaištingi jų padėties žmonėms. Priešingai, aukštuomenės žmogų ne visada pražudys ir keleri palaido ir švaistūniško gyvenimo metai, ir šios klasės žmonės galimybę tam tikru mastu pasiduoti ekscesams labai linkę laikyti vienu iš savo turtingumo privalumų, o laisvę šitaip elgtis nesulaukiant pasmerkimo ar priekaištų – viena iš savo visuomeninės padėties privilegijų. Todėl į tokios pačios padėties žmonių ekscesus jie žiūri tik truputėlį nepritariamai ir menkai juos smerkia arba išvis nesmerkia.

Beveik visos religinės sektos atsirado tarp paprastų žmonių, iš kurių į jas paprastai ateidavo pirmieji ir gausiausi naujakrikštai. Todėl beveik visada, tik su keliomis išimtimis, nes jų buvo, šios sektos diegdavo asketiškąją moralės sistemą. Su tokia sistema jos būdavo patraukliausios tam žmonių sluoksniui, kuriam jos pirmiausia pasiūlydavo savo planą reformuoti tai,

kas iki tol buvo įsitvirtinę. Daugelis jų, gal net didžioji dalis, netgi stengdavosi pelnyti pripažinimą tobulindamos šią asketišką sistemą ir padarydamos ją kone absurdišką ir rigoristišką, ir būtent šis perdėtas griežtumas neretai labiau nei kas kita paskatindavo paprastus žmones jas gerbti ir garbinti.

Aukštos kilmės ir turtingas žmogus dėl savo padėties yra žymus didelės visuomenės narys, ji atidžiai stebi jo elgesį ir šitaip priverčia jį patį rūpintis savo elgesiu. Jo autoritetas ir svarba labai priklauso nuo to, kiek jį gerbia visuomenė. Jis nedrįsta daryti nieko, kas gali užtraukti jam gėdą ar jį sukompromituoti jos akyse, ir yra priverstas itin griežtai laikytis tų – liberalių ar griežtų – moralės normų, kurias visuomenė bendru sutarimu primeta kilmingiems ir turtingiems žmonėms. Žemos visuomeninės padėties žmogus, priešingai, anaiptol nėra žymus kokios nors didelės visuomenės narys. Kai jis gyvena kaime, jo elgesys gali būti stebimas ir jis gali būti priverstas pats rūpintis savo elgesiu. Šioje, ir tik šioje, situacijoje jis turi vadinamąją reputaciją ir gali ją prarasti. Tačiau vos atvykęs į didesnį miestą jis nugrimzta į tamsą ir nežinomybę. Jo elgesio niekas nestebi ir neseka, dėl to labai tikėtina, kad jis apsileis ir pasiduos visokiam ištvirkavimui ir kitoms ydoms. Tik tapęs nedidelės religinės sektos nariu jis išnyra iš šio patamsio, ir jo elgesys sulaukia didelio respektabilios visuomenės dėmesio. Nuo tos akimirkos jis tampa toks reikšmingas, koks dar niekada nebuvo. Visi jo sektos broliai sektos labui yra suinteresuoti stebėti jo elgesį, ir jeigu jis pasielgia gėdingai ar smarkiai nukrypsta nuo tų griežtų moralės normų, kurių laikytis jie beveik visada vieni iš kitų reikalauja, gali jį labai rūsčiai – net jei tai ir neturi civilinių padarinių – nubausti, išvaryti iš sektos arba ekskomunikuoti. Todėl nedidelėse religinėse sektose paprastų žmonių dorovė beveik visada buvo nepaprastai tvirta

ir nesuteršta ir paprastai gerokai pranoko oficialiajai Bažnyčiai priklausančių žmonių dorovę. Tiesa, tų nedidelių sektų moralės normos dažnai būdavo tiesiog nepriimtinai griežtos ir antivisuomeniškos.

Tačiau yra dvi labai paprastos ir veiksmingos priemonės, kurias pasitelkusi valstybė be jokios prievartos galėtų pakoreguoti tai, kas yra antivisuomeniška ar nepriimtinai griežta visų nedidelių sektų, į kurias pasidalijusi šalis, moralės normose.

Pirmoji iš šių priemonių yra mokslo ir filosofijos studijos, kurias valstybė galėtų padaryti beveik visuotines tarp vidurinio ar aukštesniojo sluoksnio pasiturinčių žmonių ne skirdama atlyginimus mokytojams ir šitaip padarydama juos aplaidžius ir tingius, o įvesdama tam tikrą netgi aukštesnių ir sudėtingesnių mokslų žinių patikrinimą, kurį privalėtų išlaikyti kiekvienas asmuo, kad gautų leidimą verstis kokia nors laisva profesija arba kad galėtų kandidatuoti į kokias nors aukštas atsakingas ar pelningas pareigas. Jei valstybė sudarytų tokias sąlygas, kad šiam žmonių sluoksniui būtų būtina mokytis, jai nebereikėtų sukti galvos, kaip parūpinti jiems tinkamų mokytojų. Jie nedelsdami patys susirastų geresnių mokytojų nei tie, kuriuos jiems galėtų parūpinti valstybė. Mokslas yra puikus fanatizmo ir prietarų skleidžiamų nuodų priešnuodis, ir ten, kur aukštesniųjų sluoksnių žmonės yra nuo jų apsaugoti, jie stipriai nepaveiks ir žemesniųjų sluoksnių.

Antroji priemonė yra dažnos ir linksmos viešos pramogos. Valstybė skatindama, tai yra suteikdama visišką laisvę visiems tiems, kurie savo noru ir be gėdingų ar nepadorių dalykų stengsis linksminti ir prablaškyti žmones tapyba, poezija, muzika, šokiais, įvairiausiais teatro vaidinimais ir pasirodymais, nesunkiai išsklaidys daugumos žmonių melancholiją ir slogią nuotaiką, kuri beveik visuomet kursto liaudies prietarus ir fanatizmą. Viešos pramogos visais laikais buvo tų paplitusių

kliedesių fanatiškų skleidėjų baimės ir neapykantos objektas. Šių pramogų įkvepiamas džiaugsmas ir gera nuotaika visiškai nederėjo su jų tikslams tinkamiausia ar jų įtakai lengviausiai pasiduodančia sielos būsena. Be to, teatro vaidinimai, neretai viešai išjuokiantys jų machinacijas ar netgi kurstantys visuomenės neapykantą jiems, dėl to buvo labiau jų nekenčiami nei visos kitos pramogos.

Šalyje, kurios įstatymai neteikia pirmenybės kurios nors vienos religijos skleidėjams, nė vieniems iš jų nebūtina kaip nors ypatingai ar tiesiogiai priklausyti nuo valdovo ar vykdomosios valdžios ar kad valdovas kiek nors kištųsi į jų skyrimą į pareigas ar atleidimą iš jų. Tokioje situacijoje valdovui nebus jokio reikalo rūpintis jais kiek nors daugiau, nei palaikyti tarp jų santaiką, kaip ir tarp kitų savo valdinių, tai yra neleisti jiems vieniems kitus persekioti, užgaulioti ar engti. Tačiau visiškai kitaip yra šalyse, kur yra oficialiai įteisinta arba dominuojanti religija. Šiuo atveju valdovas niekada nebus saugus, jei neturės priemonių daryti didelę įtaką daugumai tos religijos mokytojų.

Bet kurios oficialiai įteisintos Bažnyčios dvasininkija sudaro didelę bendriją. Ji gali veikti sutartinai ir siekti savo interesų pagal vieną planą ir vieningai, lyg būtų vadovaujama vieno žmogaus, ir dažnai ji būna vieno žmogaus vadovaujama. Dvasininkų kaip bendrijos interesai niekada nėra tokie pat kaip valdovo, o kartais yra net visiškai jiems priešingi. Svarbiausias jų interesas yra išlaikyti įtaką žmonėms, o ši įtaka priklauso nuo tariamo visos jų skelbiamos doktrinos tikrumo ir svarbos ir nuo tariamo būtinumo pripažinti kiekvieną jos dalį ir besąlygiškai tikėti, nes tik taip esą galima išvengti amžinos kančios. Jei valdovas bus toks neatsargus, kad išdrįs pajuokti kad ir nereikšmingiausią jų doktrinos detalę ar suabejoti ja arba iš žmoniškumo pabandys apginti tuos, kurie taip pasielgė,

visiškai nuo jo nepriklausomos dvasininkijos skrupulinga garbė tuoj pat pakurstys ją pasmerkti jį kaip bedievį ir griebtis visų religijos bauginimų, siekiant priversti žmonės prisiekti ištikimybę ortodoksiškesniam ir paklusnesniam valdovui. Jei valdovas pasipriešins jų pretenzijoms ar uzurpacijai, pavojus bus ne mažesnis. Tie valdovai, kurie išdrįsdavo šitaip maištauti prieš Bažnyčią, paprastai būdavo apkaltinami ne tik šiuo nusikaltimu, bet dar ir erezija, nors jie iškilmingai patikindavo tikį ir nuolankiai paklūstą visoms dogmoms, kurias Bažnyčia jiems nurodė išpažinti. Tačiau religijos autoritetas yra viršesnis už bet kokį kitą autoritetą. Jos diegiama baimė įveikia visas kitas baimes. Kai įtakingi religijos skleidėjai žmonių masėms propaguoja doktrinas, pakertančias valdovo autoritetą, jis gali išsaugoti savo valdžią tiktai prievarta arba pasitelkęs reguliariosios kariuomenės jėgą. Netgi reguliarioji kariuomenė šiuo atveju negali jam užtikrinti ilgalaikio saugumo, nes jei kareiviai yra ne svetimšaliai, kaip būna retai, o surinkti iš liaudies, kaip bemaž visada ir yra, jie tikriausiai greitai bus paveikti tų doktrinų. Revoliucijos, kurias nerimstanti graikų dvasininkija nuolat sukeldavo Konstantinopolyje, kol gyvavo Rytų imperija, drastiški įvykiai, kuriuos keletą šimtmečių nuolat įžiebdavo Romos katalikų dvasininkija visose Europos dalyse, aiškiai parodo, kokia nepatikima ir nesaugi visada yra valdovo padėtis, kai jis neturi tinkamų priemonių paveikti savo šalies oficialiai įteisintos ir dominuojančios religijos dvasininkiją.

Visiškai aišku, kad tikėjimo dalykai, kaip ir visi kiti dvasiniai reikalai, nėra tikroji pasaulietinio valdovo veiklos sritis; nors jis gali būti labai gerai pasiruošęs apginti žmones, retai laikomas tinkamu juos mokyti. Todėl tų dalykų atžvilgiu jo autoritetas retai gali atsverti bendrą oficialiosios religijos dvasininkijos autoritetą. Bet viešoji rimtis ir jo paties saugumas dažnai gali

priklausyti nuo doktrinų, kurias dvasininkai gali manyti esant reikalinga skleisti tais klausimais. Kadangi valdovas retai gali svariai ir autoritetingai atvirai pasipriešinti jų sprendimui, būtina, kad jis galėtų daryti jiems poveikį, o poveikį jiems jis gali daryti tik sužadindamas daugumos šio luomo atstovų baimę ir lūkesčius. Baimę būti nušalintiems nuo pareigų ar sulaukti kitokios bausmės ir lūkesčius būti paaukštintiems.

Visose Krikščionių bažnyčiose dvasininkų beneficijos yra besąlygiška nuosavybės teisė, kuria jie naudojasi ne valdovui panorėjus, bet iki gyvos galvos arba kol tinkamai elgiasi. Jei jų beneficijos nebūtų tokios garantuotos ir galėtų būti atimtos net ir menkiausiai nepaklususs valdovui ar jo ministrams, jiems veikiausiai būtų neįmanoma išlaikyti savo autoritetą tarp žmonių, kurie tokiomis aplinkybėmis laikytų juos samdomais karaliaus rūmų pavaldiniais ir nebepasitikėtų jų pamokymų nuoširdumu. Tačiau jei valdovas bandytų neteisėtai ir prievarta atimti iš dalies dvasininkų jų beneficijas, tarkime, dėl to, kad jie uoliau nei įprasta skleidė kokią nors skaldytojišką ar kurstytojišką doktriną, persekiodamas jis tik padarytų juos ir jų doktriną dešimt kartų populiaresnius, taigi ir dešimt kartų grėsmingesnius ir pavojingesnius nei ligi tol. Baimė beveik visais atvejais yra niekam tikęs valdymo įrankis, ir jis tikrai neturi būti naudojamas prieš žmonių sluoksnį, bent menkiausiai pretenduojantį į nepriklausomybę. Bandymas juos įbauginti tik sužadins blogą jų nusiteikimą ir sustiprins priešiškumą, o švelnesnis elgesys galbūt nesunkiai paskatintų juos aprimti ar net visiškai nuslopintų jų priešiškumą. Prancūzijos valdžios paprastai naudota prievarta siekiant priversti savo parlamentus, arba nepriklausomus teismus, įregistruoti nepopuliarų įsaką, labai retai duodavo siekiamą rezultatą. Tačiau paprastai tam naudota priemonė, visų nepaklusnių narių įkalinimas, daugelio nuomone,

buvo gana radikali. Stiuartų dinastijos valdovai kartais imdavosi panašių veiksmų norėdami paveikti kai kuriuos Anglijos parlamento narius; paprastai ir jie patirdavo, kad šių žmonių neįmanoma palenkti. Dabar Anglijos parlamentas valdomas kitaip, o tas nedidelis eksperimentas, kurį kunigaikštis Choiseulis maždaug prieš dvylika metų atliko su Paryžiaus parlamentu, aiškiai parodė, kad visi Prancūzijos parlamentai tokiu būdu gali būti valdomi dar sėkmingiau. Tas eksperimentas nebuvo tęsiamas. Nors apdairus elgesys ir įtikinėjimas visada yra lengviausios ir patikimiausios valdymo priemonės, o jėga ir prievarta – blogiausios ir pavojingiausios, bet, kaip atrodo, žmogus iš prigimties yra toks valdingas, kad jis beveik visada su panieka atmeta gerąsias priemones, išskyrus tuos atvejus, kai negali ar nedrįsta naudoti blogųjų. Prancūzijos valdžia galėjo ir drįso naudoti jėgą, todėl paniekino apdairų elgesį ir įtikinėjimą. Bet, manau, visa praėjusių amžių patirtis rodo, kad nėra kito žmonių luomo, prieš kurį būtų taip pavojinga ar veikiau pragaištinga naudoti jėgą ir prievartą, kaip prieš gerbiamą oficialiai įteisintos Bažnyčios dvasininkiją. Kiekvieno atskiro dvasininko, sutariančio su savo luomu, teisės, privilegijos, asmeninė laisvė net despotiškiausiose valstybėse yra gerbiamos labiau nei bet kurio kito padėtimi ir turtu jam prilygstančio asmens. Taip yra įvairiausio despotizmo atveju, pradedant švelnia ir nuolaidžia Paryžiaus valdžia ir baigiant smurtaujančia ir žiauria Konstantinopolio valdžia. Bet nors šio luomo žmones vargiai galima priversti, juos galima valdyti taip pat lengvai, kaip ir kitus, ir valdovo saugumas ir visuomenės ramybė, kaip atrodo, labai priklauso nuo jo turimų priemonių valdyti tą luomą; tos priemonės iš esmės yra paaukštinimai, kuriuos jis gali suteikti dvasininkams.

Pagal ankstyvuosius Krikščionių bažnyčios nuostatus kiekvienos diecezijos vyskupas buvo renkamas

bendru vyskupijos miesto dvasininkų ir gyventojų balsavimu. Žmonės neilgai išsaugojo savo teisę balsuoti, o kol jie ją turėjo, bemaž visada pasiduodavo dvasininkų įtakai – natūralu, kad tokiuose dvasiniuose reikaluose šie buvo jų vadovai. Tačiau netrukus dvasininkams pabodo vargai, susiję su vadovavimu, jiems pasirodė lengviau savo vyskupus rinktis patiems. Lygiai taip pat ir vienuolyno abatas buvo renkamas pačių vienuolių, bent jau daugumoje abatijų. Visas žemesnes bažnytines beneficijas diecezijoje skirstė vyskupas, kuris suteikdavo jas tiems dvasininkams, kuriems manė esant reikalinga. Taigi visi bažnytiniai paaukštinimai buvo Bažnyčios žinioje. Nors valdovas galėjo daryti tam tikrą netiesioginę įtaką tuose rinkimuose ir kartais būdavo įprasta prašyti jo leidimo rengti rinkimus ir aprobuoti rinkimų rezultatus, jis neturėjo jokių tiesioginių ar pakankamų priemonių paveikti dvasininkiją. Kiekvieno dvasininko ambicijos natūraliai skatino jį stengtis įsiteikti ne valdovui, bet savajam luomui, iš kurio jis ir tegalėjo tikėtis paaukštinimo.

Didžiojoje Europos dalyje popiežius pamažu suėmė į savo rankas iš pradžių beveik visų vyskupijų ir abatijų, tai yra vadinamųjų konsistorijų beneficijų, skyrimą, o vėliau įvairiomis machinacijomis ir apgavystėmis – ir didžiosios dalies žemesniųjų beneficijų kiekvienoje diecezijoje; vyskupui buvo palikta bemaž tik tai, kas buvo tiesiog būtina, kad jis išsaugotų deramą autoritetą savo dvasininkų akyse. Po šitų pertvarkų valdovo padėtis tapo dar blogesnė nei anksčiau. Visų įvairiausių Europos šalių dvasininkija šitaip buvo suformuota į tam tikrą dvasinę armiją, tiesa, išskirstytą po įvairias būstines, tačiau visiems jos judėjimams ir veiksmams dabar galėjo vadovauti vienas vadas, jie galėjo būti vykdomi pagal vieningą planą. Kiekvienos atskiros šalies dvasininkija galėjo būti laikoma atskiru tos armijos padaliniu, kurio veiksmus nesunkiai galėjo paremti ir

palaikyti visi kiti įvairiose kaimyninėse šalyse išdėstyti tos armijos padaliniai. Kiekvienas padalinys ne tik buvo nepriklausomas nuo šalies, kurioje jis buvo įsikūręs ir kuri jį išlaikė, valdovo, bet ir priklausė nuo svetimšalio valdovo, kuris bet kuriuo metu galėjo nukreipti savo ginklus prieš tos šalies valdovą ir paremti tą padalinį visų kitų padalinių ginklais.

Tie ginklai buvo baisiausi, kokius tik galima įsivaizduoti. Senovės laikų Europoje, dar prieš atsirandant amatams ir manufaktūroms, dvasininkijos turtas suteikė jai tokią pačią įtaką paprastiems žmonėms, kokią stambiausiems feodalams jų turtai suteikė jų vasalams, nuomininkams ir tarnams. Didžiulėse žemės valdose, kurias suklaidintas valdovų ir privačių asmenų pamaldumas atiduodavo Bažnyčiai, jurisdikcija buvo tokia pati, kaip ir stambiųjų feodalų žemėse, ir dėl tų pačių priežasčių. Tose didžiulėse žemės valdose dvasininkai arba jų paskirti valdytojai nesunkiai galėjo palaikyti rimtį be jokios karaliaus ar kurio nors kito asmens paramos ir pagalbos, bet nei karalius, nei kuris nors kitas asmuo negalėjo palaikyti rimties tose valdose be dvasininkų paramos ir pagalbos. Todėl dvasininkijos jurisdikcija jai priklausančiose valdose ar dvaruose buvo tokia pat nepriklausoma ir tokia pat nepavaldi karaliaus teismų valdžiai, kaip ir tų pasaulietinių didžiūnų. Beveik visas dvasininkijos žemes, kaip ir stambiųjų feodalų, nuomojo laisvieji nuomininkai, visiškai priklausomi nuo savo tiesioginių šeimininkų ir dėl to bet kuriuo metu galėję būti pašaukti dalyvauti kovose, į kurias dvasininkija būtų sumaniusi juos įtraukti. Be tų valdų rentos, dvasininkija dar gaudavo dešimtinę – labai didelę visų kitų valdų kiekvienoje Europos karalystėje rentos dalį. Didžioji šių abiejų rentos rūšių teikiamų pajamų dalis buvo gaunama natūra – grūdais, vynu, gyvuliais, naminiais paukščiais ir pan. Gaunamas kiekis smarkiai viršijo pačių

dvasininkų suvartojimą, o juk nebuvo nei amatų, nei manufaktūrų, į kurių gaminius dvasininkai būtų galėję iškeisti perviršį. Naudos iš to milžiniško perviršio jie galėjo gauti tik panaudodami jį kuo išlaidžiausiam vaišingumui ir kuo dosniausiai labdarai, lygiai kaip stambieji feodalai naudojo savo pajamų perviršį. Todėl, kaip teigiama, tiek tų laikų dvasininkijos vaišingumas, tiek labdara buvo labai dideli. Ji ne tik išlaikė beveik visus visų karalysčių vargšus, bet ir daugelis riterių ir bajorų neretai neturėjo jokio kito būdo pragyventi, kaip tik keliauti iš vieno vienuolyno į kitą dedantis labai pamaldžiais, bet iš tikrųjų geidžiant pasinaudoti dvasininkijos vaišingumu. Kai kurių prelatų išlaikytinių skaičius dažnai būdavo toks didelis, kad prilygdavo stambiausių pasauliečių feodalų išlaikytinių pulkui, o visa dvasininkija kartu turėjo, ko gero, net daugiau išlaikytinių nei visi pasauliečiai feodalai. Tarp dvasininkų visada buvo daugiau vienybės nei tarp pasauliečių feodalų. Pirmieji laikėsi drausmės ir buvo pavaldūs popiežiaus valdžiai. Antrųjų nesaistė jokia drausmė ar pavaldumas, ir jie beveik visada buvo priešiški vieni kitiems ir karaliui. Todėl nors bendras dvasininkijos nuomininkų ir išlaikytinių skaičius buvo mažesnis nei pasauliečių feodalų, o nuomininkų jie tikriausiai turėjo dar mažiau, bet jų vienybė darė juos kur kas galingesnius. Be to, dvasininkijos vaišingumas ir labdara ne tik įgalino ją disponuoti didele pasaulietine galia, bet ir labai padidino jos dvasinių ginklų pajėgumą. Tos dorybės pelnė jai didžiausią visų žemesniųjų sluoksnių žmonių, kurių daugelį ji nuolat ir beveik visus retkarčiais maitino, pagarbą ir garbinimą. Paprastų žmonių akyse viskas, kas priklausė šiam tokiam populiariam luomui ar buvo susiję su juo: jo valdos, jo privilegijos, jo doktrinos, neišvengiamai atrodė šventa, o kiekvienas jų pažeidimas, tikras ar įsivaizduojamas, buvo laikomas šventvagišku nedorumu ir bedievyste.

Tokioje situacijoje neturėtume stebėtis, kad valdovui, kuriam dažnai būdavo sunku pasipriešinti kelių didžiūnų sąjungai, dar sunkiau būdavo pasipriešinti suvienytai jo valdomos šalies dvasininkijos jėgai, remiamai kaimyninių karalysčių dvasininkijos. Tokiomis aplinkybėmis reikėtų stebėtis ne tuo, kad jis kartais būdavo priverstas nusileisti, bet tuo, kad jis retkarčiais įstengdavo pasipriešinti.

Dvasininkų privilegijos tais senais laikais (kurios mums, gyvenantiems dabartiniu metu, atrodo tokios absurdiškos), pavyzdžiui, jų visiškas nepavaldumas pasaulietinei jurisdikcijai arba tai, kas Anglijoje buvo vadinama dvasininkijos neteismingumu, buvo natūrali ar veikiau neišvengiama šių aplinkybių pasekmė. Kaip pavojinga buvo valdovui imtis nubausti dvasininką už kokį nors nusikaltimą, jei jo luomas buvo nusiteikęs jį ginti ir teigti, kad nepakanka įrodymų nuteisti tokį šventą žmogų arba kad bausmė yra per žiauri žmogui, kurio asmenį pašventino religija! Tokiomis aplinkybėmis valdovui būdavo geriausia palikti jį teisti Bažnyčios teismams, kurie, siekdami išsaugoti savo luomo garbę, buvo suinteresuoti kiek įmanoma sulaikyti savo narius nuo sunkių nusikaltimų ir net neleisti jiems sukelti didelių skandalų, kurie galėtų papiktinti žmones.

Tomis sąlygomis, kokios buvo didžiojoje Europos dalyje dešimtąjį, vienuoliktąjį, dvyliktąjį ir tryliktąjį šimtmetį ir kurį laiką prieš tai ir po to, Romos katalikų bažnyčios santvarka gali būti laikoma grėsmingiausiu susivienijimu, koks kada nors buvo suformuotas prieš civilinės valdžios autoritetą ir saugumą, taip pat prieš žmonijos laisvę, protą ir laimę, galinčius klestėti tik ten, kur civilinė valdžia pajėgia visa tai apsaugoti. Toje santvarkoje didžiausius prietarų klystkelius palaikė tokio didelio žmonių skaičiaus privatūs interesai, kad jie buvo visiškai apsaugoti nuo žmogaus proto antpuolių

pavojaus, nes nors žmogaus protas kartais, ko gero, gali atskleisti, net ir paprastiems žmonėms, kai kurias prietarų apgaules, jis niekada nepajėgė sutraukyti privačių interesų saitų. Jei tos santvarkos nebūtų puolę jokie kiti priešai, tik žmogaus protas savo gležnomis jėgomis, ji būtų išlikusi amžinai. Bet tą didžiulę ir tvirtai suregztą struktūrą, kurios negalėjo sukrėsti, o juo labiau sugriauti jokia žmogaus išmintis ir dorybės, iš pradžių susilpnino, paskui iš dalies suardė ir dabar veikiausiai per kelis ateinančius šimtmečius visiškai pavers griuvėsiais natūrali įvykių raida.

Laipsniškas amatų, manufaktūrų ir prekybos plėtojimasis, tos pačios priežastys, kurios sunaikino didžiųjų feodalų galybę, lygiai taip pat didžiojoje Europos dalyje sugriovė ir visą pasaulietinę dvasininkijos galią. Amatai, manufaktūros ir prekyba pateikė dvasininkijai gaminių, į kuriuos ji, kaip ir stambieji feodalai, galėjo iškeisti savo žaliavinę produkciją, ir šitaip jie surado būdą išleisti visas savo pajamas savo pačių reikmėms, neatiduodant jokios didesnės jų dalies kitiems žmonėms. Jos labdara ilgainiui mažėjo, jos vaišingumas darėsi nebe toks dosnus ir išlaidus. Taigi ir jų išlaikytinių skaičius ėmė mažėti, pamažu jie ir visai išnyko. Kaip ir stambieji feodalai, dvasininkija irgi siekė gauti didesnę rentą iš savo žemės valdų, kad galėtų ją išleisti, kaip ir feodalai, tenkinti savo tuštybei ir įgeidžiams. Tačiau tą didesnę rentą buvo galima gauti tik nuomojant žemes nuomininkams, kurie dėl to tapo dideliu mastu nepriklausomi nuo jos. Šitaip interesų gijos, anksčiau saisčiusios žemesniuosius žmonių sluoksnius su dvasininkija, pamažu ėmė trūkinėti ir irti. Jos sutrūkinėjo netgi greičiau nei tos, kurios tuos žmonių sluoksnius saistė su stambiaisiais feodalais, nes didžioji Bažnyčios beneficijų dalis buvo daug mažesnės nei stambiųjų feodalų valdos, todėl kiekvienos beneficijos valdytojas daug greičiau išleisdavo visas savo pajamas saviems

reikalams. Beveik visą keturioliktąjį ir penkioliktąjį šimtmetį didžiojoje Europos dalyje stambiųjų feodalų galia reiškėsi visa jėga, o pasaulietinė dvasininkijos galia, jos absoliuti valdžia, kadaise turėta žmonių masėms, labai sunyko. Bažnyčios galia tuo metu didžiojoje Europos dalyje jau apsiribojo beveik vien jos dvasiniu autoritetu, ir netgi tas dvasinis autoritetas smarkiai nusilpo, kai jo nebeparėmė dvasininkijos teikiama labdara ir vaišingumas. Žemesnieji žmonių sluoksniai nustojo žiūrėti į šį luomą kaip į guodėją jų varguose ir šelpėją jų skurde. Priešingai, žmones erzino ir piktino turtingesniųjų dvasininkų tuštybė, prabanga ir išlaidumas, kai jie matė juos savo malonumui išleidžiant tai, kas anksčiau visada buvo skiriama skurstantiesiems.

Tokioje situacijoje įvairių Europos valstybių valdovai stengėsi atgauti anksčiau turėtą įtaką skirstant didžiąsias Bažnyčios beneficijas sugrąžindami vyskupijų dekanams ir kapituloms jų senąją teisę rinkti vyskupą, o abatijų vienuoliams – rinkti abatą. Atkurti šią senąją tvarką buvo kelių keturioliktajame amžiuje Anglijoje išleistų įstatymų, pirmiausia vadinamojo provizorių įstatymo, ir pragmatinės sankcijos, paskelbtos Prancūzijoje penkioliktajame amžiuje, tikslas. Kad rinkimai būtų teisėti, reikėjo, kad valdovas leistų juos surengti ir po jų patvirtintų išrinktąjį asmenį; nors rinkimai tebebuvo laikomi laisvais, valdovas turėjo visas netiesiogines jo padėties natūraliai jam teikiamas priemones savo valdose daryti įtaką dvasininkams. Panašių tikslų siekiantys teisės aktai buvo priimti ir kituose Europos kraštuose. Tačiau popiežiaus valdžia skirstant didžiąsias Bažnyčios beneficijas iki reformacijos, kaip atrodo, niekur nebuvo taip veiksmingai ir visokeriopai apribota, kaip Anglijoje ir Prancūzijoje. Vėliau, šešioliktajame amžiuje, konkordatas suteikė Prancūzijos karaliams absoliučią teisę skirti visas didžiąsias, vadinamąsias konsistorijų, galikoniškosios Bažnyčios beneficijas.

Įvedus pragmatinę sankciją ir pasirašius konkordatą, Prancūzijos dvasininkai apskritai ėmė rodyti mažiau pagarbos popiežiaus kurijos dekretams nei bet kurios kitos katalikiškos šalies dvasininkija. Visuose ginčuose, kurie kildavo tarp jų valdovo ir popiežiaus, jie beveik visada palaikydavo pirmąjį. Ši Prancūzijos dvasininkų nepriklausomybė nuo popiežiaus kurijos, kaip atrodo, iš esmės rėmėsi ta pragmatine sankcija ir konkordatu. Ankstyvuoju monarchijos laikotarpiu Prancūzijos dvasininkija buvo taip pat atsidavusi popiežiui, kaip ir bet kurios kitos šalies dvasininkija. Kai Robertas, antrasis Kapetingų giminės valdovas, buvo visiškai nepagrįstai Romos kurijos ekskomunikuotas, jo tarnai, kaip pasakojama, numesdavo nuo jo stalo atneštą maistą šunims ir atsisakydavo patys skanauti ką nors, kas buvo suteršta tokioje padėtyje atsidūrusio asmens prisilietimo. Pagrįstai galima manyti, kad taip elgtis juos primokė jo šalies dvasininkai.

Taigi teisė skirstyti didžiąsias Bažnyčios beneficijas, kurią gindama Romos kurija dažnai priversdavo drebėti, o kartais ir išversdavo iš sosto didžiausius krikščioniškojo pasaulio valdovus, daugelyje Europos kraštų buvo apribota arba modifikuota, arba net visiškai prarasta dar prieš kylant reformacijai. Kai dvasininkija turėjo nedaug įtakos žmonėms, sustiprėjo valstybės įtaka dvasininkijai. Todėl dvasininkai turėjo mažiau galios ir mažiau noro drumsti ramybę valstybėje.

Smunkant Romos katalikų bažnyčios autoritetui Vokietijoje kilo polemika, kuri davė pradžią reformacijai ir netrukus išplito visoje Europoje. Naujosios doktrinos visur sulaukė didelio žmonių prielankumo. Jos buvo skelbiamos su tuo entuziastingu įkarščiu, kuriuo paprastai pasižymi žmonių grupė, puolanti įsitvirtinusius autoritetus. Tų doktrinų skelbėjai, nors kitais atžvilgiais, ko gero, išsimokslinimu nepranokę daugelio oficialiosios Bažnyčios teologų, apskritai, atrodo, ge-

riau išmanė Bažnyčios istoriją ir tų pažiūrų, kuriomis rėmėsi Bažnyčios autoritetas, kilmę ir raidą, todėl turėdavo pranašumą beveik visuose ginčuose. Jų gyvensenos asketiškumas pelnė jiems autoritetą paprastų žmonių akyse, griežtą jų elgesį žmonės priešpriešindavo netvarkingam didelės dalies jų pačių dvasininkų gyvenimui. Be to, jie daug geriau negu jų priešininkai mokėjo įgyti populiarumą ir patraukti sekėjus, o išdidūs ir orūs Bažnyčios sūnūs seniai ignoravo šį meną kaip jiems mažai reikalingą. Dalį žmonių naujosios doktrinos patraukė argumentais, daugelį naujumu, dar didesnį žmonių skaičių – neapykanta ir panieka oficialiajai dvasininkijai, tačiau daugiausiai žmonių pavergė karšta, aistringa ir fanatiška, nors dažnai šiurkšti ir storžieviška jų skelbėjų iškalba.

Naujųjų doktrinų pasisekimas beveik visur buvo toks didžiulis, kad valdovai, kurių santykiai su Romos kurija tuo metu klostėsi prastai, jomis remdamiesi lengvai galėjo savo valdose nuversti Bažnyčią, kuri, praradusi žemesniųjų žmonių sluoksnių pagarbą ir garbinimą, beveik neįstengė pasipriešinti. Romos kurija nesiskaitė su kai kuriais smulkesniais valdovais šiaurinėse Vokietijos dalyse, kuriuos ji, matyt, laikė pernelyg nereikšmingais, kad vertėtų jų paisyti. Todėl šie visur savo valdose įtvirtino reformaciją. Kristijono II ir Trollo, Upsalos arkivyskupo, tironija davė pretekstą Gustavui Vazai ištremti juos iš Švedijos. Popiežius buvo palankus tironui ir arkivyskupui, todėl Gustavui Vazai nebuvo jokių sunkumų įtvirtinti Švedijoje reformaciją. Kristijonas II vėliau buvo nuverstas nuo sosto ir Danijoje, kur dėl savo elgesio jis tapo toks pat nekenčiamas, kaip ir Švedijoje. Tačiau popiežius ir toliau rodė jam prielankumą, tad Frederikas Holšteinietis, perėmęs iš jo sostą, atkeršijo pasekdamas Gustavo Vazos pavyzdžiu. Berno ir Ciuricho magistratai, neturėję kokių nors rimtesnių ginčų su popiežiumi,

labai lengvai įtvirtino reformaciją savo kantonuose, kur kaip tik prieš tai kai kurie dvasininkai didesne nei paprastai apgavyste užtraukė neapykantą ir panieką visam dvasininkų luomui.

Tokioje kritiškoje situacijoje popiežiaus kurijai teko smarkiai pasistengti, kad išsaugotų draugystę su galingais Prancūzijos ir Ispanijos valdovais, iš kurių pastarasis tuo metu buvo Vokietijos imperatorius. Jų padedama, nors ir ne be didelių sunkumų ir didelio kraujo praliejimo, kurija įstengė visiškai nuslopinti arba pristabdyti reformacijos plitimą jų valdose. Be to, kurija buvo nusiteikusi nuolaidžiauti Anglijos karaliui. Tačiau to meto aplinkybėmis šito nebuvo galima padaryti neįžeidžiant dar didesnio valdovo, Ispanijos karaliaus ir Vokietijos imperatoriaus Karolio V. Todėl Henrikas VIII, nors jis pats nepritarė didžiajai daliai reformacijos doktrinų, remdamasis visuotiniu jų įsigalėjimu galėjo uždaryti visus vienuolynus ir panaikinti Romos katalikų bažnyčios valdžią savo valdose. Tai, kad jis šitai padarė, nors ir nežengė dar toliau, tam tikru mastu patenkino reformacijos globėjus, kurie, gavę valdžią tapus karaliumi jo sūnui ir įpėdiniui, be jokio vargo pabaigė Henriko VIII pradėtą darbą.

Kai kuriose šalyse, kaip, pavyzdžiui, Škotijoje, kur valdžia buvo silpna, nepopuliari ir nelabai tvirta, reformacija buvo pakankamai stipri nuversti ne tik Bažnyčią, bet ir valdžią, kuri stengėsi palaikyti Bažnyčią.

Reformacijos šalininkai, pasklidę po įvairias Europos šalis, neturėjo vieno vyriausiojo tribunolo, kuris, kaip Romos kurijos tribunolas arba visuotinis susirinkimas, galėtų spręsti visus jų tarpusavio ginčus ir su neginčijamu autoritetu nurodyti jiems visiems tikslias tikrojo tikėjimo ribas. Todėl kai reformacijos šalininkai vienoje šalyje savo pažiūromis skirdavosi nuo tikėjimo brolių kitoje šalyje, jie neturėjo bendro arbitro, į kurį galėtų kreiptis, tad ginčas likdavo neišspręstas; tarp jų

kildavo daug tokių ginčų. Ginčai dėl Bažnyčios valdymo ir teisės skirti beneficijas buvo, ko gero, svarbiausi pilietinės visuomenės santarvei ir gerovei. Jie davė pradžią dviem pagrindinėms reformacijos šalininkų sektoms, liuteronų ir kalvinistų sektoms, vienintelėms jų sektoms, kurių doktrina ir taisyklės ligi šiol buvo įtvirtintos įstatymu Europos šalyse.

Lutherio sekėjai kartu su vadinamąja Anglijos bažnyčia daugiau ar mažiau išlaikė vyskupų valdžią, nustatė dvasininkų subordinaciją, suteikė valdovui teisę skirti vyskupystes ir kitas konsistorijų beneficijas savo valdose, taip padarydami jį faktiniu Bažnyčios vadovu; neatimdami iš vyskupų teisės skirstyti mažesnes beneficijas savo diecezijose, jie ne tik pripažino, bet ir palaikė valdovo ir kitų globėjų pasauliečių teisę siūlyti savo kandidatus. Tokia Bažnyčios valdymo sistema nuo pat pradžių buvo palanki santaikai, gerai tvarkai ir paklusnumui pasaulietiniam valdovui. Dėl to ji niekada netapo kokių nors sąmyšių ar pilietinių neramumų dingstimi jokioje ją įtvirtinusioje šalyje. Anglijos bažnyčia visada didžiavosi, ir labai pagrįstai, besąlygišku savo principų lojalumu. Esant tokiam valdymui dvasininkai natūraliai stengiasi įtikti valdovui, rūmams, šalies didikams ir bajorams, dėl kurių įtakos jie daugiausia ir gali tikėtis paaukštinimų. Be abejo, kartais jie stengiasi įsiteikti šiems globėjams šlykščiausiu meilinimusi ir pataikavimu, bet dažnai ir puoselėdami tas patrauklias savybes, kuriomis greičiausiai gali pelnyti sau kilmingų ir turtingų žmonių pagarbą; jie stengiasi patikti visų naudingų ir malonių mokslų išmanymu, padoriu manierų laisvumu, draugišku ir nuotaikingu pokalbiu ir viešai reiškiama panieka tam absurdiškam ir veidmainiškam asketiškumui, kurį propaguoja ir dedasi praktikuoją fanatikai, siekdami pelnyti paprastų žmonių pagarbą ir sukelti jų pasibjaurėjimą tais kilmingais ir turtingais žmonėms, kurie prisipažįsta

jo nesilaiką. Tačiau tokie dvasininkai, nors šitaip jie stengiasi įsiteikti aukštesniesiems sluoksniams, yra labai linkę visiškai nesirūpinti išsaugoti savo įtaką ir autoritetą žemesniuosiuose sluoksniuose. Aukštesnieji sluoksniai jų klausosi, juos vertina ir gerbia, tačiau jie dažnai nesugeba sėkmingai apginti savo blaivumą ir nuosaikumą propaguojančių pamokymų ir įtikinti klausytojų, kai juos puola visiškai nemokyti fanatikai.

Zwingli'o, o tiksliau – Kalvino sekėjai, priešingai, kiekvienos parapijos žmonėms suteikė teisę patiems rinkti savo pastorių, kai vieta bažnyčioje likdavo laisva, ir kartu įvedė visišką dvasininkų lygybę. Pirmoji tokios tvarkos dalis, kol ji gyvavo, atrodo, kėlė tik netvarką ir sumaištį ir gadino tiek dvasininkų, tiek žmonių moralę. Antroji dalis, atrodo, turėjo tik labai gerų pasekmių.

Kol kiekvienos parapijos žmonės turėjo teisę patys rinkti savo pastorius, jiems beveik visada darydavo įtaką dvasininkai, paprastai maištingiausi ir fanatiškiausi šio luomo atstovai. Siekdami išsaugoti savo įtaką tuose visuotiniuose rinkimuose, daugelis dvasininkų patys tapdavo ar dėdavosi tapę fanatikais, skatino žmonių fanatizmą ir beveik visada teikdavo pirmenybę fanatiškiausiam kandidatui. Toks nesvarbus reikalas, kaip parapijos kunigo skyrimas, beveik visada sukeldavo įnirtingą kovą ne tik toje parapijoje, bet ir kaimyninėse parapijose, kurios retai atsisakydavo progos dalyvauti ginče. Jei parapija būdavo dideliame mieste, tai padalydavo gyventojus į dvi partijas, o jei tas miestas pats sudarė mažą respubliką arba buvo svarbiausias nedidelės respublikos miestas ir jos sostinė, kaip daugelis didesniųjų Šveicarijos ir Olandijos miestų, kiekvienas menkas tokio pobūdžio kivirčas ne tik sukurstydavo aršų visų kitų partijų priešiškumą, bet ir grasino sukelti naują Bažnyčios skilimą ir naują nesantaiką valstybėje. Todėl tokiose mažose respublikose magistratai greitai suprato, kad siekiant išsaugoti viešąją rimtį būtina jiems patiems perimti teisę skirti dvasinin-

kus į visas laisvas beneficijas. Škotijoje, didžiausioje šalyje, kurioje įteisinta presbiterinė Bažnyčios valdymo forma, patronato teisės faktiškai buvo panaikintos Vilhelmo III valdymo pradžioje išleistu įstatymu, įvedusiu presbiteriją. Tas įstatymas, be kita ko, suteikė galimybę tam tikroms žmonių grupėms kiekvienoje parapijoje už labai nedidelę kainą nusipirkti teisę rinkti savo pastorių. Šio įstatymo nustatyta tvarka išsilaikė apie dvidešimt dvejus metus, kol 10-aisiais karalienės Onos valdymo metais išleisto įstatymo 12 straipsniu buvo panaikinta dėl sumaišties ir netvarkos, kurią šis populiaresnis rinkimo būdas beveik visur sukeldavo. Tačiau tokioje didelėje šalyje kaip Škotija sąmyšis tolimoje parapijoje negalėjo sukelti vyriausybei tokių rūpesčių, kaip mažesnėje valstybėje. 10-aisiais karalienės Onos valdymo metais išleistas įstatymas grąžino patronato teises. Bet nors Škotijoje įstatymas be išimčių suteikia beneficiją patrono nurodytam asmeniui, Bažnyčia vis dėlto kartais reikalauja (nes šiuo klausimu jos sprendimai nebūdavo vienodi) tam tikro žmonių sutikimo prieš perduodama kandidatui vadinamąjį sielų ganymą, tai yra bažnytinę jurisdikciją parapijoje. Ji bent jau retkarčiais, dėdamasi, kad jai rūpi santaika parapijoje, atideda patvirtinimą, kol bus gautas toks sutikimas. Privatus kai kurių kaimyninių dvasininkų kišimasis siekiant kartais užtikrinti tokį sutikimą, bet dažniau – sukliudyti jį gauti, ir paplitę būdai, kurių tokiais atvejais jie griebiasi, kad tas įsikišimas būtų veiksmingesnis, tikriausiai ir yra tos priežastys, kurios iš esmės dar palaiko senosios fanatiškos dvasios likučius – tiek Škotijos dvasininkijos, tiek žmonių.

Lygybę, kurią presbiterinė Bažnyčios valdymo forma nustato tarp dvasininkų, sudaro, pirma, valdžios arba bažnytinės jurisdikcijos lygybė ir, antra, beneficijų lygybė. Visose Presbiterijonų bažnyčiose valdžios lygybė yra absoliuti, bet beneficijų lygybė tokia nėra. Tačiau skirtumas tarp vienos beneficijos ir kitos retai yra toks

didelis, kad pastūmėtų netgi mažos beneficijos turėtoją stengtis įsiteikti savo globėjui žemu meilikavimu ir pataikavimu, idant gautų geresnę. Visose Presbiterijonų bažnyčiose, kur įtvirtintos patronato teisės, dvasininkai paprastai tik kilnesniais ir geresniais būdais – išsilavinimu, nepriekaištingai doru gyvenimu, sąžiningu ir uoliu savo pareigų vykdymu – gali pelnyti vyresnybės palankumą. Jų globėjai netgi dažnai skundžiasi jų dvasios nepriklausomybe, kurią jie linkę laikyti nedėkingumu už anksčiau parodytą prielankumą, bet kuri net ir blogiausiu atveju yra, ko gero, tik abejingumas, natūraliai atsirandantis dėl suvokimo, kad daugiau jokių malonių jau nebegalima tikėtis. Vargu ar kur nors Europoje galima rasti labiau išsilavinusių, padoresnių, labiau nepriklausomų ir garbingesnių žmonių nei didžioji presbiterijonų dvasininkų dalis Olandijoje, Ženevoje, Šveicarijoje ir Škotijoje.

Kur Bažnyčios beneficijos yra beveik vienodos, nė viena iš jų negali būti labai didelė, ir tas beneficijų kuklumas, nors, be abejo, jos gali būti pernelyg mažos, turi kai kurių labai teigiamų pasekmių. Niekas, išskyrus nepriekaištingą dorą, negali suteikti orumo neturtingam žmogui. Lengvabūdiškumo ir tuštybės ydos padaro žmogų vertą pajuokos ir, be to, žlugdo jį beveik taip pat, kaip ir paprastus žmones. Todėl savo elgesiu jis privalo laikytis tokios moralės sistemos, kokią paprasti žmonės gerbia labiausiai. Jis pelno jų pagarbą ir meilę tokiu gyvenimo būdu, kokio jį skatina laikytis jo paties interesai ir padėtis. Paprasti žmonės žiūri į jį su tokiu prielankumu, kokį mes natūraliai jaučiame žmogui, kurio padėtis artima mūsų pačių padėčiai, bet, mūsų manymu, turėtų būti aukštesnė. Jų prielankumas natūraliai sužadina jo prielankumą. Jis imasi juos šviesti ir stengiasi padėti jiems ir palengvinti jų dalią. Jis netgi neniekina prietarų tų žmonių, kurie jam tokie prielankūs, ir niekada nesielgia su jais paniekinamai

ir arogantiškai, kas taip dažnai būdinga išdidiems turtingų ir gerai aprūpintų Bažnyčių dignitoriams. Todėl presbiterijonų dvasininkija turi daugiau įtakos paprastų žmonių protams nei, matyt, bet kurios kitos oficialiai įteisintos Bažnyčios dvasininkija. Ir todėl tik presbiterijonų šalyse paprasti žmonės be jokios prievartos beveik visi iki vieno priklauso oficialiajai Bažnyčiai.

Tose šalyse, kur didžioji dalis Bažnyčios beneficijų yra labai nedidelės, universiteto katedra paprastai yra geriau nei Bažnyčios beneficija. Šiuo atveju universitetai renkasi savo narius iš visų šalies dvasininkų, kurie kiekvienoje šalyje sudaro gausiausią mokytų žmonių klasę. Priešingai, kur dauguma Bažnyčios beneficijų yra gana didelės, Bažnyčia natūraliai pervilioja iš universitetų didžiąją dalį jų žymių mokslininkų, kurie paprastai randa globėją, laikantį sau garbe parūpinti jiems bažnytinį paaukštinimą. Pirmojoje situacijoje veikiausiai universitetuose bus žymiausi tos šalies mokslininkai. Antruoju atveju veikiausiai juose bus tik keletas žymių žmonių, ir tie patys bus jauniausi bendruomenės nariai, kurie taip pat veikiausiai bus išvilioti iš jų dar nespėję įgyti tiek patirties ir žinių, kad galėtų būti labai naudingi universitetui. Ponas Voltaire'as pažymėjo, kad tėvas Porrée, mokslo pasaulyje niekuo nepasižymėjęs jėzuitas, buvo vienintelis profesorius, kada nors buvęs Prancūzijoje, kurio veikalus buvo verta skaityti. Atrodo šiek tiek keista, kad šalyje, kuri padovanojo pasauliui tiek daug žymių mokslo žmonių, vos vienas iš jų buvo universiteto profesorius. Garsusis Gassendi savo veiklos pradžioje buvo Provanso Ekso universiteto profesorius. Kai pradėjo ryškėti jo genijus, jį pradėjo įkalbinėti, kad perėjęs į Bažnyčią jis tikrai turės daug ramesnį ir patogesnį gyvenimą, taip pat geresnes sąlygas tęsti savo mokslinį darbą, ir jis nedelsdamas pasinaudojo patarimu. Pono Voltaire'o pastaba, manau, tinka ne tik Prancūzijai, bet visoms Romos katalikų šalims. Bet

kurioje iš jų retai rasime žymų mokslo žmogų, kuris būtų universiteto profesorius, išskyrus, ko gero, tik tokias sritis, kaip teisė ir medicina, tai yra profesijas, nuo kurių Bažnyčia juos nelabai įstengia atitraukti. Po Romos bažnyčios Anglijos bažnyčia neabejotinai yra turtingiausia ir geriausiai aprūpinta Bažnyčia visame krikščioniškajame pasaulyje. Todėl Anglijoje Bažnyčia nuolat atima iš universitetų jų geriausius ir gabiausius žmones, ir čia, kaip ir bet kurioje Romos katalikų šalyje, retai rasime seną universiteto dėstytoją, žinomą ir gerbiamą Europoje kaip žymų mokslininką. Priešingai, Ženevoje, protestantiškuose Šveicarijos kantonuose, protestantiškose Vokietijos valstybėse, Olandijoje, Škotijoje, Švedijoje ir Danijoje žymiausi šių šalių išugdyti mokslo žmonės, gal ne visi, bet didžioji jų dalis, yra universitetų profesoriai. Tose šalyse universitetai nuolat atima iš Bažnyčios žymiausius mokslininkus.

Tikriausiai verta pažymėti, kad, atmetus poetus, keletą oratorių ir keletą istorikų, didžioji dalis visų kitų žymių mokslo žmonių tiek Graikijoje, tiek Romoje buvo, kaip atrodo, viešųjų mokyklų arba privatūs mokytojai, paprastai mokę filosofijos arba retorikos. Tai pasakytina apie laikus nuo Lisijo ir Sokrato, Platono ir Aristotelio iki Plutarcho ir Epikteto, Svetonijaus ir Kvintiliano. Priversti žmogų visą laiką, metai po metų, mokyti kokios nors mokslo šakos praktiškai būtų pats veiksmingiausias būdas pasiekti, kad jis pats puikiai išmanytų tą sritį. Privalėdamas kasmet apžvelgti tą pačią sritį, jei tik žmogus apskritai kam nors tikęs, per kelerius metus jis neišvengiamai perpras kiekvieną tos srities dalį, ir jei kuriuo nors klausimu vienais metais jis susidarys nuomonę pernelyg skubotai, tai kitais metais, kai savo paskaitose vėl svarstys tą patį klausimą, tikriausiai ją patikslins. Būti mokytoju, be abejo, yra natūrali mokslo žmogaus veikla, todėl tikėtina, kad būtent mokydamas jis taps puikiai išsilavinusiu ir mokslingu žmogumi.

Bažnyčios beneficijų kuklumas natūraliai paskatina didžiąją mokslo žmonių dalį toje šalyje imtis to, kas visuomenei yra naudingiausia ir kartu jiems patiems suteikia geriausią išsimokslinimą, kokį jie gali gauti. Tokios beneficijos tų žmonių išsimokslinimą padaro ir kiek įmanoma išsamų, ir kiek įmanoma naudingą.

Reikia pažymėti, kad kiekvienos oficialiai įteisintos Bažnyčios pajamos, išskyrus tas jų dalis, kurias duoda atskiros žemės valdos arba dvarai, yra bendrųjų valstybės pajamų dalis, skiriama visai kitokiam tikslui nei šalies gynyba. Dešimtinė, pavyzdžiui, yra tikras žemės mokestis, neleidžiantis žemės savininkams prisidėti prie valstybės gynybos tokiu mastu, kokiu jie priešingu atveju galėtų prisidėti. Kita vertus, žemės renta yra, kai kurių žmonių nuomone, vienintelis, kitų nuomone – pagrindinis fondas, iš kurio visose didelėse monarchijose galiausiai finansuojamos visos būtinosios valstybės išlaidos. Kuo didesnė šio fondo dalis atitenka Bažnyčiai, tuo mažiau, suprantama, lieka valstybei. Galima suformuluoti bendrą išvadą, kad, kai visos kitos sąlygos vienodos, kuo turtingesnė Bažnyčia, tuo neišvengiamai skurdesnis turi būti valdovas arba, kita vertus, šalies žmonės, ir visais atvejais tuo mažiau valstybė bus pajėgi apsiginti. Kai kuriose protestantiškose šalyse, pirmiausia visuose protestantiškuose Šveicarijos kantonuose, pajamos, kurios anksčiau priklausė Romos katalikų bažnyčiai, dešimtinė ir Bažnyčios žemės, pasirodė esančios pakankamos ne tik mokėti deramoms algoms dvasininkijai, bet ir padengti, šiek tiek pridėjus arba nieko nepridėjus, visoms kitoms valstybės išlaidoms. Galingo Berno kantono magistratai, pavyzdžiui, iš sutaupytų šio fondo lėšų sukaupė labai didelę sumą, kaip spėjama, siekiančią keletą milijonų, kurios dalis palikta valstybės ižde, o kita dalis įdėta už palūkanas į vadinamuosius įvairių įsiskolinusių Europos tautų valstybinius fondus, daugiausia į Prancūzijos ir Didžiosios

Britanijos. Aš nežinau, kokią sumą gali sudaryti visos valstybės išlaidos Bažnyčiai Berno ar kuriame nors kitame protestantiškame kantone. Remiantis vienu labai tiksliu apskaičiavimu, 1755 metais visos Škotijos bažnyčios dvasininkijos pajamos, įskaitant Bažnyčios žemes ir jos gyvenamųjų namų rentą, įvertintos pagal protingus kriterijus, sudarė tik 68 514 svarų 1 šilingą $5^{1}/_{12}$ pensų. Tokios labai kuklios pajamos suteikia deramą pragyvenimą devyniems šimtams keturiasdešimt keturiems dvasininkams. Visos Bažnyčios išlaidos, įskaitant tai, kas retkarčiais skiriama bažnyčioms ir dvasininkų būstams statyti ir remontuoti, negali būti laikomos didesnėmis kaip aštuoniasdešimt ar aštuoniasdešimt penki tūkstančiai svarų per metus. Pati turtingiausia krikščioniškojo pasaulio Bažnyčia nepalaiko žmonių masių tikėjimo vienybės, karšto pamaldumo, tvarkos, stabilumo ir griežtos moralės dvasios geriau, nei tai daro ši labai skurdžiai aprūpinta Škotijos bažnyčia. Visų tų gerų rezultatų, pilietinių ir religinių, kurių galima tikėtis iš oficialiosios Bažnyčios, ji pasiekia taip pat, kaip ir bet kuri kita. Didžioji dalis Šveicarijos protestantų bažnyčių, kurios apskritai nėra geriau aprūpintos nei Škotijos bažnyčia, pasiekia dar geresnių rezultatų. Daugumoje protestantiškųjų kantonų nerasime nė vieno žmogaus, kuris prisipažintų nepriklausąs oficialiajai Bažnyčiai. Tiesa, jei jis pasisakytų priklausąs kokiai nors kitai, įstatymai reikalautų, kad jis išvyktų iš to kantono. Tačiau toks žiaurus ar veikiau toks prievartinis įstatymas niekada negalėtų būti vykdomas tokiose laisvose šalyse, jei dėl dvasininkų uolumo dar ligi tol visi žmonės, išskyrus nebent keletą pavienių asmenų, nebūtų perėję į oficialiąją Bažnyčią. Todėl kai kuriose Šveicarijos dalyse, kur dėl atsitiktinio protestantų ir Romos katalikų kraštų susijungimo šis perėjimas nebuvo toks visuotinis, abi religijos ne tik toleruojamos, bet ir įteisintos įstatymu.

Deramas bet kokios paslaugos suteikimas reikalauja, kad užmokestis arba atlyginimas už ją būtų kiek įmanoma tiksliau proporcingas tos paslaugos pobūdžiui. Jei už kurią nors paslaugą mokama daug mažiau, nei ji verta, ji nukentės dėl daugumos ją teikiančių žmonių menkų sugebėjimų. Jei už ją mokama pernelyg daug, ji, matyt, dar labiau nukentės dėl tų žmonių aplaidumo ir tingėjimo. Dideles pajamas gaunantis asmuo, kad ir kokia būtų jo profesija, mano turįs gyventi kaip kiti dideles pajamas gaunantys asmenys ir didžiąją savo laiko dalį pramogauti, tenkinti savo tuštybę ir išlaidauti. Tačiau dvasininkui toks gyvenimo būdas ne tik atima laiką, kuris turėtų būti skirtas jo misijos pareigoms atlikti, bet ir paprastų žmonių akyse beveik visiškai sugriauna tą luomo šventumą, kuris vienintelis įgalina jį atlikti tas pareigas su derama įtaiga ir autoritetu.

Ketvirta dalis

Apie išlaidas valdovo orumui palaikyti

Be išlaidų, kurios būtinos, kad valdovas galėtų vykdyti įvairias savo pareigas, tam tikros išlaidos reikalingos palaikyti jo orumui. Šios išlaidos kinta įvairiais visuomenės raidos tarpsniais, taip pat priklauso nuo valstybės valdymo formų.

Turtingoje ir pažengusioje visuomenėje, kur visi įvairūs visuomenės sluoksniai kas dieną skiria vis daugiau lėšų savo namams, baldams, maistui, drabužiams, karietoms, negalima tikėtis, kad valdovas vienintelis liktų nuošalyje. Todėl jis natūraliai ar veikiau neišvengiamai taip pat didina savo išlaidas visiems tiems įvairiems dalykams. Šito, matyt, netgi reikalauja jo orumas.

Kadangi orumo prasme monarchas yra daug aukštesnėje padėtyje savo valdinių atžvilgiu, nei kurios nors

respublikos aukščiausiasis pareigūnas gali būti kitų jos piliečių atžvilgiu, tai ir išlaidos tokiam didingesniam orumui palaikyti turi būti didesnės. Mes natūraliai tikimės didesnės ištaigos karaliaus rūmuose nei dožo ar burmistro rezidencijoje.

Pabaiga

Tiek išlaidos visuomenės gynybai, tiek išlaidos aukščiausiojo pareigūno orumui palaikyti yra daromos bendram visos visuomenės labui. Todėl jos pagrįstai turėtų būti padengiamos iš bendrų visos visuomenės įmokų, ir kiekvienas jos narys turėtų mokėti kiek įmanoma proporcingai savo galimybėms.

Teisingumo vykdymo išlaidos taip pat, be abejo, gali būti laikomos daromomis visos visuomenės labui. Todėl visiškai pamatuotai jos turėtų būti padengiamos iš bendrų visos visuomenės įmokų. Tačiau asmenys, dėl kurių kaltės tenka daryti tokias išlaidas, yra tie asmenys, dėl kurių padarytų vienokių ar kitokių skriaudų tenka kreiptis į teismus, kad jie apgintų arba priverstų atlyginti žalą. O tiesioginę naudą iš tų išlaidų gauna tie asmenys, kuriems teismai grąžina jų teises arba apsaugo jas. Todėl teisingumo vykdymo išlaidos labai pagrįstai galėtų būti padengiamos, atsižvelgiant į konkrečias aplinkybes, iš specialių vienos arba antros asmenų grupės, arba jų abiejų įmokų, tai yra iš teismo rinkliavų. Nebūtina tam naudoti lėšas, gautas iš bendrų visos visuomenės įmokų, išskyrus tuos atvejus, kai teisiami nusikaltėliai, kurie patys neturi jokio nekilnojamojo turto ar kitokio lėšų šaltinio, pakankamo sumokėti toms rinkliavoms.

Tos vietinės arba provincijų išlaidos, kurios daromos jų pačių naudai (pavyzdžiui, konkretaus miesto ar apygardos policijai išlaikyti), turi būti padengiamos iš

vietinių ar provincijų pajamų ir netapti našta bendrosioms visos visuomenės pajamoms. Būtų neteisinga, kad visa visuomenė padengtų išlaidas, kurios duoda naudos tik daliai visuomenės.

Išlaidos išlaikyti geriems keliams ir susisiekimui, be abejo, duoda naudos visai visuomenei, todėl nebus neteisinga padengti jas iš bendrų visos visuomenės įmokų. Tačiau tos išlaidos didžiausią ir tiesioginę naudą duoda tiems, kurie keliauja ar gabena prekes iš vienos vietos į kitą, ir tiems, kurie vartoja tas prekes. Užkardų rinkliavos Anglijoje ir *péages* vadinamos rinkliavos Prancūzijoje visas tas išlaidas užkrauna toms dviem žmonių grupėms ir šitaip išlaisvina bendras visuomenės pajamas nuo labai didelės naštos.

Išlaidos švietimo ir religinio mokymo institucijoms taip pat, be abejo, yra naudingos visai visuomenei, todėl nebus neteisinga padengti jas iš bendrų visos visuomenės įmokų. Tačiau būtų lygiai taip pat pagrįsta ir netgi naudinga, jei visos šios išlaidos būtų padengiamos tų žmonių, kurie gauna tiesioginę naudą iš tokio švietimo ir mokymo, arba iš savanoriškų įmokų tų asmenų, kurie mano turį pagrindą mokėti už vieną arba kitą.

Kai visai visuomenei naudingų institucijų ar viešųjų įrenginių neįstengiama visiškai išlaikyti arba jie negali būti išlaikomi vien iš tų konkrečių visuomenės narių, kurie iš jų gauna tiesioginę naudą, įmokų, lėšų trūkumas daugeliu atvejų turi būti padengtas iš bendrų visos visuomenės įmokų. Visuomenės bendrosios pajamos, be visuomenės gynybos išlaidų ir išlaidų aukščiausiojo šalies pareigūno orumui palaikyti, turi padengti daugelio konkrečių pajamų rūšių trūkumą. Šių bendrųjų arba viešųjų pajamų šaltinius aš pasistengsiu paaiškinti kitame skyriuje.

II skyrius

APIE VISUOMENĖS BENDRŲJŲ ARBA VIEŠŲJŲ PAJAMŲ ŠALTINIUS

Tos pajamos, iš kurių turi būti padengiamos ne tik visuomenės gynybos ir valstybės valdovo orumo palaikymo išlaidos, bet ir visos kitos būtinos valdžios išlaidos, kurioms valstybės konstitucija nenumatė kokių nors specialių pajamų, gali būti gaunamos, pirma, iš tam tikro fondo, kuris tiesiogiai priklauso valdovui arba valstybei ir nesusijęs su žmonių pajamomis, arba, antra, iš žmonių pajamų.

Pirma dalis

Apie fondus, arba pajamų šaltinius, kurie gali tiesiogiai priklausyti valdovui arba valstybei

Fondai, arba pajamų šaltiniai, kurie gali tiesiogiai priklausyti valdovui arba valstybei, turi būti kapitalas arba žemė.

Valdovas, kaip ir bet kuris kitas kapitalo savininkas, gali gauti iš jo pajamų arba pats jį panaudodamas, arba jį paskolindamas. Pirmuoju atveju jo pajamos bus pelnas, antruoju – palūkanos.

Totorių ar arabų genties vado pajamos yra pelnas. Jis gaunamas daugiausia iš pieno ir jo nuosavų kaimenių ir bandų prieaugio; vadas pats rūpinasi savo bandų

priežiūra, savo gentyje jis yra viršiausias piemuo ar kerdžius. Tačiau tik ankstyvojoje ir primityvioje civilinės valdžios pakopoje pelnas galėjo būti pagrindinė monarchinės valstybės viešųjų pajamų dalis.

Mažos respublikos kartais gaudavo nemažų pajamų iš prekybos verslo pelno. Pasakojama, kad Hamburgo respublika jų gaudavo iš miesto vyno sandėlio ir vaistinės pelno[1]. Valstybė, kurios valdovas turi laiko imtis vyno pirklio ar vaistininko verslo, negali būti labai didelė. Didesnėse valstybėse pajamų šaltinis buvo valstybinio banko pelnas. Taip buvo ne tik Hamburge, bet ir Venecijoje bei Amsterdame. Kai kurių žmonių nuomone, šios rūšies pajamų pravartu būtų nesikratyti ir tokiai didelei imperijai, kaip Didžioji Britanija. Skaičiuojant, kad įprasti Anglijos banko dividendai yra penki su puse procentų, o kapitalas – dešimt milijonų septyni šimtai aštuoniasdešimt tūkstančių svarų, grynasis pelnas, sumokėjus visas valdymo išlaidas, turėtų siekti, kaip teigiama, penkis šimtus devyniasdešimt du tūkstančius devynis šimtus svarų. Manoma, kad vyriausybė galėtų skolintis šį kapitalą už trijų procentų palūkanas ir, perėmusi banko valdymą į savo rankas, galėtų gauti du šimtus šešiasdešimt devynis tūkstančius penkis šimtus svarų grynojo pelno per metus. Drausminga, apdairi ir taupi tokių aristokratijų, kaip Venecijos ir Amsterdamo, administracija yra, kaip rodo patirtis, labai tinkama vadovauti tokio pobūdžio

[1] Žr. *Mémoires concernant les Droits et Impositions en Europe*, tome I, p. 73. Šis veikalas buvo parašytas karaliaus rūmų pavedimu ir skirtas komisijai, sudarytai prieš kelerius metus apsvarstyti Prancūzijos finansų reformos priemonėms. Prancūzijos mokesčių aprašymą, sudarantį tris tomus *in quarto*, galima laikyti visiškai patikimu. Kitų Europos tautų mokesčiai buvo aprašyti remiantis informacija, kurią įstengė pateikti Prancūzijos pasiuntiniai įvairiose karalystėse. Šis aprašymas yra daug trumpesnis ir veikiausiai ne toks tikslus, kaip Prancūzijos mokesčių.

komercinei veiklai. Tačiau ar tokiai vyriausybei, kaip Anglijos, kuri, kad ir kokių dorybių ji turėtų, niekada negarsėjo ūkiškumu, kuri taikos metu dažniausiai pasižymėjo vangiu ir nerūpestingu lengvapėdiškumu, būdingu, ko gero, visoms monarchijoms, o karo metais nuolat pasiduodavo neapgalvotam išlaidavimui, į kurį yra linkusios demokratijos, galima būtų saugiai patikėti vykdyti tokią veiklą, mažų mažiausiai yra abejotina.

Pašto tarnyba yra tikra komercinė veikla. Vyriausybė avansuoja pašto skyrių įkūrimo ir reikalingų arklių ar karietų įsigijimo ar nuomos išlaidas ir susigrąžina pinigus su dideliu pelnu iš mokesčių už paslaugas. Manau, kad tai yra vienintelė komercinė veikla, kurią sėkmingai vykdė visokios vyriausybės. Tarnybai įsteigti nereikia labai daug kapitalo. Ir jokių verslo paslapčių čia nėra. Pajamos ne tik garantuotos, bet ir gaunamos iškart.

Tačiau valdovai dažnai griebdavosi daugybės kitokių komercinių veiklų ir siekdami, kaip privatūs asmenys, pataisyti savo turtinius reikalus imdavosi įprastų prekybos rūšių. Jiems retai pasisekdavo. Kitaip ir negalėjo būti dėl neūkiškumo, visada būdingo valdovų reikalų tvarkymui. Valdovo patikėtiniai mano, kad jų šeimininko turtas yra neišsenkamas; jie visai nesirūpina, kokiomis kainomis perka, jiems visai nerūpi, už kokią kainą jie parduoda, jiems visai nesvarbu, kiek kainuos pervežti prekes iš vienos vietos į kitą. Jie patys dažnai gyvena taip pat netaupiai, kaip valdovai, ir kartais, nors ir išlaidauja, sumaniai sudarinėdami ataskaitas susikrauna turtus, prilygstančius valdovo turtams. Būtent taip, kaip teigia Machiavelli, Lorenzo Medici'o, nemenkais gebėjimais pasižymėjusio valdovo, prekybą vykdė jo patikėtiniai. Florencijos respublika kelis kartus turėjo sumokėti skolas, kurių jam pridarė jo patikėtinių išlaidavimas. Dėl to jis nusprendė atsi-

sakyti pirklio verslo, nors būtent iš šio verslo jo šeima susikrovė turtą, ir antroje gyvenimo pusėje tai, kas liko iš to turto, ir jo žinioje buvusią valstybės pajamų dalį panaudojo labiau jo padėčiai derantiems sumanymams ir tikslams.

Sunku įsivaizduoti labiau nesuderinamas veiklas, kaip prekiautojo ir valdovo. Anglų Rytų Indijos bendrovės prekybos dvasia padaro ją labai prastu valdovu, o joje atsiradusi valdovo dvasia padarė ją, kaip atrodo, labai bloga prekiautoja. Kol ji vertėsi tik prekyba, verslas ėjosi sėkmingai ir ji galėjo mokėti iš pelno saikingus dividendus savo akcininkams. Kai ji tapo ir valdovu, nors pajamos, kaip pasakojama, iš pradžių siekė tris milijonus svarų sterlingų, galiausiai ji buvo priversta maldauti vyriausybės specialios pagalbos, kad išvengtų bankroto. Ankstesnėje situacijoje jos tarnautojai laikė save pirklių raštvedžiais, o dabartinėje situacijoje tie tarnautojai laiko save valdovo įgaliotiniais.

Dalį pajamų valstybė kartais gali gauti iš palūkanų už pinigus arba iš turimų sankaupų pelno. Jei ji sukaupė daug pinigų, gali dalį jų paskolinti užsienio valstybėms ar savo pačios valdiniams.

Berno kantonas gauna dideles pajamas skolindamas dalį savo pinigų užsienio valstybėms, tai yra įdėdamas tuos pinigus į įvairių įsiskolinusių Europos šalių, daugiausia Prancūzijos ir Anglijos, valstybinius fondus. Tokių pajamų patikimumas priklauso, pirma, nuo tų fondų, į kuriuos investuoti pinigai, patikimumo, tai yra nuo fondą tvarkančios vyriausybės sąžiningumo; antra, nuo taikos su pasiskolinusia tauta tvarumo ar galimybės ją išsaugoti. Karo atveju pirmasis pasiskolinusios tautos priešiškumo veiksmas gali būti kreditoriaus lėšų konfiskavimas. Tokia pinigų skolinimo užsienio valstybėms politika, kiek aš žinau, Berno kantonui labai būdinga.

Hamburgo miestas yra įsteigęs tokią viešą skolinimo įstaigą, kuri už užstatą skolina pinigus tos valstybės

valdiniams už šešių procentų palūkanas[2]. Ta įstaiga, arba lombardas, kaip ji vadinama, duoda valstybei, kaip spėjama, šimtą penkiasdešimt tūkstančių kronų pajamų, kas, skaičiuojant keturis šilingus šešis pensus už kroną, sudaro 33 750 svarų sterlingų.

Pensilvanijos vyriausybė, nekaupdama pinigų, sugalvojo būdą skolinti valdiniams ne pinigus, bet jų ekvivalentą. Privatiems asmenims už palūkanas ir laiduodama dvigubos vertės žeme ji išplatino popierinius akredityvus, išperkamus po penkiolikos metų, o visą tą laikotarpį galinčius eiti iš rankų į rankas, lygiai kaip ir banknotai; įstatymų leidžiamojo susirinkimo aktu paskelbusi juos teisėta mokėjimo priemone visuose provincijos gyventojų tarpusavio atsiskaitymuose, ji surinko nedideles pajamas, kurių beveik pakako kasmet padengti 4 500 svarų išlaidoms, tai yra visoms įprastinėms tos taupios ir tvarkingos vyriausybės išlaidoms. Tokios priemonės sėkmę lėmė trys skirtingos aplinkybės: pirma, kokios nors kitos prekybos priemonės, be aukso ir sidabro, poreikis arba tokia vartojamųjų reikmenų paklausa, kurios nebuvo galima patenkinti neišsiuntus į užsienį didelės dalies provincijos auksinių ir sidabrinių pinigų toms prekėms nupirkti; antra, deramas pasitikėjimas vyriausybe, kuri ėmėsi tokios priemonės; ir, trečia, apdairus tų akredityvų naudojimas, bendra jų suma niekada neviršijo tos auksinių ir sidabrinių pinigų sumos, kurios reikėtų apyvartai, jei akredityvų nebūtų. Tokios priemonės įvairiais atvejais ėmėsi ir keletas kitų Amerikos kolonijų, tačiau dėl apdairumo stokos daugelyje jų ji pridarė daugiau netvarkos nei suteikė patogumo.

Tačiau nepastovus ir netvarus sankaupų ir kredito pobūdis neleidžia pasitikėti jais kaip pagrindiniais

[2] Žr. *Mémoires concernant les Droits et Impositions en Europe*, tome I.

fondais, iš kurių galima gauti patikimas, stabilias ir nuolatines pajamas, kurios tik ir gali suteikti valdžiai saugumą ir orumą. Jokios didelės tautos, pasiekusios aukštesnę raidos pakopą nei piemenų gentys, valdžia niekada, kaip atrodo, negaudavo didžiosios pajamų dalies iš tokių šaltinių.

Daug pastovesnis ir tvaresnis fondas yra žemė, todėl valstybinės žemės renta buvo daugelio didelių tautų, pasiekusių aukštesnę raidos pakopą nei piemenų gentys, pagrindinis valstybės pajamų šaltinis. Senovės Graikijos ir Italijos respublikos iš valstybinių žemių produkcijos ar jų rentos ilgą laiką gaudavo didžiąją dalį savo pajamų, reikalingų padengti būtinoms valstybės išlaidoms. Karaliui priklausančių žemių renta ilgą laiką sudarė didžiąją senosios Europos valdovų pajamų dalį.

Karas ir ruošimasis karui yra dvi aplinkybės, kurios šiais laikais reikalauja daugiausia visų didžiųjų valstybių išlaidų. O senovės Graikijos ir Italijos respublikose kiekvienas pilietis buvo karys, kuris ir kariavo, ir ruošėsi kario tarnybai savo sąskaita. Todėl nė viena iš šių aplinkybių negalėjo sudaryti valstybei didelių išlaidų. Palyginti nedidelio dvaro renta galėjo padengti visas kitas būtinas valdžios išlaidas.

Senovės Europos monarchijose tų laikų papročiai ir įpročiai daugumą žmonių gerai parengdavo karui, ir kai jie išeidavo į karo žygį, pagal feodalinės žemėvaldos tvarką turėdavo arba patys save išlaikyti, arba juos turėdavo išlaikyti jų senjoras, todėl valdovui jie nesudarydavo jokių išlaidų. Kitos valstybės išlaidos dažniausiai būdavo labai nedidelės. Jau aiškinome, kad teisingumo vykdymas, užuot buvęs išlaidų priežastis, buvo pajamų šaltinis. Šalies tiltams, vieškeliams ir kitiems įrenginiams, būtiniems šalies prekybai, įtaisyti ir prižiūrėti pakakdavo kaimo gyventojų darbo tris dienas iki ir tris dienas po derliaus nuėmimo. Pagrindines

valdovo išlaidas tais laikais, kaip atrodo, sudarė jo šeimos ir namų ūkio išlaikymas. Todėl jo namų ūkį tada tvarkė svarbiausi valstybės pareigūnai. Vyriausiasis iždininkas rinkdavo jo rentas. Vyriausiasis ekonomas ir vyriausiasis rūmininkas tvarkė valdovo šeimos išlaidas. Arklidžių priežiūra buvo pavesta vyriausiajam konstebliui ir vyriausiajam maršalui. Visi valdovo namai buvo pastatyti kaip pilys ir, atrodo, buvo pagrindinės jo tvirtovės. Tų namų ar pilių prižiūrėtojus galima laikyti tarsi kariniais komendantais. Atrodo, jie buvo vieninteliai kariniai pareigūnai, kuriuos reikėjo išlaikyti taikos metu. Tokiomis aplinkybėmis didelės žemės valdos teikiama renta įprastomis sąlygomis galėjo visiškai padengti visas būtinas valdžios išlaidas.

Dabartinėmis daugumos civilizuotų Europos monarchijų sąlygomis renta iš visų šalies žemių, valdomų taip, lyg jos priklausytų vienam savininkui, vargiai prilygtų įprastinėms pajamoms, kurias valdovai surenka iš gyventojų netgi taikos metu. Pavyzdžiui, įprastinės Didžiosios Britanijos pajamos, įskaitant ne tik tai, kas būtina padengti visoms einamosioms metų išlaidoms, bet ir sumokėti valstybės skolos palūkanoms ir grąžinti daliai tų skolų, sudaro daugiau kaip dešimt milijonų per metus. O žemės mokestis, keturi šilingai nuo svaro, nesiekia dviejų milijonų per metus. Tačiau šis žemės mokestis, kaip jis yra vadinamas, sudaro penktadalį ne tik visos žemės rentos, bet ir visų namų rentos ir viso šalyje sukaupto kapitalo, išskyrus tik tą jo dalį, kuri paskolinta valstybei arba investuota į žemės dirbimą, palūkanų. Didelę dalį iš šio mokesčio gaunamų pajamų sudaro pajamos iš namų rentos ir kapitalo palūkanų. Pavyzdžiui, Londono miesto žemės mokestis, keturi šilingai nuo svaro, sudaro 123 399 svarus 6 šilingus 7 pensus. Vestminsterio miestas surenka 63 092 svarus 1 šilingą 5 pensus. Vaitholo ir Šv. Jokūbo rūmai sumoka 30 754 svarus 6 šilingus 3 pensus. Tokiu pat būdu

tam tikra žemės mokesčio dalis surenkama iš visų savivaldos teises turinčių karalystės miestų ir miestelių, ir ji susidaro beveik vien iš namų rentos arba iš to, kas laikoma prekybinio ir piniginio kapitalo palūkanomis. Taigi pagal tuos įvertinimus, pagal kuriuos Didžiojoje Britanijoje nustatomas žemės mokestis, visos pajamos, susidarančios iš visų žemių rentos, visų namų rentos ir visų kapitalo sankaupų, išskyrus paskolintas valstybei arba investuotas į žemės dirbimą, palūkanų neviršija dešimties milijonų svarų sterlingų per metus, tai yra įprastinių pajamų, valdžios surenkamų iš žmonių taikos metu. Tie įvertinimai, pagal kuriuos Didžiojoje Britanijoje nustatomas žemės mokestis, imant visos karalystės vidurkį, be abejo, yra daug mažesni už realiąją vertę, nors kai kuriose grafystėse ir apygardose, kaip teigiama, jie beveik atitinka realiąją vertę. Vien žemės rentą, neskaičiuojant namų rentos ir kapitalo palūkanų, daugelis žmonių vertina dvidešimt milijonų, nors tas įvertinimas yra tik apytikris ir, mano manymu, gali būti ir didesnis, ir mažesnis už realiąją vertę. Bet jei Didžiosios Britanijos žemės esant dabartinei žemdirbystės būklei neduoda didesnės nei dvidešimt milijonų rentos per metus, jos negalėtų duoti nė pusės, o gal net nė ketvirtadalio tos rentos, jei priklausytų vieninteliam savininkui ir jas tvarkytų aplaidūs, išlaidauti ir engti linkę jo įgaliotiniai ir patikėtiniai. Karaliui priklausančios Didžiosios Britanijos žemės šiuo metu neduoda nė ketvirtadalio tos rentos, kokią jos tikriausiai galėtų duoti, jei būtų privačių asmenų nuosavybė. Jei karaliaus žemių būtų dar daugiau, jos tikriausiai būtų dar blogiau tvarkomos.

Daugumos žmonių iš žemės gaunamos pajamos yra proporcingos ne rentai, bet žemės teikiamai produkcijai. Kiekvienos šalies visa metinė žemės produkcija, išskyrus paliekamą sėklai, yra arba kasmet daugumos žmonių suvartojama, arba išmainoma į ką nors

kita, ką jie suvartoja. Visa tai, kas sumažina žemės produkciją, palyginti su tuo, kokia ji antraip būtų, daugumos žmonių pajamas sumažina labiau nei žemės savininkų pajamas. Žemės renta, ta žemės produkcijos dalis, kuri priklauso savininkams, vargu ar kur nors Didžiojoje Britanijoje yra didesnė nei trečdalis visos žemės produkcijos. Jei vienu būdu dirbama žemė duoda dešimties milijonų svarų sterlingų rentą per metus, o dirbama kitu būdu duotų dvidešimties milijonų rentą, tai tarus, kad abiem atvejais renta sudaro trečdalį produkcijos, savininkų pajamos bus mažesnės, nei galėtų būti, tik dešimt milijonų per metus, o daugumos žmonių pajamos bus mažesnės, nei galėtų būti, trisdešimt milijonų per metus, atskaičius tik dalį, reikalingą sėklai. Šalies gyventojų skaičius bus mažesnis tiek, kiek per metus galėtų išmaitinti tie trisdešimt milijonų, visada atskaičius sėklą, atsižvelgiant į esamą gyvenimo lygį ir tų įvairių žmonių sluoksnių, kuriems tos likusios pajamos būtų paskirstytos, išlaidas.

Nors dabar Europoje nėra nė vienos civilizuotos valstybės, kuri didžiąją viešųjų pajamų dalį gautų iš valstybei priklausančių žemių rentos, visose didelėse Europos monarchijose didžiuliai žemės plotai tebepriklauso karaliui. Tai daugiausia miškai, ir kartais tokie miškai, kur nukeliavę net keletą mylių vargiai rasite bent vieną medį; tai tikras švaistymas ir nuostolis šaliai tiek produkcijos, tiek gyventojų skaičiaus atžvilgiu. Kiekvienoje didelėje Europos monarchijoje pardavus karaliaus žemes būtų galima gauti didelę pinigų sumą, kuri, panaudota valstybės skoloms grąžinti, išlaisvintų daug didesnes įšaldytas pajamas, nei tos žemės kada nors davė karaliui. Šalyse, kur sukultūrintos ir labai gerai dirbamos žemės, pardavimo metu duodančios tokią didelę rentą, kokią iš jų lengvai galima gauti, paprastai parduodamos už tris-

dešimties metų pajamų sumą, nesukultūrintas, prastai dirbamas ir mažą rentą duodančias karaliaus žemes būtų galima tikėtis parduoti už keturiasdešimties, penkiasdešimties ar šešiasdešimties metų pajamas. Karalius galėtų iškart pasinaudoti pajamomis, kuriomis ši didžiulė kaina leistų disponuoti. Po kelerių metų karalius tikriausiai pradėtų gauti ir kitų pajamų. Tapusios privačia nuosavybe, karaliaus žemės po kelerių metų būtų sukultūrintos ir gerai dirbamos. Tų žemių produkcijos padidėjimas padidintų šalies gyventojų skaičių, nes didėtų žmonių pajamos ir vartojimas. O didėjant žmonių pajamoms ir vartojimui neišvengiamai padidėtų ir tos pajamos, kurias karalius gauna iš muitų ir akcizų.

Nors atrodo, kad civilizuotoje monarchijoje iš karaliaus žemių gaunamos pajamos žmonėms nieko nekainuoja, iš tikrųjų jos visuomenei kainuoja daugiau nei bet kokios kitos tokio paties dydžio karaliaus gaunamos pajamos. Visais atvejais visuomenei būtų naudinga, jei tos pajamos būtų pakeistos kitomis lygiavertėmis pajamomis, o žemės būtų padalytos žmonėms, geriausia, matyt, parduotos viešame aukcione.

Malonumui ir didingumui skirtos žemės – parkai, sodai, promenados ir kt., tai yra valdos, visur laikomos reikalaujančiomis išlaidų, o ne teikiančiomis pajamas, – kaip atrodo, yra vienintelės žemės, kurios didelėje ir civilizuotoje monarchijoje turėtų priklausyti karaliui.

Kadangi valstybės kapitalas ir valstybinė žemė, du pajamų šaltiniai, kurie gali tiesiogiai priklausyti valdovui ar valstybei, yra netinkami ir nepakankami padengti visoms būtinoms didelės ir civilizuotos valstybės išlaidoms, tas išlaidas, arba didžiąją jų dalį, tenka padengti vienos ar kitos rūšies mokesčiais; atiduodami dalį savo privačių pajamų, žmonės teikia viešąsias pajamas valdovui arba valstybei.

Antra dalis
Apie mokesčius

Kaip jau aiškinome pirmojoje šio tyrimo knygoje, atskirų asmenų privačios pajamos galiausiai gaunamos iš trijų skirtingų šaltinių: rentos, pelno ir darbo užmokesčio. Kiekvienas mokestis galiausiai turi būti sumokamas iš vienos ar kitos iš šių trijų skirtingų pajamų rūšių arba vienodai iš jų visų. Aš pasistengsiu kaip galima geriau paaiškinti, pirma, mokesčius, kuriais apmokestinama renta, antra, mokesčius, kuriais apmokestinamas pelnas, trečia, mokesčius, kuriais apmokestinamas darbo užmokestis, ir, ketvirta, mokesčius, kuriais apmokestinamos visos šios trys skirtingos pajamų rūšys. Kiekviena iš šių keturių mokesčių rūšių nagrinėjama atskirai, todėl šio skyriaus antroji dalis padalyta į keturis skirsnius, trys iš jų suskirstyti dar smulkiau. Kaip bus matyti iš toliau pateikiamos apžvalgos, daugelis tų mokesčių galiausiai yra mokami ne iš to fondo, arba pajamų šaltinio, kurį buvo numatyta apmokestinti.

Prieš imdamasis nagrinėti atskirus mokesčius, turiu aptarti keturias maksimas, taikytinas visiems mokesčiams.

I. Kiekvienos valstybės valdiniai turi prisidėti prie valdžios išlaikymo pagal savo išgales, tai yra proporcingai pajamoms, kuriomis jie naudojasi globojami valstybės. Atskiriems didelės tautos žmonėms valdžios išlaidos yra tas pats, kas didelės žemės valdos valdymo išlaidos yra jos nuomininkams, kurių kiekvienas privalo prisidėti proporcingai savajai valdos daliai. Šios maksimos laikymasis arba nepaisymas lemia tai, kas vadinama apmokestinimo lygybe arba nelygybe. Reikia aiškiai pasakyti, kad kiekvienas mokestis, kuriuo galiausiai apmokestinama tik viena iš trijų minėtų pajamų rūšių, neišvengiamai yra nelygus, nes jis netaikomas kitoms

dviem. Toliau nagrinėdamas įvairius mokesčius aš retai kalbėsiu apie šios rūšies nelygybę, bet dažniau apsiribosiu pastabomis apie tokią nelygybę, kurią sukelia konkretus mokestis, nelygiai tenkantis netgi toms privačioms pajamoms, kurioms jis taikomas.

II. Mokestis, kurį privalo mokėti kiekvienas asmuo, turi būti apibrėžtas, o ne savavališkai nustatomas. Mokėjimo laikas, būdas ir suma turi būti aiškūs ir suprantami tiek mokėtojui, tiek kiekvienam kitam asmeniui. Jei būtų kitaip, kiekvienas apmokestinamas asmuo taptų daugiau ar mažiau priklausomas nuo mokesčių rinkėjo, kuris galėtų arba padidinti mokestį nemaloniam mokėtojui, arba grasindamas jį padidinti išsireikalauti dovanėlę ar kyšį. Apmokestinimo neapibrėžtumas paskatina to sluoksnio žmonių, kurie natūraliai yra nepopuliarūs, įžūlumą ir korupciją, net jei jie nėra nei įžūlus, nei korumpuoti. Tikslus apibrėžimas, kiek kiekvienas asmuo turi sumokėti, yra toks svarbus, kad, kaip, mano manymu, rodo visų tautų patirtis, didelė mokesčių nelygybė nėra toks didelis blogis, kaip net ir nedidelis jų neapibrėžtumas.

III. Kiekvienas mokestis turi būti renkamas tuo metu ar būdu, kuris yra patogiausias mokėtojui. Žemės rentos ar namų rentos mokestis, mokamas tuo pačiu metu, kai paprastai yra mokamos tos rentos, yra renkamas patogiausiu mokėtojui laiku, arba kai jis tikriausiai turi lėšų jį sumokėti. Tokioms vartojamosioms prekėms, kaip prabangos reikmenys, taikomus mokesčius galiausiai sumoka jų vartotojas ir paprastai tokiu būdu, kuris jam yra patogiausias. Jis moka tuos mokesčius po truputį, kiekvieną kart, kai perka tas prekes. Ir kadangi jis yra laisvas savo nuožiūra nuspręsti, pirkti ar nepirkti, tai jis pats būna kaltas, jei dėl tokių mokesčių patiria kokių nors didesnių nepatogumų.

IV. Kiekvienas mokestis turi būti sumanytas taip, kad tai, ką jis išima iš žmonių kišenių arba neleidžia

jiems įsidėti į kišenę, kaip galima mažiau viršytų tai, ką jis įdeda į valstybės iždą. Mokestis gali išimti iš žmonių kišenių arba neleisti jiems įsidėti į kišenę gerokai daugiau, nei jis įdeda į valstybės iždą, tokiais keturiais būdais. Pirma, jam surinkti gali reikėti labai daug pareigūnų, kurių algos surytų didelę dalį to mokesčio ir kurių imami kyšiai sudarytų žmonėms papildomą mokestį. Antra, jis gali slopinti žmonių darbštumą ir atimti jiems norą imtis tokių verslo šakų, kurios duotų darbą ir pragyvenimą daugeliui žmonių. Priversdamas žmones mokėti, toks mokestis gali sumažinti ar galbūt visai sunaikinti kai kuriuos fondus, kurie įgalintų žmones lengviau tai daryti. Trečia, konfiskavimai ir kitos baudos, skiriamos tiems nelaimingiems žmonėms, kurie nesėkmingai bando išvengti mokesčių, dažnai gali juos sužlugdyti, dėl to bendruomenė prarastų naudą, kurią ji galėjo turėti iš jų kapitalo panaudojimo. Neapgalvotas mokestis sukelia didelę pagundą imtis kontrabandos. Tačiau didėjant pagundoms didėja ir baudos už kontrabandą. Priešingai visiems įprastiems teisingumo principams, įstatymas iš pradžių sukuria pagundą, o paskui baudžia tuos, kurie jai pasiduoda, ir paprastai padidina bausmes proporcingai kaip tik tai aplinkybei, kuri neabejotinai turėtų jas sušvelninti, – pagundai įvykdyti nusikaltimą[3]. Ketvirta, dėl dažnų mokesčių rinkėjų apsilankymų ir įkyrių klausinėjimų mokestis gali kelti žmonėms daug nereikalingo nerimo, nemalonumų ir slėgti juos; ir nors nemalonumai, griežtai kalbant, nėra išlaidos, jie neabejotinai tolygūs išlaidoms, kuriomis kiekvienas žmogus mielai nuo tų nemalonumų atsipirktų. Būtent vienu ar kitu iš šių keturių būdų mokesčiai dažnai tampa žmonėms sunkia našta ir daug labiau juos apsunkina nei duoda naudos valdovui.

[3] Žr. *Sketches of the History of Man*, p. 474 et seq.

Dėl akivaizdaus minėtųjų maksimų teisingumo ir naudingumo visos tautos skyrė joms daugiau ar mažiau dėmesio. Visos tautos kaip įmanydamos stengėsi, kad mokesčiai būtų lygūs, kad jie būtų apibrėžti, patogūs mokėtojui tiek mokėjimo termino, tiek mokėjimo būdo atžvilgiu ir, palyginti su pajamomis, kurias jie duoda valdovui, būtų kuo mažesnė našta žmonėms. Toliau pateikiama trumpa kai kurių pagrindinių mokesčių, egzistavusių įvairiais amžiais ir įvairiose valstybėse, apžvalga parodys, kad tautų pastangos šiuo atžvilgiu nebuvo vienodai sėkmingos.

I skirsnis

Rentos mokesčiai. Žemės rentos mokesčiai

Žemės rentos mokestis yra nustatomas arba pagal tam tikrą kriterijų, kai kiekvienoje apygardoje renta įvertinama tam tikru dydžiu ir paskui tas įvertinimas nebegali būti keičiamas, arba jis gali būti nustatomas taip, kad keistųsi kaskart keičiantis realiajai žemės rentai ir didėtų ar mažėtų žemės dirbimui gerėjant ar blogėjant.

Žemės mokestis, kuris kiekvienai apygardai yra apskaičiuojamas pagal tam tikrą nekintamą kriterijų, kaip yra Didžiojoje Britanijoje, nors tuo metu, kai buvo pirmąkart nustatytas, galėjo būti lygus, ilgainiui neišvengiamai tampa nelygus, nes įvairiose šalies dalyse žemės dirbimas nevienodai gerėja ar blogėja. Anglijoje įvertinimas, pagal kurį 4-aisiais Vilhelmo ir Marijos valdymo metais išleistu įstatymu buvo nustatytas įvairių grafysčių ir parapijų žemės mokestis, jau iš pat pradžių buvo nelygus. Todėl tas mokestis smarkiai pažeidžia pirmąją iš tų keturių anksčiau minėtų maksimų. Jis visiškai atitinka kitas tris. Jis tiksliai

apibrėžtas. Jo mokėjimo laikas, sutampantis su rentos mokėjimu, mokėtojui yra visiškai patogus. Nors tikrasis mokėtojas visais atvejais yra žemės savininkas, mokestį paprastai iš anksto sumoka nuomininkas, kuriam žemvaldys turi išskaičiuoti jį iš jo mokamos rentos. Šį mokestį renka daug mažiau pareigūnų nei bet kurį kitą, duodantį beveik tiek pat pajamų. Kadangi kiekvienoje apygardoje mokestis nedidėja didėjant rentai, valdovas negauna dalies žemvaldžio pelno, kurį jam duoda žemės dirbimo gerinimas. Tiesa, tie pagerinimai kartais prisideda prie mokesčių naštos pasikeitimo kitiems apygardos žemvaldžiams. Tačiau atskiros žemės valdos apmokestinimo padidėjimas, kurį šitai kartais gali sukelti, visada yra toks nedidelis, kad niekada negalėtų nei atgrasinti nuo tokių pagerinimų, nei pristabdyti žemės produkcijos augimo. Kadangi mokestis neturi tendencijos mažinti produkcijos kiekį, jis negali didinti produktų kainos. Toks mokestis neslopina žmonių darbštumo. Jis nesukelia žemvaldžiui jokių kitų nepatogumų, išskyrus tą, kad mokestį neišvengiamai reikia mokėti.

Tačiau nauda, žemvaldžio gaunama dėl nekintamo įvertinimo, kuriuo remiantis visos Didžiosios Britanijos žemės apmokestinamos žemės mokesčiu, iš esmės radosi dėl kai kurių aplinkybių, visai nesusijusių su šio mokesčio pobūdžiu.

Ją iš dalies lėmė didžiulis beveik visos šalies suklestėjimas, žemės renta beveik visose Didžiosios Britanijos žemės valdose nuo tada, kai pirmąkart buvo atliktas šis įvertinimas, nuolat didėjo ir vargu ar kur nors mažėjo. Todėl beveik visi žemvaldžiai pelnydavo skirtumą tarp mokesčio, kurį jie būtų turėję mokėti pagal realią jų valdų rentą, ir to, kurį jiems faktiškai reikėjo mokėti pagal pirminį įvertinimą. Jei šalies padėtis būtų buvusi kitokia, jei žemdirbystei smunkant rentos būtų laipsniškai mažėjusios, beveik visi žemvaldžiai būtų

prarадę tą skirtumą. Tokiomis sąlygomis, kurios susiklostė po revoliucijos, įvertinimo nekintamumas buvo naudingas žemvaldžiams ir nuostolingas valdovui. Kitokiomis sąlygomis jis galėjo būti naudingas valdovui ir nuostolingas žemvaldžiams.

Kadangi mokestis mokamas pinigais, tai ir įvertinimas išreiškiamas pinigais. Nuo pat šio įvertinimo nustatymo sidabro vertė buvo gana stabili, nesikeitė ir monetų standartas nei svorio, nei grynumo atžvilgiu. Jei sidabro vertė būtų labai padidėjusi, kaip, atrodo buvo paskutinius du šimtmečius iki atrandant kasyklas Amerikoje, įvertinimo nekintamumas žemvaldžiui galėjo būti labai apsunkinanti aplinkybė. Jei sidabro vertė būtų labai sumažėjusi, kas ir vyko mažiausiai šimtmetį po to, kai buvo atrastos tos kasyklos, tas pats įvertinimo nekintamumas būtų labai sumažinęs valdovo iš šio mokesčio gaunamas pajamas. Jei būtų padaryta didelių pinigų standarto pakeitimų, jei būtų sumažintas arba padidintas tą patį sidabro kiekį turinčių monetų nominalas, – jei, pavyzdžiui, iš uncijos sidabro vietoj penkių šilingų dviejų pensų monetų būtų kaldinamos tokio mažo nominalo, kaip du šilingai septyni pensai, arba tokio didelio nominalo, kaip dešimt šilingų keturi pensai, monetos, – tai pirmuoju atveju nukentėtų žemės savininko pajamos, antruoju atveju – valdovo pajamos.

Taigi, jei būtų susidėjusios kiek kitokios aplinkybės, įvertinimo nekintamumas galėjo sudaryti didelių nepatogumų arba žemės savininkui, arba valstybei. Tačiau amžiams slenkant tokios aplinkybės vienu ar kitu metu turi susiklostyti. Bet nors imperijos, kaip ir visi kiti žmogaus kūriniai, ligi šiol visos pasirodė esančios mirtingos, vis dėlto kiekviena imperija siekia nemirtingumo. Todėl kiekviena institucija, turinti būti tokia pat tvari, kaip pati imperija, turi būti patogi ne tik tam tikromis aplinkybėmis, bet visomis aplinkybėmis;

ji turi būti pritaikyta ne laikinoms, kintančioms ar atsitiktinėms aplinkybėms, bet toms, kurios yra neišvengiamos ir todėl visada yra tokios pačios.

Žemės rentos mokestį, kuris kinta keičiantis rentai, arba didėja ir mažėja tobulėjant arba prastėjant žemdirbystei, Prancūzijos literatų, pasivadinusių ekonomistais, grupė rekomenduoja kaip teisingiausią iš visų mokesčių. Jų teigimu, visi mokesčiai galiausiai tenka žemės rentai, todėl ir turi būti lygiai taikomi tam šaltiniui, kuris galiausiai juos sumoka. Tikra tiesa, kad visi mokesčiai galiausiai turi būti kuo lygiau taikomi tam šaltiniui, kuris galiausiai juos sumoka. Tačiau mes nesivelsime į nemalonią diskusiją dėl metafizinių argumentų, kuriais jie paremia savo labai išmoningą teoriją; iš toliau pateikiamos apžvalgos paaiškės, kokie mokesčiai galiausiai tenka žemės rentai ir kokie galiausiai tenka kuriam nors kitam šaltiniui.

Venecijos teritorijoje visos ūkininkams išnuomotos ariamos žemės apmokestinamos dešimtadaliu rentos[4]. Nuomos sutartys įrašomos į valstybinį registrą, kurį tvarko kiekvienos provincijos ar apygardos iždo pareigūnai. Kai savininkas pats dirba savo žemę, ji įvertinama kaip ir kitos, o savininkui mokestis sumažinamas penktadaliu, tad jis už tokią žemę vietoj dešimties procentų numatomos rentos moka tik aštuonis.

Toks žemės mokestis yra neabejotinai lygesnis nei Anglijos žemės mokestis. Jis galbūt nėra visiškai apibrėžtas, mokesčio apskaičiavimas dažnai gali sukelti nemažai rūpesčių žemės savininkui. Be to, jo surinkimas gali atsieiti daug brangiau.

Tačiau būtų galima sumanyti tokią šio mokesčio administravimo sistemą, kuri neleistų susidaryti šiam neapibrėžtumui ir sumažintų mokesčio surinkimo išlaidas.

[4] *Mémoires concernant les Droits,* pp. 240, 241.

Pavyzdžiui, žemvaldys ir nuomininkas galėtų būti įpareigoti drauge įrašyti nuomos sutartį į valstybinį registrą. Už bet kurios iš sutarties sąlygų nuslėpimą ar klaidingą pateikimą galėtų būti numatytos deramos baudos, ir jei dalis tų baudų būtų sumokama tai sutarties šaliai, kuri apskundė ir apkaltino kitą šalį tokiu nuslėpimu ar klaidinimu, tai veiksmingai atgrasintų jas nuo tarpusavio susitarimo apgauti mokesčių tarnybą. Iš tokio įrašo būtų gerai žinomos visos nuomos sąlygos.

Kai kurie žemvaldžiai, užuot didinę rentą, ima vienkartinį mokestį už nuomos sutarties atnaujinimą. Taip daugiausia elgiasi švaistūnai, kurie už iškart sumokamą pinigų sumą parduoda būsimas daug didesnės vertės pajamas. Todėl daugeliu atvejų toks būdas yra žalingas žemvaldžiams. Jis dažnai žalingas ir nuomininkams ir visada yra žalingas visuomenei. Jis dažnai atima iš nuomininko tokią didelę jo kapitalo dalį ir dėl to taip sumažina jo galimybes dirbti žemę, kad jam būna sunkiau mokėti mažą rentą negu priešingu atveju mokėti didelę. Viskas, kas sumažina jo galimybes dirbti žemę, neišvengiamai sumažina ir svarbiausiąją visuomenės pajamų dalį. Apmokestinus tokias vienkartines pajamas gerokai didesniu mokesčiu nei įprastinę žemės rentą, būtų atgrasinta nuo tokios žalingos praktikos, ir visos suinteresuotos šalys – žemvaldžiai, nuomininkai, valdovas ir visa visuomenė – iš to turėtų nemenkos naudos.

Kai kurios nuomos sutartys nurodo nuomininkui tam tikrą žemės dirbimo būdą ir tam tikrą sėjomainą per visą nuomos laikotarpį. Tokia sąlyga, kuri paprastai yra žemvaldžio įsivaizdavimo, kad jis geriau nusimano apie žemdirbystę (dažniausiai visiškai nepagrįsto), išraiška, visada laikytina papildoma renta, renta, mokama paslaugomis, o ne pinigais. Siekiant išgyvendinti tokią praktiką, apskritai labai neprotingą, šią rentos

rūšį derėtų įvertinti brangiau ir dėl to apmokestinti daugiau nei įprastines pinigines rentas.

Kai kurie žemvaldžiai vietoj piniginės rentos reikalauja mokėti natūra – grūdais, gyvuliais, naminiais paukščiais, vynu, aliejumi ir t. t., dar kiti reikalauja rentos paslaugomis. Tokios rentos visada nuomininkui padaro daugiau nuostolių nei duoda naudos žemvaldžiui. Jos iš pirmojo kišenės išima arba neleidžia jam įsidėti į kišenę daugiau nei įdeda į antrojo kišenę. Kiekvienoje šalyje, kurioje yra tokių rentų, nuomininkai yra tuo vargingesni ir tuo labiau skursta, kuo labiau paplitusios tos rentos. Ir šiuo atveju įvertinus tokias rentas brangiau ir dėl to apmokestinus jas šiek tiek daugiau nei įprastines pinigines rentas, tokia visai visuomenei žalinga praktika tikriausiai būtų pakankamai suvaržyta.

Kai žemvaldys pats dirba dalį savo žemių, renta gali būti įvertinama pagal nešališką kaimyninių ūkininkų ir žemvaldžių vertinimą ir jam gali būti suteikiama nedidelė mokesčio nuolaida, kaip daroma Venecijos teritorijoje, su sąlyga, kad jo dirbamų žemių renta neviršija tam tikros sumos. Labai svarbu skatinti patį žemvaldį dirbti kokią nors dalį savo žemės. Paprastai jo kapitalas didesnis nei nuomininko, ir turėdamas mažiau įgūdžių jis dažnai gali gauti daugiau produkcijos. Žemvaldys turi galimybę eksperimentuoti, ir paprastai jis yra linkęs tai daryti. Nesėkmingi eksperimentai jam padaro tik nedidelių nuostolių. Jo sėkmingi eksperimentai prisideda prie žemės dirbimo gerinimo ir tobulinimo visoje šalyje. Tačiau gali būti svarbu ir tai, kad mokesčio nuolaida jį paskatintų dirbti tik tam tikrą savo žemių dalį. Jei žemvaldžiai, bent didžioji jų dalis, susigundytų patys ūkininkauti visose nuosavose žemėse (vietoj blaivių ir darbščių nuomininkų, kuriuos jų pačių interesai verčia dirbti žemę taip gerai, kaip tik leidžia jų kapitalas ir įgūdžiai), šalyje atsirastų

daugybė tingių ir netaupių prievaizdų, kurių netikęs tvarkymasis netrukus pablogintų žemės dirbimą ir sumažintų jos metinę produkciją, o dėl to sumažėtų ne tik jos šeimininkų pajamos, bet ir svarbiausia visos visuomenės pajamų dalis.

Tokia administravimo sistema, ko gero, išlaisvintų šį mokestį nuo bet kokio neapibrėžtumo, galinčio sudaryti mokėtojui sunkumų arba nepatogumų, ir kartu paskatintų įdiegti tokį žemės naudojimo planą ar metodą, kuris smarkiai prisidėtų prie bendro žemdirbystės tobulinimo ir gerinimo visoje šalyje.

Žemės mokesčio, kuris kaskart kinta keičiantis rentai, surinkimo išlaidos neabejotinai būtų šiek tiek didesnės nei tokio mokesčio, kuris nustatytas pagal nekintamą rentos įvertinimą. Papildomų išlaidų neišvengiamai susidarytų tiek dėl to, kad įvairiose šalies apygardose tektų įsteigti registracijos įstaigas, tiek dėl to, kad retkarčiais prireiktų įvertinti tas žemes, kurias savininkas imtųsi dirbti pats. Tačiau visos tos išlaidos gali būti gana nedidelės ir daug mažesnės už tas, kurių reikia surinkti daugeliui kitų mokesčių, nors jų duodamos pajamos yra nereikšmingos, palyginti su šiuo mokesčiu lengvai surenkamomis sumomis.

Svarbiausias priekaištas, kurį galima padaryti kintamam žemės mokesčiui, matyt, yra tas, kad jis gali trukdyti gerinti žemės dirbimą. Žemvaldys tikriausiai bus mažiau linkęs tai daryti, jei valdovas, nė kiek neprisidėjęs prie išlaidų, gaus dalį to pagerinimo duodamo pelno. Bet ir šį priekaištą galima pašalinti, jei žemvaldžiui bus leista prieš imantis gerinti žemę kartu su iždo pareigūnais nustatyti savo žemių faktinę vertę remiantis nešališku tam tikro skaičiaus kaimyninių žemvaldžių ir nuomininkų, po lygiai abiejų šalių pasirinktų, įvertinimu ir jei jis bus apmokestinamas pagal tą įvertinimą tiek metų, kiek reikės toms išlaidoms visiškai atlyginti. Vienas iš esminių tokio mokesčio

privalumų yra tas, kad jis atkreipia valdovo dėmesį į žemdirbystės gerinimą, nes šis yra suinteresuotas didinti savo pajamas. Todėl laikas, suteiktas žemvaldžiui padengti savo padarytoms išlaidoms, neturėtų būti daug ilgesnis nei būtina tam tikslui, kad tolima naudos perspektyva nesusilpnintų šio dėmesio. Tačiau geriau, kad tas terminas būtų per ilgas, negu kokiu nors atžvilgiu per trumpas. Joks valdovo dėmesio skatinimas neatsvers net menkiausio žemvaldžio dėmesio slopinimo. Valdovo dėmesys geriausiu atveju pasireikš tik bendru ir nekonkrečiu pasvarstymu, kaip būtų galima pagerinti didžiosios dalies jo valdomų žemių dirbimą. Žemvaldžio dėmesys pasireiškia konkrečiais ir nuodugniais svarstymais, kaip būtų galima geriausiai panaudoti kiekvieną savo valdų žemės pėdą. Valdovas labiausiai turėtų stengtis visomis jo galioje esančiomis priemonėmis skatinti tiek žemvaldžio, tiek nuomininko rūpestingumą, todėl jis turi leisti jiems siekti savo interesų savo pačių pasirinktais būdais ir savo nuožiūra, suteikti jiems abiem visišką tikrumą, kad jie galės naudotis visu savo triūso atlygiu, ir suteikti jiems abiem kuo plačiausią rinką kiekvienai jų produkcijos rūšiai, užtikrindamas lengviausią ir saugiausią susisiekimą sausuma ir vandeniu kiekvienoje savo valdų dalyje ir neribotą laisvę išvežti produkciją į visų kitų valdovų valdas.

Jei esant tokiai administravimo sistemai šios rūšies mokestis būtų tvarkomas taip, kad ne tik nekliudytų gerinti žemės dirbimą, bet, priešingai, skatintų tai daryti, tai neatrodo, kad jis sukeltų kokį nors nepatogumą žemvaldžiui, išskyrus visada neišvengiamą pareigą jį mokėti.

Kad ir kokia būtų visuomenės būklė, kiltų ar smuktų žemdirbystės lygis, kad ir kaip keistųsi sidabro vertė ir monetų standartas, šios rūšies mokestis savaime ir be jokių vyriausybės pastangų lengvai prisitaiky-

tų prie esamos situacijos ir būtų vienodai teisingas ir lygus visomis tomis kintančiomis aplinkybėmis. Todėl jį labiau nei kurį nors visada pagal nustatytą įvertinimą renkamą mokestį tinka įvesti kaip nuolatinę ir nekeičiamą normą, arba kaip vadinamąjį pagrindinį valstybės įstatymą.

Kai kurios valstybės vietoj tokios paprastos ir aiškios priemonės, kaip nuomos sutarčių registras, pasirinko daug darbo reikalaujantį ir brangų būdą – faktinį visų šalies žemės valdų surašymą ir įvertinimą. Jos tikriausiai manė, kad nuomotojas ir nuomininkas, siekdami apgauti mokesčių tarnybą, gali susitarti nuslėpti tikrąsias nuomos sąlygas. Anglijos Paskutinio teismo knyga (*Domesday Book*), atrodo, yra tokio nuodugnaus surašymo pavyzdys.

Senosiose Prūsijos karalystės valdose mokestis buvo nustatomas pagal faktinį valdų surašymą ir įvertinimą, kuris retkarčiais būdavo peržiūrimas ir keičiamas[5]. Pagal tą įvertinimą pasauliečiai žemių savininkai moka nuo dvidešimties iki dvidešimt penkių procentų savo pajamų. Bažnytinių žemių valdytojai moka nuo keturiasdešimties iki keturiasdešimt penkių procentų. Silezijoje žemių surašymas ir įvertinimas buvo atliktas dabartinio karaliaus įsakymu; kalbama, kad tai buvo padaryta labai tiksliai. Pagal tą įvertinimą žemės, priklausančios Breslau vyskupui, apmokestinamos dvidešimt penkiais procentais jų rentos. Kitos abiejų religijų dvasininkų pajamos apmokestinamos penkiasdešimt procentų. Teutonų ir Maltos ordinų žemės valdos – keturiasdešimt procentų. Bajorų nuomojamos žemės apmokestintos trisdešimt aštuoniais ir viena trečiąja procento. Paprastų žmonių nuomojamos žemės apmokestintos trisdešimt penkiais ir viena trečiąja procento.

[5] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome I, pp. 114, 115, 116 etc.

Bohemijos žemių surašymas ir įvertinimas, kaip teigiama, tęsėsi daugiau nei šimtą metų. Jis buvo visiškai baigtas tik po 1748 metų taikos sudarymo dabartinės imperatorės įsakymu[6]. Milano kunigaikštystės žemių surašymas, pradėtas Karolio VI laikais, buvo baigtas tik po 1760 metų. Jis laikomas vienu iš pačių tiksliausių, kokių tik yra buvę. Velionio Sardinijos karaliaus įsakymu buvo atliktas Savojos ir Pjemonto žemių surašymas[7].

Prūsijos karaliaus valdose Bažnyčios pajamos apmokestinamos daugiau nei pasauliečių nuosavybė. Didžioji Bažnyčios pajamų dalis yra našta žemės rentai. Retai kokia nors tų pajamų dalis panaudojama gerinti žemei arba tokiu būdu, kad prisidėtų prie daugumos žmonių pajamų padidinimo. Matyt, dėl to jo didenybė Prūsijos karalius manė esant tikslinga, kad tos pajamos didesne dalimi prisidėtų prie valstybės reikmių patenkinimo. Kai kuriose šalyse Bažnyčios žemės atleistos nuo visų mokesčių. Kitose joms taikomas mažesnis mokestis nei kitoms žemėms. Milano kunigaikštystėje tų Bažnyčios žemių, kurias ji įsigijo iki 1575 metų, apmokestinamas tik trečdalis jų vertės.

Silezijoje bajorų nuomojamos žemės apmokestinamos trimis procentais daugiau nei paprastų nuomininkų žemės. Tikriausiai jo didenybė Prūsijos karalius nutarė, kad garbės titulai ir įvairios privilegijos, susijusios su pirmųjų valdomis, pakankamai atlygins savininkui tą nedidelį mokesčio padidinimą, o žeminamą antrųjų pavaldumą šiek tiek palengvins truputį mažesnis apmokestinimas. Kitose šalyse mokesčių sistema, užuot mažinusi, didina šią nelygybę. Sardinijos karaliaus valdose ir tose Prancūzijos provincijose, kuriose renkama vadinamoji realinė arba žemės talija (*taille*),

[6] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome I, pp. 83, 84.

[7] *Ibid.*, p. 280 etc., p. 287–316.

visas mokestis tenka paprastų nuomininkų žemėms. Bajorų žemės valdos neapmokestinamos.

Žemės mokestis, nustatytas pagal bendrąjį surašymą ir įvertinimą, kad ir koks iš pradžių jis būtų lygus, per palyginti neilgą laikotarpį neišvengiamai tampa nelygus. Norint, kad taip nebūtų, vyriausybė turėtų nuolat įdėmiai stebėti visus kiekvieno šalies ūkio būklės ir produkcijos pokyčius. Prūsijos, Bohemijos, Sardinijos ir Milano kunigaikštystės vyriausybės iš tikrųjų rodo tokį rūpestingumą – rūpestingumą, taip nebūdingą vyriausybės prigimčiai, kad vargu ar jis gali ilgai tverti, o jei ir tvertų, ilgainiui tikriausiai sukeltų mokesčio mokėtojams daugiau rūpesčių ir nemalonumų nei palengvintų jų dalią.

1666 metais Montobano apskrityje realinė arba žemės talija buvo apskaičiuota pagal, kaip pasakojama, labai tikslų žemių surašymą ir įvertinimą[8]. 1727 metais tas apmokestinimas jau buvo visiškai nelygus. Siekdama ištaisyti šį neatitikimą, vyriausybė nesumanė nieko geresnio, kaip skirti visai apskričiai papildomą šimto dvidešimties tūkstančių livrų mokestį. Šis papildomas mokestis buvo apskaičiuotas visoms žemės taliją turinčioms mokėti apygardoms pagal senąjį žemių įvertinimą. Tačiau jis renkamas tik iš tų, kurios dabartinėje situacijoje pagal tą senąjį įvertinimą yra per mažai apmokestintos, ir panaudojamas palengvinti mokesčio naštai toms, kurios yra apmokestintos per daug. Pavyzdžiui, viena apygarda pagal dabartinę situaciją turėtų mokėti devynis šimtus livrų, kita – tūkstantį šimtą livrų, o pagal senąjį įvertinimą abi turi mokėti po tūkstantį livrų. Įvedus papildomą mokestį, abi apygardos turi mokėti po tūkstantį šimtą livrų. Tačiau šis papildomas mokestis renkamas tik iš per

[8] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome II, pp. 139, 145–147, etc.

mažai apmokestintos apygardos ir visas panaudojamas palengvinti naštai per daug apmokestintai apygardai, kuri šiuo atveju moka tik devynis šimtus livrų. Vyriausybė dėl to papildomo mokesčio nei laimi, nei pralaimi, jis visas panaudojamas pašalinti dėl senojo įvertinimo atsiradusiai nelygybei. Jo taikymą savo nuožiūra reguliuoja apskrities intendantas, todėl neišvengiama didelio savavaliavimo.

Mokesčiai, apskaičiuojami ne nuo rentos, bet nuo žemės produkcijos

Žemės produkcijos mokesčiai iš tikrųjų yra žemės rentos mokesčiai, ir nors iš pradžių juos gali sumokėti ūkininkas, galiausiai juos sumoka žemvaldys. Kai tam tikra produkcijos dalis turi būti sumokama kaip mokestis, ūkininkas kiek galėdamas tiksliau apskaičiuoja, kokia bus vidutinė tos dalies vertė, ir tokia suma sumažina rentą, kurią sutinka mokėti žemvaldžiui. Lygiai taip pat kiekvienas ūkininkas iš anksto apskaičiuoja, kiek vidutiniškai sudarys dešimtinė Bažnyčiai, kuri yra tos pačios rūšies žemės mokestis.

Dešimtinė ir bet kuris kitas tokios rūšies žemės mokestis, nors iš pažiūros atrodo visiškai lygūs, yra labai nelygūs mokesčiai, nes tam tikra produkcijos dalis įvairiose situacijose yra ekvivalentiška labai skirtingoms rentos dalims. Kai kuriose labai derlingose žemėse produkcija yra tokia didelė, kad pusės jos pakanka atkurti ūkininko kapitalui, panaudotam žemei dirbti, su įprastiniu tose apylinkėse pelnu. Kitą pusę arba, kas yra tas pat, kitos pusės vertę jis galėtų mokėti žemvaldžiui kaip rentą, jei nereikėtų mokėti dešimtinės. Bet jei dešimtoji jo produkcijos dalis paimama iš jo kaip dešimtinė, jis turi reikalauti penktadaliu sumažinti rentą, antraip jis negalės susigrąžinti kapitalo ir gauti įprastinio pelno. Šiuo atveju žemvaldžio ren-

ta, užuot siekusi pusę arba penkias dešimtąsias visos žemės produkcijos, sudarys tik keturias dešimtąsias. Skurdesnėse žemėse, priešingai, produkcija kartais yra tokia maža, o žemės dirbimo išlaidos tokios didelės, jog prireikia keturių penktadalių visos produkcijos, kad ūkininkas susigrąžintų savo kapitalą su įprastiniu pelnu. Šiuo atveju, nors ir nebūtų dešimtinės, žemvaldžio renta gali siekti ne daugiau kaip penktadalį, arba dvi dešimtąsias, visos žemės produkcijos. Tačiau jei ūkininkas vieną dešimtąją produkcijos sumoka kaip dešimtinę, jis turi reikalauti tokio pat žemvaldžiui mokamos rentos sumažinimo, todėl ji turės sumažėti iki vienos dešimtosios visos produkcijos dalies. Derlingose žemėse dešimtinė kartais gali būti ne didesnė nei penktadalis rentos, arba keturi šilingai nuo svaro, o skurdžiose žemėse ji gali siekti pusę rentos, tai yra dešimt šilingų nuo svaro.

Kadangi dešimtinė rentos atžvilgiu dažnai yra labai nelygus mokestis, ji visada yra didelė kliūtis tiek žemvaldžiui gerinti žemę, tiek ūkininkui tobulinti žemdirbystę. Vienas negali rizikuoti imtis svarbiausių pagerinimų, kurie paprastai yra ir brangiausi, antras negali rizikuoti auginti vertingiausias javų kultūras, kurios irgi paprastai yra brangiausios, kai Bažnyčia, nedaranti jokių išlaidų, pasiima tokią didelę pelno dalį. Dėl dešimtinės daržinė raudė ilgą laiką buvo auginama tik Jungtinėse Provincijose, kurios, būdamos presbiterijonų kraštas ir dėl to neapmokestintos šiuo žlugdančiu mokesčiu, faktiškai turėjo monopoliją to vertingo dažiklio rinkoje visoje Europoje. Neseni bandymai pradėti kultivuoti šį augalą Anglijoje tapo įmanomi tik priėmus įstatymą, kuriuo daržinės raudės augintojams vietoj visų rūšių dešimtinės buvo nustatytas penkių šilingų už akrą mokestis.

Kaip Bažnyčia didžiojoje Europos dalyje, taip valstybė daugelyje Azijos šalių iš esmės yra išlaikoma iš

žemės mokesčio, apskaičiuojamo ne nuo rentos, o nuo žemės produkcijos. Kinijoje pagrindines valdovo pajamas sudaro dešimtoji visų imperijos žemių produkcijos dalis. Tačiau ta dešimtoji dalis apskaičiuojama taip saikingai, kad, kaip pasakojama, daugelyje provincijų neviršija trisdešimtosios įprastinės produkcijos dalies. Žemės mokestis arba žemės renta, paprastai mokėta musulmonų vyriausybei Bengalijoje iki ši šalis atiteko anglų Rytų Indijos bendrovei, kaip pasakojama, siekė apie penktadalį žemės produkcijos. Žemės mokestis senovės Egipte, kiek žinoma, taip pat sudarė vieną penktadalį.

Azijoje manoma, kad toks žemės mokestis skatina valdovo suinteresuotumą žemės ir jos dirbimo gerinimu. Kinijos, Bengalijos, kol ją valdė musulmonų vyriausybė, ir senovės Egipto valdovai, kaip teigiama, nepaprastai rūpinosi gerų kelių ir laivybos kanalų tiesimu ir priežiūra, siekdami kiek įmanoma padidinti visų rūšių žemės produkcijos kiekį ir vertę kiekvienai jų suteikiant kuo didžiausią rinką, kokią tik jų valdos galėjo suteikti. Bažnyčios dešimtinė yra padalyta į tokias mažas dalis, kad nė vienas tokios dalies gavėjas negali būti suinteresuotas tuo rūpintis. Parapijos klebonas niekada nematys naudos tiesti kelią ar kanalą į tolimą šalies kraštą, kad išplėstų rinką savo parapijos produkcijai. Kai tokie mokesčiai skirti valstybei išlaikyti, jie turi kai kurių pranašumų, tam tikru mastu kompensuojančių jų nepatogumą. Kai jie skiriami Bažnyčiai išlaikyti, jie sukelia tik nepatogumų.

Žemės produkcijos mokesčiai gali būti renkami arba natūra, arba pinigais pagal tam tikrą įvertinimą.

Parapijos klebonui arba smulkiam dvarininkui, gyvenančiam iš savo dvaro, kartais tikriausiai gali būti naudingiau gauti savo dešimtinę arba savo rentą natūra. Ir surenkamas kiekis, ir teritorija, kurioje renkama, yra tokie maži, kad juodu abu gali asmeniškai prižiū-

rėti, kad būtų surinkta ir jiems atiduota viskas, kas jiems priklauso. Stambiam dvarininkui, gyvenančiam sostinėje, kiltų nemažas pavojus patirti nuostolių dėl valdytojų ir patikėtinių aplaidumo, o dar labiau – dėl jų sukčiavimo, jei jo valdų tolimoje provincijoje renta jam būtų mokama tokiu būdu. Valdovo nuostoliai dėl jo mokesčių rinkėjų piktnaudžiavimų ir grobstymų neišvengiamai būtų dar didesni. Paties nerūpestingiausio privataus asmens tarnai yra, ko gero, geriau šeimininko stebimi nei rūpestingiausio valdovo tarnautojai, ir valstybės pajamos, renkamos natūra, taip nukentėtų dėl rinkėjų nesąžiningumo, kad tik labai maža dalis to, kas buvo surinkta iš gyventojų, patektų į valdovo iždą. Tačiau Kinijoje tam tikra dalis valstybės pajamų, kaip pasakojama, yra renkama tokiu būdu. Mandarinai ir kiti mokesčių rinkėjai, be abejo, teikia pirmenybę tokiam mokėjimo būdui, nes jis sudaro nepalyginti daugiau galimybių piktnaudžiauti nei mokėjimas pinigais.

Žemės produkcijos mokestis pinigais gali būti renkamas arba pagal įvertinimą, kuris kinta kaskart keičiantis rinkos kainoms, arba pagal nekintamą įvertinimą, kai, pavyzdžiui, bušelis kviečių visada įvertinamas ta pačia pinigine kaina, nesvarbu, kokia būtų situacija rinkoje. Pirmuoju atveju surenkama mokesčių suma keičiasi tik priklausomai nuo žemės realios produkcijos kitimo, kurį lemia žemdirbystės tobulinimas arba apleidimas. Antruoju atveju surenkama mokesčių suma keičiasi priklausomai ne tik nuo žemės produkcijos kitimo, bet ir nuo brangiųjų metalų vertės ir tų metalų kiekio to paties nominalo monetose kitimo įvairiu metu. Pirmuoju atveju surinkta suma visada bus proporcinga žemės realios produkcijos vertei. Antruoju atveju surinkta suma įvairiu metu gali sudaryti labai nevienodą tos vertės dalį.

Kai vietoj apibrėžtos žemės produkcijos dalies arba tokios dalies kainos mokestis arba dešimtinė nustatomi

kaip apibrėžta pinigų suma, mokestis iš esmės tampa visiškai toks pat, kaip žemės mokestis Anglijoje. Žemės rentai didėjant ar mažėjant jis nesikeičia. Jis nei skatina, nei kliudo gerinti žemę. Dešimtinė daugumoje tų parapijų, kurios moka vadinamąjį *modus in lieu* vietoj visų rūšių dešimtinių, yra toks mokestis. Musulmonų valdomoje Bengalijoje vietoj penktadalio produkcijos mokėjimo natūra didžiojoje dalyje šalies apygardų, arba zamindarijų, buvo įvestas modusas, be to, kaip pasakojama, labai nuosaikus. Kai kurie Rytų Indijos bendrovės tarnautojai, dėdamiesi siekią atkurti tikrąją valstybės pajamų vertę, kai kuriose provincijose modusą pakeitė mokėjimu natūra. Jiems valdant šis pakeitimas, kaip atrodo, kliudo žemdirbystės pažangai ir suteikia naujų galimybių piktnaudžiauti renkant valstybės pajamas, kurios gerokai sumažėjo, palyginti su tomis, kokios, kaip teigiama, buvo iki jų administravimą perimant bendrovei. Bendrovės tarnautojai galbūt ir gavo naudos dėl tokio pakeitimo, tačiau veikiausiai savo šeimininkų ir visos šalies sąskaita.

Namų rentos mokesčiai

Namo rentą galima padalyti į dvi dalis, kurių viena labai pagrįstai gali būti vadinama pastato renta, o kita paprastai vadinama sklypo renta.

Pastato renta yra kapitalo, išleisto namui pastatyti, palūkanos arba pelnas. Kad statytojo verslas būtų lygiavertis kitiems verslams, ši renta turi būti pakankama, kad, pirma, mokėtų jam tokias pačias palūkanas, kokias jis gautų už savo kapitalą, jei paskolintų jį su patikima garantija, ir, antra, leistų gerai prižiūrėti namą ir prireikus jį remontuoti, arba, kas yra tas pat, periodiškai atkurti kapitalą, kuris buvo panaudotas namui pastatyti. Todėl pastato renta, arba įprastinis pastato pelnas, visur ir visada priklauso nuo įprastinių

palūkanų už pinigus. Kur rinkos palūkanų norma yra keturi procentai, namo renta, kuri sumokėjus sklypo rentą duoda šešis ar šešis su puse procentų nuo visų namo statybos išlaidų, jo statytojui veikiausiai gali duoti pakankamą pelną. Kur rinkos palūkanų norma yra penki procentai, tam, matyt, reikėtų septynių ar septynių su puse procentų. Jei, palyginti su palūkanomis už pinigus, statytojo verslas kuriuo nors metu duoda didesnį pelną nei šis, jis netrukus pritrauks tiek kapitalo iš kitų verslų, kad pelnas sumažės iki įprastinio lygio. Jei statytojo verslas kuriuo nors metu duoda daug mažesnį pelną, kiti verslai atitrauks iš jo tiek kapitalo, kad tas pelnas vėl padidės.

Ta visos namo rentos dalis, kuria ji viršija rentą, pakankamą duoti tokiam pagrįstam pelnui, natūraliai tampa sklypo renta; ir kur žemės sklypo savininkas ir pastato savininkas yra du skirtingi asmenys, daugeliu atvejų ji visa sumokama pirmajam. Ši pridėtinė renta yra kaina, kurią namo gyventojas moka už tam tikrą realų ar numanomą būsto vietos pranašumą. Kaimo namų, esančių toli nuo didelio miesto, kur galima rinktis iš gausybės sklypų, sklypo renta yra visai menka arba ne didesnė už tokią, kokią reikėtų mokėti už žemę, kurioje stovi namas, jei ji būtų naudojama žemdirbystei. Užmiesčio vilų, esančių šalia didelio miesto, sklypo renta kartais yra gerokai didesnė, čia dažnai labai gerai sumokama už ypatingą vietovės patogumą ar grožį. Sklypo renta paprastai yra didžiausia sostinėje ir tose jos vietose, kur susidaro didžiausia namų paklausa, nesvarbu, dėl kokios priežasties – ar dėl prekybos ir verslo, ar dėl pramogų ir draugijos, ar vien iš tuštybės ir dėl mados.

Nuomininko mokamas ir kiekvieno namo visai rentai proporcingas namo rentos mokestis negali, bent jau ilgesnį laiką, daryti įtakos pastato rentai. Jei statytojas negauna savo įprastinio pelno, jis bus priverstas

mesti verslą; dėl to padidės pastatų paklausa, taigi statytojo pelnas netrukus vėl pakils iki deramo lygio, esančio kituose versluose. Lygiai taip pat namo rentos mokestis negali visas tekti sklypo rentai; jis turi būti paskirstytas taip, kad dalis jo tektų namo gyventojui, o kita dalis – sklypo savininkui.

Tarkime, pavyzdžiui, jog koks nors asmuo nusprendžia, kad jis įstengs nuomotis namą už šešiasdešimt svarų per metus; ir tarkime, kad gyventojas turi mokėti nustatytą keturių šilingų nuo svaro, tai yra vienos penktosios namo rentos mokestį. Už šešiasdešimt svarų išnuomojamas namas šiuo atveju jam kainuos septyniasdešimt du svarus per metus, o tai dvylika svarų daugiau, nei, jo apskaičiavimu, jis įstengtų mokėti. Todėl jis pasitenkins prastesniu namu, tai yra namu už penkiasdešimties svarų rentą, kuri kartu su papildomais dešimt svarų, kuriuos jis privalės mokėti kaip rentos mokestį, sudarys šešiasdešimt svarų per metus – sumą, kurią, jo manymu, jis įstengs mokėti; kad sumokėtų tą mokestį, jis atsisakys dalies papildomų patogumų, kuriuos galėtų turėti nuomodamasis namą už dešimt svarų didesnę rentą. Aš sakau: jis atsisakys dalies tų papildomų patogumų, nes tik retais atvejais jam teks atsisakyti visų patogumų – mat dėl to mokesčio už penkiasdešimt svarų per metus jis gaus geresnį namą nei gautų, jei jokio mokesčio nebūtų. Pašalindamas šį konkurentą, šis mokestis turi sumažinti konkurenciją dėl namų, išnuomojamų už šešiasdešimties svarų rentą, ir lygiai taip pat jis turi sumažinti ir konkurenciją dėl namų, išnuomojamų už penkiasdešimties svarų rentą ir už visas kitas rentas, išskyrus namus už pačią mažiausią rentą, dėl kurių konkurencija kurį laiką padidėtų. Tačiau visų kategorijų namų, dėl kurių konkurencija sumažėjo, rentos neišvengiamai turės būti daugiau ar mažiau sumažintos. Bet kadangi jokia to sumažėjimo dalis negalės tu-

rėti įtakos, bent jau ilgesnį laiką, pastato rentai, visas tas sumažėjimas galiausiai neišvengiamai teks sklypo rentai. Todėl galutiniai namo rentos mokesčio mokėtojai bus namo gyventojas, kuris, kad galėtų sumokėti savąją dalį, turės atsisakyti dalies savo patogumų, ir sklypo savininkas, kuris, kad galėtų sumokėti savąją dalį, turės atsisakyti dalies savo pajamų. Kokiu santykiu pasiskirstys jiems šis galutinis mokėjimas, ko gero, nėra lengva nustatyti. Skirtingomis aplinkybėmis tas pasiskirstymas gali būti labai nevienodas, ir šios rūšies mokestis tomis skirtingomis aplinkybėmis gali labai nelygiai tekti namo gyventojui ir sklypo savininkui.

Įvairių sklypo rentų gavėjams tenkančio šios rūšies mokesčio nelygybė visiškai priklausys nuo atsitiktinės to pasiskirstymo nelygybės. Tačiau įvairių namų gyventojams tenkančio mokesčio nelygybė susidarys ne vien dėl to, bet ir dėl kitos priežasties. Namo rentos išlaidos sudaro skirtingą visų pragyvenimo išlaidų dalį priklausomai nuo turto dydžio. Ji, matyt, yra didžiausia turtingiausių gyventojų sluoksnyje, laipsniškai mažėja mažėjant turtui ir paprastai yra mažiausia neturtingiausiame gyventojų sluoksnyje. Būtinieji pragyvenimo reikmenys skurdiems gyventojams sudaro didelių išlaidų. Jiems sunku apsirūpinti maistu, ir didžioji jų menkų pajamų dalis išleidžiama maistui pirkti. Turtuoliai daugiausia pinigų išleidžia prabangai ir tuštybei, o didingas namas dar labiau papuošia ir išryškina visą kitą juos supančią prabangą ir tuštybę. Todėl namo rentos mokestis apskritai turtuoliams turėtų būti didžiausias, ir ši nelygybės rūšis, matyt, negali būti laikoma labai neteisinga. Nėra labai neteisinga, kad turtingieji prisidėtų prie valstybės išlaidų padengimo ne tik proporcingai savo pajamoms, bet šiek tiek daugiau.

Nors namų renta kai kuriais atžvilgiais primena žemės rentą, vienu atžvilgiu ji esmingai nuo jos skiriasi.

Žemės renta yra mokama už naudojimąsi produktyviu dalyku. Už žemę mokamą rentą pati žemė ir sukuria. Namo renta yra mokama už naudojimąsi neproduktyviu dalyku. Nei namas, nei sklypas, kuriame jis stovi, nieko negamina. Todėl asmuo, kuris moka namo rentą, turi gauti ją iš kokio nors kito pajamų šaltinio, skirtingo ir nepriklausomo nuo namo. Namo rentos mokestis, tenkantis namo gyventojams, turi būti imamas iš to paties šaltinio, kaip ir pati renta, ir turi būti mokamas iš namo gyventojų pajamų, gaunamų kaip darbo užmokestis, kapitalo pelnas ar žemės renta. Kadangi tas mokestis tenka gyventojams, jis yra vienas iš tų mokesčių, kurie tenka ne vienam, bet visiems trims skirtingiems pajamų šaltiniams, ir visais atžvilgiais yra to paties pobūdžio, kaip mokestis už bet kurį kitą vartojamąjį reikmenį. Apskritai nėra, ko gero, nė vieno išlaidų ar vartojimo objekto, kuris leistų geriau spręsti apie žmogaus išlaidumą ar šykštumą negu jo namo renta. Proporcingas mokestis, taikomas šiam ypatingam išlaidų objektui, matyt, galėtų suteikti daugiau pajamų, nei ligi šiol iš jo surenkama bet kurioje Europos vietoje. Jei šis mokestis iš tikrųjų būtų labai didelis, dauguma žmonių kaip įmanydami stengtųsi jo išvengti, pasitenkintų mažesniais namais ir didesnę savo išlaidų dalį skirtų kitiems tikslams.

Namų rentą nesunkiai galima gana tiksliai nustatyti tuo pačiu būdu, kaip nustatoma įprastinė žemės renta. Negyvenami namai neturėtų būti apmokestinami. Tokiems namams taikomą mokestį tektų mokėti vien jų savininkui, kuris šitaip būtų apmokestintas už objektą, kuris neteikia jam nei patogumų, nei pajamų. Namai, kuriuose gyvena patys savininkai, turėtų būti apmokestinti ne pagal išlaidas, kurių reikėjo jiems pastatyti, bet pagal rentą, už kurią, nešališkų vertintojų nuomone, būtų galima tuos namus išnuomoti. Jei renta būtų apskaičiuojama pagal tai, kiek

kainavo namą pastatyti, trijų ar keturių šilingų nuo svaro mokestis, sudėjus jį kartu su kitais mokesčiais, sužlugdytų beveik visas šios ir, esu tikras, bet kurios kitos civilizuotos šalies turtingas ir garsias šeimas. Kas įdėmiau apžiūrėtų įvairius kai kurių turtingiausių ir garsiausių šios šalies šeimų namus miestuose ir kaimuose, tas įsitikintų, kad, esant tik šešių su puse ar septynių procentų nuo statybos išlaidų tarifui, jų namų renta beveik prilygtų visai jų valdų grynajai rentai. Tiesa, kelių kartų išlaidų rezultatas yra nuostabūs ir didingi objektai, tačiau jų mainomoji vertė, palyginti su tuo, kiek jie kainavo, yra labai maža[9].

Sklypo renta yra dar tinkamesnis apmokestinimo objektas nei namų renta. Sklypo rentos mokestis nepadidintų namų rentos. Jį visą tektų mokėti sklypo rentos savininkui, kuris visada elgiasi kaip monopolininkas ir išsireikalauja didžiausią rentą, kokią įmanoma gauti už naudojimąsi jo sklypu. Daugiau ar mažiau jis gaus už sklypą, priklausys nuo to, turtingi ar ne yra į jį pretenduojantys konkurentai, nuo to, ar jie gali sumokėti už savo įgeidį įsikurti tame konkrečiame sklype didesnę, ar mažesnę sumą. Kiekvienoje šalyje daugiausia turtingų konkurentų yra sostinėje, todėl ten sklypų rentos visada didžiausios. Kadangi sklypo rentos mokestis jokiu atžvilgiu nepadidina tų konkurentų turto, jie tikriausiai nebus linkę daugiau mokėti už naudojimąsi sklypu. Neturės didelės reikšmės, ar tą mokestį iš pradžių sumokės gyventojas, ar sklypo savininkas. Kuo daugiau to mokesčio privalės mokėti gyventojas, tuo mažiau jis bus linkęs mokėti už sklypą, todėl galiausiai sumokėti visą mokestį teks sklypo rentos savininkui. Negyvenamų namų sklypo renta išvis neturėtų būti apmokestinama.

[9] Po pirmosios šios knygos laidos buvo įvestas mokestis, apskaičiuojamas beveik pagal šiuos principus.

Ir sklypo renta, ir įprastinė žemės renta yra tokios pajamų rūšys, kurios savininkui daugeliu atvejų atitenka be jokių jo paties pastangų ar rūpinimosi. Nors dalis tų pajamų turi būti paimta iš jo valstybės išlaidoms padengti, tai nė kiek nekliudys jokios rūšies darbinei veiklai. Visuomenės metinė žemės ir darbo produkcija, realus daugumos žmonių turtas ir pajamos įvedus tokį mokestį gali būti tokie patys, kaip ir iki jo. Todėl sklypo renta ir įprastinė žemės renta yra, ko gero, tokios pajamų rūšys, kurios geriausiai pakelia joms taikomą specialų mokestį.

Šiuo atžvilgiu sklypo renta yra tinkamesnis specialaus apmokestinimo objektas net negu įprastinė žemės renta. Įprastinė žemės renta daugeliu atvejų priklauso, bent iš dalies, nuo žemvaldžio rūpestingumo ir gero tvarkymosi. Labai didelis mokestis gali atgrasinti nuo tokio rūpestingumo ir gero tvarkymosi. Sklypo renta, kiek ji viršija įprastinę žemės rentą, visiškai priklauso nuo valdovo gero tvarkymosi – apsaugodamas visų žmonių ar kurios nors konkrečios vietos gyventojų darbinę veiklą, jis įgalina juos už sklypus, kuriuose statomi jų namai, mokėti gerokai daugiau, nei jie realiai verti, arba su kaupu atlyginti sklypo savininkui nuostolius, kurių jis gali patirti dėl tokio sklypo panaudojimo. Negali būti nieko išmintingesnio, kaip specialiai apmokestinti tą šaltinį, kuris egzistuoja dėl gero šalies valdymo, tai yra padaryti taip, kad jis šiek tiek daugiau prisidėtų prie tos valdžios išlaikymo nei dauguma kitų šaltinių.

Nors daugelis įvairių Europos šalių yra įvedusios namų rentos mokestį, nežinau nė vienos tokios šalies, kurioje sklypo renta būtų laikoma atskiru apmokestinimo objektu. Tikriausiai mokesčių sumanytojams buvo sunku nustatyti, kokia rentos dalis turėtų būti laikoma sklypo renta ir kokia dalis – pastato renta. Tačiau neturėtų būti labai sunku atskirti tas dvi rentos dalis vieną nuo kitos.

Didžiojoje Britanijoje manoma, kad namų renta turi būti apmokestinama tokia pačia norma, kokia žemės renta yra apmokestinama vadinamuoju metiniu žemės mokesčiu. Įvertinimas, pagal kurį kiekviena parapija ir apygarda apmokestinama, visada yra toks pat. Iš pradžių jis buvo nepaprastai nelygus, toks tebėra ir dabar. Didžiojoje karalystės dalyje šis mokestis namų rentai yra dar mažesnė našta negu žemės rentai. Tiktai keliose apygardose, kurios iš pradžių buvo daug įkainotos ir kuriose namų renta smarkiai krito, trijų ar keturių šilingų nuo svaro žemės mokestis laikomas atitinkančiu realiąją namų rentą. Nors neapgyvendinti namai pagal įstatymą taip pat turi būti apmokestinami, dėl mokesčių rinkėjų nuolaidžiavimo daugumoje apygardų jie atleidžiami nuo mokesčio; ši išimtis kartais sukelia nedidelį atskirų namų apmokestinimo tarifo įvairavimą, nors mokesčio tarifas apygardoje visada yra toks pat. Rentos padidėjimas dėl naujų pastatų, remonto ir t. t. palengvina apygardai mokesčių naštą, bet dėl to atskirų namų apmokestinimas dar labiau įvairuoja.

Olandijos provincijoje kiekvienas namas apmokestinamas dviem su puse procentų jo vertės, neatsižvelgiant nei į faktinę jo duodamą rentą, nei į tai, ar jis išnuomotas, ar ne[10]. Mūsų manymu, savininko prievolė mokėti mokestį už neišnuomotą namą, iš kurio jis negauna jokių pajamų, yra jam didelė našta, ypač kai mokestis toks didelis. Olandijoje, kur palūkanų rinkos norma neviršija trijų procentų, du su puse procentų nuo visos namo vertės dažniausiai turėtų sudaryti daugiau kaip trečdalį pastato rentos, galbūt ir visą rentą. Tiesa, įvertinimas, pagal kurį namai apmokestinami, nors labai nelygus, visada, kaip teigiama, yra mažesnis už jų tikrąją vertę. Kai

[10] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome I, p. 223.

namas perstatomas, pagerinamas arba padidinamas, jis įvertinamas iš naujo, atitinkamai perskaičiuojamas ir mokestis.

Kelių Anglijoje įvairiu metu įvestų namų mokesčių sumanytojai, atrodo, įsivaizdavo, kad labai sunku gana tiksliai įvertinti kiekvieno namo realiąją rentą. Todėl jie reguliavo tuos mokesčius pagal tam tikrus akivaizdesnius dalykus, nuo kurių, jų manymu, daugeliu atvejų tam tikru mastu priklauso renta.

Pirmasis tokios rūšies mokestis buvo židinio rinkliava, tai yra dviejų šilingų mokestis už kiekvieną židinį. Kad galėtų sužinoti, kiek židinių yra name, mokesčių rinkėjas turėdavo įeiti į kiekvieną namo kambarį. Toks nemalonus lankymasis patį mokestį padarė atstumiantį. Todėl netrukus po revoliucijos jis buvo panaikintas kaip vergystės požymis.

Kitas tokio pobūdžio mokestis buvo du šilingai už kiekvieną apgyvendintą gyvenamąjį namą. Namas su dešimt langų turėjo mokėti keturiais šilingais daugiau. Namas su dvidešimt ir daugiau langų privalėjo mokėti aštuonis šilingus. Vėliau šis mokestis buvo pakeistas – namai su dvidešimt langų ir su mažiau nei trisdešimt turėjo mokėti dešimt šilingų, o turintys trisdešimt ir daugiau langų – dvidešimt šilingų. Langus daugeliu atvejų galima suskaičiuoti iš lauko, neįeinant į kiekvieną namo kambarį. Todėl mokesčių rinkėjo apsilankymas šiuo atveju buvo ne toks įžeidžiamas, kaip renkant židinio mokestį.

Vėliau tas mokestis buvo panaikintas ir vietoj jo įvestas langų mokestis, kuris taip pat keletą kartų buvo keičiamas ir didinamas. Langų mokestis, koks jis yra dabar (1775 metų sausį), be prievolės mokėti tris šilingus už kiekvieną namą Anglijoje ir vieną šilingą už kiekvieną namą Škotijoje, įpareigoja Anglijoje mokėti už kiekvieną langą nuo dviejų pensų, mažiausio tarifo, taikomo namams su ne daugiau kaip septyniais

langais, iki dviejų šilingų, didžiausio tarifo, taikomo namams su dvidešimt penkiais ir daugiau langų.

Pagrindinis priekaištas visiems tokiems mokesčiams yra jų nelygybė, be to, nelygybė pačia blogiausia prasme, nes jų našta skurstantiems žmonėms dažnai yra didesnė nei turtingiems. Dešimties svarų rentą duodantis namas nedideliame provincijos mieste kartais gali turėti daugiau langų nei penkių šimtų svarų rentą duodantis namas Londone; ir nors pirmojo gyventojas veikiausiai bus daug vargingesnis žmogus nei antrojo, jis turės daugiau mokėti į valstybės iždą, nes jo įmoką reguliuoja langų mokestis. Todėl tokie mokesčiai tiesiogiai prieštarauja pirmajai iš keturių anksčiau pateiktų maksimų. Kitų trijų maksimų jie, kaip atrodo, smarkiai nepažeidžia.

Natūrali langų mokesčio ir visų kitų namams taikomų mokesčių tendencija yra mažinti rentas. Akivaizdu, kad kuo daugiau žmogus sumoka mokesčių, tuo mažesnę rentą jis gali mokėti. Tačiau aš žinau, kad po langų mokesčio įvedimo namų rentos beveik visuose Didžiosios Britanijos miestuose ir kaimuose daugiau ar mažiau padidėjo. Vadinasi, beveik visur taip padidėjo namų paklausa, kad ji labiau padidino rentas, nei langų mokestis jas sumažino; tai vienas iš daugelio įrodymų, kad šalis klesti, o jos gyventojų pajamos didėja. Jei ne šis mokestis, rentos tikriausiai būtų padidėjusios dar labiau.

II skirsnis

Pelno, arba iš kapitalo gaunamų pajamų, mokesčiai

Iš kapitalo gaunamos pajamos, arba pelnas, natūraliai dalijasi į dvi dalis: palūkanas, priklausančias kapitalo savininkui, ir tai, kas lieka sumokėjus reikiamas palūkanas.

Pastaroji pelno dalis, žinoma, tiesiogiai neapmokestintina. Ji yra atlyginimas, dažnai – tik labai nuosaikus atlyginimas už riziką ir rūpesčius, patiriamus panaudojant tą kapitalą. Įmonininkas turi gauti tą atlyginimą, antraip jis negalėtų tęsti savo veiklos vadovaudamasis savo interesais. Todėl jei jis būtų tiesiogiai apmokestinamas nuo viso pelno, jis būtų priverstas arba padidinti savo pelno normą, arba tą mokestį perkelti pinigų palūkanoms, tai yra mokėti mažesnes palūkanas. Jei jis proporcingai tam mokesčiui padidintų savo pelno normą, tai nors iš pradžių mokestį sumokėtų jis, galiausiai visą jį sumokėtų viena arba kita iš dviejų skirtingų žmonių grupių priklausomai nuo to, kokioje srityje jis panaudoja tą kapitalą, kuriuo disponuoja. Jei jis naudotų jį žemės ūkyje žemei dirbti, savo pelno normą jis galėtų padidinti tik pasilikdamas sau didesnę žemės produkcijos dalį arba, kas yra tas pat, didesnės žemės produkcijos dalies kainą; kadangi tai būtų galima padaryti tik sumažinant rentą, galutinis pelno mokesčio mokėtojas būtų žemvaldys. Jei jis panaudotų kapitalą kaip prekybinį arba pramoninį, savo pelno normą jis galėtų padidinti tik padidindamas savo prekių kainas; šiuo atveju galutinis mokesčio mokėtojas būtų tų prekių vartotojai. Jei jis nepadidintų savo pelno normos, visą mokestį jis turėtų mokėti iš tos pelno dalies, kuri buvo skirta pinigų palūkanoms sumokėti. Už pasiskolintą kapitalą jis įstengtų mokėti mažesnes palūkanas, ir visa mokesčio našta šiuo atveju galiausiai tektų palūkanoms už pinigus. Jei jis negalėtų išsilaisvinti nuo mokesčio vienu būdu, būtų priverstas išsilaisvinti kitu būdu.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad palūkanos už pinigus gali būti tiesiogiai apmokestinamos, kaip ir žemės renta. Kaip ir žemės renta, jos yra grynasis produktas, liekantis visiškai atlyginus visą kapitalo panaudojimo riziką ir rūpesčius. Kaip žemės rentos mokestis

negali padidinti rentos, nes grynasis produktas, liekantis su deramu pelnu atkūrus ūkininko kapitalą, sumokėjus mokestį negali būti didesnis nei prieš jį sumokant, taip dėl tos pačios priežasties ir palūkanų už pinigus mokestis negali padidinti palūkanų normos; kapitalo arba pinigų kiekis šalyje, kaip ir žemės plotas, sumokėjus mokestį lieka toks pat, koks buvo prieš jį sumokant. Įprastinė pelno norma, kaip parodėme pirmojoje knygoje, visur priklauso nuo skirto panaudoti kapitalo santykio su naudojamu kapitalu, tai yra su jo atliktinos veiklos apimtimi. Tačiau naudojamo kapitalo kiekis arba veikla, atliktina naudojant kapitalą, jokiu palūkanų mokesčiu negali būti nei padidinta, nei sumažinta. Taigi jei panaudotino kapitalo kiekis dėl to mokesčio nei padidėjo, nei sumažėjo, tai ir įprastinė pelno norma neišvengiamai turi likti tokia pati. Bet to pelno dalis, reikalinga atlyginti įmonininkui riziką ir rūpesčius, taip pat liks nepakitusi, nes ta rizika ir rūpesčiai nė kiek nepakito. Vadinasi, liks nepasikeitusi ir ta likutinė dalis, kuri priklauso kapitalo savininkui ir kuria sumokamos palūkanos už pinigus. Todėl iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad pinigų palūkanos gali būti tiesiogiai apmokestinamos, kaip ir žemės renta.

Tačiau yra dvi aplinkybės, dėl kurių palūkanos už pinigus nėra toks tinkamas tiesiogiai apmokestinti dalykas, kaip žemės renta.

Pirma, bet kurio žmogaus turimos žemės kiekis ir vertė niekada negali būti paslaptis ir visada gali būti labai tiksliai nustatyta. O visa žmogaus turimo kapitalo vertė beveik visada yra paslaptis ir vargu ar kada gali būti bent kiek tiksliau nustatyta. Be to, kapitalo vertė beveik nuolat kinta. Retai kada būna metai, dažnai nebūna nė mėnesio, o kartais nė vienos dienos, kad jo vertė nepadidėtų ar nesumažėtų. Kiekvieno žmogaus privačių aplinkybų tyrimas ir visų jo turto pokyčių stebėjimas siekiant tiksliai apskaičiuoti

jam mokestį pridarytų tiek nuolatinių ir nesibaigiančių nemalonumų, kad jokia tauta tam nepritartų.

Antra, žemė yra toks objektas, kurio negalima perkelti iš vienos vietos į kitą, o kapitalas lengvai kilnojamas. Žemės savininkas būtinai yra tos šalies, kurioje yra jo valdos, pilietis. Kapitalo savininkas iš esmės yra pasaulio pilietis, jis nebūtinai turi būti susijęs su kuria nors konkrečia šalimi. Jis bus linkęs palikti šalį, kurioje tapo erzinančio stebėjimo siekiant nustatyti apsunkinantį mokestį objektu, ir perkels savo kapitalą į kurią nors kitą šalį, kur galės tęsti savo verslą arba naudotis savo turtu kaip tinkamas. Perkėlęs savo kapitalą jis nutrauks visą veiklą, kurią jo kapitalas palaikė toje paliktoje šalyje. Kapitalas dirba žemę, kapitalas įdarbina žmones. Mokestis, kuris išstumia kapitalą iš kurios nors šalies, kartu išsekins visus valdovo ir visuomenės pajamų šaltinius. Kapitalo perkėlimas neišvengiamai sumažins ne tik kapitalo pelną, bet ir žemės rentą bei darbo užmokestį.

Todėl tos tautos, kurios bandė apmokestinti iš kapitalo gaunamas pajamas, vietoj griežtos tokio pobūdžio kontrolės buvo priverstos pasitenkinti labai apytikriu, o dėl to ir daugiau ar mažiau savavališku įvertinimu. Didžiulę taip apskaičiuoto mokesčio nelygybę ir neapibrėžtumą gali kompensuoti tik nepaprastas jo nuosaikumas, kai kiekvienas žmogus apmokestinamas daug mažiau, nei derėtų pagal jo tikrąsias pajamas, tad jam pasidaro visai nesvarbu, jei jo kaimynas apmokestinamas dar mažiau.

Vadinamuoju žemės mokesčiu Anglijoje buvo ketinama ir kapitalą apmokestinti tokia pačia proporcija, kaip žemės rentą. Kai žemės mokestis buvo keturi šilingai nuo svaro, arba penktadalis numanomos rentos, kapitalą buvo ketinta apmokestinti taip pat penktadaliu numanomų palūkanų. Kai dabartinis metinis žemės mokestis buvo įvestas, įstatymų nustatyta palūkanų

norma buvo šeši procentai. Vadinasi, kiekvienas šimtas svarų kapitalo turėjo būti apmokestinamas dvidešimt keturiais šilingais, tai yra šešių svarų penktąja dalimi. Kai įstatyminė palūkanų norma buvo sumažinta iki penkių procentų, kiekvienas šimtas svarų kapitalo turėjo būti apmokestinamas tik dvidešimt šilingų. Apskaičiuota surinktina vadinamojo žemės mokesčio suma buvo paskirstyta kaimo vietovėms ir pagrindiniams miestams. Didžioji jos dalis turėjo būti surenkama iš kaimo, didžioji dalis miestams skirtos sumos buvo apskaičiuota nuo namų. Likusioji dalis, skirta apmokestinti miestų kapitalui arba prekybai (žemei dirbti skirto kapitalo nebuvo numatyta apmokestinti), buvo daug mažesnė už realiąją to kapitalo arba prekybos vertę. Todėl kad ir kokia buvo pradinio įvertinimo nelygybė, ji kėlė mažai rūpesčių. Kiekvienos parapijos ir apygardos žemė, namai ir kapitalas tebėra apmokestinami pagal pradinį jų įvertinimą, ir dėl beveik visuotinio šalies suklestėjimo, daugelyje vietų labai padidinusio visų šių apmokestinimo objektų vertę, ta nelygybė dabar yra dar nereikšmingesnė. Be to, kadangi mokesčio tarifas kiekvienoje apygardoje visada yra toks pat, šio mokesčio, taikomo kiekvieno asmens kapitalui, neapibrėžtumas labai sumažėjo ir pasidarė nebe toks svarbus. Didžioji Anglijos žemių dalis apmokestinamos žemės mokesčiu pagal nė pusės jų tikrosios vertės nesiekiantį įvertinimą, o didžiosios Anglijos kapitalo dalies įvertinimas vargu ar sudaro penktadalį jo tikrosios vertės. Kai kuriuose miestuose, pavyzdžiui, Vestminsteryje, visas žemės mokestis apskaičiuojamas nuo namų, o kapitalas ir prekyba išvis neapmokestinami. Kitaip yra Londone.

Visose šalyse buvo uoliai vengiama šiurkščiai gilintis į privačių asmenų aplinkybes.

Hamburge kiekvienas gyventojas privalo sumokėti valstybei vieną ketvirtąją procento viso savo turto;

kadangi Hamburgo gyventojų turtą daugiausia sudaro kapitalas, šį mokestį galima laikyti kapitalo mokesčiu[11]. Kiekvienas žmogus pats įvertina savo kapitalą ir valdininko akivaizdoje kasmet įmoka į miesto iždą tam tikrą pinigų sumą, kurią jis prisiekia esant vieną ketvirtąją procento viso jo turto, tačiau nenurodo turto dydžio ir niekas neturi teisės šito patikrinti. Apskritai manoma, kad šis mokestis mokamas labai sąžiningai. Mažoje respublikoje, kur žmonės visiškai pasitiki savo valdžia, yra įsitikinę mokesčio valstybei išlaikyti būtinumu ir tiki, kad pinigai bus sąžiningai naudojami šiam tikslui, tokio sąžiningo ir savanoriško mokėjimo kartais galima tikėtis. Tai nėra būdinga tik Hamburgo gyventojams.

Untervaldeno kantoną Šveicarijoje dažnai nusiaubia audros ir potvyniai, todėl jis patiria nepaprastai didelių išlaidų. Tokiais atvejais žmonės susirenka ir kiekvienas, kaip pasakojama, kuo sąžiningiausiai nurodo savo turtą, kad būtų atitinkamai apmokestintas. Ciuriche yra įstatymas, kad ypatingais atvejais kiekvienas turi būti apmokestintas proporcingai jo pajamoms – jų dydį jis privalo nurodyti prisiekdamas. Niekam ten nekyla įtarimų, kad kuris nors iš bendrapiliečių galėtų apgauti. Bazelyje pagrindinės valstybės pajamos susidaro iš nedidelių eksporto muitų. Visi piliečiai prisiekia, kad kas tris mėnesius jie sumokės visus įstatymo numatytus mokesčius. Visiems pirkliams ir netgi visiems smuklininkams patikėta patiems tvarkyti prekių, kurias jie parduoda mieste arba už jo ribų, apskaitą. Praėjus trims mėnesiams jie kiekvienąkart nusiunčia iždininkui ataskaitą su apačioje apskaičiuota mokesčio suma. Nekyla įtarimų, kad dėl tokio pasitikėjimo nukenčia valstybės pajamos[12].

[11] *Mémoires concernant des Droits*, tome I, p. 74.
[12] *Ibid.*, pp. 163, 166, 171.

Įpareigoti kiekvieną pilietį viešai ir prisiekiant nurodyti savo turto dydį tuose Šveicarijos kantonuose, atrodo, nelaikoma apsunkinimu. Hamburge tai būtų laikoma didžiausia našta. Pirkliai, ėmęsi rizikingų prekybinių sumanymų, sudreba vien nuo minties, kad jie privalėtų bet kuriuo metu atskleisti tikrąją savo reikalų būklę. Šitai, jų manymu, labai dažnai sužlugdytų pasitikėjimą jais ir jų sumanymus. Blaiviai mąstantys ir taupūs žmonės, nedalyvaujantys tokiuose sumanymuose, nejaučia būtinumo slėpti savo reikalus.

Olandijoje netrukus po to, kai velionis princas Oranietis tapo štathalteriu, buvo įvestas dviejų procentų arba penkiasdešimtojo penso mokestis, kaip jis buvo vadinamas, nuo viso kiekvieno piliečio turto. Kiekvienas pilietis pats įvertindavo savo turtą ir sumokėdavo mokestį taip pat, kaip ir Hamburge, ir apskritai buvo manoma, kad mokestis buvo mokamas labai sąžiningai. Tuo metu žmonės nepaprastai gerbė savo naują valdžią, kurią jie ką tik po visuotinio sukilimo pergalės buvo įsteigę. Tą mokestį reikėjo sumokėti tik kartą, siekiant paremti valstybę kritiškoje situacijoje. Ištiesjis buvo per didelis, kad galėtų būti nuolatinis. Šalyje, kurioje palūkanų rinkos norma retai viršija tris procentus, dviejų procentų mokestis sudaro trylika šilingų keturis pensus nuo svaro didžiausių grynųjų pajamų, kurios paprastai gaunamos iš kapitalo. Labai nedaugelis galėjo jį sumokėti nesumažindami daugiau ar mažiau savojo kapitalo. Kritišku atveju žmonės gali, apimti stipraus visuotinio įkarščio, aukotis ir netgi atsisakyti dalies savo kapitalo, kad paremtų valstybę. Tačiau neįmanoma, kad jie taip elgtųsi ilgesnį laiką, o jei ir elgtųsi, toks mokestis greitai juos taip sužlugdytų, kad jie išvis nebegalėtų paremti valstybės.

Anglijoje žemės mokesčio įstatymu įvestas kapitalo apmokestinimas, nors proporcingas kapitalui, nesiekia sumažinti tą kapitalą ar atimti kokią nors jo dalį. Jis

sumanytas tik kaip mokestis nuo palūkanų už pinigus, proporcingas žemės rentos mokesčiui, todėl kai šis yra keturi šilingai nuo svaro, palūkanų mokestis taip pat gali būti keturi šilingai nuo svaro. Analogiškai mokestis Hamburge arba dar kuklesni mokesčiai Untervaldene ir Ciuriche taip pat sumanyti ne kaip kapitalo, bet kaip kapitalo duodamų palūkanų arba grynųjų pajamų mokesčiai. O Olandijoje mokestis buvo kapitalo mokestis.

Atskirų veiklos rūšių pelno mokesčiai

Kai kuriose šalyse yra specialūs pelno mokesčiai, taikomi kapitalui, naudojamam kai kuriose verslo šakose arba žemės ūkyje.

Pirmosios rūšies mokesčiai Anglijoje yra mokestis gatvės prekeiviams ir prekių išnešiotojams, samdomų karietų ir dengtų neštuvų savininkams ir mokestis, kurį moka aludžių savininkai už leidimą pardavinėti mažmenomis alų ir stipriuosius alkoholinius gėrimus. Pastarojo karo metu buvo pasiūlytas dar vienas tokios rūšies mokestis parduotuvėms. Buvo teigiama, jog kadangi karas buvo pradėtas siekiant apginti šalies prekybą, pirkliai, kuriems jis naudingas, turi prisidėti prie jo išlaidų finansavimo.

Tačiau kapitalo, panaudojamo kurioje nors verslo šakoje, pelno mokestis niekada negali galiausiai tekti patiems verslininkams (kurie visais normaliais atvejais turi gauti savo deramą pelną ir ten, kur konkurencija nesuvaržyta, retai gali gauti daugiau), bet visada teks vartotojams, kurie yra priversti sumokėti į prekės kainą įskaičiuotą verslininko avansuotą mokestį, paprastai dar ir su tam tikru priedu.

Tokios rūšies mokestį, kai jis nustatomas proporcingai verslininko verslo apimčiai, galiausiai sumoka var-

totojas, ir verslininkui jis nesudaro jokių nepatogumų. Kai jis nėra proporcingas verslo apimčiai, bet nustatomas vienodas visiems verslininkams, nors šiuo atveju jį irgi galiausiai sumoka vartotojai, jis yra palankesnis stambiems verslininkams ir apsunkina smulkiuosius. Penkių šilingų per savaitę mokestis už kiekvieną samdomą karietą ir dešimties šilingų per metus mokestis už kiekvienus samdomus dengtus neštuvus, kurį iš anksto sumoka tų karietų ir neštuvų turėtojai, yra gana tiksliai proporcingas jų verslo apimčiai. Jis nėra palankesnis stambiam verslininkui ir neapsunkina smulkaus. Dvidešimties šilingų per metus mokestis už leidimą pardavinėti alų arba keturiasdešimties šilingų mokestis už leidimą prekiauti stipriaisiais alkoholiniais gėrimais ir dar keturiasdešimties šilingų mokestis už leidimą prekiauti vynu, vienodas visiems krautuvininkams, neišvengiamai suteiks tam tikrą pranašumą stambiems prekiautojams ir apsunkins smulkiuosius. Pirmiesiems bus kur kas lengviau susigrąžinti mokestį, įskaičiuotą į jų prekių kainą, nei antriesiems. Tačiau mokesčio nuosaikumas sušvelnina šią nelygybę, o daugeliui žmonių gali atrodyti, kad nėra neteisinga kliudyti mažų aludžių gausėjimui. Mokestį parduotuvėms buvo ketinta nustatyti visoms vienodą. Kitaip padaryti būtų sunku. Būtų neįmanoma nustatyti jį apytiksliai proporcingą parduotuvės prekybos apimčiai be tokių tikrinimų, kurie būtų visiškai nepriimtini laisvoje šalyje. Jei mokestis būtų didelis, jis prislėgtų smulkiuosius prekiautojus, ir beveik visa mažmeninė prekyba pereitų į stambiųjų prekiautojų rankas. Pašalinus smulkiųjų konkurenciją, pastarieji įgytų prekybos monopoliją ir, kaip visi monopolininkai, netrukus susitartų padidinti savo pelnus daug daugiau, nei būtina mokesčiui sumokėti. Galutinis mokėtojas būtų ne parduotuvės savininkas, bet vartotojas, kuriam tektų sumokėti dar ir prekiautojo antpelnį. Dėl šių priežasčių parduotuvių

mokesčio sumanymas buvo atidėtas į šalį ir vietoj jo 1759 metais buvo įvesta vadinamoji subsidija.

Svarbiausias Europoje renkamas žemės ūkyje naudojamo kapitalo pelno mokestis yra Prancūzijoje įvesta vadinamoji asmeninė talija.

Pakrikusioje Europoje, kokia ji buvo vyraujant feodalinei valdžiai, valdovas turėjo pasitenkinti apmokestindamas tuos, kurie buvo per silpni atsisakyti mokėti mokesčius. Stambieji feodalai, nors mielai pagelbėdavo jam ypatingais atvejais, nesutikdavo būti apmokestinti kokiu nors nuolatiniu mokesčiu, o valdovas nebuvo toks stiprus, kad galėtų priversti juos mokėti. Didžioji žemdirbių dauguma visoje Europoje iš pradžių buvo baudžiauninkai. Didžiojoje Europos dalyje jie pamažu buvo išlaisvinti. Kai kurie iš jų įsigijo nuosavybėn žemę, kurią jie kaip nekilmingi nuomininkai nuomojo kartais iš karaliaus, kartais iš kokio nors kito stambaus žemvaldžio, kaip senovės kopiholderiai Anglijoje. Kiti, neįsigiję žemės nuosavybėn, apibrėžtam terminui išsinuomojo žemę, kurią dirbo priklausydami savo senjorui, ir taip tapo mažiau nuo jo priklausomi. Stambieji žemvaldžiai, atrodo, su pagieža ir paniekinamu pasipiktinimu žiūrėjo į kylančią šio žemesniojo žmonių sluoksnio gerovę ir didėjančią nepriklausomybę ir mielai pritarė valdovo sumanymui juos apmokestinti. Kai kuriose šalyse tas mokestis buvo taikomas tik toms žemėms, kurios buvo tapusios nekilmingų nuomininkų nuosavybe; šiuo atveju talija buvo vadinama realine. Žemės mokestis, įvestas velionio Sardinijos karaliaus, ir talija Langedoko, Provanso, Dofinė ir Bretanės provincijose, Montobano apskrityje ir Ažano ir Kondomo rinkimų apygardose, taip pat keliose kitose Prancūzijos apygardose yra mokestis, taikomas žemėms, kurias valdo nekilmingieji. Kitose šalyse buvo apmokestintas visų tų, kurie ūkininkavo ir nuomojo žemę, priklausančią kitiems žmonėms, nesvarbu, bajorams ar nekil-

mingiems, numanomas pelnas; šiuo atveju talija buvo vadinama asmenine. Tokios rūšies talija yra didžiojoje dalyje tų Prancūzijos provincijų, kurios vadinamos rinkimų kraštais. Realinė talija, kuria apmokestinama tik dalis šalies žemių, neišvengiamai yra nelygi, tačiau ne visada ji nustatoma savavališkai, nors kartais būna ir taip. Asmeninė talija, kadangi ji turi būti proporcinga tam tikros klasės žmonių pelnui, kurį galima tik spėti, neišvengiamai yra ir savavališka, ir nelygi.

Šiuo metu (1775) Prancūzijoje asmeninė talija, kasmet renkama dvidešimtyje provincijų, vadinamų rinkimų kraštais, sudaro 40 107 239 livrus 16 su[13]. Toms provincijoms ši suma kasmet paskirstoma skirtingu santykiu, atsižvelgiant į karaliaus tarybai pateikiamus pranešimus apie gausų ar skurdų derlių ir kitas aplinkybes, galinčias padidinti ar sumažinti jų galimybes sumokėti. Kiekviena provincija yra suskirstyta į tam tikrą skaičių rinkimų apygardų, ir tas santykis, kuriuo visai provincijai skirta suma padalijama toms apygardoms, taip pat kasmet nustatomas vadovaujantis pranešimais apie apygardų galimybes sumokėti. Sunku įsivaizduoti, kad taryba, net turėdama geriausius ketinimus, vadovaudamasi šiais dviem įvertinimais sugebėtų paskirstyti mokestį apytiksliai proporcingai realioms provincijos ar apygardos galimybėms. Neišmanymas arba klaidinga informacija visada daugiau ar mažiau klaidins net ir doriausią tarybą. Kiekvienai parapijai tenkanti visai apygardai skirto mokesčio dalis ir kiekvienam asmeniui tenkanti jo parapijai skirto mokesčio dalis taip pat kasmet kinta priklausomai nuo aplinkybių. Tas aplinkybes įvertina vienu atveju apygardos pareigūnai, kitu – parapijos, ir vieniems, ir kitiems daugiau ar mažiau nurodinėja ir daro įtaką intendantas. Tokių vertintojų klaidas,

[13] *Mémoires concernant des Droits*, etc., tome II, p. 17.

kaip teigiama, lemia ne tik neišmanymas ar netiksli informacija, bet dažnai ir bičiulystė, partinis priešiškumas bei asmeninė nesantaika. Akivaizdu, kad nė vienas žmogus, kol jo neįvertino, negali tikrai žinoti, kiek jam reikės mokėti. Jis negali tikrai žinoti net ir po įvertinimo. Jei kuris nors asmuo buvo apmokestintas, nors turėjo būti atleistas nuo mokesčio, arba jei kuris nors asmuo buvo apmokestintas daugiau nei priderėjo, nors tuo metu jie privalo sumokėti mokestį, tačiau jei pasiskųs ir pagrįs savo skundus, kitais metais visa parapija bus apmokestinta papildomai, kad atlygintų jiems nuostolį. Jei kuris nors iš mokėtojų bankrutuoja ar tampa nemokus, mokesčių rinkėjas turi sumokėti už jį, ir kitais metais visa parapija apmokestinama papildomai, kad atlygintų mokesčių rinkėjo avansuotą įmoką. Jei pats mokesčių rinkėjas bankrutuoja, jį išrinkusi parapija turi atsakyti už jo elgesį vyriausiajam apygardos mokesčių rinkėjui. Kadangi pastarajam gali būti sudėtinga nubausti visą parapiją, jis savo nuožiūra pasirenka penkis ar šešis turtingiausius mokėtojus ir įpareigoja juos padengti tai, kas buvo prarasta dėl mokesčių rinkėjo nemokumo. Po to parapija papildomai apmokestinama, kad būtų atlyginta tiems penkiems ar šešiems. Tokie papildomi apmokestinimai visada pridedami viršaus prie tų metų talijos.

Kai apmokestinamas tam tikroje verslo šakoje naudojamo kapitalo pelnas, verslininkai stengiasi pateikti į rinką ne daugiau prekių, nei įstengs parduoti už tokią kainą, kuri bus pakankama padengti išlaidoms, patirtoms iš anksto sumokant pelno mokestį. Kai kurie jų išima dalį savo kapitalo iš apyvartos, ir rinka aprūpinama prasčiau nei ligi tol. Prekių kainos pakyla, ir galutiniu mokesčio mokėtoju tampa vartotojas. Bet kai pelno mokesčiu apmokestinamas žemės ūkyje naudojamas kapitalas, ūkininkas nėra suinteresuotas išimti dalį kapitalo iš ūkio. Kiekvienas ūkininkas dirba

tam tikrą žemės plotą, už kurį jis moka rentą. Norint deramai dirbti tą žemę, reikalingas tam tikras kapitalo kiekis, o atitraukdamas dalį to reikalingo kapitalo jis tikrai nepadidins savo galimybių mokėti rentą arba mokestį. Ūkininkas niekada nebus suinteresuotas sumažinti savo produkcijos kiekį ir, vadinasi, prasčiau aprūpinti rinką, kad galėtų sumokėti mokestį. Todėl mokestis niekada neįgalins jo tiek padidinti savo produkcijos kainą, kad jis kompensuotų savo nuostolius perkeldamas galutinį mokėjimą vartotojui. Tačiau ūkininkas turi gauti deramą pelną, kaip ir bet kuris kitas verslininkas, antraip jis mes tą veiklą. Įvedus pelno mokestį, tokį deramą pelną jis galės gauti tik mokėdamas mažesnę rentą žemvaldžiui. Kuo daugiau jis turi sumokėti mokesčio, tuo mažiau jis įstengs mokėti rentos. Nekyla abejonių, kad pelno mokestis, nustatytas visam nuomos laikotarpiui, labai apsunkins ar net sužlugdys ūkininką. Atnaujinant nuomą šis mokestis visada teks žemvaldžiui.

Šalyse, kur taikoma asmeninė talija, ūkininkas paprastai apmokestinamas pagal tai, kiek kapitalo jis naudoja žemei dirbti. Dėl to jis dažnai baiminasi turėti gerus arklius ar jaučius ir stengiasi dirbti žemę prasčiausiais ir labiausiai susidėvėjusiais padargais, kokiais tik gali. Jis taip nepasitiki turto vertintojų teisingumu, kad dedasi skurdžiumi ir stengiasi atrodyti vargiai išgalintis kiek nors mokėti, nes bijo būti apmokestintas pernelyg daug. Laikydamasis tokios apgailėtinos taktikos jis, ko gero, ne visada veiksmingiausiai atsižvelgia į savo paties interesus ir sumažindamas savo produkciją tikriausiai praranda daugiau, nei laimi dėl mokesčio sumažinimo. Nors dėl tokio vargano žemės dirbimo rinka neabejotinai aprūpinama šiek tiek prasčiau, nedidelis kainų padidėjimas, galimas tokiu atveju, neįstengs netgi atlyginti ūkininkui nuostolio dėl produkcijos sumažėjimo ir juo labiau neįgalins jo

mokėti didesnę rentą žemvaldžiui. Dėl blogesnio žemės dirbimo kenčia visi – visuomenė, ūkininkas, žemvaldys. Šio tyrimo trečiojoje knygoje aš jau turėjau progą pažymėti, kad asmeninė talija turi tendenciją įvairiais būdais kliudyti žemdirbystei ir dėl to sekinti pagrindinį kiekvienos didelės šalies turto šaltinį.

Vadinamieji pagalvės mokesčiai Šiaurės Amerikos pietinėse provincijose ir Vakarų Indijos salų metiniai mokesčiai, nustatyti už kiekvieną negrą, iš esmės yra tam tikros kapitalo rūšies, naudojamos žemės ūkyje, pelno mokesčiai. Kadangi didžioji kolonistų dalis yra kartu ir ūkininkai, ir žemės savininkai, galutinis mokesčio mokėtojas yra jie patys kaip žemvaldžiai, ir jie negauna jokios kompensacijos.

Mokesčiai, nustatyti už kiekvieną žemės ūkyje dirbantį baudžiauninką, senovėje, kaip atrodo, buvo įprastas dalykas visoje Europoje. Tokios rūšies mokestis šiandien yra išlikęs Rusijos imperijoje. Tikriausiai būtent dėl šios priežasties visų rūšių pagalvės mokesčiai dažnai laikomi vergystės ženklu. Tačiau kiekvienas mokestis jį mokančiam asmeniui yra ne vergystės, bet laisvės ženklas. Tiesa, jis pažymi, kad tas žmogus yra pavaldus vyriausybei, tačiau kartu pažymi ir tai, kad, turėdamas tam tikrą nuosavybę, jis pats negali būti šeimininko nuosavybė. Pagalvės mokestis vergams yra visiškai kas kita, nei pagalvės mokestis laisvam žmogui. Pastarąjį moka žmonės, kuriems jis taikomas; pirmąjį moka kita žmonių grupė. Pastarasis yra arba visiškai savavališkas, arba visiškai nelygus, o daugeliu atvejų ir toks, ir toks; pirmasis, nors kai kuriais atžvilgiais nelygus, nes vergai yra nevienodos vertės, jokiu būdu nėra savavališkas. Kiekvienas šeimininkas, žinantis, kiek jis turi vergų, tiksliai žino, kiek jis turi mokėti. Bet kadangi tie skirtingi mokesčiai vadinami tuo pačiu pavadinimu, jie laikomi esančiais to paties pobūdžio.

Mokesčiai, kuriais Olandijoje apmokestinami tarnai ir tarnaitės, yra ne kapitalo, bet išlaidų mokesčiai ir todėl tolygūs vartojamųjų reikmenų mokesčiams. Tos pačios rūšies yra vienos ginėjos mokestis už kiekvieną tarną, neseniai įvestas Didžiojoje Britanijoje. Didžiausia našta jis yra viduriniam žmonių sluoksniui. Žmogus, gaunantis du šimtus svarų metinių pajamų, gali turėti tarną. Žmogus, gaunantis dešimt tūkstančių svarų metinių pajamų, nelaikys penkiasdešimties tarnų. Vargingai gyvenančių žmonių tas mokestis nepaliečia.

Įvairiuose versluose naudojamo kapitalo pelno mokesčiai niekada negali paveikti palūkanų už pinigus. Tiems, kurie naudoja kapitalą apmokestinamam verslui, niekas neskolins pinigų už mažesnes palūkanas nei tiems, kurie naudoja kapitalą neapmokestinamam verslui. Pajamų, gaunamų iš bet kuriame versle naudojamo kapitalo, mokesčiai, kai valdžia jas apmokestina gana tiksliai, daugeliu atvejų teks palūkanoms. *Vingtième*, tai yra dvidešimtosios dalies mokestis, Prancūzijoje yra tos pačios rūšies, kaip ir vadinamasis žemės mokestis Anglijoje, ir lygiai taip pat apskaičiuojamas nuo žemės, namų ir kapitalo duodamų pajamų. Kadangi jis taikomas kapitalui, jis apskaičiuojamas nors ir nevisiškai tiksliai, bet tikrai daug tiksliau nei ta Anglijos žemės mokesčio dalis, kuria apmokestinamas tas pats šaltinis. Daugeliu atvejų jis visas tenka pinigų palūkanoms. Prancūzijoje pinigai dažnai įdedami į vadinamąsias rentos sutartis, tai yra anuitetus iki gyvos galvos, kuriuos skolininkas gali bet kuriuo metu išpirkti sumokėdamas avansuotą sumą, tačiau kreditorius negali reikalauti jų išpirkti, išskyrus ypatingus atvejus. Kaip atrodo, *vingtième* nepadidino tų anuitetų išmokų normos, nors jis renkamas tiksliai nuo visų tų išmokų.

I ir II skirsnių priedas

Žemės, namų ir kapitalo vertės mokesčiai

Kad ir kokie būtų nuolatiniai turto mokesčiai, kol turtas lieka to paties asmens nuosavybė, jais niekada nesiekiama sumažinti tą turtą ar atimti kokią nors jo vertės dalį, o siekiama tik paimti dalį iš jo gaunamų pajamų. Tačiau kai turtas pereina į kitas rankas, iš mirusio asmens atitenka gyvam arba iš vieno gyvo asmens kitam, jam dažnai taikomi tokie mokesčiai, kurie neišvengiamai atima dalį turto vertės.

Visų rūšių turto perėjimas iš mirusio asmens gyvam ir nekilnojamojo turto, žemės ir namų, perleidimas, kai vienas gyvas asmuo perleidžia jį kitam, yra tokie sandoriai, kurie iš esmės yra vieši ir visiems žinomi, arba tokie, kurių ilgai nenuslėpsi. Todėl tokius sandorius galima apmokestinti tiesiogiai. Kai kapitalą, arba kilnojamąjį turtą, vienas gyvas asmuo perleidžia kitam skolindamas pinigus, tai dažnai yra slaptas sandoris ir gali toks likti visada. Todėl jį nelengva tiesiogiai apmokestinti. Toks sandoris apmokestinamas netiesiogiai dviem skirtingais būdais: pirma, reikalaujama, kad dokumentas, kuriuo įsipareigojama grąžinti skolą, būtų surašytas ant popieriaus arba pergamento, už kurį sumokėtas nustatytas žyminis mokestis, antraip jis bus laikomas negaliojančiu; antra, reikalaujama, taip pat grasinant negaliojimu, kad jis būtų įrašytas į viešą arba slaptą registrą, ir nustatoma tam tikra tokios registracijos rinkliava. Žyminis mokestis ir registracijos rinkliava dažnai analogiškai nustatomi ir sandoriams, kuriais visų rūšių turtas pereina iš mirusio asmens gyvam ir vieno gyvo asmens nekilnojamasis turtas perleidžiamas kitam, tai yra sandoriams, kuriuos nesunku apmokestinti tiesiogiai.

Vicesima hereditatum, paveldėjimo dvidešimtinė, Augusto įvesta senovės romėnams, buvo turto perėjimo iš mirusio asmens gyvam mokestis. Dionas Kasijus[14], aprašęs tą mokestį labai konkrečiai, sako, kad jis buvo taikomas visiems palikimams, paveldėjimams ir dovanojimams mirties atveju, išskyrus tokius, kai turtas pereidavo artimiausiems giminaičiams ir vargetoms.

Tokios pat rūšies yra paveldėjimo mokestis Olandijoje[15]. Tolimų giminaičių paveldėjimas priklausomai nuo giminystės laipsnio apmokestinamas nuo penkių iki trisdešimties procentų visos paveldimo turto vertės. Tokia pati rinkliava taikoma ir dovanojimams arba palikimui testamentu tolimiems giminaičiams. Turto perėjimas paveldėjimo būdu iš vyro žmonai arba iš žmonos vyrui apmokestinamas penkiasdešimtąja dalimi. *Luctuosa hereditas*, liūdnas tėvų paveldėjimas iš vaikų, apmokestinamas tiktai dvidešimtąja dalimi. Kai paveldima tiesiogiai, tai yra vaikai paveldi iš tėvų, jokio mokesčio nėra. Tėvo mirtis kartu su juo vienuose namuose gyvenantiems vaikams retai būna susijusi su kokiu nors pajamų padidėjimu, dažnai pajamos smarkiai sumažėja, nes prarandamas tėvo verslas, jo tarnyba ar koks nors rentą iki gyvos galvos teikęs turtas, kurį jis galbūt turėjo. Mokestis, kuris atimtų iš jų kokią nors dalį jo palikimo, apsunkintų jų dalią ir būtų žiaurus ir slegiantis. Tačiau kitaip kartais gali būti su tais vaikais, kurie, kalbant romėnų teisės terminais, yra emancipuoti, o Škotijos teisėje vadinami atsiskyrusiais nuo šeimos, tai yra su jau gavusiais savąją dalį, turinčiais savo šeimas ir pragyvenimo šaltinius, atskirus ir nepriklausomus nuo tėvo. Kad ir kokia palikimo dalis tektų tokiems vaikams, ji padidintų jų turtą ir

[14] Lib. 55. Taip pat žr. Burman, *De Vectigalibus Pop. Rom.*, cap. XI; Bouchaud, *De l'impôt du vingtième sur les successions.*

[15] *Mémoires concernant les Droits*, tome I, p. 225.

todėl gali būti apmokestinta – tai nesukels didesnių nepatogumų, nei sukelia visi tokios rūšies mokesčiai.

Feodalinė teisė apmokestindavo žemės perėjimą tiek iš mirusio asmens gyvam, tiek iš vieno gyvo asmens kitam. Senovės laikais tokie mokesčiai visur Europoje sudarė vieną iš svarbiausių karaliaus pajamų šaltinių. Kiekvieno karaliaus tiesioginio vasalo paveldėtojas perimdamas dvarą mokėjo tam tikrą mokestį, paprastai metų rentos dydžio. Jei paveldėtojas buvo nepilnametis, visos dvaro rentos iki jo pilnametystės pereidavo siuzerenui be jokių kitų įpareigojimų, išskyrus išlaikyti nepilnametį ir mokėti dalį našlei, jei dvare liko našlė. Kai paveldėtojas sulaukdavo pilnametystės, siuzerenui reikėdavo sumokėti kitą mokestį, vadinamąją išpirką, kuri irgi paprastai būdavo metinės rentos dydžio. Ilga nepilnametystė, kuri mūsų laikais taip dažnai išlaisvina didelius dvarus nuo visų jų skolų ir grąžina šeimai buvusią didybę, tais laikais negalėjo turėti tokių pasekmių. Ilgos nepilnametystės pasekmė paprastai būdavo turto iššvaistymas, ne dvaro išsilaisvinimas nuo skolų.

Pagal feodalinius įstatymus vasalas negalėjo perleisti turto be siuzereno sutikimo, o pastarasis už tai paprastai reikalaudavo užmokesčio, arba išpirkos. Tas užmokestis, iš pradžių nustatomas savavališkai, vėliau daugelyje šalių sudarydavo tam tikrą žemės kainos dalį. Kai kuriose šalyse, kur didžiosios dalies kitų feodalinių papročių nebeliko, šis mokestis už žemės perleidimą tebėra labai reikšminga valdovo pajamų rūšis. Berno kantone jis toks didelis, kad sudaro šeštadalį visų bajorų lenų kainos ir dešimtadalį nekilmingų asmenų lenų kainos[16]. Liucernos kantone žemės pardavimo mokestis nėra visuotinis, jis taikomas tik kai kuriose apygardose. Tačiau jei koks nors asmuo parduoda

[16] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome I, p. 154.

savo žemę ir išsikelia iš tos vietovės, jis moka dešimt procentų žemės pardavimo kainos[17]. Tos pačios rūšies mokesčiai parduodant visas žemes arba tik valdomas pagal tam tikrą teisę taikomi daugelyje kitų šalių, ir visur jie sudaro daugiau ar mažiau reikšmingą valdovo pajamų rūšį.

Tokie sandoriai gali būti apmokestinami netiesiogiai žyminiu mokesčiu arba registracijos rinkliava, ir šie mokesčiai gali būti arba nebūti proporcingi perleidžiamo objekto vertei.

Didžiojoje Britanijoje žyminio mokesčio dydis priklauso ne tiek nuo perleidžiamo turto vertės (aštuoniolikos pensų arba pusės kronos žyminio mokesčio pakanka sudaryti didžiausios pinigų sumos sandoriui), kiek nuo sandorio pobūdžio. Didžiausias mokestis neviršija šešių svarų už kiekvieną popieriaus lapą ar pergamento lakštą, ir šie dideli mokesčiai daugiausia imami už karaliaus dovanojamas valdas ir kai kurias teismo procedūras ir visiškai nesiejami su turto verte. Didžiojoje Britanijoje nėra rinkliavos už sandorių arba dokumentų registraciją, išskyrus užmokestį registrą tvarkantiems pareigūnams, bet ir šis retai yra didesnis nei teisingas atlygis už jų darbą. Karalius iš to negauna jokių pajamų.

Olandijoje yra ir žyminis mokestis, ir registracijos rinkliava, kartais proporcingi, o kartais neproporcingi perleidžiamo turto vertei[18]. Visi testamentai turi būti surašyti ant herbinio popieriaus, kurio kaina yra proporcinga perleidžiamam turtui, todėl ten herbinis popierius kainuoja nuo trijų pensų, arba trijų stuiverių, už lapą iki trijų šimtų florinų, mūsų pinigais lygių maždaug dvidešimt septyniems svarams dešimčiai šilingų. Jei herbinis popierius yra mažesnės kainos nei

[17] *Ibid.*, p. 157.
[18] *Ibid.*

tas, kurį testatorius privalėjo naudoti, jo palikimas konfiskuojamas. Žyminis mokestis yra papildomas mokestis, jie moka visus kitus paveldėjimo mokesčius. Išskyrus vekselius ir kai kuriuos kitus komercinius popierius, už visus kitus sandorius, skolos lakštus ir sutartis turi būti sumokėtas žyminis mokestis. Tačiau šis mokestis nedidėja proporcingai objekto vertei. Visi žemės ir namų pardavimai ir visi jų įkeitimai turi būti registruojami, ir už registraciją imama dviejų su puse procentų parduodamo objekto ar įkeičiamo turto kainos valstybinė rinkliava. Ši rinkliava taikoma ir parduodant visus didesnės nei dviejų tonų talpos laivus ir baržas, tiek su deniu, tiek be jo. Tokie laivai, matyt, laikomi savotiškais namais ant vandens. Kilnojamojo turto pardavimas, kai tai daroma pagal teismo nutartį, taip pat apmokestinamas tokia pačia dviejų su puse procentų rinkliava.

Prancūzijoje yra ir žyminis mokestis, ir registracijos rinkliava. Pirmasis laikomas *aides*, arba akcizų, rūšimi ir provincijose, kur jis yra, jį renka akcizų rinkėjai. Antroji laikoma karaliaus pajamų rūšimi, ją renka kita pareigūnų grupė.

Tie apmokestinimo būdai, žyminis mokestis ir registracijos rinkliava, yra labai naujas išradimas. Bet per tuos šimtą su trupučiu metų žyminis mokestis Europoje tapo bemaž visuotinis, o registracijos rinkliava nepaprastai paplito. Nėra kito meno, kurį viena vyriausybė išmoksta iš kitos taip greitai, kaip meną traukti pinigus žmonėms iš kišenių.

Turto, pereinančio iš mirusio asmens gyvam, mokesčiai galiausiai tiesiogiai tenka tam asmeniui, kuriam perduodamas tas turtas. Žemės pardavimo mokestis visas tenka pardavėjui. Pardavėjas beveik visada yra spaudžiamas būtinumo parduoti ir todėl turi sutikti su tokia kaina, kokią gali gauti. Pirkėjui retai kada būna būtina pirkti, todėl jis mokės tik tiek, kiek jam

priimtina. Jis skaičiuoja, kiek žemė jam kainuos sudėjus kainą ir mokestį. Kuo didesnis bus mokestis, tuo mažiau jis bus nusiteikęs mokėti už žemę. Todėl tokie mokesčiai beveik visada tenka bėdos prispaustam asmeniui ir dėl to labai dažnai yra žiaurūs ir slegiantys. Pastatytų naujų namų pardavimo mokesčiai, kai namas parduodamas be sklypo, paprastai tenka pirkėjui, nes statytojas paprastai turi gauti savo pelną, antraip jis mes verslą. Jei iš pradžių jis sumoka mokestį, pirkėjas vėliau paprastai turi tą sumą jam kompensuoti. Senų namų pardavimo mokesčiai dėl tos pačios priežasties, kaip ir žemės pardavimo mokesčiai, paprastai tenka pardavėjui, kurį nauda arba būtinybė verčia parduoti namą. Kasmet rinkai pateikiamų naujų namų skaičių daugiau ar mažiau reguliuoja paklausa. Jei paklausa nėra tokia, kad sumokėjus visas išlaidas statytojas gautų deramą pelną, jis namų nebestatys. Senų namų skaičių rinkoje visada lemia nenumatyti įvykiai, kurių dauguma niekaip nesusiję su paklausa. Du ar trys dideli bankrotai prekybos mieste privers parduoti daug namų, kuriuos reikės parduoti už tiek, už kiek juos pirks. Žemės sklypų rentos pardavimo mokestis visas tenka pardavėjui dėl tos pačios priežasties, kaip ir žemės pardavimo mokestis. Žyminis mokestis ir registracijos rinkliava, taikomi skolos lakštams ir sutartims skolinantis pinigus, tenka tam, kuris skolinasi, ir faktiškai visada yra jo sumokami. Tos pačios rūšies mokesčiai už teismo procedūras tenka besibylinėjantiesiems. Jie sumažina ginčijamo objekto kapitalinę vertę. Kuo daugiau kainuoja įsigyti kokį nors turtą, tuo mažesnė bus jo grynoji vertė jį įsigijus.

Visi mokesčiai, taikomi visų rūšių turto perleidimui, kadangi jie sumažina to turto kapitalinę vertę, turi tendenciją mažinti produktyviojo darbo išlaikymui skirtus fondus. Visi jie yra daugiau ar mažiau nenaudingi, didina tas valdovo pajamas, iš kurių daugiausia

išlaikomi neproduktyvūs darbuotojai, žmonių kapitalo, išlaikančio vien produktyvius darbuotojus, sąskaita.

Tokie mokesčiai, net jei jie proporcingi perleidžiamo turto vertei, vis tiek yra nelygūs, nes vienodos vertės turtas ne visada perleidžiamas vienodai dažnai. Kai mokesčiai neproporcingi tai vertei, o žyminis mokestis ir registracijos rinkliava dažniausiai tokie ir yra, jie dar labiau nelygūs. Jie anaiptol nėra savavališki, visais atvejais jie yra ar gali būti visiškai aiškūs ir apibrėžti. Nors kartais jie tenka sunkiai įstengiančiam sumokėti asmeniui, mokėjimo laikas daugeliu atvejų jam yra gana patogus. Kai ateina laikas juos sumokėti, žmogus dažniausiai jau turi turėti tam pinigų. Tiems mokesčiams surinkti prireikia labai nedidelių išlaidų, ir paprastai mokėtojams jie nesukelia jokių nepatogumų, išskyrus tai, kad juos neišvengiamai reikia sumokėti.

Prancūzijoje labai nesiskundžiama žyminiu mokesčiu. Skundžiamasi registracijos rinkliavomis, kurias jie vadina *contrôle*. Teigiama, kad jos suteikia galimybę piktnaudžiauti vyriausiųjų mokesčių rinkėjų valdininkams, renkantiems tuos mokesčius, kurie yra labai savavališki ir neapibrėžti. Daugelio paskvilių, išjuokiančių dabartinę Prancūzijos finansų sistemą, pagrindinė tema yra piktnaudžiavimai *contrôle* mokesčiais. Tačiau neatrodo, kad neapibrėžtumas neišvengiamai būdingas tokiems mokesčiams. Jei žmonių skundai yra pagrįsti, piktnaudžiavimą veikiau lemia ne mokesčio pobūdis, bet ne visai tikslios ir aiškios jį įvedusių dekretų ar įstatymų formuluotės.

Kadangi įkeisto turto ir apskritai visų teisių į nekilnojamąjį turtą registracija suteikia didelį saugumą tiek kreditoriams, tiek pirkėjams, ji žmonėms yra labai naudinga. Daugumos kitų sandorių registracija atskiriems asmenims dažnai yra nepatogi ir net pavojinga, žmonėms ji jokios naudos neduoda. Pripažįstama, kad

jokie registrai, kurių įrašai turi būti slapti, niekada neturėtų egzistuoti. Pasitikėjimas atskirais asmenimis tikrai niekada neturėtų priklausyti nuo tokios menkos garantijos, kaip žemesniųjų iždo pareigūnų sąžiningumas ir skrupulingumas. Tačiau ten, kur registracijos rinkliavos tapo valdovo pajamų šaltiniu, registracijos kontorų, registruojančių tiek tuos sandorius, kuriuos privalu registruoti, tiek tuos, kurių registruoti nereikia, be saiko pagausėjo. Prancūzijoje yra keletas skirtingų slaptų registrų rūšių. Toks piktnaudžiavimas yra natūrali, nors, reikia pripažinti, nebūtina tokių mokesčių pasekmė.

Tokie žyminiai mokesčiai, kaip Anglijoje taikomi kortoms ir lošimo kauliukams, laikraščiams ir periodiniams leidiniams ir kt., faktiškai yra vartojimo mokesčiai; galutiniai jų mokėtojai yra asmenys, kurie naudojasi tomis prekėmis arba vartoja jas. Žyminius mokesčius už leidimą prekiauti alumi, vynu ir stipriaisiais alkoholiniais gėrimais, nors jais, matyt, ketinta apmokestinti mažmenininkų pelnus, taip pat galiausiai sumoka tų gėrimų vartotojai. Nors šitie mokesčiai turi tą patį pavadinimą ir yra renkami tų pačių pareigūnų ir tuo pačiu būdu, kaip ir anksčiau minėti turto perleidimo žyminiai mokesčiai, jie yra visai kitokio pobūdžio ir mokami iš visai kitų šaltinių.

III skirsnis

Darbo užmokesčio mokesčiai

Žemesniųjų klasių darbininkų atlyginimai, kaip stengiausi parodyti pirmojoje knygoje, neišvengiamai priklauso nuo dviejų skirtingų aplinkybių – nuo darbo paklausos ir nuo įprastinės arba vidutinės maisto produktų kainos. Darbo paklausa, tai, ar ji didėja, nesikeičia ar mažėja, tai yra ar reikalauja didėjančio,

nekintamo ar mažėjančio gyventojų skaičiaus, reguliuoja darbininko pragyvenimo lygį ir lemia, ar jis bus pasiturimas, vidutiniškas ar skurdus. Įprastinė arba vidutinė maisto produktų kaina nulemia pinigų kiekį, mokėtiną darbininkui, kad jis galėtų kasmet nusipirkti tą pasiturimą, vidutinišką ar skurdų pragyvenimą. Todėl kol darbo paklausa ir maisto produktų kainos nesikeičia, tiesioginis darbo užmokesčio mokestis negali turėti jokių kitų pasekmių, jis tik padidins darbo užmokestį šiek tiek didesne suma, nei sudaro tas mokestis. Tarkime, pavyzdžiui, kad kurioje nors vietoje darbo paklausa ir maisto produktų kainos lemia dešimties šilingų per savaitę įprastinį atlyginimą ir kad atlyginimai apmokestinti vienos penktosios, tai yra keturių šilingų nuo svaro, mokesčiu. Jei darbo paklausa ir maisto produktų kainos lieka tokios pačios, tai ir toliau reikės, kad darbininkas ten uždirbtų tokį pragyvenimą, kokį galima nusipirkti tik už dešimt šilingų per savaitę, arba kad sumokėjus mokestį jam liktų dešimties šilingų per savaitę atlyginimas. Tačiau kad sumokėjus tokį mokestį jam liktų toks grynas atlyginimas, darbo kaina ten turės netrukus pakilti, ir ne iki dvylikos šilingų per savaitę, bet iki dvylikos šilingų šešių pensų; tai yra kad jis galėtų sumokėti vienos penktosios mokestį, jo atlyginimas turi netrukus padidėti ne tik penktadaliu, bet ketvirtadaliu. Kad ir kokia būtų mokesčio norma, darbo užmokestis visais atvejais turi padidėti ne tik tos normos dydžiu, bet didesne dalimi. Jei, pavyzdžiui, mokestis būtų viena dešimtoji, darbo užmokestis netrukus neišvengiamai turėtų padidėti ne dešimtadaliu, bet aštuntadaliu.

Todėl tiesioginis darbo užmokesčio mokestis, nors darbininkas galbūt sumoka jį iš savo gautų pinigų, negali būti laikomas netgi darbininko avansuojamu – bent jau kol darbo paklausa ir vidutinė maisto produktų kaina lieka tokia pati, kaip iki įvedant mokestį. Visais

tokiais atvejais ne tik mokestį, bet šiek tiek didesnę sumą iš tikrųjų avansuoja asmuo, tiesiogiai įdarbinęs darbininką. Galutinis mokėtojas įvairiais atvejais bus įvairūs asmenys. Iš pradžių tą gamybinio darbo užmokesčio padidėjimą, sukeltą tokio mokesčio, mokės manufaktūros šeimininkas, kuris dėl to ir turės teisę, ir bus priverstas pridėti jį su pelnu prie savo prekių kainos. Todėl galutinis šio darbo užmokesčio padidėjimo kartu su papildomu manufaktūros šeimininko pelnu mokėtojas bus vartotojas. Tokio mokesčio sukeltą kaimo samdinių darbo užmokesčio padidėjimą iš pradžių sumokės ūkininkas, kuris, norėdamas išlaikyti tiek pat samdinių, kaip ir anksčiau, bus priverstas panaudoti daugiau kapitalo. Norėdamas susigrąžinti tą didesnį kapitalą su įprastiniu pelnu, jis turės pasilikti didesnę dalį žemės produkcijos arba, kas yra tas pat, didesnės tos produkcijos dalies kainą, vadinasi, turės mokėti žemvaldžiui mažesnę rentą. Todėl galutinis šito darbo užmokesčio padidėjimo kartu su papildomu jį avansavusio ūkininko pelnu mokėtojas šiuo atveju bus žemvaldys. Visais atvejais tiesioginis darbo užmokesčio mokestis ilgainiui būtinai sukels ir didesnį žemės rentos sumažėjimą, ir didesnį pagamintų prekių kainos padidėjimą nei tada, jei šiam mokesčiui tolygi suma būtų paskirstyta iš dalies žemės rentai, iš dalies vartojamosioms prekėms.

Jei tiesioginiai darbo užmokesčio mokesčiai ne visada proporcingai padidindavo darbo užmokestį, taip atsitikdavo todėl, kad jie paprastai sukeldavo didelį darbo paklausos sumažėjimą. Tokių mokesčių pasekmė paprastai būdavo pramonės nuosmukis, darbo vargingiesiems gyventojams stoka, šalies metinės žemės ir darbo produkcijos sumažėjimas. Tačiau dėl tokių mokesčių darbo kaina visada turi būti didesnė nei būtų buvusi esant dabartinei paklausai, ir tą kainos padidėjimą kartu su tų, kurie jį avansuoja, pelnu visada galiausiai turi sumokėti žemvaldžiai ir vartotojai.

Kaimo samdinių darbo užmokesčio mokestis nepadidina žemės neapdorotos produkcijos kainos proporcingai mokesčiui dėl tos pačios priežasties, dėl kurios tos kainos proporcingai nepadidina ūkininko pelno mokestis.

Tokie mokesčiai yra absurdiški ir žlugdantys, tačiau juos rasime daugelyje šalių. Prancūzijoje faktiškai tokios rūšies mokestis yra ta talijos dalis, kuria apmokestinamas darbininkų ir padienių kaimo samdinių darbas. Jų darbo užmokestis apskaičiuojamas pagal bendrą atlyginimų lygį toje apygardoje, kur jie gyvena, ir siekiant neapmokestinti jų daugiau, nei jie gali mokėti, jų metinis uždarbis skaičiuojamas tik už du šimtus darbo dienų per metus[19]. Kiekvieno asmens mokestis įvairuoja, nelygu metai, tai priklauso nuo įvairių aplinkybių, apie kurias sprendžia mokesčių rinkėjas arba intendanto jam padėti paskirtas įgaliotinis. Bohemijoje dėl finansų sistemos reformos, pradėtos 1748 metais, labai didelis mokestis buvo įvestas amatininkams. Jie suskirstyti į keturias klases. Aukščiausioji klasė moka šimtą florinų per metus, o tai, skaičiuojant dvidešimt du su puse pensų už floriną, sudaro 9 svarus 7 šilingus 6 pensus. Antroji klasė apmokestinta septyniasdešimt florinų, trečioji – penkiasdešimt, o ketvirtoji, apimanti kaimo amatininkus ir žemiausiąją miesto amatininkų klasę, moka dvidešimt penkis florinus[20].

Talentingų menininkų ir laisvųjų profesijų žmonių atlygiai, kaip aš jau stengiausi parodyti pirmojoje knygoje, neišvengiamai išlaiko tam tikrą proporciją žemesniųjų amatų uždarbių atžvilgiu. Todėl jų atlygių apmokestinimas neturės jokių kitų pasekmių, tik padidins juos šiek tiek daugiau nei proporcingai tam mokesčiui. Jei jie tiek nepadidėtų, menų ir laisvųjų profesijų, uždar-

[19] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome II, p. 108.
[20] *Ibid.*, tome III, p. 87.

biu atsiliekančių nuo kitų verslų, atsisakytų tiek daug žmonių, kad netrukus jų sąlygos vėl susilygintų.

Valstybės tarnyboje atlyginimai nepriklauso, kaip verslo ir laisvųjų profesijų atlyginimai, nuo laisvos konkurencijos rinkoje ir todėl ne visada yra proporcingi tam, ko reikalauja tokio darbo pobūdis. Daugelyje šalių jie, ko gero, yra didesni nei turėtų būti; valdžią įgyvendinantys asmenys paprastai yra linkę atlyginti sau ir tiesioginiams savo pavaldiniams daugiau nei pakaktų. Todėl tarnautojų atlyginimai daugeliu atvejų lengvai pakeltų apmokestinimą. Be to, valstybės tarnyboje, ypač pelninguose postuose, dirbantiems asmenims visose šalyse visuotinai pavydima, todėl jų atlyginimų apmokestinimas, net jei jis būtų šiek tiek didesnis nei kitų rūšių pajamų, visada yra labai populiarus. Pavyzdžiui, Anglijoje, kur žemės mokesčiu visos kitos pajamų rūšys apmokestinamos keturiais šilingais nuo svaro, visuotinio pritarimo sulaukė tarnautojų atlyginimų, viršijančių šimtą svarų per metus, realus apmokestinimas penkių šilingų ir šešių pensų nuo svaro mokesčiu; išimtis buvo padaryta jaunesniųjų karališkosios šeimos narių rentai, armijos ir laivyno karininkų atlyginimams ir kelioms kitoms mažiau pavydo keliančioms pajamų rūšims. Kitų tiesioginių darbo užmokesčio mokesčių Anglijoje nėra.

IV skirsnis

Mokesčiai, kuriais apmokestinamos visos pajamų rūšys

Mokesčiai, kuriais apmokestinamos visos pajamų rūšys, yra pagalvės mokesčiai ir vartojamųjų prekių mokesčiai. Jie turi būti mokami nepriklausomai nuo to, kokios rūšies pajamas gauna mokėtojas – ar jis gauna žemės rentą, ar kapitalo pelną, ar darbo užmokestį.

Pagalvės mokesčiai

Pagalvės mokesčiai, jei stengiamasi juos padaryti proporcingus kiekvieno mokėtojo turtui ar pajamoms, tampa visiškai savavališki. Žmogaus turto būklė gali keistis kasdien, ir be dar sunkiau nei bet koks mokestis pakenčiamo tyrimo, kartojamo mažiausiai kasmet, apie jį galima tik spėlioti. Todėl žmogaus turto įvertinimas daugeliu atvejų neišvengiamai priklausys nuo gero ar blogo vertintojų nusiteikimo ir dėl to bus visiškai savavališkas ir neapibrėžtas.

Jei pagalvės mokesčiai nustatomi proporcingai ne numanomam turtui, bet kiekvieno mokėtojo visuomeninei padėčiai, jie tampa visiškai nelygūs, nes tos pačios socialinės grupės turtas dažnai būna nevienodas.

Todėl jei tokius mokesčius stengiamasi padaryti lygius, jie tampa visiškai savavališki ir neapibrėžti, o jei stengiamasi padaryti juos apibrėžtus ir nesavavališkus, jie tampa visiškai nelygūs. Maži ar dideli bus mokesčiai, neapibrėžtumas visada yra didelė sunkenybė. Kai mokestis nedidelis, galima pakęsti ir didesnę nelygybę, kai jis didelis, nelygybė visiškai netoleruotina.

Įvairiais pagalvės mokesčiais, buvusiais Anglijoje valdant Vilhelmui III, didžioji dalis mokėtojų buvo apmokestinami pagal jų rangą ir padėtį: kunigaikščiai, markizai, grafai, vikontai, baronai, eskvairai, bajorai, vyresnieji ir jaunesnieji perų sūnūs ir t. t. Visi krautuvininkai ir amatininkai, kurių turtas buvo didesnis nei trys šimtai svarų, tai yra aukščiausias jų sluoksnis, buvo apmokestinami vienodai, kad ir kaip smarkiai skirtųsi jų turtas. Daugiau buvo atsižvelgiama į jų rangą, o ne į turtą. Kai kurie iš tų, kurie pirmuoju pagalvės mokesčiu buvo apmokestinti pagal numanomą jų turtą, vėliau buvo apmokestinti pagal jų rangą. Vyresnieji teisininkai, advokatai ir jų padėjėjai, kurie pirmuoju pagalvės mokesčiu buvo apmokestinti trimis

šilingais nuo svaro numanomų jų pajamų, vėliau buvo apmokestinti kaip bajorai. Nustatant mokestį, kuris nebuvo labai didelis, didesnė nelygybė buvo laikoma lengviau pakenčiama nei bet koks neapibrėžtumas.

Prancūzijoje pagalvės mokesčiu, kuris be pertrūkių renkamas nuo šio šimtmečio pradžios, aukščiausiųjų sluoksnių žmonės apmokestinami pagal jų rangą vienodu tarifu; žemesnieji sluoksniai apmokestinami pagal numanomą jų turtą, mokesčio tarifas kasmet keičiasi. Karaliaus teismo pareigūnai, teisėjai ir kiti aukštesniųjų teismų pareigūnai, karininkai ir kt. apmokestinami pirmuoju būdu. Žemesnieji žmonių sluoksniai provincijoje apmokestinami antruoju būdu. Prancūzijoje didikai lengvai susitaiko su mokesčio, kuris jiems nėra labai didelis, nelygybe, bet nepakęstų intendanto savavališko įvertinimo. Žemesnieji sluoksniai šioje šalyje priversti kantriai kęsti tokią tvarką, kokią viršesnieji sumano jiems primesti.

Anglijoje įvairūs pagalvės mokesčiai niekada nedavė tokios sumos, kokios iš jų buvo tikėtasi arba kokią būtų galima gauti, jei jie būtų tiksliai renkami. Prancūzijoje pagalvės mokesčiai visada duoda laukiamą sumą. Nuolaidi Anglijos valdžia, apmokestinusi pagalvės mokesčiu įvairius žmonių sluoksnius, pasitenkindavo tuo, ką duodavo toks apmokestinimas, ir nereikalaudavo atlyginti nuostolių, kurių valstybė patirdavo dėl to, kad kai kurie asmenys negalėjo sumokėti, arba dėl to, kad kai kurie nenorėjo mokėti (tokių buvo nemažai) ir dėl atlaidaus įstatymo taikymo nebuvo priversti sumokėti. Griežtesnė Prancūzijos valdžia kiekvienai provincijai nustato sumokėti tam tikrą sumą, kurią provincijos intendantas privalo surinkti kaip sugeba. Jei kuri nors provincija pasiskundžia esanti apmokestinta per daug, kitais metais mokesčų suma jai gali būti sumažinta tiek, kiek ji pernai permokėjo. Tačiau iki tokio sprendimo ji turi sumokėti, kiek nustatyta. Siekiant,

kad provincijai paskirta suma tikrai būtų surinkta, intendantui buvo suteikta teisė apmokestinti ją didesne suma, kad kai kurių mokėtojų nemokumą ar negalėjimą sumokėti kompensuotų didesnis kitų apmokestinimas, ir iki 1765 metų to papildomo apmokestinimo dydis buvo visiškai paliktas jo nuožiūrai. Tačiau tais metais karaliaus taryba perėmė šią teisę. Kaip pažymi labai gerai informuotas „Pastabų apie mokesčius Prancūzijoje“ autorius, apmokestinant provincijas pagalvės mokesčiais ta dalis, kuri tenka bajorams ir tiems, kurių privilegijos atleidžia juos nuo talijos, yra visai nedidelė. Didžiausia dalis tenka tiems talijos mokėtojams, kurie pagalvės mokesčio turi mokėti tokią pačią dalį nuo svaro, kokią jie moka to kito mokesčio.

Pagalvės mokesčiai, renkami iš žemesniųjų gyventojų sluoksnių, yra tiesioginiai darbo užmokesčio mokesčiai ir pasižymi visais tokiems mokesčiams būdingais nepatogumais.

Pagalvės mokesčiams surinkti reikia nedaug išlaidų ir ten, kur jie griežtai renkami, jie teikia valstybei garantuotas pajamas. Būtent dėl šios priežasties tose šalyse, kur žemesniųjų gyventojų sluoksnių gerovės, patogumo ir saugumo mažai paisoma, jie labai paplitę. Tačiau paprastai tokie mokesčiai visada sudarė tik nežymią didelėje imperijoje surenkamų pajamų dalį, ir net didžiausią iš jų kada nors gautą sumą visada buvo galima surinkti žmonėms daug patogesniu būdu.

Vartojamųjų prekių mokesčiai

Tai, kad pagalvės mokesčiais buvo neįmanoma apmokestinti žmonių proporcingai jų pajamoms, atrodo, paskatino išrasti vartojamųjų prekių mokesčius. Nesumanydama, kaip tiesiogiai ir proporcingai apmokestinti valdinių pajamas, valstybė siekia apmokestinti jas netiesiogiai, apmokestindama jų išlaidas, kurios, kaip

manoma, daugeliu atvejų bus beveik proporcingos jų pajamoms. Žmonių išlaidos apmokestinamos įvedant mokesčius vartojamosioms prekėms, kurioms pirkti jos yra skiriamos.

Vartojamąsias prekes sudaro būtinieji reikmenys ir prabangos prekės.

Būtinaisiais reikmenimis aš laikau ne tik tas prekes, be kurių neįmanoma gyventi, bet ir tai, be ko dėl šalies papročių nedera apsieiti net ir žemiausiojo sluoksnio padoriems žmonėms. Pavyzdžiui, drobiniai marškiniai, griežtai kalbant, nėra gyvybiškai būtini. Graikai ir romėnai gyveno, manyčiau, labai patogiai, nors drobinių marškinių jie neturėjo. Tačiau šiais laikais didžiojoje Europos dalyje padorus padienis darbininkas pasidrovėtų pasirodyti viešumoje be drobinių marškinių – jų neturėjimas būtų palaikytas liudijančiu tokį gėdingą skurdą, kuriame, kaip manoma, galima atsidurti tik labai blogai elgiantis. Lygiai taip pat papročiai Anglijoje odinius batus padarė būtinu reikmeniu. Vargingiausi padorūs abiejų lyčių asmenys drovėtųsi pasirodyti viešumoje be jų. Škotijoje papročiai padarė juos žemiausiojo sluoksnio vyrų būtinu reikmeniu, tačiau to paties sluoksnio moterims jie nebūtini, jos gali vaikščioti basos nediskredituodamos savęs. Prancūzijoje odinė avalynė nėra būtinybė nei vyrams, nei moterims, abiejų lyčių žemiausiojo sluoksnio žmonės ten nediskredituodami savęs gali rodytis viešumoje ir avėdami klumpėmis, ir basi. Todėl būtinaisiais reikmenimis aš laikau tuos daiktus, kuriuos būtinus žemiausiojo sluoksnio žmonėms padarė ne tik gamta, bet ir nusistovėjusios padorumo taisyklės. Visus kitus daiktus aš vadinu prabangos dalykais, tačiau tokiu apibūdinimu nenoriu mesti nė menkiausio priekaišto dėl nuosaikaus jų vartojimo. Alų ir elį Didžiojoje Britanijoje, vyną net ir vyno šalyse aš vadinu prabangos dalyku. Bet kurio sluoksnio žmogus gali nesukeldamas jokių priekaištų

visiškai susilaikyti nuo mėgavimosi tais gėrimais. Gamta nepadarė jų gyvybiškai būtinų, papročiai niekur nepadarė gyvenimo be jų nepadoraus.

Kadangi darbo užmokestis visur priklauso iš dalies nuo darbo paklausos ir iš dalies nuo būtinųjų reikmenų vidutinės kainos, viskas, kas padidina tą vidutinę kainą, neišvengiamai turi padidinti darbo užmokestį, kad darbininkas ir toliau galėtų įsigyti tą būtinųjų reikmenų kiekį, kurį jam suteikti reikalauja darbo paklausa – didėjanti, nekintanti ar mažėjanti[21]. Tų reikmenų apmokestinimas neišvengiamai padidina jų kainas šiek tiek daugiau nei to mokesčio dydžiu, nes prekiautojas, kuris avansuoja mokestį, vėliau paprastai turi jį susigrąžinti su pelnu. Todėl toks mokestis turi sukelti tam kainos padidėjimui proporcingą darbo užmokesčio padidėjimą.

Taigi būtinųjų reikmenų mokestis veikia visiškai taip pat, kaip tiesioginis darbo užmokesčio mokestis. Nors darbininkas gali jį mokėti iš savo uždarbio, negalima sakyti, kad jis, bent jau ilgesnį laiką, jį netgi avansuoja. Mokestį jam visada galiausiai turi avansuoti jo tiesioginis darbdavys atitinkamai didesniu darbo užmokesčiu. Darbdavys, jei jis yra manufaktūrininkas, tą darbo užmokesčio padidinimą įskaičiuos į savo prekių kainas kartu su pelnu; todėl galutinis mokesčio kartu su tuo priedu mokėtojas bus vartotojas. Jei darbdavys yra ūkininkas, galutinis mokėjimas kartu su priedu bus užkrautas žemvaldžio rentai.

Kitaip yra su prekių, kurias aš vadinu prabangos dalykais, net tų, kurias vartoja skurdžiai, mokesčiais. Tokių apmokestintų prekių kainų padidėjimas nebūtinai sukels darbo užmokesčio padidėjimą. Pavyzdžiui, mokestis tabakui, nors šis yra prabangos dalykas tiek skurdžiams, tiek turtuoliams, darbo užmokesčio nepa-

[21] Žr. I knygos 8 skyrių.

didins. Nors Anglijoje jis apmokestinamas trigubai, o Prancūzijoje – penkiolika kartų daugiau už pradinę jo kainą, neatrodo, kad tie dideli mokesčiai darytų poveikį darbo užmokesčiui. Tą patį galima pasakyti apie mokesčius arbatai ir cukrui, kurie Anglijoje ir Olandijoje tapo ir žemiausiųjų gyventojų sluoksnių vartojama prabangos preke, ir apie mokesčius šokoladui, kuris, kaip pasakojama, tapo tokia preke Ispanijoje. Manoma, kad neturėjo jokio poveikio darbo užmokesčiui įvairūs mokesčiai, šį šimtmetį įvesti Didžiojoje Britanijoje alkoholiniams gėrimams. Porterio kainos padidėjimas įvedus papildomą trijų šilingų mokestį už stipraus alaus barelį nepadidino paprasto darbo užmokesčio Londone. Prieš įvedant tą mokestį jis buvo maždaug aštuoniolika ar dvidešimt pensų per dieną, ne didesnis yra ir dabar.

Didelė tokių prekių kaina nebūtinai sumažina žemesniųjų gyventojų sluoksnių galimybes išlaikyti šeimas. Nuosaikius ir darbščius varguolius tokių prekių mokesčiai veikia kaip išlaidų reguliavimo įstatymai ir nuteikia juos saikingai vartoti tuos nebūtinus dalykus, kurių jie jau negali lengvai nusipirkti, arba išvis jų atsisakyti. Dėl to priverstinio taupumo jų galimybės išlaikyti šeimas, užuot sumažėjusios, dažnai, ko gero, to mokesčio net padidinamos. Kaip tik tie nuosaikūs ir darbštūs varguoliai užaugina gausiausias šeimas ir iš esmės patenkina naudingo darbo paklausą. Tiesa, ne visi varguoliai yra nuosaikūs ir darbštūs, apsileidę ir netvarkingi gali ir toliau piktnaudžiauti tokiomis prekėmis jų kainoms pakilus, kaip darė ligi tol, nekreipdami dėmesio į tai, kad toks piktnaudžiavimas gali įstumti jų šeimas į pragaištį. Tačiau tokie netvarkingi asmenys retai augina gausias šeimas, jų vaikai paprastai miršta dėl nepriežiūros, netinkamo elgesio su jais ir nepakankamo ir nesveiko maitinimo. Jei dėl organizmo atsparumo jie atlaiko tuos sunkumus, į kuriuos juos įstumia blogas jų tėvų elgesys, tokio

blogo elgesio pavyzdys paprastai ištvirkina jų moralę ir, užuot buvę naudingi visuomenei savo darbštumu, jie tampa jos piktžaizde dėl savo ydų ir palaidumo. Tad nors didelės varguolių vartojamų prabangos prekių kainos gali šiek tiek padidinti tokių netvarkingų šeimų skurdą ir dėl to šiek tiek sumažinti jų galimybes užauginti vaikus, apskritai jos, matyt, negali smarkiau sumažinti naudingų šalies gyventojų skaičiaus.

Bet koks būtinųjų reikmenų vidutinės kainos padidėjimas, jeigu jo nekompensuoja proporcingas darbo užmokesčio padidėjimas, neišvengiamai turi daugiau ar mažiau sumažinti varguolių galimybes išlaikyti gausias šeimas, vadinasi, ir patenkinti naudingo darbo paklausą, kad ir kokia būtų ta paklausa – didėjanti, nekintanti ar mažėjanti, reikalaujanti didėjančio, nekintančio ar mažėjančio gyventojų skaičiaus.

Prabangos prekių mokesčiai neturi tendencijos didinti kokių nors kitų prekių kainas, išskyrus tas, kurios yra apmokestintos. Būtinųjų reikmenų mokesčiai, didinantys darbo užmokestį, neišvengiamai turi tendenciją didinti visų pramonės gaminių kainas ir, vadinasi, mažinti jų pardavimą bei vartojimą. Prabangos prekių mokesčius galiausiai sumoka tų apmokestintų prekių vartotojai be jokio kompensavimo. Jie be išimčių tenka visoms pajamų rūšims – darbo užmokesčiui, kapitalo pelnui ir žemės rentai. Būtinųjų reikmenų mokesčius, kadangi jie apsunkina dirbančius varguolius, galiausiai sumoka iš dalies žemvaldžiai, nes jų žemių renta sumažėja, o iš dalies turtingi vartotojai, tai yra žemvaldžiai ir kiti, nes jie moka didesnę kainą už pramonės gaminius, ir visada dar su nemažu antkainiu. Padidėjusi tokių gaminių, kurie iš tiesų yra būtinieji reikmenys ir skirti vartoti varguoliams, kaip, pavyzdžiui, paprastos vilnos drabužiai, kaina jiems turi būti kompensuojama padidinant darbo užmokestį. Viduriniai ir aukštesnieji žmonių sluoksniai, jei jie suvokia savo pačių interesus,

visada turėtų priešintis visiems būtinųjų reikmenų mokesčiams, lygiai kaip ir tiesioginiams darbo užmokesčio mokesčiams. Ir vienus, ir kitus galiausiai tenka sumokėti jiems, ir visada su nemažu priedu. Didžiausia jų dalis tenka žemvaldžiams, kurie visada moka dvigubai: kaip žemvaldžiai, nes sumažėja jų renta, ir kaip turtingi vartotojai, nes padidėja jų išlaidos. Sero Matthew Deckerio pastaba, kad kai kurie mokesčiai, įskaičiuoti į kai kurių prekių kainas, kartais kartojasi ir kaupiasi ir padidėja keturis ar penkis kartus, yra visiškai teisinga būtinųjų reikmenų mokesčių atžvilgiu. Pavyzdžiui, jūs turite sumokėti į odos kainą įskaičiuotus ne tik mokestį už odą, sunaudotą jūsų batams, bet ir dalį mokesčio už odą, sunaudotą batsiuvio ir odadirbio batams. Jūs taip pat turite sumokėti mokestį už druską, muilą ir žvakes, kuriuos tie darbininkai suvartojo, kol dirbo jums, ir mokestį už odą, kurią vartojo druskininkas, muilo gamintojas ir žvakdirbys, kol dirbo jiems.

Didžiojoje Britanijoje pagrindiniai būtinųjų reikmenų mokesčiai yra mokesčiai, taikomi būtent toms keturioms ką tik paminėtoms prekėms – druskai, odai, muilui ir žvakėms.

Druska nuo senų senovės visur buvo apmokestinimo objektas. Ją apmokestindavo romėnai, ji apmokestinama, esu tikras, ir dabar visose Europos šalyse. Žmogus per metus jos suvartoja tiek nedaug, ją galima pirkti tokiais nedideliais kiekiais, jog, matyt, buvo manoma, kad niekas labai stipriai nepajustų net ir gana didelio mokesčio. Anglijoje ji apmokestinta trimis šilingais keturiais pensais už bušelį – tai beveik triguba jos pradinė kaina. Kai kuriose kitose šalyse tas mokestis dar didesnis. Oda tikrai yra būtinas reikmuo. Muilą būtiną padaro lininių drabužių dėvėjimas. Žvakės yra būtina verslo priemonė šalyse, kur ilgi žiemos vakarai. Oda ir muilas Didžiojoje Britanijoje apmokestinti trimis su puse pensų už svarą, žvakės – pensu; šie

mokesčiai sudarytų apie aštuonis ar dešimt procentų pradinės odos kainos, apie dvidešimt ar dvidešimt penkis procentus pradinės muilo kainos ir apie keturiolika ar penkiolika procentų pradinės žvakių kainos. Nors šie mokesčiai mažesni už druskos mokestį, vis tiek jie yra labai dideli. Kadangi visos šios keturios prekės tikrai yra būtinieji reikmenys, tokie dideli jų mokesčiai neišvengiamai padidina nuosaikių ir darbščių varguolių išlaidas, vadinasi, turi daugiau ar mažiau padidinti jų darbo užmokestį.

Šalyje, kur tokios šaltos žiemos, kaip Didžiojoje Britanijoje, žiemos metu kuras tiesiogine to žodžio prasme yra būtinas reikmuo – ne tik maistui ruošti, bet ir tam, kad įvairūs patalpose dirbantys darbininkai patogiai jaustųsi; o pigiausias kuras yra anglys. Kuro kaina turi tokią didelę įtaką darbo kainai, kad visoje Didžiojoje Britanijoje manufaktūros susitelkė daugiausia anglių rajonuose, nes kitos šalies dalys dėl didelės šio būtinojo reikmens kainos neįstengė dirbti taip pigiai. Be to, kai kuriose manufaktūrose anglys yra būtina gamybos priemonė, pavyzdžiui, stiklo, geležies ir visų kitų metalų manufaktūrose. Jei valdžios priemoka kokiu nors atveju galėtų būti tikslinga, tai tokia ji galėtų būti taikoma anglių gabenimui iš tų vietovių, kur jų gausu, į tas, kur jų stinga. Tačiau įstatymų leidėjai vietoj priemokos įvedė trijų šilingų trijų pensų mokestį už toną anglių, gabenamų priekrantės vandenimis, o tai sudaro daugiau nei šešiasdešimt procentų pradinės daugelio anglių rūšių kainos šachtoje. Sausuma ar vidaus laivybos keliais gabenamos anglys neapmokestinamos. Kur jos natūraliai pigios, ten jos vartojamos be jokių mokesčių; kur jos natūraliai brangios, joms užkraunami dideli mokesčiai.

Nors tokie mokesčiai padidina pragyvenimo kainą, vadinasi, ir darbo užmokestį, jie duoda vyriausybei nemažas pajamas, kurių gauti kitu būdu gali būti ne-

lengva. Todėl gali būti svarių priežasčių juos palikti. Panašias blogas pasekmes sukelia grūdų eksporto priemoka, nes ji esamomis žemdirbystės sąlygomis turi tendenciją didinti šio būtinojo reikmens kainą ir, užuot davusi kokių nors pajamų, dažnai vyriausybei sudaro didelių išlaidų. Dideli muitai iš užsienio importuojamiems grūdams, vidutinio derliaus metais prilygstantys importo uždraudimui, ir visiškas draudimas įvežti gyvus gyvulius ar sūdytą mėsą, galiojantis normaliomis sąlygomis ir dėl stygiaus šiuo metu kuriam laikui sustabdytas Airijos ir Britanijos kolonijų atžvilgiu, turi visas blogas būtinųjų reikmenų apmokestinimo pasekmes, o vyriausybei neduoda jokių pajamų. Norint panaikinti tokius įstatymus, manau, tereikia tik įtikinti visuomenę tos pažiūrų sistemos, kuria remiantis jie buvo įvesti, bergždumu.

Būtinųjų reikmenų mokesčiai daugelyje šalių yra daug didesni nei Didžiojoje Britanijoje. Daug kur apmokestinami malūne sumalti miltai ir krosnyse iškepta duona. Olandijos miestuose vartojamos duonos piniginė kaina dėl tokių mokesčių, kaip manoma, yra dvigubai didesnė. Kaimo žmonės vietoj dalies šių mokesčių kasmet moka asmens mokestį, kurio dydis priklauso nuo jų vartojamos duonos rūšies. Tie, kurie valgo kvietinę duoną, moka tris guldenus penkiolika stuiverių – maždaug šešis šilingus devynis su puse pensų. Kalbama, kad šie ir kai kurie kiti tos pačios rūšies mokesčiai, padidinę darbo kainą, sužlugdė didžiąją dalį Olandijos manufaktūrų[22]. Panašūs mokesčiai, nors ne tokie dideli, egzistuoja Milane, Genujos valdose, Modenos kunigaikštystėje, Parmos, Pjačencos ir Gvastalos kunigaikštystėse, taip pat Popiežiaus valstybėje. Vienas gana žinomas prancūzų autorius pasiūlė pertvarkyti savo šalies finansus ir vietoj daugelio kitų mokesčių

[22] *Mémoires concernant les Droits*, etc., pp. 210, 211.

įvesti šiuos labiausiai žlugdančius iš visų mokesčių[23]. Kaip sako Ciceronas, nėra tokio absurdo, kurio kada nors nebūtų teigę filosofai.

Mėsos mokesčiai dar labiau paplitę nei duonos. Iš tiesų galima suabejoti, ar mėsa visur yra būtinas dalykas. Iš patirties žinoma, kad grūdai ir kitos daržovės, taip pat pienas, sūris ir sviestas arba aliejus, kur nėra sviesto, ir visai be mėsos gali užtikrinti kuo sočiausią, sveikiausią, maistingiausią ir daug energijos teikiančią mitybą. Niekur padorumas nereikalauja, kad žmogus valgytų mėsą, kaip kad daugelyje vietų jis reikalauja, kad žmogus dėvėtų drobinius marškinius ar avėtų odinius batus.

Vartojamosios prekės – tiek būtinieji reikmenys, tiek prabangos dalykai – gali būti apmokestinami dviem būdais. Vartotojas gali arba mokėti kokią nors metinę sumą už tam tikrų prekių naudojimą arba vartojimą, arba tos prekės gali būti apmokestintos dar būdamos pardavėjo rankose, prieš patekdamos į pirkėjo rankas. Pirmuoju būdu teisingiausia būtų apmokestinti tokias prekes, kurių vartojimas tęsiasi ilgesnį laiką; antruoju būdu reikėtų apmokestinti tokias, kurios suvartojamos iškart arba daug greičiau nei tos kitos. Pirmosios rūšies pavyzdys yra karietų ir indų mokesčiai, antrosios rūšies pavyzdys yra didžioji dalis kitų akcizo ir muito mokesčių.

Gerai prižiūrima karieta gali laikyti dešimt ar dvylika metų. Ji gali būti apmokestinta vieną kartą dar prieš jai paliekant karietų meistro dirbtuves. Tačiau pirkėjui, be abejo, patogiau mokėti keturis svarus per metus už privilegiją turėti karietą, negu iškart sumokėti karietų meistrui keturiasdešimties ar keturiasdešimt aštuonių svarų papildomą kainą, arba sumą, ekvivalentišką mokesčiui per visą naudojimosi ta karieta laiką.

[23] *Le Reformateur.*

Lygiai taip pat sidabrinių indų servizas gali laikyti daugiau nei šimtą metų. Vartotojui tikrai lengviau mokėti penkis šilingus per metus už kiekvieną šimtą sidabrinių indų uncijų, maždaug vieną procentą jų vertės, nei išpirkti šitą ilgą kasmetinį mokėjimą iškart sumokant dvidešimt penkerių ar trsidešimties metų priedą, kuris padidintų kainą mažiausiai dvidešimt penkiais ar trisdešimt procentų. Įvairius mokesčius už namus tikrai patogiau mokėti saikingomis metinėmis įmokomis, nei iškart sumokėti didžiulį tolygios vertės mokestį pastačius namą ar jį pardavus.

Gerai žinomas sero Matthew Deckerio pasiūlymas visas prekes, net ir tas, kurios suvartojamos iškart ar labai greitai, apmokestinti tokiu būdu, kai pardavėjas nieko neavansuoja, o pirkėjas sumoka apibrėžtą metinę sumą už leidimą vartoti tam tikras prekes. Tokio sumanymo tikslas buvo paskatinti visas įvairias užsienio prekybos šakas, ypač tranzitinę prekybą, panaikinant visus importo ir eksporto muitus ir šitaip įgalinant pirklį visą savo kapitalą ir kreditą panaudoti prekėms pirkti ir laivams frachtuoti, nė vienos jų dalies neskirti išankstiniam mokesčių mokėjimui. Tačiau sumanymas šitaip apmokestinti iškart ar greitai suvartojamas prekes, mūsų manymu, kelia keturis labai svarbius prieštaravimus. Pirma, toks mokestis būtų labiau nelygus arba ne taip tiksliai proporcingas įvairių mokėtojų išlaidoms ir vartojimui, kaip įprastinio apmokestinimo atveju. Prekiautojų avansuojamus alaus, vyno ir stipriųjų alkoholinių gėrimų mokesčius galiausiai sumoka įvairūs vartotojai tiksliai pagal savo suvartojimą. Bet jei mokestis būtų mokamas nusiperkant licenciją gerti tuos gėrimus, blaivus žmogus, palyginti su jo vartojimu, būtų apmokestintas daug daugiau nei girtuokliaujantis. Itin svetinga šeima būtų apmokestinta kur kas mažiau nei mažai svečių priimanti šeima. Antra, toks apmokestinimo būdas, kai mokama už metinę,

pusmetinę ar ketvirtinę licenciją vartoti tam tikras prekes, labai sumažintų vieną iš svarbiausių greitai suvartojamų prekių mokesčių patogumų – mokėjimą dalimis. Į dabar už kaušą porterio mokamą trijų su puse pensų kainą įskaičiuoti įvairūs mokesčiai, taikomi salyklui, apyniams ir alui, kartu su papildomu pelnu, kurį aludaris prideda už tų mokesčių avansavimą, gali, matyt, sudaryti apie tris puspensius. Jei darbininkas gali be vargo sumokėti tuos tris puspensius, jis perka kaušą porterio. Jei negali, jis pasitenkins pinta, ir kadangi neišleistas pensas yra gautas pensas, šitaip jis laimi fartingą už savo santūrumą. Jis moka mokestį dalimis, kiek gali sumokėti ir kai gali sumokėti, ir kiekvienas mokėjimo aktas yra visiškai savanoriškas, jis išvengia mokesčio, jei pats to nori. Trečia, tokie mokesčiai silpniau atliktų išlaidas reguliuojančių įstatymų funkciją. Kartą nusipirkus licenciją, mokestis liks toks pat, nesvarbu, ar pirkėjas gėrė daug, ar mažai. Ketvirta, jei darbininkui reikėtų sumokėti viską iškart metinėmis, pusmetinėmis ar ketvirtinėmis įmokomis, tai mokesčio, kurį jis dabar moka beveik nepatirdamas jokių nepatogumų, už visus porterio kaušus ir pintas, kurias išgeria per atitinkamą laiko tarpą, suma dažnai galėtų labai smarkiai jį apsunkinti. Todėl akivaizdu, kad toks apmokestinimo būdas nesukeldamas skausmingų sunkumų niekada negalėtų duoti tiek pajamų, kiek dabartinis apmokestinimo būdas duoda be jokių sunkumų. Tačiau kai kuriose šalyse iškart ar labai greitai suvartojamos prekės yra šitaip apmokestinamos. Olandijoje žmonės moka tam tikrą asmens mokestį už licenciją gerti arbatą. Aš jau minėjau duonos mokestį, kuris kaimuose ir ūkiuose už ten vartojamą duoną renkamas tokiu pat būdu.

Akcizo mokesčiai daugiausia taikomi šalyje gaminamoms prekėms, skirtoms vidaus vartojimui. Jie taikomi tik keletui plačiausiai vartojamų prekių rūšių.

Niekada negali būti abejonių nei dėl tokiais mokesčiais apmokestinamų prekių, nei dėl konkretaus mokesčio, kuriuo apmokestinama kiekviena prekių rūšis. Beveik visi akcizai taikomi prekėms, kurias aš vadinu prabangos prekėmis, išskyrus keturis anksčiau minėtus mokesčius – druskos, muilo, odos, žvakių ir, matyt, paprasto stiklo mokestį.

Dar senesni nei akcizai yra muito mokesčiai. Jie, matyt, buvo pavadinti paprotiniais (*customs*) pažymint, kad tai yra įprasti mokesčiai, egzistuojantys nuo neatmenamų laikų. Iš pradžių, matyt, jie buvo sumanyti kaip pirklių pelno mokesčiai. Barbariškais feodalinės anarchijos laikais pirkliai, kaip ir kiti miestų gyventojai, buvo laikomi ne ką geresniais už išlaisvintus baudžiauninkus, jie buvo niekinami, o jų uždarbių pavydima. Didikai, sutikę su tuo, kad karalius apmokestintų jų pačių vasalų pelną, neturėjo nieko prieš, kad karalius taip pat apmokestintų ir pelną to žmonių sluoksnio, kurį ginti jie buvo kur kas mažiau suinteresuoti. Tais tamsiais laikais žmonės nesuprato, kad pirklių pelnas negali būti tiesiogiai apmokestinamas, arba kad tokių mokesčių, ir dar su nemenku antkainiu, galutiniai mokėtojai neišvengiamai bus vartotojai.

Į svetimšalių pirklių uždarbius buvo žiūrima dar nepalankiau nei į anglų pirklių. Todėl buvo natūralu, kad pirmieji turėjo būti apmokestinti daugiau nei antrieji. Tas skirtumas tarp mokesčių, taikomų svetimšaliams ir taikomų anglų pirkliams, atsiradęs dėl neišmanymo, vėliau išliko dėl monopolinių siekių, tai yra norint suteikti saviems pirkliams pranašumų vidaus ir užsienio rinkose.

Išlaikant šį skirtumą senovėje muitais buvo apmokestinamos visos prekių rūšys, tiek būtinieji reikmenys, tiek prabangos dalykai, tiek eksportuojamos, tiek importuojamos prekės. Matyt, buvo manoma: kodėl vienos rūšies prekių pirkliai turėtų būti traktuojami

palankiau nei kitos rūšies prekių pirkliai? Arba kodėl prekes eksportuojantis pirklys turėtų būti traktuojamas palankiau nei prekes importuojantis?

Senovėje muitai buvo skirstomi į tris rūšis. Pirmieji ir, matyt, seniausi iš jų buvo muitai vilnoms ir odai. Atrodo, tai buvo daugiausia arba tik eksporto muitai. Kai Anglijoje ėmė kurtis vilnonių audinių manufaktūros, kad karalius neprarastų dalies savo vilnų muitų eksportuojant vilnonius audinius, šiems taip pat buvo įvestas toks pat muitas. Kitos dvi rūšys – tai, pirma, muitas vynui, kuris, kadangi buvo nustatomas vyno tonai, buvo vadinamas tonažo rinkliava (*tonnage*), ir, antra, muitas visoms kitoms prekėms, kuris, nustatomas tam tikro dydžio nuo svaro numanomos jų vertės, buvo vadinamas vertiniu muitu (*poundage*). 47-aisiais Eduardo III valdymo metais visoms išvežamoms ir įvežamoms prekėms, išskyrus vilnas, avikailius, odą ir vyną, apmokestintus specialiais muitais, buvo nustatytas šešių pensų nuo svaro muitas. 14-aisiais Ričardo II valdymo metais tas muitas buvo padidintas iki vieno šilingo nuo svaro, bet po trejų metų vėl buvo sumažintas iki šešių pensų. Jis buvo padidintas iki aštuonių pensų 2-aisiais Henriko IV valdymo metais, o 4-aisiais jo valdymo metais – iki vieno šilingo. Nuo tada iki 9-ųjų Vilhelmo III valdymo metų šis muitas buvo vienas šilingas nuo svaro. Tonažo ir vertiniu muitais surenkamos pajamos vienu bendru parlamento aktu paprastai būdavo skiriamos karaliui ir vadinamos tonažo ir vertine subsidija. Vieno šilingo nuo svaro, arba penkių procentų, vertinė subsidija egzistavo taip ilgai, kad muitų terminijoje ji tapo bendru tokios rūšies penkių procentų muito pavadinimu. Ta subsidija, dabar vadinama „senąja subsidija“, tebėra renkama pagal 12-aisiais Karolio II valdymo metais įvestą tarifų knygą. Sakoma, kad toje knygoje taikomas tuo muitu apmokestinamų prekių įvertinimo būdas yra senesnis

už Jokūbo I laikus. 9-aisiais ir 10-aisiais Vilhelmo III valdymo metais daugumai prekių buvo įvesta papildomų penkių procentų naujoji subsidija. Vienos trečiosios ir dviejų trečiųjų subsidijos kartu sudarė dar penkis procentus, kurių jos buvo proporcingos dalys. 1747 metų subsidija pridėjo ketvirtą penkių procentų muitą daugumai prekių, o 1759 metais kai kurioms prekių rūšims buvo įvestas ir penktas penkių procentų muitas. Be tų penkių subsidijų, retkarčiais dar būdavo įvedama gausybė kitokių muitų atskiroms prekių rūšims, kartais siekiant patenkinti neatidėliotinus šalies poreikius, o kartais norint pareguliuoti šalies prekybą pagal merkantilistinės sistemos principus.

Ši sistema pamažu vis labiau įėjo į madą. Senoji subsidija buvo taikoma vienodai tiek išvežamoms, tiek įvežamoms prekėms. Keturios paskesnės subsidijos, lygai kaip ir kiti retkarčiais įvedami muitai atskiroms prekių rūšims, išskyrus kelias išimtis, buvo taikomos tik įvežamoms prekėms. Didžioji dalis senųjų muitų, taikytų išvežamoms šalyje užaugintoms ir pagamintoms prekėms, buvo sumažinti arba visai panaikinti. Daugeliu atvejų jie buvo panaikinti. Už kai kurių iš tų prekių eksportą net imta mokėti priemokas. Taip pat pradėta grąžinti kartais visą, o dažniausiai dalį muito, sumokėto įvežant užsienio prekes, kai jos būdavo išvežamos iš šalies. Išvežant senąja subsidija apmokestintas prekes grąžinama tik pusė sumokėtų muitų, tačiau už daugumą prekių grąžinami visi vėlesniųjų subsidijų įvesti muitai ir kiti mokesčiai. Taigi sudaromos vis palankesnės sąlygos eksportui ir daroma kliūčių importui, išskyrus tik kelias išimtis, susijusias daugiausia su kai kurių manufaktūrų naudojamomis medžiagomis. Mūsų pirkliai ir manufaktūrininkai nori, kad tos medžiagos jiems atsieitų kuo pigiau, o jų varžovams ir konkurentams kitose šalyse – kuo brangiau. Todėl užsienio medžiagas kartais leidžiama įvežti be jokių

muitų, pavyzdžiui, Ispanijos vilnas, linus ir neapdorotus lininius verpalus. Šalyje pagamintų medžiagų ir specifinės mūsų kolonijų produkcijos išvežimas kartais būdavo draudžiamas, kartais apmokestinamas dideliais muitais. Anglijos vilnų eksportas buvo uždraustas. Bebrų kailių, bebrų vilnų ir gumiarabiko išvežimas taip pat buvo apmokestintas dideliais muitais. Užkariavusi Kanadą ir Senegalą, Didžioji Britanija įgijo beveik visišką šių prekių monopoliją.

Ketvirtojoje šio tyrimo knygoje aš jau stengiausi parodyti, kad merkantilistinė sistema nėra labai palanki daugumos žmonių pajamoms, šalies žemės ir darbo metinei produkcijai. Atrodo, ji nėra palanki ir valdovo pajamoms, bent jau kiek jos priklauso nuo surenkamų muitų.

Dėl tos sistemos buvo visiškai uždrausta įvežti kai kurių rūšių prekes. Tas draudimas vienais atvejais visai sustabdė, kitais atvejais labai sumažino tų prekių įvežimą ir privertė importuotojus griebtis kontrabandos. Buvo visiškai sustabdytas užsienio vilnonių audinių importas ir labai sumažintas užsieninio šilko ir aksomo įvežimas. Abiem atvejais draudimas visiškai panaikino muitų pajamas, kurios galėjo būti surenkamos importuojant tas prekes.

Dideli muitai, įvesti daugeliui įvežamų įvairių užsienio prekių rūšių siekiant sumažinti jų vartojimą Didžiojoje Britanijoje, daugeliu atvejų tik paskatino kontrabandą ir visais atvejais sumažino muitų pajamas – jų buvo surenkama mažiau, nei būtų buvę galima surinkti taikant nuosaikesnius muitus. Dr. Swifto pasakymas, kad muitų aritmetikoje prie dviejų pridėję du vietoj keturių kartais gauname tik vieną, puikiai tinka tokiems dideliems muitams, kurie niekada nebūtų atsiradę, jei merkantilistinė sistema nebūtų mums įteigusi, kad mokesčiais reikia naudotis ne kaip pajamų, bet kaip monopolijos įrankiu.

Eksporto priemokos, kartais mokamos išvežant vietinę produkciją ir pramonės gaminius, ir muitų grąžinimas reeksportuojant didžiąją dalį užsienio prekių sudarė sąlygas daugybei sukčiavimų ir tokiai kontrabandos rūšiai, kuri padarė daugiau žalos valstybės pajamoms nei bet kuri kita. Gerai žinoma, kad siekiant gauti eskporto priemoką arba susigrąžinti muitą prekės kartais pakraunamos į laivą ir išplukdomos į jūrą, bet paskui netrukus slapta vėl iškraunamos kurioje nors kitoje šalies vietoje. Eksporto priemokoms ir muitų grąžinimui, kurių didelė dalis gaunami apgaule, iššeikvojama labai daug muitų pajamų. Bendros muitų pajamos per metus, pasibaigusius 1755 metų sausio 5 dieną, sudarė 5 068 000 svarų sterlingų. Eksporto priemokos, išmokėtos iš tų pajamų, nors tais metais grūdams tokių priemokų nebuvo, siekė 167 800 svarų. Muitų grąžinimui pagal pateiktus muitinės sertifikatus ir pažymas reikėjo 2 156 800 svarų. Priemokos ir muitų grąžinimas kartu sudarė 2 324 600 svarų. Atėmus šią sumą, muitų pajamos sudarė tik 2 743 400 svarų; iš šios sumos atskaičius 287 900 svarų atlyginimams ir kitoms valdymo išlaidoms, grynosios muitų pajamos tais metais tebuvo 2 455 500 svarų. Taigi valdymo išlaidos sudarė nuo penkių iki šešių procentų bendrųjų muitų pajamų, arba šiek tiek daugiau kaip dešimt procentų tos sumos, kuri liko iš tų pajamų atėmus išmokėtas eksporto priemokas ir grąžintus muitus.

Kai beveik visos įvežamos prekės apmokestintos didžiuliais muitais, jas importuojantys mūsų pirkliai kuo daugiau jų įveža kontrabanda ir kuo mažiau deklaruoja. Prekes išvežantys mūsų pirkliai, priešingai, deklaruoja išvežantys daugiau nei iš tikrųjų išveža; kartais tiesiog iš tuštybės ir norėdami dėtis stambiais pirkliais, prekiaujančiais neapmuitinamomis prekėmis, o kartais siekdami gauti eksporto priemoką arba susigrąžinti muitą. Dėl tokių įvairių sukčiavimų mūsų eksportas,

sprendžiant iš muitinės knygų, atrodo smarkiai lenkiantis mūsų importą, ir šitai neapsakomai džiugina tuos politikus, kuriems tautos gerovės matas yra jų vadinamasis prekybos balansas.

Visos importuojamos prekės, išskyrus specialias išimtis, kurių yra nedaug, apmokestinamos tam tikrais muitais. Jei kurios nors prekės nepaminėtos muitų tarifų knygoje, jos apmokestinamos 4 šilingais $9^9/_{20}$ pensų nuo kiekvienų dvidešimties šilingų tų prekių vertės, kurią importuotojas deklaruoja prisiekdamas, tai yra beveik penkiomis subsidijomis arba penkiais vertiniais muitais. Muitų tarifų knyga yra nepaprastai išsami, joje išvardyta didžiulė daugybė prekių, daugelis iš jų retai vartojamos ir todėl mažai žinomos. Būtent dėl šios priežasties dažnai būna neaišku, prie kurios prekių grupės reikėtų priskirti tą ar kitą konkrečią prekę, vadinasi, ir kokį muitą už ją reikia mokėti. Šiuo atžvilgiu daromos klaidos kartais sužlugdo muitinės pareigūnus ir dažnai sukelia importuotojui daug rūpesčių, išlaidų ir keblumų. Todėl suprantamumo, tikslumo ir aiškumo požiūriu muitai smarkiai atsilieka nuo akcizo mokesčių.

Norint, kad didžioji visuomenės narių dalis pridėtų savo dalį prie valstybės pajamų proporcingai kiekvieno išlaidoms, neatrodo būtina, kad reikėtų apmokestinti kiekvieną tų išlaidų objektą. Manoma, kad iš akcizų surenkamos pajamos vienodai tenka mokėtojams, lygiai kaip ir iš muitų surenkamos pajamos, bet akcizai taikomi tik keletui plačiausiai naudojamų ir vartojamų prekių. Daugelio žmonių nuomone, gerai tvarkantis muitai taip pat be jokių nuostolių valstybės pajamoms galėtų apsiriboti tik keletu prekių – tai labai palengvintų užsienio prekybą.

Didžiojoje Britanijoje plačiausiai naudojamos ir vartojamos užsienio prekės šiuo metu, atrodo, yra užsienio vynai ir brendis, taip pat kai kurie Amerikos ir Vakarų

Indijos produktai – cukrus, romas, tabakas, kokoso riešutai ir kt., ir kai kurie Rytų Indijos produktai – arbata, kava, porcelianas, įvairūs prieskoniai, kai kurie audiniai ir kt. Tos įvairios prekės šiuo metu tikriausiai teikia didžiausią iš muitų surenkamų pajamų dalį. Šiandien egzistuojantys mokesčiai užsienio manufaktūrų gaminiams, išskyrus keletą anksčiau paminėtų, daugiausia yra įvesti ne pajamų surinkimo tikslu, bet monopolijos tikslu, tai yra siekiant mūsų pirkliams suteikti pranašumą šalies vidaus rinkoje. Panaikinus visus draudimus ir visiems užsienio manufaktūrų gaminiams nustačius tokius nuosaikius mokesčius, kokie, kaip rodo patirtis, nuo kiekvienos prekių rūšies teiktų valstybei didžiausias pajamas, mūsų darbininkai galėtų ir toliau turėti nemažą pranašumą vidaus rinkoje, o daugelis prekių, kurios dabar neduoda jokių pajamų vyriausybei arba duoda jų labai nedaug, galėtų duoti labai dideles pajamas.

Dideli mokesčiai, kartais sumažinantys apmokestintų prekių vartojimą, kartais paskatinantys kontrabandą, dažnai duoda vyriausybei mažiau pajamų, nei galėtų duoti nuosaikesni mokesčiai.

Kai pajamų sumažėjimas yra vartojimo sumažėjimo pasekmė, priemonė yra tik viena – sumažinti mokesčius.

Kai pajamų sumažėjimas yra kontrabandos paskatinimo pasekmė, priemonės, matyt, gali būti dvi: arba sumažinti pagundą imtis kontrabandos, arba padidinti kontrabandos sunkumus. Pagundą imtis kontrabandos galima sumažinti tik sumažinant mokesčius, o kontrabandos sunkumus galima padidinti tik įvedant tokią administravimo sistemą, kuri yra tinkamiausia jai užkardyti.

Akcizų įstatymai, kaip, mano manymu, rodo patirtis, veiksmingiau kliudo ir sudaro keblumų kontrabandininkų veiklai nei muitų įstatymai. Įdiegus muitinėje administravimo sistemą, tokią panašią į akcizų, kiek

leistų skirtingų mokesčių pobūdis, kontrabandos sunkumus būtų galima gerokai padidinti. Daugelio žmonių nuomone, tokį pertvarkymą būtų visai nesunku įgyvendinti.

Teigiama, kad muitais apmokestintų prekių importuotojui turėtų būti pasirinktinai leidžiama arba vežti jas į savo nuosavą sandėlį, arba sukrauti jas jo paties arba valstybės lėšomis įruoštame sandėlyje, kurio raktą turėtų muitinės pareigūnas ir kurio be jo niekas negalėtų atidaryti. Jei pirklys prekes sukrautų savo nuosavame sandėlyje, muitai turėtų būti sumokami iškart ir niekada nebegrąžinami, o tas sandėlys turėtų būti nuolat muitinės pareigūno lankomas ir tikrinamas siekiant įsitikinti, ar jame esančių prekių kiekis sutampa su prekių, už kurias sumokėtas muitas, kiekiu. Jei pirklys prekes sukrautų valdiškame sandėlyje, muitai turėtų būti mokami tik tada, kai jos paimamos vidaus vartojimui. Jei jos būtų paimtos išvežti, už jas muitai nebūtų mokami, tačiau turėtų būti pateikta derama garantija, kad jos tikrai bus išvežtos. Prekiautojai tomis prekėmis, didmenininkai ar mažmenininkai, nuolat turėtų būti muitinės pareigūno lankomi ir tikrinami ir privalėtų reikiamais dokumentais įrodyti, kad muitai už visas jų krautuvėse ir sandėliuose laikomas prekes sumokėti. Šitaip dabar renkamas vadinamasis akcizas už importuojamą romą, ir tokia pati administravimo sistema galėtų būti įvesta visiems importuojamų prekių muitams, su sąlyga, kad tie muitai, kaip ir akcizai, visada būtų taikomi tik keletui plačiausiai naudojamų ir vartojamų prekių rūšių. Jei jie būtų taikomi beveik visoms prekių rūšims, kaip yra dabar, nebūtų lengva įruošti užtektinai talpius valdiškus sandėlius, o lengvai pažeidžiamų prekių, arba tokių, kurių saugojimas reikalauja didelio rūpestingumo ir dėmesio, pirklys išvis niekam negalėtų saugiai patikėti ir turėtų laikyti jas savo sandėlyje.

Jei įvedus tokią administravimo sistemą kontrabanda net ir esant labai dideliems muitams būtų smarkiai pažabota ir jei kiekvienas muitas būtų padidinamas ar sumažinamas atsižvelgiant į tai, koks jis galėtų duoti valstybei didžiausias pajamas, ir apmokestinimas visada būtų taikomas tik kaip pajamų, o ne monopolijos įrankis, tai visai tikėtina, kad mažiausiai tokias pačias pajamas, kaip dabar iš muitų gaunamos grynosios pajamos, būtų galima surinkti apmuitinant tik keletą plačiausiai naudojamų ir vartojamų prekių rūšių, o patys muitai būtų tokie pat paprasti, apibrėžti ir tikslūs, kaip ir akcizai. Įvedus tokią sistemą, būtų sutaupomos visos tos pajamos, kurios dabar prarandamos dėl muitų grąžinimo reeksportuojamoms užsienio prekėms, kurios paskui grąžinamos atgal ir suvartojamos šalyje. Jei prie tų sutaupytų pajamų, kurios ir taip būtų nemažos, dar būtų pridėtas visų vietinės produkcijos eksporto priemokų panaikinimas visais tais atvejais, kai tos priemokos realiai nebuvo prieš tai sumokėtų akcizų grąžinimas, tai nekyla abejonių, kad grynosios muitų pajamos po tokio pertvarkymo būtų nė kiek ne mažesnės nei anksčiau.

Taip pakeitus sistemą valstybės pajamos nenukentėtų, o šalies prekyba ir pramonė neabejotinai gautų labai didelę naudą. Prekyba dauguma neapmokestinamų prekių būtų visiškai laisva ir galėtų vykti abiem kryptimis su visomis pasaulio šalimis gaunant visą įmanomą naudą. Tarp tų prekių būtų visi būtinieji reikmenys ir visos manufaktūroms reikalingos medžiagos. Kadangi laisvas būtinųjų reikmenų įvežimas sumažintų kainas vidaus rinkoje, dėl to sumažėtų darbo piniginė kaina, tačiau realusis jo atlyginimas jokiu atžvilgiu nesumažėtų. Pinigų vertė yra proporcinga būtinųjų reikmenų kiekiui, kurį už juos galima nupirkti. Būtinųjų reikmenų vertė visiškai nepriklauso nuo pinigų kiekio, kurį už juos galima gauti. Darbo piniginės kainos

sumažėjimą neišvengiamai lydėtų proporcingas visų šalies pramonės prekių kainų sumažėjimas, dėl to tos prekės įgytų tam tikrą pranašumą visose užsienio rinkose. Kai kurių gaminių kainos sumažėtų dar daugiau dėl neapmokestinto žaliavinių medžiagų importo. Jei žaliavinis šilkas iš Kinijos ir Indostano būtų įvežamas be muitų, Anglijos šilkinių audinių manufaktūrininkai galėtų parduoti savo prekes daug pigiau už Prancūzijos ir Italijos šilko audėjus. Tada nebūtų jokių priežasčių drausti užsienio šilko ir aksomo importą. Mūsų manufaktūrų audinių pigumas leistų mūsų darbininkams ne tik išlaikyti sau vidaus rinką, bet ir išsikovoti nemažą užsienio rinkos dalį. Netgi prekyba apmokestintomis prekėmis būtų daug naudingesnė nei dabar. Jei tokios prekės būtų paimamos iš valdiško sandėlio išvežti į užsienį, jos tokiu atveju būtų atleistos nuo visų mokesčių, taigi prekyba jomis būtų visiškai laisva. Esant tokiai sistemai, tranzitinė prekyba įvairiausių rūšių prekėmis teiktų visokią įmanomą naudą. Jei tos prekės būtų paimamos iš sandėlio vidaus vartojimui, jų importuotojui nereikėtų avansuoti muito mokesčio dar iki parduodant jas kokiam nors prekiautojui ar vartotojui, todėl jis visada galėtų jas parduoti pigiau nei tuo atveju, jei būtų priverstas sumokėti muitą įveždamas jas. Esant tokiems patiems mokesčiams, užsienio prekyba net ir apmuitintomis prekėmis šitaip galėtų vykti daug naudingiau nei vyksta dabar.

Garsiosios sero Roberto Walpole'o pasiūlytos akcizų schemos tikslas buvo įvesti vynui ir tabakui sistemą, labai panašią į čia siūlomą. Bet nors įstatymo projektas, tada pateiktas parlamentui, apėmė tik tas dvi prekių rūšis, jis visuotinai buvo laikomas platesnio tokio pobūdžio projekto įžanga, todėl partiniai kivirčai ir kontrabanda besiverčiančių pirklių interesai sukėlė tokį įnirtingą, nors visiškai nepagrįstą triukšmą, nukreiptą prieš šį projektą, kad ministras nuspendė jį atsiimti,

o iš baimės sukelti tokį patį triukšmą nė vienas iš jo įpėdinių nedrįso vėl grįžti prie to projekto.

Muitai užsienio prabangos prekėms, įvežamoms vidaus vartojimui, nors kartais tenka skurstantiems, daugiausia tenka vidutiniškai ar daugiau nei vidutiniškai pasiturintiems žmonėms. Tokie yra, pavyzdžiui, muitai užsieno vynui, kavai, šokoladui, arbatai, cukrui ir t. t. Muitai pigesnėms vietinės gamybos prabangos prekėms, skirtoms vidaus vartojimui, gana tolygiai tenka visų sluoksnių žmonėms proporcingai jų pajamoms. Varguoliai moka salyklo, apynių, alaus ir elio muitus priklausomai nuo savo pačių vartojimo, turtuoliai moka priklausomai nuo savo pačių ir nuo savo tarnų vartojimo.

Reikia pažymėti, kad visas žemesniųjų sluoksnių, arba skurdesnių už vidurinį sluoksnį, žmonių vartojimas visose šalyse yra daug didesnis, ne tik kiekiu, bet ir verte, už vidutiniškai ar daugiau nei vidutiniškai pasiturinčių žmonių vartojimą. Žemesniųjų sluoksnių bendros išlaidos yra daug didesnės nei aukštesniųjų sluoksnių. Pirmiausia, beveik visas kiekvienos šalies kapitalas yra kasmet paskirstomas žemesniųjų sluoksnių žmonėms kaip produktyviojo darbo užmokestis. Antra, didelė dalis pajamų, susidarančių iš žemės rentos ir kapitalo pelno, kasmet paskirstoma tam pačiam sluoksniui kaip tarnų ir kitų neproduktyviųjų darbuotojų darbo užmokestis ir išlaikymas. Trečia, dalis kapitalo pelno priklauso tam pačiam sluoksniui kaip jų naudojamų mažų kapitalų duodamos pajamos. Mažų krautuvėlių savininkų, amatininkų ir įvairiausių smulkių prekiautojų kasmet gaunamo pelno suma visur yra labai didelė ir sudaro labai didelę visos metinės šalies produkcijos dalį. Ir, pagaliau, ketvirta, netgi dalis žemės rentos priklauso tam pačiam sluoksniui, nemaža dalis tiems, kurie yra šiek tiek žemiau vidurinio sluoksnio, o nedidelė dalis net žemiausiajam sluoksniui, paprastiems darbininkams, kurie kartais turi vieną ar du akrus žemės. Nors tų

žemesniųjų sluoksnių žmonių išlaidos, skaičiuojant vienam žmogui, yra labai mažos, tačiau sudėtos visos kartu jos visada sudaro neabejotinai didžiausią visų visuomenės išlaidų dalį; šalies metinės žemės ir darbo produkcijos dalis, liekanti aukštesniųjų sluoksnių vartojimui, visada yra daug mažesnė ne tik kiekiu, bet ir verte. Todėl mokesčiai išlaidoms, daugiausia tenkantys aukštesniųjų sluoksnių žmonių išlaidoms, mažesniajai metinės produkcijos daliai, turėtų duoti daug mažiau pajamų negu tie, kurie vienodai tenka visų sluoksnių išlaidoms, ar netgi tie, kurie daugiausia tenka žemesniųjų sluoksnių išlaidoms, – negu tie, kurie vienodai tenka visai metinei produkcijai, arba tie, kurie daugiausia tenka didžiausiai jos daliai. Todėl akcizas vietinės gamybos fermentuotų arba spiritinių alkoholinių gėrimų žaliavoms ir gatavai produkcijai iš visų įvairių mokesčių, taikomų išlaidoms, duoda daugiausia pajamų, o ši akcizo rūšis didele dalimi, gal net daugiausia tenka paprastų žmonių išlaidoms. Per metus, pasibaigusius 1775 m. liepos 5 dieną, šios rūšies akcizo bendrosios pajamos sudarė 3 341 837 svarus 9 šilingus 9 pensus.

Tačiau visada reikia atsiminti, kad turi būti apmokestintos žemesniųjų žmonių sluoksnių išlaidos prabangai, o ne būtiniesiems reikmenims. Bet kokio mokesčio, taikomo tų žmonių būtinosioms išlaidoms, galutinis mokėjimas visas teks aukštesniesiems žmonių sluoksniams, mažesniajai metinės produkcijos daliai, o ne didesniajai. Toks mokestis visais atvejais turi arba padidinti darbo užmokestį, arba sumažinti darbo paklausą. Jis negali padidinti darbo užmokesčio neperkeldamas mokesčio galutinio mokėjimo aukštesniesiems žmonių sluoksniams. Jis negali sumažinti darbo paklausos nesumažindamas šalies žemės ir darbo metinės produkcijos, tai yra to fondo, iš kurio galiausiai turi būti sumokami visi mokesčiai. Kad ir kiek toks mokestis sumažintų darbo paklausą, darbo užmokestį jis visada turi padidinti daugiau, negu

jis antraip pakiltų esant tokiai paklausai, ir šito atlyginimų padidėjimo galutinis mokėtojas visais atvejais turės būti aukštesnieji žmonių sluoksniai.

Fermentuoti ir spiritiniai alkoholiniai gėrimai, padaryti ar išvaryti ne parduoti, bet savo reikmėms, Didžiojoje Britanijoje nėra apmokestinami jokiais muitais ar akcizais. Tokia išimtis, padaryta siekiant apsaugoti privačias šeimas nuo nekenčiamų mokesčių rinkėjų lankymųsi ir tikrinimų, lemia tai, kad šių mokesčių našta turtingiems žmonėms dažnai yra daug lengvesnė nei skurdžiams. Tiesa, spiritiniai gėrimai nedažnai varomi sau vartoti, nors kartais pasitaiko. Tačiau kaimuose daug pasiturinčių šeimų ir beveik visos turtingos ir aristokratiškos šeimos verda sau alų. Todėl jų stiprus alus joms kainuoja aštuoniais šilingais už barelį mažiau, nei jis kainuoja vidutiniam aludariui, kuris turi gauti savąjį pelną ir už mokestį, lygiai kaip ir už kitas savo avansuotas išlaidas. Todėl tokioms šeimoms alų gerti atsieina mažiausiai devyniais ar dešimt šilingų už barelį pigiau, negu bet koks tokios pat kokybės gėrimas atsieina paprastiems žmonėms, kuriems visur patogiau pirktis alų nedideliais kiekiais iš aludario ar alinėje. Lygiai taip pat ir salyklas, ruošiamas savo šeimos reikmėms, negali būti mokesčių rinkėjo tikrinamas, tačiau šiuo atveju šeima privalo mokėti po septynis šilingus ir šešis pensus nuo galvos. Septyni šilingai šeši pensai yra lygūs dešimties bušelių salyklo akcizui – tai kiekis, kurį, matyt, vidutiniškai suvartoja visi blaivios šeimos nariai, vyrai, moterys ir vaikai. O turtingose ir aristokratiškose šeimose, pasižyminčiose kaimišku vaišingumu, šeimos narių suvartojami salykliniai gėrimai sudaro tik mažą tuose namuose suvartojamų gėrimų dalį. Tačiau ar dėl tokių vartojimo ypatumų, ar dėl kitų priežasčių ruošti salyklą savo reikmėms anaiptol nėra taip įprasta, kaip daryti alų. Sunku įsivaizduoti kokią nors pagrįstą priežastį, kodėl tie, kurie daro alų

ar varo spiritinius gėrimus savo reikmėms, neturėtų būti apmokestinami tokia pačia tvarka.

Dažnai teigiama, kad didesnes pajamas, nei dabar surenkamos iš visų didelių salyklo, alaus ir elio mokesčių, būtų galima gauti įvedus mažesnį mokestį salyklui, nes galimybės nuslėpti pajamas alaus darykloje yra daug didesnės nei salyklidėje, o tie, kurie daro alų savo reikmėms, yra atleisti nuo visų mokesčių ar jų dalies, bet tie, kurie gamina salyklą savo reikmėms, tokios lengvatos negauna.

Porterio darykloje Londone iš kvarterio salyklo paprastai padaroma daugiau nei du su puse, kartais trys bareliai porterio. Įvairūs salyklo mokesčiai sudaro šešis šilingus už kvaterį, o stipraus alaus ir elio – aštuonis šilingus už barelį. Vadinasi, porterio darykloje įvairūs salyklo, alaus ir elio mokesčiai sudaro nuo dvidešimt šešių iki trisdešimties šilingų už produkciją, pagamintą iš kvarterio salyklo. Kaimo alaus darykloje, parduodančioje alų vietiniams gyventojams, iš kvarterio salyklo retai padaroma mažiau nei du bareliai stipraus ir vienas barelis silpno alaus, dažnai – du su puse barelio stipraus alaus. Įvairūs mokesčiai silpnam alui sudaro vieną šilingą keturis pensus už barelį. Taigi kaimo alaus darykloje įvairūs salyklo, alaus ir elio mokesčiai retai yra mažesni nei dvidešimt trys šilingai keturi pensai, dažnai siekia dvidešimt šešis šilingus už produkciją, pagamintą iš kvarterio salyklo. Todėl, imant visos karalystės vidurkį, visi salyklo, alaus ir elio mokesčiai negalėtų būti mažesni kaip dvidešimt keturi ar dvidešimt penki šilingai už produkciją, pagamintą iš kvarterio salyklo. Tačiau, kaip teigiama, panaikinus visus įvairius alaus ir elio mokesčius ir trigubai padidinus salyklo mokestį, tai yra padidinus jį nuo šešių iki aštuoniolikos šilingų už kvarterį salyklo, iš šio vieno mokesčio būtų galima surinkti daugiau pajamų, nei dabar surenkama iš visų tų didelių mokesčių.

	Svarai	Šilingai	Pensai
1772 m. senojo salyklo mokesčio surinkta	722 023	11	11
Papildomo mokesčio surinkta	356 776	7	$9^3/_4$
1773 m. senojo mokesčio surinkta	561 627	3	$7^1/_2$
Papildomo mokesčio surinkta	278 650	15	$3^3/_4$
1774 m. senojo mokesčio surinkta	624 614	17	$5^3/_4$
Papildomo mokesčio surinkta	310 745	2	$8^1/_2$
1775 m. senojo mokesčio surinkta	657 357	0	$8^1/_4$
Papildomo mokesčio surinkta	323 785	12	$6^1/_4$
	4) 3 835 580	12	$0^3/_4$
Tų ketverių metų vidurkis	958 895	3	$0^3/_{16}$
1772 m. kaime surinktas akcizas	1 243 128	5	3
Londono alaus daryklų akcizas	408 260	7	$2^3/_4$
1773 m. kaimo akcizas	1 245 808	3	3
Londono alaus daryklų akcizas	405 406	17	$10^1/_2$
1774 m. kaimo akcizas	1 246 373	14	$5^1/_2$
Londono alaus daryklų akcizas	320 601	18	$0^1/_4$
1775 m. kaimo akcizas	1 214 583	6	1
Londono alaus daryklų akcizas	463 670	7	$0^1/_4$
	4) 6 547 832	19	$2^1/_4$
Tų ketverių metų vidurkis	1 636 958	4	$9^1/_2$
Prie šios sumos pridėjus vidutines salyklo mokesčio pajamas	958 895	3	$0^3/_{16}$
Bendra šių mokesčių suma sudaro	2 595 853	7	$9^{11}/_{16}$
Trigubai padidinus salyklo mokestį, tai yra pakėlus jį nuo šešių iki aštuoniolikos šilingų už kvarterį salyklo, tokio mokesčio būtų surinkta	2 876 685	9	$9^{11}/_{16}$
Suma, viršijanti ankstesniąją	280 832	1	$2^{14}/_{16}$

Tiesa, senasis salyklo mokestis apima ir keturių šilingų mokestį už sidro statinę ir dešimties šilingų mokestį už mumo barelį. 1774 metais sidro mokesčio buvo surinkta tik 3083 svarai 6 šilingai 8 pensai. Ta suma buvo, ko gero, mažesnė nei įprasta, nes visi įvairūs sidro mokesčiai tais metais davė mažiau pajamų nei paprastai. Mumo mokestis, nors daug didesnis, duoda dar mažiau, nes šio gėrimo suvartojama mažiau. Bet siekiant išlyginti įprastines šių dviejų mokesčių pajamas, kad ir kokios jos būtų, į vadinamąjį kaimo akcizą įskaičiuojami, pirma, senasis šešių šilingų aštuonių pensų akcizas už sidro statinę; antra, toks pat šešių šilingų aštuonių pensų mokestis už rūgščių sulčių statinę; trečia, dar vienas aštuonių šilingų devynių pensų mokestis už vyno acto statinę; ir, pagaliau, ketvirtas vienuolikos pensų mokestis už midaus galoną; visų šių įvairių mokesčių duodamos pajamos tikriausiai su kaupu išlygintų vadinamojo metinio salyklo mokesčio už sidrą ir mumą duodamas pajamas.

Salyklas naudojamas ne tik alaus ir elio daryklose, bet ir gaminant silpnus vynus ir spiritinius gėrimus. Jei salyklo mokestis būtų pakeltas iki aštuoniolikos šilingų už kvarterį, gali prireikti šiek tiek sumažinti įvairius akcizus, taikomus toms silpnų vynų ir spiritinių gėrimų rūšims, kurioms gaminti naudojamas salyklas. Vadinamuosiuose salykliniuose spiritiniuose gėrimuose salyklas paprastai sudaro tik trečdalį naudojamų žaliavų, kiti du trečdaliai yra miežiai arba trečdalis miežių ir trečdalis kviečių. Salyklinių spiritinių gėrimų varykloje galimybės ir pagundos imtis kontrabandos yra daug didesnės nei alaus darykloje ar salyklidėje: galimybės dėl to, kad ši prekė yra mažesnės apimties ir turi didesnę vertę, pagundos dėl to, kad mokesčiai yra daug didesni, jie siekia 3 šilingus $10^2/_3$ pensų[24].

[24] Nors tam tikro stiprumo spiritiniams gėrimams tiesiogiai taikomas mokestis sudaro tik 2 šilingus 6 pensus už galoną, pridėjus

Padidinus mokesčius salyklui ir sumažinus juos spiritiniams gėrimams, tiek galimybės, tiek pagundos imtis kontrabandos sumažėtų, dėl to, galimas daiktas, dar padidėtų surenkamos pajamos.

Pastaruoju metu Didžiosios Britanijos politika yra atgrasinti nuo spiritinių gėrimų vartojimo dėl jų, kaip manoma, labai žalingo poveikio sveikatai ir paprastų žmonų dorovei. Vadovaujantis šia politika, spiritinių gėrimų varyklų mokesčių sumažinimas neturi būti toks ženklus, kad kokiu nors atžvilgiu sumažintų tų gėrimų kainą. Spiritiniai gėrimai turi likti tokie pat brangūs, kokie buvo, o sveikų ir žvalinančių alaus ir elio gėrimų kainos galėtų būti gerokai sumažintos. Šitaip galima būtų iš dalies išlaisvinti žmones nuo naštos, kuria jie šiuo metu labiausiai skundžiasi, ir kartu gerokai padidinti pajamas.

Dr. Davenanto priešinimasis tokiam dabartinės akcizo mokesčių sistemos pakeitimui atrodo nepagrįstas. Jis argumentuoja tuo, kad mokestis, užuot, kaip dabar, buvęs gana lygiai padalytas salyklo ruošėjo, aludario ir aludės šeimininko pelnui, tada, mokamas iš pelno, visas tektų salyklo ruošėjui; kad šis negalės taip lengvai atgauti to mokesčio padidindamas savo salyklo kainą, kaip jį gali atgauti aludaris ar aludės šeimininkas padidindami parduodamo gėrimo kainą; ir kad toks didelis salyklo mokestis gali sumažinti miežiais užsėjamų žemių rentą ir pelną.

Joks mokestis negali bent kiek ilgesniam laikui sumažinti pelno normos kuriame nors versle, ji visada turi išlikti to paties lygio, kaip ir kitų verslų kaimynystėje. Dabartiniai salyklo, alaus ir elio mokesčiai

jį prie mokesčio už silpnus vynus, iš kurių jie varomi, iš viso susidarys 3 šilingai 10 2/3 pensų. Siekiant užkirsti kelią sukčiavimui, dabar tiek silpni vynai, tiek tam tikro stiprumo spiritiniai gėrimai apmokestinami pagal jų stiprumą.

neturi įtakos prekiautojų tomis prekėmis pelnui, jie visi atsiima sumokėtą mokestį su papildomu pelnu per padidintą savo prekių kainą. Tiesa, mokestis gali padaryti juo apmokestintas prekes tokias brangias, kad jų vartojimas sumažės. Tačiau salyklas vartojamas salykliniams gėrimams gaminti, ir aštuoniolikos šilingų mokestis už salyklo kvarterį negali pabranginti tų gėrimų labiau, nei dabar pabrangina kiti mokesčiai, siekiantys dvidešimt keturis ar dvidešimt penkis šilingus. Priešingai, tie gėrimai tikriausiai taptų pigesni, ir jų vartojimas veikiau padidėtų nei sumažėtų.

Nelengva suprasti, kodėl salyklo ruošėjui būtų sunkiau atgauti aštuoniolika šilingų padidinus savo salyklo kainą, nei dabar aludariui susigrąžinti dvidešimt keturis ar dvidešimt penkis, kartais ir trisdešimt šilingų iš padidintos savo gėrimo kainos. Tiesa, salyklo ruošėjas vietoj šešių šilingų mokesčio turės avansuoti aštuoniolikos šilingų mokestį už kiekvieną salyklo kvarterį. Bet aludaris dabar turi avansuoti dvidešimt keturių ar dvidešimt penkių, kartais ir trisdešimties šilingų mokestį už kiekvieną suvartojamą salyklo kvarterį. Salyklo ruošėjui avansuoti mažesnį mokestį negali būti nepatogiau, nei aludariui avansuoti didesnį mokestį. Salyklo ruošėjas ne visada laiko savo svirnuose tokias salyklo atsargas, kurioms parduoti reikėtų daugiau laiko, nei aludariui parduoti rūsiuose dažnai laikomoms alaus ir elio atsargoms. Todėl pirmasis dažnai gali atgauti savo pinigus taip pat greitai, kaip ir antrasis. Tačiau kad ir kokių nepatogumų kiltų salyklo ruošėjui dėl būtinumo avansuoti tą didesnį mokestį, juos visada galima pašalinti salyklininkui keliais mėnesiais ilgiau atidedant mokesčių mokėjimą, negu dabar jis paprastai atidedamas aludariui.

Kas nesumažina miežių paklausos, negali sumažinti miežiais užsėjamos žemės rentos ir pelno. Tačiau sistemos pakeitimas, sumažinantis mokestį už kvarterį

salyklo, iš kurio verdamas alus ir elis, nuo dvidešimt keturių ar dvidešimt penkių šilingų iki aštuoniolikos šilingų, veikiau padidins nei sumažins tą paklausą. Be to, žemės, kurioje auginami miežiai, renta ir pelnas visada turėtų būti beveik lygūs kitų tokių pat derlingų ir taip pat gerai dirbamų žemių rentai ir pelnui. Jei jie būtų mažesni, dalis miežiais užsėjamos žemės netrukus būtų imta naudoti kitiems tikslams; o jei jie būtų didesni, daugiau žemės būtų užsėjama miežiais. Kai įprastinė kokios nors žemės produkcijos kaina yra tokia, kad galėtų būti vadinama monopoline kaina, jai taikomas mokestis neišvengiamai sumažina žemės, kurioje ji auginama, rentą ir pelną. Mokestis, taikomas produkcijai tų vertingų vynuogynų, kurių vyno pasiūla taip smarkiai atsilieka nuo jo mokiosios paklausos, kad jo kaina visada viršija natūralų santykį su kitų tokių pat derlingų ir taip pat gerai dirbamų žemių produkcijos kaina, neišvengiamai sumažintų tų vynuogynų rentą ir pelną. Kai tokių vynų kaina jau yra didžiausia, kurią įmanoma gauti už paprastai į rinką pateikiamą kiekį, jos nebegalima padidinti nesumažinant to kiekio, o to kiekio negalima sumažinti nepatiriant dar didesnių nuostolių, nes tų žemių neįmanoma panaudoti kitai tokiai pat vertingai produkcijai auginti. Todėl visa mokesčio našta tektų rentai ir pelnui – faktiškai vynuogyno rentai. Kai tik būdavo siūloma įvesti kokį nors naują cukraus mokestį, mūsų cukranendrių plantacijų savininkai dažnai skųsdavosi, kad visa tokių mokesčių našta tenka ne vartotojui, bet gamintojui, nes jie niekada neturėdavę galimybių padidinus mokestį pakelti cukraus kainą. Kaip atrodo, iki mokesčio buvusi kaina buvo monopolinė kaina, ir argumentas, pateiktas siekiant įrodyti, kad cukrus nėra apmokestinti tinkamas objektas, veikiau parodė, kad jis buvo tinkamas objektas, nes monopolininkų pelnai, kad ir iš ko jie būtų gaunami, neabejotinai yra tinkamiausias

apmokestinti objektas. O įprastinė miežių kaina niekada nebuvo monopolinė kaina, ir žemės, kurioje auginami miežiai, renta ir pelnas niekada neviršijo natūralaus santykio su kitų tokių pat derlingų ir taip pat gerai dirbamų žemių renta ir pelnu. Įvairūs mokesčiai, taikomi salyklui, alui ir eliui, niekada nesumažino miežių kainos, niekada nesumažino ir žemės, kurioje auginami miežiai, rentos ir pelno. Salyklo kaina aludariui nuolat augo proporcingai jam įvedamiems mokesčiams, ir tie mokesčiai kartu su akcizais alui ir eliui nuolat didino kainą arba, kas galiausiai yra tas pat, blogino tų prekių kokybę vartotojui. Galutinis tų mokesčių mokėtojas visada būdavo vartotojas, o ne gamintojas.

Vieninteliai, kurie tikriausiai nukentėtų dėl čia siūlomo apmokestinimo sistemos pakeitimo, būtų tie žmonės, kurie daro alų savo reikmėms. Tačiau dabartinis šio aukštesniojo gyventojų sluoksnio atleidimas nuo labai didelių mokesčių, kuriuos moka skurdžiai darbininkai ir amatininkai, tikrai yra labai neteisingas ir prieštarauja lygybei, ir turėtų būti panaikintas, net jei toks pakeitimas ir nebūtų padarytas. Bet, matyt, kaip tik to aukštesniojo gyventojų sluoksnio interesai iki šiol kliudo pakeisti mokesčių sistemą, nors toks pakeitimas neabejotinai padidintų valstybės pajamas ir palengvintų žmonių gyvenimą.

Be tokių mokesčių, kaip anksčiau minėti muitai ir akcizai, yra ir keletas kitų, kurie veikia prekių kainas labiau netiesiogiai ir netolygiai. Tokio pobūdžio yra rinkliavos, kurios prancūziškai vadinamos *péages*, kurios senaisiais saksų laikais buvo vadinamos kelio rinkliava ir kurios, kaip galima spėti, iš pradžių buvo įvestos tuo pačiu tikslu, kaip ir mūsų užkardų rinkliava arba rinkliava už mūsų kanalus ir laivuojamas upes, skirta kelių ar laivybos išlaikymui. Tokios rinkliavos, kai jos renkamos nurodytiems tikslams, būna teisingiausios, kai jos nustatomos pagal prekių svorį arba apimtį.

Kadangi iš pradžių jos buvo vietinės arba regioninės, panaudojamos vietos ar provincijos reikmėms, jų administravimas daugiausia būdavo patikimas konkrečiam miestui, parapijai ar dvarui, kuriuose jos buvo renkamos, ir tos bendruomenės vienaip ar kitaip būdavo atsakingos už tų rinkliavų panaudojimą. Daugelyje šalių valdovas, kuris niekam nėra atsakingas, yra perėmęs rinkliavų administravimą į savo rankas, ir nors daugeliu atvejų jis smarkiai padidino rinkliavą, dažnai visiškai nesirūpina tinkamu jos panaudojimu. Jei užkardų rinkliavos Didžiojoje Britanijoje kada nors pasidarytų vienu iš vyriausybės pajamų šaltinių, iš daugelio kitų šalių pavyzdžio galime numanyti, kokios tikriausiai būtų pasekmės. Tokias rinkliavas, be jokios abejonės, galiausiais sumoka vartotojas, tačiau vartotojas apmokestinamas ne pagal jo išlaidas, kai moka tą rinkliavą ne pagal jo suvartojamų prekių vertę, bet pagal jų apimtį arba svorį. Kai tokios rinkliavos nustatomos ne pagal apimtį arba svorį, bet pagal numanomą prekių vertę, jos iš esmės tampa vidiniais muitais arba akcizais, smarkiai apsunkinančiais svarbiausią prekybos šaką, šalies vidaus prekybą.

Kai kuriose mažose šalyse rinkliavos, panašios į kelio rinkliavą, yra įvestos prekėms, gabenamoms per šalies teritoriją sausuma arba vandeniu iš vienos užsienio šalies į kitą. Kai kuriose šalyse jos vadinamos tranzito rinkliavomis. Kai kurios nedidelės Italijos valstybės, įsikūrusios prie Po upės ir jos intakų, surenka tam tikras pajamas iš tokios rūšies rinkliavų, kurias moka vien svetimšaliai, ir tai, ko gero, yra vieninteliai mokesčiai, kuriais viena valstybė gali apmokestinti kitos valstybės valdinius, jokiu atžvilgiu nepakenkdama savo pačios pramonei ar prekybai. Svarbiausia pasaulyje tranzito rinkliava yra ta, kurią renka Danijos karalystė iš visų prekybinių laivų, plaukiančių per Sundos sąsiaurį.

Nors tokie prabangos prekių mokesčiai, kurie sudaro didžiąją dalį muitų ir akcizų, visi vienodai tenka visoms įvairioms pajamų rūšims ir galiausiai, arba be jokio kompensavimo, yra sumokami tų, kurie vartoja jais apmokestintas prekes, vis dėlto jie ne visada vienodai arba proporcingai tenka kiekvieno asmens pajamoms. Kadangi kiekvieno žmogaus vartojimo mastas priklauso nuo jo nusiteikimo, kiekvienas žmogus prisideda mokesčiais veikiau priklausomai nuo to nusiteikimo, o ne nuo pajamų: išlaidūs atiduoda daugiau, taupūs – mažiau nei proporcingai savo tikrosioms pajamoms. Labai turtingas žmogus, kol jis yra nepilnametis, vartojimu paprastai labai mažai prisideda prie valstybės, kurios saugomas jis gauna didžiules pajamas, išlaikymo. Tie, kurie gyvena kitoje šalyje, vartodami nė kiek neprisideda prie tos šalies, kurioje yra jų pajamų šaltinis, vyriausybės išlaikymo. Jei toje šalyje nebūtų jokio žemės mokesčio arba jokio didelio mokesčio už kilnojamojo ar nekilnojamojo turto perleidimą, kaip yra Airijoje, tokie išvykėliai galėtų gauti didžiules pajamas naudodamiesi vyriausybės, prie kurios išlaikymo jie neprisideda nė vienu šilingu, apsauga. Tokia nelygybė didžiausia, matyt, yra šalyje, kurios vyriausybė tam tikrais atžvilgiais pavaldi kurios nors kitos šalies vyriausybei ir nuo jos priklauso. Priklausomoje šalyje labai didelį turtą turintys žmonės tokiu atveju paprastai rinksis gyventi valdančiojoje šalyje. Airija yra būtent tokioje padėtyje, ir todėl neturėtume stebėtis, kad pasiūlymas apmokestinti išvykėlius toje šalyje toks populiarus. Tikriausiai būtų sunkoka nustatyti, kokio pobūdžio ar kaip ilgai trunkantis išvykimas turėtų būti pagrindas apmokestinti žmogų kaip išvykėlį arba kokiu konkrečiai metu mokestis turėtų įsigalioti ar nustoti galioti. Tačiau jei atsiribosime nuo šios ypatingos situacijos, bet kokią atskirų asmenų įnašų nelygybę, galinčią atsirasti dėl tokių mokesčių, su kaupu kompensuoja ta pati aplin-

kybė, kuri nulemia tą nelygybę, – ta aplinkybė, kad kiekvieno žmogaus įnašas yra visiškai savanoriškas, žmogus yra visiškai laisvas nuspręsti, vartoti apmokestintą prekę ar nevartoti. Todėl ten, kur tokie mokesčiai yra tinkamai apskaičiuoti ir taikomi tinkamoms prekėms, jie mokami mažiau niurzgant nei bet kurie kiti. Kai juos avansu sumoka pirklys ar manufaktūrininkas, juos galiausiai sumokantis vartotojas netrunka supainioti juos su prekių kaina ir beveik pamiršta, kad jis išvis moka kokį nors mokestį.

Tokie mokesčiai yra ar gali būti visiškai apibrėžti, arba gali būti nustatyti taip, kad nekiltų abejonių dėl to, kiek reikia sumokėti arba kada reikia sumokėti, dėl mokėtinos sumos arba dėl laiko. Jei ir pasitaikytų kokių nors neapibrėžtumų, ar Didžiosios Britanijos muitų, ar kitų tos pačios rūšies mokesčių kitose šalyse, jie gali atsirasti ne dėl pačių tų mokesčių pobūdžio, bet tik dėl netiksliai ar neprofesionaliai suformuluoto įstatymo, kuriuo jie buvo įvesti.

Prabangos prekių mokesčiai paprastai yra ir visada galėtų būti mokami dalimis, arba kai mokėtojui prireikia įsigyti jais apmokestintų prekių. Pagal mokėjimo laiką ir būdą jie yra arba galėtų būti patys patogiausi iš visų mokesčių. Todėl apskritai tokie mokesčiai, matyt, pirmąsias tris iš keturių bendrųjų apmokestinimo maksimų atitinka ne blogiau nei kiti. Ketvirtąją jie pažeidžia visais atžvilgiais.

Tokie mokesčiai, palyginti su tuo, kiek jie papildo valstybės iždą, visada išima žmonėms iš kišenių arba neleidžia į jas įsidėti daugiau nei beveik visi kiti mokesčiai. Jie tai daro, kaip atrodo, visais keturiais būdais, kuriais tai įmanoma daryti.

Pirma, tokiems mokesčiams, net jei jie nustatyti pačiu teisingiausiu būdu, rinkti reikia daug muitinės ir akcizų pareigūnų, kurių algos ir šalutinis uždarbis yra tikras mokestis žmonėms, nieko neduodantis valstybės

iždui. Tiesa, reikia pripažinti, kad tos išlaidos Didžiojoje Britanijoje yra nuosaikesnės nei daugelyje kitų šalių. 1775 metų liepos 5 dieną pasibaigusiais metais įvairių mokesčių, administruojamų akcizų rinkėjų, bendrosios pajamos Anglijoje sudarė 5 507 308 svarus 18 šilingų 8¼ pensų, o jų surinkimo išlaidos sudarė šiek tiek daugiau kaip penkis su puse procentų. Tačiau iš tos bendros sumos reikia atimti sumokėtas eksporto priemokas ir eksportuojant akcizais apmokestintas prekes grąžintus muitus, o tai grynąsias pajamas sumažins iki mažiau kaip penkių milijonų[25]. Surinkti mokestį, kuris irgi yra akcizas, tik kitaip administruojamas, atsieina daug brangiau. Muitinės grynosios pajamos nesiekia dviejų su puse milijonų, surinkimo išlaidos, kurias sudaro pareigūnų algos ir kitos išlaidos, siekia daugiau kaip dešimt procentų. Bet muitinės pareigūnų šalutinis uždarbis visur yra daug didesnis nei jų algos, kai kuriuose uostuose jis viršija algas daugiau kaip du ar tris kartus. Todėl jei pareigūnų algos ir kitos išlaidos sudaro daugiau nei dešimt procentų muitinės grynųjų pajamų, tai visos tų pajamų surinkimo išlaidos, sudėjus kartu algas ir šalutinį uždarbį, gali siekti daugiau nei dvidešimt ar trisdešimt procentų. Akcizų pareigūnai gauna mažai arba visai negauna šalutinio uždarbio, ir šios pajamų rūšies, įvestos nelabai seniai, administravimas apskritai yra mažiau korumpuotas nei muitų, kur per ilgą laiką atsirado ir buvo įteisinta daugybė piktnaudžiavimų. Jei salyklas būtų apmokestintas visa ta suma, kuri dabar surenkama iš įvairių mokesčių, taikomų salyklui ir salykliniams gėrimams, būtų sutaupyta, kaip manoma, daugiau nei penkiasdešimt tūkstančių svarų metinių akcizo rinkimo išlaidų. Taikant muitus tik kelioms prekių rūšims ir renkant

[25] Grynosios tų metų pajamos, atskaičius visas išlaidas ir lengvatas, sudarė 4 975 652 svarus 19 šilingų 6 pensus.

juos pagal akcizų taisykles, tikriausiai būtų galima sutaupyti gerokai daugiau muitinių metinių išlaidų.

Antra, tokie mokesčiai neišvengiamai daro tam tikrą žalą ir sudaro kliūčių kai kurioms pramonės šakoms. Kadangi jie visada padidina apmokestinamos prekės kainą, jie sumažina jos vartojimą, taigi ir jos gamybą. Jei ta prekė užauginta ar pagaminta šalies viduje, jai auginti ir gaminti bus naudojama mažiau darbo. Jei mokestis tokiu pat būdu padidina užsienio prekės kainą, tada šalyje gaminamos tos pačios rūšies prekės iš tiesų įgyja tam tikrą pranašumą vidaus rinkoje, ir didesnis šalies darbo kiekis gali būti panaudojamas joms gaminti. Bet nors tas užsienio prekės kainos padidėjimas gali paskatinti šalies darbinę veiklą vienoje konkrečioje šakoje, jis neišvengiamai apribos tą veiklą beveik kiekvienoje kitoje. Kuo brangiau Birmingamo manufaktūrininkas perka užsieninį vyną, tuo pigiau jis neišvengiamai parduoda tą savo metalo dirbinių dalį, už kurią arba, kas yra tas pat, už kurios kainą jis perką tą vyną. Todėl ta jo metalo dirbinių dalis tampa jam mažiau verta, ir jis turės mažiau paskatų tai gaminti. Kuo brangiau vienos šalies vartotojai moka už kitos šalies perviršinę produkciją, tuo pigiau jie neišvengiamai parduoda tą savo pačių perviršinės produkcijos dalį, už kurią arba, kas yra tas pat, už kurios kainą jie perka tą produkciją. Ta jų pačių perviršinės produkcijos dalis tampa jiems mažiau verta, ir jie turės mažiau paskatų didinti jos kiekį. Todėl visi vartojamųjų prekių mokesčiai sumažina produktyviojo darbo kiekį, naudojamą arba gaminti apmokestintoms prekėms, jei tai yra vietinės gamybos prekės, arba gaminti toms prekėms, už kurias jos perkamos, jei tai yra užsienio prekės. Be to, tokie mokesčiai visada daugiau ar mažiau keičia natūralią nacionalinės pramonės kryptį ir nukreipia ją kita, dažniausiai ne tokia naudinga linkme kaip ta, kokia ji savaime plėtotųsi.

Trečia, viltis išvengti tokių mokesčių verčiantis kontrabanda neretai baigiasi konfiskavimais ir baudomis, kurios visiškai sužlugdo kontrabandininką – asmenį, kuris, nors neabejotinai yra smerktinas už savo šalies įstatymų pažeidimą, dažnai nėra linkęs pažeisti prigimtinio teisingumo įstatymų ir visais požiūriais būtų puikus pilietis, jei jo šalies įstatymai nebūtų pavertę nusikaltimu to, ko prigimtis niekada tokiu nelaikė. Tose korumpuotą valdžią turinčiose šalyse, kurios bent jau apskritai įtariamos darančios daug nereikalingų išlaidų ir nepagrįstai naudojančios valstybės pajamas, tas pajamas saugantys įstatymai menkai tegerbiami. Nedaug žmonių atsisako kontrabandos, kai nesulaužydami priesaikos jie gali rasti lengvą ir saugią galimybę iš jos pelnytis. Dėjimasis sąžiningu ir vengiančiu pirkti kontrabandines prekes, nors jų pirkimas yra aiškus mokesčių įstatymų pažeidimo ir priesaikos sulaužymo, kuris beveik visada su tuo susijęs, skatinimas, daugelyje šalių būtų laikomas viena iš tų pedantiškų veidmainystės apraiškų, kurios, užuot pelniusios gerą vardą, tik užtrauktų žmogui, kuris apsimeta taip besielgiąs, įtarimą, kad jis yra didesnis sukčius nei dauguma jo kaimynų. Toks visuomenės atlaidumas dažnai paskatina kontrabandininką tęsti verslą, kurį jis šitaip įpratinamas laikyti lyg ir nebaustinu, o kai valstybės mokesčių įstatymų griežtumas pasiekia jį, jis dažnai būna pasiruošęs su didžiausiu įniršiu ginti tai, ką buvo įpratęs laikyti savo teisėta nuosavybe. Iš pradžių galbūt buvęs veikiau nesusipratęs nei nusikaltėlis, galiausiai jis dažnai tampa vienu iš labiausiai užkietėjusių ir ryžtingiausių visuomenės įstatymų pažeidėjų. Sužlugdžius kontrabandininką, jo kapitalas, iki tol naudotas produktyviajam darbui išlaikyti, atsiduria arba valstybės ižde, arba mokesčių rinkėjo kišenėje ir panaudojamas išlaikyti neproduktyviajam darbui, dėl to sumažėja bendras visuomenės kapitalas ir naudinga darbinė veikla, kurią jis antraip galėtų išlaikyti.

Ketvirta, tokie mokesčiai, lemdami dažną mokesčių rinkėjų lankymąsi pas prekiautojus apmokestintomis prekėmis ir žeminančius jų tikrinimus, be abejo, slegia juos ir visada sukelia daug rūpesčių ir nemalonumų; ir nors nemalonumai, kaip jau sakėme, nėra, griežtai kalbant, išlaidos, jie neabejotinai prilygsta išlaidoms, kurias kiekvienas žmogus sutiktų padaryti, kad nuo jų išsilaisvintų. Šiuo požiūriu akcizų įstatymai, nors jie veiksmingiau pasiekia tikslą, dėl kurio buvo įvesti, sudaro daugiau nemalonumų nei muitų įstatymai. Kai pirklys įsiveža prekių, kurioms nustatytas tam tikras muitas, sumoka jį ir sukrauna prekes savo sandėlyje, jis daugeliu atvejų jau nebeturi jokių tolesnių rūpesčių ir nesulaukia muitinės pareigūnų priekabiavimo. Kitaip yra su prekėmis, apmokestinamomis akcizo mokesčiais. Prekiautojai jomis neturi jokio atokvėpio nuo nesiliaujančio akcizų pareigūnų lankymosi ir tikrinimų. Dėl to akcizo mokesčiai žmonėms yra mažiau priimtini nei muitai, tas pat pasakytina ir apie juos renkančius pareigūnus. Teigiama, kad tie pareigūnai, nors apskritai jie galbūt atlieka savo pareigas taip pat gerai, kaip ir muitinės pareigūnai, vis dėlto, kadangi pareigos juos dažnai verčia gerokai įkyrėti kai kuriems savo kaimynams, paprastai pasižymi tam tikru charakterio atšiaurumu, nebūdingu muitinės pareigūnams. Tačiau labai gali būti, kad šis pastebėjimas tėra nesąžiningų prekiautojų, kurių vertimasis kontrabanda dėl pareigūnų stropumo buvo užkardytas arba susektas, peršama nuomonė.

Tačiau nepatogumai, kurie, matyt, tam tikru mastu yra neatskiriami nuo vartojamųjų prekių mokesčių, Didžiosios Britanijos žmones slegia nė kiek ne daugiau nei bet kurios kitos šalies, turinčios panašiai brangiai kainuojančią vyriausybę, gyventojus. Mūsų padėtis nėra puiki ir galėtų būti gerinama, bet ji yra tokia pat gera arba geresnė nei daugumoje kaimyninių valstybių.

Kadangi egzistuoja nuomonė, kad vartojamųjų prekių mokesčiai yra mokesčiai, taikomi pirklių pelnui, kai kuriose šalyse tokie mokesčiai pakartotinai taikomi kiekvienam prekių pardavimui. Jei apmokestinamas prekes importuojančio pirklio ar pirklio manufaktūrininko pelnas, lygybės principas, atrodytų, reikalauja, kad ir visų tarpinių pirkėjų, kurie yra tarpininkai tarp jų ir vartotojų, pelnas irgi būtų apmokestintas. Remiantis tokiu principu, kaip atrodo, buvo įvestas garsusis Ispanijos *alcavala*. Iš pradžių tai buvo dešimties procentų mokestis, vėliau keturiolikos, o dabar tai yra tik šešių procentų mokestis, mokamas parduodant bet kokios rūšies turtą, kilnojamąjį ar nekilnojamąjį, ir pakartotinai taikomas kiekvieną kartą, kai tas turtas parduodamas[26]. Tam mokesčiui rinkti reikia daugybės mokesčių pareigūnų, kad jų užtektų sergėti prekių gabenimui ne tik iš vienos provincijos į kitą, bet ir iš vienos parduotuvės į kitą. Dėl to mokesčio ne tik prekiautojai tam tikromis prekėmis, bet prekiautojai bet kokiomis prekėmis – kiekvienas ūkininkas, kiekvienas manufaktūrininkas, kiekvienas pirklys ir krautuvininkas – mokesčių rinkėjų yra nuolat lankomi ir tikrinami. Didžiojoje šalies dalyje, kurioje taikomas šis mokestis, nieko negalima gaminti parduoti tolimoje rinkoje. Kiekvienos šalies dalies produkcija turi būti proporcinga tų apylinkių vartojimui. Dėl to būtent *alcavala* mokestį Ustarizas kaltina dėl manufaktūrų žlugimo Ispanijoje. Jis galėjo tą mokestį apkaltinti ir dėl žemės ūkio nuosmukio, nes jis taikomas ne tik manufaktūrų gaminiams, bet ir neapdorotai žemės ūkio produkcijai.

Panašus trijų procentų nuo visų sandorių vertės, taigi ir nuo visų pardavimo sandorių vertės, mokestis yra Neapolio karalystėje. Jis mažesnis nei minėtasis Ispanijos mokestis, ir didžiajai miestų ir parapijų daliai leidžiama

[26] *Mémoires concernant les Droits*, etc., tome I, p. 455.

vietoj jo mokėti sutartinį mokestį. Tokį mokestį miestai ir parapijos renka kaip tinkamos, paprastai tokiu būdu, kuris netrukdo tos vietovės vidaus prekybai. Todėl Neapolio mokestis nėra toks žlugdantis kaip Ispanijos mokestis.

Vienoda apmokestinimo sistema, su keliomis nereikšmingomis išimtimis galiojanti visose įvairiausiose Jungtinės Didžiosios Britanijos karalystės dalyse, šalies vidaus prekybą, sausumos ir pakrančių, palieka beveik visiškai laisvą. Prekyba šalies viduje yra beveik absoliučiai laisva, ir didžioji dalis prekių gali būti gabenamos iš vieno karalystės pakraščio į kitą be jokių leidimų ar pažymėjimų, be jokių mokesčių pareigūnų klausinėjimų, lankymųsi ar tikrinimų. Yra keletas išimčių, tačiau jos tokios, kad negali trukdyti nė vienai svarbiai šalies vidaus prekybos šakai. Tiesa, pakrantėmis gabenamoms prekėms būtini pažymėjimai arba pakrančių muitinių pažymos. Tačiau, išskyrus anglis, beveik visos kitos prekės nėra apmokestinamos. Ši vidaus prekybos laisvė, vienodos apmokestinimo sistemos rezultatas, yra, ko gero, viena iš pagrindinių Didžiosios Britanijos klestėjimo priežasčių, nes kiekviena didelė šalis neišvengiamai yra geriausia ir plačiausia rinka didžiausiai savo produkcijos daliai. Jei tokia pati laisvė dėl tokio paties apmokestinimo vienodumo galiotų ir prekybai su Airija bei kolonijomis, ir valstybės didybė, ir kiekvienos imperijos dalies klestėjimas tikriausiai būtų dar didesni nei dabar.

Prancūzijoje skirtingi mokesčių įstatymai, galiojantys įvairiose provincijose, reikalauja daugybės mokesčių pareigūnų ne tik prie karalystės sienų, bet ir beveik prie kiekvienos provincijos sienų, kad būtų arba sukliudyta įvežti kai kurias prekes, arba surinkti joms taikomi muitai, o tai gerokai apsunkina šalies vidaus prekybą. Kai kurioms provincijoms leidžiama mokėti sutartinį *gabelle*, arba druskos mokestį. Kitoms jo visai nereikia mokėti. Kai kurios provincijos yra atleistos nuo prekybos tabaku monopolijos, kurią didžiojoje

karalystės dalyje turi vyriausieji mokesčių rinkėjai. Vadinamieji *aides*, atitinkantys Anglijos akcizus, įvairiose provincijose yra labai skirtingi. Kai kurios provincijos nuo jų atleistos ir vietoj jų moka sutartinį mokestį arba ekvivalentišką sumą. Tose provincijose, kur jie yra ir kur teisė juos rinkti perleidžiama už tam tikrą sumą, yra daugybė vietinių mokesčių, taikomų tik konkrečiame mieste ar apygardoje. Vadinamieji *traites*, analogiški mūsų muitams, dalija karalystę į tris dideles dalis: pirma, provincijas, mokančias 1664 metais nustatytą tarifą, – jos vadinamos penkių didžiųjų mokesčių rinkimo provincijomis, prie jų priklauso Pikardija, Normandija ir didžioji dalis karalystės vidinių provincijų; antra, provincijas, mokančias 1667 metais nustatytą tarifą ir laikomas tarsi užsieninėmis, prie jų priklauso didžioji pasienio provincijų dalis; ir, trečia, provincijas, kurios, kaip teigiama, traktuojamos kaip užsieninės, tai yra kurios, kadangi joms leidžiama laisvai prekiauti su užsienio šalimis, prekiaudamos su kitomis Prancūzijos provincijomis turi mokėti tokius pačius muitus, kaip ir užsienio šalys. Tai Elzasas, trys vyskupystės – Meco, Tulo ir Verdeno ir trys miestai – Diunkerkas, Bajona ir Marselis. Tiek tose penkių didžiųjų mokesčių rinkimo provincijose (jos taip vadinamos dėl to, kad seniau muitai buvo padalyti į penkias skirtingas rūšis ir kiekviena buvo išsiperkama atskirai, nors dabar visi muitai sujungti į vieną), tiek tose, kurios, kaip sakoma, laikomos tarsi užsieninėmis, yra daugybė vietinių mokesčių, taikomų tik konkrečiame mieste ar apygardoje. Tokių mokesčių yra net tose provincijose, kurios, kaip teigiama, traktuojamos kaip užsieninės, ypač Marselio mieste. Nereikia nė sakyti, kiek daug kliūčių iškyla šalies vidaus prekybai ir kiek daug reikia mokesčių pareigūnų saugoti tų įvairių provincijų ir apygardų, turinčių tokias skirtingas apmokestinimo sistemas, sienoms.

Be tų bendrų suvaržymų, atsirandančių dėl tokios sudėtingos mokesčių įstatymų sistemos, prekyba vynu, po grūdų bene svarbiausiu Prancūzijos produktu, daugumoje provincijų yra suvaržyta specialiomis taisyklėmis, atsiradusiomis dėl to, kad kai kurių provincijų ir apygardų vynuogynams buvo sudaromos palankesnės sąlygos nei kitiems. Esu tikras, jog paaiškėtų, kad labiausiai savo vynais garsėja tos provincijos, kuriose prekyba šiuo produktu yra mažiausiai suvaržyta. Plati rinka, kurią turi tos provincijos, skatina gerai tvarkytis ir rūpestingai tiek prižiūrėti savo vynuogynus, tiek vėliau gaminti vyną.

Tokie įvairūs ir sudėtingi mokesčių įstatymai būdingi ne tik Prancūzijai. Nedidelė Milano kunigaikštystė padalyta į šešias provincijas, kurių kiekvienoje įvairioms vartojamųjų prekių rūšims taikoma skirtinga apmokestinimo sistema. Dar mažesnė Parmos kunigaikščio teritorija padalyta į tris ar keturias provincijas, kurios irgi kiekviena turi savo sistemą. Esant tokiai absurdiškai tvarkai, tik nepaprastas dirvos derlingumas ir palaimingas klimatas gali apsaugoti tokias šalis, kad jos greitai nenugrimztų į didžiausią skurdą ir barbariškumą.

Vartojamųjų prekių mokesčius gali rinkti arba valstybės tarnyba, kurios pareigūnus skiria vyriausybė ir kurie jai tiesiogiai atskaitingi, – šiuo atveju vyriausybės pajamos kasmet keičiasi ir priklauso nuo surenkamų sumų įvairavimo, – arba teisė juos rinkti gali būti perleista už apibrėžtą sumą ir jų rinkėjui leidžiama pačiam skirti pareigūnus, kurie, nors įpareigoti rinkti mokesčius įstatymų nurodytu būdu, yra jo tiesiogiai tikrinami ir tiesiogiai jam atskaitingi. Mokesčių rinkimo perleidimas niekada nebus geriausias ir taupiausias jų surinkimo būdas. Be to, kas reikalinga sumokėti už teisę rinkti mokesčius, pareigūnų algoms ir visoms administravimo išlaidoms, mokesčių rinkėjas visada turi iš surinktos mokesčių sumos pasiimti tam tikrą pelną, proporcingą

bent jau jo avansuotoms išlaidoms, jo patiriamai rizikai ir rūpesčiams, jo žinioms ir įgūdžiams, reikalingiems tvarkyti tokiam sudėtingam reikalui. Įkurdama savo tiesiogiai kontroliuojamą tokio pat pobūdžio administraciją, kokią sukuria mokesčių rinkėjas, vyriausybė gali bent jau sutaupyti tą pelną, kuris beveik visada viršija saiką. Norint išsipirkti teisę rinkti bet kokią didesnę valstybės pajamų rūšį, reikia turėti arba didelį kapitalą, arba didelį kreditą; vien šios aplinkybės apriboja konkurenciją dėl tokio verslo labai nedideliu žmonių skaičiumi. Iš tų nedaugelio, kurie turi tokį kapitalą arba kreditą, dar mažiau turi reikalingų žinių ir patirties; ši aplinkybė dar labiau sumažina konkurenciją. Tie labai nedaugelis, galintys būti konkurentai, įsitikina, kad jiems naudinga veikti sutartinai, užuot konkuravus, tapti partneriais ir, kai paskelbiamas mokesčių rinkimo aukcionas, pasiūlyti sumą, daug mažesnę už realiąją mokesčių vertę. Šalyse, kur galima išsipirkti teisę rinkti valstybės pajamas, mokesčių rinkėjai paprastai yra turtingiausi šalies žmonės. Vien jų turtas kelia visuomenės pasipiktinimą, o tuštybė, kuri beveik visada lydi tokį prasisiekėlių pralobimą, tas kvailas puikavimasis, kaip jie paprastai demontruoja savo turtą, dar labiau kursto tą pasipiktinimą.

Išsipirkusiems teisę rinkti valstybės pajamas įstatymai, baudžiantys už bet kokį bandymą išvengti mokesčių mokėjimo, niekada neatrodo per žiaurūs. Jie yra negailestingi mokėtojams, kurie nėra jų valdiniai ir kurių visuotinis bankrutavimas, jei jis įvyktų kitą dieną pasibaigus jų išsipirktam terminui, nelabai atsilieptų jų interesams. Kai valstybė atsiduria keblioje padėtyje, kai valdovui labiausiai rūpi gauti numatytas pajamas, jie retai nesiskundžia, kad be griežtesnių įstatymų, nei galiojantys, jie neįstengs sumokėti netgi sutartos sumos. Tokiais visuomeninių negandų momentais jų reikalavimai negali būti ginčijami. Todėl valstybės pajamų įstatymai pamažu darosi vis žiauresni. Kraugeriškiausi

įstatymai visada yra šalyse, kuriose didžioji valstybės pajamų dalis perleista rinkti mokesčių rinkėjams; švelniausi jie yra šalyse, kuriose pajamų rinkimą tiesiogiai kontroliuoja valdovas. Net blogas valdovas jaučia daugiau užuojautos savo žmonėms, nei jos kada nors būtų galima tikėtis iš teisę rinkti jo pajamas išsipirkusių asmenų. Jis žino, kad neblėstanti jo šeimos didybė priklauso nuo jo žmonių gerovės, ir jis niekada sąmoningai negriaus tos gerovės trumpalaikių savo paties interesų labui. Visai kas kita yra teisę rinkti jo pajamas išsipirkę asmenys, kurių didybė dažnai gali būti žmonių sužlugdymo, o ne jų gerovės rezultatas.

Kartais ne tik už tam tikrą sumą perleidžiama teisė rinkti vieną ar kitą mokestį, bet, be to, mokesčio rinkėjas įgyja ir prekybos apmokestinta preke monopoliją. Taip Prancūzijoje renkami tabako ir druskos mokesčiai. Tokiais atvejais mokesčio rinkėjas vietoj vieno gauna iš žmonių du didžiulius pelnus: vieną – kaip mokesčių rinkėjas, antrą, dar didesnį – kaip monopolininkas. Tabakas yra prabangos prekė, kiekvienas žmogus gali rinktis, pirkti jį ar nepirkti. Bet druska yra būtinas reikmuo, kiekvienas žmogus yra priverstas pirkti tam tikrą jos kiekį iš mokesčių rinkėjo, nes jei jis nepirks to kiekio iš mokesčių rinkėjo, bus manoma, kad jis ją perka iš kontrabandininkų. Abiem prekėms taikomi mokesčiai yra be saiko dideli. Todėl daugeliui žmonių sunku atsispirti pagundai imtis kontrabandos, o dėl įstatymo griežtumo ir mokesčių rinkėjo pareigūnų budrumo pasidavusiųjų tai pagundai beveik garantuotai laukia žlugimas. Kiekvienais metais druskos ir tabako kontrabanda pasiunčia į galeras keletą šimtų žmonių, o dar nemažas jų skaičius atsiduria kartuvėse. Šitaip surenkami tie mokesčiai duoda valstybei labai dideles pajamas. 1767 metais tabako mokesčio rinkimas buvo perleistas už dvidešimt du milijonus penkis šimtus keturiasdešimt vieną tūkstantį du šimtus septyniasdešimt aštuonis livrus per

metus. Druskos mokesčio rinkimas buvo perleistas už trisdešimt šešis milijonus keturis šimtus devyniasdešimt du tūkstančius keturis šimtus keturis livrus. Abiem atvejais rinkimas turėjo prasidėti 1768 metais ir tęstis šešerius metus. Tie, kurie mano, kad žmonių kraujas yra niekis, palyginti su valdovo pajamomis, gal ir galėtų pritarti tokiam mokesčių rinkimo būdui. Panašūs druskos ir tabako mokesčiai ir monopolija buvo įvesti daugelyje kitų šalių, tarp jų – Austrijos ir Prūsijos valdose ir didžiojoje dalyje Italijos valstybių.

Prancūzijoje didžioji dabartinių karaliaus pajamų dalis surenkama iš aštuonių skirtingų šaltinių: talijos (*taille*), pagalvės mokesčio, dviejų dvidešimtinių (*vingtièmes*), druskos mokesčio (*gabelle*), akcizų (*aides*), muitų (*traites*), valstybės turto ir tabako mokesčio perleidimo. Penki paskutiniai daugelyje provincijų perleisti mokesčių rinkėjams. Tris pirmuosius visur renka mokesčų tarnyba, tiesiogiai kontroliuojama ir vadovaujama vyriausybės, ir visuotinai pripažįstama, kad, palyginti su tuo, kiek tie mokesčiai išima iš žmonių kišenių, į valdovo iždą jie įdeda daugiau nei kiti penki, kurių administravimas yra gerokai išlaidesnis ir brangesnis.

Mūsų manymu, dabartinė Prancūzijos finansų būklė leistų padaryti tris labai akivaizdžius jų pertvarkymus. Pirma, panaikinus taliją ir pagalvės mokesčius ir padidinus *vingtièmes* skaičių, kad būtų gauta tiek papildomų pajamų, kiek reikia tų kitų mokesčių pajamoms kompensuoti, karaliaus pajamos nesumažėtų, rinkimo išlaidos būtų gerokai sumažintos, žemesniųjų žmonių sluoksnių nepasitenkinimas, kurį sukelia talija ir pagalvės mokesčiai, būtų visiškai numalšintas, o aukštesniųjų sluoksnių žmonėms nebūtų užkrauta didesnė našta nei daugumai iš jų dabar. *Vingtième*, kaip jau esu pažymėjęs, yra beveik tokios pat rūšies mokestis, kaip vadinamasis žemės mokestis Anglijoje. Pripažįstama, kad taliją galiausiai tenka sumokėti

žemės savininkams, o kadangi didžioji pagalvės mokesčio dalis renkama iš tų, kurie turi mokėti taliją, kaip tam tikra suma nuo svaro to kito mokesčio, tai galiausiai didžiąją dalį pagalvės mokesčio taip pat tenka sumokėti tam pačiam žmonių sluoksniui. Todėl nors *vingtièmes* skaičius būtų padidintas siekiant gauti papildomų pajamų, lygių tų dviejų mokesčių sumai, aukštesniesiems žmonių sluoksniams nebūtų užkrauta didesnė našta nei dabar. Be abejo, daugeliui žmonių našta padidėtų, nes talija įvairiems dvarininkams ir žemės nuomininkams paprastai yra apskaičiuojama labai nevienodai. Privilegijuotų mokėtojų interesai ir priešinimasis veikiausiai užkirstų kelią bet kokioms tokio pobūdžio reformoms. Antra, suvienodinus *gabelle*, *aides*, *traites*, tabako mokesčius, visus įvairiausius muitus ir akcizus visose karalystės dalyse, tuos mokesčius būtų galima surinkti su daug mažesnėmis išlaidomis, o karalystės vidaus prekyba taptų tokia pat laisva, kaip Anglijoje. Ir, pagaliau, trečia, pavedus administruoti visus tuos mokesčius tiesiogiai vyriausybės kontroliuojamai ir vadovaujamai tarnybai, besaikiai vyriausiųjų mokesčių rinkėjų pelnai papildytų valstybės pajamas. Dėl atskirų asmenų privačių interesų kilęs pasipriešinimas veikiausiai taip pat veiksmingai užkirs kelią šiems dviem pakeitimams, kaip ir pirmajam.

Prancūzijos mokesčių sistema visais atžvilgiais atrodo prastesnė nei Britanijos. Didžiojoje Britanijoje iš mažiau nei aštuonių milijonų žmonių kasmet surenkama dešimt milijonų svarų sterlingų, ir negalima sakyti, kad kuris nors atskiras visuomenės sluoksnis patiria priespaudą. Remiantis abato Expilly duomenimis ir „Apybraižos apie grūdų įstatymus ir prekybą“ autoriaus pastebėjimais atrodo tikėtina, kad Prancūzijoje, įskaitant Lotaringijos ir Baro provincijas, gyvena apie dvidešimt tris ar dvidešimt keturis milijonus žmonių, triskart daugiau nei Didžiojoje Britanijoje. Dirvožemis

ir klimatas Prancūzijoje geresni nei Didžiojoje Britanijoje. Ši šalis daug ilgiau tobulino ir plėtojo savo ūkį ir dėl to yra turtingesnė visų tų dalykų, kuriems sukurti ir sukaupti reikia ilgo laiko, – didelių miestų, patogių ir gerai pastatytų namų tiek miestuose, tiek kaime. Dėl tokių pranašumų būtų galima tikėtis, kad Prancūzijoje trisdešimties milijonų pajamas valstybės reikmėms galima surinkti be didesnių nepatogumų, kaip dešimties milijonų pajamas Didžiojoje Britanijoje. 1765 ir 1766 metais visos Prancūzijos iždo gautos pajamos, remiantis geriausiais apskaičiavimais, kokius aš galėjau gauti (nors, turiu pripažinti, labai netiksliais), sudarė nuo 308 iki 325 milijonų livrų, tai yra jos nesiekė penkiolikos milijonų svarų sterlingų, nė pusės to, ko būtų galima tikėtis, jei žmonių įmokos būtų taip pat proporcingos gyventojų skaičiui, kaip Didžiojoje Britanijoje. Tačiau Prancūzijos gyventojai, kaip visuotinai pripažįstama, yra daug labiau slegiami mokesčių nei Didžiosios Britanijos gyventojai. Kita vertus, Prancūzija tikrai yra didelė Europos imperija, turinti švelniausią ir atlaidžiausią vyriausybę po Didžiosios Britanijos.

Olandijoje, kaip pasakojama, didžiuliai būtinųjų reikmenų mokesčiai sužlugdė jų pagrindines manufaktūras ir, atrodo, pamažu žlugdo net žvejybą ir laivų statybos verslą. Didžiojoje Britanijoje būtinųjų reikmenų mokesčiai nedideli, ir dėl jų ligi šiol nesužlugo nė viena manufaktūra. Didžiojoje Britanijoje manufaktūras sunkiausiai slegia kai kurie muitai įvežamoms žaliavinėms medžiagoms, ypač žaliam šilkui. Tačiau Olandijos generalinių luomų ir įvairių miestų pajamos, kaip teigiama, sudaro daugiau kaip penkis milijonus du šimtus penkiasdešimt tūkstančių svarų sterlingų; o kadangi Jungtinių Provincijų gyventojų skaičius, manytina, nesudaro daugiau kaip trečdalio Didžiosios Britanijos gyventojų skaičiaus, jie, atsižvelgiant į šį

santykį, turėtų būti apmokestinti daug didesniais mokesčiais.

Jei, kai visi apmokestinti tinkami objektai jau yra apmokestinti, valstybės reikmėms patenkinti reikalingi nauji mokesčiai, jie turi būti įvedami netinkamiems apmokestinti objektams. Todėl būtinųjų reikmenų mokesčiai neturėtų užtraukti jokių priekaištų išminčiai tokios respublikos, kuri, siekdama įgyti ir išlaikyti savo nepriklausomybę, nors ir būdama labai taupi, buvo įtraukta į brangiai kainavusius karus, privertusius paimti dideles paskolas. Be to, tokioms ypatingoms šalims kaip Olandija ir Zelandija reikia nemenkų išlaidų vien savo egzistavimui užtikrinti, tai yra apsisaugoti, kad jų neužlietų jūra, kurios nemažai prisidėjo prie mokesčių naštos padidėjimo tose dviejose provincijose. Dabartinės Olandijos didybės pagrindinė atrama, matyt, yra respublikinė valdymo forma. Didelių kapitalų savininkai, garsios pirklių šeimos paprastai turi tam tikrą tiesioginę arba netiesioginę įtaką tų vyriausybių veiklai. Dėl pagarbos ir valdžios, kurią jiems suteikia tokia padėtis, jie nori gyventi šalyje, kurioje jų kapitalas, jei jie patys jį panaudoja, duos jiems mažesnį pelną, o jei paskolins jį kitiems – mažesnes palūkanas, ir kur labai nuosaikios pajamos, kurias jie gali iš jo gauti, įgalins juos nusipirkti mažiau būtinųjų reikmenų ir gyvenimo patogumų nei bet kurioje kitoje Europos šalyje. Tokių turtingų žmonių buvimas šalyje neišvengiamai palaiko, nepaisant visų kliūčių, tam tikrą šalies ūkinės veiklos lygį. Įvykus bet kokiai visuomeninei katastrofai, kuri sugriautų respublikinę valdymo formą, kuri atiduotų visą valdžią į didikų ir kariškių rankas, kuri visiškai panaikintų tų turtingų pirklių svarbą, jiems labai greitai pasidarytų nepriimtina gyventi šalyje, kurioje jie nebebūtų labai gerbiami. Jie persikeltų gyventi ir savo kapitalus perkeltų į kurią nors kitą šalį, o Olandijos pramonė ir prekyba netrukus patrauktų paskui kapitalus, kurie jas palaikė.

III skyrius

APIE VALSTYBĖS SKOLAS

Nebrandžioje visuomenės raidos pakopoje, iki prasidedant prekybos plėtrai ir apdirbamosios gamybos tobulėjimui, kai tie brangiai kainuojantys prabangos dalykai, kuriuos gali pateikti tik prekyba ir manufaktūros, buvo visiškai nežinomi, dideles pajamas turintis žmogus, kaip aš stengiausi parodyti trečiojoje šio tyrimo knygoje, negali jų išleisti ar panaudoti jokiu kitu būdu, kaip tik išlaikydamas maždaug tiek žmonių, kiek jis įstengia išlaikyti. Apie dideles pajamas galima pasakyti, kad jas visada sudaro disponavimas didžiuliu būtinųjų reikmenų kiekiu. Toje nebrandžioje visuomenės raidos pakopoje jos paprastai ir gaunamos dideliais tų būtinųjų reikmenų kiekiais, paprastais maisto produktais ir paprastais audiniais, grūdais ir gyvuliais, vilnomis ir žaliomis odomis. Kai nei prekyba, nei manufaktūros nepateikia nieko, į ką savininkas galėtų iškeisti didžiąją tų medžiagų dalį, kuri viršija jo paties vartojimą, jam nelieka nieko kita, kaip maitinti ir aprengti tiek žmonių, kiek jis gali maitinti ir aprengti. Tokioje situacijoje pagrindinės turtuolių ir didikų išlaidos skiriamos vaišingumui, kuriam nebūdinga prabanga, ir dosnumui, kuriam nebūdingas puikavimasis. Bet tai, kaip aš taip pat stengiausi parodyti minėtoje knygoje, nėra tos išlaidos, kuriomis žmonės per daug save žlugdytų. Ko gero, nerasime tokio len-

gvabūdiško savanaudiško malonumo, kurio vaikymasis kartais nesužlugdytų net ir protingų žmonių. Daugelį sužlugdė aistra gaidžių peštynėms. Bet, esu tikras, nedaug rasime pavyzdžių, kai žmones sužlugdė tokio pobūdžio vaišingumas ar dosnumas, nors prabangus vaišingumas ir dosnumas norint pasipuikuoti sužlugdė daugelį. Tai, kad mūsų feodalinių protėvių dvarai ilgą laiką išlikdavo vienos šeimos rankose, gerai parodo, kad paprastai žmonės buvo linkę gyventi pagal savo pajamas. Nors nuolat rodomas didžiųjų žemvaldžių kaimiškas vaišingumas, žiūrint mūsų akimis, gal ir neatrodo atitinkantis tokią tvarką, kurią mes linkę laikyti neatskiriama nuo taupaus šeimininkavimo, bet tikrai turime pripažinti, jog jie buvo bent jau tokie taupūs, kad paprastai neišleisdavo visų savo pajamų. Paprastai jie turėdavo galimybę dalį vilnų ir žalių odų parduoti už pinigus. Dalį tų pinigų jie, matyt, išleisdavo pirkti nedaugeliui tuštybės ir prabangos prekių, kurių to meto sąlygomis galėdavo gauti, bet dalį pinigų jie, kaip atrodo, paprastai kaupdavo. Tiesą sakant, jie ir neturėjo ką daugiau daryti, kaip tik kaupti tai, ko neišleisdavo. Imtis prekybos kilmingam žmogui buvo negarbinga, juo labiau buvo žema skolinti pinigus už palūkanas, kas tuo metu buvo laikoma lupikavimu ir draudžiama įstatymais. Be to, tais prievartos ir netvarkos laikais buvo patogu turėti po ranka pinigų, kad, jei tektų palikti namus, jie galėtų ką nors, kas turi pripažintą vertę, pasiimti į kokią nors saugią vietą. Ta pati prievarta, kuri paskatino kaupti pinigus, lygiai taip pat paskatino ir slėpti sukauptus pinigus. Dažnai surandami lobiai, kurių savininkai nežinomi, aiškiai parodo, kaip dažnai tais laikais būdavo ir kaupiama, ir slepiama, kas sukaupta. Surasti lobiai tada buvo laikomi svarbia valdovo pajamų rūšimi. Šiais laikais visi karalystėje surasti lobiai vargu ar sudarytų svarbią net ir atskiro turtingo žemvaldžio pajamų rūšį.

Toks pat nusiteikimas taupyti ir kaupti buvo būdingas tiek valdovui, tiek jo valdiniams. Tose tautose, kurių prekyba ir manufaktūros menkai išsiplėtojusios, valdovo padėtis, kaip jau esame pažymėję ketvirtojoje knygoje, yra tokia, kad ji natūraliai pastūmėja jį į kaupimui būtiną šykštumą. Tokioje situacijoje netgi valdovo išlaidų negali lemti ta tuštybė, kuri džiugina tviskančiu karaliaus rūmų puošnumu. Tais tamsiais laikais puošnumas pasireiškia vos keletu blizgučių. Reguliarioji kariuomenė tada nėra būtina, todėl net ir valdovo išlaidos, lygiai kaip ir kiekvieno kito stambaus žemvaldžio, vargiai gali būti panaudojamos kam nors kitam, kaip tik dovanoms savo vasalams ir vaišėms dvariškiams. Tačiau dovanos ir vaišės retai skatina be saiko išlaidauti, o tuštybė – beveik visada. Todėl senovėje visi Europos valdovai, kaip jau sakėme, turėjo lobius. Pasakojama, kad šiais laikais kiekvienas totorių vadas turi lobį.

Prekiaujančioje valstybėje, kurioje gausu visokiausių brangiai kainuojančių prabangos dalykų, valdovas, lygai kaip ir beveik visi didieji turtuoliai jo valdose, natūraliai didžiąją dalį savo pajamų išleidžia toms prabangos prekėms pirkti. Jo paties šalis ir kaimyninės šalys gausiai aprūpina jį visais tais brangiais blizgučiais, kurie sukuria didingą, bet bereikšmį jo rūmų spindesį. Dėl tos pačios rūšies, tik kuklesnio spindesio jo didikai paleidžia savo dvariškius, suteikia nepriklausomybę savo vasalams ir patys pamažu tampa tokie pat nereikšmingi, kaip ir didžioji dalis turtingų miestiečių jo valdose. Tos pačios lengvabūdiškos aistros, kurios daro įtaką jų elgsenai, daro įtaką ir valdovui. Kaip galima manyti, kad savo valdose jis turėtų būti vienintelis turtingas žmogus, abejingas tokios rūšies malonumams? Jeigu, kaip veikiausiai ir yra, jis neišleidžia tiems malonumams tokios didelės savo pajamų dalies, kad smarkiai susilpnintų valsty-

bės gynybinę galią, tai tikrai negalima tikėtis, kad jis neišleis jiems visos tos pajamų dalies, kuri lieka nuo išlaidų, būtinų tai gynybinei galiai palaikyti. Jo įprastinės išlaidos tampa lygios jo įprastinėms pajamoms, ir bus gerai, jei jos per dažnai jų neviršys. Lobių kaupimo jau nebegalima tikėtis, ir kai netikėtos nelaimės pareikalauja nenumatytų išlaidų, jis būna priverstas kreiptis į valdinius ypatingos pagalbos. Dabartinis ir velionis Prūsijos karaliai yra vieninteliai didieji Europos valdovai, kurie nuo to laiko, kai 1610 metais mirė Prancūzijos karalius Henrikas IV, kaip manoma, sukaupė nemenką lobį. Šykštumas, leidžiantis kaupti, tapo retu dalyku tiek monarchijose, tiek respublikose. Italijos respublikos, Jungtinės Nyderlandų provincijos – visos yra įsiskolinusios. Berno kantonas yra vienintelė respublika Europoje, kuri turi sukaupusi didelį lobį. Kitos Šveicarijos respublikos jų neturi. Polinkis į tam tikrą prašmatnumą, bent jau puošnių rūmų ir kitų viešų išgražinimų pomėgis dažnai paplitęs tiek iš pažiūros kukliuose mažų respublikų senatuose, tiek išvirkusiuose didžiausio karaliaus rūmuose.

Šykštumo stoka taikos metu neišvengiamai sukelia būtinumą skolintis karo metais. Jam kilus ižde pinigų yra tik tiek, kiek reikia įprastinėms taikos meto išlaidoms. Vykstant karui valstybei ginti reikia tris ar keturis kartus daugiau išlaidų, taigi – tris ar keturis kartus daugiau pajamų, nei surenkama taikos metu. Net jei tarsime, kad valdovas turi, nors vargu ar kada taip būna, priemonių nedelsiant padidinti savo pajamas proporcingai išlaidų padidėjimui, vis tiek mokesčiai, iš kurių tos didesnės pajamos turės būti gautos, juos įvedus nepradės plaukti į iždą anksčiau nei, ko gero, po dešimties ar dvylikos mėnesių. Bet kariuomenė turi būti padidinta, laivynas turi būti paruoštas, o miestų karinės įgulos parengtos gynybai tuo momentu, kai karas prasideda arba, tiksliau, kai paaiškėja, kad jis

tuojau prasidės; kariuomenė, laivynas, įtvirtinti miestai turi būti aprūpinti ginklais, amunicija ir maistu. Tuo iškilusio neišvengiamo pavojaus momentu tenka daryti neatidėliotinas ir dideles išlaidas nelaukiant laipsniškų ir lėtų naujųjų mokesčių įplaukų. Tokioje kritiškoje situacijoje vyriausybė neturi jokio kito pajamų šaltinio, kaip tik skolintis.

Ta pati valstybės prekybos plėtra, kuri veikiant moralinėms priežastims šitaip sukuria vyriausybei būtinumą skolintis, sukuria ir valdinių galimybes ir pasiruošimą skolinti. Sukeldama būtinumą skolintis, ji kartu sukuria ir sąlygas tai daryti.

Jei šalyje gausu pirklių ir manufaktūrininkų, joje gausu ir žmonių, per kurių rankas pereina ne tik jų pačių kapitalai, bet ir kapitalai visų tų, kurie arba skolina jiems pinigus, arba duoda kreditan prekes, ir pereina taip pat dažnai, kaip per atskiro žmogaus, neturinčio savo prekybos ar verslo ir gyvenančio iš savo pajamų, rankas pereina jo pajamos, ar net dažniau. Tokio žmogaus pajamos paprastai pereina per jo rankas tik kartą per metus. O visas pirklio kapitalas ir kreditas, kai jis verčiasi prekyba, kurios apyvarta yra labai greita, kartais gali pereiti per jo rankas du, tris ar keturis kartus per metus. Todėl šalyje, kurioje gausu pirklių ir manufaktūrininkų, neišvengiamai gausu ir žmonių, kurie visada gali paskolinti vyriausybei labai dideles pinigų sumas, jei to nori. Taigi prekiaujančios valstybės piliečiai yra pajėgūs skolinti.

Prekyba ir manufaktūros retai ilgai klesti šalyje, kurioje šlubuoja teisingumo vykdymas, kurioje žmonės nesijaučia saugūs dėl savo nuosavybės, kurioje pasitikėjimo sutartimis neparemia įstatymai ir kurioje žmonės nėra tikri, kad valstybės valdžia prireikus privers mokėti skolas visus tuos, kurie gali mokėti. Trumpai tariant, prekyba ir manufaktūros retai klesti šalyje, kurioje nėra tam tikro lygio pasitikėjimo valdžios tei-

singumu. Tas pats pasitikėjimas, kuris nuteikia pirklius ir manufaktūrininkus įprastomis aplinkybėmis patikėti konkrečiai vyriausybei savo nuosavybės apsaugą, nuteikia juos ypatingomis aplinkybėmis patikėti tai vyriausybei naudotis jų nuosavybe. Skolindami pinigus vyriausybei, jie nė akimirkai nesumažina savo galimybių tęsti savo prekybą ir gamybą. Priešingai, paprastai jie jas padidina. Valstybės poreikiai daugeliu atvejų priverčia vyriausybę skolintis labai naudingomis skolintojui sąlygomis. Garantija, kurią ji suteikia pirmajam skolintojui, gali būti perduota bet kuriam kitam, ir dėl visuotinio pasitikėjimo valstybės teisingumu tą garantiją paprastai rinkoje galima parduoti brangiau, nei iš pradžių buvo už ją sumokėta. Pirklys ar piningas žmogus daro pinigus skolindamas vyriausybei ir, užuot sumažinęs, padidina savo prekybinį kapitalą. Todėl paprastai jis jaučiasi esąs pamalonintas, kai šalies valdžia leidžia jam dalyvauti pirminiame naujos paskolos pasirašyme. Taip atsiranda prekiaujančios šalies valdinių nusiteikimas arba noras skolinti.

Tokios valstybės vyriausybė yra labai linkusi pasikliauti tokiomis savo valdinių galimybėmis ir nusiteikimu skolinti jai savo pinigus ypatingais atvejais. Ji iš anksto numato, kad bus lengva pasiskolinti, ir todėl atleidžia save nuo pareigos taupyti.

Nebrandžioje visuomenės raidos pakopoje nėra didelių pirklių ar manufaktūrininkų kapitalų. Tie paskiri asmenys, kurie kaupia pinigus, kiek tik gali jų sutaupyti, ir juos slepia, taip elgiasi dėl to, kad nepasitiki vyriausybės teisingumu, iš baimės, kad jei bus sužinota, jog jie turi sankaupų ir kur jas galima rasti, jie greitai bus apiplėšti. Tokioje situacijoje nedaug žmonių galėtų ir nė vienas nenorėtų ypatingomis aplinkybėmis skolinti savo pinigus vyriausybei. Valdovas suvokia, kad jis turi apsirūpinti tokiems nelaimų atvejams taupydamas, nes mato, kad pasiskolinti nebus jokių

galimybių. Toks numatymas dar labiau sustiprina jo natūralų siekimą taupyti.

Milžiniškų skolų didėjimas, kuris šiuo metu slegia visas didžiąsias Europos tautas ir ilgainiui, ko gero, jas sužlugdys, visur vyko vienodai. Tautos, kaip ir privatūs asmenys, paprastai pradėjo skolintis vadinamojo asmeninio pasitikėjimo pagrindu, neskirdami arba neįkeisdami jokio specialaus šaltinio skolai padengti, o kai nebegalėjo skolintis tokiu būdu, ėmė skolintis skirdami tam arba įkeisdami konkretų pajamų šaltinį.

Tai, kas vadinama nekonsoliduota Didžiosios Britanijos skola, buvo pasiskolinta pirmuoju iš tų dviejų būdų. Ji susideda iš skolos, kuri neduoda arba laikoma neduodančia jokių palūkanų ir primena skolas, kurios susidaro privačiam asmeniui pagal gaunamas sąskaitas, ir iš skolos, duodančios palūkanas ir primenančios skolą, kai privatus asmuo skolinasi pasirašydamas vekselį ar skolos raštelį. Pirmosios rūšies skolos paprastai yra skolos, susidariusios dėl netikėtai prireikusių paslaugų arba dėl tokių, kurios nebuvo numatytos arba už kurias nebuvo sumokėta tada, kai jos buvo suteiktos, ir dėl dalies nepaprastųjų kariuomenės, laivyno ir artilerijos išlaidų, dėl nesumokėtų subsidijų užsienio valdovams, jūrininkų algų ir t. t. Laivyno ir iždo vekseliai, kartais išleidžiami daliai tokių įsiskolinimų sumokėti, o kartais kitiems tikslams, yra antrosios rūšies skola – iždo vekseliai duoda palūkanas nuo pirmosios jų išleidimo dienos, laivyno vekseliai – praėjus šešiems mėnesiams nuo jų išleidimo. Anglijos bankas, savanoriškai diskontuodamas tuos vekselius pagal jų rinkos vertę arba susitardamas su vyriausybe už tam tikrą atlyginimą paleisti iždo vekselius į apyvartą, tai yra priimti juos pagal nominaliąją vertę ir sumokėti priderančias palūkanas, palaiko jų vertę ir palengvina jų apyvartą, ir šitaip dažnai įgalina vyriausybę sukaupti didžiulę šios rūšies skolą. Prancūzijoje, kur nėra banko,

valstybės vekseliai (*billets d'état*) kartais parduodami su šešiasdešimt ar septyniasdešimt procentų nuolaida. Didžiojo monetų perkaldinimo, vykdyto karaliaus Vilhelmo laikais, metu, kai Anglijos bankas manė esant reikalinga sustabdyti savo įprastines operacijas, iždo vekseliai ir kuponai buvo parduodami taikant nuo dvidešimt penkių iki šešiasdešimties procentų nuolaidą – iš dalies, be abejo, dėl to, kad revoliucijos sudaryta nauja vyriausybė buvo laikoma nestabilia, bet iš dalies ir dėl to, kad stigo Anglijos banko paramos.

Kai šis šaltinis išsenka ir norint gauti pinigų pasidaro būtina skirti arba įkeisti kokią nors konkrečią valstybės pajamų rūšį skolai mokėti, vyriausybė įvairiais atvejais daro tai dviem skirtingais būdais. Kartais ji skiria arba įkeičia tą pajamų šaltinį trumpam laikui, pavyzdžiui, vieneriems ar keleriems metams, o kartais neribotam laikui. Pirmuoju atveju įkeistas šaltinis laikomas pakankamu, kad per apibrėžtą laiką būtų galima tiek grąžinti pasiskolintus pinigus, tiek mokėti palūkanas už juos. Antruoju atveju jis laikomas pakankamu mokėti tik palūkanoms, tai yra anuitetui, ekvivalentiškam palūkanoms, ir vyriausybė turi teisę bet kuriuo metu išpirkti tą anuitetą grąžindama pasiskolintą sumą. Kai pinigai gaunami pirmuoju būdu, sakoma, kad jie avansuojami, kai antruoju – skola vadinama neterminuotai konsoliduota arba trumpiau – konsoliduota.

Didžiojoje Britanijoje metiniai žemės ir salyklo mokesčiai kasmet avansuojami remiantis straipsniu dėl skolinimosi, nuolat įrašomu į teisės aktus, nustatančius tuos mokesčius. Anglijos bankas paprastai už palūkanas, kurios nuo revoliucijos laikų svyravo nuo aštuonių iki trijų procentų, avansuoja tą sumą, už kurią gauna tuos mokesčius, ir laipsniškai susigrąžina šią sumą iš mokesčių įplaukų. Jei įplaukos mažesnės už paskolintą sumą, kaip visada ir atsitinka, yra numatyta, kad

skirtumas padengiamas iš kitų metų įplaukų. Šitaip vienintelės stambios valstybės pajamų šakos, kuri vis dar išlieka neįkeista, pajamos nuolat yra išleidžiamos dar prieš jas gaunant. Kaip koks trumparegis švaistūnas, kuriam susidariusi kebli padėtis neleidžia laukti reguliarių pajamų įplaukų, valstybė verčiasi nuolat skolindamasi iš savo pačios agentų ir tarpininkų ir moka palūkanas už naudojimąsi savo pačios pinigais.

Valdant karaliui Vilhelmui ir daugelį karalienės Onos valdymo metų, kol neterminuoto skolų konsolidavimo praktika dar nebuvo taip įsigalėjusi, kaip dabar, dauguma naujų mokesčių būdavo įvedami trumpam laikotarpiui (tik ketveriems, penkeriems, šešeriems ar septyneriems metams) ir didelę valstybės asignavimų dalį kasmet sudarė paskolos, suteiktos įkeitus tų mokesčių pajamas. Surinktų sumų dažnai neužtekdavo nustatytu laiku grąžinti skolai ir sumokėti palūkanoms už pasiskolintus pinigus, susidarydavo deficitas ir norint atsiskaityti tekdavo pratęsti terminus.

1697 metais 8-aisiais Vilhelmo III valdymo metais išleisto įstatymo 20 straipsniu kai kurių mokesčių deficito padengimas buvo priskirtas vadinamajai pirmajai bendrajai hipotekai arba fondui – jį sudarė iki 1706 metų rugpjūčio pirmos dienos pratęsti keletas įvairių mokesčių, kurių terminas turėjo baigtis anksčiau ir kurių pajamos buvo kaupiamos viename bendrame fonde. Deficitai, kuriems padengti tas terminas buvo pailgintas, sudarė 5 160 459 svarus 14 šilingų $9^1/_4$ pensų.

1701 metais tie mokesčiai kartu su keletu kitų tuo pačiu tikslu buvo vėl pratęsti iki 1710 metų rugpjūčio pirmos dienos ir buvo pavadinti antrąja bendrąja hipoteka arba fondu. Jis turėjo padengti 2 055 999 svarų 7 šilingų $11^1/_2$ pensų deficitą.

1707 metais tie mokesčiai dar kartą buvo pratęsti, jau kaip fondas naujoms paskoloms, iki 1712 metų rugpjūčio pirmos dienos, jie buvo pavadinti trečiąja

bendrąja hipoteka arba fondu. Jį įkeitus buvo pasiskolinta 983 254 svarų 11 šilingų 9¼ pensų suma.

1708 metais visi tie mokesčiai (išskyrus tonažo ir vertinę senąją subsidiją, kurios tik pusė įėjo į tą fondą, ir Škotijos lininių audinių importo muitą, kuris buvo panaikintas remiantis unijos sutarties straipsniais) buvo dar pratęsti kaip fondas naujoms paskoloms iki 1714 metų rugpjūčio pirmos dienos ir buvo pavadinti ketvirtąja bendrąja hipoteka arba fondu. Jį įkeitus buvo pasiskolinta 925 176 svarai 9 šilingai 2¼ pensų.

1709 metais visi tie mokesčiai (išskyrus tonažo ir vertinę senąją subsidiją, kuri dabar išvis nebepateko į šį fondą) buvo dar pratęsti tuo pačiu tikslu iki 1716 metų rugpjūčio pirmos dienos ir buvo pavadinti penktąja bendrąja hipoteka arba fondu. Jį įkeitus buvo pasiskolinta 922 029 svarai 6 šilingai.

1710 metais tie mokesčiai vėl buvo pratęsti iki 1720 metų rugpjūčio pirmos dienos ir buvo pavadinti šeštąja bendrąja hipoteka arba fondu. Jį įkeitus buvo pasiskolinta 1 296 552 svarai 9 šilingai 11¾ pensų.

1711 metais tie patys mokesčiai (kuriais tuo metu jau buvo laiduojamos keturios skirtingos paskolos) kartu su keletu kitų buvo pratęsti neribotam laikui ir sudarė fondą, skirtą mokėti palūkanoms Pietų jūros bendrovei, kuri tais metais suteikė vyriausybei skoloms grąžinti ir deficitui padengti 9 177 967 svarų 15 šilingų 4 pensų paskolą – tai buvo didžiausia kada nors ligi tol gauta paskola.

Iki to meto pagrindiniai ir, kiek man pavyko išsiaiškinti, vieninteliai mokesčiai, kurie buvo neterminuotai įvesti mokėti paskolos palūkanoms, buvo skirti mokėti palūkanoms už Anglijos banko ir Rytų Indijos bendrovės vyriausybei paskolintus pinigus ir už lauktą, bet taip niekada ir negautą planuoto įsteigti žemės banko paskolą. Banko fondas tuo metu sudarė 3 375 027 svarus

17 šilingų $10^1/_2$ pensų, už jį buvo mokamas 206 501 svaro 13 šilingų 5 pensų anuitetas arba palūkanos. Rytų Indijos fondas sudarė 3 200 000 svarų, už jį buvo mokamas 160 000 svarų anuitetas arba palūkanos – už banko fondą buvo mokamos šešių procentų, už Rytų Indijos fondą – septynių procentų palūkanos.

1715 metais 1-aisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 12 straipsniu įvairūs mokesčiai, įkeisti banko anuitetui mokėti, kartu su keletu kitų, kurie tuo aktu taip pat buvo padaryti neterminuoti, buvo sujungti į vieną bendrą fondą, pavadintą Sutelktiniu fondu; iš jo buvo mokamas ne tik banko anuitetas, bet ir keletas kitų anuitetų bei įvairių skolinių įsipareigojimų. Vėliau 3-iaisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 5 straipsniu ir 5-aisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 3 straipsniu tas fondas buvo padidintas ir tie įvairūs pridėti mokesčiai taip pat buvo padaryti neterminuoti.

1717 metais 3-iaisiais Jurgio I valdymo metais išleisto įstatymo 7 straipsniu keletas kitų mokesčių buvo padaryti neterminuoti ir sujungti į kitą bendrą fondą, pavadintą Bendruoju fondu, skirtą mokėti keletui anuitetų, iš viso sudariusių 724 849 svarus 6 šilingus $10^1/_2$ pensų.

Visų tų įvairių įstatymų rezultatas buvo tas, kad didžioji dalis mokesčių, anksčiau numatytų tik kelerių metų laikotarpiui, tapo neterminuoti ir virto fondu, skirtu mokėti ne kapitalui, bet tik palūkanoms už pinigus, kurie buvo pasiskolinti įkeitus tuos mokesčius – vienas po kito buvo paimti keli avansai.

Jei valstybė skolintųsi tik trumpam laikui avansuojamas mokesčių sumas, per kelerius metus valstybės pajamos būtų išlaisvintos be jokio vyriausybės rūpesčio, jei tik ji stengtųsi neperkrauti mokestinio fondo suversdama jam didesnes skolas, nei jis galėtų grąžinti per apibrėžtą laiką, ir neimtų naujo mokesčių avanso, kol

negrąžinta pirmoji avansuota suma. Tačiau dauguma Europos vyriausybių neįstengė parodyti tokio apdairumo. Jos dažnai viršydavo fondą jau per pirmąjį avansavimą, o jei taip neatsitikdavo, jos paprastai pasirūpindavo viršyti jį imdamos antrą ir trečią avansą dar prieš grąžindamos pirmąją avansuotą paskolą. Dėl to fondas tapdavo visiškai nepakankamas ir skolai grąžinti, ir mokėti palūkanoms už pasiskolintus pinigus, ir tekdavo skirti jį vien palūkanoms mokėti, kitaip tariant, mokėti palūkanų dydžio neterminuotam anuitetui, ir toks netoliaregiškas naudojimasis mokesčių avansavimu neišvengiamai paskatino dar labiau žlugdančią praktiką – neterminuotą skolų konsolidavimą. Nors tokia praktika neišvengiamai nukelia valstybės pajamų išlaisvinimo iš skolų terminą tokiam neribotam laikui, kad išvis neaišku, ar jis kada nors ateis, bet ši nauja praktika įgalina visais atvejais gauti didesnes sumas nei pagal ankstesnę avansavimo tvarką, todėl, kai žmonės su ja apsiprato, iškilus valstybėje būtinam reikalui ji visuotinai pasirenkama kaip geresnė už ankstesniąją. Pagrindinis tiesiogiai šalies reikalus tvarkančių žmonių tikslas visada yra pašalinti tuo metu iškilusius sunkumus. Valstybės pajamų išlaisvinimu ateityje jie palieka rūpintis palikuonims.

Valdant karalienei Onai palūkanų rinkos norma nukrito nuo šešių iki penkių procentų, ir 12-aisiais jos valdymo metais buvo paskelbta, kad penki procentai yra didžiausia norma, kuri gali būti teisėtai imama už pinigus, skolinamus pateikus privačią garantiją. Netrukus po to, kai dauguma laikinųjų mokesčių Didžiojoje Britanijoje virto neterminuotais ir buvo išskirstyti į Sutelktinį, Pietų jūros ir Bendrąjį fondus, valstybės kreditoriai, kaip ir privačių asmenų kreditoriai, buvo priversti sutikti su penkių procentų palūkanomis už jų pinigus, dėl to buvo sutaupytas vienas procentas nuo didžiosios dalies skolų, už kurias buvo mokamos

neterminuotos palūkanos, kapitalo, tai yra šeštadalis didžiosios dalies anuitetų, mokamų iš tų trijų minėtų didžiųjų fondų. Dėl šio sutaupymo susidarė didelis įvairių mokesčių pajamų, kaupiamų tuose fonduose, perviršis, likdavęs nuo tos sumos, kuri buvo reikalinga sumokėti jiems dabar priskirtiems anuitetams, ir taip buvo padėtas pagrindas tam, kas nuo tol vadinama Padengimo fondu. 1717 metais jis sudarė 323 434 svarus 7 šilingus $7^1/_2$ pensų. 1727 metais didžiosios dalies valstybės skolų palūkanos buvo dar sumažintos iki keturių procentų, o 1753 ir 1757 metais iki trijų su puse ir trijų procentų; tie sumažinimai dar labiau padidino padengimo fondą.

Nors padengimo fondas buvo įkurtas senoms skoloms grąžinti, jis labai palengvina naujų paskolų gavimą. Tai yra pagalbinis fondas, jį visada galima įkeisti siekiant pagelbėti kuriam nors kitam abejonių keliančiam fondui, kurį įkeitus ketinama gauti pinigų būtinosioms valstybės reikmėms. Ar Didžiosios Britanijos padengimo fondas dažniau buvo naudojamas pirmajam tikslui, ar antrajam, netrukus aiškiai pamatysime.

Be šių dviejų skolinimosi būdų – įkeičiant būsimus mokesčius už avansą ir įkuriant fondą neterminuotoms palūkanoms mokėti, – yra du kiti būdai, kurie yra tarsi tarpiniai. Tai skolinimasis už anuitetą apibrėžtam terminui ir skolinimasis už anuitetą iki gyvos galvos.

Valdant karaliui Vilhelmui ir karalienei Onai didelės sumos dažnai buvo pasiskolinamos už terminuotus anuitetus kartais ilgesniam, kartais trumpesniam laikui. 1693 metais buvo priimtas nutarimas pasiskolinti vieną milijoną už keturiolikos procentų, tai yra 140 000 svarų per metus, anuitetą šešiolikai metų. 1691 metais buvo priimtas nutarimas pasiskolinti milijoną už anuitetą iki gyvos galvos tokiomis sąlygomis, kurios šiais laikais atrodytų labai naudingos. Tačiau pasirašyta buvo ne visa suma. Po metų trūkstama suma buvo

gauta pasiskolinus už keturiolikos procentų anuitetą iki gyvos galvos, tai yra už šiek tiek daugiau nei septynerių metų anuitetų sumą. 1695 metais asmenims, nusipirkusiems tuos anuitetus, buvo leista iškeisti juos į kitus devyniasdešimt šešeriems metams, sumokėjus į iždą šešiasdešimt tris svarus nuo šimto, tai yra skirtumas tarp keturiolikos procentų iki gyvos galvos ir keturiolikos procentų devyniasdešimt šešeriems metams buvo parduotas už šešiasdešimt tris svarus, arba už ketverių su puse metų anuitetų sumą. Vyriausybė buvo laikoma tokia nestabilia, kad net ir tokios sąlygos suviliojo vos keletą pirkėjų. Karalienės Onos valdymo metais pinigų įvairiomis aplinkybėmis buvo skolinamasi ir už anuitetą iki gyvos galvos, ir už anuitetą trisdešimt dvejiems, aštuoniasdešimt devyneriems, devyniasdešimt aštuoneriems ir devyniasdešimt devyneriems metams. 1719 metais anuitetų trisdešimt dvejiems metams savininkams buvo pasiūlyta vietoj jų imti Pietų jūros bendrovės akcijų už vienuolikos su puse metų anuitetų sumą ir papildomą akcijų kiekį už jiems neišmokėtų anuitetų sumą. 1720 metais didžioji dalis kitų ilgesnio ir trumpesnio termino anuitetų buvo perrašyta tam pačiam fondui. Ilgalaikiai anuitetai tuo metu sudarė 666 821 svarą 8 šilingus $3^1/_2$ pensų per metus. 1775 metų sausio 5 d. dar nepasirašytas jų likutis sudarė tik 136 453 svarus 12 šilingų 8 pensus.

Dviejų karų, prasidėjusių 1739 ir 1755 metais, laikotarpiu už terminuotą ar iki gyvos galvos anuitetą buvo skolinamasi nedaug. Tačiau anuitetas devyniasdešimt aštuoneriems arba devyniasdešimt devyneriems metams yra vertas beveik tiek pat pinigų, kaip ir neterminuotas, ir todėl galėtų, kaip dažnas manytų, būti fondas, įgalinantis skolintis beveik tiek pat daug. Tačiau tie žmonės, kurie, siekdami sutvarkyti šeimos turtinius reikalus ir apsirūpinti tolimai ateičiai, perka valstybės vertybinius popierius, nebus linkę pirkti tokių,

kurių vertė nuolat mažėja, o tokie žmonės sudaro labai didelę tiek tų popierių turėtojų, tiek jų pirkėjų dalį. Todėl anuitetas ilgam laikotarpiui, nors jo vidinė vertė gali būti beveik tokia pati, kaip neterminuoto anuiteto, nesuras tiek pat pirkėjų. Pasirašantieji naują paskolą, paprastai ketinantys parduoti lakštus kaip įmanoma greičiau, teikia pirmenybę neterminuotam anuitetui, kurį parlamentas gali išpirkti, prieš tokios pat vertės neišperkamą anuitetą daugeliui metų. Pirmojo vertė gali būti laikoma nekintama ar beveik nekintama, ir todėl jis yra patogesnis perleidžiamas turtas nei pastarasis.

Tų dviejų minėtų karų laikotarpiu anuitetai, terminuoti arba iki gyvos galvos, dažniausiai būdavo suteikiami tik kaip premija pasirašantiesiems naują paskolą ir kaip priedas prie išperkamo anuiteto arba palūkanų, kurių pagrindu buvo gaunama paskola. Tie anuitetai buvo suteikiami ne kaip konkretus fondas, kuriuo garantuojant buvo pasiskolinami pinigai, bet kaip papildoma paskata skolintojui.

Kartais anuitetai iki gyvos galvos būdavo suteikiami dviem skirtingais būdais – arba atskiriems asmenims, arba daugelio asmenų grupėms, kas Prancūzijoje vadinama *tontines* pagal jų sumanytojo pavardę. Kai anuitetai suteikiami atskiriems asmenims, kiekvieno anuitento mirtis palengvina valstybės pajamų naštą jam skirto anuiteto suma. Kai anuitetai suteikiami *tontines*, našta valstybės pajamoms nesumažėja tol, kol miršta visi tos grupės anuitentai, o jų kartais gali būti dvidešimt ar trisdešimt asmenų; likę gyvi grupės nariai paveldi anksčiau mirusių narių anuitetus, o paskutinis likęs gyvas perima visos grupės anuitetus. Įkeitus vienodas iždo pajamas, visada daugiau pinigų galima pasiskolinti už grupinį anuitetą nei už individualų. Anuitetas su teise gauti jį likusiems gyviems asmenims tikrai turi didesnę vertę nei toks pat anuitetas

atskiram asmeniui, ir kadangi kiekvienam žmogui natūraliai būdinga pasikliauti savo laime, – tuo ir remiasi visų loterijų pasisekimas, – toks anuitetas paprastai parduodamas šiek tiek brangiau, nei jis vertas. Todėl tose šalyse, kur vyriausybėms įprasta skolintis pinigus už anuitetus, grupiniam anuitetui paprastai teikiama pirmenybė prieš individualų. Beveik visada pirmenybė teikiama tai priemonei, kuri leis pasiskolinti daugiausia pinigų, o ne tai, kuri galėtų greičiausiai palengvinti naštą valstybės pajamoms.

Prancūzijoje valstybės skolos už anuitetus sudaro daug didesnę visų skolų dalį nei Anglijoje. Kaip teigiama ataskaitoje, kurią 1764 metais Bordo parlamentas pateikė karaliui, visa Prancūzijos valstybės skola vertinama dvidešimt keturiais šimtais milijonų livrų, iš kurių, kaip manoma, trys šimtai milijonų, aštuntadalis visos skolos, gauta už anuitetus iki gyvos galvos. Skaičiuojama, kad patys anuitetai siekia trisdešimt milijonų per metus, tai yra ketvirtadalį šimto dvidešimties milijonų sumos, sudarančios, kaip manoma, visos valstybės skolos palūkanas. Gerai žinau, kad tie skaičiavimai nėra tikslūs, tačiau tokios gerbiamos institucijos pateikti kaip artimi tiesai tokiais, manau, gali būti ir laikomi. Nevienodas Prancūzijos ir Anglijos vyriausybių rūpinimasis išlaisvinti valstybės pajamas lemia skirtingus jų skolinimosi modelius. Tie skirtumai atsiranda dėl skolintojų skirtingų požiūrių ir interesų.

Anglijoje, kur vyriausybė įsikūrusi didžiausiame pasaulio prekybos mieste, pirkliai paprastai yra tie žmonės, kurie skolina pinigus vyriausybei. Skolindami jie siekia ne sumažinti, bet, priešingai, padidinti savo prekybinius kapitalus, ir jei jie nesitikėtų pelningai parduoti savo pasirašytos naujos paskolos dalies, jie niekada jos nepasirašytų. Bet jei, skolindami savo pinigus, jie vietoj neterminuotų anuitetų turėtų pirkti tiktai anuitetus iki gyvos galvos, savo ar kitų žmonių,

jiems ne visada pavyktų pelningai juos parduoti. Anuitetus iki savo pačių gyvos galvos jie visada parduotų su nuostoliais, nes joks žmogus nepirks anuiteto iki kito žmogaus, maždaug tokio pat amžiaus ir maždaug tokios pat sveikatos būklės kaip ir jis, gyvos galvos už tokią pačią kainą, už kokią jis pirktų anuitetą iki savo gyvos galvos. Tiesa, anuitetas iki trečiojo asmens gyvos galvos neabejotinai ir pirkėjui, ir pardavėjui yra vienodos vertės, tačiau jo realioji vertė pradeda mažėti iškart, kai jis gaunamas, ir toliau mažėja visą laiką, kol jis tęsiasi. Todėl toks anuitetas niekada negali būti toks patogus perleidžiamas turtas, kaip neterminuotas anuitetas, kurio realioji vertė gali būti laikoma visai ar beveik nekintama.

Prancūzijoje, kurios vyriausybė nėra įsikūrusi dideliame prekybos mieste, pirkliai nesudaro tokios didelės dalies tų žmonių, kurie skolina pinigus vyriausybei. Didžiąją dalį skolinančiųjų savo pinigus visoms valstybės reikmėms sudaro finansininkai – vyriausieji mokesčių rinkėjai, išsipirkę teisę juos rinkti, neperleidžiamų mokesčių rinkėjai, karaliaus rūmų bankininkai ir pan. Tie žmonės paprastai yra žemos kilmės, bet nepaprastai turtingi ir dažnai labai pasipūtę. Jie pernelyg išdidūs, kad vestų savo klasės moteris, o kilmingos moterys su panieka atmeta pasiūlymus tekėti už jų. Todėl jie dažnai lieka viengungiai ir, neturėdami savo šeimos ir nejausdami didelio palankumo savo giminaičiams, kuriuos jie ne visada linkę pripažinti, trokšta tik nugyventi gyvenimą prabangoje ir nesibaimina, kad jų turtas išnyks kartu su jais. Be to, Prancūzijoje daug daugiau nei Anglijoje tokių turtingų žmonių, kurie nelinkę vesti arba kurių gyvenimo sąlygos nepalankios vedyboms. Tokiems žmonėms, kuriems beveik ar net visai nerūpi palikuonys, nėra nieko patogesnio, kaip iškeisti savo kapitalą į pajamas, kurias jie gaus tiek laiko, kiek pageidaus, be ne ilgiau.

Taikos metu daugumos šiuolaikinių vyriausybių įprastinės išlaidos yra lygios ar beveik lygios jų įprastinėms pajamoms, bet kilus karui jos ir nenori, ir nesugeba padidinti savo pajamų proporcingai išlaidų padidėjimui. Nenori dėl to, kad bijo papiktinti žmones, kurie dėl didelio ir staigaus mokesčių padidėjimo netrukus pasibjaurės karu, o nesugeba dėl to, kad gerai nežino, kokie mokesčiai duotų pakankamai reikalingų pajamų. Galimybė lengvai pasiskolinti išgelbsti jas nuo keblumų, kurių ta baimė ir nesugebėjimas antraip sukeltų. Pasiskolindamos vyriausybės įstengia labai nedaug tepadidindamos mokesčius metai po metų gauti pinigų, kurių užtenka vykdyti karui, o neterminuotų anuitetų praktika įgalina jas minimaliai padidinant mokesčius kasmet gauti didžiausias įmanomas pinigų sumas. Didelėse imperijose žmonės, gyvenantys sostinėje ir provincijose, esančiose toli nuo karo veiksmų lauko, bent jau dauguma jų, vargu ar patiria kokių nors nepatogumų dėl karo ir su malonumu pramogauja skaitydami laikraščiuose apie jų laivynų ir kariuomenių žygius. Tas malonumas kompensuoja jiems tą nedidelį skirtumą tarp mokesčių, kuriuos jie moka dėl karo, ir mokesčių, kuriuos jie buvo įpratę mokėti taikos metais. Paprastai jie nebūna patenkinti sugrįžus taikai, kuri nutraukia jų pramogavimą ir išsklaido tūkstančius išsvajotų vilčių apie užkariavimus ir nacionalinę šlovę, įgytą ilgiau tęsiant tą karą.

Tiesa, grįžimas į taikų gyvenimą retai išlaisvina juos nuo didžiosios dalies mokesčių, įvestų karo metais. Jie yra įkeisti už karo reikmėms paimtos paskolos palūkanas. Jei senųjų pajamų kartu su naujais mokesčiais pakanka ne tik tos skolos palūkanoms sumokėti ir padengti įprastinėms vyriausybės išlaidoms, bet dar lieka ir tam tikras perviršis, jį, matyt, būtų galima padaryti tos skolos padengimo fondu. Bet, pirmiausia, toks padengimo fondas, net jei jis būtų naudojamas tik

tam tikslui, paprastai yra visiškai nepakankamas per tą laiką, kiek pagrįstai galima tikėtis truksiant taiką, grąžinti visai karo metu susidariusiai skolai ir, antra, tas fondas beveik visada yra panaudojamas kitiems tikslams.

Naujieji mokesčiai buvo įvesti vieninteliu tikslu – mokėti palūkanoms už juos įkeitus pasiskolintus pinigus. Jei jie duoda daugiau, tas perviršis paprastai būna nenumatytas ir nesitikėtas, todėl jis retai būna labai didelis. Padengimo fondai paprastai kaupiasi ne tiek dėl mokesčių perviršio, kai gaunama daugiau pajamų, nei būtina sumokėti anuitetui ar palūkanoms, kurioms jie skirti, kiek dėl paskesnio tų palūkanų sumažėjimo. Olandijos padengimo fondas 1655 metais ir Bažnyčios valstybės padengimo fondas 1685 metais buvo sudaryti būtent tokiu būdu. Tai paprastai ir lemia tokių fondų nepakankamumą.

Ir visiškos taikos laikotarpiais būna įvairių įvykių, pareikalaujančių papildomų išlaidų, ir vyriausybei visada yra patogiau dengti tokias išlaidas panaudojant kitam tikslui skirtą padengimo fondą nei įvesti naują mokestį. Žmonės iškart vienaip ar kitaip sureaguoja į kiekvieną naują mokestį. Mokestis visada sukelia tam tikrą niurnėjimą ir tam tikrą priešinimąsi. Kuo labiau gausėja mokesčių, kuo daugiau apmokestinami įvairūs objektai, tuo garsiau žmonės skundžiasi kiekvienu nauju mokesčiu ir tuo sunkiau sugalvoti, ką dar apmokestinti, arba dar labiau padidinti jau esamus mokesčius. Laikino skolos grąžinimo sustabdymo žmonės tiesiogiai nepajunta ir tai nesukelia nei niurnėjimo, nei skundų. Pasiskolinti iš padengimo fondo visada yra prieinama ir lengva priemonė išsisukti iš tuo metu susidariusių sunkumų. Kuo daugiau susikaupė valstybės skolų, kuo labiau būtina ieškoti būdų jas sumažinti, tuo pavojingesnis, tuo pražūtingesnis gali būti padengimo fondo naudojimas kitiems tikslams;

kuo mažiau bus galimybių gerokai sumažinti valstybės skolą, tuo didesnė tikimybė, kad padengimo fondas bus panaudotas ne pagal paskirtį, bet padengti visoms nenumatytoms išlaidoms, atsirandančioms taikos metais. Kai tauta jau pernelyg prislėgta mokesčių, tik naujo karo reikmės, tik piktas nacionalinio revanšo troškimas ar nerimas dėl nacionalinio saugumo gali paskatinti žmones kantriai susitaikyti su nauju mokesčiu. Štai kodėl padengimo fondas taip dažnai naudojamas ne pagal paskirtį.

Didžiojoje Britanijoje nuo to laiko, kai mes pirmą kartą pasinaudojome ta žlugdančia neterminuoto skolų konsolidavimo priemone, valstybės skolos sumažinimas taikos metais niekad nebuvo proporcingas jos susikaupimui karo metu. Dabartinės milžiniškos Didžiosios Britanijos skolos pagrindai buvo padėti karo, prasidėjusio 1688 metais ir pasibaigusio 1697 metais sudarius Reisveiko taiką, metu.

1697 metų gruodžio 31 dieną Didžiosios Britanijos skolos, konsoliduotos ir nekonsoliduotos, sudarė 21 515 742 svarus 13 šilingų $8^1/_2$ pensų. Didžiąją tų skolų dalį sudarė trumpam laikui avansuotos sumos, kitą dalį – paskolos už anuitetus iki gyvos galvos, tad iki 1701 metų gruodžio 31 dienos, mažiau nei per ketverius metus, 5 121 041 svaro 12 šilingų $0^3/_4$ pensų suma buvo iš dalies grąžinta, iš dalies išpirkta iš lakštų turėtojų; tai didžiausias valstybės skolos sumažinimas per tokį trumpą laikotarpį nuo pat jos susidarymo pradžios. Taigi likusi skola jau sudarė tik 16 394 701 svarą 1 šilingą $7^1/_4$ pensų.

1702 metais prasidėjusio karo, kuris baigėsi Utrechto taikos sudarymu, laikotarpiu susikaupė dar didesnė valstybės skola. 1714 metų gruodžio 31 dieną ji sudarė 53 681 076 svarus 5 šilingus $6^1/_2$ pensų. Pietų jūros fondo trumpalaikių ir ilgalaikių anuitetų pasirašymas padidino valstybės kapitalinę skolą, taigi 1722 metų

gruodžio 31 dieną ji sudarė 55 282 978 svarus 1 šilingą $3^{5}/_{6}$ pensų. Skolos mažinimas prasidėjo 1723 metais ir vyko taip lėtai, kad 1739 metų gruodžio 31 dieną, per septyniolika tvirtos taikos metų, bendra grąžinta suma buvo ne didesnė kaip 8 328 354 svarai 17 šilingų $11^{3}/_{12}$ pensų, ir valstybės kapitalinė skola tuo metu sudarė 46 954 623 svarus 3 šilingus $4^{7}/_{12}$ pensų.

Karas su Ispanija, prasidėjęs 1739 metais, ir netrukus prasidėjęs karas su Prancūzija lėmė tolesnį skolos didėjimą, ir 1748 metų gruodžio 31 dieną, kai karas baigėsi Acheno taikos sudarymu, ji siekė 78 293 313 svarų 1 šilingą $10^{3}/_{4}$ pensų. Septyniolika metų trukusi visiška taika sumažino skolą ne daugiau kaip 8 328 354 svarais 17 šilingų $11^{3}/_{12}$ pensų. Mažiau nei devynerius metus trukęs karas prie jos pridėjo 31 338 689 svarus 18 šilingų $6^{6}/_{18}$ pensų[1].

Kai finansus tvarkė p. Pelhamas, valstybės skolos palūkanos buvo sumažintos ar bent jau buvo imtasi priemonių jas sumažinti nuo keturių iki trijų procentų; padengimo fondas buvo padidintas ir dalis valstybės skolos buvo grąžinta. 1755 metais, prieš prasidedant pastarajam karui, konsoliduota Didžiosios Britanijos valstybės skola sudarė 72 289 673 svarus. 1763 metų sausio 5-ąją, kai buvo sudaryta taika, konsoliduota skola pasiekė 122 603 336 svarus 8 šilingus $2^{1}/_{4}$ pensų. Nekonsoliduota skola buvo įvertinta 13 927 589 svarais 2 šilingais 2 pensais. Tačiau su karu susijusios išlaidos nesibaigė sudarius taiką, todėl nors 1764 metų sausio 5 dieną konsoliduota skola padidėjo (iš dalies dėl naujos paskolos ir iš dalies dėl dalies nekonsoliduotos skolos konsolidavimo) iki 129 586 789 svarų 10 šilingų $1^{3}/_{4}$ pensų, vis dar liko (kaip teigia gerai informuotas „Samprotavimų apie Didžiosios Britanijos prekybą ir finansus“ („*Considerations on the Trade and Finances*

[1] Žr. James Postlethwayt, *History of the Public Revenue.*

of Great Britain") autorius) nekonsoliduota skola, kuri tais ir kitais metais sudarė 9 975 017 svarų 12 šilingų $2^1/_4$ pensų. Todėl 1764 metais Didžiosios Britanijos valstybės skola, konsoliduota ir nekonsoliduota, sudarė, kaip teigia minėtasis autorius, 139 516 807 svarus 2 šilingus 4 pensus. Be to, anuitetai iki gyvos galvos, 1757 metais suteikti kaip premija pasirašantiesiems naujas paskolas ir sudarantys keturiolikos metų anuitetų sumą, buvo įvertinti 472 500 svarų, o ilgalaikiai anuitetai, analogiškai suteikti kaip premijos 1761 ir 1762 metais, sudarantys dvidešimt septynerių su puse metų anuitetų sumą, siekė 6 826 875 svarus. Per maždaug septynerių metų taikos laikotarpį apdairus ir tikrai patriotiškas p. Pelhamo administravimas neįstengė grąžinti šešių milijonų senų skolų. Beveik tiek pat trukusio karo metu buvo pasiskolinta dar daugiau nei septyniasdešimt penki milijonai.

1775 metų sausio 5 dieną Didžiosios Britanijos konsoliduota skola siekė 124 996 086 svarus 1 šilingą $6^1/_4$ pensų. Nekonsoliduota skola, neskaičiuojant didelės monarcho išlaikymui skirto civilinio lakšto skolos, sudarė 4 150 236 svarus 3 šilingus $11^7/_8$ pensų. Sudėjus kartu susidaro 129 146 322 svarai 5 šilingai 6 pensai. Kaip rodo šie skaičiavimai, visa per tuos vienuolika tvirtos taikos metų grąžinta skola sudarė tik 10 415 474 svarus 16 šilingų $9^7/_8$ pensų. Tačiau net ši nedidelė skolos dalis ne visa buvo grąžinta iš sutaupytų įprastinių valstybės pajamų. Tam buvo panaudota keletas papildomų sumų, gautų visiškai nepriklausomai nuo tų įprastinių pajamų. Iš jų galime paminėti trejiems metams įvestą papildomą vieną šilingą nuo svaro žemės mokesčio, du milijonus, gautus iš Rytų Indijos bendrovės kaip atsilyginimą už įgytas teritorijas, ir šimtą dešimt tūkstančių svarų, gautų iš Anglijos banko už jo chartijos atnaujinimą. Prie to dar būtina pridėti keletą kitų sumų, kurios, kadangi buvo gautos

dėl pastarojo karo, matyt, turėtų būti laikomos sumažinančiomis karo išlaidas. Pagrindinės iš jų yra šios:

	Svarai	Šilingai	Pensai
Perimtų Prancūzijos laivų turtas	690 449	18	9
Išmoka už prancūzų belaisvius	670 000	0	0
Pajamos už parduotas užleistas salas	95 500	0	0
Iš viso	1 455 949	18	9

Jei prie šios sumos pridėsime erlo Chathamo ir p. Calcrafto apskaičiuotą likutį ir kitas sutaupytas kariuomenei skirtas lėšas, taip pat tai, kas buvo gauta iš Anglijos banko, Rytų Indijos bendrovės ir to papildomo šilingo nuo svaro žemės mokesčio, tai bendra suma gerokai viršys penkis milijonus. Vadinasi, skola, kuri stojus taikai buvo grąžinama iš sutaupytų įprastinių valstybės pajamų, nesudarė, imant vidurkį, nė pusės milijono per metus. Be abejo, padengimo fondas taikos metu gerokai padidėjo, nes buvo išmokėta dalis skolos, išperkamųjų paskolų palūkanos buvo sumažintos nuo keturių iki trijų procentų ir pasibaigė dalis anuitetų iki gyvos galvos, ir jei taika tęstųsi, iš jo, ko gero, dabar kasmet būtų galima skirti milijoną skolai mažinti. Praėjusiais metais jau buvo išmokėtas milijonas, tačiau liko nesumokėta didelė civilinio lakšto skola, o dabar mes įsivėlėme į naują karą, kuris ilgainiui gali pareikalauti tiek pat išlaidų, kaip ir ankstesnieji[2].

[2] Jis pareikalavo daugiau išlaidų nei bet kuris iš mūsų ankstesniųjų karų, jis užtraukė mums naują daugiau kaip šimto milijonų skolą. Per vienuolika tvirtos taikos metų buvo grąžinta ne ką daugiau kaip dešimt milijonų skolos; per septynerius karo metus skola padidėjo daugiau kaip šimtu milijonų.

Nauja paskola, kuri tikriausiai bus paimta dar prieš baigiantis kitai kampanijai, ko gero, beveik prilygs visoms senoms skoloms, kurios buvo grąžintos iš sutaupytų įprastinių valstybės pajamų. Todėl būtų visiškai utopiška tikėtis, kad valstybės skola kada nors galėtų būti visiškai grąžinta iš sutaupytų įprastinių pajamų, kokios jos yra dabar.

Įvairių įsiskolinusių Europos tautų, ypač Anglijos, vyriausybių gautas lėšas vienas autorius teigė esant didelį sukauptą kapitalą, kuris papildo kitą šalies kapitalą ir kurį panaudojant plėtojasi prekyba, gausėja manufaktūrų, žemė įdirbama ir gerinama daug geriau, nei tam naudojant vien tą kitą kapitalą. Jis neatsižvelgia į tai, kad tas kapitalas, kurį pirmieji valstybės kreditoriai paskolino vyriausybei, nuo pat jo paskolinimo momento buvo tam tikra metinės produkcijos dalis, atitraukta nuo savo, kaip kapitalo, funkcijos, kad atliktų valstybės pajamų funkciją, atitraukta nuo produktyviųjų darbuotojų išlaikymo išlaikyti neproduktyviems darbuotojams ir skirta išleisti ir iššvaistyti, paprastai per metus, be jokios vilties ateityje būti atkurtai. Tiesa, kreditoriai mainais už paskolintą kapitalą gavo anuitetą iš valstybės fondų, dažnai didesnės vertės. Šis anuitetas, be abejo, atkūrė jiems jų kapitalą ir įgalino juos tęsti prekybą ir verslą tokiu pat ar galbūt didesniu mastu nei anksčiau, tai yra kreditoriai galėjo arba pasiskolinti iš kitų žmonių naują kapitalą laiduodami tuo anuitetu, arba jį parduoti ir gauti iš kitų žmonių naują nuosavą kapitalą, tokį patį kaip tas, kurį jie paskolino vyriausybei, ar didesnį. Tačiau tas naujas kapitalas, kurį jie šitokiu būdu nusipirko arba pasiskolino iš kitų žmonių, jau turėjo egzistuoti šalyje iki tol ir turėjo būti naudojamas, kaip visi kapitalai, produktyviajam darbui išlaikyti. Nors perėjęs į rankas tų, kurie paskolino savo pinigus vyriausybei, jis tam tikru atžvilgiu jiems buvo naujas kapitalas, šaliai jis

toks nebuvo, tai buvo tik kapitalas, išimtas iš tam tikros panaudojimo srities ir nukreiptas į kitas. Nors jis atkūrė kreditoriams tą kapitalą, kurį jie paskolino vyriausybei, jis neatkūrė jo šaliai. Jei jie to kapitalo nebūtų paskolinę vyriausybei, šalyje būtų buvę du kapitalai, vietoj vienos būtų buvusios dvi metinės produkcijos dalys, naudojamos produktyviajam darbui išlaikyti.

Kai vyriausybės išlaidoms padengti pasitelkiamos pajamos iš per metus surenkamų laisvų, arba neįkeistų, mokesčių, tai tiesiog tam tikra privačių asmenų pajamų dalis, išlaikiusi vienos rūšies neproduktyvųjį darbą, skiriama išlaikyti kitai jo rūšiai. Be abejo, dalis jų sumokėtų mokesčių galėtų būti sukaupta į kapitalą ir, vadinasi, panaudota produktyviajam darbui išlaikyti; bet didžioji dalis veikiausiai būtų išleista, vadinasi, panaudota neproduktyviajam darbui išlaikyti. Kai valstybės išlaidos padengiamos tokiu būdu, tai neabejotinai daugiau ar mažiau kliudo toliau kaupti naują kapitalą, tačiau nebūtinai sunaikina kokį nors tuo metu egzistuojantį kapitalą.

Kai valstybės išlaidos padengiamos įkeičiant mokesčius, jos padengiamos kasmet sunaikinant dalį iki tol šalyje egzistavusio kapitalo, kitaip tariant, dalį metinės produkcijos, kuri prieš tai buvo skirta produktyviajam darbui išlaikyti, nukreipiant išlaikyti neproduktyvųjį darbą. Tačiau kadangi šiuo atveju mokesčiai yra mažesni nei būtų buvę, jei pajamos, pakankamos tokioms pačioms išlaidoms padengti, būtų surenkamos per metus, tai privačioms žmonių pajamoms užkraunama mažesnė našta ir todėl jų galimybės taupyti ir kaupti dalį tų pajamų sumažinamos gerokai mažiau. Nors konsolidavimo metodas labiau sunaikina ankstesnį kapitalą, bet jis kartu mažiau kliudo kaupti arba įsigyti naują kapitalą nei valstybės išlaidų padengimas per metus surenkamomis pajamomis. Taikant konsolidavimo sistemą, privačių asmenų taupumas ir darbštumas gali

lengviau užpildyti bendro visuomenės kapitalo spragas, atsiradusias dėl vyriausybės švaistymo ir eikvojimo.

Bet tik vykstant karui konsolidavimo sistema turi tokį pranašumą prieš tą kitą sistemą. Jei karo išlaidas visada tektų dengti pajamomis, surenkamomis per metus, tai mokesčiai, iš kurių gaunamos tos nepaprastosios pajamos, tęstųsi ne ilgiau nei pats karas. Privačių asmenų galimybės, nors karo metu sumažėjusios, taikos metais būtų didesnės, nei esant konsolidavimo sistemai. Karas nebūtinai lemtų kokio nors iš senųjų kapitalų sunaikinimą, o taika paskatintų daugelio naujų kapitalų kaupimą. Karai paprastai būtų greičiau užbaigiami ir ne taip lengvapėdiškai pradedami. Karo metais pajutę visą jo naštą, žmonės greitai pavargtų nuo jo, ir vyriausybė, kad jiems įtiktų, nebūtų priversta tęsti jį ilgiau nei būtina. Sunkios ir neišvengiamos karo naštos numatymas sukliudytų žmonėms neapgalvotai jo šauktis, kai nėra tikro ar svarbaus reikalo kariauti. Laikotarpiai, kai privačių asmenų galimybės kaupti būtų šiek tiek suvaržytos, būtų retesni ir tęstųsi trumpiau. Ir priešingai, tokie laikotarpiai, kai tos galimybės būtų neišsenkamos, truktų daug ilgiau, nei esant konsolidavimo sistemai.

Be to, kai konsolidavimo praktika išsiplėtoja, kartu dėl to gausėjantys mokesčiai kartais taip sumažina privačių asmenų galimybes kaupti netgi taikos metais, kaip kita sistema sumažina jas karo metais. Didžiosios Britanijos pajamos taikos metu dabar sudaro daugiau nei dešimt milijonų per metus. Jei jos būtų laisvos ir neįkeistos, esant tinkamam administravimui ir neimant nė šilingo naujų paskolų jų pakaktų kariauti net labai įnirtingam karui. Didžiosios Britanijos gyventojų privačios pajamos dabar, taikos metais, yra taip pat apmokestintos dideliais mokesčiais, jų galimybės kaupti taip pat suvaržytos, kaip būtų brangiausiai kainuojančio karo metu, jei nebūtų pasinaudota pražūtinga skolų konsolidavimo sistema.

Teigiama, kad mokant palūkanas už valstybės gautas paskolas dešinė ranka moka kairei. Pinigai neišeina iš šalies. Tiesiog dalis vienos gyventojų grupės pajamų perduodama kitai, ir visuomenė nenuskursta nė skatiku. Toks aiškinimas ištisai grindžiamas merkantilizmo teorijos sofistika, ir kadangi aš jau išsamiai išnagrinėjau šią teoriją, matyt, nėra reikalo dar ką nors apie ją pasakyti. Be to, ji teigia, kad visa valstybės skola yra skola šalies gyventojams, o tai netiesa; olandai, kaip ir keletas kitų užsienio tautų, turi nemažą dalį mūsų valstybės skolinių įsipareigojimų. Bet net jei visa skola būtų skola tik mūsų šalies gyventojams, dėl to ji nebūtų mažiau pražūtinga.

Žemė ir kapitalas yra du pirminiai tiek privačių, tiek valstybės pajamų šaltiniai. Iš kapitalo mokamas užmokestis už produktyvųjį darbą žemės ūkyje, pramonėje, prekyboje. Tų dviejų pirminių pajamų šaltinių valdymas priklauso dviem skirtingoms žmonių grupėms – žemės savininkams ir kapitalo savininkams arba įmonininkams.

Žemės savininkas, norėdamas gauti kuo didesnes pajamas, yra suinteresuotas, kad jo žemė būtų kuo geriausios būklės, jis turi statyti namus savo nuomininkams ir juos remontuoti, įrengti ir prižiūrėti drenažą ir aptvarus ir daryti visus kitus brangiai kainuojančius patobulinimus, kuriuos žemvaldžiui pridera padaryti ir prižiūrėti. Tačiau įvairūs žemės mokesčiai žemvaldžio pajamas gali taip sumažinti, o dėl įvairių mokesčių, taikomų būtiniesiems reikmenims ir patogumams, tos sumažėjusios pajamos gali likti tokios mažos realiosios vertės, kad jis bus visiškai nepajėgus daryti ar prižiūrėti visus tuos brangiai kainuojančius patobulinimus. Bet kai žemvaldys nustoja vykdyti savo priedermes, visiškai neįmanoma, kad nuomininkas toliau vykdytų savąsias. Didėjant žemvaldžio sunkumams, šalies žemės ūkis neišvengiamai smunka.

Kai dėl įvairių mokesčių, taikomų būtiniesiems reikmenims ir patogumams, kapitalo savininkai ir įmonininkai pamato, kad, nesvarbu, kokias pajamas jie gautų iš to kapitalo, už jas toje šalyje negalima nusipirkti tokio paties tų būtinųjų reikmenų ir patogumų kiekio, kokį už tokias pačias pajamas būtų galima nusipirkti beveik bet kurioje kitoje šalyje, jie bus linkę persikelti į kurią nors kitą šalį. Ir kai, siekiant surinkti tuos mokesčius, visi ar didžioji dalis pirklių ir manufaktūrininkų, tai yra visi ar didžioji dalis didelių kapitalų valdytojų, sulaukia mokesčių rinkėjų nuolatinių žeminančių ir erzinančių lankymųsi, tas jų nusiteikimas persikelti netrukus virs realiu persikėlimu. Šalies darbinė veikla neišvengiamai smuks, jei ją palaikantis kapitalas bus išvežtas, o žemės ūkio nuosmukį lydės prekybos ir manufaktūrų žlugimas.

Jei didžioji pajamų dalis iš tų dviejų svarbiausių pajamų šaltinių, žemės ir kapitalo, savininkų, iš žmonių, tiesiogiai suinteresuotų gera kiekvieno žemės sklypo būkle ir geru kiekvienos kapitalo dalies valdymu, perduodama kitai žmonių grupei (valstybės kreditoriams, kurie neturi tokių konkrečių interesų), tai ilgainiui žemė bus apleista, o kapitalas iššvaistytas arba išvežtas. Be abejo, valstybės kreditorius apskritai yra suinteresuotas, kad šalies žemės ūkis, pramonė ir prekyba klestėtų, taigi suinteresuotas ir gera jos žemių būkle, ir geru kapitalo valdymu. Jei bent viena iš šių sričių patirtų bendrą krizę ar nuosmukį, surenkamų įvairių mokesčių gali nebepakakti mokėti kreditoriui priklausančiam anuitetui ar palūkanoms. Bet valstybės kreditorius, kaip toks, nėra suinteresuotas jokio konkretaus žemės sklypo gera būkle, jokio konkretaus kapitalo geru valdymu. Kaip valstybės kreditorius, jis nieko nežino apie kurią nors konkrečią žemės ar kapitalo dalį. Jis jų ir neprižiūri. Jam tai gali visai nerūpėti. Apie jų žlugimą kai kuriais atvejais jis gali

nieko nežinoti, ir tai gali neturėti jam jokių tiesioginių pasekmių.

Skolų konsolidavimo praktika pamažu nualino kiekvieną ją taikiusią valstybę. Pirmosios, atrodo, ją įdiegė Italijos respublikos. Genuja ir Venecija, vienintelės dar galinčios laikyti save nepriklausomomis, nusilpo dėl tokios praktikos. Ispanija, matyt, perėmė tą praktiką iš Italijos respublikų ir (dėl to, kad mokesčiai joje, atrodo, buvo dar neprotingesni nei jose), palyginti su jos natūralia galia, nusilpo dar labiau. Ispanija jau labai seniai neišsigelbėja iš skolų. Ji buvo smarkiai prasiskolinusi jau šešioliktojo amžiaus pabaigoje, maždaug šimtu metų anksčiau, negu Anglija pasiskolino bent šilingą. Prancūziją, nors joje gausu gamtos turtų, taip pat slegia skolų našta. Jungtinių Provincijų respublika taip pat nualinta savo skolų, kaip ir Genuja ar Venecija. Ar gali būti, kad tik Didžiojoje Britanijoje tokia praktika, kuri susilpnino ar nuniokojo visas kitas šalis, pasirodys esanti visiškai nežalinga?

Kai kas gali pasakyti, kad mokesčių sistema tose įvairiose šalyse yra prastesnė nei Anglijoje. Manau, kad taip ir yra. Bet nedera pamiršti, kad net ir išmintingiausia vyriausybė, kai ji išbaigia visus tinkamus apmokestinti objektus, primygtinio būtinumo atvejais turi imtis ir tam netinkamų objektų. Išmintinga Olandijos respublika kai kuriais atvejais buvo priversta griebtis tokių pat nepatogių mokesčių, kokie dauguma jų yra Ispanijoje. Naujas karas, prasidėjęs dar neišlaisvinus didesnės valstybės pajamų dalies nuo įsipareigojimų naštos ir ilgainiui tapęs toks pat brangus, kaip ir paskutinis karas, neišvengiamai Britanijos mokesčių sistemą gali padaryti tokią pat slegiančią, kaip Olandijoje, o gal net kaip Ispanijoje. Tiesa, mūsų dabartinės mokesčių sistemos garbei reikia pasakyti, kad ligi šiol ji mažai trukdė darbinei veiklai, ir net per brangiausiai kainavusius karus ekonomiški ir deramo

elgesio žmonės, kaip atrodo, taupydami ir kaupdami įstengė užtaisyti visus plyšius, kuriuos vyriausybės švaistymas ir eikvojimas padarė bendrame visuomenės kapitale. Baigiantis pastarajam karui, brangiausiam iš visų, kada nors kariautų Didžiosios Britanijos, šalies žemės ūkis klestėjo, manufaktūros buvo tokios pat gausios ir dirbo visu pajėgumu, ir prekyba buvo tokio pat plataus masto, kaip ir anksčiau. Todėl kapitalas, palaikęs visas tas skirtingas darbinės veiklos šakas, turėjo būti ne mažesnis nei anksčiau. Stojus taikai žemės ūkis buvo toliau gerinamas, namų rentos visuose šalies miestuose ir kaimuose padidėjo – tai didėjančio žmonių turto ir pajamų įrodymas; metinės didžiosios dalies senųjų mokesčių, ypač pagrindinių akcizų ir muitų rūšių, įplaukos taip pat nuolat didėjo – tai akivaizdžiai įrodo, kad didėjo vartojimas, vadinasi, didėjo ir gamyba, kuri viena tegalėjo palaikyti tą vartojimą. Didžioji Britanija, atrodo, nesunkiai pakelia naštą, nors prieš pusę šimtmečio niekas netikėjo, kad ji įstengs ją pakelti. Tačiau neskubėkime iš to padaryti išvados, kad ji gali pakelti bet kokią naštą, ir net nebūkime pernelyg tikri, kad ji be didelių vargų galėtų pakelti šiek tiek didesnę naštą, nei užkrauta dabar.

Kai besikaupianti valstybės skola pasiekia tam tikrą dydį, manau, beveik nebūna atvejų, kad ji būtų sąžiningai ir visiškai grąžinta. Valstybės pajamų išlaisvinimas nuo įsiskolinimų naštos, jei tik apskritai kada nors vykdavo, visada vykdavo bankroto būdu – kartais ir viešai pripažinto, bet visada realaus, nors dažnai tariamai sumokant skolą.

Įprasčiausia priemonė užmaskuoti realų valstybės bankrotą tariamai grąžinant skolą būdavo monetų nominalo padidinimas. Jei, pavyzdžiui, šešiapensis parlamento aktu ar karaliaus dekretu būtų paskelbtas vertu šilingo, o dvidešimt šešiapensių – vertais svaro sterlingų, tai asmuo, senais nominalais pasiskolinęs

dvidešimt šilingų, tai yra beveik keturias sidabro uncijas, naujais nominalais turėtų grąžinti dvidešimt šešiapensių, tai yra šiek tiek mažiau nei dvi uncijas. Maždaug šimto dvidešimt aštuonių milijonų valstybės skola, beveik prilygstanti Didžiosios Britanijos konsoliduotos ir nekonsoliduotos skolos kapitalui, šitaip galėtų būti sumokėta maždaug šešiasdešimt keturiais milijonais mūsų dabartinių pinigų. Faktiškai tai būtų tik tariamas sumokėjimas, valstybės kreditoriai realiai būtų apgauti dešimt šilingų nuo kiekvieno jų paskolinto svaro. Be to, ši katastrofa pakenktų ne vien valstybės kreditoriams, nuostolių patirtų ir kiekvieno privataus asmens kreditoriai; iš to niekas negautų jokios naudos, o valstybės kreditoriai daugeliu atvejų patirtų didelių papildomų nuostolių. Tiesa, jei valstybės kreditoriai apskritai patys būtų daug skolingi kitiems žmonėms, jie iš dalies galėtų kompensuoti savo nuostolius saviems kreditoriams sumokėdami tokiu pat būdu, kokiu valstybė sumokėjo jiems. Tačiau daugumoje šalių valstybės kreditoriai, didžioji jų dalis, yra turtingi žmonės, kurie daugiausia yra skolintojai kitiems savo tėvynainiams, o ne jų skolininkai. Todėl tokio pobūdžio tariamas skolos grąžinimas, užuot sumažinęs valstybės kreditorių nuostolius, dažniausiai juos padidina ir, neduodamas jokios naudos visuomenei, tokią nelaimę užtraukia daugybei kitų nekaltų žmonių. Tai visuotinai ir pačiu pražūtingiausiu būdu pakenkia privačių žmonių turtui, daugeliu atvejų praturtina dykinėjančius ir išlaidaujančius skolininkus darbščių ir taupių kreditorių sąskaita ir didelę dalį nacionalinio kapitalo iš rankų tų, kurie sugeba jį didinti ir gerinti, perduoda į rankas tiems, kurie veikiausiai jį iššvaistys ir sunaikins. Kai valstybei tenka paskelbti bankrotą, kaip ir tada, kai tai tenka padaryti privačiam asmeniui, sąžiningas, atviras ir viešai pripažįstamas bankrotas visada bus mažiausiai negarbingas skolininkui ir padarys mažiausią žalą

kreditoriui. Kai valstybė, siekdama išvengti realaus bankroto gėdos, griebiasi tokių sukčiavimo triukų, taip lengvai permatomų ir kartu tokių nepaprastai žalingų, tai tikrai nedaro jai garbės.

Tačiau beveik visos valstybės, tiek senovėje, tiek mūsų laikais, prispaustos būtinumo kai kuriais atvejais griebdavosi tokio sukto triuko. Baigiantis Pirmajam pūnų karui romėnai vario kiekį ase, monetoje arba nominale, pagal kurį jie vertindavo visų kitų monetų vertę, sumažino nuo dvylikos uncijų iki vos dviejų uncijų, tai yra dviem vario uncijoms priskyrė nominalą, kuris iki tol visada išreikšdavo dvylikos vario uncijų vertę. Šitaip respublika sugebėjo grąžinti didžiules savo skolas šeštadaliu tos sumos, kurią ji iš tikrųjų buvo skolinga. Šiais laikais mes manytume, kad toks staigus ir didžiulis bankrotas turėjo sukelti labai didelį triukšmą visuomenėje. Tačiau, atrodo, nekilo jokio triukšmo. Įstatymą, kuriuo šitai buvo padaryta, kaip ir kitus su monetomis susijusius įstatymus, tribūnas pateikė tautos susirinkimui, susirinkimas jam pritarė, ir tikėtina, kad jis buvo labai populiarus. Romoje, kaip ir visose kitose senovės respublikose, vargingi žmonės būdavo nuolat įsiskolinę turtuoliams ir didikams, kurie, siekdami užsitikrinti jų balsus metiniuose rinkimuose, paprastai skolindavo jiems pinigus už milžiniškas palūkanas, kurios niekada nebūdavo mokamos, todėl skola greitai išaugdavo iki tokios sumos, kurios jau neįstengdavo sumokėti nei skolininkas, nei kas nors kitas už jį. Bijodamas žiaurios bausmės, skolininkas būdavo priverstas be jokio atsidėkojimo balsuoti už tą kandidatą, kurį jam nurodydavo kreditorius. Nepaisant visų prieš kyšius ir papirkinėjimus nukreiptų įstatymų, kandidatų dovanos, taip pat kartais senato nurodymu dalijami grūdai buvo pagrindiniai šaltiniai, iš kurių vėlyvaisiais Romos respublikos laikais pragyvendavo vargingesnieji piliečiai. Norėdami išsivaduoti nuo

tokios priklausomybės nuo kreditorių, vargingesnieji piliečiai nuolat reikalaudavo arba visiškai panaikinti skolas, arba įvesti vadinamąsias naująsias lenteles, tai yra išleisti įstatymą, kuris įgalintų juos visiškai atsiskaityti sumokant tik tam tikrą dalį susikaupusių skolų. Įstatymas, kuriuo visų nominalų monetų vertė buvo sumažinta iki šeštadalio jų ankstesnės vertės, įgalinęs juos padengti skolas sumokant šeštadalį tos sumos, kurią jie iš tiesų buvo skolingi, buvo lygiavertis naudingiausioms naujosioms lentelėms. Siekdami nuraminti žmones, turtuoliai ir didikai nesyk buvo priversti pritarti įstatymams, panaikinusiems skolas ir įvedusiems naująsias lenteles; taip elgtis juos tikriausiai skatino iš dalies minėtosios priežastys, o iš dalies tai, kad išlaisvinę valdžios pajamas nuo skolų jie galėjo sugrąžinti gyvybingumą tai vyriausybei, kurią patys iš esmės valdė. Tokio pobūdžio reforma turėjo iškart sumažinti šimto dvidešimt aštuonių milijonų skolą iki dvidešimt vieno milijono trijų šimtų trisdešimt trijų tūkstančių trijų šimtų trisdešimt trijų svarų šešių šilingų aštuonių pensų. Antrojo pūnų karo laikotarpiu asas buvo dar kartą nuvertintas, iš pradžių nuo dviejų vario uncijų iki vienos uncijos, o vėliau nuo vienos uncijos iki pusės uncijos, tai yra iki vienos dvidešimt ketvirtosios jo pradinės vertės. Sujungus tas tris romėnų reformas į vieną, šimto dvidešimt aštuonių milijonų skola mūsų dabartiniais pinigais šitaip galėtų būti iškart sumažinta iki penkių milijonų trijų šimtų trisdešimt trijų tūkstančių trijų šimtų trisdešimt trijų svarų šešių šilingų aštuonių pensų. Šitaip netgi milžiniška Didžiosios Britanijos skola galėtų būti greitai sumokėta.

Manau, kad tokiomis priemonėmis visos tautos pamažu vis labiau nuvertino savo monetas, palyginti su jų pradine verte, ir ilgainiui tokią pačią nominalią sumą sudarydavo vis mažesnis sidabro kiekis.

Tuo pačiu tikslu tautos kartais falsifikuodavo savo monetų standartą, tai yra padidindavo priemaišų kiekį jose. Jei, pavyzdžiui, į svarą mūsų sidabro monetų vietoj aštuoniolikos penivaitų, kaip reikalauja dabartinis standartas, būtų įmaišytos aštuonios uncijos priemaišų, tai svaras sterlingų, arba dvidešimt šilingų, tokiomis monetomis būtų vertas šiek tiek daugiau kaip šešių šilingų aštuonių pensų mūsų dabartiniais pinigais. Mūsų dabartinių pinigų šešiuose šilinguose aštuoniuose pensuose esantis sidabro kiekis šitaip būtų prilygintas beveik svaro sterlingų nominalui. Standarto falsifikavimas duoda lygiai tokį patį rezultatą, kaip ir prancūzų vadinamasis stambinimas – tiesioginis monetų nominalo padidinimas.

Stambinimas, tai yra tiesioginis monetų nominalo padidinimas, visada yra ir dėl savo pobūdžio turi būti atvira ir viešai paskelbta operacija. Jo esmė ta, kad mažesnio svorio ir dydžio monetos pavadinamos taip pat, kaip anksčiau buvo vadinamos didesnio svorio ir dydžio monetos. Standarto falsifikavimas, priešingai, paprastai visada būdavo slapta operacija. Kalykla išleisdavo tokio paties nominalo ir, kiek tai būdavo įmanoma, tokio paties svorio, dydžio ir išvaizdos monetas, kaip ir anksčiau cirkuliavusios daug didesnės vertės monetos. Kai Prancūzijos karalius Jonas[3], siekdamas sumokėti savo skolas, falsifikavo savo monetas, visi jo monetų kalyklos darbuotojai buvo prisaikdinti saugoti paslaptį. Abi šios operacijos yra neteisingos. Tačiau paprastas stambinimas yra atviras teisingumo pažeidimas, o falsifikavimas yra teisingumo pažeidimas klastingu sukčiavimu. Todėl pastaroji operacija, kai tik ji būdavo atskleista, o ilgai jos nuslėpti niekada nebūdavo įmanoma, visada sukeldavo daug didesnį pasipiktinimą nei pirmoji. Po bent kiek didesnio stambinimo

[3] Žr. Du Cange'o žodyną, žodį „Moneta"; benediktinų leidinys.

monetoms retai būdavo grąžinamas ankstesnis jų svoris, o po didesnio falsifikavimo joms beveik visada būdavo grąžinamas ankstesnis jų grynumas. Retai pavykdavo kaip nors kitaip nuraminti žmonų įniršį ir pasipiktinimą.

Baigiantis Henriko VIII valdymui ir pradėjus valdyti Eduardui VI buvo ne tik padidintas Anglijos monetų nominalas, bet ir sufalsifikuotas jų standartas. Panašių sukčiavimų buvo ir Škotijoje valdant mažamečiui Jokūbui VI. Kartais taip būdavo daroma ir daugelyje kitų šalių.

Atrodo visiškai bergždžia tikėtis, kad Didžiosios Britanijos iždo pajamos kada nors galėtų būti visiškai išlaisvintos nuo skolų ar kad būtų bent kiek daugiau pažengta tokio išlaisvinimo linkme, kol tų pajamų perviršis, tai yra ta suma, kuri lieka padengus metines taikos laikotarpio išlaidas, yra tokia maža. Akivaizdu, kad skolų niekada nepavyks atsikratyti, jei nebus arba labai padidintos valstybės pajamos, arba taip pat labai sumažintos jos išlaidos.

Lygesnis žemės mokestis, lygesnis namų rentos mokestis ir tokie dabartinės muitų ir akcizų sistemos pakeitimai, kuriuos minėjome ankstesniame skyriuje, matyt, galėtų gerokai padidinti valstybės pajamas nepadidinant mokesčių naštos daugumai žmonių, tik ją tolygiau paskirstant visiems. Tačiau net ir didžiausias optimistas vargu ar galėtų guostis, kad koks nors tokio pobūdžio padidinimas suteiks pagrįstą viltį visiškai išlaisvinti valstybės pajamas nuo skolų ar bent padaryti tokią pažangą ta linkme taikos metu, kuri užkirstų kelią tolesniam valstybės skolos didėjimui kilus kitam karui ar kompensuotų jį.

Jei britiškoji apmokestinimo sistema būtų taikoma visose įvairiose imperijos provincijose, kuriose gyvena britų arba europietiškos kilmės žmonės, būtų galima tikėtis daug didesnio pajamų padidėjimo. Tačiau vargu

ar tai gali būti padaryta laikantis principinių Britanijos įstatymų nuostatų, be teisingo ir tolygaus visų tų įvairių provincijų atstovavimo Didžiosios Britanijos parlamente arba, jei norite, Britanijos imperijos generaliniuose luomuose, kiekvienos provincijos atstovavimo tokia pačia proporcija pagal jos sumokamus mokesčius, kokia būtų atstovaujama Didžioji Britanija pagal joje surenkamus mokesčius. Daugelio galingų asmenų privatūs interesai, įsišakniję plačių žmonių sluoksnių prietarai, kaip atrodo, šiuo metu tokiems dideliems pokyčiams sudarytų tokių didelių kliūčių, kad būtų labai sunku ir gal net visiškai neįmanoma jas įveikti. Tačiau nepretenduojant nuspręsti, ar tokia sąjunga pasiteisintų, ar ne, tokiame teoriniame veikale kaip šis, matyt, nėra nederama pasvarstyti, kokiu mastu Britanijos apmokestinimo sistema galėtų būti taikoma visose įvairiose imperijos provincijose, kokių pajamų ją įdiegus būtų galima tikėtis ir kokių pasekmių tokia bendra sąjunga galėtų turėti į ją įeinančių provincijų gerovei ir klestėjimui. Toks svarstymas blogiausiu atveju galėtų būti laikomas nauja utopija, tikrai ne tokia įdomia, tačiau ne labiau beprasme ir išsigalvota nei ankstesnės.

Žemės mokestis, žyminiai mokesčiai ir įvairūs muitai ir akcizai yra keturios pagrindinės Didžiosios Britanijos mokesčių rūšys.

Airija tikrai įstengtų mokėti žemės mokestį, kaip ir Didžioji Britanija, o mūsų Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijos juo labiau. Kur žemvaldžiui nereikia mokėti nei dešimtinės, nei mokesčio vargšų labui, jis neabejotinai lengviau įstengs mokėti tokį mokestį negu ten, kur jam užkrauti ir anie du mokesčiai. Dešimtinė ten, kur ji nenustatyta kaip tam tikra pinigų suma, bet renkama natūra, sumažina žemvaldžio rentą daugiau nei žemės mokestis, kuris realiai yra penki šilingai nuo svaro. Daugeliu atvejų tokia dešimtinė sudaro daugiau

nei ketvirtadalį realios žemės rentos, tai yra to, kas lieka visiškai atkūrus ūkininko kapitalą su pagrįstu pelnu. Jei atmesime visas pinigais sumokėtas dešimtines ir visas dešimtines, Bažnyčios perduotas pasauliečiams, tai visa Didžiosios Britanijos ir Airijos Bažnyčios dešimtinė sudarys ne mažiau kaip šešis ar septynis milijonus. Jei nei Didžiojoje Britanijoje, nei Airijoje nebūtų dešimtinės, žemvaldžiai įstengtų papildomai sumokėti šešis ar septynis milijonus žemės mokesčio nepatirdami didesnių sunkumų, negu dauguma jų patiria dabar. Amerikoje nėra dešimtinės, todėl ji nesunkiai galėtų mokėti žemės mokestį. Tiesa, Amerikoje ir Vakarų Indijoje žemės paprastai neišnuomojamos ūkininkams. Todėl jų nebūtų galima įkainoti pagal rentos pajamas. Bet ir Didžiojoje Britanijoje ketvirtaisiais Vilhelmo ir Marijos valdymo metais žemės buvo įkainotos ne pagal rentos pajamas, bet pagal labai apytikrius ir netikslius įvertinimus. Žemes Amerikoje būtų galima įkainoti arba tokiu pat būdu, arba pagal nešališką įvertinimą, atlikus nuodugnų tyrimą, panašiai kaip neseniai buvo padaryta Milano kunigaikštystėje ir Austrijos, Prūsijos ir Sardinijos valdose.

Žyminius mokesčius, suprantama, galima rinkti be jokių pakeitimų visose šalyse, kur teismo proceso formos ir aktai, kuriais perleidžiamas nekilnojamasis ir kilnojamasis turtas, yra tokie patys ar beveik tokie patys.

Didžiosios Britanijos muitinės įstatymų taikymas ir Airijoje bei kolonijose, jei tik kartu, kaip reikalauja teisingumas, būtų išplėsta prekybos laisvė, būtų nepaprastai naudingas abiem pusėms. Visų nepalankių Airijos prekybą dabar pančiojančių suvaržymų, skirtumo tarp sąrašinių ir nesąrašinių Amerikos prekių nebeliktų. Šalys į šiaurę nuo Finisterės kyšulio būtų taip pat atvertos kiekvienai Amerikos produkcijos rūšiai, kaip daliai tos produkcijos rūšių dabar yra atvertos šalys

į pietus nuo to kyšulio. Prekyba tarp visų įvairiausių Britanijos imperijos dalių dėl tokio muitinės įstatymų vienodumo būtų tokia pat laisva, kokia dabar yra Didžiosios Britanijos pakrančių prekyba. Šitaip Britanijos imperija savo ribose susikurtų milžinišką vidaus rinką kiekvienai savo įvairių provincijų produkcijos rūšiai. Toks didžiulis rinkos išplėtimas labai greitai ir Airijai, ir kolonijoms kompensuotų visa tai, ką jos prarastų dėl muitų padidėjimo.

Akcizai yra vienintelė Didžiosios Britanijos mokesčių sistemos dalis, kuri skirtingose imperijos provincijose turėtų būti taikoma skirtingai. Airijoje jie galėtų būti taikomi be jokių pakeitimų, nes toje karalystėje gamyba ir vartojimas yra visiškai tokio pat pobūdžio, kaip ir Didžiojoje Britanijoje. Taikant juos Amerikoje ir Vakarų Indijoje, kur ir gamyba, ir vartojimas taip smarkiai skiriasi nuo Didžiosios Britanijos, būtų reikalingi kai kurie pakeitimai, kaip jų buvo padaryta taikant juos Anglijos sidro ir alaus grafystėse.

Amerikoje, pavyzdžiui, fermentuotas alkoholinis gėrimas, vadinamas alumi, tačiau, kadangi jis gaminamas iš melasos, mažai teprimenantis mūsų alų, sudaro nemažą žmonių įprastų gėrimų dalį. Kadangi tą gėrimą galima išlaikyti tik keletą dienų, jo negalima, kaip mūsų alaus, gaminti ir sandėliuoti pardavimui didelėse alaus daryklose, todėl kiekviena šeima turi pasigaminti jį savo reikmėms pati, lygiai kaip ji ruošia sau valgį. Bet pasmerkti kiekvieną privačią šeimą nekenčiamiems mokesčių rinkėjų apsilankymams ir tikrinimams, kaip mes pasmerkiame aludžių šeimininkus ir aludarius, gaminančius alų parduoti, būtų visiškai nesuderinama su laisve. Jei lygybės sumetimais būtų nuspręsta, kad būtina įvesti mokestį tam gėrimui, jį būtų galima apmokestinti įvedant mokestį žaliavai, iš kurios jis gaminamas, sumokamą arba gamybos vietoje, arba, jei aplinkybės neleistų to padaryti,

įvežant žaliavą į koloniją, kurioje ji bus vartojama. Be vieno penso muito už galoną melasos, Britanijos parlamento įvesto į Ameriką įvežamai melasai, dar yra tokios pat rūšies provincijos mokestis, renkamas įvežant ją į Masačuseto įlanką bet kuriai kitai kolonijai priklausančiais laivais, aštuoni pensai už statinę, ir kitas mokestis, kai melasa įvežama į Pietų Karoliną iš šiaurinių kolonijų, penki pensai už galoną. Jei nė vienas iš tų būdų nebūtų tinkamas, kiekviena šeima galėtų mokėti sudėtinį mokestį už to gėrimo vartojimą, apskaičiuotą arba pagal šeimos narių skaičių, kaip privačios šeimos Anglijoje moka salyklo mokestį, arba atsižvelgiant į šeimos narių amžių ir lytį, kaip įvairūs mokesčiai renkami Olandijoje, arba panašiai kaip seras Matthew Deckeris siūlo rinkti visus vartojamųjų prekių mokesčius Anglijoje. Toks apmokestinimo būdas, kaip jau esame pažymėję, greitai suvartojamoms prekėms nėra labai tinkamas. Tačiau jį galima būtų taikyti tais atvejais, kai geresnio būdo nėra.

Cukrus, romas ir tabakas niekur nėra būtinieji reikmenys, tačiau šios prekės tapo beveik visuotinai vartojamos ir todėl yra labai tinkamos apmokestinti. Jei būtų sudaryta sąjunga su kolonijomis, tas prekes būtų galima apmokestinti arba joms dar esant gamintojų ar augintojų rankose, arba, jei toks apmokestinimo būdas tų žmonių veiklos aplinkybėms netiktų, jos galėtų būti sukraunamos į valdiškus sandėlius tiek jų gamybos vietoje, tiek visuose įvairiuose imperijos uostuose, į kuriuos jos vėliau galėtų būti nugabenamos, ir liktų juose, saugomos drauge jų savininko ir mokesčių pareigūno, ligi tol, kai turės būti perduotos vartotojui, pirkliui mažmenininkui vidaus vartojimui ar pirkliui eksportuotojui, ir iki tokio perdavimo mokestis nebūtų mokamas. Kai tos prekės atiduodamos išvežti, jos neapmokestinamos, jei pateikiama derama garantija, kad jos tikrai bus išvežtos už imperijos ribų. Tai, matyt,

yra pagrindinės prekės, dėl kurių, jei būtų sudaryta sąjunga su kolonijomis, gali prireikti padaryti kai kurių esminių dabartinės Didžiosios Britanijos mokesčių sistemos pakeitimų.

Kokio dydžio pajamas galėtų duoti ši visose imperijos provincijose taikoma apmokestinimo sistema, tikrai neįmanoma bent kiek tiksliau nustatyti. Taikant šią sistemą Didžiojoje Britanijoje, kur gyvena mažiau nei aštuoni milijonai žmonių, surenkama daugiau nei dešimt milijonų pajamų. Airijoje yra daugiau kaip du milijonai gyventojų, o dvylikoje susivienijusių Amerikos provincijų, remiantis kongresui pateiktais apskaičiavimais, gyvena daugiau kaip trys milijonai. Tačiau tie apskaičiavimai gali būti padidinti siekiant padrąsinti savus žmones arba pagąsdinti mūsiškius, todėl mes tarsime, kad mūsų Šiaurės Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijos kartu turi ne daugiau kaip tris milijonus, arba kad visoje Britanijos imperijoje, Europoje ir Amerikoje, yra ne daugiau kaip trylika milijonų gyventojų. Jei iš mažiau nei aštuonių milijonų gyventojų ši mokesčių sistema surenka daugiau kaip dešimt milijonų svarų sterlingų pajamų, tai iš trylikos milijonų gyventojų ji turėtų surinkti daugiau kaip šešiolika milijonų du šimtus penkiasdešimt tūkstančių svarų sterlingų pajamų. Iš tų pajamų, tarus, kad ši sistema tiek jų gali duoti, turi būti išskaičiuotos paprastai Airijoje ir kolonijose surenkamos pajamos jų pačių civilinės valdžios išlaidoms padengti. Airijos civilinių ir karinių įstaigų išlaidos kartu su valstybės skolos palūkanomis vidutiniškai per dvejus metus, pasibaigusius 1775 metų kovą, sudaro šiek tiek mažiau kaip septynis šimtus penkiasdešimt tūkstančių svarų per metus. Labai tiksliai suskaičiuotos pagrindinių Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijų pajamos prieš prasidedant dabartiniams neramumams sudarė šimtą keturiasdešimt vieną tūkstantį aštuonis šimtus svarų. Tačiau į šiuos apskaičiavimus

neįtrauktos Merilando, Šiaurės Karolinos ir visų mūsų paskutiniu metu tame žemyne ir salose įgytų valdų pajamos, kurios, matyt, sudarytų trisdešimt ar keturiasdešimt tūkstančių svarų. Todėl suapvalinkime ir tarkime, kad Airijos ir kolonijų civilinei valdžiai išlaikyti būtinos pajamos siekia vieną milijoną. Vadinasi, dar liktų penkiolika milijonų du šimtai penkiasdešimt tūkstančių svarų pajamų, kurias būtų galima panaudoti padengti bendrosioms imperijos išlaidoms ir mokėti valstybės skolai. Bet jei iš dabartinių Didžiosios Britanijos pajamų taikos metu galima sutaupyti vieną milijoną tai skolai mokėti, tai iš tų padidėjusių pajamų nesunkiai būtų galima sutaupyti šešis milijonus du šimtus penkiasdešimt tūkstančių svarų. Be to, šis didžiulis padengimo fondas kasmet galėtų būti padidintas skolos palūkanomis, kurių nebereikėtų mokėti už ankstesniais metais grąžintą skolos dalį, ir šitokiu būdu jis galėtų didėti taip greitai, kad po kelerių metų jo pakaktų sumokėti visai skolai ir taip visiškai atkurti šiuo metu nusilpusiai ir sunykusiai imperijos galiai. Tuo laikotarpiu žmonės galėtų būti išlaisvinti nuo kai kurių labiausiai slegiančių mokesčių, ypač tų, kurie taikomi būtiniesiems reikmenims arba gamybai reikalingoms žaliavoms. Skurstantys darbo žmonės galėtų gyventi geriau, dirbti pigiau ir pateikti savo prekes į rinką taip pat pigiau. Jų prekių pigumas padidintų jų paklausą, vadinasi, ir tų, kurie jas gamina, darbo paklausą. Šis darbo paklausos didėjimas pagausintų dirbančių varguolių skaičių ir pagerintų jų gyvenimo sąlygas. Jų vartojimas išaugtų, o kartu padidėtų pajamos, gaunamos už visas tas jų vartojamas prekes, kurias būtų nuspręsta palikti apmokestintas.

Tačiau taikant šią sistemą surenkamos pajamos nebūtinai iškart padidėtų proporcingai apmokestintų žmonių skaičiaus padidėjimui. Toms imperijos provincijoms, kurioms tada būtų užkrauti ligi tol joms neįprasti

mokesčiai, tektų kurį laiką padaryti didelių nuolaidų, ir net jei tokie patys mokesčiai visur būtų pradėti rinkti taip tiksliai, kaip tik įmanoma, ne visur jie duotų pajamas, proporcingas žmonių skaičiui. Skurdžioje šalyje pagrindinių prekių, apmokestintų muitais ir akcizais, vartojama labai nedaug, o menkai apgyventoje šalyje galimybės verstis kontrabanda labai didelės. Škotijos žemesnieji gyventojų sluoksniai vartoja labai mažai salyklinių gėrimų, ir akcizas salyklui, alui ir eliui čia duoda mažiau pajamų nei Anglijoje, atsižvelgiant į gyventojų skaičių ir mokesčių tarifą, kuris salyklui yra kitoks dėl tariamo kokybės skirtumo. Manau, kad šių konkrečių akcizo rūšių atveju kontrabandos mastai vienoje šalyje nėra daug didesni nei kitoje. Mokesčiai už spiritą ir didžioji muitų dalis, palyginti su gyventojų skaičiumi šiose šalyse, Škotijoje duoda mažiau pajamų nei Anglijoje ne tik dėl to, kad tų apmokestintų prekių vartojama mažiau, bet ir dėl daug didesnių galimybių įsivežti jų kontrabanda. Airijoje žemesnieji gyventojų sluoksniai gyvena dar skurdžiau nei Škotijoje ir daugelis šalies vietų beveik taip pat retai apgyventos. Todėl Airijoje apmokestintų prekių vartojimas, palyginti su gyventojų skaičiumi, gali būti dar mažesnis nei Škotijoje, o galimybės verstis kontrabanda maždaug tokios pačios. Amerikoje ir Vakarų Indijoje netgi žemiausiojo sluoksnio baltieji žmonės gyvena daug geriau nei to paties sluoksnio žmonės Anglijoje, ir jie veikiausiai paprastai leidžia sau vartoti kur kas daugiau prabangos prekių. Tiesa, juodaodžiai, sudarantys didžiąją dalį tiek pietinių žemyno kolonijų, tiek Vakarų Indijos salų kolonijų gyventojų, būdami vergai, gyvena, be abejo, blogesnėmis sąlygomis nei patys skurdžiausi žmonės Škotijoje ar Airijoje. Tačiau dėl to neturėtume manyti, kad jie blogiau maitinasi arba kad mažiau vartoja tų prekių, kurios galėtų būti saikingai apmokestinamos, negu net žemesnieji Anglijos gyventojų sluoksniai. Kad jie gerai

dirbtų, jų šeimininkas yra suinteresuotas gerai juos maitinti ir palaikyti gerą jų nuotaiką, lygiai kaip jis yra suinteresuotas tinkamai prižiūrėti savo darbinius gyvulius. Todėl beveik visur juodaodžiai gauna savo romo ir melasos arba spygliuočių alaus davinį, lygiai kaip jį gauna baltieji tarnai, ir tas davinys tikriausiai nebūtų panaikintas, jei tie dalykai būtų saikingai apmokestinti. Todėl apmokestintų prekių vartojimas, palyginti su gyventojų skaičiumi, Amerikoje ir Vakarų Indijoje tikriausiai būtų toks pat didelis, kaip ir bet kurioje kitoje Britanijos imperijos dalyje. Tiesa, kontrabandos galimybės būtų daug didesnės, nes Amerika, atsižvelgiant į šalies dydį, yra daug rečiau gyvenama nei Škotija arba Airija. Tačiau jei pajamos, kurios dabar surenkamos iš įvairių mokesčių, taikomų salyklui ir salykliniams gėrimams, būtų renkamos taikant vienintelį salyklo mokestį, galimybės verstis kontrabanda pačioje svarbiausioje akcizo mokesčių srityje beveik visiškai išnyktų, ir jei muitais, užuot taikius juos beveik visoms įvairioms įvežamoms prekėms, būtų apmokestintos tik kelios plačiausiai naudojamos ir vartojamos prekės ir jei tie muitai būtų renkami pagal akcizo įstatymus, galimybės verstis kontrabanda būtų nors ne visiškai pašalintos, bet labai sumažintos. Padarius šiuos du iš pažiūros labai paprastus ir lengvus pakeitimus, muitai ir akcizai tikriausiai ir rečiausiai apgyventoje provincijoje duotų tokias pat dideles pajamas, palyginti su vartojimu, kokias dabar, palyginti su vartojimu, duoda tankiausiai gyvenamoje provincijoje.

Tiesa, sakoma, kad amerikiečiai neturi nei auksinių, nei sidabrinių pinigų, šalies vidaus prekyba vyksta naudojant popierinius pinigus, o retkarčiais ten pasirodantis auksas ir sidabras visas išsiunčiamas į Didžiąją Britaniją mainais už iš mūsų gaunamas prekes. Tačiau be aukso ir sidabro, kaip priduriama, neįmanoma mokėti mokesčių. Mes jau gavome iš jų visą jų turėtą

auksą ir sidabrą. Kaip būtų įmanoma paimti iš jų tai, ko jie neturi?

Dabartinis aukso ir sidabro pinigų stygius Amerikoje nėra tos šalies skurdo arba žmonių negalėjimo įsigyti tų metalų pasekmė. Šalyje, kur darbo užmokestis yra tiek daug didesnis, o maisto kainos tiek daug mažesnės nei Anglijoje, didžioji žmonių dalis neabejotinai turi turėti lėšų nusipirkti didesniam tų brangiųjų metalų kiekiui, jei jiems to reikėtų ar tai būtų patogu. Todėl tų metalų stygius turėtų būti tik pasirinkimo, o ne nepritekliaus pasekmė.

Aukso ir sidabro pinigai reikalingi arba patogūs vykdyti vidaus ar užsienio verslo sandoriams.

Kaip parodėme antrojoje šio tyrimo knygoje, kiekvienoje šalyje vidaus verslo sandoriai, bent jau taikos metu, beveik taip pat patogiai gali būti vykdomi naudojant popierinius pinigus, kaip ir naudojant auksinius ir sidabrinius pinigus. Amerikiečiams, kurie savo žemėms dirbti visada gali pelningai panaudoti daugiau kapitalo nei gali lengvai gauti, yra patogu sutaupyti kiek įmanoma daugiau išlaidų tokiam brangiam prekybos įrankiui, kaip auksas ir sidabras, o tą savo perviršinės produkcijos dalį, kurią reikėtų skirti tiems metalams pirkti, panaudoti pirkti gamybos įrankiams, drabužių medžiagoms, įvairiems namų apyvokos daiktams ir geležies dirbiniams, reikalingiems statyti jų gyvenvietėms ir plėsti plantacijoms, – pirkti ne negyvam, bet aktyviam ir produktyviam kapitalui. Kolonijų vyriausybės yra suinteresuotos aprūpinti gyventojus tokiu popierinių pinigų kiekiu, koks būtų visiškai pakankamas, o dažnai daugiau nei pakankamas visiems jų vidaus verslo sandoriams vykdyti. Kai kurios tų vyriausybių, pirmiausia Pensilvanijos, gauna pajamų iš tų popierinių pinigų skolinimo savo valdiniams už kelių procentų palūkanas. Kitos, kaip, pavyzdžiui, Masačuseto įlankos vyriausybė, ypatingomis aplinkybėmis tokios rūšies

popierinius pinigus panaudoja padengti valdžios išlaidoms ir paskui, kai susidaro palankios sąlygos, išperka juos jau pagal kritusią jų vertę. 1747 metais[4] ši kolonija šitokiu būdu sumokėjo didžiąją valstybės skolų dalį dešimtadaliu tų pinigų, kuriuos anksčiau pasiskolino išleidusi skolos lakštus. Kolonijų gyventojams patogu sutaupyti lėšas, kurios būtų reikalingos naudojant auksą ir sidabrą jų vidaus sandoriuose, o kolonijų valdžiai patogu aprūpinti juos mainų priemone, kuri, nors ir turi kai kurių didelių trūkumų, įgalina juos išvengti tų išlaidų. Popierinių pinigų perteklius neišvengiamai išstumia auksą ir sidabrą iš kolonijų vidaus sandorių dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių jie išstūmė tuos metalus iš didžiosios dalies vidaus sandorių Škotijoje, ir abiejose šalyse ne skurdas, bet žmonių verslumas ir įžvalgumas, jų noras panaudoti visas sankaupas, kokias jie gali gauti, kaip aktyvų ir produktyvų kapitalą ir lėmė tą popierinių pinigų perteklių.

Išorės prekyboje, kurią įvairios kolonijos vykdo su Didžiąja Britanija, auksas ir sidabras naudojami daugiau ar mažiau proporcingai jų poreikiui. Kur tie metalai nebūtini, jie pasirodo retai. Kur jie būtini, ten paprastai jų atsiranda.

Didžiosios Britanijos prekyboje su tabaką auginančiomis kolonijomis britų prekės kolonistams paprastai yra tiekiamos į gana ilgalaikį kreditą ir paskui už jas sumokama tabaku, įvertintu tam tikra kaina. Kolonistams daug patogiau mokėti tabaku nei auksu ir sidabru. Kiekvienam pirkliui būtų patogiau sumokėti už prekes, kurias jam pardavė jo partneriai, kokiomis nors kitomis prekėmis, kuriomis jis prekiauja, o ne pinigais. Tokiam pirkliui nereikėtų dalies sankaupų laikyti nenaudojamų ir grynaisiais pinigais, kad prireikus galėtų

[4] Žr. Hutchinson, *History of Massachusett's Bay*, vol. II, p. 436 et seq.

sumokėti. Jis visada galėtų turėti savo parduotuvėje ar sandėlyje daugiau prekių ir daryti didesnę apyvartą. Bet visiems to pirklio partneriams retai bus patogu, kad už jam parduotas prekes jiems būtų sumokėta kokios nors kitos rūšies prekėmis, kuriomis jis verčiasi. Tie britų pirkliai, kurie prekiauja su Virdžinija ir Merilandu, yra ypatinga partnerių grupė, kuriai patogiau, kad už prekes, jų parduodamas toms kolonijoms, būtų sumokėta tabaku, o ne auksu ir sidabru. Jie tikisi gauti pelno parduodami tabaką. Pardavę auksą ir sidabrą jie pelno negautų. Todėl auksas ir sidabras prekyboje tarp Didžiosios Britanijos ir tabaką auginančių kolonijų pasirodo labai retai. Merilandui ir Virdžinijai retai prireikia tų metalų tiek jų užsienio, tiek vidaus prekyboje. Dėl to teigiama, kad tos kolonijos turi mažiau aukso ir sidabro pinigų nei bet kuri kita Amerikos kolonija. Tačiau jos laikomos klestinčiomis, taigi tokiomis pat turtingomis, kaip ir bet kuri kita jų kaimynė.

Šiaurinėse kolonijose, Pensilvanijoje, Niujorke, Naujajame Džersyje, keturiose Naujosios Anglijos provincijose jų į Didžiąją Britaniją eksportuojamos produkcijos vertė nėra lygi manufaktūrų gaminių, kuriuos jos importuoja savo reikmėms arba atgabena kai kurių kitų kolonijų reikmėms, vertei. Todėl skirtumą tenka sumokėti metropolijai auksu ir sidabru, ir jos paprastai suranda, kuo sumokėti.

Cukranendres auginančiose kolonijose metinė į Didžiąją Britaniją eksportuojamos produkcijos vertė yra daug didesnė už iš jos importuojamų prekių vertę. Jei už kasmet į metropoliją siunčiamus cukrų ir romą būtų tose kolonijose ir sumokama, Didžioji Britanija būtų priversta siųsti kasmet labai daug pinigų, dėl to prekyba su Vakarų Indija tam tikrų įsitikinimų politikų būtų laikoma labai nenaudinga. Tačiau taip susiklostė, kad daugelis stambiausių cukranendrių plantacijų savininkų gyvena Didžiojoje Britanijoje. Jų

rentos siunčiamos jiems cukrumi ir romu, jų plantacijų produkcija. Cukrus ir romas, kuriuos Vakarų Indijos pirkliai įsigyja tose kolonijose savo lėšomis, savo verte nėra lygūs prekėms, kurias jie kasmet ten parduoda. Todėl skirtumas jiems būtinai turi būti padengiamas auksu ir sidabru, ir paprastai taip pat surandama, kuo sumokėti.

Įvairių kolonijų atsiskaitymo su Didžiąja Britanija sunkumai ir nereguliarumas visiškai nepriklausė nuo to, daug ar mažai jos turėdavo sumokėti. Šiaurės kolonijos paprastai mokėdavo reguliariau nei tabaką auginančios kolonijos, nors pirmosios paprastai pinigais sumokėdavo gana didelį skirtumą, o pastarosioms arba visai nereikėdavo mokėti skirtumo, arba reikėdavo sumokėti daug mažesnį. Sunkumai gauti pinigus iš įvairių mūsų cukranendres auginančių kolonijų priklausydavo ne tiek nuo skirtumo, kurį jos turėdavo sumokėti, dydžio, bet veikiau nuo to, kiek jose būdavo nedirbamų žemių, kitaip tariant, nuo to, ar plantatoriai jausdavo didesnę, ar mažesnę pagundą imtis pernelyg didelio masto prekybos arba apgyventi ir imtis dirbti didesnius nedirbamos žemės plotus, nei leisdavo jų kapitalas. Dėl šių priežasčių pajamos iš didžiulės Jamaikos salos, kur tebėra daug nedirbamų žemių, paprastai gaunamos nereguliariau ir yra labiau negarantuotos nei pajamos iš mažesnių salų, tokių kaip Barbadosas, Antigva ir Sent Kristoferio sala, kurios jau daug metų yra visiškai įdirbtos ir dėl to palieka plantatoriams mažiau erdvės spekuliuoti. Įgytos naujos valdos, Grenada, Tobagas, Sent Vinsentas ir Dominika, atvėrė naują erdvę tokios rūšies spekuliacijoms, ir šiuo metu pajamos iš tų salų buvo tokios pat nereguliarios ir negarantuotos, kaip ir iš didelės Jamaikos salos.

Vadinasi, ne kolonijų skurdumas lemia dabartinį aukso ir sidabro pinigų stygių didžiojoje jų dalyje. Dėl

didžiulio aktyvaus ir produktyvaus kapitalo poreikio joms patogiau turėti kiek įmanoma mažiau negyvo kapitalo, dėl to jos yra nusiteikusios tenkintis pigesniu, nors ne tokiu patogiu prekybos įrankiu, kaip auksas ir sidabras. Šitaip jos įgyja galimybę aukso ir sidabro vertę paversti gamybos įrankiais, drabužių medžiagomis, namų apyvokos daiktais, geležies dirbiniais, reikalingais jų gyvenviečių statybai ir plantacijų plėtrai. Tose verslo šakose, kuriose neįmanoma išsiversti be aukso ir sidabro pinigų, jie, atrodo, visada gali surasti reikiamą tų metalų kiekį; o jei jie dažnai jų nesuranda, tai paprastai yra ne jų neišvengiamo skurdumo, bet jų nereikalingų ir pernelyg didelių užmojų pasekmė. Ne dėl jų skurdumo jų mokėjimai yra nereguliarūs ir negarantuoti, bet dėl to, kad jie pernelyg stipriai trokšta tapti nepaprastai turtingi. Net jei visa ta kolonijose surenkamų mokesčių dalis, kuri viršija sumą, reikalingą padengti visoms jų pačių civilinių ir karinių įstaigų išlaidoms, būtų perduodama Didžiajai Britanijai auksu ir sidabru, kolonijos turėtų pakankamai lėšų nusipirkti reikalingam tų metalų kiekiui. Tiesa, šiuo atveju jos būtų priverstos iškeisti dalį savo perviršinės produkcijos, už kurią dabar perka aktyvų ir produktyvų kapitalą, į negyvą kapitalą. Sudarinėdamos verslo sandorius vidaus rinkoje, jos būtų priverstos naudoti brangų prekybos įrankį vietoj pigaus, o išlaidos šiam brangiam įrankiui įsigyti gali šiek tiek prislopinti jų pernelyg didelių užmojų tobulinti žemdirbystę veržlumą ir įkarštį. Bet gal ir nebūtų būtina siųsti kokią nors Amerikoje surinktų pajamų dalį auksu ir sidabru. Jos galėtų būti pervedamos vekseliais, išrašytais atskiriems Didžiosios Britanijos pirkliams ar bendrovėms ir jų akceptuotais, kai jiems buvo išsiųsta dalis perviršinės Amerikos produkcijos, o pirkliai ir bendrovės sumokėtų į iždą Amerikos pajamas pinigais, kai gautų jų vertę prekėmis; taigi visi sandoriai dažnai galėtų

būti vykdomi neišvežant nė uncijos aukso ar sidabro iš Amerikos.

Tai, kad Airija ir Amerika turėtų prisidėti prie Didžiosios Britanijos valstybės skolos mažinimo, neprieštarauja teisingumui. Ta skola susidarė siekiant paremti revoliucijos įsteigtą vyriausybę, vyriausybę, kuriai Airijos protestantai turi būti dėkingi ne tik už visą įtaką, kurią jie dabar turi savo šalyje, bet ir už visas įgytas savo laisvės, savo nuosavybės ir savo religijos garantijas, vyriausybę, kuriai keletas Amerikos kolonijų turi būti dėkingos už savo dabartines chartijas, vadinasi, už savo dabartinę santvarką, ir kuriai visos Amerikos kolonijos turi būti dėkingos už laisvę, saugumą, turtą, kuriais jos visąlaik naudojasi. Ta valstybės skola susidarė ginant ne vien Didžiąją Britaniją, bet visas įvairias imperijos provincijas, ypač milžiniška skola, susidariusi pastarojo karo metais, ir didžioji dalis ankstesnio karo laikotarpiu susidariusios skolos faktiškai susidarė ginant Ameriką.

Sudariusi sąjungą su Didžiąja Britanija, Airija, be prekybos laisvės, gautų ir kitokios, daug svarbesnės naudos, kuri su kaupu kompensuotų bet kokį mokesčių padidėjimą, galimą dėl šios sąjungos. Škotijoje, kai ji sudarė sąjungą su Anglija, viduriniai ir žemesnieji gyventojų sluoksniai visiškai išsivadavo nuo juos iki tol visąlaik engusios aristokratijos valdžios. Sudarius sąjungą su Didžiąja Britanija, didžioji visų Airijos gyventojų sluoksnių dalis taip pat visiškai išsivaduotų nuo dar labiau engiančios aristokratijos – aristokratijos, kurios pagrindą sudaro ne natūralūs ir garbingi kilmės ir turtų skirtumai, kaip yra Škotijoje, bet bjauriausi iš visų skirtumų, grindžiami religiniais ir politiniais prietarais, skirtumai, kurie labiau nei bet kurie kiti kursto tiek engėjų įžūlumą, tiek engiamųjų neapykantą ir pasipiktinimą ir kurie paprastai tos pačios šalies gyventojams įdiegia didesnį tarpusavio priešiškumą, nei

tvyrantis tarp skirtingų šalių gyventojų. Be sąjungos su Didžiąja Britanija Airijos gyventojai vargu ar kada nors įstengs laikyti save viena tauta.

Kolonijose niekada nebuvo jokios išnaudotojiškos aristokratijos. Bet net ir jos laimės ir ramybės požiūriu daug laimėtų iš sąjungos su Didžiąja Britanija. Sąjunga bent jau išvaduotų jas nuo tų pagiežingų ir tulžingų grupuočių, kurios neatskiriamos nuo mažų demokratinių valstybių ir kurios taip dažnai supriešina žmones ir drumsčia ramybę vyriausybėms, savo forma gana demokratiškoms. Jei kolonijos visiškai atsiskirtų nuo Didžiosios Britanijos, kas tikriausiai ir įvyks, jei tam neužkirs kelio tokio pobūdžio sąjunga, tos grupuotės taptų dešimt kartų tulžingesnės nei kada nors anksčiau. Prieš prasidedant dabartiniams neramumams drausminanti metropolijos galia visada įstengdavo sukliudyti toms grupuotėms griebtis ko nors blogesnio nei šiurkštus brutalumas ir įžeidinėjimai. Jei toji drausminanti galia būtų visiškai pašalinta, tos grupuotės tikriausiai netrukus griebtųsi atviros prievartos ir kraujo praliejimo. Visose didelėse valstybėse, suvienytose vienos vyriausybės valdžios, partiškumo dvasia tolimose provincijose paprastai reiškiasi mažiau nei imperijos centre. Būdamos toli nuo sostinės, nuo tos pagrindinės vietos, kur vyksta didžiosios grupuočių ir ambicijų grumtynės, tos provincijos mažiau gilinasi į konkuruojančių partijų pažiūras, abejingiau ir nešališkiau stebi visų jų elgesį. Škotijoje skaidymosi į partijas dvasia jaučiama silpniau nei Anglijoje. Sudarius sąjungą, ji tikriausiai Airijoje būtų jaučiama mažiau nei Škotijoje, o kolonijos veikiausiai netrukus galėtų džiaugtis tokia santarve ir vienybe, kokios dabar nėra nė vienoje Britanijos imperijos dalyje. Tiesa, ir Airija, ir kolonijos turėtų mokėti didesnius mokesčius nei moka dabar. Bet jei valstybės pajamos būtų apdairiai ir tikslingai naudojamos valstybės skolai sumokėti, didžioji

dalis tų mokesčių būtų taikomi neilgai, ir Didžiosios Britanijos valstybės pajamos netrukus galėtų sumažėti iki tokios sumos, kuri reikalinga padengti saikingoms taikos meto administravimo išlaidoms.

Rytų Indijos bendrovės įgytos teritorijos, kurios neabejotinai yra karūnos, tai yra Didžiosios Britanijos valstybės ir žmonių, valdos, galėtų tapti dar vienu pajamų šaltiniu, ko gero, gausiausiu iš visų jau paminėtų. Tos šalys apibūdinamos kaip derlingesnės, didesnės ir, atsižvelgiant į jų dydį, daug turtingesnės ir turinčios daugiau gyventojų nei Didžioji Britanija. Norint iš jų gauti dideles pajamas tikriausiai jose nereikėtų įvesti kokios nors naujos mokesčių sistemos, tos šalys jau yra pakankamai ir netgi daugiau nei pakankamai apmokestintos. Ko gero, būtų tikslingiau sumažinti, o ne didinti tų nelaimingų šalių naštą ir stengtis gauti pajamų iš jų ne įvedant naujus mokesčius, bet užkertant kelią didžiosios dalies jau dabar renkamų mokesčių pasisavinimui ir iššvaistymui.

Jei būtų nuspręsta, kad Didžiajai Britanijai būtų sunku gauti gerokai didesnių pajamų iš čia paminėtų šaltinių, tai vienintelis jai liekantis šaltinis būtų išlaidų mažinimas. Valstybės pajamų surinkimo ir jų panaudojimo būdo atžvilgiu Didžioji Britanija, nors abiejose srityse reikalus galima toliau gerinti, yra, manytina, bent jau tokia pat ekonomiška, kaip ir bet kuri iš jos kaimynių. Karinės įgulos, kurias ji savo pačios gynybai išlaiko taikos metu, yra mažesnės nei bet kurios kitos Europos valstybės, galinčios pretenduoti varžytis su ja turtais ar galia. Todėl šioje srityje, kaip atrodo, išlaidų neįmanoma bent kiek labiau sumažinti. Išlaidos tvarkai palaikyti kolonijose iki prasidedant dabartiniams neramumams buvo gana didelės, ir būtent šių išlaidų galėtų būti, o jei jokių pajamų iš ten negaunama, ir turėtų būti visiškai atsisakyta. Tačiau tos nuolatinės taikos meto išlaidos, nors labai didelės, yra visai menkos,

palyginti su tuo, kiek kolonijų gynyba mums kainavo karo metais. Pastarasis karas, kilęs vien dėl kolonijų, Didžiajai Britanijai kainavo, kaip jau minėjome, daugiau kaip devyniasdešimt milijonų. 1739 metų karas su Ispanija irgi iš esmės kilo dėl kolonijų, ir per jį ir per jo sukeltą karą su Prancūzija Didžioji Britanija išleido daugiau kaip keturiasdešimt milijonų, kurių didelė dalis pagrįstai turėtų būti pateikta apmokėti kolonijoms. Tuose dviejuose karuose kolonijos Didžiajai Britanijai kainavo daug daugiau nei dvigubą valstybės skolos, susidariusios iki prasidedant pirmajam iš tų karų, sumą. Jei ne tie du karai, skola galėtų būti ir tikriausiai dabar jau būtų visiškai išmokėta; ir jei ne kolonijų reikalai, pirmasis iš tų karų galbūt, o antrasis tikrai nebūtų kilęs. Tos išlaidos dėl kolonijų buvo daromos dėl to, kad kolonijos buvo laikomos Britanijos imperijos provincijomis. Tačiau provincijomis negali būti laikomos šalys, kurios neprisideda prie imperijos išlaikymo nei pajamomis, nei karine jėga. Jos, matyt, turėtų būti laikomos imperijos priedėliu, savotiška prašmatnia ir efektinga puošmena. Bet jei imperija nebegali pakelti išlaidų, reikalingų tokiai puošmenai išlaikyti, ji, be abejo, turi jos atsisakyti; ir jei ji negali surinkti tiek pajamų, kiek jų reikia išlaidoms, ji turėtų bent jau suderinti išlaidas su pajamomis. Jei kolonijos, nepaisant jų atsisakymo mokėti Didžiosios Britanijos mokesčius, ir toliau bus laikomos Britanijos imperijos provincijomis, jų gynyba kokiame nors būsimame kare gali pareikalauti iš Didžiosios Britanijos tokių didžiulių išlaidų, kokių vargu ar būta kuriame nors ankstesniame kare. Didžiosios Britanijos valdovai daugiau kaip šimtmetį džiugino žmones vaizdiniu, kad vakarinėje Atlanto pakrantėje jie turi didžiulę imperiją. Tačiau ta imperija ligi šiol egzistavo tik vaizduotėje. Ligi šiol ji buvo ne imperija, bet imperijos projektas, ne aukso kasykla, bet aukso kasyklos projektas; projektas,

kuris kainavo, tebekainuoja ir, jei bus tęsiamas taip, kaip iki šiol, veikiausiai ir toliau kainuos milžiniškas išlaidas, nežadėdamas duoti jokio pelno, nes, kaip parodėme, prekybos su kolonijomis monopolijos pasekmės daugumai žmonių yra grynas nuostolis, o ne pelnas. Dabar tikrai atėjo tas metas, kai mūsų valdovai turėtų arba įgyvendinti tą auksinį sapną, į kurį jie kartu su liaudimi buvo pasinėrę, arba turėtų patys pabusti iš jo ir pasistengti pažadinti žmones. Jei projektas negali būti užbaigtas, jo reikia atsisakyti. Jei vienos ar kitos Britanijos imperijos provincijos negalima priversti prisidėti prie visos imperijos išlaikymo, tai tikrai atėjo metas Didžiajai Britanijai išsilaisvinti nuo išlaidų, kurių reikalauja tų provincijų gynyba karo metu ir jų civilinių ar karinių įstaigų išlaikymas taikos metu, ir pasistengti suderinti šalies ateities siekius ir sumanymus su realiu savo išteklių ribotumu.

PRIEDAS

Čia pateikiamos dvi ataskaitos, kurios iliustruoja ir patvirtina tai, kas pasakyta ketvirtosios knygos penktajame skyriuje apie priemokas už tonažą silkių žvejybai. Manau, kad skaitytojas gali visiškai pasitikėti tų ataskaitų tikslumu.

Ataskaita
apie Škotijoje per vienuolika metų žvejoti plaukusius burlaivius; nurodomas pasiimtų tuščių statinių kiekis ir sugautų silkių statinių kiekis, taip pat vidutinė priemoka už vieną jūroje apdorotų silkių statinę ir vieną pilną silkių statinę

Metai	Burlaivių skaičius	Pasiimtų tuščių statinių kiekis	Sugautų silkių statinių kiekis	Burlaiviams sumokėtos priemokos		
1771	29	5948	2832	2085	0	0
1772	168	41316	22237	11055	7	6
1773	190	42333	42055	12510	8	6
1774	248	59303	56365	16952	2	6
1775	275	69144	52879	19315	15	0
1776	294	76329	51863	21290	7	6
1777	240	62679	43313	17592	2	6
1778	220	56390	40958	16316	2	6
1779	206	55149	29367	15287	0	0
1780	181	48315	19885	13445	12	6
1781	135	33992	16593	9613	12	6
Iš viso	2186	550943	378347	155463	11	0

Jūroje apdorotos silkės 378 347

Vidutinė priemoka už kiekvieną jūroje apdorotų silkių statinę .... 0 sv. 8 šil. $2^1/_4$ p.
Tačiau jūroje apdorotų silkių statinė laikoma sudarančia tik du trečdalius pilnos statinės, todėl vienas trečdalis yra atskaitomas, taigi priemoka už statinę yra .... 0 sv. 12 šil. $3^3/_4$ p.

$^1/_3$ atskaitoma .... 126 $115^2/_3$

Pilnos statinės .... 252 $231^1/_3$

Jei silkės eksportuojamos, dar mokama priemoka .... 0 sv. 2 šil. 8 p.

Taigi vyriausybės mokama priemoka už kiekvieną statinę yra .... 0 sv. 14 šil. $11^3/_4$ p.

Bet jei prie šios sumos pridėsime 10 šil. už bušelį muitą, taikomą užsieninei druskai, kurios, kaip manoma, kiekvienai statinei vidutiniškai suvartojama $1^1/_4$ bušelio, tai yra .... 0 sv. 12 šil. 6 p.

Priemoka už kiekvieną statinę sudarys..... 1 sv. 7 šil. $5^3/_4$ p.

Jei silkės sūdomos britiška druska:

Priemoka tokia pati .... 0 sv. 4 šil. $11^3/_4$ p.

Bet jei prie šios priemokos pridėsime
1 šil. 6 p. už bušelį muitą, taikomą
škotiškai druskai, kurios, kaip
manoma, vienai statinei susūdyti
vidutiniškai reikia dviejų bušelių,
tai yra .... 0 sv. 3 šil. 0 p.

Priemoka už kiekvieną statinę
sudarys .... 0 sv. 17 šil. $11^3/_4$ p.

Kai burlaiviais sužvejotos silkės
pateikiamos vidaus vartojimui
Škotijoje ir mokamas vieno šilingo
už statinę muitas, priemoka yra
tokia pati .... 0 sv. 12 šil. $3^3/_4$ p.

Iš jos reikia atskaityti 1šil. už statinę .... 0 sv. 1 šil. 0 p.

0 sv. 11 šil. $3^3/_4$ p.

Tačiau prie šios sumos reikia vėl pridėti
muitą už užsieninę druską, suvartojamą
statinei silkių susūdyti, tai yra .... 0 sv. 12 šil. 6 p.

Taigi priemoka už kiekvieną vidaus
vartojimui skirtą silkių statinę bus .... 1 sv. 3 šil. $9^3/_4$ p.

Jei silkės sūdomos britiška druska:

Priemoka už kiekvieną statinę,
atgabentą burlaiviais, tokia pati .... 0 sv.12 šil. $3^3/_4$ p.

Iš šios sumos reikia atskaityti 1 šil.
už statinę, sumokamą tada, kai silkės
skiriamos vidaus vartojimui .... 0 sv. 1 šil. 0 p.

0 sv.11 šil. $3^3/_4$ p.

Bet jei prie šios priemokos pridėsime 1 šil. 6 p. už bušelį muitą, taikomą škotiškai druskai, kurios, kaip manoma, vienai statinei susūdyti vidutiniškai reikia dviejų bušelių, tai yra .... 0 sv. 3 šil. 0 p.

Priemoka už kiekvieną vidaus vartojimui skirtą statinę bus ....0 sv.14 šil. $3^3/_4$ p.

Nors muitų už eksportuojamas silkes atskaitymas, matyt, negali pagrįstai būti laikomas priemoka, bet muitų už vidaus vartojimui atvežtas silkes atskaitymas, be abejo, gali būti ja laikomas.

Ataskaita

apie į Škotiją importuotą užsieninės druskos kiekį ir škotiškos druskos kiekį, pateiktą be muitų iš jos druskynų žuvies apdorojimui, nuo 1771 m. balandžio 5 d. iki 1782 m. balandžio 5 d. ir vidutiniškai per metus

Laikotarpis	Importuota užsieninė druska	Škotiška druska, pateikta iš druskynų
	Bušeliai	Bušeliai
Nuo 1771 m. balandžio 5 d. iki 1782 m. balandžio 5 d.	936 974	168 226
Vidutiniškai per metus	85 179 $^5/_{11}$	15 293 $^3/_{11}$

Reikia pažymėti, kad užsieninės druskos bušelis sveria 84 svarus, o britiškos druskos bušelis – tik 56 svarus.

VARDŲ RODYKLĖ

TURINYS

TAUTŲ TURTO PRIGIMTIES IR PRIEŽASČIŲ TYRIMAS
IV–V knygos

Ketvirta knyga
APIE POLITINĖS EKONOMIJOS SISTEMAS

Penkta knyga
APIE VALDOVO ARBA VALSTYBĖS PAJAMAS

Smith, Adam

Sm28 Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas / Adam Smith; iš anglų kalbos vertė Jonas Čičinskas. – Vilnius: Margi raštai, 2013. – (Filosofijos klasika: didžioji serija, ISSN 2335-7231)

ISBN 978-9986-09-442-5

T. 2. – 2013. – 633, [1] p. – Vardų r-klė: p. 627–629. – ISBN 978-9986-09-444-9

Antrajame XVIII a. anglų filosofo moralisto ir ekonomisto A. Smitho klasikinio politinės ekonomijos veikalo, sutrumpintai vadinamo „Tautų turtas“, tome spausdinamos IV ir V knygos. IV knygoje išsamiai analizuojamos dvi tuo metu susiklosčiusios ekonominių pažiūrų sistemos – merkantilizmas ir fiziokratizmas. V knygoje aptariamos valdovo arba valstybės išlaidos gynybai, teisingumo vykdymui, švietimui ir kt., pagrindiniai valstybės pajamų šaltiniai, įvairūs mokesčiai, skolinimosi politika.

UDK 330.8

ADAM

SMITH

Tautų turtas

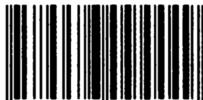
IV–V knygos

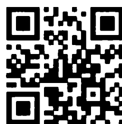
Iš anglų kalbos vertė
Jonas Čičinskas

Redaktorė *Ramutė Rybelienė*
Serijos dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Maketavo *Aurelijus Petrikauskas*

SL 319. 2013 05 14. Tir. 1000 egz.
Išleido leidykla „Margi raštai“, Laisvės pr. 60, LT-05120 Vilnius
Spausdino „BALTOprint“, Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius

ISBN 978-9986-09-444-9

www.margirastai.lt / Tautų turtas. II tomas

FILOSOFIJOS KLASIKA

Didžioji serija

